

પુસ્તક ૭૪]

[અંક ૧]

Gujarat School Paper

ગુજરાત શાળાપત્ર

જાન્યુઆરી સને ૧૯૩૫

“નવા જમાનામાં નવા સુધારા અને પ્રગતિમાન માણસની જરૂર પડે છે. દુનિયા આગળ વધે છે, અને તેથી આપણા બાંધ-દાદાના વખતમાં જે રીતરિવાજ તથા કાનુને હિતમ ગણાતા હતા તે હવે નિરુપયોગી નીવડે છે, અને ખરેખર આપણા મૃત્યુ પછી સત્યના દહ અને ધીમા વિકાસને લીધે વધારે ઠાઠા યજ્ઞેલાલોકો લાલના કરતાં વધારે આરી ચોળવા પડી શકશે.”

કેળવણીખાતાના હુકમથી
તંત્રી અને પ્રકાશક (ઓગસ્ટ ૧૯૨૬ થી)
મૂળજીભાઈ હીરાલાલ ગોડસી, એમ. એ.
હેડમાસ્ટર પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કોલેજ, અમદાવાદ.

(સર્વ હક સ્વાધીન રાખ્યા છે)

પા "અયમંદાન્યુગિહી" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં પરીખ દેવીદાસ-છગનલાલે છપ્યું.
સત્યાપોસ. સેટ-અમદાવાદ

અનુક્રમણિકા

ક્રમ નંબર	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	ટ્રેનવણી સંબંધી સ્ટુડ વિચાર ...	૧
૨	પ્રથમ ડાઉન સંમેલન ...	૬
૩	એક જોનાએલી નગરી (તક્ષશિલા) ...	૧૯
૪	સર્વદેશીય શિક્ષણ (સ્કાઉટિંગ) ...	૨૫
૫	પંચાંગ ...	૩૪
૬	ગુરુનાં સંભારણાં ...	૪૫
૭	શિક્ષક ...	૪૬
૮	સને ૧૯૩૪ ના માર્ચમાં લેવાએલી હોકરીઓ માટેની વ. કા. પરીક્ષામાં એટલા ઉમેદવારોના કામની સમાપ્તિના સૂચનાઓ સાથે. ૪૭	
૯	પંચાંગ ...	૫૨
૧૦	સરકારી જાહેરખબરો ...	૫૪
૧૧	ઇનામપત્રક ...	૫૮
૧૨	ખાનગી જાહેરખબર ...	૧

જાહેરખબર

ગુજરાતી કન્યાશાળા માટે ટ્રેન શિક્ષિકાઓની જરૂર છે. મહાન લક્ષ્મી ક્રિમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજનાં અને વિધવા બાઈને પહેલી પસંદગી આપવામાં આવશે. શરીર સ્વચ્છતા પેન્શનર હશે તે પણ ચાલશે, પગાર લાયકાત મુજબ લખો યા મળે.

હિંદુસ્તાન, મદેસા જાહેરમદીયાલ—કપડવણજ, વહોરવાડ.

આરોગ્યશાસ્ત્ર સંબંધી નવું પાઠ્યપુસ્તક

ક્રિ.મત-૦-૧૨-૦.] આરોગ્ય વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર [ઘણું જ કમિશન]

લેખક:—દ. બા. ખર્ચે બી. એચ.

અનુવાદક:—અ. કે. વશી. બી. એચ.

આ પુસ્તક પ્રાથમિક શાળા, હાઇસ્કૂલ અને ટ્રેનિંગ કોલેજોમાં લખતા વિદ્યાર્થીઓ માટે પાઠ્યપુસ્તક તરીકે સરકારે મંજૂર કર્યું છે. મધ્ય ભાગમાં આ પુસ્તકની મરાઠી આવૃત્તિ અને દક્ષિણ ભાગમાં કાનડી આવૃત્તિ હાલ પાઠ્યપુસ્તક તરીકે વપરાય છે:—

મળવાનું ઉકાણું:—

મળવાનું ઉકાણું:—

દ. બા. ખર્ચે,

કરસનદાસ નારણદાસ—સુરત.

૮૦૨, સદાશીવ-પુના.

એન. એમ. ત્રિપાઠી—મુંબઈ.

ગુજરાત સાહિત્યમંદિર—અમદાવાદ.

અનુક્રમશિકા

૧. શિક્ષણ

નંબર	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	અંગકમરત અને તેની અગત્ય	૩૭૧
૨	કેળવણીમાં સિનેમાનું સ્થાન	૨૯૭
૩	કેળવણી સંબંધ સ્ક્રુટ વિચાર	૧
૪	ચિત્રકળા	૨૨૮
૫	દરેક વિષયનો પરસ્પર સંબંધ	૨૩૧
૬	ધ્યાન અને તે આપવાનાં કારણ	૬૨
૭	નવીન જૂગોળશિક્ષણ	૩૯૮
૮	નર્સરી સ્કૂલ-ખાલમંદિર	૭૬
૯	નાટ્યપ્રયોગ	૭૦, ૧૫૨
૧૦	નીતિશિક્ષણ	૩૧૫, ૪૧૧
૧૧	પદાર્થપાઠ	૨૨૩
૧૨	પદાર્થપાઠ (નોંધ)	૨૨૬
૧૩	પ્રથમ ડાહ્યન એમેલન	૬
૧૪	ભાષાના પાઠ	૧૫૦
૧૫	જૂગિતિશિક્ષણ-નીચલાં પ્રાથમિક ધોરણો માટે... ૨૧૦, ૨૬૬, ૩૦૬	
૧૬	લેખન (નોંધ)	૪૨૪
૧૭	વિષયસ્પષ્ટીકરણની સુગ્રિઓ	૩૮૯
૧૮	વ્યાખ્યાનપદ્ધતિ	૬૦
૧૯	વ્યાકરણશિક્ષણ અને તેની પદ્ધતિ	૨૦૭
૨૦	શારીરિક કેળવણી ને સ્કાઉટ રમતો... ..	૨૨૦
૨૧	શાળામાં નાટ્યપ્રયોગ	૬૫
૨૨	શિક્ષકવર્ગ, આમોદ	૯૦
૨૩	સર્વદેશીય શિક્ષણ (સ્કાઉટિંગ)	૨૫

૨. સાહિત્ય

૨૪	(૧) અગ્નિ જેવી પાત	૩૭૮
૨૫	(૨) ગુરુનાં મંત્રારણાં	૪૫

૨૬	(૩) પંચ પુત્ર... ..	૩૪
૨૭	(૪) ફૂલ	૩૭૭
૨૮	(૫) બાળ કુસુમડાં	૨૭૭
૨૯	(૬) ભાગણી	૧૭૩
૩૦	(૭) યુધિષ્ઠિરની ક્ષમા (બાલ નાટક પ્રયોગ)... ..	૧૨૦
૩૧	(૮) વસંત આવી	૧૬૮
૩૨	(૯) શક્તિની વિષમતા	૪૨૬
૩૩	(૧૦) શિક્ષક !	૪૬
૩૪	(૧૧) શિક્ષક ઉપર અવગંધાનું	૮૪
૩૫	(૧૨) શિક્ષકને !	૧૭૨
૩૬	(૧૩) શિક્ષકને સદુપદેશ	૨૭૮
૩૭	(૧૪) શિક્ષકનું ધ્યેય	૨૩૬
૩૮	(૧૫) શિક્ષક હો તો એવા હો	૧૨૯
૩૯	(૧૬) “ સાચું શિક્ષણ ” ?	૪૨૮
૪૦	(૧૭) રસેટ	૩૭૮

૩. ગણિત

૪૧	(૧) ગણિત (નોંધ)	૧૩૦, ૨૭૨
૪૨	(૨) તારીખ ઉપરથી વાર કાઢવા વિશે	૧૭૦
૪૩	(૩) ભૂમિતિ (નોંધ)	૧૭૪

૪. વિજ્ઞાન, આરોગ્ય

૪૪	(૧) આરોગ્ય વિશે અગત્યના નિયમો	૨૬૨
૪૫	(૨) આંખની સંભાળ	૩૬૭
૪૬	(૩) કિવનિનની વાર્તા	૨૨૯
૪૭	(૪) બકરીનું દૂધ	૪૨૧
૪૮	(૫) સહેલી સદ ને અમરકારી દવાઓ	

(પ્રકરણ ૧૬) ૨૬૩, ૩૨૯, ૩૭૪, ૪૨૦

૫. ઇતિહાસ-ભૂગોળ

ઇતિહાસ:—

૪૯	(૧) એક ખોવાએલી નગરી (તક્ષશિલા)	૧૯
૫૦	(૨) ખોવાએલી નગરી (તક્ષશિલાનું પ્રાચીન વિદ્યાપીઠ)... ..	૩૪૭
૫૧	(૩) વીર આસો બીલ	૩૨૨, ૩૫૩, ૪૦૫

૫૨	(૪) હિંદના ઇતિહાસના યુગો	૩૫૮
૫૩	(૫) હિંદુસ્તાનની પ્રાથમિક કૃષ્ણવસ્ત્રીનો ઇતિહાસ ...	૧૮૯

૬. સામાન્ય

૫૪	(૧) અમારું પર્યાટન	૮૨
૫૫	(૨) એબિસિનિઆ વિશે કંઈક	૪૦૯
૫૬	(૩) ઇતિહાસશિક્ષકની યોગ્યતા	૩૯૧
૫૭	(૪) ગ્રામ સુધારણા	૨૦૩, ૨૫૩
૫૮	(૫) ગ્રામોદ્ધાર	૧૧૭
૫૯	(૬) જાનાલયના સંસ્કાર	૨૩૫
૬૦	(૭) જમશેદપુર-તાતાનગર	૧૬૯
૬૧	(૮) જુના તંત્રી	૧૦૭
૬૨	(૯) જાપાનની મુસાફરી	૧૬૨
૬૩	(૧૦) ડિરેક્ટર રફલમોર્ડ, સુરત (વાર્ષિક રિપોર્ટ સને ૧૯૩૩-૩૪). ૯૩	
૬૪	(૧૧) નામદાર શહેનશાહ પાંચમા લ્યોર્ડનો રૌપ્ય મહોત્સવ.	
૬૫	(૧૨) નામદાર શહેનશાહના રૌપ્ય મહોત્સવ પ્રસંગે તા. ૧-૭-૩૫ ને સોમવારના રોજ પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કોલેજમાં ઉજવાએલો આનંદોત્સવ	૩૦૦
૬૬	(૧૩) પૂર્વ પશ્ચિમનો પ્રવાસ	૩૩૨, ૩૬૧
૬૭	(૧૪) પંચાંગ	૫૨
૬૮	(૧૫) બાળકની ભાવના	૩૦૫
૬૯	(૧૬) બાળક તાલીમ	૩૪૨
૭૦	(૧૭) મનુષ્ય જીવનના આદર્શ	૩૭૬
૭૧	(૧૮) મુખ્યમંત્રી એક આદર્શ શાળા	૧૧૪
૭૨	(૧૯) રૌપ્ય મહોત્સવ પ્રસંગે જંબુસર ગુ. કન્યાશાળાની બાળાઓએ ગાએલો ગરબો	૨૭૮
૭૩	(૨૦) રૌપ્ય મહોત્સવને અંગે ભજવાએલો સંવાદ. ...	૩૦૩
૭૪	(૨૧) શિક્ષકોને	૨૭૧, ૩૮૫
૭૫	(૨૨) શિક્ષકની ભાવના	૧૪૭
૭૬	(૨૩) શિક્ષણસમાદ	૪૪૬
૭૭	(૨૪) સગંધદાતાંનું જીવનચરિત્ર	૩૩૫

૭૮ (૨૫) સને ૧૯૩૪ અને ૧૯૩૫ ના માર્ચમાં લેવાએલી છોકરીઓ માટેની વ. કા. પરીક્ષામાં બેઠેલા ઉમેદવારો- ના કામની સમાલોચના, સૂચનાઓ સાથે ... ૪૭, ૪૬૪
૭૯ (૨૬) સને ૧૯૩૪ અને ૧૯૩૫ ના એપ્રિલ અને માર્ચમાં લેવાએલી છોકરાઓ માટેની વ. કા. પરીક્ષામાં બેઠેલા ઉમેદવારોના કામની સમાલોચના, સુધારા માટે સૂચનાઓ સાથે ... ૮૪, ૪૬૯
૮૦ (૨૭) સાપા તા. ગોધરાની વિક્રમસેનાએ બખ્તવેલી સેવા... ૩૭૯
૮૧ (૨૮) “ રક્ષાઉત્તરે સંદેશ ” ... ૨૩૭
૮૨ (૨૯) રક્ષાઉત્તર પ્રવૃત્તિ ... ૩૪૧
૮૩ (૩૦) સ્વ. શેઠ મગનલાલ બાલગોવિંદલાલ દાશ ...

૭. ધનામપત્રક

૮૪ ધનામપત્રક... ૫૮, ૧૦૩, ૧૪૬, ૧૮૮, ૨૩૮, ૨૮૮, ૩૮૪, ૪૩૪, ૪૮૩

૮. સરકારી જાહેરખબરો

૧ કન્યાઓ માટેની વર્તીકયુલર ક્ષાધનલ પરીક્ષા ... ૫૪, ૪૭૬
૨ છોકરાઓ માટેની ,, ... ૫૪
૩ ,, ,, ,, ... ૫૬
૪ છોકરાઓ માટે લેવાએલી ,, ... ૧૩૭, ૧૮૧
૫ છોકરીઓ માટે લેવાએલી ,, ... ૯૫
૬ નવરોજ પેસ્તનજી વકીલ સ્કોલરશિપ પરીક્ષા... ૨૯૬
૭ નવરોજ પેસ્તનજી વકીલ સ્કોલરશિપ પરીક્ષાનું પારણામ... ૪૩૪
૮ ટ્રેનિંગ કોલેજની વાર્ષિક પરીક્ષા ... ૪૨૮
૯ મિસિસ માર્ટર સીવલ લેસ્ટ કંડના બ્યાનમાંથી ધનામ... ૩૭૯
૧૦ સુબર્ષ ધવાકાની ઉર્દુ શાળાઓ માટે મંજુર થએલાં પુસ્તકોની યાદી ... ૨૭૯, ૩૮૦, ૪૩૩
૧૧ સરકારી ખાતા તરફથી મંજુર થએલાં પુસ્તકોની યાદી... ... ૧૩૩, ૧૭૭, ૩૩૬, ૪૨૯
૧૨ સરકારી સ્કોલરશિપો માટેની હરિદાસની પરીક્ષા ... ૪૭૭
૧૩ સ્ત્રીઓ માટેની બાર્ટન ટ્રેનિંગ કોલેજ, રાજકોટ ... ૨૮૫
૧૪ હંટર ટ્રેનિંગ કોલેજ ફોર મેન-પ્રાવેશિક પરીક્ષા... ૨૮૩

ગુજરાત શાળાપત્ર

પુસ્તક ૯૪]

જાન્યુઆરિ ૧૯૩૫

[અંક ૧ લેા]

કેળવણી સંબંધી સ્ફુટ વિચાર

ન્યારે આળક મોટી ઉંમરનું થાય છે ત્યારે તેને સંસારની ઉપયોગી ફરજો બજાવવાની હોય છે. ન્યાંમુધી તે તેની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ તેનું વર્તન કેળવે નહિ, ત્યાંમુધી તેની શક્તિ અને જ્ઞાનનો સદુપયોગ થયો છે એમ કહી શકાય નહિ. અનુબ્યના જીવનનો મોટો ભાગ ક્રિયાને લગતો છે. ક્રિયા એ વિચારનું બાહ્ય સ્વરૂપ છે, તેથી જે વિદ્યાર્થી તેની પરિસ્થિતિને અંગે ઉપજતી ફરજો બજાવી શકે નહિ તેને કેળવાએલો છે એમ કહી શકાય નહિ. કેળવણીનો ઉદ્દેશ વિદ્યાર્થીની શક્તિના વિકાસની સાથે તેનો ઉપયોગ સંસારનાં જીવંત જીવંત કર્તવ્યો યોગ્ય રીતે બજાવવામાં કરવો એ છે. દરેક સુશિક્ષિત વ્યક્તિમાં તેનું ભરણપોષણ કરવાની શક્તિ હોવી જોઈએ. તેની સાથે તેનાં કુટુંબ, જ્ઞાતિ અને સમાજને અંગે જે જે ફરજો તેને કરવાની હોય તે તે કરવાની કાળેલીજાત કેળવાએલી વ્યક્તિમાં હોવી જોઈએ કે જેથી આ લોક અને પરલોકનું શ્રેય સાધી શકે. તમસઃ પારમ્ માયાના અંધકારનો પગચારો ઓળંગી જ્ઞાન રૂપી પ્રકાશના પ્રદેશમાં જવું અને વિદ્યાવટે ત્યાં અમૃતનો ઉપભોગ કરવો એ કેળવણીનો ખરો ઉદ્દેશ છે.

*

*

*

*

પ્રથમ તો વિદ્યાર્થી તંદુરસ્ત હોવો જોઈએ. શાળા તેમજ ઘરના વાતાવરણની અસરને લીધે તેના શરીરનો યોગ્ય વિકાસ થવો જોઈએ. તેને માટે તેણે નિયમિત રીતે સારી કસરત કરવી જોઈએ. તેની સાથે

શિક્ષકનો પોશાક સુધઃ અને સ્વચ્છ હોવો જોઈએ. તે રાષ્ટ્રનો વિધાતા હોવાથી તેણે પોતાનાં કપડાં સાદાં પણ સ્વચ્છ પહેરવાં તથા સુધઃ દેખાવ-થી સારા નમુનો બાળક આગળ રજુ કરવો જોઈએ. વિદ્યાર્થી આગળ તેનું ગૌરવ સચવાય એવો તેનો ચોક્કસ અને સુધઃ પોશાક હોવો જોઈએ. જે બાળકો બટન ભેરવ્યા સિવાય આવે તેને બટન ભેરવવાનું સમજાવવું. શાળામાં ગંદા વિદ્યાર્થીના હાથ, પગ ધોવરાવી શકાય એમ છે. કોઈ કોઈ વખત બાળકની આંખમાં ચીપડા હોય છે, તેને ખસ ચર્ધ હોય છે અથવા તેનું નાક ગળતું હોય છે. આવાં બાળકો ઉપર શિક્ષક ખાસ લક્ષ આપી સ્વચ્છ રહેવા તેમને શીખવવું અને તેમનાં માખાપને તે સંબંધી કુનેહથી સમજાવ કરવી. કેટલાક છોકરાં લુગડાં પહેરીને આવે છે, પણ તેના હાથ અને શરીર ઉપર બહુ મેક્ર ચોટેલો હોય છે. તેમનાં માખાપને સમજાવીને તેમને સ્વચ્છ રાખવા સૂચન કરવું.

એક વર્ગમાં અમુક સંખ્યામાં છોકરાને એકઠા કરી જે એકસરખું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે તેને સમૂહશિક્ષણ કહે છે. તેને લીધે શિક્ષકની શક્તિનો તથા વખતનો બચાવ થાય છે. તેનો વર્ગ ઉપર સહેલાઈથી કાબુ રહી શકે છે. વળી બધા વિદ્યાર્થીઓ પાસે થોડી મહેનતે કામ કરાવી શકાય છે. આપણે ત્યાં આ જાતનું શિક્ષણ સામાન્ય છે. તેમાં ખર્ચનો બચાવ થાય છે. એકજ શિક્ષક ૩૦ કે ૩૫ બાળકોને શીખવે તો તેથી તેનું ખર્ચ ઓછું આવે છે. બાળકો એકબીજાના સહવાસમાં જોઈ જોઈને સાફ કામ કરે છે, એટલે તેમની વચ્ચે હરિકાઈ ચાલે છે અને તેને લીધે તેમના કામમાં સુધારો થાય છે. તેઓ એકબીજાના સંસર્ગમાં આવે છે તેથી તેમનું એકલપેટાપણું, તેમની વિચિત્રતા તથા મનરવીપણું કમી થાય છે. તેમને એકબીજા સાથે કામ કરવાનું હોવાથી બધાને અનુકૂળ પડે તેવું તેમનું વર્તન થાય છે. વળી વર્ગ કે શાળાના દિત માટે અંગત લાભ કે સુખનો ભાગ કેવી રીતે કરવો તે શાળામાં ભણતાં બાળકો શીખે છે. તેઓ એકબીજાના સ્વભાવને ઓળખે છે. તેમની ભાવના ઉચ્ચ થાય છે અને તે પ્રમાણે તેઓ કામ કરવા પ્રેરાય છે. ઘણાં બાળકોના સહવાસને લીધે તેમને એકબીજા ઉપર સમભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. મુરકેલી કે દુઃખના પ્રસંગે તેઓ સહકાર કરી એકબીજાને મદદ કરે છે. આવી રીતે તેમનામાં મૃપ અને ઝીડવના ગુણ ખીલે છે.

સમૂહશિક્ષણમાં નકલ અને હરિકાઈની અસર અભ્યર્થી પમાડે તેવી થાય છે. તેને લીધે બાળકને બહુ લાભ થાય છે. બાળકમાં નકલની પ્રેરણા

અહુ પ્રયત્ન હોય છે. તે જે કંઈ જોશે છે કે લંબે છે કે કંઈપણ કામ કરે છે તે મુખ્યત્વે નકલની પ્રેરણાને લીધે થાય છે. વર્ગમાં સારા વિદ્યાર્થીનું કામ જોઈને તેને તેવું કરવાનું કુદરતી રીતે મન થાય છે. સ્પર્ધાની લાગણીને લીધે તેનામાં ઉત્સાહ અને ઉદ્યોગના ગુણ મેલ મળે પડે છે. આવી રીતે બાળકને બાળકના સહવાસને લીધે અમુક બાળકની નકલ કરવાનું તથા બીજાનું સાફ જોઈ તેની સ્પર્ધા કરવાનું મન થાય છે.

દરેક બાળકમાં જુદું જુદું વ્યક્તિત્વ હોવાથી તેની બુદ્ધિશક્તિ પણ જુદી જુદી હોય છે. કોઈ એક વર્ગમાં જરા તપાસ કરીશું તો જણાશે કે જે શોડાંજ બાળકો બુદ્ધિશાળી હોય છે તેઓ લણવામાં જલદીથી આગળ જાય છે. તેઓ નવું નવું શીખવાને બહુ આતુર હોય છે. વળી ખીજાં કેટલાંક સાધારણ બુદ્ધિનાં હોય છે. તેઓ મહેનત કરી પોતાના પાઠ તૈયાર કરે છે. તેમનામાં ઉદ્યોગ અને ખતેના ગુણ જોવામાં આવે છે. તેઓ કંઈ નવું કરી શક્તા નથી. આ ઉપરાંત ત્રીજા વર્ગનાં બાળકો ઓછી બુદ્ધિનાં હોય છે. તેમને પાઠમાં બરાબર સમજણ પડતી નથી. તેઓ મહેનત કરે છે પણ પાઠ નહિ આવડવાથી તેઓ કંટાળે છે. તેમાં કોઈ કોઈક બાળક તો ઠોઠ જેવાં હોય છે. આ બધા વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષક એકજ રીતે લણવે છે અને તેમને સરખા પાઠ આપવામાં આવે છે. આથી હોશિયાર વિદ્યાર્થીને અટકી જવું પડે છે અને તેથી તેનો ઉત્સાહ ઓછો થાય છે. વળી તેનો વખત નકામો જાય છે અને આગળ અભ્યાસ કરવાના તેના હિમંગને ઉત્તેજન મળતું નથી. કાચા અભ્યાસવાળા અને હલકી બુદ્ધિવાળા વિદ્યાર્થીઓ વર્ગમાં ચાલી શક્તા નથી. તેઓ વર્ગને આગળ ધપતો અટકાવે છે. આ કારણને લીધે અભ્યાસમાં મંદતા જણાય છે અને દરેક બાળકનો બુદ્ધિવિકાસ તથા ચારિત્રની ખીલવટ જેવી રીતે થવી જોઈએ તેવી રીતે થઈ શક્તી નથી; એટલે સ્પષ્ટ રીતે કહીએ તો તેટલી દેશની બુદ્ધિસંપત્તિ ઓછી થાય છે. વ્યક્તિગત શિક્ષણમાં વિદ્યાર્થી પોતાની શક્તિ મુજબ આગળ વધે છે, તેનામાં જાતમહેનત અને આત્મશ્રદ્ધાના ગુણ ખીલે છે. વિદ્યા ઉપર તેને પ્રેમ થાય છે. જે વિષયમાં તેને વધારે રસ પડે છે તેનું ખેડાણુ સાફ થાય છે. તેના મનમાં જે નવી નવી કલ્પનાઓ સ્ફૂરે છે તેને તે સંતોષી શકે છે અને તેથી તેનામાં સર્જનશક્તિ આવે છે. કોઈ કોઈ વખત સારો શિક્ષક હોશિયાર વિદ્યાર્થીનો આગળ અભ્યાસ વધારવાને તેને મદદ કરી શકે છે. બીજા વિદ્યાર્થીઓ લેખી કામ કરતા હોય ત્યારે તેને વધારે શીખવી શકાય છે, પણ તેમાં શિક્ષકને વધારે મહેનત કરવી પડે છે અને તે માટે જોઈતો વખત મળતો નથી.

પ્રથમ ડાહટન સંમેલન

[નવેમ્બર ૧૭--૧૮-૧૯: ૧૯૩૪] અધ્યામા

આજનો યુગ પરિવર્તનનો છે. વિચારમાં તેમજ 'આચારમાં' માનવ-જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં પરિવર્તન આવી રહ્યું છે. કેળવણીના ક્ષેત્ર જેવું મનુષ્યના જીવનને અનેક રીતે આવરી લેતું ક્ષેત્ર આ પરિવર્તનથી અલિપ્ત રહી શકે નહિ. કેળવણી કેવા પ્રકારની હોવી જોઈએ, અને તે પ્રકારની સિદ્ધિ અર્થે, ચાલુ શિક્ષણમાં કેવાં પરિવર્તનો કરવાં જોઈએ તેનો વિચાર આજે ચારે બાજુ ચાલી રહ્યો છે. આ વિચારે આપણી શાળાનાં સ્થૂલ તેમજ સૂક્ષ્મ અંગોને ઠીક અસર કરી છે. શાળાદ્વારા પોતાનો વિકાસ સાધવા આવતું બાળક વધારે સારામાં સારી રીતે એ વિકાસ કેવી રીતે સાધી શકે તેના વિચારે આજના શિક્ષકો ગંભીરતાથી કરી રહ્યા છે. ભણતા બાળકના વિકાસમાં શાળાના મકાનો, આસપાસનું વાતાવરણ અને સ્થૂલ ઉપરકર મળુ પોતાનો દિરસો આપે છે એમ આપણે સમજતા થયા છીએ. ભણનારના બૌદ્ધિક અને માનસિક વિકાસની દૃષ્ટિનો વિચાર કરનારા શિક્ષકો નવીન શિક્ષણપદ્ધતિઓનો અભ્યાસ કરે છે, તેનો અમલ કરે છે, અને શક્ય હોય છે ત્યાં જાતેજ નવીન પદ્ધતિઓની શોધો પણ કરે છે. આ બધાં પરિણામો વિચાર પરિવર્તનનાં છે. આપણી આજની શાળાઓની રિયલિટીમાં ભારે મોટા ફેરફારો કરવાની જરૂર છે, એવા વિચારનું એક પ્રયત્ન મોજું શિક્ષણની આસપાસમાં ફરી વળતું દેખાય છે. ન્યાં જુઓ ત્યાં શિક્ષણના જુના વિચારોની સામે બળવો સંભળાય છે; ન્યાં જુઓ ત્યાં શિક્ષણની જુની પદ્ધતિઓને સડેલી અને તુકસાનકારક 'ગંજુવામાં' આવે છે. આજ દિવસ સુધી શિક્ષણમાં વ્યવસ્થા અને શિસ્ત જાળવવા માટે ભય, દંડ કે હરિશ્ચંદ્રનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો; આજ દિવસ સુધી વિદ્યાર્થીને ભણાવવા માટે કેવળ વ્યાખ્યાનપદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો; આજ દિવસ સુધી શિક્ષક પોતાને પોતાના વર્ગમાં સર્વસત્તાધીશ માનતો હતો; આજ દિવસ સુધી શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીના સંબંધોમાં પ્રેમ અને સહાનુભૂતિને સ્થાન નહોતું. આ પરિસ્થિતિ બદલાવા માંડી છે. શાળામાં શિસ્ત અને વ્યવસ્થા લાવવા માટે શિક્ષા, ભય કે હરિશ્ચંદ્ર તદ્દન લૂકાં સાધેલો છે તેમ મનાવા માંડ્યું છે. ખુદ શિસ્ત અને વ્યવસ્થાના મૂળભૂત આલોજ બદલાઈ ગયા છે. શીખવવા માટે વ્યા-

ખ્યાન પદ્ધતિ હલકામાં હલકી અને ત્યાગ્ય છે, એમ હવે શિક્ષકોને દેખાયું છે. શાળાની દિનચર્યામાં શિક્ષકને બદલે વિદ્યાર્થી કેન્દ્રમાં બેસવા લાગ્યો છે. હવે શિક્ષક સમજતો થયો છે કે એનું કામ વિદ્યાર્થી ઉપર સત્તા ચલાવવાનું નહિ, પરંતુ વિદ્યાર્થીના સર્વોત્તમ પી વિકાસને મદદ કરવાનું છે.

આ વિચારપરિવર્તનને લીધે શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીના સંબંધમાં પણ ફેર પડી ગયો છે. શિક્ષક વિદ્યાર્થીને સહાનુભૂતિથી જુએ છે, અને તેની સાથે પ્રેમપૂર્વક વર્તવાના પ્રયત્નો કરે છે. શિક્ષકના દિલમાં સહાનુભૂતિ અને પ્રેમ જગવાથી પોતાના વિદ્યાર્થીને સાચી રીતે ઓળખવાનો પ્રયત્ન તેનાથી આપોઆપ થઈ જાય છે. આ પ્રયત્નને વધારે શાસ્ત્રીય બનાવવા માટે જાણેઅજાણે પણ શિક્ષક માનસશાસ્ત્રનો જ્ઞાતા બનવા માંડે છે. આ રીતે જોઈએ તો શિક્ષકની દુનિયામાં વિચાર અને આચારમાં ધીમે પગલે છતાં મક્કમ રીતે જળ્પડ પરિવર્તન ચાલી રહ્યું છે. એ પરિવર્તન કરવાનું માન આજના શિક્ષકને છે અને એ પરિવર્તનનો લાભ વિદ્યાર્થીને મળવાનો છે. શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીના મંયુક્ત બળથી આવતી કાલનો સમાજ ફરી જવાનો છે. એ સમાજને ફેરવવામાં શાળાઓનો ફાળો કેટલો મોટો નીકળશે એનો આંક તો ભવિષ્યનો કોઈ સમાજશાસ્ત્રી કાઢી શકશે.

માનવસમાજમાં ચાલી રહેલા આ પરિવર્તનોમાં સૌથી મોટું બળ સ્વાતંત્ર્યવાદ ધરાવે છે. પરિવર્તન કરવા માટે સ્વાતંત્ર્યને એક પ્રખર સાધન તરીકે આજનો મનુષ્ય હાથ ધરે છે. માણસને સમાજમાં રહેવા છતાં વ્યક્તિપુરતું સ્વાતંત્ર્ય જોઈએ છે. એ સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે આસમાન જમીન એક કરતાં પણ માણસ અચકાતો નથી. આજે તો હવે પોતાની જાતનો ભોગ આપીને સ્વાતંત્ર્યના તરફને સમાજમાં ગચરચાથી બનાવવાના પ્રયોગો ચાલી રહ્યા છે. એ પ્રયોગોથી આપણી શાળાઓ અલિપ્ત નથી રહી. શાળામાં ભણવા આવવાનું કબજ્જ કરવા છતાં, એજ શાળાના સમૂહ જીવનમાં પોતાનું વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય કચડાઈ ન જાય એ માટે વિદ્યાર્થી ખૂબ જાગ્રત થયો છે. નોકરી કરવા માટે શિક્ષણનો ધંધો સ્વીકાર્યો છતાં, પોતાનું વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય જળવાઈ રહે તેની કાળજી શિક્ષક પણ રાખે છે. શાળાના સમૂહજીવનમાં બન્નેનો ફાળો હોવા છતાં, બન્ને જણા વ્યક્તિ તરીકે સ્વાતંત્ર્ય જીવન જીવવાના પ્રયત્નો કરે છે. આજના સમાજમાં આ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યવાદ નવોજ આવેલો હોવાથી કોઈ કોઈ ટેકાણે સમૂહજીવનમાં વિરોધ પડે અથવા તો કડવાશ ઉભી થાય એવું બને છે ખરૂં. અહીં

સમૂહને વ્યક્તિ અવગણવા નથી માગતી, પરંતુ સમૂહમાં પોતાનું યોગ્ય સ્થાન રાખીને પોતાની સ્વતંત્રતા જાળવવા ઇચ્છે છે. આજના આખા સમાજમાં સમૂહની સાથે ધર્ષણમાં આવ્યા વિના વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય કેવી રીતે જાળવવું તેનો કોયડો હજી સુધી પુરો ઉકેલી શકાયો નથી. વ્યક્તિને પોતાના સ્વાતંત્ર્યવાદમાંથી ખેસવી શકાય તેમ નથી. સમૂહને સમૂહ તરીકે રહેવું છે, અને એટલા માટે વ્યક્તિ પાસેથી તે ધણા ત્યાગોની આશા રાખે છે. આવી જાતનો સમાજ કેવી રીતે ઉભો કરી શકાય તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ વ્યક્તિ તેમજ સમૂહ પાસે આજે નથી; પરંતુ એક વાત સાચી છે કે વ્યક્તિ અને સમૂહ બન્નેને પોતાપોતાનું સ્વાતંત્ર્ય જોઈએ છે. સ્વાતંત્ર્યની કલ્પનામાં પણ ઘણો મોટો ફેરફાર થઈ ગયો છે. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો ગર્હ કાલનો અર્થ આજે નથી રહ્યો. સમૂહસ્વાતંત્ર્યનો અર્થ સદંતર ફેરવાઈ ગયો છે. સ્વાતંત્ર્યની બદલાએલી વ્યાખ્યાને વ્યક્તિ અને સમૂહ બન્ને વકાદાર રહે તેવી જાતનું સમૂહનંત્ર જ્યાંસુધી જોઈવાય નહિ ત્યાંસુધી વ્યક્તિ અને સમૂહ વચ્ચે ધર્ષણ ચાલ્યા જ કરે. એવો મેળ મેળવવા માટે વ્યક્તિને કશુંજ પરાણે કરવાનું ન રહે, અને સમૂહને પણ કોઈપણ પ્રકારની દમનનીતિ આચરવી ન પડે તેવી ચોજના વિચાર્યા વિના છૂટકો નથી દેખાતો. સ્વતંત્ર રીતે જીવન જીવતી વ્યક્તિ આખા સમાજનું એક અનિવાર્ય અંગ છે અને તેટલે અંશે સમાજને જરૂરી એટલા ત્યાગો તેણે કરવાના રહે છે, એ સત્ય મનુષ્ય બૂલી જવા નથી ઇચ્છતો. સમૂહગત જીવન જીવતાં છતાં વ્યક્તિ પોતાની રીતે વિકસવા માટે તદ્દન સ્વતંત્ર છે, એ સત્યમાં સમૂહને અવિશ્વાસ નથી. આમ છતાંય વ્યક્તિવાદ અને સમૂહવાદમાં સ્વાતંત્ર્ય પોતાનું મેળવવાનું સ્થાન મેળવી શક્યું નથી.

આ પરિસ્થિતિને લીધે આપણી આજની શાળાઓમાં ચોંકાવનારાં દર્શનો આપણને જોવા મળે છે. વિદ્યાર્થીઓ પોતાનું વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય જાળવવા માટે શિસ્ત અને વ્યવસ્થાના નિયમોને લાત મારતા દેખાય છે. શિક્ષક પોતાનું વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય જાળવવા માટે વિદ્યાર્થી સાથે તેમજ ઉપરીઓનો સાથે ધર્ષણમાં આવતો દેખાય છે. જે નિયમો વ્યક્તિના જીવન-પ્રવાહને સુનિયંત્રિત કરવા માટે રચાયા હતા, જે નિયમો સમૂહજીવનને વધારે સરળ બનાવવા માટે ઘડયા હતા, તેજ નિયમો આજે વ્યક્તિને એડી સમાન લાગે છે, અને સમૂહને વ્યક્તિને દબાવવા માટેનાં અનિવાર્ય સાધનો જેવા થઈ પડ્યા છે. શાળાઓમાં શિક્ષક ને વિદ્યાર્થી વચ્ચે વારંવાર ગેરસમજૂતીઓ ચાલ્યાજ કરે છે. વિદ્યાર્થી તરફ પ્રેમ અને

સહાનુભૂતિ રાખવાના પોતાના પ્રયત્નોમાં શિક્ષક નિષ્ફળ જતો દેખાય છે, અને પોતાના શિક્ષાચુરુ તરફ સન્માન અને પ્રીતિ ફળવત્રામાં વિદ્યાર્થી નિષ્ફળ જતો દેખાય છે. :

સમગ્ર જીવનને સંસ્કારી બનાવવા માટે જે સ્થળેથી વિદ્યાર્થીને જ્ઞાનપાન કરવાનું છે, તે સ્થળ આજે તેને અકાઈ યર્ષ પડ્યું છે. શાળાનું નામ લેતાંજ અનેક પ્રકારના પૂર્વગ્રહો વિદ્યાર્થીના મનમાં અંધાર્ધ ગથા હોય તેવું સ્પષ્ટ જણાય છે. શિક્ષકના વિચારમાત્રથી વિદ્યાર્થીના મનની બચકર ગ્રંથિઓ જનમૂત થાય છે. વિદ્યાર્થીનું આલે તો શાળા અને શિક્ષક અનેને દુનિયાના પડ ઉપરથી નાખૂદ કરે ! વિદ્યાર્થીને આ બધાનાં સાચાં કારણોની ખબર નથી. એને પૂછવામાં આવે તો એ માત્ર એટલુંજ કહી શકે કે શાળા અને શિક્ષક બન્ને એના વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યની આડે આવનારી વસ્તુઓ છે. શિક્ષકની દશા તરફ નજર નાખીએ તો ત્યાં પણ આવી જ પરિસ્થિતિ પ્રવર્તે છે. શાળા, શિક્ષકને મન સરસ્વતીમંદિર નથી રહ્યું, પરંતુ પેટનો ખાડો પુરવા માટે મજૂરીએ જવા માટેનું એક સ્થળ માત્ર છે. શાળામાં રમ્યો ચાલતી હોય તે દરમિયાન પ્રેમના ઉમળકાથી ભક્તિભાવપૂર્વક એ સરસ્વતીમંદિર તરફ શિક્ષકના પગલાં વળ્યાં હોય તેમ કાઠિએ દીકું છે ? ગમે તેમ કરીને પેટ ભરવા માટે જે સ્થળ ઉપર મજૂરી કરવા જાય છે તે સ્થળ મજૂરને માટે આરામ કે આશ્વાસનનું સ્થળ રહેતું જ નથી. મજૂરને તે સ્થાન તરફ તિરસ્કાર હોય છે, કૃણા હોય છે. શિક્ષકને માટે પણ ઘણે અંશે આવું જ છે. શાળાનું સ્થળ શિક્ષકનું આરામસ્થાન બન્યું જ નથી. શાળાનું સ્થાન શિક્ષક માટે જ્ઞાનમંદિર બન્યું જ નથી. નિષ્પત્ત કરેલા વખત પ્રમાણેની નોકરી કરીને શાળામાંથી છૂટવા માટે શિક્ષક હમેશાં તત્પર જ હોય છે. શિક્ષકનો વિદ્યાર્થી સાથેનો સંબંધ વિચારીએ તો ત્યાં પણ એજ સ્થિતિ પ્રવર્તે છે. વિદ્યાર્થીના પોતે શિક્ષાચુરુ છે, તેના ભાવિજીવનનો નિર્માતા છે, એવા ગૌરવથી વિદ્યાર્થી સાથે તે વર્તી શકતોજ નથી. શિક્ષકને મન વિદ્યાર્થી જડ, અજ્ઞાન, તોફાની અને છેકળ કુસંસ્કારી મનુષ્ય છે. વિદ્યાર્થીમાં કાઈ સાંદ્રજીક શક્તિઓ છે એમ સ્વીકારવાની શિક્ષક હા પાડતો નથી. અનેક પ્રકારના જગરજસ્ત અપ્રગટ બળોના સમૂહ જેવા વિદ્યાર્થીને શિક્ષક દુરુણોના ભંડાર જેવા ગણે છે. ત્યાં આવી માન્યતા પ્રચલિત હોય ત્યાં વિદ્યાર્થીમાં ગુપ્ત રહેલી શક્તિઓનો વિકાસ સાધવા દેવામાં શિક્ષક શી રીતે સહાય કરી શકે ? આવી સ્થિતિમાં શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી પોતપોતાના

સ્વાતંત્ર્યને માટે લડે અને છતાં એકબીજાને પરત્ર રાખવામાંજ અને દબાવી દેવામાંજ પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય જળવાઈ રહે છે અને વિકસે છે તેમ માને તેમાં શી નવાઈ! વિદ્યાર્થીને દબાવીનેજ શિક્ષક પોતાની સ્વતંત્રતા હરે છે, ને વિદ્યાર્થી શિક્ષકની સામે યઈનેજ પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય જળવી શકાય છે તેમ માને છે. આવી ખોટી સમજણને પરિણામે વ્યક્તિગત તેમજ સમૂહગત સ્વાતંત્ર્ય ઉગી શકતું નથી અને સ્વાતંત્ર્યની આખી ભાવના દૂણાય છે.

હાલન યોજનાનો પ્રથમ સિદ્ધાંત 'સ્વાતંત્ર્ય' છે. જે શાળામાં અભ્યાસ કરનારને સ્વાતંત્ર્ય નથી, તે શાળા અભ્યાસ કરનારનું હિત કરી નથી શકતી. આપણી આજની શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીને કેટલું સ્વાતંત્ર્ય છે, તેનો ખ્યાલ મારે આપવાનો નથી. આપણી શાળાઓમાં તો વિદ્યાર્થીઓનું શરીર અને તેમની પુદ્ધિ બંને જકડાઈ જાય છે. આપણા વર્ગોની ઝોડવણી, આપણાં સમયપત્રકોની ગેડીઓ, આપણા અભ્યાસક્રમની ત્રુટિઓ, આપણી પરીક્ષાના હાઉઓ, એ બધુંય આજના વિદ્યાર્થીને નીચેથી નાખે છે. આપણે વિદ્યાર્થી શરીર અને પુદ્ધિથી વિરાટ બનવાને બદલે વશ બનતા જાય છે. આપણી શાળાઓમાં સ્વાતંત્ર્ય નથી, એના પરિણામેજ આપણી પ્રજા દિનપ્રતિદિન શરીર અને પુદ્ધિનો હાસ અનુભવતી જાય છે. આ હાસ સત્યો આજે આપણે પારખતા યઈ ગયા છીએ. આ પરિસ્થિતિમાંથી નીકળવાનો એક માર્ગ સ્વાતંત્ર્યજ છે. આપણી શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓને સ્વાતંત્ર્ય આપવામાં નહિ આવે તો એની સ્વાતંત્ર્યની જાંખના જાંખી યઈ જશે, એની સ્વાતંત્ર્યની ભાવના શિથિલ યઈ જશે, અને ભાવિજીવનમાં એને પરાધીનતા વસમી નહિ લાગે. શાળાઓ તો આવતી કાલનાં સ્ત્રી-પુરુષોને ધડતારી છે. ભવિષ્યના સમાજને સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વાધીન બનાવવો હોય તો એનું પ્રતિબિંબ શાળાઓમાં પડતું જોઈએ. આજની શાળાઓમાં વિદ્યાર્થી જોડે અંશે સ્વાધીન અને સ્વતંત્ર હશે, તેટલે અંશેજ આવતી કાલનો સમાજ સ્વાધીન અને સ્વતંત્ર બનવાનો છે. ભાવિસમાજની આખી રચનાનો આધાર આપણી શાળાઓ ઉપર છે. શાળા પોતેજ આદર્શ સમાજનું એક નાનકડું સ્વરૂપ બની રહેવી જોઈએ. આ આદર્શ સમાજનું પ્રથમ તત્ત્વ સ્વાતંત્ર્ય હોય. આદર્શ સમાજમાં દરેક વ્યક્તિ પોતાની રીતે સ્વતંત્ર જીવન જીવતી હોવા છતાં સમાજના સ્વાતંત્ર્યને જાન આપવાની અને સમગ્ર સમાજના વિકાસને પોષવાની જ હશે. આ સ્વાતંત્ર્યનો પ્રયોગ શાળામાંથી શરૂ થવો ઘટે છે. એવા સ્વાતંત્ર્યની શરૂઆત

સાચી રીતે શાળાઓમાં કરવામાં આવી હોય તો તેનું માન ડાહટન યોજનાને થઈ છે. શાળાની અંદર સૌથી મોટું બંધન વિદ્યાર્થીને સમયપત્રકનું હોય છે. બંધનની ખાજી બીજી અનેક બંધનો સ્વાભાવિક રીતે જ આવ્યા આવતાં હોય છે. વિદ્યાર્થીઓને એક જ ઓરડામાં બેસી રહેવાનું હોવાથી બેઠકોની ગોઠવણ જરૂર અને નિશ્ચય હતી. એ બેઠકોની ગોઠવણ કેટલા વિદ્યાર્થીઓના શરીરમાં નાના મોટા વ્યાધિઓ પેદા કર્યા હશે તેનો આંકડો નીકળે તો તે જરૂર ચોંકાવનારો હોય. બેસવાની જડતા સાથે જ ચોક્કસ કરેલા વખતે, ચોક્કસ કરેલો વિષય જ વિદ્યાર્થીઓએ ભણવો જોઈએ, એ બંધન સૌથી વધારે અનિષ્ટ ઉપજાવનારું હતું. ડાહટન યોજનાએ સમયપત્રકને ફગાવી દઈને આ બધાં બંધનોમાંથી વિદ્યાર્થીને મુક્તિ આપી છે.

ડાહટન યોજનામાં સમયપત્રક પ્રમાણે ઘંટને વાગવાપણું નથી. ડાહટન યોજનામાં સવારથી સાંજ સુધી જુદા જુદા વિષયો ભણવા માટે વિદ્યાર્થીને એક જ ઓરડામાં ગોંધાઈ રહેવાનું નથી. ડાહટન યોજનામાં વિદ્યાર્થીની ધૃચ્છ હોય કે ન હોય તોપણ નિયત કરેલા વખતે નિયત કરેલો વિષય જ ભણવાપણું નથી. વિદ્યાર્થી શાળામાં આવે છે, જુદા જુદા વિષયોના સ્વાધ્યાયો તપાસે છે ને કામ કરવા માટે પોતાની રુચિ અરુચિ અનુસાર પોતાનું સમયપત્રક રચે છે. એ કોઈ એક જ ઓરડામાં નથી ભરાઈ રહેતો. પોતાના શરીરને વિદ્યાર્થી યથેચ્છ હલનચલન આપી શકે છે. તે પોતાની જીંદગીને મરજીમાં આવે તેમ અને તે રીતે વિકસાવી શકે છે. કોઈ વખતે કશું જ કામ કર્યા વિના બેસી રહેવાનું કે આરામ લેવાનું મન થાય તો તેને કોઈ રોકતું નથી. ડાહટન યોજનામાંથી વર્ગોને હાંપી કાઢવામાં આવ્યા છે. જુદા જુદા વિષયોને જુદાં જુદાં પ્રયોગમંદિરો દ્વારા વહેંચી નાખવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થી પોતાની ધૃચ્છ અનુસાર ગમે તે વખતે ગમે તે પ્રયોગમંદિરમાં જઈ શકે છે. કોઈ વિષય તરફ ઈંટાળો કે અરુચિ પેદા થાય છે તો તેમાં જ બંધાઈ રહેવાનું તેને માથે બંધન નથી. ડાહટન યોજનામાં આખી શાળાની પુનર્રચના એવી રીતે કરવામાં આવી છે કે વિદ્યાર્થી પોતાનો શારીરિક અને બૌદ્ધિક વિકાસ મુક્ત રહીને જપાટા-બંધ સાધી શકે છે, સ્વાતંત્ર્યનો ખરો અર્થ જ એ છે. જે વાતાવરણમાં માણસ પોતાની મેજે પોતાનો ધાર્યો વિકાસ સાધી શકે, તે વાતાવરણને આપણે સ્વતંત્ર વાતાવરણ કહી શકીએ. એવું સ્વતંત્ર વાતાવરણ ડાહટન યોજનાએ આજના વિદ્યાર્થીને આપ્યું છે. ડાહટન શાળામાં સ્વાતંત્ર્યની પ્રાણુદાયી હવા વિદ્યાર્થીને લઈ શકે છે. એ હવા લેવામાં એની આસપાસની

તમામ પરિસ્થિતિ એને મદદકર્તા હોય છે. એનો જોડીદાર વિદ્યાર્થી એનો સહાયક બની રહે છે. એનાથી મોટી ઉમરનો વિદ્યાર્થી એનો સહાધકાર બની રહે છે. એનો શિક્ષક સાચા અર્થમાં એનો મિત્ર અને ગુરુ બને છે. આજદિન સુધી શાળામાં જે બની શક્ય ન હતું તે, સ્વાતંત્ર્યનો પ્રયોગ શાળામાં દાખલ કરાવીને ડાહ્યન યોજનાએ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે.

જવાબદારી એ ડાહ્યન યોજનાનું બીજું તરવ છે. જવાબદારીનો જે અર્થ આજે આપણે કરીએ છીએ, તે અર્થમાં આ જવાબદારી સમજવાની નથી. આપણે ત્યાં આજે એ પ્રકારની વસ્તુસ્થિતિ પ્રચલિત છે. વિદ્યાર્થીને કશી જ જવાબદારી સોંપવી નહિ તે એક, અને વિદ્યાર્થીને જવાબદારી સોંપવી પરંતુ તે જવાબદારીને પહોંચી વળવા માટે જરૂરી એટલું સ્વાતંત્ર્ય ન આપવું તે બીજું. આ બંને સ્થિતિ ભારે નુકસાનકર્તા છે. નાની ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓને જવાબદારી નહિ સોંપીને સમાજમાં બિન-જવાબદાર માણસોની ઘણી મોટી સંખ્યા આપણે ઉભી કરી છે. સમાજના કોઈ પણ અંગને પોતાનામાં કંઈ મોટી ખામી છે, એ સંબંધે પૂછવામાં આવે તો 'જવાબદારીને નામે મીંડું' એવો જવાબ આપણને તરત જ મળવાનો છે ! સમૂહનાં કેટલાંયે કામે અપૂર્ણ રહેતાં હોય અથવા તો બગડતાં હોય તો તેનું કારણ એક વ્યક્તિની અથવા તો ઝાઝી વ્યક્તિઓના બનેલા સમૂહના એક વિશિષ્ટ અંગની બિનજવાબદારીમાં રહેલું હોય છે. વ્યક્તિને તેમજ સમૂહને કોઈ પણ વસ્તુ વધારે પ્રમાણમાં શીખવા જેવી ફાય તો તે જવાબદારીનું સાચું ભાન છે. સમાજમાં દેખાતી આ બિન-જવાબદારીનાં મૂળ આજની આપણી શાળાઓમાં નખાય છે. હું અગાઉ કહી ગયો છું કે ભાવિ સમાજની તાલીમ ન્યાંસુધી શાળાઓમાં આપવામાં નહિ આવે ત્યાંસુધી આપણી કલ્પના પ્રમાણેનો આદર્શ સમાજ આપણે હોલો કરી શકવાના નથી. વિદ્યાર્થીમાં જવાબદારીનું સાચું ભાન શાળાજીવનમાંથીજ જન્મે, તેવી યોજના શાળાઓમાં થવી જોઈએ. ડાહ્યન યોજના એ એક એવા પ્રકારની યોજના છે. આજ દિવસ સુધી આપણી નિશાળામાં જવાબદારીની કશીજ તાલીમ આપવામાં આવી નથી. શાળાનાં તમામ કામેને માટે વિદ્યાર્થી જવાબદાર ગણાતોજ નથી. શાળાની સ્વચ્છતા, શાળાની વ્યવસ્થા, શાળાના પાઠો, અરે ખુદ પરીક્ષાઓ, એ તમામને માટેની જવાબદારી વિદ્યાર્થીને શિરે નહિ, પરંતુ શિક્ષકને શિરે હોય તેવી રીતે આજનો ક્રમ ચાલે છે. કોઈ વર્ગમાં કોઈ શિક્ષક ગેર-હાજર હોય તો વર્ગના રોજના કાંમને માટે વિદ્યાર્થીઓ જવાબદાર નથી

જ રહેતા. શાળાની વ્યવસ્થા અને સ્વચ્છતા માટે શાળાએ ટીક પ્રમાણમાં નોકરો રાખવા જ જોઈએ; અને તેમાં પણ બિનજવાબદારીથી વિદ્યાર્થી કબજગીરી ન કરે, તેટલાં માટે કડક નિયમો પણ ઉભા કરવા જ જોઈએ. પરીક્ષાઓ માથે આવતી હોય ત્યારે પરીક્ષામાં પાસ થવા માટે વિદ્યાર્થી કાળજી રાખે તેના કરતાં ઘણી વધારે કાળજી પરીક્ષા પાસ કરાવવા માટે શિક્ષક રાખતો હોય છે ! આ બધાનું કારણ આજના આપણા વિદ્યાર્થીની બિનજવાબદારી છે. એ બિનજવાબદારીને ખસેડવા માટે આપણે નિયમો ઉભા કર્યા છે, કાયદાઓ ઘડ્યા છે, શિસ્ત પેદા કરી છે, અને એ બધાના ભંગ માટે જરૂરી એટલી સજાઓ ઉભી કરી છે. આમ છતાંયે આપણા વિદ્યાર્થી જવાબદાર નથી બનતો. શાળાજીવનની બિનજવાબદારી મોટો થઈને એ સમાજજીવનમાં લઈ જાય છે, અને એ રીતે બિનજવાબદાર વ્યક્તિઓના શંભુમેળા જેવો એક મોટો સમાજ આપણી નજર સમક્ષ ઉભો થયો છે. વિદ્યાર્થીમાં જવાબદારીનું ભાન પેદા કરવા માટે કાયદાઓ અને કાયદાના ભંગ માટેની સજાઓ સિવાય બીજો એકેય ઉપાય આપણને હાથ લાગ્યો નથી. વિદ્યાર્થી પોતાની જવાબદારીથી કાંઈ પણ કામ હાથ ધરે તેવી તક આપણે તેને આપતા નથી. તક નહિ સાંપડવાથી અને નિયમોથી શુંગળાઈ ગએલો હોવાથી વિદ્યાર્થી આપણને બિનજવાબદાર દેખાય છે. એવા બિનજવાબદાર વિદ્યાર્થીમાં આપણે વિશ્વાસ નથી મૂકી શકતા. સખતાઈએ ઉભી કરેલી બિનજવાબદારી અવિશ્વાસ પેદા કરે છે, અને એવા અવિશ્વાસમાંથી વિદ્યાર્થી વધારે ને વધારે બિનજવાબદાર બનતો જાય છે. આમ અવિશ્વાસ અને બિનજવાબદારીનું ઝેરી કુંડાળું ચક્રર ચક્રર ફર્યા કરે છે, અને શિક્ષક તેમજ વિદ્યાર્થી તેમાંથી બહાર નીકળી શકતા નથી.

આપણે ત્યાં પ્રવર્તી રહેલી બીજી સ્થિતિ તે સ્વાતંત્ર્ય વિનાની જવાબદારીની છે. આ સ્થિતિ તો પહેલી કરતાંય વધારે જોખમભરેલી ગણાય. કોઈ કોઈ ટુકણે વિદ્યાર્થીને જવાબદારી સોંપવામાં આવે છે ખરી, પરંતુ એ જવાબદારી અદા કરવા માટે જે પ્રકારનું સ્વાતંત્ર્ય એને મળવું ઘટે, તે એને મળતું નથી. આને પરિણામે આખા તંત્રની અંદર ભારે ગોટાળા પેદા થાય છે. એવા તંત્રમાં નિયમોની સખતાઈ પણ નથી રહેતી અને જવાબદારીનું ભાન પણ પેદા નથી થતું. આવી પરિસ્થિતિમાં વિદ્યાર્થી જવાબદાર બનવાને બદલે વધારે આળસુ, ઢોંગી અને સત્તાનો દુરુપયોગ કરનારો બને છે. આપણા સમાજમાં પણ ન્યાં ન્યાં આવા પ્રયોગો થાય

છે, ત્યાં ત્યાં ચાલુ તંત્રમાં પુષ્કળ અધ્યાધુધી પેસી જાય છે. જવાબદારી ભરેલાં કામો સોંપાયા પછી તે કામો પુરાં કરવા માટે સ્વતંત્રતા ન હોય તો માણસ મુઝાઈને ઠાં તો બેસી રહે છે, અને ઠાં તો સત્તા હાથમાં ધારણ કરીને તે મરજી માફક કામ ચલાવે રાખે છે. આપણી શાળાઓમાં આવી સ્થિતિ કંઈક અંશે આપણા વર્ગોના મોનિટરોની હોય છે. મોનિટરોને વર્ગની જવાબદારી સોંપવામાં આવે છે, પરંતુ એ જવાબદારી અદા કરવા માટેનાં સાધનો ઉપરનો કાબુ તેમજ બીજી સ્વતંત્રતા જોઈ એ તે આપવામાં આવતાં નથી; પછી મોનિટરો સોંપવામાં આવેલી જવાબદારી અદા કરી શકતા નથી, તેવા આક્ષેપ આપણે તેમના ઉપર મૂકીએ છીએ. સ્વાતંત્ર્ય વિનાની જવાબદારીનું પરિણામ એક તરફથી આજસમાં આવે છે અને બીજી તરફથી સ્વચ્છંદમાં આવે છે. આ બંને પ્રકારની સ્થિતિ આપણી શાળાઓમાંથી દળે નહિ ત્યાંમુધી જવાબદાર સમાજ ઉભો કરવાનાં માત્ર કાંઈક સમજવાં.

ડાહ્ટન યોજનામાં જે જવાબદારી વિદ્યાર્થીને સોંપવામાં આવે છે તે જવાબદારી સ્વાતંત્ર્યમિશ્રિત હોય છે. સ્વાતંત્ર્ય અને જવાબદારીના એક-સામટા બળથી જે પરિણામો આ યોજનામાં દેખાયાં છે, તે ખરેખર આશ્ચર્યજનક છે. નાનકડા દેખાતા વિદ્યાર્થીના શરીરમાં કેવો બળવાન આત્મા રહેલો છે તેનું જ્ઞાન આપણને થાય છે. આપણી કલ્પનામાં પણ ન આવે તેવી રીતે વિદ્યાર્થી સ્વાતંત્ર્યને ગ્રીવતો હોય છે, અને આપણને દિગ્મુઠ કરી નાખે તેટલી જવાબદારીપૂર્વક પોતાનું કામ ચલાવતો હોય છે. ડાહ્ટન યોજનામાં વિદ્યાર્થીનું સ્વાતંત્ર્ય સ્વચ્છંદમાં પરિણમ પામતું નથી. આ યોજનામાં વિદ્યાર્થીને જવાબદારી સોંપવાથી કોઈપણ રીતે પરતાવાનું કારણ નથી મળતું. સ્વાતંત્ર્ય અને જવાબદારીનો સુમેળ જનમી જવાથી વિદ્યાર્થીનું સમગ્ર વર્તન જરૂરી તેટલા સંયમવાળું અને જવાબદારીના યથાર્થ જ્ઞાન-વાળું બની રહેલું હોય છે. વિદ્યાર્થીને સ્વાધ્યાયો આપીને તેના ઉપર પોતાના કામની જવાબદારી નાખી દેવામાં આવે છે. એ સ્વાધ્યાયો કયે વખતે કેટલા કરવા તે બાબતમાં તેને સ્વતંત્ર મૂકી દેવામાં આવે છે. આવી જવાબદારી અને આત્મ સ્વાતંત્ર્યે વિદ્યાર્થીને દોઢો દીધો હોય તેવું જોવામાં નથી આવ્યું. હા, બધા વિદ્યાર્થીના સ્વાતંત્ર્ય ઉપર થોડાઘણા પણ કાપ મૂકવામાં આવે છે ત્યાં વિદ્યાર્થી પોતાને સોંપાએલી જવાબદારી સોગ્ય પ્રમાણમાં અદા કરે છે કે નહિ તે માટે શિક્ષકને પણ જગતા રહેવું પડે છે. ડાહ્ટન યોજનામાં હું કહું છું તે પ્રકારનાં સ્વાતંત્ર્ય અને જવાબદારીને

સ્થાન નથી; પરંતુ એ દિશામાં એ યોજનાએ પહેલવહેલાંજ દાર-ઉંઘાડ્યાં છે એ એનો કેળવણીના ક્ષેત્રમાં કિંમતીમાં કિંમતી ફાળો છે. ઉઘાડેલાં દાર વાટે કેટલી ઝડપથી આપણે આગળ પ્રગતિ કરી શકીએ, એ હવે આપણા હાથની વાત છે. વિદ્યાર્થીમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મૂકીને, તેનામાં રહેલી શક્તિઓ આપણે કહીએ તેના કરતાં તો અનેકગણી વધારે છે તેવી ખાતરી રાખીને, જવાબદારીભિન્નિત સ્વાતંત્ર્ય સોંપવામાં આવે તો આજની શાળાઓનો રંગ સદંતર બદલાઈ જાય. આજે શાળાને અને વિદ્યાર્થીને, તેમજ વિદ્યાર્થીને અને શિક્ષકને કશી જ લેવા દેવા નથી. શાળા વિદ્યાર્થીને મન ભૂતખાનું છે અને શિક્ષક વિદ્યાર્થીને મન સક્ષસ છે. આ રીતિ બદલાવી નાખવી હોય તો આખી શિક્ષણની યોજના સ્વાતંત્ર્ય અને જવાબદારી ઉપર રમવી જોઈશે. આ પુનર્રચનાનું કામ ડાહટના યોજનાએ કર્યું છે તેમાં શંકા નથી. જ્યાં જ્યાં આ યોજનાના પ્રયોગો થયા છે, ત્યાં ત્યાં શાળા તરફ વિદ્યાર્થીનો રાગ વધેલો દેખાયો છે, શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીના સંબંધો વધારે પ્રેમભર્યા થયાં છે, ભણવાના વિષયો તરફ વિદ્યાર્થીની આલિશ્ચિ પેદા થઈ છે, અને તેવા ભણતરમાંથી વિદ્યાર્થી પોતાનો સાચો વિકાસ સાધી શકે છે તેમ દેખાયું છે.

સહકાર જેવા ત્રીજા મહત્ત્વના તત્ત્વ ઉપર આ યોજનાનું મંડાણ છે. સ્વાતંત્ર્ય અને જવાબદારી જ્યાં હોય ત્યાં વ્યક્તિગત તેમ જ સમૂહગત સહકાર પેદા થયા વિના રહે જ નહિ. શાળાએ જે કરવાનું છે તે તો એવા સહકારને માટે વાતાવરણ અને અનુકૂળતા વિદ્યાર્થીને આપવાનું. આજની સમાજને ઉપર ગણુવેલાં બંને તત્ત્વોની જોડેલી અગત્ય છે, તેટલી જ અગત્ય સહકારની છે. આજે આપણા સમાજમાં સહકાર જેવું કરું જ આપણને નજરે આવતું નથી. આજે તો ચારે બાજુ સ્પર્ધા દેખાય છે. એ સ્પર્ધાને જે સ્વરૂપમાં આજે આપણે જોઈએ છીએ તે સ્વરૂપમાં લાવવાનો દોષ પણ હું આપણી શાળાઓ ઉપર મૂકવા માગું છું. આપણા વર્ગો, આપણી શિક્ષણપદ્ધતિઓ, શાળાઓમાં પોતાની પરાધીનતા અને જવાબદારીનો અભાવ, એ બધાયમાંથી સ્પર્ધા પેદા થાય તેવા જ પ્રયત્નો આજે ચાલી રહ્યા છે. માર્ક, પરીક્ષા અને હરિકાઈઓ એવી પરિસ્થિતિમાં હિમા કરવામાં બારે મોટી સહાય કરે છે. આવા સ્પર્ધાવાળા વાતાવરણમાં સહકાર તો ક્યાં દેખાતો નથી. નમ્ર સત્ય રજુ કરવાની રજા મળે તો હું એટલે મુઠી હું કે વિદ્યાર્થી વિદ્યાર્થી વચ્ચે, શિક્ષક શિક્ષક વચ્ચે, અને શિક્ષક વિદ્યાર્થી વચ્ચે આ સ્પર્ધાએ ઝેરવેરનાં ભયકર ખીજ રોપ્યાં

છે. ધર્મીના આ અગ્નિમાંથી કોઈ બચી જતું હોય તેમ નથી દેખાતું. ધર્મી નિશાળમાંથી બહાર જઈને સમાજમાં પણ પહોંચી છે. વેપારીઓ કે ખીમ ધંધાદારીઓ ધર્મી ઠરે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ હવે તો શાળાઓ પણ અંદર અંદર રપધી કરવા લાગી છે. આ ધર્મીમાં જન્મેલો ધર્મીમિત્ર મનુષ્યને મનુષ્ય મિટાવી દે છે. એક શાળા ખીજ શાળા સાથે નાની મોટી રપધીમાં ઉતરવા લાગે છે ત્યારે તો તે તે શાળાનો શિક્ષક ધડીભરને માટે શિક્ષકપણું ગુમાવી દેતો આપણને દેખાય છે. આમ જ્યાં જુઓ ત્યાં ધર્મીએ પોતાનું સામાન્ય જમાવી દીધું છે. આવા સંયોગોમાં સહકારનું નામ સરખું પણ આપણને સંજળાય નહિ એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. શાળાઓમાં સહકાર ઉભો કરવા માટે ગમે તેટલા પ્રયત્નો કરવામાં આવે તોપણ આજે આપણને તે દેખાતો નથી. આપણી સહકારની વાતો જંગલમાંની ખૂંચો માફક નિર્રથક જતી દેખાય છે. શાળાઓમાં સહકારનું વાતાવરણ કેવી રીતે ઉભું કરવું તેની આપણને સૂઝ નથી પડતી. જ્યાં વર્ગો હોય, વર્ગશિક્ષણપદ્ધતિ હોય, સમયપત્રકની ખેડીઓ હોય ત્યાં વાતાવરણ એકબીજા વચ્ચે ધર્મી ઉત્પન્ન કરાવે છે. અનિષ્ટ સાધનોથી ઈષ્ટ ફળો પેદા કરવા જેવા આપણા પ્રયત્નો છે. એ પ્રયત્નોને ડાઘટન યોજનાએ હિંદાડા પાડ્યા છે અને સહકાર ઉભો કરવા માટે સાચી પરિસ્થિતિ જન્માવી છે. એ પરિસ્થિતિના પરિણામે શાળાનું વાતાવરણ ધર્મીયુક્ત મરી જઈ વિશેષ પ્રમાણમાં સહકારયુક્ત કરવા માંડે છે. ડાઘટન યોજનાએ પરીક્ષાઓ, ગુણો વગેરે કાઢી નાખ્યાં નથી, છતાંયે પ્રયોગમંદિર પદ્ધતિથી જે વાતાવરણ પેદા થાય છે તે વાતાવરણ સહકારવાળું બને છે. અત્યંત પરીક્ષાઓ, ગુણો વગેરે ન હોત તો ધર્મીને હાકી કાઢવા માટે અને શુદ્ધ સહકાર ઉત્પન્ન કરવા માટે વધારે અનુકૂળતાઓ ઉભી થાત. ડાઘટન યોજનામાં પ્રયોગમંદિરોની રચના, સ્વાધ્યાયોની વ્યવસ્થા અને અભિરચિ પ્રમાણે ગમે તે વિષય પસંદ કરવાની છૂટ વગેરે એવી રીતે તૈયાર કરવામાં આવ્યાં હોય છે કે વિદ્યાર્થી વિદ્યાર્થી વચ્ચે વ્યક્તિગત અને સમુદાયગત સહકાર ઉભો થયા વિના રહે નહિ.

સહકાર માટે આ યોજનામાં ભાપણો નથી કરવાનાં હોતાં, કે સૂચનાઓ આપવાની નથી હોતી. પ્રયોગમંદિરોમાં કામ કરતા છુટા છુટા વિદ્યાર્થીઓ અથવા તો નાની નાની ટાળીઓ જરૂર પડ્યે એકબીજાને સાથ મેળવી લે છે. તીસલી શ્રેણીના વિદ્યાર્થીને મદદતી જરૂર પડે ત્યારે શિક્ષકને રોકાએલો જોઈ ઉપલી શ્રેણીના વિદ્યાર્થી પામે તે જાય છે. ઉપલી

એણીના વિદ્યાર્થી સ્વતંત્ર રીતે કામમાં પરોવાએલો હોવાથી મદદ કરવા માટે સકોચાતો નથી. તેની મદદથી તેને એક પ્રકારનો આનંદ અને સંતોષ પણ થાય છે. એક પ્રયોગમંદિરમાંથી બીજા પ્રયોગમંદિરમાં અભ્યાસાર્થે જતી વ્યક્તિઓ કે મંડળીઓ બીજી વ્યક્તિ કે મંડળી સાથે કરવાના કામની મંત્રણાઓ ચલાવે છે. જે સ્વાતંત્ર્ય અને જવાબદારી સોંપવામાં આવ્યાં હોય છે, તેને પુરો ન્યાય કરવા માટે એક એકબીજાના સહકારની અપેક્ષા તમામને પ્રતીત થાય છે. એવી અપેક્ષામાંથી સાચો સહકાર જન્મે છે. આવી જાતનો સહકાર દિવસ જતાં વિદ્યાર્થીના સ્વભાવમાં રૂઢ થઈ જાય છે; અને એક વખત સહકારનાં મિષ્ટ ફળો ચાખ્યા પછી સ્પર્ધાની જાળમાં જનતાં લગી તે નથી ફસાતો. આપણી શાળાઓમાં અત્યારે જે રિયલિટી પ્રવર્તે છે, તેમાં ભારે મોટા ફેરફારો કર્યા વિના આ પ્રયોગમંદિરપદ્ધતિને દાખલ કરી દેવામાં આવે તો સ્પર્ધાને સ્થાને સહકારનું વાતાવરણ થોડી તકલીફે આપણે ઉભું કરી શકીએ.

ડાહ્યન યોજનાના ઉપર ગણાવ્યા તે ત્રણ મુખ્ય સિદ્ધાંતો છે. એ ત્રણે તત્ત્વો નરીન કેળવણીના સ્વરૂપનાં ગ્રાણ્યસમાં છે. એ ત્રણે તત્ત્વો નૂતન શિક્ષણના આત્માસમાં છે. તેમાંથી ફલિત થતા નાના મોટા ઉપસિદ્ધાંતોથી આપણી શાળાઓનું વાતાવરણ ભરપૂર બની જશે ત્યારે સાચા અર્થમાં ભણનાર વ્યક્તિ વિકસી શકશે, સાચા અર્થમાં સમાજ વિકસી શકશે, અને સાચા અર્થમાં વ્યક્તિ અને સમાજનો સન્માનભર્યો તથા પ્રેમભર્યો મેળ જાગી શકશે.

ડાહ્યન યોજનાને વ્યક્તિવાદ પોષનારી યોજના માનવાની ખૂસ કરવાની કોઈએ જરૂર નથી. કોઈપણ સાચી શિક્ષણયોજના દેવળ વ્યક્તિવાદ ઉપર ટકી શકેજ નહિ. વ્યક્તિએ સમાજનું અનિવાર્ય અંગ બની રહેવાનું છે. વ્યક્તિ સમાજથી એકલી અટૂલી રહી ન શકે; એટલા માટે ઉત્તમ સમાજના એક અંગ તરીકે પોતાની જાતને સમાજ સાથે બંધબેસતી કર્યા વિના વ્યક્તિને ચાલે તેમ નથી, પરંતુ એનો અર્થ સમાજનું દમન કે બેહુકમી વ્યક્તિ ઉપર હમેશાં આપ્યા જ કરે એવો ન થાય; એટલા માટેજ શિક્ષણની યોજના વ્યક્તિ-સમષ્ટિનો સાચો સમન્વય કરનારી હોવી જોઈએ. આવો સમન્વય ડાહ્યન યોજનાએ સાધ્યો છે. આખા દિવસના કાર્યક્રમમાં લગભગ અર્ધો ભાગ સમૃદ્ધશિક્ષણને આપવામાં આવે છે. આ યોજનાને સંમેલનનું નામ અપાય છે. સમૃદ્ધશિક્ષણની યોજના પાછળ દેવળ

શક્તિ કે સમયની કસરકસરનો મુદ્દો નથી. દિવસના બધા ભાગોમાં ભણનાર વ્યક્તિને કેવળ સ્વાતંત્ર્ય આપીને વિકસવાની જે તક આપવામાં આવે છે, તેવી જ તક સમૂહમાં સાથે રહીને ત્યાગ કરવાની ભાવના પેદા કરવા માટે આવાં સંમેલનોદ્વારા તેને આપવામાં આવે છે. વ્યક્તિએ સમૂહમાં સાથે રહીને કામ કરતી વખતે કેટલું છોડવાનું હોય છે તેનું જ્ઞાન આવાં સંમેલનોમાં તેને થાય છે, વ્યક્તિત્વક અને સમષ્ટિવાદનો શિક્ષણમાં આવો સુંદર સમન્વય કરવાનું માન આ ડાહ્યન યોજનાને ધરે છે.

ડાહ્યન યોજનાનો વ્યવહાર કરનારને આ સિદ્ધાંતોના જ્ઞાન ઉપરાંત ખીણ ઘણી નાની મોટી વ્યવહાર વિગતો જાણવાની જરૂર રહે છે. આ યોજનામાં વિદ્યાર્થીઓનાં અને પ્રયોગમંદિરોનાં સમયપત્રકો કેવાં હોવાં જોઈએ, પ્રયોગમંદિર અને વિદ્યાર્થીઓનાં પ્રગતિપત્રકો એટલે શું, આચાર્યનું પ્રગતિપત્રક આખી શાળાના વિકાસ ઉપર કેવી દૃષ્ટિ ફેંકે, સ્વાધ્યાયોનો અર્થ શો અને તેની રચના કેવી હોવી જોઈએ, વગેરે ઝીણી-મોટી વિગતો યથાર્થ સ્વરૂપમાં જાણી લેવા માટે ડાહ્યન યોજનાનું પુસ્તક વાંચવાની જરૂર છે એ પુસ્તકમાં આ બધી વિગતોને સવિસ્તર ચર્ચામાં આવેલી છે. સંમેલનના દિવસો દરમિયાન અહીં પણ આપણે વખત મળશે તે પ્રમાણે તેની ચર્ચા કરવાના છીએ.

ડાહ્યન યોજનાનાં તત્ત્વોનું જોટલા વધારે પ્રમાણમાં આપણી શાળાઓમાં અનુકરણ થાય, તેટલે વધારે અંશે આપણી માધ્યમિક શાળાઓ કેળવણીની સાચી દિશામાં પ્રગતિ સાધી શકે. શિક્ષણની કોઈપણ યોજના કે પદ્ધતિની રૂઢ ધરેડને વળગી રહેવાની હું આપને સલાહ નથી આપતો. કોઈપણ પદ્ધતિ કે યોજનાનો આત્મા તેની પાછળનાં તત્ત્વોમાં રહેલો હોય છે. તે તત્ત્વો માનસશાસ્ત્રની અગ્રણ્ય વિચારણા સાથે સુમેળવાળાં હોય છે અને જીવનશાસ્ત્રના જોડા અભ્યાસ ઉપર રચાયેલાં હોય છે. તત્ત્વો આપણા ચર્ચા જગ્ય એટલે પદ્ધતિઓ તો તેને પગલે પગલે અનુસરનારી બને છે. આપણા સંયોગો અને આપણી મર્યાદાઓને લીધે એ યોજનાની બધી જ વિગતો આપણને અંધજેસતી ન આવે, પણ એ યોજનામાં ઘટતા ફેરફારો કરવા માટે આપણને કોઈ રોકાઈ શકે નહિ.*

એક બોવાએલી નગરી (તક્ષશિલા)

તક્ષશિલામાં સૌથી પહેલીવાર વૈશંપાયને અહીં જનમેદન્ય રામના સર્પસત્ર યજુર્મંત્રે મહાભારત કથા કહી હતી.

અહીં એક સમયે જગવિખ્યાત વિદ્યાપીઠ હતી, ત્યાં વ્યાકરણશાસ્ત્ર પાણિનિ, અર્થશાસ્ત્રના પ્રણેતા ચાણક્ય, સમ્રાટ અશોક, વૈદ્યવર હવર, કાર્તીકેશવ અને અનેક વિદ્વાનો અને રાજાઓ અભ્યાસ કરી આગળ વધ્યા હતા. ચીન અને મધ્ય એશિયામાંથી જ્ઞાનપિપાસુ ઘણા વિદ્યાર્થીઓ અહીં અભ્યાસ અર્થે આવેલા હતા એ સંબંધી ઉલ્લેખો પણ મળી આવે છે.

નગરીની શોધ અને ખોદકામ:—આ નગરીના અરિયવવશેષો સદીઓથી ખોવાઈ અને વીસરાઈ ગયેલા તે કેમ જડ્યા તે કથા સાંભળવી રસપ્રદ છે. એક અંગ્રેજે તક્ષશિલા વિષે શાસ્ત્રી-વાંચેલા, ચીનના મુસાફરનાં વર્ણનોના અભ્યાસ કરેલા, અને બીજા ઉલ્લેખો જોઈ કાઢેલા. ઇ. સ. ૧૮૬૩ ની એક સવારે તેણે જાહેર કર્યું કે “એ બોવાએલી નગરી આખરે મને જડી છે.” આ સ્થળ વાયવ્ય પ્રાંતની સરહદ ઉપર રાવળપીંડીથી ૨૦ માઈલ ઉત્તરપશ્ચિમે આવેલું છે.

ભારતની આ પ્રાચીન ભૂમિ પુસ્તકો ઉપરથી આમ શોધી કાઢવાનું ભાગ્ય સર એલેક્ઝાંડર કનિંગહામ જેવા વિદેશી પંડિતને પ્રાપ્ત થયું. એ વાતને પણ વરસો વીત્યાં. પછી ભૂગર્ભના હાણુમાંથી તે નગરીના અરિયવવશેષો શોધી કાઢી જગતને ચરબે રણ કરવાનો યથા પણ બીજા વિદેશી પુરાતત્ત્વ પંડિત સર જહોન માર્શલને શિરે જાય છે. સરકારના સોધખોળ ખાત્રા તરફથી ઇ. સ. ૧૯૧૩-૧૪ થી સર જહોન માર્શલની સરદારી નીચે આ સ્થળનું ખોદકામ ચાલુ છે. મકાનોના પાયાની પદ-પરા, લવ્ય અને મનોહર મૂર્તિઓ, સોનારૂપા અને માણિક્યના અલંકારો મળી આવ્યા અને ખોદકામ ચાલુ રહ્યું.

ઇતિહાસ:—તક્ષશિલાની પ્રાચીન કાળની સમૃદ્ધિ અને વિદ્યાવિજ્ઞાસિતાના છુટાછવાયા ઉલ્લેખો સિવાય, એલેક્ઝાંડરની ચક્રાર્થ પહેલાંની ઇતિહાસની સામગ્રી ઘણી ઓછી મળે છે. ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમી સદીમાં કરાની સામ્રાજ્યમાં તેનો સમાવેશ થયો હતો એમ જણાય છે. અહીંથી કરાની સામ્રાજ્યની અસરને એક રસિક અવશેષ મળેલ છે તે ઇ. સ. પૂર્વે ચોથીથી પાંચમી સદીનો ઐરેમિક અક્ષરોમાં લેખ છે. ઐરેમિક લિપિનો દિલ્હરમાંથી આ એકજ લેખ મળ્યો છે.

૪. સ. પૂર્વે ૩૨૬ માં એલેક્ઝાંદરે તક્ષશિલા જીત્યું અને પોરસ ઉપર હલ્લો કર્યો તે પહેલાં તે થોડા વખત અહીં થોડો જીત્યો છે. તેના સમકાલીનો અને સહયોગીઓનાં લખાણો ઉપરથી જણાય છે કે તે સમયે એ શહેર સમૃદ્ધ, વસ્તીમાં સારું અને સુશોભિત હતું. તે વખતે અહીં આંબી રાજ્ય કરતો હતો, જેને પોરસ સાથે વારંવાર લડાઈ કરવી પડતી. તે સિંહદરને તાબે થયો અને તેને સત્કાર્યો તથા સાથ આપવા પ્રવૃત્ત થયો. આથી તેનું રાજ્ય તેની પાસે રહેવા દીધું હતું અને તેને ખીજે પણ કેટલોક મુલ્ય મળ્યો.

એલેક્ઝાંદરના મૃત્યુ પછી આસરે ૪. સ. પૂર્વે ૩૧૭ માં ગ્રીક ગવર્નરને હિંદ બહાર લડાઈમાં મદદ કરવા જવું પડ્યું, ત્યારે ચંદ્રગુપ્તે મગધની રાજધાની સાથે તક્ષશિલા અને પંજાબ ભેગવ્યાં. ગ્રીક સરદારે તેના પરગણા લેવા ફરીથી આવતાં, ચંદ્રગુપ્ત પાસે રહ્યો. તેના પુત્ર બિંદુસારના કાળમાં મગધની ધુસરી તક્ષશિલાએ ઉખેડી નાંખી, પરંતુ રાજપુત્ર અશોકે પુનઃ તે ભેગવ્યું અને અહીં વાઈસરોય તરીકે રહ્યો. બુદ્ધધર્મ આ કાળે વધુ પ્રવર્ત્યો જણાય છે. અશોકના રાજ્યકાળમાં પણ બંધ થયું હતું. તે વખતે તેના પુત્ર કુણાલ અહીં સુઆગીરી ઉપર આવ્યો. અશોકના મૃત્યુ પછી તેનું સામ્રાજ્ય કડકડવા માંડ્યું, અને તક્ષશિલાએ પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય મેળવ્યું, પરંતુ દક્ષ તે થોડા વખત માટે; કારણ બેક્ટ્રિયામાંથી ગ્રીક લોકો ચડી આવ્યા. એકાદ શતક બેક્ટ્રિયાન ગ્રીક રાજ્ય આવ્યું, જેમાં ડેમેટ્રિયસ, યુક્રેટાઈટિસ, એપોલોડોટસ, મીનાંડર, એન્ડીયાલસીડસ વગેરે રાજ્યો હતા. પછી મિથ્રીઅન કે શક લોકો ચડી આવ્યા હતા. લગભગ ૪. સ. પૂર્વે ૮૫ માં શક વીર મોઝે તક્ષશિલા જીત્યું જણાય છે. તેના પછી એગ્રીસ પહેલો ૪. સ. પૂર્વે ૫૮ માં ગાદીએ આવ્યો. તેની સત્તા યમુનાગ્રદેશ સુધી વિસ્તરી. સત્રપોથી રાજ્ય કરવાની ઇચ્છા પદ્ધતિ તેણે દાખલ કરી. તેના વંશજો એગ્રીવીસીમ, અને એગ્રીસ ખીજા પછી પ્રાથિઅન ગોન્ડો પ્રાન્સના અમલ તળે આ નગર ગયું. આ રાજ્યે કાબુલના રાજા હર્મિઅમને પણ હરાવ્યો. હર્મિઅસે નાસી છુટી, કુશાન સત્તાવાદક કાબુલ કડ-શીમીસને મદદ આપી, કાબુલ, ગાંધાર અને તક્ષશિલા મિતાવ્યાં. આમ કુશાન અમલ તળે તક્ષશિલા આવ્યું. કાબુલ પછી વીમાકાડરીસીસ આવ્યો અને રાજ્ય વિસ્તાર્યું. સોટર મેગાસના સિક્કા આ કાળના જ છે. તે મળકરીને તેના પછીનો રાજા હશે. ખીજા સૈકામાં મહાન અને સક્તિ-વંત રાજા કનિશ્ક રહ્યો, જેણે મધ્ય એશિયાથી બંગાળ સુધી રાજ્ય

વિસ્તાર્યુઃ તેના પછી હવિષ્ક અને વાસુદેવ થયા. ત્રીજા સૈકામાં વાસુદેવના મૃત્યુ પછી કુશાનોની સત્તા ઓછી થતી ગઈ, જે કે પ્રગ્નજમાં હજી તેનું શાસન હતું. અણનોંધાએલા સેસિનિઅન હજારી આ સત્તા ઓછી થઈ હશે, કારણ ઘણા સેસિનિઅન સિંક્રાઓ તક્ષશિલામાંથી મળ્યા છે. પાંચમી સદીમાં શ્વેતહજીના આઠમણથી કુશાન સત્તાનો અંત આવ્યો. આ જંગલી શ્વેત હજીએ તક્ષશિલાના વિશાળ બુદ્ધવિહારો અને શહેરનો નાશ કર્યો હશે. આ વિપત્તિ પછી તક્ષશિલા ફરી કદી ન ઉઠી શક્યું. જ્યારે વિખ્યાત ગ્રીનો મુસાફર હ્યુએનસંગ અહીં આવ્યો ત્યારે તક્ષશિલા કાસ્મીરનું ખંડીઆ રાજ્ય હતું. રથાનિક સરદારો-એકબીજા સાથે અદાવતથી વર્તતા અને મઠો જર્જરિત અને પરિત્યક્ત હતા. ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમી સદી અને ઇ. સ. ની પાંચમી સદી વચ્ચે જુદી જુદી સાત પ્રગ્નના શાસન તજે તક્ષશિલા હોવાનું જણાય છે-ઈરાની, મેસિડોનિઅન, મૌર્ય, બેક્ટ્રિએન ગ્રીક, સિથિઅન, પાર્થિઅન અને કુશાન આ બધી પ્રગ્નએ કળાનાં અંશે અને અસર તક્ષશિલામાં મૂક્યાં છે.

ભીર ટેકરી:—શોધખોળ થઈ તે પહેલાં છુટાછવાયા સ્તંભોના થોડાઘણા ભાગ દેખાતા, તે સિવાય બહુ ભૂમિગત હતું. સ્ટેશન અને ત્યાંથી થોડે દૂર તામ્રાનાલા ફરીને એક ઝરણું વહે છે. તેની વચ્ચે એક ભાગમાંથી મકાનો અને તેમાંથી પુરાતન વસ્તુઓ મળી છે, તે ભાગને 'ભીર ટેકરી' કહેવામાં આવે છે. આત્યારમુધીની શોધખોળથી એવું જણાયું છે કે તક્ષશિલાનું શહેર જુદે જુદે ત્રણ કેકણે જુદા જુદા કાળમાં વિદ્યમાન હતું. તે પૈકી આ ભીર વિભાગ અહીંથી મળેલી પુરાતન વસ્તુઓ વગેરે પરથી જુનામાં જુનો માન્ય પડે છે. આ સ્થળ ગ્રીકોનાં આગમન પહેલાં ઘણાં વરસથી અસ્તિત્વમાં હશે અને બીજા સૈકાના પ્રારંભકાળમાં ત્યજાયું હશે.

સીરકાપ:—ભીર ટેકરીથી ઓળખાતા સ્થળનો નાશ થયા પછી ત્યાંથી થોડે દૂર એ શહેર વસ્યું જણાય છે, જે સ્થળને સીરકાપ કહેવામાં આવે છે. તેની આસપાસ ગદ હતો, જેના પાયાની પહોળાઈ ૧૫ થી ૨૧ ફુટ જણાય છે. આ ગદની ઉત્તર દીવાલ બહાર એક પડે પથ્થુ હતું કે જે હાલ કચ્ચાઘેટ તરીકે ઓળખાય છે. આ સીરકાપ છોડા-ગ્રીક સત્તાકાળમાં, ઇ. પૂર્વે બીજા સૈકામાં વસ્યું હશે અને સિથોપાર્થિઅન તથા કુશાન કાળમાં વીમાકાઠરીસીસના રાજ્ય મુધી રહ્યું હશે. ત્યાં બુદ્ધ અને જૈન ધર્મનાં કેટલાંક ખડેરા જણાય છે. અહીં એક મોટું મકાન

મળેલું છે કે જેની વિશાળતા ઉપરથી તે રાજમહેલો હોય તેમ જણાય છે. બાંધણી ઉપરથી સિંચાપાર્થિવ્યન કાળ હોવાનું મનાય છે, અને દિવાને-ખાસ, દિવાનેઆમ, અંતિથિનિવાસ, રક્ષકનિવાસ, મંત્રણાગૃહ, જનનાખાનું વગેરે તેના વિભાગો પણ કલ્પાય છે. જે કે આ મહેલ આલુશણવાસ-એલો છે. મેસોપોટમિઆના એસિરિયન મહેલો સાથે તે ખૂબ સામ્ય ધરાવે છે.

આ શહેરમાંથી વિવિધ કાળના સિકાઓ, મૂર્તિઓ, અરેમિક લેખ, અને આલુપણો વગેરે અનેક પ્રાકાશીન વસ્તુઓ મળી છે. જોદતા જણાયું છે કે ધરાના ઓરડાઓમાં ચરસપરસ બારણું છે, પરંતુ શેરીમાં નથી મલકતું પડતા. તેમ જ લાગ મળેલો છે તે ઉમી મેસણી માત્ર હોય, અને બારીબારણાં તેની ઉપર હોય તથા નીચેનો લાગ ભંડકીયાં હોય. બહારથી એક જ માળ દેખાય પણ અંદરથી તપાસતાં બે હોય, એમ ફીલોસોફીકલ વર્ણન કરે છે અને જણાવે છે કે અંદરના ભંડકની ઉચાઈ પણ ઉપરના જેટલી છે. આને તે 'તહખાના' કહે છે.

શિરમુખ:—કનિષ્કકાળમાં વસાએલું આ શહેર, ઉપર્યુક્તમાં ત્રીજું અને છેલ્લું છે. તેને ૧૮૧૧ કુટ જગાઈતો કીલ્લો છે. કેટલાક સિકાઓ મળ્યા છે, પરંતુ સવિશેષ જોદકામ થવું હજી બાકી છે.

આ તથા શહેરો બીરોટકરી, સીરકાપ, અને શિરમુખ ઉપરાંત આસપાસના પ્રદેશમાં બૌદ્ધ સ્તૂપો અને મઠો છુટાછવાયા અને ખૂબ વેરાંએલા છે. તક્ષશિલા ખાલુના દક્ષિણ પ્રદેશમાં બુદ્ધ અવશેષો વધુ છે.

ધર્મરાજક સ્તૂપ:—આ મોટો સ્તૂપ અને તેની આસપાસના અનેક સ્તૂપો અને તેની મૂર્તિઓ પ્રયાદિનું કલાવિધાન આકર્ષક છે. ભગવાન બુદ્ધ કે કોઈ પવિત્ર સાધુનાં હાડકાંના ટુકડા, દાંત, કે કોઈ અવશેષ ઉપર તેના સ્મરણ માટે પવિત્ર જગ્યાએ બૌદ્ધ લોકો સ્તૂપ બંધાવે છે. ત્રીસ કુટ જેટલું જોદતાં આ ધર્મરાજક સ્તૂપના અવશેષો સંપૂર્ણ છે. આ સ્તૂપ સિંચા-પાર્થિવ્યન સમયમાં ચણાવ્યો હશે. ચોથા સૈદ્ધામાં તેનો પુનરુદ્ધાર થયો હોય તેમ તેના શૃંગાર અને કલાથી જણાયું છે. તેને વિશાળ પ્રદક્ષિણાપથ છે. જેની ઉપરથી મળેલી ઘણી પુરાતત્ત્વ વસ્તુઓ ચૈત્રી ગાંધાર-કાળના નમુના અને વિવિધ રાજાઓના સિકાઓ છે. એક બોધિસત્ત્વની મૂર્તિ છે જે જત્ર નીચે અલય મુદ્રામાં ઉભી છે. બાલુના નાના સ્તૂપોમાંથી કેટલીક વસ્તુઓ અને અવશેષ કરડકો મળ્યા છે. આ જગ્યાના એક સ્તૂપના મધ્યમાંથી નીકળેલો જત્રવાજો નાનકડો સુવર્ણ સ્તૂપ અને અવશેષો

ધ. સ. ૧૯૧૭માં તત્કાલીન વાઈસરોય લોર્ડ ચેમ્સફોર્ડ સિંહાનના યુદ્ધને બેટ-આપેલો છે, અને તે હાલ કેંડીના વિખ્યાત દંડમંદિરમાં વિરાજે છે. આવી કેટલીક અવશેષ પડીઓ જુદા જુદા સ્તૂપોની અંદરથી પણ મળેલી છે. કેટલાક ગુપ્તકાળના અક્ષરોથી. જે ધર્મદેતુમ્મવઃની ભાવના લખેલાં મીલે, સુવર્ણઅલંકારો, જુદા જુદા પ્રકારનાં મોતીઓ, તથા ઘણી વસ્તુઓ મળી છે, જે પૈકી સં. ૧૩૬ ના અશ્વમેધ શુ. ૫ (ધ. સ. ૭૮)નો ખરોબટ્ટી લિપિનો એક લેખ મહત્વનો છે. તેમાં જણાવાયું છે કે “તક્ષશિલાના તનુવા પ્રદેશમાં, ધર્મરાજનક સ્તૂપના ઓધિસત્ત્વ મંદિરમાં એક ગૃહસ્થે મહાન કુશાન ગાળના સ્વાસ્થ્ય અર્થે, ભગવાન યુદ્ધના માનમાં, અહુતોના માનમાં, પ્રાણીમાનના ભલા માટે, માતાપિતા, મિત્રો, સજ્જાદકારો, સગાવડાલાં વગેરેના પુણ્ય અર્થે અને પોતાના સ્વાસ્થ્ય અર્થે આ અવશેષો અહીં રાખ્યા છે. આ કાર્યો નિર્વાણપથ આપે!”

આ સ્થળેથી મળેલી મૂર્તિઓ ગાંધારકળાના નાદર નમુનાઓ છે. કોઈ કોઈ મૂર્તિઓ તો અતિ લઘ્ય છે. એક ખંડિત મૂર્તિનો ગોદણ નીચેથી અંશુદા સુધીનો ભાગ મળ્યો છે જે સવાપાંચ ફુટ છે. જે ઉપરથી તે મૂર્તિ ૩૫ ફીટ ઉંચી હશે. ‘ઘણીની રજા લેતો કંથક અશ્વનો પ્રસંગ પણ આભેદુષ્પ આલેખાયો છે. અર્ધ અર્પતા તણ સ્ત્રીમહતો, બીજા ચાર પુરુષભક્તો તથા વજ્રપાણિ સહિત યુદ્ધનું અમય મુદ્રામાં આલેખન રમ્ય છે. બનારસના મૃગઉદ્યાન (મૃગદાવ)માં ધર્મચક્રપ્રવર્તન કરતા ભગવાન યુદ્ધના પ્રથમ પ્રવચનનો પ્રસંગ ભાવવાદી રીતે અંકિત થયો છે. મૂર્તિઓ કંભુર પત્થરની, માટી કે માટી પત્થરના મિશ્રણની છે. મૂર્તિઓનાં વસ્ત્રોની કરચલીઓ પણ આંબેદુષ્પ રીતે દર્શાવવામાં આવી છે. લાલ અને કોઈ સ્થળે સોનેરી ઢાળ તેના ઉપર હજી ચોંટયો છે.

કુશાન સ્તૂપ:—ચીના મુસાફર હુએનસંગે કુશાણ સ્તૂપનો ઇતિહાસ પોતાના પ્રવાસવર્ણનમાં આપ્યો છે. અશોકની રાણી તિષ્વરશિતાના પ્રપંચથી રાજપુત કુશાણની* જે સ્થળે આંખો ગઈ હતી, ત્યાં સમ્રાટે આ સ્તૂપ બંધાવ્યો એમ જણાવે છે. આ સ્તૂપની બેસણી સદૃશ અંતર્ગોળ છે, જે સ્થાપત્યની દૃષ્ટિથી જોનારનેજ જણાઈ આવે. જોનારના દૃષ્ટિપથમાં પ્રથમદર્શને સ્તૂપ યથાસ્થિત દેખાય તેવી માન્યતાથી એવી રચના થોડી જણાય છે. તેની ઉપર એક ભાગે બીજો નાનકડો સ્તૂપ છે. સ્તૂપની પશ્ચિમે ૧૬૨×૧૫૫ ફુટ માપનો એક મંદ છે. અંદર ચતુ:શાળા વગેરે છે.

મોરા મોરાદુ અને જોલીયાંના સ્તૂપો:—ઉત્તર પશ્ચિમના કલા-નીતરતા ઐતિહાસિક અંવશેષોમાં ખાસ નોંધને લાયક આ સ્તૂપો તક્ષશિલા પ્રદેશમાં મોરા મોરાદુ અને જોલીયાં નામના ગામો નજીક આવેલા છે. તે ભૂગર્ભમાં સુરક્ષિત હતા, પરંતુ કનિંગહામની શોધખોળ પછી પુરાણી વસ્તુ વેચીને પૈસા કૂટી ખાનારા માણસોએ આ ભવ્ય સ્તૂપોના કેટલાક કલાલયો નમુના વેચી ખાધા છે.

મોરા મોરાદુની પુદ્ગતી મૂર્તિ, બોધસત્ત્વ વગેરેની પ્રતિમાઓ, તેની ઉપરની હાથી કે અન્ય કોતરકામથી દીપતી તોરણમાળાઓ, વગેરે કળાનાં ઉત્કૃષ્ટ નમુનાઓ છે. આ સ્તૂપની પાસે મદ છે, જેમાં સ્નાનગૃહ (જંટાગૃહ) સ્નાનસ્થાન (ઉપસ્થાન શાળા), રસોડું (અગ્નિશાળા), ઉપાહાર શાળા, કોઠાર (કોઠા) વગેરે વિભાગો પણ હતા તેમ જળ્યાબ્ધ છે.

મોરા મોરાદુથી એકાદ માઇલ અને જોલીયાં મામથી અર્ધો માઇલ દૂર એક ભવ્ય સ્તૂપના પ્રેક્ષણીય ભગ્નાવશેષો છે, જે સ્તૂપ હાલ જોલીયાં સ્તૂપ નામથી ઓળખાય છે. આ સ્તૂપનું મૂર્તિવિધાન મોરા મોરાદુ કરતાં પણ વધુ અલંકારભર્યું છે. ત્રીજા સૈકાના પ્રારંભમાં શિરમુખમાં રાજધાની આવી, અને બીર તથા સીરકાપ ત્યજ્યેલા હતા તે સમયે શિરમુખના વિકાસકાળમાં આ જોલીયા, મોરા મોરાદુ, બાદળપુરના સ્તૂપો રચાયા હોય એમ જણાય છે. ધર્મરાગ્નક અને બીજા પશ્ચિમના સ્તૂપો સીરકાપના કાળના જણાય છે.

અન્ય સ્તૂપો:—આ સ્તૂપો ઉપરાંત, ભલ્લર સ્તૂપ જેનું વર્ણન દુએનમંગે કરેલું છે તે કુણાલ સ્તૂપને મળતો છે. બાદલપુરનો સ્તૂપ ભેરા ગામ પાસે છે, જે તક્ષશિલાનું અનેક સ્મારક હતો. ઇતિહાસને બોગે પણ પુરાણી વસ્તુ ઝોરી વેચી ખાનારા લોકોએ તે તોડી, તેના અવશેષો યથેચ્છ રીતે ઉપાડી તેને શેઠાહીન હાડપિંજર જેવો બનાવી દીધો છે. તેના મહામાંથી કનિષ્ક, હવિષ્ક, વાસુદેવ રાજેઓના સિકા પ્રાપ્ત થયા છે. આ ઉપરાંત કસન અખ્દક પાસેનો સ્તૂપ અને બીજા કેટલાક સ્તૂપોના અવશેષો પ્રાપ્ત થાય છે.

સંગ્રહસ્થાન:—અહીંથી નીકળતી અસંખ્ય પ્રાકૃતલીન વસ્તુઓને સંગ્રહવા, સંરક્ષવા અને જિજ્ઞાસુ દ્રષ્ટાઓના નિરીક્ષણ અર્થે, સુંદર સંગ્રહસ્થાન

* રાજકુમારનું નામ તો ધર્મવિધાન હતું, પરંતુ તેનાં ચમુઓ, નાનાં, સુંદર અને કિંમવત પણ જેવાં હતાં, તેથી સમ્રાટ અશોકે તેને 'કુણાલ'નું ઉપનામ વાત્સલ્યથી આપ્યું હતું. તે અહીં વાપસરેય તરીકે રહેતો.

સંસ્કારના શોધખોળ ખાતાએ બનાવ્યું છે, અને તે મીઠું શુભા નામના બંગાળી પુરાતત્ત્વ રસિકની દેખરેખ નીચે વ્યવસ્થિત ગોઠવાયું છે. આમાં ભાવભંરી, કલાનીતરતી અનેક ભવ્ય મૂર્તિઓ, સોનાચાંદીનાં આભૂષણો, માણુક, પત્થર, પત્તા, ચીપ, નીલમણિ, હીરા, શુરુ, મોતી, શની, અકીક, શંખ, દાંત, ભરત ભરવાના સોયા, હેરપીન્સ, ખોચ, સાંડીપીન્સ, સ્કટિક વગેરેનો ઉપયોગ, વિવિધ પ્રકારની તકલીઓ, ત્રાક, વણુકર લોકોને વણુવાનો કાંદલો (શટલ), ઐતિહાસિક સીલો, માટીનાં વિવિધ પ્રકારનાં વાસણો, સોની વગેરેનાં ઓળખરા, બચ્ચાંનાં રમકડાં ઇત્યાદિ અનેક પ્રાકાશીન વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થઈ છે. કેટલીક નાની વસ્તુઓ પણ તે કાળના સંસ્કારનું સચોટ જ્ઞાન કરાવે છે. તક્ષશિલા હિંદની સરહદ ઉપર આવેલું હોઈ ઘણું આકર્ષણનો ભોગ તે સહુથી પહેલાં થઈ પડ્યું છે. ત્યાંથી મળી આવતા અસંખ્ય સિક્કાઓ, હિંદપરની વરસોની વિદેશી ધુંસરીના અચૂક પુરાવા છે.

રામાયણ અને મહાભારતમાં ઉલ્લેખાએલી આ નગરીમાંથી વૈદિક કાળના જાણુવા જેવાં સંસ્કરણો મળ્યાં નથી. આર્ય ધર્મની પ્રાચીનતાના અનેક પુરાવા આ શહેરે આપવા જોઈતા હતા, પણ નામના અપવાદ સિવાય કોઈ મૂર્તિ કે ચન્દ્રકુંડ કે અન્ય કોઈ ઉક્ત સંસ્કારદર્શક નિશાની હજી સુધી દેખાઈ નથી.

(તા. ૧૮-૧૧-૧૯૩૪ ના 'ગુજરાતી'માંના શ્રી. પ્રતાપરાય ગીરધરલાલ મહેતાના લેખ ઉપરથી.)

સર્વદેશીય શિક્ષણ (સ્કાઉટિંગ)

વર્તમાન યુગ પરિવર્તનનો છે. સર્વ બાળતમાં પરિવર્તન થયાં છે અને થશે તો એની અસર કેળવણીને પણ થાય છે. કેળવણી કેટલી અગત્યની છે તે ઘણા વિદ્વાનો કહી ગયા છે પણ એ કેળવણી કેવી અને કઈ આપવી કે જેથી બાળમાનસનો વિકાસ તથા સ્વાતંત્ર્ય વધે, એ પ્રશ્ન આજે સૌને મૂંઝવે રહ્યો છે.

અમારા ગામમાં “નૂતન કેળવણી મંથ” સ્થાપવાની હીકયાલ થઈ રહી છે. તેના વિદ્વાન સભ્યો ઘણીવાર એવા દૃઢ પ્રત્યેનોની ચર્ચા કરે છે. એક દિવસ એક કેળવણી કોન્ફરન્સ ભરાયું હતું. તેમાં સ્કાઉટિંગના પ્રયોગો ઘણા સારા થયા હતા. ત્યાં ઘણા કેળવણીરસિક ભાઈઓ અને બહેનો

આવેલાં હતાં. ત્યાં જે સ્કાઉટ શિક્ષક આવ્યા હતા. તેમણે એક સ્કાઉટની ઉત્પત્તિ, વિકાસ, અને ઉપયોગિતા વિશે અસરકારક વિવેચન કર્યું હતું.

અમારા ગામન્ય આગળ પડતા શિક્ષિત-ભાઈ વિનોદરાયે સ્કાઉટ શિક્ષકને પાસે બોલાવ્યા. તેમની સાથે ચર્ચા ચલાવી તેનીએ મુજબ છે:—

વિનોદરાય—સ્કાઉટનું ધ્યેય શું હોવું જોઈએ ?

સ્કાઉટ માસ્તર—સ્કાઉટિંગના બાપુ—ઉત્પાદક લૉર્ડ બૉડન પોવેલ કહે છે તેમ “આપણો જન્મ ઈશ્વરને માટેજ છે અને છેવટે આપણે ઈશ્વરની પાસેજ જઈએ છીએ,” દરેક માણસ આવો મુદ્રાલેખ રાખે તો કુસંપ નાશ થશે અને ઐક્ય વધશે.

વિનોદરાય—આવા ઐક્યથી શો લાભ થશે ?

સ્કા. મા.—આપણો (હિંદુસ્તાન) દેશ આવા ઐક્યથી એક ઓખાંદ સુસંગ્રહિત દેશ બનશે. દરેક હિંદીની એવી ધગસ હોવી જોઈએ કે આપણો દેશ સુખ, સમૃદ્ધિ, વિદ્યા-વિજ્ઞાન, વગેરેથી ઉત્તમ બને. એવી દિશામાં બધાએ સુપ્રયતન કરવો જોઈએ. સ્કાઉટનું ધ્યેય પણ એવુંજ છે.

વિનોદરાય—હિંદમાં પહેલા એવું શિક્ષણ હતું કે નહિ ?

સ્કા. મા.—કાશી કે નર્મદા કાંડે પ્રાચીન ઋષિમુનિઓ એવુંજ શિક્ષણ આપતા. હિંદી આગળની ઉત્તમવચ્ચ પ્રાર્તિ એવા ઋષિમુનિઓનેજ આભારી છે. ત્યારપછી રજપુતાનું શૌર્ય, વક્ષાદારી અને ધીરજ એ ગુણો ખરા વીરને શોભાવે એવા હતા. એક ક્ષત્રિય વીર ખરો સ્કાઉટ-વીર હતો.

વિનોદરાય—બાલવીરની પ્રવૃત્તિ શાને માટે છે ?

સ્કા. મા.—લડાઈ કરવા કે વેપાર માટે રાજ્ય કરવા કે સ્વાર્થ માટે નથી એ ખચિત ધ્યાનમાં રાખવું. એ પ્રવૃત્તિ જનસમાજના હિત માટે અને ઐક્ય માટેજ છે. એને રાજકીય બાબત સાથે બીજકુલ મંચંધ નથી, અને મૂળમુદ્દો દુનિયામાંની તમામ વસ્તી એકબીજા સાથે પ્રેમની નજરે જુએ અને ખભેખલા મિલાવી રહે એ છે.

વિનોદરાય—એમાં કેવી રીતે શિક્ષણ આપવામાં આવે છે ?

સ્કા. મા.—વનવિદ્યા એ એનું મુખ્ય અંગ છે. ૩૦-૪૦ વિદ્યાર્થીનિઃ જંગલમાં રાખી ત્યાંની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે તેમની શક્તિનો, અને માનસનો વિકાસ થાય તેવું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. ખાસ કરીને કુમ્પિય જીવન જીવવામાં કેટલો આનંદ છે તે માલમ પડે છે.

વિનોદરાય—શિક્ષણમાં ઈર્ષ પદ્ધતિ રાખવામાં આવે છે ?

૨૩. મા.—પ્રત્યક્ષ કામ કરાવીને, રમતો રમાડી અને હરિક્ષાર્ષ, સ્પર્ધા કરાવીને શિક્ષણ આપવામાં આવે છે.

વિનોદરાય—આજવીરના ઉંમર પ્રમાણે કેટલા ભાગ પાડેલા છે ?

૨૪. મા.—ત્રણ ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે.

(૧) તુલ્ય કબજ—૭ થી ૧૨ વર્ષ દરેક બાળુની આનસિક અને શારીરિક ખીલવણીને ઉત્તેજન.

(૨) આયરકાઉટ્સ—૧૧ થી ૧૮ વર્ષ ચારિત્ર અને સમાજસેવા-ભાવનાઓની ખીલવણી માટે.

(૩) રૉવર સ્ટાઉટ્સ—૧૭ અથવા ૧૮ વર્ષ. શહેરી તરીકે સ્ટાઉટ ભાવનાઓના અભ્યાસ માટે.

આવા ભાગ અરસપરસ એકબીજાના લાભ માટેજ છે. તુલ્યકબજ એ આયરકાઉટ્સની પૂર્વ તૈયારી છે તેમ આયરકાઉટ્સ એ રૉવર-સ્ટાઉટ્સની પૂર્વ તૈયારી છે.

વિનોદરાય—એ શિક્ષણના મુખ્ય પ્રકાર કેટલા ?

૨૫. મા.—(૧) સ્ટાઉટિંગ એજ મેળવવાની તાલીમ.

(૨) હાથ ઉઘોળ અને વિનોદની કલાઓ.

(૩) શારીરિક તંદુરસ્તી.

(૪) સમાજની સેવાઓ:—જેવું કે આગ જુઝાવવાનું કામ, અકસ્માતમાં તાત્કાલિક મદદ, ઉપદેશકનું કામ અને જાહેર કરજ.

વિનોદરાય—શરૂઆતમાં કેટલા છોકરા રાખવા ?

૨૬. મા.—છોકરે આઠ સારા હોશિયાર છોકરાથી શરૂઆત કરવી. પછી તેમાંથી સંખ્યા વધારી આઠ આઠ છોકરાના દળ પાડવાં.

વિનોદરાય—દળ પાડી કેવી રીતે શિક્ષણ આપવું ?

૨૭. મા.—આખા દળનો એક દળનાયક નીમવો. એ પ્રમાણે આખા દૂપનો એક સેનાનાયક નીમવો. દળનાયક અને સેનાનાયક ઉપરજ ઉત્કૃષ્ટતા આધાર છે.

મેદાનમાં કસરત કરવી, વ્યૂદ્ધમાં ગોઠવવું, રમતો રમાડવી, વંદન કરાવવું, જુદી જુદી ગોઠવણો મહાવરો કરાવવો, કોથળી અને ચામડાનાં ખટન બનાવવાં, ઘાસની સાદડી, ગોદડાં, ટોપલી બનાવવી, અંગ કસરતો કરવી, અને દરેક ખાલવીર પોતાની ઉચાર્ષ, આંગળીની લંબાર્ષ, કાંડાનું

માપ, પગની પાટલીનું માપ, કંગાંનું માપ અને પોતાની-લાકડીનું માપ નોંધી રાખવું.

વિનોદરાય—દળને ઝોળખવાં કેમ ?

રકા. મા.—પહેલાં દરેક દળને જુદાં જુદાં નામ આપવાં. ઘ. કાગદળ, મયુરદળ, શ્વાનદળ, વ્યાધદળ, વગેરે અને તેની નિશાની માટે જુદા જુદા રંગની લુગડાંની પેટી દળવાર રકાઉટોએ ખમીસના ઝાખા ખલા પર લટકાવવી.

વિનોદરાય—દળનાં નામ પ્રાણીનાં કેમ રાખે છે ?

રકા. મા.—જંગલમાં એવાં પ્રાણીઓ વસે છે, માટે તેની બોલીઓ (અવાજ) આવડવી જોઈએ. દરેક દળને તેની બોલી આવડવી જોઈએ. સ્ત્રીજ દળની બોલી અચૂક બોલવી નહિ.

વિનોદરાય—રકાઉટો કેમ્પમાં સાંજે અને રાત્રે શું કરે છે ?

રકા. મા.—સાંજે અડધો કે એક કલાક સતકાર્પ કરે છે, અને રાત્રે કેમ્પ કાયર કરે છે.

વિનોદરાય—કેમ્પ કાયર એટલે શું ?

રકા. મા.—કેમ્પ કાયર એટલે સાંજના વાણુ કર્યા પછી બધા રકાઉટો ભેગા જોળ કુંડાણું કરી બેસે છે અને વચ્ચે ધણી (અગ્નિ) સળગાવે છે. અહીં આખા દિવસનો થાક ઉતરે છે અને આનંદ મળે છે. કાર્યક્રમમાં અગ્નિ સળગેલો જાહેર કરવો. પછી નાટ્યપ્રયોગો કરવા, સારું ગાયન ગાવું, ઘાંડીઆ રાસ રમવો, સારી વાતો કરવી, તથા એક દૈનિક પેપર કાઢવું, અને તેના સારા લેખો વાંચવા. જ્યાં શાળામાં કે ગામમાં રકાઉટ દૂપ હોય તેમણે મહીનામાં એક વખત કેમ્પ કાયર કરવો. એનાથી હાર્મ-વિનોદ ખૂબ મળે છે.

વિનોદરાય—બાળવીર પ્રવૃત્તિની શરૂઆત ક્યાંથી થઈ ?

રકા. મા.—૧૯૦૧-૦૨ માં દક્ષિણ આફ્રિકામાં લડાઈ થઈ ત્યારે મેડેકિંગ નામના પરગણામાં એકદમ ચઢાઇ થઈ તે વખતે પુરતી લસ્કરી તૈયારી હતી નહિ અને અણીને વખતે નાનાં બાળકોએ સંદેશ લાવવા, ખબર આપવી, વગેરે કામ એક ઘરા સૈનિક જેવું ક્યું અને તેને લીધે તેમની હત થઈ. આથી માલમ પડ્યું કે બાળકોને શાળાના બહારના શિક્ષણની પણ જરૂર છે. નિશાજનું જ્ઞાન અપૂર્ણ અને ખંડિત છે. બહારના શિક્ષણથી તેનામાં અદ્ભુત દિમત અને સાહસ, ફરજ અને બહાદુરી

જતાવવાની શક્તિ આવે છે અને બાળક પોતાના રાજા અને રાખૂને વફાદાર રહે છે.

વિનોદરાય—એ પ્રવૃત્તિનો ઉત્પાદક કાણ છે ?

સ્કા. મા.—ઉપરની લડાઈ વખતે જોણે જોયું, જાણ્યું અને અનુભવ્યું. તે સ્કાલિટિંગના આઠ પિતા હોડ બોડન પોવેલ છે. તે હાલમાં જીવે છે. તેમણે દુનિયાના સર્વ દેશ જોયા છે. હિંદુસ્તાનમાં ૧૫ વરસ સુધી રહ્યા છે. ૩૪ વરસમાં એ પ્રવૃત્તિ આખી દુનિયામાં ફેલાઈ ગઈ છે અને લાખોની સંખ્યામાં એના વિદ્યાર્થી બની રહ્યા છે એ પ્રવૃત્તિની લોકપ્રિયતા અને સર્વદેશીયતાની ખાતરી કરાવે છે.

વિનોદરાય—બધા દેશના બાળવીરો મળે છે ખરા ?

સ્કા. મા.—હા, દરવરસે સ્કાલિટોની જાંબુરી ભરાય છે. ઇ. સ. ૧૯૩૧ ની સાલમાં આસ્ટ્રિયા-હંગરીમાં ભરાઈ હતી ઇ. સ. ૧૯૩૫ માં ઓસ્ટ્રેલિઆના મેલબોર્ન શહેરમાં જાન્યુઆરિમાં ભરાવાની છે. હિંદુસ્તાનના બાળવીરો પણ ભેગા મળે છે. એકવાર મુંબઈમાં ભેગા મળ્યા હતા ત્યારે ના. ધરવીન સાહેબે એ જાંબુરી ખુલ્લી મૂકી હતી. જાંબુરી વખતે બધા સ્કાલિટો જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ લોકોને બતાવે છે.

વિનોદરાય—આગળના વખતમાં ક્યા-ક્યા સ્કાલિટો થઈ ગયા છે ?

સ્કા. મા.—અશોકના કર્મવીરો ધર્મપ્રચારકો, હિંદના જંગલ વીરો ક્ષત્રિયો, તેમજ બીજા વીર પુરુષોએ નહિ કલ્પેલી અડચણો વેડી છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં બ્રિટિશ સાહસિકો, સંશોધકો અને પ્રગ્નના વીરપુત્રોએ (બાળવીરોએ) હજારો વર્ષથી ભોગ આપ્યો છે. હોડ બોડન પોવેલ એક જગ્યાએ લખે છે કે “ જોકર અને લિવિંગ્ટને આફ્રિકામાં જંગલી માણસોથી વસેલાં વેરાનો અને જંગલમાં પ્રવાસ ખેડીને રસ્તો કાઢ્યો છે. ડેવિસ, કેંકલીન, અને રાસે એ ઉત્તર મહાસાગરનો બરફ અને કરાનો માર્ગ ખેડ્યો છે. તેમજ હાલમાં રેકોર્ટ, અને રોકવટને દક્ષિણ મહાસાગરમાં સાહસ ખેડવામાં પોતાનો અળોડ અને અમર ભોગ આપ્યો છે.” એ બધા અળોડ સ્કાલિટો છે.

વિનોદરાય—પ્રાચીન હિંદની કઈ સ્ત્રીઓએ હિંદની સંસ્કૃતિ મોખરે મૂકી છે ?

સ્કા. મા.—પત્તાએ બાળરાણા માટે પોતાના છોકરાનો ભોગ આપ્યો, અને બાળ રાણાને બચાવના અગણિત અકલ્પ્ય અને અકલ્પ્ય દુઃખો વેઠ્યાં.

અને જગતને માનવતાનો, આત્મત્યાગનો તથા સ્વામિલેકિતનો-સેવાનો અન્નેક પાઠ આપ્યો.

સીતા અને દ્રૌપદી એ બહાદુર વીર ત્રીરાંગનાઓ હતી. પોતાના પતિ સાથે જંગલમાં વાસ કર્યો. યુરોપમાં એવીજ બાઈએસ પ્રલિંગ, માંદાઓની ચારવાર કરનાર ફ્લોરેન્સ નાઈટિંગેલ, આફ્રિકાની સંશોધક કુમારી-કોંગ્સલે તથા લેડી લીગાર્ડ, એ બધી સ્ત્રીઓ ખરેખરી વંદનીય સ્ત્રીશક્તિ હતી.

વિનોદરાય—આવી તાલીમ વિજ્ઞાનમાં કામ આવે છે ?

સ્કા. મા.—સર વિલ્યમ કુકસ કહે છે કે હવા, અગ્નિવાયુ, અને એવી બીજી શોધો કરનારા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓને પણ આ તાલીમ ઉપયોગી થઈ પડે છે.

વિનોદરાય—દુઃખમાં એ વિદ્યા શું કામ આવે છે ?

સ્કા. મા.—શિવાજીની વાત વાંચો. એને ત્યારે ઔરંગઝેબે કપટથી ખંદીવાન બનાવ્યો ત્યારે શિવાજીએ ખૂબ ધીરજ અને સહનશીલતા રાખી ઉપાય શોધી કાઢ્યો. બિંદુમાંથી સિંધુ સર્જનાર, અદ્દશ્યમાંથી દશ્ય કરનાર, જગીરદારમાંથી રાજા, રાજામાંથી મહારાજા અને મહારાજામાંથી ઇત્ત-પતિ થનાર એ સત્તરમી સદીના સમર્થ શસ્ત્રધારી જગતવીર શિવાજી ખરેખરા રકાઉટવીર હતા. એમનું જીવન વાચનાર સર્વને એ સ્પષ્ટ વાત સમજાશે. પ્રતાપ રાણા મહેલોમાં રહેતો. તેને જંગલમાં ૨૦ વરસ સુધી રહેવું પડ્યું. એનું સાદાઈભરેલું જીવન રકાઉટોને અહમ્મત અને જીવન જંગલમાં અને વ્યવસ્થિત દૃષ્ટાંત અતિ ઉપયોગી છે અને એ બાબતમાં “હિંદી બાલવીર વિદ્યા” નામની એપડીમાં પા. ૧૦ માં લખેલી ‘કિમ’ નામના બાલવીરની કથા વાંચવા જેવી છે. એક નાનો બાળક આગળ જતાં કેવો અવલોકનકાર, ચિકિત્સક બની લોકોને કેટલો લાભ કરે છે તે ખૂબ મનન કરવા જેવું છે.

વિનોદરાય—કુકમાં બાળવીરમાં કયા કયા ગુણ જોઈએ ?

સ્કા. મા.—પહેલાં તેણે ત્રણ પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઈએ.

(૧) વિવેક, નરેશ, અને સ્વદેશ પ્રત્યે બનવું કરીશ.

(૨) બીજા લોકોને બધી વખતે મદદ કરવી.

(૩) બાળવીરના ધર્મને આધીન રહેવું.

આ પ્રતિજ્ઞા સ્વમાનથી અને હિંમતથી લેવી.

ત્રીજીની બાબતો આવશ્યી જોઈએ—

(૧) વનનિવાસ, (૨) વીરત્વ, (૩) જિંદગી બચાવવી, (૪) સંહન શીલતા, (૫) સામ્રાજ્યનો વાવટો ફરકાવવો, (૬) સ્વદેશાભિમાન, (૭) (૮) અનુમાન તથા વીરભાવ, ધૈર્ય, તત્પરતા, તંદુરસ્તી, બળ, અને દયા-ભાવનો ગુણ હોવો જોઈએ ?

વિનોદરાય—હવે અભ્યાસક્રમ વિશે કંઈ કહો ?

સ્કા. મા.—બાળવીર ચતાં પહેલાં કોમળપાદનો અભ્યાસ પાસ કરવો પડે છે. સ્કાઉટના નિયમો, છુપી નિશાનીઓ, અને વંદન તે જાણે છે. યુનિયન જોડતી રચના અને તે કેમ ફરકાવવો તે જાણે છે.

ખરીગાંઠ, સફરગાંઠ, ઘોડાગાંઠ, માછીનીગાંઠ, જડગાંઠ, ટુંકગાંઠ, વગેરે આખત તેણે જાણવી જોઈએ. ફેટા સફાઈથી અને ઝડપથી બાંધી જાણવો જોઈએ. આટલી ખાતરી પછી કોમળપાદને ચાંદ આપવામાં આવે છે તે ખમીસની ડાખી બાણુએ (સ્કાઉટનો પોશાક હોય ત્યારે) રાખવો.

વિનોદરાય—બાળવીરના ધર્મો કયા ?

સ્કા. મા.—(૧) બાળવીરનું વચન વિશ્વાસને પાત્ર હોવું જોઈએ.

(૨) બાળવીર રાજ, અધિકારી અને માબાપ તરફ વફાદારીથી વર્તે છે.

(૩) બાળવીરનો ધર્મ બીજાને ઉપયોગી થવાનો અને સૌ ડાઘને સહાય કરવાનો છે.

(૪) બાળવીર બધાનો મિત્ર છે.

(૫) બાળવીર વિનયશીલ છે.

(૬) બાળવીર જાનવરનો પણ મિત્ર છે.

(૭) માબાપ, નાયક અને શિક્ષકોની આજ્ઞા પાળે છે.

(૮) સઘળા મુશ્કેલીમાં આનંદી રહે છે.

(૯) બાળવીર કરકસરી છે.

(૧૦) વિચાર, વાણી અને કર્મમાં પવિત્ર છે.

વિનોદરાય—બાળવીર વંદન કેમ કરે છે ?

સ્કા. મા.—ત્રણ આંગળીથી સલામ કરે છે. એ ત્રણ પ્રતિજ્ઞાનું સ્મરણ કરે છે.

વિનોદરાય—બાળવીરનો પોશાક કેવો જોઈએ ?

સ્કા. મા.—સઘળા મુશ્કેલીઓ ધ્યાનમાં રાખી બાળવીરનો પોશાક ખાખી રાખેલો છે. સમવડ, સરજતા, અને સંતેગ પ્રમાણે એ ઉપયોગી છે. માથા ઉપર લીલા રંગનો ફેટો કે “સોલા” ટોપી પહેરી શકે છે. ગળામાં ગળેબંધ રાખે છે. તેનો રંગ લીલો કે આસમાની રાખવો. મોઝાં કે જૂટ

વગર ચાલી શકે છે. સાથે પોતાની ઉંચાઈ જોડેલો દડો રાખવો. તે ઉપર ફૂટ ઈચના માપ પાડવાં.

વિનોદરાય—ઉપરની બધી વસ્તુનો ઉદ્દેશ શો ?

રક્ષા. મા.—લાકડી સ્વરક્ષણ કરે છે. રસ્તો શોધે છે તથા તેનાથી આગ જોલવવાનું કામ સરળ થાય છે. તેનાથી પૂલ બને છે. ફેંટાથી માથુંસને પાણીમાં ઘૂસતો બચાવી શકાય છે. સાપથી રક્ષણ થાય અને કામચલાઉ રેલ્વેયર કે ડોળી બનાવી શકાય છે. ગળેબંધથી પાટા બંધાય છે. જોળ પ્રમાણે બાળવીરની દરેક વસ્તુ કંઈને કંઈ સુહેતુ સાધવા માટેજ રાખેલી છે.

વિનોદરાય—બાળવીર કૃત્ય કરતા કંઈ કંઈ નિશાનીઓ કરે છે ?

→ આ રસ્તે જાઓ.

હિ> ત્રણ પગલાં દૂર વસ્તુ સંતાડેલી છે.

x આ રસ્તે જવું નહિ.

o હું ઘેર ગયો છું.

આવી ઘણી જાતની નિશાની રસ્તે જાડના થક પર, પાંદડાં પર કે રસ્તાની જમીન ઉપર કરે છે. રાત્રે મશાલ સળગાવી જોવું. એનાથી નિરીક્ષણ શક્તિ વધે છે અને ધારી ધારીને જોતાં આવડે છે.

વિનોદરાય—રક્ષાઉટો રમતો કેવી રમે છે ?

રક્ષા. મા.—ખુદિની, કલ્પનાની, અને યાદશક્તિ વધે તેવી રમતો રમે છે. દા. એક ટેબલપર ૨૫ બાણીતી વસ્તુઓ છે. તેને ૧ મિનિટ જોઈ યાદદાસ્ત પ્રમાણે લખી લાવવી. એવીજ બીજી કીમતી રમત, સંદેહવાહક, વાદવિવાદ, કચેરીનો કેસ, વગેરેની રમત રમાડવી, સુદૃઢત્વ પણ કરાવવું.

વિનોદરાય—જો સિવાય ખીચ્છું શું શીખવવામાં આવે છે.

રક્ષા. મા.—ઉઘાડા મેદાનમાં રહેવું પડે છે. નવા ગ્રંથેશો શોધવા જળમાં સ્નાન કરવું, હોડીમાં મુસાફરી કરવી, પર્વતપર ચઢવું. હિંદુસ્તાનમાં ઘણા પર્વતો છે. તેની શોધ કરવાથી કંઈને કંઈ નવું મળશે. માર્ગ શોધવો, દિશા જોળખવી, હોડાયંત્રનો ઉપયોગ જાણવો. નદીની પહોળાઈ માપવી, આકાશમાં ધ્રુવનો તારો, તથા નક્ષત્રો અને રશ્મિઓ જોળખવી, વગેરે ખુદશા મેદાનમાં શીખવવામાં આવે છે.

વિનોદરાય—બાળવીર છુપી ખબર શી રીતે આપે છે ?

રક્ષા. મા.—છુપા કાગળથી, કરપલ્લવીથી, શબ્દથી, વાવટાથી, તથા રિસોટીથી પણ આપી શકાય છે. કેટલાક દેશમાં દિવસે ધુમાડાથી અને

રાત્રે અગ્નિના ભડકાથી સંદેશા આપે છે. છત્રપતિ શિવાજીના વખતમાં રાત્રે અગ્નિના ભડકાથી ડુંગરોના શિખર ઉપરથી સંદેશા અપાતા હતા. આ કારણથી પણ કિંજ્ઞાની અગત્ય વિશેષ હતી. તાર મોકલવાની પદ્ધતિને મોર્સ પદ્ધતિ કહે છે, અને વાવટાથી સંદેશા આપવાની પદ્ધતિને સેમોફોર પદ્ધતિ કહે છે. આ પદ્ધતિ સરળ અને સાદી છે.

વિનોદરાય—જંગલમાં કેમ્પ વખતે બાળવીરો શું કરે છે ?

રજા. મા.—જુંપડી બાંધવી, ગાંઠો વાળવી, કામચલાઉ પુલ બાંધવા, અંતરનું અનુમાન બાણવું, રાંધવું તથા કપડાં ધોવાં વગેરે તે પોતાની જાતેજ કરી લે છે. જાતેજ રાંધવાનું, જાતેજ કપડાં ધોવાનાં, તથા બીજે કેમ્પનો આનંદ જિંદગીનો મહામુલો પ્રસંગ છે, એમ સૌ કેમ્પમાં ગએલાનો આત્મા કયુલ કરે છે. ખરી મજા કેમ્પિંગ જીવનમાંજ આવે છે. એ ઉપરાંત તંબુ બાંધતાં, હોડી બનાવતાં, આવડવું જોઈએ. રજાઉટિંગને એકાદ કામ સુધારીકામ કે વીજળીનું કામ કે બીજું કંઈ કામ સારામાં સાદું આવડવું જોઈએ કે તેનું જીવન સારી રીતે જીવી શકે.

છાવણીમાં એકજ વાત ખૂબ ધ્યાન ખેંચે છે. છાવણીની જગ્યા એક રાજમહેલ જેટલી સ્વચ્છ અને આકર્ષક લાગે છે. જરા જેટલો કચરો હોતો નથી. વ્યવસ્થા પણ એવીજ રહે છે. ભલે એ જગ્યા સાદી છે, છતાં સ્વચ્છતા અને વ્યવસ્થાથી એક સ્વર્ગ જેવી સુમધુર લાગે છે. આ ઉપરથી નક્કી થાય છે કે બાળકમાં, ક્રિયાશક્તિ, અને બુદ્ધિશક્તિ છે, પણ તેનો વિકાસ આવી વ્યવસ્થા ન હોવાથી થતો નથી.

“ અમીરને ગરીબ થતાં વાર લાગતી નથી ” એવી કહેવત છે. માટે અમીરે પણ ગરિબાર્થનું જીવન જાણવું જોઈએ. છાવણીમાં સર્વ કામ જાતે કરવાનું, છે પણ તે ઓઠામાં ઓઠા ખર્ચે તે સલાવવાનું છે. વર્તમાન જમાનાના ચોજાવા અને નફાની ભુલાવણે એ જેલ્સ અને અલુઅલ્સ લાગ્યું છે. “ રાબીનસન ક્રૂઝો ” ની ચોપડી વાંચવા જેવી છે. તેમાં એક મુસાફર પોતાની જરૂરિયાત ધીરે ધીરે કેવી રીતે પુરી કરે છે તે જાણવાનું મળે છે. છાવણીનું જીવન બાળકને વ્યવસ્થા અને આદર્શનો પાઠ આપે છે. હિંદમાં મંદવાડ, મંદવાડ, અજ્ઞાન અને ગરિબાર્થ છે તે બાળવીર ધીરે તે વખત જતાં દૂર કરી શકે.

વિનોદરાય—છોકરાઓ માટે આવી યોજના છે, પણ છોકરીઓ માટે કંઈ છે ?

સ્કા. મા.—છોકરીઓ માટે પણ છે. તે પ્રવૃત્તિનું નામ “ગર્લગાઇડ” છે. તેનું શિક્ષણ અને સિદ્ધાંત સ્કાઉટિંગના જેવાજ છે, પણ કેટલીક વાતમાં કાર્યપ્રદેશ જુદા હોવાથી કેટલીક બાબત જુદી પડે છે. યુરોપ, અમેરિકા વગેરે દેશોમાં એ પ્રવૃત્તિ જોડાયેલ ચાલે છે. એથી છોકરીઓમાં દયા, હિંમત, ધીરજ, ફરજનો ખ્યાલ, ખર્ત, કાળજી અને પ્રેમ વધે છે. એક આદર્શ શિક્ષણ તથા ગૌરવવાંતી સમાજસેવિકા બનવાના અમૂલ્ય ગુણ આવે છે. હિંદુસ્તાન જેવા દેશમાં જ્યાં અલગથી સ્ત્રીઓમાં વહેગ, શક્તિ, ડાકણ, જીત, વગેરેનું અસ્તિત્વ છે તે દૂર કરવાનું અને આવતી કાલનો સ્ત્રી-સમાજ બળવાન બનાવવા, તેના બાળકોની સંભાળ સારી લે તથા બાળકને સારી કેળવણી મળે તે માટે ગર્લગાઇડની પ્રવૃત્તિ અગત્યની છે. હિંદના વિશાળ સ્ત્રીસમુદાયને કેળવવા માટે વ્યાપક પ્રવૃત્તિની ખાસ જરૂર છે. હાલમાં મુરત ગિલ્લામાં બારડોલી તથા વાલોડ મહાલમાં એ પ્રવૃત્તિ ખૂબ જોડાયેલ ચાલે છે. તેના સંચાલકોને જરૂર ધન્યવાદ ધટે છે. એઓ હજી એ પ્રવૃત્તિને વ્યાપક અને લોકઉપયોગી બનાવવા પોતાની કિંમતી મદદ આપશે એમ આશા રાખવામાં આવે છે.

વિનોદરાય—તમારી આવી સચોટ અને મુદ્દાસર ફલીલો સાંભળી મને તમારે માટે તથા સ્કાઉટ પ્રવૃત્તિ માટે ખૂબ માન હિતપન્ન થયું છે. હું પણ એક સ્કૂલનો મુખ્ય શિક્ષક છું અને હું જરૂર એ પ્રવૃત્તિ શરૂ કરીશ. મારા ગામમાં કન્યાશાળા છે ત્યાં ગર્લગાઇડની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરાવીશ. હુંકમાં તમારી લોકસેવાથી તમારું શિક્ષણ અને પ્રતિષ્ઠા વધુ ગૌરવવાળાં અને ઉજ્જવળ બનશે એ વાત નક્કી છે. એમ કહી પોતાને ગામ ગયા અને સ્કાઉટ માર્ગદર્શક પણ તેમના સ્કાઉટોને લઈ તેમને ગામ ગયા.

વેગામ.
જિ. સુરત.

સ્કાઉટ શિક્ષક

લીખુભાઈ કશનજી નાયક

પંચ પુષ્પ

૧. શિક્ષક અને પ્રગતિ

આ શબ્દોમાં દ્વિરક્તિ દોષ નથી ? શિક્ષક એટલે પંતુજી તો હરગીઝ નહિ એમ સ્વીકારીએ તો શિક્ષક એટલેજ પ્રગતિ એવો અર્થ નિષ્પન્ન થાય છે. પ્રવૃત્તિ એટલે પ્રગતિ નહિ, અને પંતુજી એટલે શિક્ષક નહિ.

પંતુલ તો બાપડો સ્વાર્થનો, માર્યો વૈતરો છે-વેડીઓ છે. મહેતાગીરી કરીને પેટીઉં દાદવાનો ધંધો લઈ બેઠેલો તે પંતુલ. પ્રજા તેને પદવી અને ઝાઝાઓની ઉપાધિ લાંબી કે ટુંકી હોય તેની કરી પરવા નથી. રાજ રાજ એકનું એક કરીને ધરડાઈ ગએલો, સડી ગએલો શિક્ષક આ દેશનો છે, એટલે તે પંતુલ છે. રાજાંદી કામગીરી આડે ઉંચું માથું ન કરી શકે. પડેલા ચીલામાંથી ઉચો ન ચડી શકે તેવો કાર્યદંઘ્વ-કર્મક શિક્ષક પ્રગતિનું માહાત્મ્ય નથી જ સમજી શકવાનો.

હંમેશાં એકનું એક કામ કરવાથી જ હથોટી શિક્ષક મેળવે છે તેને તે પ્રગતિ સાધી નૈપુણ્ય મેળવ્યું એમ સમજે છે, પણ ખરી રીતે તો એ પ્રગતિ નહિ પણ બ્રામક પ્રવૃત્તિ છે. 'રળીઆ ગદવી ઘેરના ઘેર ને લડકા બેર' જેવી એની દશા થાય છે.

ત્યાંસુધી પ્રવૃત્તિ અને પ્રગતિના બેદ પરખાયા નથી, ત્યાંસુધી એ શિક્ષક જ રહેવાનો. હંમેશ એકનું એક કામ એકજ ધરડમાં કરનારમાં યાંત્રિકતા અને યાંત્રિક આધીનતા આવી જાય છે, અને તેની હથોટી આવી એટલે શિક્ષણનો ખાં થઈ ગયો એવી ખુમારી અને બ્રમ તેનામાં પેદા થવાનાં. આવી ખુમારીને લીધે એ ખરો શિક્ષક-શાસ્ત્રક બની શકતો નથી અને પ્રેમના ભાવિ શાસનમાં-ભાગ્યવિધાનમાં પોતાનો ફાળો આપી શકતો નથી; અને તે વ્યક્તિત્વ નષ્ટ માનવકીટ રૂપે જીવન નહિ પણ માત્ર હસ્તી બોગવે છે. આવા કોયલા જેવા મસાલા ભરેલા મુઠ્ઠા જેવા શિક્ષકો સમાજને ઉગારનાર નહિ પણ, ઉતારનાર નીવડ્યા છે, એવો બુલંદ પડધો ઇતિહાસ પાડી રહ્યો છે.

શિક્ષક જે પ્રગતિની ધૂણી સેવે-પ્રગતિ સામે આંખમિચામણું કરે તો રાષ્ટ્રવાત કરે છે. શિક્ષક એ દ્રાઈ સ્વાર્થી વ્યક્તિ નથી. એ જે દ્રાઈ એવો એકલડોકલ પ્રાણી હોત તો એની પાછળ સાહી ખુટાડવાની જરૂર ન પડત; પરંતુ એ સામાજિક પ્રાણી છે-વ્યક્તિ છે. સમાજનો ઘડનાર-જવાબદાર સામુદાયિક પ્રાણી છે, નિશ્ચયને જે માનવજાતોની પાંજરાપોળ બનાવી ન દેવી હોય તો શિક્ષકે સર્જક થવું પડશે.

પ્રવૃત્તિ અને પ્રગતિ વચ્ચે પડતી અને ચડતી જેટલો બેદ છે. મુઆ અને જીવતા વચ્ચે જેટલો બેદ છે તેટલો સાધારણ અને સાચા શિક્ષક વચ્ચે છે.

પ્રગતિ એટલે પ્રગતિ, જીજ્ઞાસુકી કે તમતમાટી નથી, એટલે તે શિક્ષક કેવળ વાચાળ હોય-પોલો હોય-દંભી કે ધર્તીંગ રૂપ-એવો લેભાગ્ય શિક્ષક બાળકને યોગ્ય કેળવણી આપતો નથી..

શિક્ષણ એટલે તો જ્ઞાન, અને જ્ઞાન સ્થિરતા, મિતતા, વ્યવસ્થિતતા અને ઉચ્ચ છે. સ્નેહ અને સંયમ વિના કંઈ થોડી જ તે વ્યક્ત થાય છે? શિક્ષક પોતાની ખુદિનાં ટાંકણા વડે વિદ્યાર્થીના દિમાગ કોતરે છે અને પોતાના હૃદયના રંગ વડે એના દિલને રંગે છે. શિક્ષક અને શિષ્યનો બિંબ-પ્રતિબિંબ જેવો સંબંધ છે. આત્મ કળાત્મક કામ આરંભે છતાં મક્કમપણે, સ્થિર ખુદિ છતાં દીર્ઘદષ્ટિથી, દૃઢતાથી તેમજ ક્રોધમળાથી ચતુર્ધટે, ધણીવાર એવું બને છે કે પ્રગતિ પ્રવૃત્તિ જેવી દેખાય તેટલી ધીરી અને એકધારી હોય છતાં પ્રગતિ તે પ્રગતિ છે. સાચી પ્રગતિ પેચગતિક (સ્ક્રૂ) જેવી હોય છે. જેમ સ્ક્રૂના આંટા લગલગ ગોળ જેવા દેખાવા છતાં ત્રાંસા બનતા બનતા ઊંચા ચઢે છે, તેમ સાચી પ્રગતિમાં ચઢવાનું હોય છે. મૃત્યુ જેવી સ્થિતિ-ચૂસ્તતા હોતી નથી. સ્થિતિચૂસ્તતા એજ અપમૃત્યુ છે એમ સમજી ઉન્નત પથગામી શિક્ષક પ્રગતિશીલ રહે છે.

હરગેજ જલતી કીટસન, પેટ્રોલકેસ કે વીજળીની રોશનીમાં બલેને તે ગમે તેટલી દેદીગ્યમાન હોય તોપણ કદીએ નવીનતા કે આકર્ષણ જણાતું નથી. ત્યારે સૂર્ય તો એકનો એક ઉગવા છતાં ઝરણુ, વનસ્પતિ ઇત્યાદિથી સમૃદ્ધ લાગે છે. સૂર્ય એ પ્રગતિનો દ્યોતક છે. ખરું પૂછો તો શિક્ષકનું આદિમ લક્ષણ પ્રગતિપ્રેમ છે. જેનામા જેટલી પ્રગતિશીલતા તેટલો તે શિક્ષક.

વ્યક્તિમાત્રની કીમત તે કંઈ જમાનાની છે એ ઉપરથી અંકાય છે. તમારા જમાનાની સાથે હો તો તમે માણસ છો, તેથી પાછળ હો તો જડ છો અને આગળ હો તો પહેલવાન છો. શિક્ષકો સમાજના સાચા પથપ્રદર્શક થશે ત્યારે તેઓ સમાજના મોખરે ચાલશે અને દોરશે.

૨. સામાન્ય જ્ઞાન. —

મૃત્યુપરિવર્તનના આ જમાનામાં ખાસ કરીને જેમ ખુદિને રચાને સામાન્ય અક્ષતની સવિશેષ કીમત ઉપજે છે, તેમ એકજ વિષયના દ્વધમાંથી પોરાં કાઢે તેવા અથવા વાળ ચીરવાની ખાચેશ ધરાવે તેવી વૃત્તિના માનવીનો દોષ લાપ પૂછતું નથી. આવા માણસને વેદીઓ કે પશ્ચિત મૂર્ખ જેવાં અભિધાનોથી નવાજવામાં આવે છે. આવા માણસો બિચારા અપંગ નહિ તો એકાંગી પ્રાણી હોઈ દયાપાત્ર લેખાય; છતાં જટિલ સમાજ અને સંસ્કૃતિના આ જમાનામાં દોષ એક વિષયને પોતાનો કરવા જેટલી તલ-રપગિતા સાધવી એ સૃહણીય નહિ તો લાભપ્રદ તો છે જ.

ઉપયોગવાદના આ રોકડીઆ જમાનામાં એકેવિષયતા અનિવાર્ય થઈ પડી છે. તેના લાભાલાભ સંસ્કૃતિ અને ઉદ્ધાસની કસોટીએ કર્યા

વિના એટલું કહી શકાય કે અનેકવિષયતાને બદલે એકવિષયવિશિષ્ટતા ખીલે તો વધારે સારું; કારણ એથી એક વિષયમાં મજબૂત કરવાના લાભ મળે છે અને ખીજા અનેક વિષયો પ્રતિ ધૂણા જન્મતી નથી. 'ફાઈઝન' સારો કવિ હતો; પરંતુ ગણિતની ચુંગાલમાં એવો તો સંડોવાઈ ગયો કે પછીથી તેનાં કાવ્યઝરણુ ગણિતની મરુસ્થલીમાં સૂકાઈ ગયાં. આવા એક વિષયતા-એકાંગિક વિકાસના ઉદાહરણુ આપણને જ્યાં ત્યાં નજરે પડે છે. જ્યારે એથી ઉલટું એડસ્ટન રાજનીતિમાં ચુંચાઈ ગયો છતાં કાવ્ય અને કળા જેવા અનેકવિધ વિષયોમાં પોતાનો રસ જળવી શક્યો અને તે એટલે સુધી કે એનું માથું 'છેક' ધડી સુધી પણ વંધતું ગયું અને તેના દરજ્જે દરેક વખતે એની હેટ-ટોપાનું-માપ વધારવું જ પડતું. મતલબ કે એક વિષયને બદલે એકપ્રધાનવિષયતાની જરૂર છે.

માણસ જે સામાન્ય જ શક્તિનો હોય છે અને જે તેનું ચિત્ત અત્યંત ચંચળ હોય છે તો કાગળની માફક તે વિષયના સડતા ફળોમાં આંચ માચો કરે છે અને પરિણામે કાગડો જે કે ધરાય છે તોપણ આવી વૃત્તિના માણસ તો મૂર્ખ બની જાય છે. આવા અનેક ઉદરગા આજોટતા જડ મનુષ્યો નકામા છે, એટલે છીછરાપણું એ કાગળના હોડકા જેવું હોવાથી એનાથી જ્ઞાનના સાગર નથીજ તરી શકાતા. આ રીતે જોતાં ઉપરચોટીઆપણું હાંસીપાત્ર છે. વેદીઆપણું દયાપાત્ર છે અને એક-વિષયપ્રાધાન્ય કાંઈક લાંબપ્રદ છે; પણ એ લાભ કદાચ જેટલો આર્થિક હશે તેટલો સાંસ્કારિક તો નહિ જ હોય.

જ્ઞાન એ શક્તિ છે, એ સોક્રેટિસનું વિધાન એકવિષયપ્રાધાન્ય પરત્વે નથી એમ સમજી શકાય તેમ છે. જ્ઞાનનાં બાહુલ્ય અને વૈવિધ્ય એ બે અંગો છે. ઉંડાઈ સાથે ઉંચાઈ અને વિશાળતા સાથે વિવિધતા જોઈએ.

આજે જ્યારે સુદ્ધાઓને સ્થાને બાવન મજલી મહેલાતો અને તત્તુડીને સ્થાને રેડીઓ શુંજ રહ્યા છે, તેવા દોડધામ અને ચમકતા જ્ઞાનનામાં જ્ઞાનની વિવિધતા-સામાન્ય જ્ઞાન બહુ જ જરૂરની વસ્તુ થઈ પડે છે. આપણા ટ્રેન્યુએટો, ડબલ ટ્રેન્યુએટોને જીવનની અનેક નાની બાબતોમાં હાસ્ય અને દયા ઉપજે તેવું ભપંકર અજ્ઞાન બતાવતા આપણે ઘણીવાર જોઈએ છીએ. ખરું કહીએ તો અત્યારનું ભણતરજ એમને ધુવડીઆ બનાવી મૂકે છે, જેથી એમના વિષય સિવાય એ જરાયે આંધે જોઈ શકતા નથી. આ રીતે જોઈએ તો અસંખ્ય લોકો સામાન્ય જ્ઞાનની બાબતમાં એમનાથી હિતરે તેવા નથી.

પશ્ચિમના દેશો અને જાપાન જેવામાં હિન્દી ભૂદી વસ્તુસ્થિતિ છે. ત્યાંનો એક મનુર કે ઝાડુ વાગનાર ઘણા ઘણા વિપયો ઉપર ઘણી ઘણી માહિતી ધરાવે છે; કારણકે લોકસમુદાયને ઉપયોગી થાય એવું શિક્ષણપ્રદ વાતાવરણ ત્યાં હોય છે; તેથી તેમની દષ્ટિ તીવ્રતા-વેધકતાને નથી પામતી તો વિસ્તારને તો પામે જ છે; એટલે તેમનું જીવન રમણીય બની શકે છે. નૂતનતા અને વિવિધતાનો એ સહેજે ભોક્તા બને છે. ત્યાંનાં પ્રદર્શનો, મંત્રદર્શનો, સહેલગાહો, -ઉત્સવો, સિનેમા, રેલવે, રાજાઓ, વગેરે સાધનો તેમની પાસે આખી દુનિયાના જ્ઞાનની છાજ ધરે છે, અને તેમાંથી તે ગમ્મત સાથે જ્ઞાન મેળવી લે છે.

સામાન્ય જ્ઞાન મેળવવાનાં સાધનો દેશમાં સામાન્ય ચર્ચાકાંડો નોંધીએ, પણ હિન્દમા હજી તેમ બનતું નથી એ કમભાગ્ય લેખાય. ગમે તે હો પણ તેનો અકસીર અને દુકો માર્ગ રાજા છે. જે સ્વાધીનતંત્ર અને પ્રગતિશીલ રાજા હોય તેણે તો બાળકોના વાતાવરણમાં, શિક્ષણમાં, પરીક્ષામાં ને નિરીક્ષણમાં સદા, સર્વત્ર, સર્વથા સામાન્ય જ્ઞાનનાં બીજો ખોખો અને ઘોખો વેરવાં નોંધીએ.

સામાન્ય જ્ઞાન અજબત માહિતીપ્રધાન છે, એટલે એ જ્ઞાનથી ઉતરતું છે, છતાં તેથી તેની જીવનમાં કોઈ પ્રકારે મદદતા થતી નથી. ઉલટું જ્ઞાન એ સામાન્ય જ્ઞાનથી ઓર જળકે છે. સામાન્ય જ્ઞાન વિના જ્ઞાન અધુરું અને અદુરું લાગે છે એ બહુ જાણીતી વાત છે; એટલે સામાન્ય જ્ઞાનને પરમ નહિ પણ પ્રથમ સ્થાન તો મળવું જ નોંધીએ. વળી બાળકોને જ્ઞાન કરતાં સામાન્ય જ્ઞાન માટેની રચિ, સમજ અને જરૂર વધારે હોય છે. છોકરાં મોપાટ લે કે પક્ષાડાં બોલે કે પોપટની માફક ગોખે તે કરતાં સામાન્ય જ્ઞાન તેના મગજને તેની માગ પ્રમાણે વિચારગ્રેરક રૂપે પુરું પડાય તો ઘણું દિનાવહ અને ફળપ્રદ બને. ખરી રીતે નોંધીએ તો સામાન્ય જ્ઞાન વિચાર જ્ઞાનની બુમિકા રચે છે, અને તેથી તેનો પૂર્વપીઠિકા તરીકે ઉપયોગ સાધી લે તો શિક્ષણમાં પણ ઘણું સધાય.

જ્ઞાન માટેની ઉંમર પકવ નથી હોતી ત્યારે પણ સામાન્ય જ્ઞાન માટેની બાળકની ગ્રાહક શક્તિ અને ધારણા બન્ને તાજુજ દરે તેથી મજેદાર હોય છે. અનુભવથી એમ જણાયું છે કે બાળકનો આ કુતૂહલ-કાળ કે જ્યારે ચિકિત્સક પુદ્ધિનાં જરણ વહે છે તે વખતનો લાભ લેવાય તો બાળક પુષ્ટજ આગળ વધી જાય છે; કેમકે કુતૂહલવૃત્તિ સંતોષવા તેણે મેળવેલી માહિતી તેને વિચારનો ખોરાક પૂરો પાડે છે, અને જો આમ

ન અને તો તેના. મગજનાં ખાસ કરીને અવલોકન, તુલના, વિચારણાનાં ખાનાં પુરતાં ખીણતાં નથી. તે લાગ અતિયોગ અને અતુલયોગથી કુદ્ધિત બની ચીમળાઈ જાય છે. વળી જો પદ્ધતિપૂર્વક માહિતી આપવામાં આવે તો બાળકની બાળશુદ્ધિ એ જ્ઞાન ઉપર ઉન્નય રહે અને સામાન્યની આસપાસ વિશેષનાં વર્તુલ રચાતાં જાય અને આખરે જ્ઞાનપુષ્ટ બની રહે. જો એમ નથી બનતું તોય બાળકનો મનોમર્કટ સખણો તો ખેસતો જ નથી અને ગમે તે રીતે ગમે તે જાતની વાતો અને ખીનાઓ એ શીખી લે છે. આ રીતે ઘણા કચરો અને જાંખરાં તેની મનોશૂભિમાં લાંબી નીકળવાનાં તે તો ચોક્કસ; માટે જે કરવું તે સાફ કરવું, એ સમજ જ્ઞાનનું વિસ્તરણ પદ્ધતિસર શાને ન કરવું? કાર્યમેવ સુકાર્યમ.

આમ સામાન્ય જ્ઞાન પછી જો જ્ઞાન મળે છે તો વિશાળ દૃષ્ટિ અને સાચું દૃષ્ટિ-ચિન્હ સાંપડે છે, અને આમ એ પગથીઆં ચઢાયાં હોય તો જ્ઞાન પછીનાં પ્રજ્ઞા અને સમજના પગથીઆં ચઢ્યાં સહેલાં થઈ પડે છે. આ રીતે શિક્ષણની દૃષ્ટિએ જોતાં પણ સામાન્ય જ્ઞાનની અગત્ય અને દિતાવહતા સમજાશે. માત્ર એ જ્ઞાનની પસંદગી ક્રમિક, સ્વાભાવિક અને હેતુસાધક હોવી જોઈએ.

સામાન્ય જ્ઞાન એ હાજતરૂપ બનતું જાય છે. જમનો ધોધમાર આગળ વધે છે. સામાન્ય જ્ઞાન વગરનો જ્ઞાની વિદ્વાન પણ ગમાર લેખાશે અને કુખી થશે. માણસે વિદ્વાન પણ બનવું જોઈએ. અદ્યુત વિદ્વાન જગત માગી રહ્યું છે, માટે સામાન્ય જ્ઞાનને વેળાસર સ્થાન આપવું જોઈએ. ખરી રીતે જોઈએ તો માણસના કોરણે જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ, અર્થાત્ પ્રત્યેક વિષયનું કેટલુંક પણ તે કેટલુંક તો પુરું અને પાકું જોઈએ; તેમાં કાચું ન ચાલે, નહિતર એ કાચું કાપે યા તો ભાંગે વાટે. નીમ હકીમ ખતરે જાન, એ આપણે ક્યાં નથી જાણતા? કુંડામાં પાકે જુ કાંઠ પ્રમાણ, અન્યે જુ જાનુ પ્રમાણ એક વિષયમાં ગજાબૂદ તૃપ્તિ મેળવવી પણ અન્યમાં ગુદાણ સુધીના જીવજાતીઆ પાણીમાં જાનદોડ તો સાધવીજ. એકાંગિતા એ અપંગતા છે. વિવિધનો સમન્વય એ જ્ઞાનનો કાયદો છે. જેમ નાનાની બાબતમાં તેમ મોટાની. સામાન્ય જ્ઞાનનો નિયમ નાના મોટા સદુને સરખો લાગ્ય પડે છે; કારણ જ્ઞાન તો અખૂટ છે. માત્ર વિશિષ્ટ જ્ઞાન બધા વિષયનું બધું મેળવવા માટે તો મોટું મેથુસંલા જેવું આયુધ પણ અધ્ય થઈ પડે. માત્ર અદ્ય વિષયન માનવી જ બદ-તો

એકી સાથે અનેક વિષયને સારો ઇન્સાફ આપી શકે. ખીજથી તો પહોંચી ન વળાય અને પરિણામે સર્વદમ્બ બની જાય.

વય અને અનુભવ સાથે જીવનની ક્ષિતિજ મર્યાદા વધે તેમ સામાન્ય જ્ઞાનની દક્ષા પણ વિસ્તરે છે, એટલે એની આસપાસ પણ ઉન્નમેષ રચવો રહ્યો. સામાન્ય જ્ઞાન નાના છોકરાને ફેસલાવવા, સમજાવવાના ગાજરખોરાં નથી. એ મોટાને માટે પણ એકે સરખું ઉપકરક અને આવશ્યક છે. પણ મોટાઓએ એક બાબતમાં ચેતવાનું છે. સામાન્ય જ્ઞાનમાંજ તે અટવાઈ રહેવો ન જોઈએ. એ રીતે સામાન્ય જ્ઞાનની જ્ઞાન ખાતર કશી કિંમત નથી. સામાન્ય જ્ઞાન તો એ રીતે શૂન્ય જેવું છે, પણ જ્ઞાનના આંકડા પાછળ એ આવે તો સામાન્ય જ્ઞાન વગરના કેવળ જ્ઞાનવાન કરતાં વધી જાય છે.

સામાન્ય જ્ઞાન અને સાધારણ સમજ મળવાથી અસામાન્ય માણસાઈ આવી જાય છે. આ બધું સામાન્ય માણસને લાગુ પડે છે તેથી વધુ શિક્ષકોને લાગુ પડે છે; કારણ શિક્ષક એજ જ્ઞાનગંગાનું ઉગમ-મૂળ છે. એનામા સંકીર્ણતા ન હોય, અદ્ય સતોપિતા ન હોય, મિથ્યા અભિમાન-ઈર્કાસ ન હોય, પણ વિનય, ઉત્સાહ ને જ્ઞાનપિપાસા હશે તો એ જ્ઞાનપાન કર્યા જ કરશે; અને પછી તો એના જ્ઞાનરૂપમાંથી જ્ઞાનની સરવણીઓ આપોઆપ કુટ્ટી નીકળશે. કૂવામાં હશે તો જ હવાડામાં આવશે. દર દેગચે અસ્ત દર ચમચે આયદ માની શિક્ષકે જ્ઞાનનું ટાંકું નહિ, પણ જ્ઞાનનો કૂપ, જ્ઞાનવાપી બનવું જોઈશે. સામાન્ય જ્ઞાન, સામાન્ય સમજ તથા સામાન્ય હાસ્ય વિના શિક્ષક વિદ્વાન છતાં વેદીઓ દરશે.

૩ યોજનાપદ્ધતિ (પ્રોજેક્ટ મેથડ). —

શિક્ષણમાં ડ્રાઇપણ પદ્ધતિ તો સ્વીકારવી જ પડે છે. સર્વ પદ્ધતિઓની વિશિષ્ટતા નિરનિરાળા હોય છે. એ સર્વ પદ્ધતિઓમાં કેટલીક વિષયલક્ષી હોય છે અને તે સારા પરિણામ કે સારી પ્રક્રિયા સાથે છે. ત્યારે કેટલીક વિદ્યાર્થીલક્ષી-પાત્રલક્ષી હોય છે. વિષયલક્ષી કરતાં વિદ્યાર્થીલક્ષી પદ્ધતિ હમેશા ચઢિઆતી ગણાય. ખરી રીતે જોઈએ તો જેમ અધ્યાત્મ શાસ્ત્રમાં તેમ શિક્ષણ શાસ્ત્રમાં પણ વિષયાત્મ વિષયત્ત્વ ત્યજ સૂત્ર એક રીતે સ્વીકારવા માંડ્યું છે તે સહભાગ્યની નિશાની લેખાશે.

ડ્રાઇપણ ઉમદામાં ઉમદા વિષય કરતાં વિદ્યાર્થી પોતે વધારે ઉમદા છે. એમ જે પદ્ધતિ સ્વીકારે છે તે પદ્ધતિ વધુ ઉમદા છે. શિક્ષણ એટલે

જીવન અને જીવન એટલેજ શિક્ષણ એ સૂત્રને લંકીને રચાએલી કાંઈ પણ પદ્ધતિ ખરેખરાત ઉમદા જ ગણાય. ‘ગ્રાજેટ મેથડ’ એટલે યોજના-પદ્ધતિ. એ એક ઉમદા પદ્ધતિ છે. ડાહ્યન પ્લાન વગેરે તો કેવળ પ્લાન-તરફીએ માત્ર છે, પણ એના વિશાળ ઉદ્દેશમાં અનેક પ્લાનો અને પદ્ધતિઓને પણ સમાવે તેવી અદ્દાટ અગાધ છતાં સરળ અને જીવનસ્પર્શી જીવનલક્ષી પદ્ધતિઓની મહારાણી સમી આ યોજનાપદ્ધતિ છે. અમેરિકામાં આ પદ્ધતિ ઉદ્ભવ પામી છે અને હિંદમાં પણ એ હીક હીક પ્રચાર પામવા લાગી છે. ખાસ કરીને ખ્રિસ્તી કળવણીની સંસ્થાઓએ એનો અખતરો અહીં આદર્યો છે અને સફળતા મેળવી છે. મોઘામાં (પંજાબ) પણ એ પદ્ધતિ શરૂ થએલી માટે મોઘા મેથડ તરીકે પણ એ ઓળખાય છે. એના વિશે થી દક્ષિણામૂર્તિ ત્રિમાસિકની કાંઈકમાં એક સચિત્તર લેખ છે. એ તરફ વાચકનું લક્ષ્ય ખેંચીએ છીએ. એનું સાહિત્ય વસાવી કાંઈક વિવેક અને સાવચેતીપૂર્વક ક્યાંક ક્યાંક અને ક્યારેક ક્યારેક આદરી નેવાય તો ધણું લાભપ્રદ થઈ પડે અને સ્વલ્પમધ્યસ્થ ધર્મસ્થ વ્રાયતે મહત્તો મયાત, એ ન્યાયે ધણું થઈ શકે. પ્રયોગશાળા પદ્ધતિ જેવીજ આ પદ્ધતિ છે, અને શિક્ષણને જીવનસાત્ કરવા માટે આ પદ્ધતિ અતિ ઉમદા અને ઉચી છે.

૪. ભાષાશુદ્ધિ. —

શુદ્ધપ્રેમ એ સંસ્કૃતિનું ચિહ્ન છે. જેનામાં શુદ્ધિ અશુદ્ધિનું ભાન જગમું નથી તે જડસુ ખોયડ અને અવિનયી ગણાય. શુદ્ધિ, આચાર, વિચાર અને ઉચ્ચાર પર્યંત જીવનના તમામ ક્ષેત્રમાં હોવી જોઈએ. ઉચ્ચારની શુદ્ધિ એ કાંઈ નકામી વસ્તુ નથી. ઉચ્ચારની અશુદ્ધિ ગ્રામ્યતા, જીજ્ઞાસા, રૂઢિદોષ, જડતા ઇત્યાદિ આપણી અંદર બેઠેલા દાનવોને લીધે દેખાય છે. એ દાનવોને હણી માનવ બનવાનો પ્રત્યેક ભાષાભક્તનો ધર્મ છે.

અત્રણત આદતજી એ મોટી વસ્તુ છે, અને પરંપરાગત દોષો એવા તો જડ ઘાલી બેસા હોય છે, કે તેનું ઉન્મૂલન કરવું સહેલું થઈ પડતું નથી; એટલે પહેલેથી જ એ બાજત તરફનું દુર્લક્ષ દગવું જોઈએ. બાળકો પાસે જેવા ઉચ્ચારના નમુના રલુ થાય છે, અને જેવા ઝીલી લે છે અને તેમના મુકુરો તેના નેત્ર અને શ્રવણ પટ ઉપર ઉડે છે, યા તો જે સંસ્કારો તે વાચન અને શ્રવણદ્વારા મેળવે છે, તે તેના નાણુક ગગજનાં ભરાઈ બેસે છે. પછી તે ઉખેડવા મુશ્કેલ થઈ પડે છે. અશુદ્ધિદોષ બાળકની આંખ, કાન કે મુખદોષને લીધે જન્મે છે. ખોટું વાંચવાની, સાંભળવાની કે બોલવાની

ટવ પડી જાય છે. આ દોષને યોગનાઈ વાતાવરણ-પ્રત્યેક શુદ્ધ અને શાળામાં ન હોય તો કેવું સહભાગ્ય ? પણ અફસોસ એજ છે કે એ વાતાવરણ એને રોકનાઈ નહિ પણ એ દોષોને રોપનાઈ જ હોય છે; એટલે ધરના મોટેરાઓ અને ખાસ કરીને શાળાના શાસકોની તો એને પહેલેથીજ ખાળવા અને ટાળવાની ફરજ થઈ પડે છે. જેમ યાત્રી ગએલો માણસ પોતાના કામમાં વધુ સાધવાની કળા કે ઉસ્તાદી લાખવી શકતો નથી, તેમ નિરાશા ને બેપરવાઈ સેવતાં માખાપો અને શિક્ષકો પણ એવી બાબત તરફ સિધ્ધિ રહે છે. શૈથિલ્ય રૂઢ થતાં સામાન્ય રખસનો પણ આરૂઢ દોષો રૂપે આપણી વાણીમાં જડ થાય છે. પછી તો શાળા, મહાશાળા ને વિદ્યાપીઠના ઉમરા એળંગતો થાય, તોપણ કદાચ સહેજે આ દોષો આપોઆપ ઓસરી જતા નથી. આ ખીના પણ હરકેઈની જાણ બદાર નથી. પુરાવા તરીકે અંગ્રેજીની કદાપિ સુલલિત ઉચ્ચારણ શૈલીવાળા અધ્યાપકો પણ માતૃભાષામાં ઉચ્ચારણમાં એવા સિધ્ધિ હોય છે કે તેઓની ભાષામાં ખાસ ઓજસ્વ કે વીર્ય જળહજતાં નથી એટલું જ નહિ, પણ આગળ વધીને કહીએ તો મોટા મોટા સાક્ષરો, લેખકો અને શિક્ષકોનાં માતૃભાષાનું વાચન અને વાચ્યની એવાં તો છેક કંગાળ અને સદોષ હોય છે કે એથી હરકેઈ સહૃદયીને આઘાત થયા વિના રહે નહિ. ગુર્જરાણાં મુખેં ઝાંઝે એ લાગળ ટાળવા વર્તમાન ઉત્થાન કાળમાં સધુ કોઈએ કટિબદ્ધ થવું જોઈએ. ભાષાનું શુદ્ધીકરણ એ નાના સુના પુણ્ય અને પુરુષાર્થનું કામ નથી.

વળી ‘સું સા પૈસા ચાર’ એવું જે ગુર્જરી ઉપરનું કાળજીનું આજ છે તે ટાળવા કેવળ શુદ્ધિ ઉપરાંત અર્થાંતરસારી ભાવવાહિતા, ભારવાહી અવરોહ અને આરોહનું ભાન પણ જગૃત થવું જોઈએ, તોજ સંપૂર્ણ અને સર્વાંગ શુદ્ધિ સાધી શકાય. પ્રાન્તીયતામાં મધુર વ્યક્તિત્વની ત્યાં ત્યાં જેટલી સદોષતા જણાય ત્યાં તેટલી ટાળવી જ રહી. વળી મોખા જેવડો ગુજરાત જ મૂળે પ્રાન્ત છે ત્યાં પ્રાન્તીયતાને સ્થાન પણ જોઈ રહે. જિલ્લા, કર્યાનાદ, ભેદપ્રભેદ અને તેટલા ગળી જાય એ દૃષ્ટિ છે. આ કામ ભણેલાં સહૃદયીઓ ખાસ કરી શકે. ત્યારે શાળા શું કરે તે વિચારી લઈએ. શાળા પહેલાં ઉજ્જેદન કાર્ય કરે. કુટેવો સુધારવામાં લક્ષ આપે એટલા માટે જે ભાષા સંસ્થામાં વપરાય તે ધીમેથી, દૃઢતાથી, ચીવટથી, અને ગંભીર ભવ્યતાથી મોઢાય કે જેથી વિદ્યાર્થીઓમાં દોષભાન ને દોષવૃણા પેદા થાય અને શુદ્ધિનું અનુશીલન થવા લાગે.

સામુદાયિક ધોરણે આમાં ઘણું સાધી શકાય; ઉપરાંત વર્ગ અને વ્યક્તિવાર પણ સંસ્થાનું શુદ્ધિ એ ધ્યેય અને ધોરણ હોવું જોઈએ. ખાસ કરીને પહેલાં એ ત્રણ વર્ષમાં જ બીજા રોપાય તો ઘણું સાધી શકાય. આ કામ માછળ લાંબી જાહેમત ઉઠાવવાની રહેતી નથી. છતાં આની સામે મોરચા મંડાય તો જ સહેલાઈથી અને જલદીથી આ સવાલ હાથપર લઈ શકાય.

ઉચ્ચારશુદ્ધિ જોટલીજ મહત્વની લેખનશુદ્ધિ છે, એ પણ યાદ રહેવું ઘટે. આ મારે ભાષાના ઉત્સર્ગનું, તત્સમ શબ્દોનું, ઐતિહાસિકતા અને વ્યુત્પત્તિનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. ભારવાહિતાનો ગુણ તો ગુજરાતીમાં ખાસ લખણ થવો જોઈએ અને ગ્રામીણતાના દોષને જલદી રૂખસદ મળવી જોઈએ. સાંકડા પહોળા ઉચ્ચાર, વિચિત્ર અને શિથિલ ઉચ્ચાર, તેમજ ગૌરવહીન અને ગ્રામ્ય એવા ઘૂણારૂપ શબ્દો-શબ્દાપશબ્દોનો વાપર પ્રયમુચ્ચ બંધ થાય એ જરૂરનું છે. જડસાજેવી, તોછડી, ખડખડી, અને નેમોંસ્ય બોલી કે ભાષાને રચાને ગૌરવ, પ્રસાદ, વિશદતા, મધુરતા, ભાવ-સાદિતા પ્રગટાવે એવી બોલી અને ભાષાનું ઘડતર થવું જોઈએ.

સંસ્થાના નોટિસ બોર્ડ ઉપર આવા શબ્દોની યાદીઓ વારંવાર લાગાય તો સામુદાયિક મુધારણા થાય. માતાને મેલી ઘેલી જેવા કે માતાને દો ગોળરી બનાવવા કયો સપુત દિંમત કરે ? છતાંય આપણે આપણી ભૂભાષા ગુર્જરીની કાંઈક એવી જ દશા પ્રમાદ અને અજ્ઞાનને વશ રાખી નથી કરી રહ્યા શું ? જોડણી એ પણ નિરપયોગી અંગ નથી. ખદશુદ્ધિ એ માનુષ્યજનની પહેલી અર્ચના છે એ ન બૂલીએ, અને ક્રિતયઃ અને બદુરઃ એકલા અને સાથે મળીને આપણે તાખડોખ શક્ય થ એ સંધાઈ કરી છુટીએ.

શિસ્ત. —

શિસ્ત અથવા નિયમનનો સવાલ ખૂબ ચર્ચાિતો રહ્યો છે; પણ હવે એ છે કે નિયમન એ આંતર વસ્તુ છે કે બહિર્ એનો નિર્ણય વિચાર સરખો કયો પહેલાં શિસ્તવાદીઓને સખ, ભય, ત્રાસના જંગલી-ખાનો આશ્રય શોધ્યા સિવાય બીજો ઉપાય નહોતો જણાતો. શિસ્ત-દાઓ તો ભાનભૂંડ્યા ભીંતભૂંડ્યા માનવીઓ છે. એ બાપડાઓની દયા ની રહી. અત્યંત વ્યક્તિગત અને સામુદાયિક વ્યવસ્થાની વાત નિર-ખી છે, અને સામુદાયિક તંત્રમાં વ્યવસ્થાની સવિશેષ જરૂર રહે છે

એ ખરી વાત, પણ વ્યવસ્થા અને નિયમન એ એક વસ્તુ નથી. વ્યવસ્થા પરિણામ છે, નિયમન સાધન છે. વ્યવસ્થા માનવ હૃદયની આકાંક્ષા અને સ્વભાવ છે એ આપણે ક્યારે સમજીશું ? સદયં દિતં પ્રિયં રીતે જ પ્રત્યેક જીવાત્મા વર્તવા તલસતો હોય છે. એમ જો સમજાય તો નિયમનમાં મારફત, રંગડ કે દાબની આટલી બધી જરૂર ન રહે.

નિયમન એ પરલક્ષી વસ્તુ નથી પણ સ્વલક્ષી વસ્તુ છે; એટલે જ્ઞાન, ચારિત્રવિકાસની માફક તેને બહારથી લાદવાની વસ્તુજ નથી. ઘોડા પરનો ચાપુક કાંઈ મારનારની ઇચ્છા કે શક્તિ ઘોડાને આપતો નથી, પણ ઘોડામાં હોય તો ઇચ્છા અને શક્તિ બળાટકારે અને ભયથી બહાર કઢાવે છે. તેમજ નિયામક પણ સમતા ધોરણથી નિયત બાળકને નિયોગે છે, કચડે છે અને પાડે છે.

ખરી રીતે જોઈએ તો સ્વયંનિયમન-સ્વતઃ નિયમન એજ સાચું નિયમન છે, અને નિયમન અંદરથી હોય છે, કાંઈ બહારથી ચોડાતું નથી. આ વાત નીતિવાદી તેમજ નિયમનવાદી બન્નેએ સમજી લેવાની છે. ડૉ. ધૃતમ મોન્ડીસોરીએ, એ. એસ. નીલ જેવા કેળવણીના વિષ્ણવવાદીએ અને એડમન્ડ હોમ્સ જેવા વિનિત કેળવણીકારોએ બાલનિયમનની પેટ ભરીને ઠેકડી કરી છે, અને એ બ્રમ દૂર કરી સાચી નીતિ અને વ્યવસ્થા બાળકોના જીવનમાં પ્રગટતાં બતાવી આપ્યાં છે. હુજગતાઈ બાપ તો જ સાફ, નહિતર હુજગતાઈથી યાંત્રિક-દાંણિક અધીનતા જન્મે છે.

જો નિયામક અને નીતિવાદીમાં બાળક મારે, ખરે જ પ્રેમ હશે, તેના ધંધા ઉપર ભ્રમ હશે, તેના પોતાનામાં જ નીતિનિયમ અને આવડત હશે તો વ્યવસ્થા, પ્રેમ અને નીતિની ભાવના બાળકમાં આપોઆપ ઉભી નીકળશે. એની શ્રદ્ધા અને પ્રેમનો ચેપ એ બાળકમાં લાગશે અને બહારથી દાબ મૂકવાની અને નિરાશ થવાની જરૂર રહેશે નહિ.

નીતિવાદી કે નિયામકને પોતાને પોતાનામાં ઓછી શ્રદ્ધા છે, એટલે જ તેને એવા બાલ ઉપાયો લેવા પડે છે. બાળકોની ક્રોધમળતા, સ્વમાન, વ્યવસ્થા, પ્રેમના હૃદયતારોને સ્પર્શવાથી પરિણામ ઉત્પન્ન વધારે આશાજનક અને બાળકનું આવે છે, એમ સ્વીકારવું અને અનુભવવું જોઈએ. શિસ્ત અને નીતિનાં બણાં ટુંકવા કરતાં મૌન, પ્રેમ, સામાજિકતા અને વાર્તા-વિક્તાનો આશ્રય લેવાવો જોઈએ.

હાલના પશ્ચિમના નિયમન. અને નીતિના ખ્યાલ કાઢીને વિનમ્ર ને ઉદાત્ત જાતની જનોવૃત્તિ દાખવવામાં આવશે તો જલદી દેશની અને આત્માની ઉત્તતિ આવી પહોંચશે એવી ખાતરી રાખવી.

ન્યાં પ્રેમ નથી ત્યાં પ્રગતિ નથી. વિકાસ નથી; માત્ર પ્રવૃત્તિ છે, મુંઘણાં છે. મનમનામણાં અને આંખભિયામણાં છે એમ ખાતરી રાખવી.

આ બધી સામાન્ય શિક્ષણ અને શિષ્યો માટેની સામાન્ય બાબત: થઈ. હા, મોટા વહી ગએલા વાંકી ગએલા વિદ્યાર્થીઓને સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓની ઉપલી ચિકિત્સા પુરેપુરી લાગુ ન પડે એ બનવા યોગ્ય છે. છતાં તેમાંએ વિવેકભર્યું અનિવાર્ય શાસન થાય તો પરિણામ સાફ આવે. શિસ્તમાં તીવ્રતા, ડંખ, સગ્મ, ઉન્માદ ન હોવાં જોઈએ. તેમાં સૌમ્ય, દીર્ઘ દષ્ટિ, સમજાવટ અને સ્નેહ જ હોવાં જોઈએ એ જ સાર છે. ઉપલી તો માત્ર તે માટેની દલીલ છે.

તેણુવલ, રાણપુર ૩ હાલાઈ હ. જાની.

‘ ગુરુજનાં સંભારણાં ’

(૧)

થાયે પ્રભાત રવિ સ્વચ્છ નમે ઉગે ને,
પંખી મૃદુ સ્વર વડે ગીત ગાય મીઠાં;
ઉડાડી ઉંઘ યદ્રી આપતી, પેણુ પાડી,
‘ નિશાળમાં, ઝટ જાજે, ભઈ ’ કે’તી માતા.

(૨)

ન્યાં જોઈ છું શિશુ જતાં નિર્દોષ, ભોળાં,
શાળા તણા દિવસ ત્યાં મૃદુ સાંભરે છે;
ને એ બધા દિવસમાં દિન એક લુટો,
સંભારતાં મુજ દગો હબુએ દ્રવે છે.

(૩)

સાહેબ કાઈ દિન એક પધારીઆ’તો
પૂછ્યું મહેને કરી ઉભો જાતલાવી નકશે;
‘ ક્યાં છે ભઈ ભરત દેશની રાજધાની ? ’
હું તો ગયો થયરતો નકશા કને ન્હાં.

(૪)

ત્રિનેત્રશી નયનની ચર્મ લાલિમા ને,
રક્તાંગ, ક્રોધજ્વર તપ્ત હિમા ગુરુજ;
સાહેબની પુંકળથી ઉચી અંગુલિથી,
દેખાડતા ભરત દેશની રાજધાની.

(૫)

સૂઝયું ન કે, વિફલ સર્વ ધયા પ્રયત્નો,
સાહેબ હાસ્ય સહ ત્યાંથી ગયા ઉડીને;
ખીન્યા ગુરુ, કંઠણુ દંડ લગાવી બોલ્યા,
'જા, બેસી જા, મુરખ શું ભણુવા ટળો છો?'

(૬)

કેવા હતા વિમલ હા! દિવસો પુરાણ,
વિદ્યાર્થીને ગુરુજ પુત્ર સમાન જોતા;
પ્રાર્થું પ્રભો! ત્રિર કૃપાર્વાધ રાખ છુટા,
તે ત્રેર સૌ સદય ભાવ ગુરુ ઉત્તેજા.

ખંભાત
તા. ૧-૧૧-૧૯૩૪

} ચંદ્રકાન્ત મણિશંકર શુક્લ

શિક્ષક !

(એરપાડ તાલુકા શિક્ષણ તાન-પ્રચારક-મંડળમાં રણુ થએલું)
“ છપ્પો. ”

શિક્ષક તે કહેવાય,	જે શિક્ષા પાઠ પદાવે,	
શિક્ષક તે કહેવાય,	જે નહિ બાળક જિવાડે;	
શિક્ષક તે કહેવાય,	જે આદર્શ ઉચો ધરાવે,	
શિક્ષક તે કહેવાય,	જે આગે અનુભવ લેખવે.	
વળી નામ મોટું કામ લેવું,	શિક્ષકનું છે સર્વદા,	
બોલ્યા નવકરામ નિમે,	અનુભવી કંઈ એકદા. (૧)	
શિક્ષક તે કહેવાય,	જે વિદ્યા વ્યસન વધારતો,	
શિક્ષક તે કહેવાય,	જે પ્રભુમય શિશુ પ્રમાણુતો;	
શિક્ષક તે કહેવાય,	જે મંત્રોપી, ધીર, ગુણગ્રાહી છે,	
શિક્ષક તે કહેવાય,	જે આકોંઠી ને આનંદી છે.	

શિક્ષક વીર નિજવર્મથી, પ્રભુ પાસ પણ પેખાય છે,
શિક્ષક તણાં સત્કાર્યથી, મુખ સ્વર્ગના ઉલ્લાસ છે. (૨)
શિક્ષક તે કહેવાય, જે ત્રાજવા સમ સત્ય છે,
શિક્ષક તે કહેવાય, જે પરમાર્થે સ્વાસ્થ સાધતો;
શિક્ષક તે કહેવાય, જે લવિષ્ય જગત શુભ રાચતો.
ગોરવ ક્ષેત્ર શિક્ષકતણું, અભિમાનથી ઉન્નતો,
છે કર્મ નહિ કળ અધિકાર મારો ગીતા મૂલ વિચારતો. (૩)

તા. ૨૧-૯-૩૪. } લલ્લુભાઈ પટેલ
હૈંમત્તર, કરંજ રફલ.
જિ. મુરત.

સન ૧૯૩૪ ના માર્ચમાં લેવાએલી છોકરીઓ માટેની
વર્નાક્યુલર ક્ષત્રિય પરીક્ષામાં બેઠેલા ઉમેદવારોના
કામની સમાલોચના, સૂચનાઓ સાથે.

ભાષા—ન જોઈતી બાબતોથી વિષયને ભરપૂર કરવાની ટેવ
વિદ્યાર્થીઓને પડેલી છે. વિદ્યાર્થીઓ સમજુતી આપતી વખતે શબ્દોના
પર્યાય મૂકી દેતા હતા; એટલે તેઓ સમજુતી સારી આપી શક્યા નહોતા.
વ્યાકરણ, પૃથક્કરણ અને વિરામચિહ્નો ઉપર લક્ષ આપવામાં આવ્યું નથી.

મુખપાઠ:—ધણા વિદ્યાર્થીઓ અસ્પષ્ટ રીતે અને ઉતાવળથી વાંચતા
હતા. વાંચતી વખતે તેઓ યોગ્ય શબ્દસમૂહ પાડી શક્યા નહોતા. કવિ-
તાનો મુખપાઠ સંતોષકારક હતો. હસ્તલેખોનું વાચન ખામીરાળું હતું.

સૂચના:—શિક્ષકોએ ગદ્યપદ્ય પાઠોની પહેલાં સમજુતી આપવી
અને પછી એવી રીતના તેમને પ્રત્નો પૂછવા કે જેથી તેમને વિચાર કર-
વાની જરૂર પડે. વિદ્યાર્થીઓને માર્ગદર્શક ચર્ચા પડે એવા સવાલોના ઉત્તર
નમુના રૂપે તેમની સમક્ષ રજુ કરવા. પ્રત્નોના ઉત્તર આપવાનાં કેટલાંક
મનોમનો તેમને મદાવશે પાડવા માટે આપવાં. વિદ્યાર્થીઓની જે જવાબ-
ની નોંધો હોય અને જે નમુનારૂપ હોય તે પાછળ પડી ગયેલા વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તેજન મળે એવા હેતુથી વર્ગમાં મૂકી રાખવી.

જુદા જુદા હસ્તલેખોનું વાચન વારંવાર થવું જોઈએ, જેથી તેઓ
સરજતાથી અને ઝડપથી વાચન કરી શકે, અને ટુકાં બાંધેલાં મથાળાં
વસ્તુતરથી સમજાવવાં જોઈએ.

કવિતાઓ જુદા જુદા રાગ પ્રમાણે યોગ્ય સ્વરોથી શિક્ષકોએ ગાઈ બતાવવી જોઈએ.

ભાષાશિક્ષણના અંગ તરીકે વ્યાકરણ અને પૃથક્કરણ શીખવવાં જોઈએ અને જુદી જુદી મુક્તિઓદ્ધારા તેમજ બુદ્ધિપૂર્વક પ્રશ્નો યોજાને તે વિષયોમાં શિક્ષકોએ વિદ્યાર્થીઓને રસ લેતા કરવા જોઈએ. વ્યાકરણ કે પૃથક્કરણ નિરાળા વિષય તરીકે શીખવવું નહિ.

નિબંધ:—નિબંધલેખન સાધારણ હતું. ઘણા વિદ્યાર્થીઓએ મુદ્દાસર લખ્યું નહોતું. નિબંધનો વિષય કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ સારી રીતે સમજ્યા નહોતા. પરિણામે ‘મુસાફરીનાં સાધન વિષે લખવાને બદલે ‘મુસાફરીના ક્ષયદા’ વિષે લખી નાખ્યું હતું.

સૂચના:—વિશેષ વાચન જેમ બને તેમ વધારે થવું જોઈએ. જુદા જુદા વિષય સંબંધી સારી રીતે લખાએલી વાર્તાઓ અને નિબંધો વિદ્યાર્થીઓને સરળતાથી પ્રાપ્ત થાય એવી યોજના કરવી જોઈએ. શિક્ષકે થોડાક મુદ્દા આપવા અને પછી નિબંધના રૂપમાં તેઓ તે મુદ્દાઓને વિસ્તારી લખે. નિબંધમાં થતી ભૂલો તેમજ લેખનશૈલી સંબંધી તેમને માહિતી અપાવી જોઈએ. વર્ગ સમક્ષ વર્ણનાત્મક ગદ્યપત્ર પાડો; હોય તે તે વાંચી બતાવવા જોઈએ અને વિચાર પ્રદર્શિત કરવાની જે ખૂબી તેમાં હોય તે તેમને દીકા કરી સારી રીતે સમજાવવી જોઈએ.

શ્રુતલેખન:—કામ એકંદર સંતોષકારક હતું. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ શ્રુતલેખન વખતે કેટલાક શબ્દો પડતા મૂકી દીધા હતા.

સૂચના:—પાઠો સમજાવતી વખતે પણ શબ્દોની જોડણી ઉપર યોગ્ય ભાર મૂકવો જોઈએ. જુદા જુદા પાઠોમાંથી કેટલાક ફક્તરોઓનું અનુલેખન અથવા તેનો ઉતારો કરવાનું તેમને કહેવું જોઈએ, અને તેમ કરી તેમને શુદ્ધ લેખન કરવાનો વારંવાર મહાવરો આપવો જોઈએ. શિક્ષકોએ કાળા પાટીઆનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી અધરા શબ્દોની નોંધ તે ઉપર કરવી અને વિદ્યાર્થીઓને તે બરાબર અવલોકવા કહેવું જોઈએ. વિરામ-ચિહ્નો અને અક્ષરના મરોડ ઉપર પણ લક્ષ આપવું જોઈએ.

ગણિત અને નામુ:—એકંદર રીતે કામ ઠીક હતું. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓનું કામ બુદ્ધિ વિનાનું હતું. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ પ્રશ્નો વાંચીને બરાબર સમજ્યા નહોતા એમ જણાયું હતું, એટલે ગમે તેમ હિસાબ ગણી કાઢ્યા હતા. તેઓનું જ્ઞાન યાંત્રિક હતું એટલે ખરી રીતે જવાબ આપી શક્યા નહોતા. નામાના પ્રશ્નો ઉત્તર સંતોષકારક હતા.

સૂચના:—વિદ્યાર્થીઓને ગણિતનાં મૂળભૂત સિદ્ધાંતોનું યાદું જ્ઞાન

હોવું, જોઈએ. શિક્ષકોએ બંધી જતના હિસાબ વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ ગણી બતાવવા જોઈએ અને અંદર આપેલા સિદ્ધાંતો તર્કસિદ્ધ પદ્ધતિથી સમજાવવા જોઈએ. તર્ક અને સમજરાક્તિનો વિદ્યાર્થી નમુનારૂપ યોગ્ય મનોમતનો આપીને કરવો જોઈએ. તમામ જાતનું યાંત્રિક અને ગોખણ-પટ્ટીનું કામ ચાલવા દેવું જોઈએ નહિ. દાખલાની રકમ પહેલાં બરાબર સમજી લેવી જોઈએ અને પછી ક્રમિક પગથીઆથી દાખલો ગણવો. પહેલાં તે શિક્ષકે જે દાખલો ગણવા આપ્યો હોય તે સંબંધી કેટલાક કસોટીના પ્રશ્નો વિદ્યાર્થીઓને પૂછવા અને તેઓ બરાબર સમજ્યા છે કે નહિ તે નક્કી કરવું, અને પછી ત્યાં જૂઠા થતી હોય ત્યાં તે સુધારવી.

ભૂગોળ:—કામ એકંદર સંતોષકારક હતું. વિદ્યાર્થીઓ આબોહવા, વનસ્પતિ અને માનવ જીવનના મુખ્ય ભૌગોલિક સિદ્ધાંતો બરાબર સમજી શક્યા. નકશાનું જ્ઞાન સંતોષકારક નહોતું. વિદ્યાર્થીઓએ જે જ્યાં આપ્યા હતા તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે તેઓએ તે વિષયને ગોખી નાખ્યો હતો. ચીન, જાપાન અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની સ્થિતિ હિંદુસ્તાનના નકશા ઉપર બતાવી હતી તેથી એમ જણાય છે કે નકશો જોવાની તેમને ટેવ નથી. જુની પદ્ધતિ પ્રમાણે વિષયશિક્ષણ; યશું જણાય છે.

સૂચના:—શિક્ષકોએ આ વિષયના શિક્ષણની નવીન પદ્ધતિઓ વિશે માહિતી મેળવી લેવી જોઈએ. શિક્ષણમાં માનવ તત્વ ઉપર ભાર મૂકવો જોઈએ. કાર્યકારણના સિદ્ધાંતોની દૃષ્ટિએ વિષય હંમેશાં શીખવવો જોઈએ. મનુષ્યજીવન અને પ્રાકૃતિક પરિસ્થિતિનો પરસ્પર સંબંધ સંપૂર્ણ રીતે સમજાવવો જોઈએ. મનુષ્યના જીવન તેમજ પ્રાકૃતિક રચનાનાં તત્ત્વોનું વર્ણન કરી વિદ્યાર્થીઓમાં રસ ઉત્પન્ન કરવો જોઈએ. નકશા અને ચિત્રો અથવા આકૃતિઓનો હંમેશાં ઉપયોગ કરવો જોઈએ અને નકશામાં હકીકત પુરવી, ચિત્રો કાઢવાં તથા સાદી આકૃતિઓ કાઢવી એમ ભૂગોળનું પ્રાયોગિક કામ તેમને સોંપવું જોઈએ. પહેલેથી શુદ્ધિપૂર્વકની પ્રશ્નોની યોજના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ વિષયના અભ્યાસ માટે મૂકવી જોઈએ. પછીથી શિક્ષકે તેમના અભ્યાસ માટે વધારાની હકીકત આપવી. વિદ્યાર્થીઓના જ્ઞાનમાં વધારો થાય એવા હેતુથી ભૂગોળનાં કેટલાંક પુસ્તકો વાંચવાની તેમને ભલામણ કરવી જોઈએ. હાલનું ભૂગોળનું જ્ઞાન કેવા પ્રકારનું જોઈએ તે સંબંધી ખ્યાલ એકજ પાઠ્યપુસ્તક વાંચવાથી આવી શકશે નહિ.

ઇતિહાસ:—વિદ્યાર્થીઓને જાતે વિચાર કરી નિર્ણય ઉપર આવવાની તાલીમ મળેલી જણાતી નથી. મુદ્દાસર લખવાને બદલે તેઓએ બનાવેલ સંબંધી લખાણપૂર્વકની હકીકત લખી નાખી હતી, પણ એ માગ-

વામાં આવી નહોતી. ઘણા વિદ્યાર્થીઓએ વાક્યરચના તેમજ વિરામચિહ્નો સંબંધી જૂલો કરી હતી. મુદારા સંબંધી પ્રશ્નના ઘણા થોડા વિદ્યાર્થીઓ જવાબ આપી શક્યા હતા. પરિણામ ઉપરથી એમ જણાય છે કે શાળામાં હળુપણુ ગોખણુપટ્ટી આવે છે.

સૂચના:—ઈતિહાસમાંથી નકશી બાબતો શિક્ષકે છોડી દેવી જોઈએ. જૂતકાળના અનુભવથી મનુભ્યગત પ્રગતિ કરી શકે છે એ શાસ્ત્ર તરીકે ઇતિહાસનું શિક્ષણ થવું જોઈએ, અને શિક્ષકોએ આ સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ કરતા વિષયો ઉપર વિશેષ ભાર મૂકવો જોઈએ. વિષય શીખવવામાં યુગ-કારક વિષયોને પહેલાં શીખવી પછીના જે બનાવો બન્યા હોય તેનો તેની સાથે સંબંધ જોડવો જોઈએ. તવારીખો સમૂળગી વિસારી દેવાની નથી, કારણ કે તે વડે બનાવેલો કાળક્રમ યથાયોગ્ય યાદ રાખી શકાય છે. નકશા અને વંશવૃક્ષો તૈયાર કરી કરાવી ભીંતો ઉપર ટાંગવા જોઈએ કે જેથી વિદ્યાર્થીઓ તેમાંથી જ્ઞાન મેળવી શકે તેમજ સ્મૃતિને તે જોઈ તાજ કરી શકે. વિષયશિક્ષણમાં સંગ્રહસ્થાન અગત્યની બાબત છે. વિદ્યાર્થીઓની મદદથી સંગ્રહ કરવો જોઈએ. પ્રભની આર્થિક અને સામાજિક તેમજ રાજકીય પ્રગતિને અગત્ય આપવી જોઈએ.

આરોગ્ય:—પોશાકની બાબતમાં રેશમ, શણ અને રૂના શા શા ગુણુ છે તેવું વિદ્યાર્થીઓ બરાબર વર્ણન કરી શક્યા નહોતા. ખોરાકનાં મુખ્ય તત્ત્વો અને વિદ્યાર્થીન-શ્વપન તત્ત્વો-એ અને વચ્ચેનો ભેદ વિદ્યાર્થીઓ કહી શક્યા નહોતા.

સૂચના:—ખોરાકનાં તત્ત્વો તેમજ વિદ્યાર્થીનના નકશા તૈયાર કરવા જોઈએ. જાદુઈ જ્ઞાનસતો છુટથી ઉપયોગ થવો જોઈએ. ખોરાક અને આરોગ્ય સંબંધી જુદી જુદી દિશામાં જે જે અખતરાઓ થઈ રહ્યા હોય તેવું જ્ઞાન વિદ્યાર્થીઓને આપવું જોઈએ. કાંઈ પામેના સ્થળે આરોગ્ય પ્રદર્શન ભરાય તો તેનો લાભ લેવો જોઈએ. નકશા અને શરીર સંબંધી ચિત્રપત્રોને જે યોગ્ય ઉપયોગ થાય તો તે ઘણા કીમતી થઈ પડશે.

મૃદિજ્ઞાન:—ઉત્તર એકંદર સંતોષકારક હતા. ઘણી શાળાઓમાં ખજોળ ઉપર જોઈએ તેવું લક્ષ આપવામાં આવ્યું નથી એમ જણાય છે, કારણકે ઘણીજ થોડી છોકરીઓએ ત્રીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો હતો. વિદ્યાર્થીઓનો વરસાદમાપક તેમજ ગરમીમાપક યંત્રો સંબંધી ખ્યાલ ઘણો નબળો હતો.

સૂચના:—વિદ્યાર્થીઓને નિરીક્ષા કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. તેઓએ જે જે કાંઈ જુએ તેનાં ચિત્રો તથા આકૃતિ પાડવાં જોઈએ. જે

અભ્યાસ થયો હોય તેની. નોંધ તૈયાર કરી લેવી જોઈએ અને એ નોંધ શિક્ષકે વખતોવખત તપાસવી જોઈએ. ગોખલુપટ્ટીથી આ વિષયનો વિદ્યાર્થીઓને સચોટ ખ્યાલ આવી શકશે નહિ.

સીવણકામ:—કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ માત્ર ખસાનું સીવણ કરી જમડીટના નમુના બતાવ્યા હતા. પીઠના દોરા ભરવાનું કામ તેમજ બખી-આનું કામ સંતોષકારક નહોતું.

સૂચના:—જુદી જુદી જાતના દોરા ભરી સીવણકામનો પાકો મહાવરો પાડવો જોઈએ અને નમુના પણ બતાવવા જોઈએ. માપ પ્રમાણે વેતરવાનું કામ અને તેટલું સંપૂર્ણ હોવું જોઈએ.

ચિત્રકામ:—કામ સંતોષકારક હતું.

સંગીત:—વાચનમાળાની કવિતાઓ રાગ અને તાલમાં ગાવી જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓનું મોઢાનું સંગીત બરાબર નહોતું. તેમને વાદ્ય વગાડવાનો સારો મહાવરો હોવો જોઈએ.

ઉડું ઉમેદવારો

ભાષા:—ધણા થોડા વિદ્યાર્થીઓ પાઠનો સંબંધ આપી શક્યા હતા. તેઓ સમજુતી બરાબર સંતોષકારક રીતે આપી શક્યા નહોતા. માત્ર શબ્દોના અર્થજ આપી શક્યા હતા. વ્યાકરણ ઉપર ઘણું થોડું લક્ષ આપવામાં આવ્યું છે.

શ્રુતલેખન:—લખાણ સુધારવાની જરૂર છે.

નિબંધ:—નિબંધ જે કે દીક લખવામાં આવ્યો હતો તેપણ વિચાર-ચોજના પદ્ધતિપૂર્વક ન હોતી.

ગણિત અને નામુ:—ઘણા ગણવામાં પદ્ધતિ, સ્વચ્છતા અને ચોકસાઈની ખામી જણાતી હતી. અપૂર્ણાંક અને લઘુત્તમ સાધારણ ભાજકનો વહેવાર ઉપયોગ ઘણા થોડા વિદ્યાર્થીઓ જણાવતા હતા.

આ વિષયના શિક્ષણમાં સ્વચ્છતા અને પદ્ધતિ સંબંધી ઘણો સુધારો થવાની જરૂર જણાય છે.

ઇતિહાસ:—હિંદનો પ્રાચીન ઇતિહાસ વિસારી દેવામાં આવ્યો હતો. વિદ્યાર્થીઓને સુધારા, સલાઓ, ગોળમેજી પરિષદ અને શ્વેતપત્રનો ખીલકુલ ખ્યાલ નહોતો.

આરોગ્ય:—એકંદર કામ સાધારણ હતું.

સૃષ્ટિજ્ઞાન:—દ્રષ્ટિપથ વિદ્યાર્થીએ ખગોળના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો નહોતો. ગરમીમાપક યંત્ર સંબંધી જ્ઞાન થોડાકજ વિદ્યાર્થીઓને હતું. એકંદર કામ સાધારણ હતું.

પંચાંગ-ઈ૦ સ૦ ૧૯૩૫ સંવત ૧૯૮૧-૮૨

બાનુઆરિ				દેશુઆરિ				માચ				એપ્રિલ				મે				જુન			
માગશર-પોષ				પોષ-મહા				મહા-ફાગલ				ફાગલ-ચૈત્ર				ચૈત્ર-વૈશાખ				વૈશાખ-જ્યેષ્ઠ			
તારીખ	તિથિ	વાર	ક્ર.તા.	તિથિ	વાર	ક્ર.તા.	તિથિ	વાર	ક્ર.તા.	તિથિ	વાર	ક્ર.તા.	તિથિ	વાર	ક્ર.તા.	તિથિ	વાર	ક્ર.તા.	તિથિ	વાર	ક્ર.તા.		
૧૧	૧ મંગળ	૨૪	૧૩ શુક્ર	૨૬	૧૧ શુક્ર	૨૪	૧૩ સોમ	૨૬	૧૩ બુધ	૨૭	૦૧ શનિ	૨૪	૧૩ મંગળ	૨૭	૦૧ ગુરુ	૨૭	૦૧ શનિ	૨૭	૦૧ શનિ	૨૮	૧૨ શનિ		
૨	૨ બુધ	૨૫	૧૪ શનિ	૨૭	૧૨ શનિ	૨૫	૧૪ મંગળ	૨૭	૦૧ ગુરુ	૨૮	૦૨ શનિ	૨૫	૧૪ મંગળ	૨૮	૦૨ ગુરુ	૨૮	૦૨ શનિ	૨૮	૦૨ શનિ	૨૯	૧૩ શનિ		
૩	૩ ગુરુ	૨૬	૦૧ રવિ	૨૮	૧૩ રવિ	૨૬	૦૧ બુધ	૨૮	૦૨ શનિ	૨૯	૦૩ શનિ	૨૬	૦૧ ગુરુ	૨૯	૦૩ શનિ	૨૯	૦૩ શનિ	૩૦	૦૪ મંગળ	૩૦	૦૪ મંગળ		
૪	૪ શુક્ર	૨૭	૧ સોમ	૨૯	૧૪ સોમ	૨૭	૧ ગુરુ	૨૯	૧ ગુરુ	૩૦	૦૪ મંગળ	૨૭	૧ ગુરુ	૩૦	૦૪ મંગળ	૩૦	૦૪ મંગળ	૩૧	૦૫ મંગળ	૩૧	૦૫ મંગળ		
૫	૦૧ શનિ	૨૮	૨ મંગળ	૩૦	૦૧ મંગળ	૨૮	૨ શુક્ર	૩૦	૦૨ શનિ	૩૧	૦૨ શનિ	૨૮	૨ શુક્ર	૩૧	૦૨ શનિ	૩૧	૦૨ શનિ	૩૧	૦૫ મંગળ	૩૧	૦૫ મંગળ		
૬	૧ રવિ	૨૯	૩ બુધ	૩૧	૨ બુધ	૨૯	૩ શનિ	૩૧	૦૩ શનિ	૩૨	૦૩ શનિ	૨૯	૩ શનિ	૩૨	૦૩ શનિ	૩૨	૦૩ શનિ	૩૨	૦૫ મંગળ	૩૨	૦૫ મંગળ		
૭	૨ સોમ	૩૦	૪ ગુરુ	૩૨	૩ ગુરુ	૩૦	૪ રવિ	૩૨	૦૪ મંગળ	૩૩	૦૪ મંગળ	૩૦	૪ રવિ	૩૩	૦૪ મંગળ	૩૩	૦૪ મંગળ	૩૩	૦૫ મંગળ	૩૩	૦૫ મંગળ		
૮	૩ મંગળ	૩૧	૫ શુક્ર	૩૩	૪ શુક્ર	૩૧	૫ સોમ	૩૩	૦૫ મંગળ	૩૪	૦૫ મંગળ	૩૧	૫ સોમ	૩૪	૦૫ મંગળ	૩૪	૦૫ મંગળ	૩૪	૦૫ મંગળ	૩૪	૦૫ મંગળ		
૯	૪ બુધ	૩૨	૬ શનિ	૩૪	૫ શનિ	૩૨	૬ મંગળ	૩૪	૦૬ મંગળ	૩૫	૦૬ મંગળ	૩૨	૬ મંગળ	૩૫	૦૬ મંગળ	૩૫	૦૬ મંગળ	૩૫	૦૬ મંગળ	૩૫	૦૬ મંગળ		
૧૦	૫ ગુરુ	૩૩	૭ રવિ	૩૫	૬ રવિ	૩૩	૭ બુધ	૩૫	૦૭ મંગળ	૩૬	૦૭ મંગળ	૩૩	૭ બુધ	૩૬	૦૭ મંગળ	૩૬	૦૭ મંગળ	૩૬	૦૬ મંગળ	૩૬	૦૬ મંગળ		
૧૧	૬ શુક્ર	૩૪	૮ સોમ	૩૬	૭ સોમ	૩૪	૮ ગુરુ	૩૬	૦૮ મંગળ	૩૭	૦૮ મંગળ	૩૪	૮ ગુરુ	૩૭	૦૮ મંગળ	૩૭	૦૮ મંગળ	૩૭	૦૬ મંગળ	૩૭	૦૬ મંગળ		
૧૨	૭ શનિ	૩૫	૯ મંગળ	૩૭	૮ મંગળ	૩૫	૯ શુક્ર	૩૭	૦૯ મંગળ	૩૮	૦૯ મંગળ	૩૫	૯ શુક્ર	૩૮	૦૯ મંગળ	૩૮	૦૯ મંગળ	૩૮	૦૬ મંગળ	૩૮	૦૬ મંગળ		
૧૩	૮ રવિ	૩૬	૧૦ બુધ	૩૮	૯ બુધ	૩૬	૧૦ શનિ	૩૮	૧૦ સોમ	૩૯	૧૦ સોમ	૩૬	૧૦ શનિ	૩૯	૧૦ સોમ	૩૯	૧૦ સોમ	૩૯	૦૬ મંગળ	૩૯	૦૬ મંગળ		
૧૪	૧૦ સોમ	૩૭	૧૧ ગુરુ	૩૯	૧૦ ગુરુ	૩૭	૧૧ રવિ	૩૯	૧૧ મંગળ	૪૦	૧૧ મંગળ	૩૭	૧૧ મંગળ	૪૦	૧૧ મંગળ	૪૦	૧૧ મંગળ	૪૦	૦૬ મંગળ	૪૦	૦૬ મંગળ		
૧૫	૧૧ મંગળ	૩૮	૧૨ શુક્ર	૪૦	૧૧ શુક્ર	૩૮	૧૨ સોમ	૪૦	૧૨ સોમ	૪૧	૧૨ સોમ	૩૮	૧૨ સોમ	૪૧	૧૨ સોમ	૪૧	૧૨ સોમ	૪૧	૦૬ મંગળ	૪૧	૦૬ મંગળ		
૧૬	૧૨ બુધ	૩૯	૧૩ શનિ	૪૧	૧૨ શનિ	૩૯	૧૩ મંગળ	૪૧	૧૩ મંગળ	૪૨	૧૩ મંગળ	૩૯	૧૩ મંગળ	૪૨	૧૩ મંગળ	૪૨	૧૩ મંગળ	૪૨	૦૬ મંગળ	૪૨	૦૬ મંગળ		
૧૭	૧૩ ગુરુ	૪૦	૧૪ રવિ	૪૨	૧૩ રવિ	૪૦	૧૪ બુધ	૪૨	૧૪ બુધ	૪૩	૧૪ બુધ	૪૦	૧૪ બુધ	૪૩	૧૪ બુધ	૪૩	૧૪ બુધ	૪૩	૦૬ મંગળ	૪૩	૦૬ મંગળ		
૧૮	૧૪ શુક્ર	૪૧	૧૫ સોમ	૪૩	૧૪ સોમ	૪૧	૧૫ ગુરુ	૪૩	૧૫ ગુરુ	૪૪	૧૫ ગુરુ	૪૧	૧૫ ગુરુ	૪૪	૧૫ ગુરુ	૪૪	૧૫ ગુરુ	૪૪	૦૬ મંગળ	૪૪	૦૬ મંગળ		
૧૯	૧૫ શનિ	૪૨	૧૬ મંગળ	૪૪	૧૫ મંગળ	૪૨	૧૬ શુક્ર	૪૪	૧૬ શુક્ર	૪૫	૧૬ શુક્ર	૪૨	૧૬ શુક્ર	૪૫	૧૬ શુક્ર	૪૫	૧૬ શુક્ર	૪૫	૦૬ મંગળ	૪૫	૦૬ મંગળ		
૨૦	૧૬ રવિ	૪૩	૧૭ બુધ	૪૫	૧૬ બુધ	૪૩	૧૭ શનિ	૪૫	૧૭ શનિ	૪૬	૧૭ શનિ	૪૩	૧૭ શનિ	૪૬	૧૭ શનિ	૪૬	૧૭ શનિ	૪૬	૦૬ મંગળ	૪૬	૦૬ મંગળ		
૨૧	૧૭ સોમ	૪૪	૧૮ ગુરુ	૪૬	૧૭ ગુરુ	૪૪	૧૮ રવિ	૪૬	૧૮ રવિ	૪૭	૧૮ રવિ	૪૪	૧૮ રવિ	૪૭	૧૮ રવિ	૪૭	૧૮ રવિ	૪૭	૦૬ મંગળ	૪૭	૦૬ મંગળ		
૨૨	૧૮ મંગળ	૪૫	૧૯ શુક્ર	૪૭	૧૮ શુક્ર	૪૫	૧૯ સોમ	૪૭	૧૯ સોમ	૪૮	૧૯ સોમ	૪૫	૧૯ સોમ	૪૮	૧૯ સોમ	૪૮	૧૯ સોમ	૪૮	૦૬ મંગળ	૪૮	૦૬ મંગળ		
૨૩	૧૯ બુધ	૪૬	૨૦ શનિ	૪૮	૧૯ શનિ	૪૬	૨૦ મંગળ	૪૮	૨૦ મંગળ	૪૯	૨૦ મંગળ	૪૬	૨૦ મંગળ	૪૯	૨૦ મંગળ	૪૯	૨૦ મંગળ	૪૯	૦૬ મંગળ	૪૯	૦૬ મંગળ		
૨૪	૨૦ ગુરુ	૪૭	૨૧ રવિ	૪૯	૨૦ રવિ	૪૭	૨૧ બુધ	૪૯	૨૧ બુધ	૫૦	૨૧ બુધ	૪૭	૨૧ બુધ	૫૦	૨૧ બુધ	૫૦	૨૧ બુધ	૫૦	૦૬ મંગળ	૫૦	૦૬ મંગળ		
૨૫	૨૧ શુક્ર	૪૮	૨૨ સોમ	૫૦	૨૧ સોમ	૪૮	૨૨ ગુરુ	૫૦	૨૨ ગુરુ	૫૧	૨૨ ગુરુ	૪૮	૨૨ ગુરુ	૫૧	૨૨ ગુરુ	૫૧	૨૨ ગુરુ	૫૧	૦૬ મંગળ	૫૧	૦૬ મંગળ		
૨૬	૨૨ શનિ	૪૯	૨૩ મંગળ	૫૧	૨૨ મંગળ	૪૯	૨૩ શુક્ર	૫૧	૨૩ શુક્ર	૫૨	૨૩ શુક્ર	૪૯	૨૩ શુક્ર	૫૨	૨૩ શુક્ર	૫૨	૨૩ શુક્ર	૫૨	૦૬ મંગળ	૫૨	૦૬ મંગળ		
૨૭	૨૩ રવિ	૫૦	૨૪ બુધ	૫૨	૨૩ બુધ	૫૦	૨૪ શનિ	૫૨	૨૪ શનિ	૫૩	૨૪ શનિ	૫૦	૨૪ શનિ	૫૩	૨૪ શનિ	૫૩	૨૪ શનિ	૫૩	૦૬ મંગળ	૫૩	૦૬ મંગળ		
૨૮	૨૪ સોમ	૫૧	૨૫ ગુરુ	૫૩	૨૪ ગુરુ	૫૧	૨૫ રવિ	૫૩	૨૫ રવિ	૫૪	૨૫ રવિ	૫૧	૨૫ રવિ	૫૪	૨૫ રવિ	૫૪	૨૫ રવિ	૫૪	૦૬ મંગળ	૫૪	૦૬ મંગળ		
૨૯	૨૫ મંગળ	૫૨	૨૬ શુક્ર	૫૪	૨૫ શુક્ર	૫૨	૨૬ સોમ	૫૪	૨૬ સોમ	૫૫	૨૬ સોમ	૫૨	૨૬ સોમ	૫૫	૨૬ સોમ	૫૫	૨૬ સોમ	૫૫	૦૬ મંગળ	૫૫	૦૬ મંગળ		
૩૦	૨૬ ગુરુ	૫૩	૨૭ શનિ	૫૫	૨૬ શનિ	૫૩	૨૭ મંગળ	૫૫	૨૭ મંગળ	૫૬	૨૭ મંગળ	૫૩	૨૭ મંગળ	૫૬	૨૭ મંગળ	૫૬	૨૭ મંગળ	૫૬	૦૬ મંગળ	૫૬	૦૬ મંગળ		
૩૧	૨૭ રવિ	૫૪	૨૮ બુધ	૫૬	૨૭ બુધ	૫૪	૨૮ શનિ	૫૬	૨૮ શનિ	૫૭	૨૮ શનિ	૫૪	૨૮ શનિ	૫૭	૨૮ શનિ	૫૭	૨૮ શનિ	૫૭	૦૬ મંગળ	૫૭	૦૬ મંગળ		
૩૨	૨૮ સોમ	૫૫	૨૯ ગુરુ	૫૭	૨૮ ગુરુ	૫૫	૨૯ રવિ	૫૭	૨૯ રવિ	૫૮	૨૯ રવિ	૫૫	૨૯ રવિ	૫૮	૨૯ રવિ	૫૮	૨૯ રવિ	૫૮	૦૬ મંગળ	૫૮	૦૬ મંગળ		
૩૩	૨૯ મંગળ	૫૬	૩૦ શુક્ર	૫૮	૨૯ શુક્ર	૫૬	૩૦ સોમ	૫૮	૩૦ સોમ	૫૯	૩૦ સોમ	૫૬	૩૦ સોમ	૫૯	૩૦ સોમ	૫૯	૩૦ સોમ	૫૯	૦૬ મંગળ	૫૯	૦૬ મંગળ		
૩૪	૩૦ ગુરુ	૫૭	૩૧ શનિ	૫૯	૩૦ શનિ	૫૭	૩૧ મંગળ	૫૯	૩૧ મંગળ	૬૦	૩૧ મંગળ	૫૭	૩૧ મંગળ	૬૦	૩૧ મંગળ	૬૦	૩૧ મંગળ	૬૦	૦૬ મંગળ	૬૦	૦૬ મંગળ		
૩૫	૩૧ રવિ	૫૮	૩૨ બુધ	૬૦	૩૧ બુધ	૫૮	૩૨ શનિ	૬૦	૩૨ શનિ	૬૧	૩૨ શનિ	૫૮	૩૨ શનિ	૬૧	૩૨ શનિ	૬૧	૩૨ શનિ	૬૧	૦૬ મંગળ	૬૧	૦૬ મંગળ		
૩૬	૩૨ સોમ	૫૯	૩૩ ગુરુ	૬૧	૩૨ ગુરુ	૫૯	૩૩ રવિ	૬૧	૩૩ રવિ	૬૨	૩૩ રવિ	૫૯	૩૩ રવિ	૬૨	૩૩ રવિ	૬૨	૩૩ રવિ	૬૨	૦૬ મંગળ	૬૨	૦૬ મંગળ		
૩૭	૩૩ મંગળ	૬૦	૩૪ શુક્ર	૬૨	૩૩ શુક્ર	૬૦	૩૪ સોમ	૬૨	૩૪ સોમ	૬૩	૩૪ સોમ	૬૦	૩૪ સોમ	૬૩	૩૪ સોમ	૬૩	૩૪ સોમ	૬૩	૦૬ મંગળ	૬૩	૦૬ મંગળ		
૩૮	૩૪ ગુરુ	૬૧	૩૫ શનિ	૬૩	૩૪ શનિ	૬૧	૩૫ મંગળ	૬૩	૩૫ મંગળ	૬૪	૩૫ મંગળ	૬૧	૩૫ મંગળ	૬૪	૩૫ મંગળ	૬૪	૩૫ મંગળ	૬૪	૦૬ મંગળ	૬૪	૦૬ મંગળ		
૩૯	૩૫ રવિ	૬૨	૩૬ બુધ	૬૪	૩૫ બુધ	૬૨	૩૬ શનિ	૬૪	૩૬ શનિ	૬૫	૩૬ શનિ	૬૨	૩૬ શનિ	૬૫	૩૬ શનિ	૬૫	૩૬ શનિ	૬૫	૦૬ મંગળ	૬૫	૦૬ મંગળ		
૪૦	૩૬ સોમ	૬૩	૩૭ ગુરુ	૬૫	૩૬ ગુરુ	૬૩	૩૭ રવિ	૬૫	૩૭ રવિ	૬૬	૩૭ રવિ	૬૩	૩૭ રવિ	૬૬	૩૭ રવિ	૬૬	૩૭ રવિ	૬૬	૦૬ મંગળ	૬૬	૦૬ મંગળ		
૪૧	૩૭ મંગળ	૬૪	૩૮ શુક્ર	૬૬	૩૭ શુક્ર	૬૪	૩૮ સોમ	૬૬	૩૮ સોમ	૬૭	૩૮ સોમ	૬૪	૩૮ સોમ	૬૭	૩૮ સોમ	૬૭	૩૮ સોમ	૬૭	૦૬ મંગળ	૬૭	૦૬ મંગળ		
૪૨	૩૮ ગુરુ	૬૫	૩૯ શનિ	૬૭	૩૮ શનિ	૬૫	૩૯ મંગળ	૬૭	૩૯ મંગળ	૬૮	૩૯ મંગળ	૬૫	૩૯ મંગળ	૬૮	૩૯ મંગળ	૬૮	૩૯ મંગળ	૬૮	૦૬ મંગળ	૬૮	૦૬ મંગળ		
૪૩	૩૯ રવિ	૬૬	૪૦ બુધ	૬૮	૩૯ બુધ	૬૬	૪૦ શનિ	૬૮	૪૦ શનિ	૬૯	૪૦ શનિ	૬૬	૪૦ શનિ	૬૯	૪૦ શનિ	૬૯	૪૦ શનિ	૬૯	૦૬ મંગળ	૬૯	૦૬ મંગળ		
૪૪	૪૦ સોમ	૬૭	૪૧ ગુરુ	૬૯	૪૦ ગુરુ	૬૭	૪૧ રવિ	૬૯	૪૧ રવિ	૭૦	૪૧ રવિ	૬૭	૪૧ રવિ	૭૦	૪૧ રવિ	૭૦	૪૧ રવિ	૭૦	૦૬ મંગળ	૭૦	૦૬ મંગળ		
૪૫	૪૧ મંગળ	૬૮	૪૨ શુક્ર	૭૦	૪૧ શુક્ર	૬૮	૪૨ સોમ	૭૦	૪૨ સોમ	૭૧	૪૨ સોમ	૬૮	૪૨ સોમ	૭૧	૪૨ સોમ	૭૧	૪૨ સોમ	૭૧	૦૬ મંગળ	૭૧	૦૬ મંગળ		
૪૬	૪૨ ગુરુ	૬૯	૪૩ શનિ	૭૧	૪૨ શનિ	૬૯	૪૩ મંગળ	૭૧	૪૩ મંગળ	૭૨	૪૩ મંગળ	૬૯	૪૩ મંગળ	૭૨	૪૩ મંગળ	૭૨	૪૩ મંગળ	૭૨	૦૬ મંગળ	૭૨	૦૬ મંગળ		
૪૭	૪૩ રવિ	૭૦	૪૪ બુધ	૭૨	૪૩ બુધ	૭૦	૪૪ શનિ	૭૨															

હિન્દી સન ૧૩૫૩-૫૪

જુલાઈ			ઓગસ્ટ			સપ્ટેમ્બર			ઓક્ટોબર			નવેમ્બર			ડિસેમ્બર		
આવણુ			આવણુ			ભાદરવો			આસો			કારતક			માગશર-પોષ		
ગર	હિ.તાં.	તિથિ	ગર	હિ.તાં.	તિથિ	ગર	હિ.તાં.	તિથિ	ગર	હિ.તાં.	તિથિ	ગર	હિ.તાં.	તિથિ	ગર	હિ.તાં.	તિથિ
સોમ	૨૯	૨ ગુરુ	૧	૩ રવિ	૨	૪ મંગળ	૨	૫ શુક્ર	૪	૬ શનિ	૨	૭ સોમ	૪	૮ ગુરુ	૨	૯ મંગળ	૪
મંગળ	૩૦	૩ શુક્ર	૨	૪ સોમ	૩	૫ મંગળ	૩	૬ ગુરુ	૪	૭ રવિ	૪	૮ મંગળ	૫	૯ શનિ	૪	૧૦ ગુરુ	૫
બુધ	૧	૪ શનિ	૩	૫ મંગળ	૪	૬ ગુરુ	૪	૭ શુક્ર	૫	૮ સોમ	૫	૯ મંગળ	૬	૧૦ ગુરુ	૫	૧૧ શનિ	૬
ગુરુ	૨	૫ રવિ	૪	૬ બુધ	૫	૭ ગુરુ	૫	૮ શનિ	૬	૯ મંગળ	૬	૧૦ ગુરુ	૭	૧૧ શુક્ર	૬	૧૨ સોમ	૭
શુક્ર	૩	૬ સોમ	૫	૭ ગુરુ	૬	૮ શનિ	૬	૯ મંગળ	૭	૧૦ ગુરુ	૭	૧૧ શુક્ર	૮	૧૨ સોમ	૭	૧૩ ગુરુ	૮
શનિ	૪	૭ મંગળ	૬	૮ શુક્ર	૭	૯ રવિ	૭	૧૦ મુધ	૮	૧૧ ગુરુ	૮	૧૨ શનિ	૯	૧૩ સોમ	૮	૧૪ મંગળ	૯
રવિ	૫	૮ બુધ	૭	૯ શનિ	૮	૧૦ સોમ	૮	૧૧ મંગળ	૯	૧૨ ગુરુ	૯	૧૩ શનિ	૧૦	૧૪ સોમ	૯	૧૫ ગુરુ	૧૦
સોમ	૬	૯ ગુરુ	૮	૧૦ રવિ	૯	૧૧ મંગળ	૯	૧૨ શુક્ર	૧૦	૧૩ ગુરુ	૧૦	૧૪ મંગળ	૧૧	૧૫ શનિ	૧૦	૧૬ ગુરુ	૧૧
મંગળ	૭	૧૦ શુક્ર	૯	૧૧ સોમ	૧૦	૧૨ મુધ	૧૦	૧૩ શનિ	૧૧	૧૪ ગુરુ	૧૧	૧૫ મંગળ	૧૨	૧૬ સોમ	૧૧	૧૭ શુક્ર	૧૨
બુધ	૮	૧૧ શનિ	૧૦	૧૨ મંગળ	૧૧	૧૩ ગુરુ	૧૧	૧૪ રવિ	૧૨	૧૫ મંગળ	૧૨	૧૬ શનિ	૧૩	૧૭ સોમ	૧૨	૧૮ ગુરુ	૧૩
ગુરુ	૯	૧૨ રવિ	૧૧	૧૩ બુધ	૧૨	૧૪ શુક્ર	૧૨	૧૫ સોમ	૧૨	૧૬ મંગળ	૧૨	૧૭ શનિ	૧૪	૧૮ ગુરુ	૧૨	૧૯ મંગળ	૧૪
શુક્ર	૧૦	૧૩ સોમ	૧૨	૧૪ ગુરુ	૧૩	૧૫ શનિ	૧૩	૧૬ મંગળ	૧૩	૧૭ શુક્ર	૧૩	૧૮ સોમ	૧૫	૧૯ ગુરુ	૧૩	૨૦ મંગળ	૧૫
શનિ	૧૧	૧૪ મંગળ	૧૩	૧૫ શુક્ર	૧૪	૧૬ રવિ	૧૪	૧૭ મુધ	૧૪	૧૮ ગુરુ	૧૪	૧૯ મંગળ	૧૬	૨૦ શનિ	૧૪	૨૧ સોમ	૧૬
રવિ	૧૨	૧૫ બુધ	૧૪	૧૬ શનિ	૧૫	૧૭ સોમ	૧૫	૧૮ ગુરુ	૧૫	૧૯ મંગળ	૧૫	૨૦ શનિ	૧૭	૨૧ ગુરુ	૧૫	૨૨ મંગળ	૧૭
સોમ	૧૩	૧૬ ગુરુ	૧૫	૧૭ રવિ	૧૬	૧૮ મંગળ	૧૬	૧૯ શુક્ર	૧૬	૨૦ ગુરુ	૧૬	૨૧ મંગળ	૧૮	૨૨ શનિ	૧૬	૨૩ ગુરુ	૧૮
મંગળ	૧૪	૧૭ શુક્ર	૧૬	૧૮ સોમ	૧૭	૧૯ મુધ	૧૭	૨૦ શનિ	૧૭	૨૧ ગુરુ	૧૭	૨૨ મંગળ	૧૯	૨૩ સોમ	૧૭	૨૪ ગુરુ	૧૯
બુધ	૧૫	૧૮ શનિ	૧૭	૧૯ મંગળ	૧૮	૨૦ ગુરુ	૧૮	૨૧ રવિ	૧૮	૨૨ મુધ	૧૮	૨૩ મંગળ	૨૦	૨૪ શનિ	૧૮	૨૫ ગુરુ	૨૦
ગુરુ	૧૬	૧૯ રવિ	૧૮	૨૦ શુક્ર	૧૯	૨૧ ગુરુ	૧૯	૨૨ સોમ	૧૯	૨૩ મંગળ	૧૯	૨૪ શનિ	૨૧	૨૫ ગુરુ	૧૯	૨૬ મંગળ	૨૧
શુક્ર	૧૭	૨૦ સોમ	૧૯	૨૧ ગુરુ	૨૦	૨૨ શનિ	૨૦	૨૩ મંગળ	૨૦	૨૪ શુક્ર	૨૦	૨૫ મંગળ	૨૨	૨૬ ગુરુ	૨૦	૨૭ મંગળ	૨૨
શનિ	૧૮	૨૧ મંગળ	૨૦	૨૨ શુક્ર	૨૧	૨૩ રવિ	૨૧	૨૪ સોમ	૨૧	૨૫ ગુરુ	૨૧	૨૬ મંગળ	૨૩	૨૭ શનિ	૨૧	૨૮ ગુરુ	૨૩
રવિ	૧૯	૨૨ બુધ	૨૧	૨૪ શનિ	૨૨	૨૫ સોમ	૨૨	૨૬ મંગળ	૨૨	૨૭ ગુરુ	૨૨	૨૮ મંગળ	૨૪	૨૯ શનિ	૨૨	૩૦ ગુરુ	૨૪
સોમ	૨૦	૨૩ ગુરુ	૨૨	૨૫ રવિ	૨૩	૨૬ મંગળ	૨૩	૨૭ શુક્ર	૨૩	૨૮ ગુરુ	૨૩	૨૯ મંગળ	૨૫	૩૦ શનિ	૨૩	૩૧ ગુરુ	૨૫
મંગળ	૨૧	૨૪ શુક્ર	૨૩	૨૬ સોમ	૨૪	૨૭ મુધ	૨૪	૨૮ શનિ	૨૪	૨૯ ગુરુ	૨૪	૩૦ મંગળ	૨૬	૩૧ ગુરુ	૨૪	૩૨ મંગળ	૨૬
બુધ	૨૨	૨૫ શનિ	૨૪	૨૭ મંગળ	૨૫	૨૮ ગુરુ	૨૫	૨૯ રવિ	૨૫	૩૦ મંગળ	૨૫	૩૧ શનિ	૨૭	૩૨ ગુરુ	૨૫	૩૩ મંગળ	૨૭
ગુરુ	૨૩	૨૬ રવિ	૨૫	૨૮ મુધ	૨૬	૨૯ શુક્ર	૨૬	૩૦ સોમ	૨૬	૩૧ મંગળ	૨૬	૩૨ શનિ	૨૮	૩૩ ગુરુ	૨૬	૩૪ મંગળ	૨૮
શુક્ર	૨૪	૨૭ સોમ	૨૬	૨૯ ગુરુ	૨૭	૩૦ શનિ	૨૭	૩૧ મંગળ	૨૭	૩૨ શુક્ર	૨૭	૩૩ મંગળ	૨૯	૩૪ ગુરુ	૨૭	૩૫ મંગળ	૨૯
શનિ	૨૫	૨૮ મંગળ	૨૭	૩૦ શુક્ર	૨૮	૩૧ રવિ	૨૮	૩૨ સોમ	૨૮	૩૩ ગુરુ	૨૮	૩૪ મંગળ	૩૦	૩૫ શનિ	૨૮	૩૬ ગુરુ	૩૦
રવિ	૨૬	૨૯ બુધ	૨૮	૩૧ શનિ	૨૯	૩૨ સોમ	૨૯	૩૩ મંગળ	૨૯	૩૪ ગુરુ	૨૯	૩૫ મંગળ	૩૧	૩૬ શનિ	૨૯	૩૭ ગુરુ	૩૧
સોમ	૨૭	૩૦ ગુરુ	૨૯	૩૨ મંગળ	૩૦	૩૩ ગુરુ	૩૦	૩૪ શનિ	૩૦	૩૫ સોમ	૩૦	૩૬ મંગળ	૩૨	૩૭ ગુરુ	૩૦	૩૮ મંગળ	૩૨
મંગળ	૨૮	૩૧ શુક્ર	૩૦	૩૩ સોમ	૩૧	૩૪ મુધ	૩૧	૩૫ શનિ	૩૧	૩૬ ગુરુ	૩૧	૩૭ મંગળ	૩૩	૩૮ શનિ	૩૧	૩૯ ગુરુ	૩૩
બુધ	૨૯	૩૨ રવિ	૩૧	૩૪ મંગળ	૩૧	૩૫ ગુરુ	૩૧	૩૬ શનિ	૩૧	૩૭ સોમ	૩૧	૩૮ મંગળ	૩૪	૩૯ ગુરુ	૩૧	૪૦ મંગળ	૩૪

કન્યાઓ માટેની વર્નાક્યુલર ક્ષેત્રનલ પરીક્ષા-

ઉત્તર ભાગ

નંબર ૮૯૯૨

ઇ. સ. ૧૯૩૬ ની સાલમાં યનારી કન્યાઓ માટેની વર્નાક્યુલર ક્ષેત્રનલ પરીક્ષા માટે નીચેના પાઠો નક્કી કરવામાં આવ્યા છે:—

પહેલો વિષય:—વર્નાક્યુલર (ગુજરાતી)—

ગદ્ય:—કન્યા વાચનમાળા પુસ્તક ૩ જાના સઘળા પાઠો.

પદ્ય:—કન્યા વાચનમાળા પુસ્તક ૩ જામાંથી ૬, ૯, ૧૨, ૨૨, ૨૬ અને ૩૦, એ છ પાઠો.

પહેલો વિષય:—વર્નાક્યુલર (ઉર્દુ)—

ગદ્ય—કેળવણીખાતાની ઉર્દુ જહી ચોપડી (સને ૧૯૩૨ ની પાંચમી આવૃત્તિ)—પાઠો:—૧, ૨, ૩, ૪, ૬, ૭, ૮, ૯, ૧૨, ૧૬, ૧૭, ૧૯, ૨૩, ૨૪, ૨૭, ૨૯, ૩૧, ૩૨, ૩૪, ૩૬, ૩૯, ૪૧, ૪૨, ૪૪, ૪૫, ૪૬, ૪૭ અને ૪૮ (બધા મળી ૨૮ પાઠો).

પદ્ય:—કેળવણીખાતાની ઉર્દુ જહી ચોપડી (સને ૧૯૩૨ ની પાંચમી આવૃત્તિ)—પાઠો:—૫, ૧૦, ૧૫, ૨૦, ૨૫ અને ૩૦ (બધા મળી છ પાઠો).

ઉ. ભા. ના. મે. એન્યુ. ઇન્સ. સાહેબની ઓફિસ અમદાવાદ, તા. ૨૫-૧૦-૧૯૩૪. } (અંગ્રેજીમાં સહી) બી. જે. જી. શાસ્ત્રી એન્યુ. ઇન્સ. ઉ. ભા.

(ઉ. ભા. ના. મે. એન્યુ. ઇન્સ. સાહેબના તા. ૧૬-૧૧-૧૯૩૪ના પત્ર નંબર ૧૦૪૦૪ માં કરેલી સૂચનાનુસાર)

છોકરાઓ માટેની વર્નાક્યુલર ક્ષેત્રનલ પરીક્ષા

ઉત્તર ભાગ

નં. ૧૦૮૯૦ સને ૧૯૩૬ માં યનારી છોકરાઓ માટેની વ. ક્ષ. પરીક્ષા માટે નીચેના પાઠો નક્કી કરવામાં આવ્યા છે:—

ગુજરાતી

પહેલો વિષય—ગુજરાતી—

ગદ્ય—કેળવણીખાતાની સાતમી ચોપડી (એપ્રિલ ૧૯૩૪ ની આવૃત્તિ):—

પહેલા ભાગમાંથી સઘળા ગદ્યના પાઠો.

પઘ—કેળવણીખાતાની સાતમી ચોપડી (એપ્રિલ ૧૯૩૪ ની આવૃત્તિ):—

પાકો : ૩, ૭, ૧૨, ૨૪, ૨૮, ૪૦, ૪૪, ૫૧ અને ૫૩ (નવ પાક)

ઉર્દુ—ગુજરાતી

પહેલો વિષય—ઉર્દુ—

ગઘ—કેળવણીખાતાની ઉર્દુ સાતમી ચોપડી (સને ૧૯૩૪ ની ૫ મી આવૃત્તિ):—

પાકો : પહેલા ભાગમાંથી સઘળા ગઘના પાકો.

પઘ—કેળવણીખાતાની ઉર્દુ સાતમી ચોપડી (સને ૧૯૩૪ ની ૫ મી આવૃત્તિ):—

પાકો : ૯, ૧૦, ૧૬, ૨૩, ૨૯, ૩૨ અને ૩૫ (૭ પાક).

છઠ્ઠી વિષય—ગુજરાતી (એપ્રિલ):—

કેળવણીખાતાની પાંચમી ચોપડી (એપ્રિલ ૧૯૩૪ની આવૃત્તિ):—

પાકો : ૨, ૩, ૬, ૮, ૧૬, ૨૧, ૨૮, ૩૩, ૩૫, ૩૬, ૪૦, ૪૧, ૪૨, ૪૩, ૪૭, ૪૯, ૫૦, ૫૧, ૫૨ અને ૫૫ (બધા મળી ૨૦ પાક).

ગુજરાતી—ઉર્દુ

પહેલો વિષય—ગુજરાતી—

ગઘ—કેળવણીખાતાની સાતમી ચોપડી (એપ્રિલ ૧૯૩૪ની આવૃત્તિ):—

પાકો : ૧, ૪, ૫, ૬, ૮, ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૩, ૧૫, ૧૭, ૧૮, ૨૧, ૨૩, ૨૫, ૨૭, ૨૯, ૩૦, ૩૧, ૩૩, ૩૪, ૩૫, ૩૭, ૩૮, ૩૯, ૪૧, ૪૨, ૪૩, ૪૫, ૪૬, ૪૭, ૪૯, ૫૦, ૫૨ અને ૫૪ (બધા મળી ૩૫ પાક).

પઘ—કેળવણીખાતાની સાતમી ચોપડી (એપ્રિલ ૧૯૩૪ની આવૃત્તિ):—

પાકો : ૩, ૭, ૪૦, ૪૪ અને ૪૮ (૫ પાક).

છઠ્ઠી વિષય—ઉર્દુ—

ગઘ—કેળવણીખાતાની ઉર્દુ સાતમી ચોપડી (સને ૧૯૩૪ ની ૫ મી આવૃત્તિ):—

પાકો : ૧, ૭, ૧૫, ૧૮, ૧૯, ૨૧, ૨૨, ૨૪, ૨૫, ૩૦, ૩૧, ૩૩, ૩૬, ૩૮ અને ૪૯ (૧૫ પાક).

પઘ—કેળવણીખાતાની ઉર્દુ સાતમી ચોપડી (સને ૧૯૩૪ ની ૫ મી આવૃત્તિ):—

પાઠો : ૧૦, ૧૩, ૧૬, ૨૯ અને ૩૨ (૫ પાઠ).

ઉ. ભા. ના મે. એન્યુ. ઇન્સ. } (અંગ્રેજીમાં સહી) બી. જી. જી. શાસ્ત્રી
સાહેબની ઓફિસ, અમદાવાદ, } એન્યુ. ઇન્સ. ઉ. ભા.
તા. ૩૦-૧૧-૧૯૩૪.

(ઉ. ભા. ના મે. એન્યુ. ઇન્સ. સાહેબના તા. ૩૦-૧૧-૧૯૩૪ના
પત્ર નં. ૧૦૮૯૨ માં કરેલી સૂચનાનુસાર)

છોકરાઓ માટેની વર્તિક્યુલર ફાઈનલ પરીક્ષા, ઉત્તર ભાગ નં. ૧૧૮૩૬

આથી જાહેર કરવામા આવે છે કે ઉત્તર ભાગમાં છોકરાઓ માટેની
વર્તિક્યુલર ફાઈનલ પરીક્ષા તા. ૨૯ મી માર્ચ ૧૯૩૫ ને શુક્રવાર અને
તે પછીના (રવિવાર તા. ૩૧ મી માર્ચ ૧૯૩૫ સીવાયના) દિવસોએ ઉત્તર
ભાગમાં નીચેનાં સ્થળોએ લેવામાં આવશે:—

અમદાવાદ

ભરુચ

નડિયાદ

સુરત

ગોધરા

૨. સદરહુ પરીક્ષા તા. ૧૯ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૮ ના નં. ૨૨૮૮ ની
ફળવણીખાતાની સરકારી જાહેરખબરમાં જણાવ્યા મુજબ અને તે પછી
સુધારેલી તા. ૨૦ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૯૨૮ ના મુંબઈ ગવર્નમેન્ટ ગેઝેટના
ભાગ પહેલાના પૃષ્ઠ ૧૯૬૮ થી ૧૯૭૨ સુધીમાં પ્રગટ કરેલી જાહેર ખબર
મુજબ લેવામાં આવશે.

૩. દરેક સ્થળે પરીક્ષાનું કામ કમિટીને હસ્તક રહેશે. અમદાવાદ,
નડિયાદ, ગોધરા, ભરુચ અને સુરતની સરકારી હાઈસ્કૂલોના હેડમાસ્ટરો તે
તે સ્થળોની પરીક્ષક કમિટીના પ્રમુખ તરીકે કામ કરશે.

૪. નક્કી કરેલું જાપેલું ફોર્મ ભરીને ઉમેદવારોએ પોતાની અરજી
તથા પરીક્ષાની શીના રૂ. ૩) જે સ્થળે પોતે પરીક્ષા આપવા ઇચ્છતા
હોય તે સ્થળોની પરીક્ષક કમિટીના પ્રમુખ ઉપર તા. ૨૫ મી ફેબ્રુઆરી
૧૯૩૫ સુધીમાં કે તે પહેલાં મોકલી આપવી. તે તારીખ પછી મળેલી
અરજીઓ સ્વીકારવામાં આવશે નહિ.

છોકરાઓ માટેની વર્નાક્યુલર ક્ષામનક પરીક્ષા, ઉત્તર ભાગ ૫૭

પરીક્ષા માટેની અરજીનું ફોર્મ પ્રેસિડેન્ટ કનેથી વગર ફીએ અરજી કરવાથી મળી શકશે.

૫. અભ્યાસક્રમની ઓપરીઓનાં નામ તા. ૨૧ મી ડિસેમ્બર ૧૯૩૩ ના મુંબઈના સરકારી ગેઝેટના ભાગ બીજાના પૃષ્ઠ ૨૬૧૦ માં પ્રગટ કરવામાં આવ્યાં છે.

૬. દરેક પુરુષ વિદ્યાર્થીનું તા. ૧ ફી એપ્રિલ ૧૯૩૫ સુધીમાં ૨૫ મુંબઈ પુરૂ થએલું હોવું જોઈએ નહિ, અને જે જિલ્લામાં પરીક્ષા આપવા માગતો હોય તે જિલ્લામાં દેસ્લા છ માસ સુધી તે રહ્યો હોવો જોઈએ.

૭. ઉમેદવારોની પરીક્ષામાં બેસવાની લાયકાત, અભ્યાસક્રમે તથા પરીક્ષા સંબંધી સંપૂર્ણ વિગત, વગેરે સદરહુ બીજા પેરામાં જણાવ્યા મુજબના મુંબઈ સરકારી ગેઝેટમાં પ્રગટ કરેલા નિયમોમાંથી મળી આવશે.

૮. તા. ૩૦ મી જુન ૧૯૨૮ ના નં. ૪૩૪૮ ના કેળવણીખાતાના સરકારી હુકમની રૂએ મંજૂર કરવામાં આવેલાં અને તા. ૫ મી જુલાઈ ૧૯૨૮ ના મુંબઈના સરકારી ગેઝેટના ભાગ ૧લાનાં પૃષ્ઠ ૧૩૬૮-૧૩૮૫માં પ્રગટ કરેલાં ઉર્દુ-ગુજરાતી અને ગુજરાતી-ઉર્દુ ધોરણો પ્રમાણે ઉર્દુમાં લેવાની, ઉર્દુ ઉમેદવારો માટેની વર્નાક્યુલર ક્ષામનક પરીક્ષા પણ સદરહુ બધાં રથજોએ તેજ વખતે લેવામાં આવશે.

૯. ૬ ફી જુલાઈ ૧૯૨૫ ના નં. ૧૧૯૯ ના કેળવણીખાતાના સરકારી ફોર્મની રૂએ સુધારેલા બેતીકામના ઐચ્છિક અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે પરીક્ષા આપનાર ઉમેદવારોની પરીક્ષા અમદાવાદ, નડિઆદ, ગોધરા, ભરુચ અને સુરત એ રથજોએ તેજ સમયે લેવામાં આવશે.

ઉ. ભા. ના. મે. એ. ઇ. સાહેબની ઓફિસ, અમદાવાદ. તા. ૨૪ મી ડિસેમ્બર ૧૯૩૪.	} (અંગ્રેજીમાં સહી) બી. જે. જી. શાસ્ત્રી એત્તુકેશનક ઇન્સ. ઉત્તર ભાગ.
--	--

(ઉ. ભા. ના. મે. એ. ઇ. સાહેબના તા. ૨૪-૧૨-૩૪ ના પત્ર નં. ૧૧૮૩૭ ના હુકમ અનુસાર.)

ઈનામપત્રક

અમદાવાદ જિલ્લો

ઝોડા	નડિઆદના દેસાઈ મોતીભાઈ હરિભાઈ તથા ઇશ્વરભાઈ શીવાભાઈ એ	૧૫-૦-૦	જર્મનના પ્યાલા રકાબી વહેંચ્યા.
નારણપુરા	પા. બહેચરભાઈ હરગોવિંદદાસે ગામ તરફથી	૩૦-૦-૦ ૧૫-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા. ઇડિયાળ ભેટ આપ્યું.
સાકરીઆ	માનપુરના સવળજી સાહેબ ગંભીરસિંહજીના લગ્ન પ્રસંગે	૨૨-૦-૦	પત્તળના પ્યાલા રકાબી વહેંચ્યા.
પરબડી	આસી. માસ્તર મગનલાલ ઝોઘડલાલ સવળે	૧-૦-૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
હીરાપુર	વાળંદ શના બહેચરે	૩-૦-૦	કન્યાશાળામાં લાકડંથી લાકુ વહેંચ્યા.
ચોરવડાદરા	મિ. ગંગાખાન અખાતખાને	૨-૦-૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
વિસલપુર	પટેલ અમથાભાઈ ચેલદાસે	૧૮-૧૨-૦	છોકરા તથા છોકરીઓને જર્મન સિલ્વરનાં પ્યાલા તથા પતાસાં વહેંચ્યાં.
કાવીદા	સોની નારણભાઈ જગનભાઈએ કુંભાદલજીભાઈ ગોવિંદભાઈએ	૨૫-૦-૦ ૨૬-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા. તથા પતાસાં વહેંચ્યાં.
વામણપુરેલી આ	પા. આત્મારામ દેસાઈભાઈએ	૪૦-૦-૦	ગર્ભ રટ્ટોનાં વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
હીરાપુર	પા. કાશીરામ પ્રાણદાસે પા. ચતુરભાઈ વહેરીદાસે પા. સોમાભાઈ રણછોડભાઈએ કુંભાર રણછોડ જગાભાઈએ હેડમાસ્તર મણિલાલભોજાનાથે	૪૦-૦-૦ ૧-૦-૦ ૧-૦-૦ ૧-૦-૦ ૧-૦-૦	પતાસાં વહેંચ્યાં. " પતાસાં વહેંચ્યાં. " " " " પ્યાલા તથા પતાસાં વહેંચ્યાં.
જલાલપુર	ગોળાસીના પા. ગણાભાઈ તળાસીભાઈએ	...	રટ્ટોલકડમાં આપ્યા. છોકરા છોકરીઓને પિત્તળના પ્યાલા તથા પતાસાં વહેંચ્યાં.
ઝોડા	મહીસાના માધવલાલ પીતાંબરદાસ નેધીએ	૫-૦-૦ ૭-૦-૦	રટ્ટોલકડમાં આપ્યા. છોકરા છોકરીઓને પિત્તળના પ્યાલા તથા પતાસાં વહેંચ્યાં.
જમાલપુર	શેઠ ચીમનલાલ હરિલાલ નગરીવાળાએ	૨૧-૦-૦	કન્યાશાળામાં પેંડા વહેંચ્યાં.
કેરાળા	કમીટીના મેમ્બર પા. આશા-રામ પ્રણદાસે	૬-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.

સેનપુર	મોઘા-પટેલ વિદ્યદાસ નરથુ-ભાઈએ	૨૫-૦-૦	”
	મોહી જમનાદાસ દરગોવિદદાસે	૨૫-૦-૦	”
	રાજદા ધૃણાજી બહેચરજીએ	૨૫-૦-૦	”
	પટેલ જીવાભાઈ આંબા તથા પટેલ મંગનલાલ મોઘદાસે	૨૫-૦-૦	”
ખસ	આસી. બેનકુંવર પ્રભાશંકરે તેમના પિતાશ્રીના પુણ્યાર્થે	૨-૦-૦	કન્યાશાળામાં પરબ માટે પિત્તળનો લોટો નં. ૧ તથા પ્યાલા નં. ૬ બેટ આપ્યા.
	મુખ્ય સ્કૂલના આસી. ભોગી-લાલ દરિયાંકર ભટ્ટે તેમનાં માતૃશ્રીના સ્મરણાર્થે	૧૨-૦-૦	કન્યાશાળામાં ઘડિયાળ બેટ આપ્યું.
ઈંટાડી	પટેલ કરશનદાસ પૂજાભાઈએ	૧૨-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
	પટેલ કરશનદાસ ગોદાજીદાસે	૧૩-૦-૦	”
આગીઓલ	શા. પુરુષોત્તમ કરતુરચંદના અવસાન નિમિત્તે	૧૨-૦-૦	છોકરા તથા છોકરીઓને પ્યાલા રૂઝખી વહેંચ્યા તથા
		૧૨-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
		૧-૦-૦	તથા સાકર વહેંચી.
ભડીઆદ	બાસાહેબ શ્રી મુરજી કુંવરબાએ સીંધરેદના હાકાર દત્તપતસિદહજી મુશરબાવાના ચિ. નટવરસિંહના લગ્ન પ્રસંગે	૧૨-૮-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
		૨૦-૦-૦	બંને સ્કૂલોમાં પિત્તળના પ્યાલા વહેંચ્યા.
વળાદ	આસ મંગનલાલ જ્યેશંકરભાઈએ	૪૫-૦-૦	બંને સ્કૂલોના વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
	જમની લક્ષ્મીભાઈ ગણપતરામે	૨-૦-૦	સ્કાઉટફોર્સમાં આપ્યા.
	આસ મોડાભાઈ વજીરામે	૨-૦-૦	”
	સોહરાના પટેલ આશાભાઈ શિવાભાઈએ	૫-૦-૦	”
	”	૨-૦-૦	મુખ્ય સ્કૂલમાં પતાસાં વહેંચ્યાં.
કાસંદ્રા	ગીરમયાના શેઠ કેશવલાલ દહીસંગ તરફથી તેના પુત્ર ભોગીલાલના લગ્ન પ્રસંગે	૨૦-૦-૦	કન્યાશાળામાં ઘડિયાળ બેટ આપ્યું.
ખેરોલ	મોહીદરગોવન ખેમચંદ તરફથી	૧૫-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
સાકરીઆ	સ્કૂલ કમિટીના મેમ્બરો તરફથી	૨-૮-૦	પિંગ વહેંચ્યા.
	ગમના આગેવાન સદૃશદરથોએ	૧૫-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
લાંભા	ચિ. રથુડોડાભાઈ નારથુભાઈએ	૧૫-૦-૦	”
ઉવારસદ	મં. રવ. લાલાબા રથુડોડાભાઈ અમથાભાઈની વિધવાએ	૬૦-૦-૦	બંને સ્કૂલો જમાડી.

મેસર્સ કાંતિલાલ ને સોમેશ્વરજી
કન્યાઓના વર્નાક્યુલર ક્ષાધનલ પરીક્ષા માટે

કુદરતનો અભ્યાસ

[પુષ્પવર્ણન, વનસ્પતિવર્ણન, પક્ષીવર્ણન, પ્રાણીવર્ણન, ખાગ્યાની, તથા સને ૧૯૨૪ થી સને ૧૯૩૪ સુધીના પ્રશ્નોત્તર સાથે: આઠ આના]

કુદરતનો અભ્યાસ ને પદાર્થપાઠ

ખાગ્યાની સહિત

[ધોરણવાર અભ્યાસક્રમ પ્રમાણેનાં પ્રથમ પુસ્તકો : ૧ હું ૨ આના; બીજું ૩ આના; ત્રીજું ૪ આના; ચોથું ૫ આના; પાંચમું ૬ આના.]

શિક્ષકોને તથા બુકસેલરોને સારું કમરિન લખ્યો:—

ઈશ્વરલાલ મગનલાલ શાહ, શાહપોર-સુરત.

શાળોપયોગી પુસ્તકો:

ખાલોપયોગી પુસ્તકો:

ભૂમિતિની ભૂમિકા ૦-૪-૦

÷ મોજડીનાં મૂલ્ય ૦-૨-૬

ખેડા જિલ્લાની ભૂગોળ ૦-૨-૬

÷ લાકડાના પોપટ ૦-૧-૦

આણંદતાલુકાની ભૂગોળ ૦-૧-૬

x મહાસત્રાટ ચંદ્રગુપ્ત ૦-૨-૦

* વાળાં મુંબઈ ઇલાકાના સરકારી કેળવણીખાતા તરફથી પાઠ્ય-પુસ્તક તરીકે અને ÷ વાળાં ધમામ લાયબ્રેરી તરીકે મંજૂર કરેલી છે.
x મુંબઈના સરકારી કેળવણીખાતા તરફથી વિદ્યાર્થીની લાયબ્રેરી માટે મંજૂર કરેલી.

સી. એચ. દવેની કંપની,

બુકમેકર્સ એન્ડ પબ્લિશર્સ, આણંદ.

રફોલોમાં ચાલતી એકસર્સઈઝ દરેક જાતની દેશી કાગળમાં તેઓને મનપસંદ સરતી કિંમતે તૈયાર કરી આપીશું. વહેપારી અગર રફોલોના નામ સહિત સસ્તા ભાવે તૈયાર કરી આપીશું. રફોલોને લગતી સ્ટેશનરી મગરો. વધુ માટે લખો:—

શ્રી કૃષ્ણ પપર માર્ટ,

ઢાવર રોડ-સુરત.

- જાહેરખબર -

તા. ૧લી નવેમ્બરથી

કોઈપણ બુકસેલર પાસેથી

માગી લેા.

ગજરાવાળા ગુજરાતી કોપિબુક નં. ૧ થી ૫
દરેકની કિંમત ૧ આનો.

એકઆના ગુજરાતી કોપિબુક નં. ૧ થી ૫
દરેકની કિંમત ૧ આનો.

એકસામટી ખરીદનારને સાડુ કમિશન મળશે.

કિંમત સંબંધી કંઈ પણ ફેરફાર હોય તો
નીચે બતાવેલા સરનામે લખો.

ધી ગુજરાત ઓરિએન્ટલ બુકડીપો,

ગાંધીરોડ, રતનપોળને નાકે,

અમદાવાદ.

વિદ્યાર્થીઓના લાભાર્થે

કિંમતમાં ઘટાડો

લેખનકળા-કોપિયુક

પાછળ અક્ષરો કૂટે નહિ તેવા ઉત્તમ કાગળ પર છાપેલી

૨૪ પાનાં છતાં

કિંમત દોઢ આનો

ફેળવણીખાતાએ મંજૂર કરેલી, શિક્ષકવર્ગમાં માન્ય
થએલી અને વિદ્યાર્થીઓને વિભૂષિત થતી અમારી
લેખનકળા કોપિયુકે માટે આજેજ લખો.

ફેળવણીખાતાએ મંજૂર કરેલી

લેખનકળા-કોપિયુક

માધ્યમિક શાળા માટે

નંબર ૧ થી ૩

કિંમત દોઢ આનો

ખાતાએ મંજૂર કરેલો

દેશીહિસાબ ભાગ પહેલો

૪૮ પાનાં છતાં

કિંમત દોઢ આનો

દેશીહિસાબને નામે આજકાલ રાફડો ફાટી નીકળ્યો છે
માટે બીજા ખરીદ કરો તે પહેલાં મંજૂર કરેલા ભાગશે
તો આપની ખાત્રી થશે.

એન. ડી. મહેતા એન્ડ કું.

નં. ૩૬૭ કાલ્યાદેવી રોડ-મુંબઈ ૨.

૩

વસ્તુ દરેક શાળામાં જોઈએજ

ગાંડીવના બાળસાહિત્યનો પૂર્ણ સટ. આવન ચોપડીઓ બહાર પડી છે. તેમાંની ૪૯ મંજુર થઈ ગયેલી છે ને બીજી મંજુર થવા ગઈ છે. ચોપડીઓ સસ્તી, સુંદર સુખોદક અને સર્વ પ્રશંસિત છે. આખો સટ લગભગ ૧૩૭ રૂ.નો થાય છે. સિરફ મંગાવ્યાથી મોકલાય છે. અથવા આગલાં શાળાપત્ર જુઓ.

(૨)

ગાંડીવ બાળપણવાડિક દર ૧લી અને ૧૬મીએ ટકોરાબંધ બહાર પડે છે. લખાજનમ ફક્ત રૂ. પાંચ ૮૦ ખંડ તથા ભેટ પુસ્તક સાથે છતિહાસ, ભૂગોળ, ગણિતગમ્મત, કોયડા, વાર્તાઓ જે જુએ છે, ને વખાણે છે ને મંગાવે છે. માત્ર નિશાળા-નેજ નમૂનો મફત.

(૩)

ચાલો ભજવીએ: આ ચોપડીમાં ભજવી શકાય એવાં ત્રણ નાટકો ભજવવા માટેની સૂચનાઓ અને સલાહ સાથે આપ્યાં છે. માત્ર ૦-૫-૬ ની ટિકિટ બીડી આ ચોપડી મંગાવો: મેળાવડા વખતે ખૂબજ કામ લાગશે.

ગાંડીવ
ભાગાં તળાવ
સુરત

—: ગાંડીવની ચોપડી સૌ કોઈ વાંચે :—

હીરાં હંજરોં હોય પરંતુ જેની સરખામણી ન થાય તેવો

“કોહીનુર” હીરો

તો એક અને અજોડ છે. તેમ અંકગણિત તો ઘણાં થયાં
પરંતુ આ નાનાં ગણિતની હરિકાંઈમાં હજી કોઈ
ફેલેલમંદ થયું નથી.

સ્વ. લાલશંકર ઉમિયાશંકર ત્રવાડી કૃત-

અંકગણિતનાં મૂળતત્ત્વ

સરકારી મુદ્રારેલા નવા અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે-

દેશીનામું અને ભૂમિતિવિભાગ સાથેની
મુદ્રારાવધારાવાળી ૫૦ મી આવૃત્તિ બહાર પડી છે.
કિંમત આઠ આના.

લગભગ ૪૦ વરસ થયાં આ ગણિત ગુજરાતી નિશાળોમાં આવે
છે, અને ધોરણ ૨-૩-૪ ના વિદ્યાર્થીઓ માટે બધી રીતે ઉપયોગી
અને અનુકૂળ હોવાનો શિક્ષકમંડળનો સિદ્ધ અનુભવ થયો છે. ગે.
ઉત્તર વિભાગના એલ્ફ. ઇન્ડરવેક્ટર સાહેબે નં. ૧૬૯૧ તા. ૧૬-૫-૩૪
થી રેફરેન્સ તરીકે ચલાવવા મંજૂર કર્યું છે.

કેટલાંક નવાં ગણિત હાલ નીકળ્યાં છે, છતાં આને જ
પહેલી પસંદગી દેશી રાખ્યો, તેમજ મ્યુનિસિપાલ તથા
લોકલબોર્ડની શાળાઓમાં મળેલ છે ને તે કાયમ છે.

જુકસેલરોને કમિશન સારું મળે છે. તે માટે લંબો:-

જીવનલાલ અમરશી મહેતા, અમદાવાદ.

જીવનલાલ એન્ડ સન્સ,

૧૨૮, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨.

જેયંદ તલકશી એન્ડ સન્સ, વઢવાણ શહેર.

ભૂગોળશિક્ષણ ઉપર નવીન પ્રકાશ પાડવા માટે નીચેનાં
ભૂગોળનાં પુસ્તકો વાપરો.

મુંબઈ ઇલાકો.

કર્તા

અમૃતલાલ મોહનલાલ પરીખ, બી. એ.

હેડમાસ્ટર, હિમરેઠ ન્યુબિલી ઇન્સ્ટિટ્યુશન,

કિંમત ૦-૫-૦

ભૂગોળ શિક્ષણની આધુનિક ભાવના મુજબ પ્રદેશીય પદ્ધતિ પ્રમાણે
ગ્રાએલી ભૂગોળ. ધ્વાકાના સામાન્ય વર્ણવ સાથે પ્રાકૃતિક ભૂગોળની
હકીકત આપેલી છે. જિલ્લાને રાજકીય વિભાગ પ્રમાણે ગોઠવ્યા નથી, પણ
એક કુદરતી વિભાગમાં આવેલા જિલ્લાઓ માથે લીધા છે. આ પદ્ધતિથી
વિદ્યાર્થીઓ દરેક કુદરતી વિભાગની આબોહવાની અને તેના પાકની હકીકત
મારી રીતે સમજી શકશે. આખા ઇલાકાનું વર્ણન કર્યા પછી પ્રાકૃતિક
રચના, આબોહવા, પાક, હુન્નરહિસોબ, લોદા અને વેપાર વિગેહકીકત આપેલી છે.

આ પુસ્તકમાં મુંબઈ ઇલાકાની સાથે શુન્ગતની સંપૂર્ણ હકીકત
આપેલી હોવાથી ત્રીજા અને ચોથા ધોગણુમાં એ લુદા પુસ્તકો ખરીદવાની
જરૂર પડશે નહિ.

ઉત્તર વિભાગના મે. એન્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબના પત્ર નં ૧૧૦૩૪
તા. ૫-૧૨-૩૪ થી આ પુસ્તક પ્રાથમિક શાળાઓ માટે પાઠ્યપુસ્તક
તરીકે મંજૂર રવામા આવેલું છે.

ગુજરાતી ધોરણ ૫ થી ૭ માટે દુનિયાની સરળ ભૂગોળ.

કર્તા-

અમૃતલાલ મોહનલાલ પરીખ, બી. એ.

કિંમત ૧-૨-૦.

પુસ્તકના પહેલાં ભાગમાં હિંદુસ્તાન અને દુનિયાના ખંડોની હકીકત
પ્રદેશીય પદ્ધતિ પ્રમાણે સરળ ભાષામાં આપેલી છે. દુનિયાના કુદરતી
વિભાગો, મનુષ્યજીવન અને મનુષ્યના ધંધા ઉપર આગ લક્ષ આપવામાં
આવ્યું છે પુસ્તકના બીજા ભાગમાં પ્રાકૃતિક ભૂગોળની સંપૂર્ણ હકીકત આપેલી છે.

પ્રગટકર્તા,

લોગમૅન્સ, ઓન એન્ડ કંપની લિમિટેડ.

૫૩, નિકલ રોડ, મુંબઈ.

તા. ૬. આ પુસ્તકે મ મધી પાઠ્યવદાર પ્રગટકર્તા માથે હગ્વો.

ગણિત-ભૂમિતિ-નામું

* મુળદે પ્રકાશના સરતરી કેળવણીખત એ તેમજ પશ્ચિમદિશ બેઝન્ટિસએ ન પાકયપુસ્તક, ઈતામ કે વાયબેરીખત તરીકે મેંજીર કર્યા છે.

૧ કુમાર ગણિત ભાગ પહેલો x

[ભૂમિતિ સાથે, ર. ૦-૬-૦]

નવી નવમી આવૃત્તિ

નવા અભ્યાસક્રમને અનુરૂપ ભૂમિતિ તેમજ બીજા વધારા સાથેનું બાળકોને અતિમય ગરુ છે ।

૨ કન્યાગણિત ભાગ બીજો :

[ભૂમિતિ સાથે, ર. ૦-૧૦-૦]

નવી છઠી આવૃત્તિ

ગ્રામા ધોરણથી મહેજ સુધી બાળાઓ માટે. વ. મ. પરીક્ષાના પ્રશ્નો સાથેનું બાળાઓને અતિશય ગરુ છે

૩ કુમારગણિત ભાગ પહેલો અ x

[નવા અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે સુધારેલી ગ્રામી આવૃત્તિ, ભૂમિતિ સાથે, ર. ૦-૬-૦]

[ત્રીજા ધોરણ સુધીના છાત્રા તથા છાત્રીઓ બંને માટે ઉપયોગી]

નવા અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે ધોરણવારે ગણિતે

* અનડાગણિત ધોરણ બીજું x [કુમારગણિત ધોરણ બીજું] ર. ૦-૪-

[ભૂમિતિ સાથે, બી. આ., છાત્રા તથા છાત્રીઓ બંને માટે ઉપયોગી]

* અનડાગણિત ધોરણ ત્રીજું x [કુમારગણિત ધોરણ ત્રીજું] ર. ૦-૪-

[ભૂમિતિ સાથે, આ., છાત્રા તથા છાત્રીઓ બંને માટે ઉપયોગી]

* અનડાગણિત ધોરણ ચોથું [કન્યાગણિત ધોરણ ચોથું] ર. ૦-૪-

[ભૂમિતિ વિભાગ અને તાગા સાથેની બોલ અવસ્થિ]

* અનડાગણિત ધોરણ છઠું x [છાત્રાઓના છઠા ધોરણ માટે] ર. ૦-૪-

નવા અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે બીજાં પુસ્તકો

૪ અનડાનામું ભાગ પહેલો x [ધિગ્નો દિમાખ, બી. આ.] ર. ૦-૩-

[શા. ૪, ૫ ને ૬ છાત્રા, તથા છાત્રીઓ બંનેને ઉપયોગી]

* અનડાનામું ભાગ બીજો x [દિકાનનો દિમાખ, બી. આ.] ર. ૦-૪-

[ધોરણ ૭ તથા ૮ માં પરીક્ષાના છાત્રાઓને ઉપયોગી]

અનડાભૂમિતિ ભાગ પહેલો [ત્રીજી આવૃત્તિ] ર. ૦-૨-

[બાળવર્ગથી ત્રીજા ધોરણ સુધીના છાત્રા તથા છાત્રીઓને ઉપયોગી]

* અનડાભૂમિતિ ભાગ બીજો [ત્રીજી આવૃત્તિ] ર. ૦-૨-

[ગ્રામા ને પાંચમા ધોરણનાં છાત્રા તથા છાત્રીઓને ઉપયોગી]

* સરલ બાળચેથી * [૧૩ મી આવૃત્તિ, ર. ૦-૧-૦ તામ તેવાજ સુધી છે]

ટીપ. — વાપરનારાં મુક્ત કંઠે વખાણે છે એકવાર મંગાવી ખાતરી કરો. નકલો મ

નાંચને શીરનાથે લખ્યા સાથે કમિસન ને બીજી ધણી અનુક્રમતા

રતનશી પુરુષોત્તમ અનડા

રેલમાખત, મેડીયાલન મેમોરિયલ ટ્રેનિંગ મેયેજ, બોરમ

[પુસ્તક-૭૪]

[અંક ૨]

Gujarat School Paper

ગુજરાત શાળાપત્ર

ફેબ્રુઆરિ સંવત ૧૯૩૫

પ્રજાની ઉન્નતિનો આધાર તેની કેળવણી પર છે; અને કેળવણીનો આધાર તેના શિક્ષકો ઉપર છે. આ સૂત્ર એટલું વહેલું અમલમાં આવે તેટલી વહેલી ઉન્નતિ.

કેળવણીખાતાના હુકમથી તેની અને પ્રકાશક (ફેબ્રુઆરિ ૧૯૩૫થી) હીરાલાલ ત્રિકમલાલ ધોધારી બી. એ. હેડમાસ્ટર પ્રે. શા. ટ્રેનિંગ કોલેજ, અમદાવાદ

(સર્વ હક સ્વાધીન રાખ્યા છે)

પા. "રાયમંડ નયુનિટી" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં મરીમ રેલીસડ બનવાલે બપું.
સલાપોસ રોડ-અમદાવાદ

અનુક્રમણિકા

ક્રમ નંબર	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	ધ્યાનપદ્ધતિ ...	૬૦
૨	ધ્યાન અને તે આપવાનાં કારણ ...	૬૨
૩	શાળામાં નાટ્યપ્રયોગ ...	૬૪
૪	નાટ્યપ્રયોગ ...	૭૦
૫	નર્સરી સ્કૂલ-બાલમંદિર ...	૭૬
૬	અમારું પર્યાટન ...	૮૨
૭	શિક્ષક ઉપર અવલંબનું ...	૮૪
૮	સને ૧૯૩૪ ના એપ્રિલમાં લેવાએલી વ. ફા. પ. બેઠેલા ઉમેદવારોના કામની સમાલોચના. ...	૮૪
૯	શિક્ષકવર્ગ-આમોદ ...	૯૦
૧૦	ડિરેક્ટર સ્કૂલબોર્ડ, સુરત ...	૯૩
૧૧	હોકરીઓ માટે લેવાએલી વર્તીકયુલર ફાઇનલ પરીક્ષા, ઉત્તર ભાગ ...	૯૫
૧૨	ધર્મામપત્રક ...	૧૦૩
૧૩	ખાતગી જાહેરખબર ...	૧

જાહેરખબર

ગુજરાતી કન્યાશાળા માટે ટ્રેન્ડ સિક્ષિકાઓની જરૂર છે, મહા-લક્ષ્મી ટ્રિનિટી ટ્રેનિંગ કોલેજનાં અને વિધવા બાઈને પહેલી પર્સનલી આપવામાં આવશે. શરીર સચકત યેન્શનર હશે તે પણ ચાલશે, પગાર લાપકાત મુજબ લખેા યા મળેા.

હિંદુમાસ્તર, મદ્રેસા મોહમ્મદીયાહ—કપડવણજી, વહોરવાડ.

આરોગ્યશાસ્ત્ર સંબંધી નવું પાઠ્યપુસ્તક

કિંમત-૦-૧૨-૦.] આરોગ્ય વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર [ઘણુંજ કમિશન.

લેખક:—દ. બા. બર્વે બી. એલ.

અનુવાદક:—અ. ક. વર્શી. બી. એલ.

આ પુસ્તક પ્રાથમિક શાળા, હાઈસ્કૂલ અને ટ્રેનિંગ કોલેજોમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓ માટે પાઠ્યપુસ્તક તરીકે સરકારે મંજૂર કર્યું છે. મધ્ય ભાગમાં આ પુસ્તકની મરાઠી આવૃત્તિ અને દક્ષિણ ભાગમાં કાનરી આવૃત્તિ હાલ પાઠ્યપુસ્તક તરીકે વપરાય છે:—

મળવાનું ટેકાણું:—

મળવાનું ટેકાણું:—

દ. બા. બર્વે,

કરસનદાસ નારણદાસ—સુરત.

૮૦૨, સદાશીવ-પુના.

એન. એમ. ત્રિપાઠી—મુંબઈ.

ગુજરાત સાહિત્યમંદિર—અમદાવાદ.

ગુજરાત શાળાપત્ર

પુસ્તક ૭૪] ફેબ્રુઆરિ ૧૯૩૫ [અંક ૨ બે

વ્યાખ્યાનપદ્ધતિ

શિક્ષણની બે પદ્ધતિઓ છે: એક-વ્યાખ્યાનપદ્ધતિ અને બીજી પ્રશ્ન-પદ્ધતિ છે. જે શીખવવાનું હોય તે શિક્ષક પોતે કહી જાય તે વ્યાખ્યાન-પદ્ધતિ છે. તે મોટી, ઉમરના કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને વધારે અનુકૂળ છે; કારણ કે તેઓ વધારે ધ્યાન આપી શકે છે અને તેથી તેઓ યાદ રાખી શકે છે. યાદદસ્તની માતા ધ્યાન છે, એ ખાસ જાણવાની જરૂર છે. શાળામાં જે કંઈ શીખવવામાં આવે છે તે જો યાદ રહે નહિ, તો તેનું કંઈ સાદ્દસ્ય આવતું નથી. વિદ્યાર્થીઓ અરાબર ધ્યાન આપે છે તો તે તેમને અરાબર યાદ રહી જાય છે.

વ્યાખ્યાનપદ્ધતિમાં શિક્ષક ઉપદેશ કરે છે અને વિદ્યાર્થીઓ સાંભળે છે. તેમાં જ્ઞાનની ક્રિયા તથા પ્રતિક્રિયા થતી નથી, પણ વિષયના સર્જન વિવેચનને લીધે વિદ્યાર્થીઓ તે વિશેષ વગર યાદ રાખી શકે છે. વળી તેનાથી તેનામાં રસવૃત્તિ જાગ્રત થાય છે. થોડો વખત વધારે કામ કરવાનો ફાયદો વ્યાખ્યાનપદ્ધતિમાં છે. વળી ઘણા માણસોને કંઈ શીખવવાને બદલે ઉપદેશ-દ્વારા તેમનામાં પ્રેરણા, લાગણી કે ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરવાનો હોય છે, ત્યાં આ પદ્ધતિ જરૂરની છે. તેમાં પ્રશ્ન-પૂછવાના નહિ હોવાથી હકીકત કહીને કે વ્યાખ્યાન આપીને શીખવવું વધારે ફાયદાકારક છે. ખરી રીતે જોઈએ તો વ્યાખ્યાનપદ્ધતિમાં હકીકત કહેવા ઉપર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવે.

છે. પ્રશ્નપદ્ધતિમાં હકીકત યોગ્ય રીતે રજુ કરવામાં આવે છે અને તેને લીધે વિદ્યાર્થીની વિચારશક્તિનો વિકાસ થાય છે. વ્યાખ્યાનથી અમુક માહિતી મળે છે અને પ્રશ્નથી તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

નાની ઉંમરનાં બાળકો લાંબો વખત ધ્યાન આપી શકતાં નથી. તેમનું ચિત્ત આમતેમ ભટકતું હોવાથી તેઓ વધારે વખત એક ચિત્તે શિક્ષકનું કહેવું સાંભળતાં નથી. આ કારણે લીધે તેમને શીખવતી વખતે પ્રશ્નોના જે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે અને બાળકો તેનો જવાબ આપે છે તે પ્રશ્નપદ્ધતિ છે. આ તેમને વધારે અનુકૂળ અને ઉપયોગી છે.

શિક્ષણમાં કેવળ વ્યાખ્યાનપદ્ધતિ ઇચ્છવા જોગ નથી. તેમાં વિદ્યાર્થીને બદલે શિક્ષક બધું કામ કર્યા જાય છે. વિદ્યાર્થી તો સ્વપ્રયાસ વિના તૈયાર કરેલું જ્ઞાન ગ્રહણ કરે છે. જ્ઞાન સંપાદન કરવા માટે માનસિક ક્રિયા થવી જોઈએ. તે નહિ થવાથી વિદ્યાર્થી તે જોખીને યાદ રાખે છે, કારણ કે તે બીજાએ શોધેલાં સલ અથવા નિર્ણય સ્વીકારી લે છે. તે જ્ઞાન મેળવવાને જાતે મહેનત કરતો નથી, તેથી તેનો બુદ્ધિવિકાસ ઓછો થાય છે. ખરી રીતે તો શિક્ષકને બદલે વિદ્યાર્થીએ વિચારની ક્રિયા પડે જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. વ્યાખ્યાનપદ્ધતિથી શિક્ષકને જે કંઈ શીખવવાનું હોય છે તે કહીને તે શિખવાડે છે. તેની ઇચ્છા થોડા વખતમાં વધારે શિખવાડવાની એટલે મગજમાં જ્ઞાન ભરવાની હોય છે. જેમ ચાવ્યા વગરના ખોરાકનું ખરાખર લોહી થતું નથી અને તેથી શરીરને પોષણ મળતું નથી, તેમ બીજાએ મેળવેલું જ્ઞાન બુદ્ધિની ક્રિયા સિવાય પોતાનું થઈ શકતું નથી, અને તેથી તેની શક્તિનો કંઈ વિકાસ થતો નથી. વ્યાખ્યાનપદ્ધતિમાં શિક્ષક જે કંઈ બોલે તે વિદ્યાર્થી સાંભળે છે એટલે તેને તે બાબત યાદ રાખવી પડે છે. તેમાં કેવળ જ્ઞાનનો ઉપયોગ થાય છે તેથી જ્ઞાન મેળવવાને માટે બીજા ઇન્દ્રિયોની મદદ મળતી નથી. ફક્ત સાંભળેલી હકીકત યાદ રાખવા માટે તેને ઘણી મહેનત પડે છે. તેમાં બીજા કોઈ સરળ અને સસિક રીતનો ઉપયોગ થતો નથી. માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોતાં વ્યાખ્યાનપદ્ધતિમાં બાળમનને એક જડ નિષ્ક્રિય વસ્તુરૂપ ગણવામાં આવે છે, એ એક મોટી ભૂલ છે. આ પદ્ધતિ મુજબ બાળક શિક્ષકનું કહેવું સાંભળીને જેટલું અને તેટલું જ્ઞાન મગજમાં ભરે છે. આ પદ્ધતિદ્વારા મેળવેલા જ્ઞાનનો ઉપયોગ થતો નથી પણ તે જ્ઞાન તેના મગજમાં નિષ્ક્રિય પડી રહે છે. તેને ક્રમશઃ શકા થાય અથવા તેનો પ્રયોગ કરવામાં આવે તો તેને તે સંબંધી વિચાર કરવો પડે છે અને તેથી બુદ્ધિનો વિકાસ થાય છે. બ્યારે વિચારશક્તિ ખીલે છે

ત્યારેજ જ્ઞાનની શોધખોળ કરી તેમાં વધારો થઈ શકે છે. બાળકની શુદ્ધિ-શક્તિનો વિકાસ થાય અને તેને સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની ટેવ પડે, તે સત્યનો બાળશિક્ષણમાં અમલ કરવો જોઈએ.

અમુક બાબતનું વર્ણન કર્યા પછી વચમાં કોઈ કોઈ પ્રશ્ન પૂછવા જોઈએ. વિદ્યાર્થીનું ધ્યાન ખેંચવા માટે થોડાક સવાલ પૂછવાની જરૂર છે. જો કે નાનાં બાળકો માટે પ્રશ્નપદ્ધતિ જરૂરની છે તોપણ વાર્તા, પાઠનો સાર કવિતાની મતલબ, ઇતિહાસ, ભૂગોળ વગેરે વિષયો કે જેમાં વર્ણનદ્વારા બાળકોને સચોટ ખ્યાલ આપવાનો છે, ત્યાં વ્યાખ્યાનપદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવાની જરૂર છે. ફક્ત સવાલ પૂછવાથી વિષયનો સંબંધ રહિત ખ્યાલ આવે છે, તેથી શિક્ષકે પાઠ થઈ રહ્યા પછી એ કે ત્રણ છોકરા પાસે પાઠનો સંબંધપૂર્વક અહેવાલ તેમની પાસે કહેવરાવવો જોઈએ. પાઠનો સાર, કવિતાની મતલબ વગેરે વિષયોમાં વર્ણન કરવા માટે વ્યાખ્યાનપદ્ધતિ જરૂરની છે અને તેથી છોકરા પાસે તે બાબતો છેવટે સંબંધપૂર્વક કહેવરાવવી. વિષયને અનુસરીને બંને પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

ધ્યાન અને તે આપવાનાં કારણ

જે વિષય રસિક રીતે શીખવવામાં આવે છે તે ઉપર બાળક સ્વાભાવિક રીતે ધ્યાન આપે છે. ધ્યાનને લીધે તેઓ સારી રીતે યાદ રાખી શકે છે, તેથી શાળાનું શિક્ષણ જેમ બને તેમ રસિક થવું જોઈએ. હવે પ્રશ્ન એ ઉદભવે છે કે રસને લીધે ધ્યાન રહે છે કે ધ્યાનને લીધે રસ જામે છે, તે બાળકની પ્રવૃત્તિ ઉપરથી જણાઈ આવે છે. એક બાળક નારંગી જુએ છે એટલે તે લેવાનું તેને મન થાય છે. પછીથી તે તેને ખાય છે. ખાતી વખતે તેને તેમાં મજા પડે છે, તેથી બીજી કોઈ બાબત ઉપર તે ધ્યાન આપતું નથી અને તે કાર્યમાં તે મશ્ગુલ રહે છે. બાલ્ય ઉત્તેજકને લીધે બાળકને ખાવામાં જે રસ પડે છે તેને લીધે તે ધ્યાન આપે છે. બીજાનું એક બાળક દિસાળ ગણે છે. તે અધરો હોવાથી તેને તેમાં વધારે માથાકૂટ પડે છે, પણ ધ્યાન એકાગ્ર કરીને ફરી ફરીને તે દાખલો કરે છે. છેવટે તેનો જવાબ આવવાથી તેને આનંદ થાય છે. તેને લીધે હવે ફરીથી તેવા બીજા દાખલા કરવા તે પ્રેરાય છે. વારંવાર તેવા દાખલા કરવાથી તેને તે કામમાં હવે રસ પડે છે. પહેલાં જે કામથી તેને કંટાળો આવતો હતો, તે કામ

હવે તેને પત્રક પડે છે. આ દષ્ટાંતમાં બાળક તેની આંતરઘટ્ટાથી ધ્યાન ચોટાડે છે અને અભ્યાસના પરિણામ તરીકે તેને તે કામમાં રસ પડે છે. આ પ્રમાણે રસને લીધે ચિત્ત એકાગ્ર થાય છે અને તે ટકે છે એ સર્વ કાર્મ જાણે છે. તેમજ ધ્યાન વારંવાર આપવાથી રસનો નિર્વાહ થાય છે, પણ તેને લીધે રસ ઉત્પન્ન થતો નથી, એ ઉપરના દષ્ટાંતમાં આપણે જોઈ ગયા; તેથી રસને લીધે ધ્યાન આપી શકાય છે. હવે ધ્યાન શું છે તે જોઈએ.

એક બાળક ચળકતો લખોટો જુએ છે, એટલે તે તરફ તેનું ચિત્ત જાય છે અને તે તેને જોયાં કરે છે. ચિત્તની આવી સ્થિતિને ધ્યાન કહેવામાં આવે છે. આપણા સર્વ મનોવ્યાપારમાં ધ્યાનની ક્રિયા હોય છે. બાળક લખોટો જુએ છે ત્યારે તેને તેનું જ્ઞાન થાય છે એમ કહેવામાં આવે છે. તેને જોયા પછી તેને તે લેવાનું મન થાય છે, એ તેની લાગણી છે. હવે તે લેવાને તે હાથ લંબાવે છે એ તેની ઇચ્છાજનનું પરિણામ છે. આ ત્રણે માનસિક ક્રિયામાં ધ્યાન ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. ૧૨ી રીતે ધ્યાન વગર મનની કોઈપણ ક્રિયા થઈ શકતી નથી. જ્યારે એક બાળક કુરકુરીઈ જુએ છે ત્યારે તે તેના ઉપર તેનું ચિત્ત ચોટાડે છે, એટલે ના ચિત્તના મધ્ય પ્રદેશમાં તે વસ્તુ આવી રહે છે; તેથી તેના મગજ પર કુરકુરીઆની છાપ સચોટ અને ઊંડી પડે છે. આપણા મગજ ઉપર એક પદાર્થ અને ફેરફારની છાપ પડે છે; પણ જે વસ્તુ આપણું ધ્યાન પાકે છે તે સ્પષ્ટ રીતે જાણવામાં આવે છે. આવી રીતે ધ્યાનની એકાગ્રતાને લીધે ચિત્તની શક્તિ વધે છે. જેમ સૂર્યના કિરણ એક જગ્યાએ પડ્યા કરવાથી તેની સમગ્ર શક્તિ વધે છે અને તેથી ત્યાં વિશેષ તાપ જો છે, તેવી રીતે ચિત્ત સ્થિર કરવાથી ધ્યાન એકાગ્ર થાય છે, એટલે સ્તુતી છાપ મગજ ઉપર આગ્રેહુત્ત અને સુસ્પષ્ટ પડે છે. ધ્યાનની એકાગ્રતા એ દરીઆના મોઝની ઉંચી શિખા (ઉપરો અણીદાર ભાગ) જેવી અને તેનો પહોળો નીચલો ભાગ (પાંચો) એ ચિત્તની સાધારણ સ્થિતિ રાખે છે. એક બાળક વાચનનો પાક લણે છે, ત્યારે તેનું ધ્યાન વાંચતી ખતે તેમાં મગ્ન હોવાથી તેના અક્ષરોની છાપનું ભાન તેને સ્પષ્ટ હોય છે; પણ તેની આસપાસ પડેલું દક્ષતર, ખડીઓ, સ્કેટ, ડાગળ વગેરે વસ્તુઓ તેના ચિત્તની મર્યાદામાં અસ્પષ્ટ અને ઝાંખી સ્થિતિમાં પડેલી હોય છે. ત્યારે તેનો ભાઈ શાહીનો ખડીઓ ઉઘો વાળે છે, ત્યારે તે વખતે તેનું ધ્યાન તે તરફ ખેંચાવાથી હવે તે વસ્તુઓ તેને સ્પષ્ટ જણાય છે.

જે બાળક આપણને સમજતી હોતી નથી તે ઉપર ધ્યાન આપવા-

ધ્યાન તે તરત સમજી શકાય છે. જે સંસ્કાર પ્રથમ ઝાંખા હોય છે તે ધ્યાન એકાગ્ર કરવાથી સ્પષ્ટ થાય છે. ત્યારે બાળક રમતું હોય છે, ત્યારે તેનું ચિત્ત એક વસ્તુ ઉપરથી બીજી વસ્તુ ઉપર જલદીથી ફરે છે. મોટા માણસો ત્યારે આરામ લે છે ત્યારે તેમના ચિત્તની સ્થિતિ વિસ્તાર પામેલી હોવાથી તે વ્યગ્ર અવસ્થામાં હોય છે. તે પ્રસંગે મનને ધ્યાન તદ્દિ આપવાનું હોવાથી તેને કંઈ મહેનત પડતી નથી; કારણકે ધ્યાનબળથી ચિત્તને એક ઠેકાણે લાવવા જરૂર રહેતી નથી; તે તો પતંગીઆની માફક ગમે તેવા વિચારની પરંપરાનો આશ્રય લે છે. ત્યારે બાળકના મગજમાં ચિત્તની વ્યગ્ર સ્થિતિને લીધે વિચારનો પ્રવાહ તેની ધ્યાનબળના સાર વહે છે ત્યારે તેને તરંગ કહે છે. તે સમયે બાળકનું મન વિચારને પરવશ હોવાથી તેના સ્વેર વિહાર મુજબ તેના મગજમાં વિચારો ઉદ્ભવે છે.

નાનાં છોકરાંના પાંદ ૨૦ મિનિટ અને મોટાં છોકરાંના ૩૦ કે ૪૦ મિનિટથી વધારે લાંબા હોવા જોઈએ નહિ. જે વધારે વખત ધ્યાન આપવું પડે છે તો તેઓ ધ્યાન આપવાનો ઢાંગ કરે છે અને તેથી તેમને આમ બેલકા રહેવાની ટેવ પડે છે. વળી તેને બાલ ઉત્તેજકની વિશેષ જરૂર હોવાથી શિક્ષકે પદાર્થ તેમજ ચિત્રોનો ઉપયોગ કરી તે તરફ તેનું ધ્યાન ખેંચવું જોઈએ. તેને જલદી ચાક લાગે નહિ એટલે તે વધારે વખત ધ્યાન આપે તે માટે વિષયની ગોઠવણ તે મુજબ થવી જોઈએ. ગણિત પછી મુખપાઠ હોય તો બાળકને વધારે તરફી પડતી નથી. શિક્ષક કેટલીક વાર ઘણી બાબતો એક સાથે શીખવવા માંડે છે. એક બાબત સારી રીતે રસાળા પછી બીજી લેવાથી બાળકનું ચિત્ત ગુંચવાઈ જતું નથી, અને તે ઉપર તે બરાબર ધ્યાન આપે છે. વળી બાળકોમાં સ્પર્ધા ઉત્પન્ન કરવાથી તેઓ વિશેષ ધ્યાન આપવા આકર્ષાય છે, કારણ કે જ્ઞાન મેળવવા માટે તે પ્રબળ ઉત્તેજક છે. શિક્ષકની મહેરબાની, વધારે માર્ક મેળવવાની ઇચ્છા તથા શિક્ષાના ભયને લીધે પણ બાળક વધારે ધ્યાન આપે છે. જેમ જેમ તેની ઇચ્છા મુજબ ધ્યાન આપવાની મહાવરો થાય છે, તેમ તેમ તે વધારે ઔચિત્ક ધ્યાન આપે છે. આ પ્રમાણે ધ્યાન આપવાની ટેવથી અનૈચિત્ક ધ્યાનનો વિહંગ ઔચિત્ક ધ્યાનમાં થાય છે. બાળકની ધ્યાનશક્તિમાં જે ઓછાવતો ભેદ જોવામાં આવે છે તેનાં કારણો નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) બાળકો સવારમાં સાંઈ ધ્યાન આપે છે અને તેઓ બપોરે થાકી જાય છે એ જાણીતી બાબત છે, કારણ કે તે વખતે તેમનામાં શક્તિ વધારે હોય છે.

(૨) જે બાળકોનું શરીર નબળું હોય છે તે વધારે વખત ધ્યાન આપી શકતાં નથી; કારણ કે વધારે વખત કામ કરવાની શક્તિ તેમનામાં હોતી નથી.

(૩) રંગીન આક વધારે ધ્યાન આકર્ષે છે, કારણ કે સદેહ આક કરતાં તે વધારે પ્રબળ ઉત્તેજક છે.

(૪) જે બાળકને લાણવાનો શોખ હોય છે અને જેનામાં ઉપલો નંબર રાખવાની અભિલાષા હોય છે, તે સાદું ધ્યાન આપે છે.

(૫) જ્યારે કામ કરવાનો હેતુ બાળકને પુરો પાડવામાં આવે છે, ત્યારે તેઓ વિશેષ ધ્યાન આપે છે. દા. શિક્ષક કહે કે આજે આપણે જમીનના આકાર જેવા બહાર જવાના છીએ તો તેની દૃષ્ટિ તેવા આકારો ઉપરજ દરશે અને તે તેઓ યાદ રાખશે.

(૬) જ્યારે બાળકનું મન તત્પર હોય છે એટલે નવો પાઠ શીખવા તે તૈયાર હોય છે, ત્યારે મનની આતુરતાને લીધે તે વધારે જ્ઞાન ગ્રંથણ કરી શકે છે, કારણ કે મનની પૂર્વ તૈયારીને લીધે સાંભળવાને કે જોવાને ધ્યાન વધારે એકાગ્ર થએલું હોય છે.

(૭) જ્યારે બાળકની ધ્યાનશક્તિ વિકાસ પામે છે ત્યારે તે પોતા ચિત્તને સ્થિર કરી શકે છે. શિક્ષક કે માળાપને ખૂશ કરવાની તેની ઇચ્છા જેવા આંતર ઉત્તેજકથી બાળક વધારે ધ્યાન આપી શકે છે.

(૮) શિક્ષાની બીકથી અથવા શિક્ષકના દપકાને લીધે થા નીચો નંબર જવાના લયને લીધે પણ બાળકો વિશેષ ધ્યાન આપે છે. બાળક જ્યારે ધ્યાન આપે છે ત્યારે તેના શરીરની અસુક સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. શરીરની ગમે તેવી સ્થિતિથી ધ્યાન આપી શકાતું નથી. આંખ, હાથ અને ડાઁની યોગ્ય સ્થિતિ હોય તોજ ચિત્ત સ્થિર થઈ શકે છે, તેથી વર્ગમાં બાળક કેવી રીતે બેસે છે તે ઉપરથી તેના ધ્યાનની સ્થિતિ જાણી શકાય છે.

સાળામાં નાટ્યપ્રયોગ

બાળક જે કંઈ શીખે તે જો તેને યાદ રહે નહિ, તો તેને કંઈ કામનું નથી. શીખવેલી બાબત તે બરાબર યાદ રાખી શકે તેને માટે તેના મગજમાં જે કંઈ જાય પડે તે દૃઢ થવી જોઈએ. જે મંસ્કાર ઝાંખા પડે છે તે તરત ભુલસાઈ જાય છે, તેથી તેને વધારે દૃઢ કરવાને માટે તેનો જુદો જુદો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. શિક્ષક ‘પારદર્શક’ રાખદ શીખવે છે.

છોકરાઓ તે વધારે યાદ રાખે માટે તે શબ્દ કાળા પાટીઆ પર લખેલો જોવાને માટે તે કહે છે. પંચી તે પ્રમાણે તે બોલવામાં આવે છે, અને તેને વધારે દૃઢ કરવાને માટે લખાવવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે નવા શબ્દની છાપ કાયમ કરવા માટે આખ, છલ અને હાથનો ઉપયોગ થાય છે, તેથી તે છાપ મગજમાં સારી રીતે દૃઢ થાય છે, એટલે તે બાળક ભૂલી જવાતી નથી. આવી રીતે જે કંઈ શીખવવામાં આવે તેની છાપ જુદી જુદી રીતે પ્રકટ કરવાથી તે વધારે વખત યાદ રહી શકે છે.

શાળાનું શિક્ષણ વધારે રસિક કરવાને માટે અને તે યોગ્ય રીતે આપવાને માટે નાટ્યપ્રયોગને તેના એક જરૂરી અંગ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. શાળામાં ધનામનો બેળાવડો હોય કે કોઈ અવનવો પ્રસંગ હોય ત્યારે વિદ્યાર્થી નાટ્યપ્રયોગ કરે છે. તેની તૈયારી ઘણા દિવસ પહેલાં કરવામાં આવે છે. પસંદ કરેલા વિષયો ઘણુંખરું અભ્યાસક્રમને લગતા હોતા નથી. સુપ્રસિદ્ધ નાટક, કાવ્ય કે સાહિત્યમાંથી તે બાળકો પસંદ કરવામાં આવે છે. કોઈ કોઈ વખત શાળાના શિક્ષકો અમુક પ્રયોગ યોજી કાઢે છે, અને બાળકો પાસે તે તૈયાર કરાવે છે. આ પ્રમાણે નાટ્યપ્રયોગ બાલ પ્રવૃત્તિ હોવાથી વિદ્યાર્થીના હૃદય ઉપર તેની જોઈએ તેવી સારી અસર થતી નથી. અમુક પ્રસંગ માટે તૈયાર કરેલા વિષયની જાડી અસર તેના મન ઉપર થતી નથી. આટલું અથવા સલાને રંજન કરવાનો મુખ્ય હેતુ હોવાથી કેળવણીની દૃષ્ટિથી તેવા નાટ્યપ્રયોગો ખુબ આવશ્યક ગણવા જોઈએ નહિ. અસખત તેને લીધે વિદ્યાર્થીની ભાષા મુધરે છે. તે અમુક લલિત પદો યાદ રાખી શકે છે, તેની શબ્દશક્તિ વધે છે, તે અભિનયની કળા શીખે છે તથા સલાક્ષોભથી તે મુંઝાતો નથી. અમુક પાત્રની સાથે તેના માનસનું અભેદ-તાદાત્મ્ય થવાથી તે ભાવ કે લાગણી તેટલો વખત તે અનુભવે છે, અને તેનું હૃદય તેટલે અંશે ક્રામળ થાય છે. નાટ્યપ્રયોગના આ બધા લાભો શાળામાં નિયમિત રીતે જુદા જુદા વિષયને લગતા પ્રયોગ કરવાથી મળે છે; પણ તે ઉપરાંત શાળાના હમેશના જીવનમાં નાટ્યપ્રયોગને તેની આંતર-પ્રવૃત્તિ ગણવાથી બાળકોને અનેરો આનંદ લાગે છે. આ પ્રમાણે નાટ્યપ્રયોગથી વિષયમાં વિશેષ રસ પડે છે, અને તે તેના જીવનમાં ઓતપ્રોત થઈ રહે છે. આવી રીતે નાટ્યપ્રયોગને કેળવણીની દૃષ્ટિથી શાળાના જીવનમાં સ્થાન મળવું જોઈએ.

બાળકમાં નક્કલ કરવાની પ્રબળ પ્રેરણા હોય છે, તેથી તે જે જુએ છે કે સાંભળે છે તે બધાનો અનુભવ કરવાને આતુર હોય છે, તેથી તેણે

જે બાબત જોએલી કે સાંભળેલી હોય તેનો ભાવ ક્રિયા કરીને અનુભવવામાં આવે તો તેને નાટ્યપ્રયોગ કહે છે. બાળકોને અમુક પાત્રનો વેશ ભજવી બતાવવાનું બહુ ગમે છે. કોઈ પણ બાબતની ક્રિયા કરવાની કુદરતી પ્રેરણા તેનામાં હોય છે. જે કંઈ સાંભળ્યું કે જોયું હોય તેને 'કહી' દેવાની સ્વાભાવિક લાગણી તેને થાય છે. આ બધાં કુદરતી કારણોને લીધે વિદ્યાર્થીઓને નાટ્યપ્રયોગ કરવાનો ગમે છે. સામ્યેજ કોઈ એવો વિદ્યાર્થી હશે કે જેને નાટ્યપ્રયોગ કરવો ગમતો હોય નહિ. કેટલીક વખત શરમાળ બાળકો શિક્ષકોની રૂબરૂ નાટ્યપ્રયોગ માટે આનાદાની કરે છે. જે બાળકો આગળ પડતા હોય છે તે તરત 'હા' કહે છે. શરમાળ બાળકો ધણું ધીમે ધીમે તેમાં જોડાઈ જાય છે અને સાડે કામ કરી બતાવે છે. તેમની સાંસે શિક્ષકે કુનેહથી કામ લેવું જોઈએ.

સૌ કોઈ એ નાનાં બાળકોને રમતાં જોયાં હશે. તેઓ તેમની આસપાસ જે બનાવો હંમેશાં જાય છે તેમને નાની નાની રમતોથી ભજવી બતાવે છે. મોટાં માણસોની જે પ્રવૃત્તિઓ હોય છે તેની નકલ બાળરમતોમાં તો જોવામાં આવે છે. ગાડી, ફુકાન, ટીંગલા ટીંગલી, ઘોડાની, વગેરે તેમની મતો એ નાટ્યપ્રયોગના બીજા રૂપ છે. તે વખતે તેઓ નિખાલસપણે જો ખરા જીગરથી જે વેશ ભજવવાનો હોય છે તે ભજવી બતાવે છે. માં તેમને અપૂર્વ આનંદ થાય છે. ચર્ચ ગએલા દૂરના બનાવને કલ્પનાવડે રમતદ્વારા તેની સમજ તાજા કરી તેનો અનુભવ તે કરે છે. વળી તે કલ્પનાની મદદથી અમુક પાત્ર ભજવી બતાવી ઘણો આનંદ મેળવે છે. કોઈ કોઈ વખત તો સમૂહમાં પ્રયોગ કરવાથી આપણને અજાયબી લાગે તેવું કામ તેઓ કરી બતાવે છે. આ પ્રમાણે રમતદ્વારા તેઓ નાટ્યપ્રયોગ કરે છે, અને તેને લીધે તેની સર્જકશક્તિ પોષાય છે અને શરીર તથા બુદ્ધિની શક્તિઓ ખીચે છે. આવી રીતે બાળવિકાસમાં નાટ્યપ્રયોગ અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે. બ્યારે શાળાની બહાર બાળકો નાટ્યપ્રયોગ કરવા પ્રેરાય છે ત્યારે તેવી સહજ વૃત્તિનો શાળામાં શા માટે લાલ લેવો જોઈએ નહિ? ઉપર જણાવ્યા મુજબ શાળામાં તો ચાનની સાથે ગમ્મત ચર્ચ શકે એમ છે. નાટ્યપ્રયોગમાં કોટેસો વખત નકામો જાય છે એ દલીલ ટકી શકે એમ નથી. તેને લીધે કલ્પનાશક્તિનો વિકાસ થાય છે અને નકલ, ક્રિયા તથા બોલવાની લાગણીનો સક્રિય ઉપયોગ થવાથી તેને ઘણો આનંદ મળે છે. જો તેણે કામની સમજણ હોય નહિ, તો શરૂઆતમાં

કેટલાક વધારે વખત જાય; પણ જેમ તે દિશામાં અનુસર્યો તેમ જાય છે તેમ તેમ તે કામ સરળ થઈ જાય છે.

સાધારણ માન્યતા એવી છે કે ઇતિહાસના વિષયમાં નાટ્યપ્રયોગ થઈ શકે. ઇતિહાસમાં નાટ્યપ્રયોગની વધારે અનુકૂળતા છે એ ખરું છે. તેમાં આવતાં વિવિધ પાત્રો તથા યજ્ઞેલા દીક્ષા ઉસ્કેરનોરા આકર્ષક બનાવેલા લીધે તેમાં વધારે રસ પડે એ સ્વાભાવિક છે; પણ ખીજા વિષયોમાં તેના પ્રયોગો થઈ શકે એમ છે. વાર્તા કહી રહ્યા પછી તે ખીજે પ્રસંગે લજવી અતાવવામાં આવે તો વિદ્યાર્થીનિ ઘણું આનંદ યાય છે, અને તેથી તે યાદ રહી જાય છે. વાચનમાળામાં કેટલાક પાઠ એવા છે કે જેમાં જે કે વધારે વિદ્યાર્થીઓ જુદાં જુદાં પાત્રોનો વેશ લજવી શકે. ‘કેરી અને સાકર’ એ પાઠ વંચાવતી વખતે એક વિદ્યાર્થીએ પોતે કેરી હોય એમ તેને લગતું લખાણ વાંચતું જોઈએ અને ખીજાએ ‘સાકર’ની બાબત વાંચવી જોઈએ. આવા સંવાદો અવશ્ય જુદા જુદા પાત્રની ગોઠવણથી વંચાવવા જોઈએ. ‘પશુમાં પડી એક તકરાર’ એ કવિતાનો મુખપાઠ કરતી વખતે અમુક અમુક છોકરાને એક એક પાત્રનો ભાગ બોલી જવા કહેવું જોઈએ. આવી રીતે વાચન કે મુખપાઠ કરાવવાથી બાળકો સારી રીતે તેનો અર્થ સમજે છે અને તેમને વળી આનંદ યાય છે. વાચનમાળાના કેટલાક પાઠને સંવાદ કે નાટ્યપ્રયોગમાં ફેરવી શકાય એમ છે. તેવે પ્રસંગે તેમાં શિક્ષકે ઇચ્છાનુસાર ફેરફાર કરવો જોઈએ. વસ્તુસંકલના ઉત્તમ રીતે યાય એ ઉદ્દેશને અનુસરી ફેરફાર કરવો જોઈએ. ‘ગામડાના અમલદારો’ એનો નાટ્યપ્રયોગ સારી રીતે થઈ શકે છે. ઇતિહાસના પાઠ નાટ્યપ્રયોગના રૂપમાં ફેરવી શકાય એમ છે, પણ શિક્ષકનામાં યોગ્યજુદિ હોવી જોઈએ. જે પ્રસંગે વધારે આકર્ષક લાગતા હોય તેના નાટ્યપ્રયોગ કરવાં શીકે છે. ‘વનરાજ અને ચાંપાની મુલાકાત,’ ‘રૂપમુંદરીનું વનમાં જવું,’ ‘જુવડે સુરપાળને આપેલી લાલચ’ વગેરે. આવી રીતે જે કંઈ ઐતિહાસિક બનાવ રસિક હોય તેનો નાટ્યપ્રયોગ થઈ શકે એમ છે.

ભૂગોળના વિષયમાં પણ કોઈ કોઈ પ્રસંગે નાટ્યપ્રયોગ થઈ શકે છે. ‘ગુજરાતની નદીઓ કે પર્વતો’ એ વિષય માટે જુદા જુદા વિદ્યાર્થી અમુક નદી કે પર્વતનું વર્ણન વાદવિવાદના રૂપમાં બોલી જાય તો બાળકોને તે વિષયમાં રસ પડે છે. વળી જમીન ઉપર ગુજરાત કે મુંબઈ મહાકાને મોટો નકશો ટાંકી કાગળની રેત્વેગાડી બતાવી તેમાં વિદ્યાર્થી એક પછી એક જુદા જુદા મુસાફરી કરતા જાય અને ત્યાંની ભૂમિરચના, આબોહવા.

વનસ્પતિ, પ્રાણી વગેરે બાબતોનું ચિત્રા કે નમૂનાની મદદથી વર્ણન કરે તો તેથી બાળકોને તેમાં રસ પડે છે અને તેઓને ભૂગોળ પરત્વે કંટાળા આવતો નથી. એક વિદ્યાર્થી કાગળની હોડીમાં જાણે બેસીને દરીઆના કિનારાનું સચોટ વર્ણન કરે તો તે બાબત વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. કોઈ કોઈ વખત દેશના જુદા જુદા ભાગના રહેવાસીઓનો નાટ્યપ્રયોગ થઈ શકે. તેમની બોલી, પહેરવેશ તેમના દેશમાં બનતી ચીજો તથા વેપારસાગરનો અહેવાલ તેઓ તાદરશ રીતે આપે તો બાળકોને તેમાં ઘણો આનંદ પડે છે. કોલંબસની અમેરિકાની શોધનો સારી રીતે નાટ્યપ્રયોગ થઈ શકે. તેમજ જુદા જુદા ધર્મનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપવા માટે જુદા જુદા વિદ્યાર્થીઓને તેને લગતો પહેરવેશ પહેરાવી તેઓ તેનાં પવિત્ર સ્થળનું વર્ણન કરે તો તેથી બાળકોને તેની સારી સમજણ પડે છે. કેટલાંએક બાળકોને હિંદુસ્તાન દેશસ્પર્શી તેમને કરાંચી, અમદાવાદ, પુના, મદ્રાસ, કલકત્તા, રંચુન, કાલી, દિલ્હી, આગ્રા લાહોર, પેશાવર વગેરે શહેરોનાં ચિત્ર રૂપે એક એક બાળકોને નીમવો અને તે જાણે કે મુસાફરી કરતો હોય એમ તે સ્થળનું વર્ણન કરે, તો તેથી બધી હકીકતનું રસપૂર્વક પુનરાવર્તન થઈ જાય છે. ગણિતના વિષયમાં પણ નાટ્યપ્રયોગ કરવાથી વિદ્યાર્થીઓને કેટલીક કંઠજી અમૂર્ત બાબતોની સ્પષ્ટ સમજણ પડે છે. આજુપાજુના સરવાળા તથા બાદબાકી દુકાનદારીની રીતથી સરળ રીતે શીખવી શકાય છે. શેર અને લોનની રીત શેર બજાર ઉભું કરીને શીખવી શકાય. શેર તથા લોન શું છે તથા તેનું વેચાણ કેવી રીતે થાય છે તેનો સચોટ ખ્યાલ નાટ્યપ્રયોગદ્વારા લેવડેવડથી થઈ શકે છે. તેમાં વિદ્યાર્થીઓ ઉત્સાહથી કામ કરે છે. તેમજ વ્યાજ, બીજ, ડિરકાઉન્ટ, પંત્યાઓ, શેરનું વ્યાજ, નફોતોટો વગેરે અનેક બાબતો જુદી જુદી રીતે નાટ્યપ્રયોગથી શીખવવામાં આવે તો વિદ્યાર્થીઓને તે વિષય સરળ અને રસિક થાય છે. તેવી રીતે સ્વિટ્ઝરલેન્ડ કે પદાર્થપાઠમાં પણ કંઈક તેનો ઉપયોગ થઈ શકે છે. તાંબુ અને પિત્તળ, કાચા અને રૂપું, જેવા પદાર્થપાઠ પ્રથમ તેની હકીકત શીખવ્યા પછી સંવાદના રૂપમાં લઈ શકાય. તેમજ ઘઉં કે બાજરી તથા તુવેર કે મગના છોડનું આત્મવૃત્તાંત છોકરાઓ રસિક રીતે બોલી શકે એમ છે. કન્યાવાચનમાળા પુસ્તક પહેલામાં આપેલી "વનસ્પતિની વાન" માં જુદી જુદી જાતનાં ઝાડ પોતાના ગુણનું બહુ રસિક રીતે વર્ણન કરે છે. તે ખ્યાનમાં રાખવા જેવો પાઠ છે. હાલમાં બાળસાહિત્યને અંગે જે જોડેસબેર પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે, તેમાં જુદી જુદી જાતના નાટ્યપ્રયોગો થઈ શકે.

એનું ઘણું સાહિત્ય લેવામાં આવે છે. કેટલાક લેખકોએ શિક્ષકનું કામ સરળ કરવાને તેમાં પુરતો પલ્લુ પ્રાપ્ત કર્યો છે. કેટલાંક એકાંકી નાટકો તેવા ઉદ્દેશથી બહાર પડેલાં છે. હુંકામાં અભ્યાસ કરવામાં નાટ્યપ્રયોગની ઉપયોગિતા સ્વીકારવામાં આવે અને તે શિક્ષકવર્ગ તેના કંઈક ઉપયોગ કરે તો વિદ્યાર્થીની નિત્યની પ્રણાલિકામાં રસમય ફેરફાર ઉપજે છે અને તે ઉપરાંત ઉપર જણાવેલા લાભો પણ તેમને મળે છે. વળી શુંદર કવિતા તથા ફકરાઓ મોટે કરવાથી તેઓ ભાવાની ખૂબી સારી પેઠે સમજે છે, અને તેમને સાહિત્ય ઉપર વિશેષ રસ થાય છે અને આગળ ઉપર તેમાંના કોઈ કોઈ તો સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં સારો ફાળો આપી શકે એવી આશા રાખી શકાય.

નાટ્યપ્રયોગ

બીજની અશ્વવિદ્યા

પ્રવેશ પહેલો

સ્થળ:—અણ્ડીલપુર પાટણનું પાદર

પાત્રો:—

૧ રાજ	}	કલ્યાણપતિ જુવના વંશજ
૨ બીજ		
૩ દંડક		

રાજ, બીજ અને દંડક સાધુના વેશમાં પ્રવેશ કરે છે.

બીજ—મોટાસાઈ! આપણે સોમનાથ પાટણથી નીકળી બરાબર બે મહીને આજે અણ્ડીલપુર પાટણ આવી પહોંચ્યા. જુઓ, એ ભવ્ય શહેર દૂરથી કેવું રોમાંચમાન દેખાય છે!

રાજ—હા બાઈ, આ અણ્ડીલપુર પાટણ ગરવી ગુજરાતની રાજધાનીનું શહેર છે. આજકાલના મૂળ પુરુષ જયશિખરીના પ્રતાપી પુત્ર વનરાજે એ વસાવ્યું હતું. તે પહેલાં ગુજરાતનું પાટનગર પંચાસર હતું.

દંડક—એ પંચાસરને આપણા પૂર્વજ જુવન પુરુષે ઘેરો ઘાલ્યો હતો, અને મુઠમાં ગુજરાતના જયશિખરીને મારીને ગુજરાતનું રાજ્ય ઇતી લીધું હતું.

રાજા—હાં ભાઈ, પ્રતિદાસ કહે છે કે ગુર્જરેશ્વર જ્યશિખરીનું શૌર્ય હેરત પમાડે એવું હતું. તેણે એકલે હાથે ભુવડના અનેકે અંગરક્ષકોને મોંઘ-મેળા કરી, ભુવડની છાતીમાં લાત મારી તેને પૃથ્વી પર પછાડ્યો હતો. વળી વધારે નવાઈની વાત તો એ છે, કે જ્યશિખરીનું ડોકું કપાઈ ગયા પછી તેનું ધડ ત્રણ દિવસ સુધી લડ્યું હતું !

ખીજા—માથા વગરનું ધડ ત્રણ દિવસ સુધી રણમાં ઝૂઝ્યું, એ કંઈ જેવું તેવું શૌર્ય કહેવાય ! ધન્ય છે એ શુરા રાજવીના શુરાતનને ! આપણા પૂર્વજ ભુવડે પણ તેના શૌર્યનાં મુક્તકંઠે વખાણ કેંચો હતો ! અને તે શુરા રાજના સ્મારક તરીકે પંચાસરને પાદરે ગુર્જરેશ્વર મહાદેવનું ભવ્ય દેવાલય બંધાવ્યું હતું !

રાજા—આપણા પૂર્વજનું એ કાર્ય દાના દુરમનને છાગે એવું હતું ! યુદ્ધનું ધમસાણ મચ્યું તે પહેલાં જ્યશિખરીએ પોતાની રાણી રૂપમુંદરીને તેના ભાઈ સુરપાળ સાથે વનમાં મોકલી દીધી હતી. તે રાણીએ વનમાં એક કુંવરને જન્મ આપ્યો હતો. જ્યશિખરીનાં એ પ્રતાપી પુત્ર વનરાજે પોતાના પિતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું હતું. વળી તેણે પાપમાલ ચએલા પંચાસરને બદલે ગુજરાતની રાજધાનીને માટે આ અણહીલપુર પાટણ વસાવ્યું હતું. તે વનરાજનો વંશજ રાજા રત્નાદિત્ય હાલમાં ગુર્જરેશ્વર છે.

દંડક—પ્રભાસપાટણમાં લોકોને મોંઘે સાંભળ્યું હતું કે ગુર્જરેશ્વર રત્નાદિત્ય પોતાની પ્રજાની દાઝ જાળુનારો, સત્યવાદી, ભલો, પરાક્રમી અને એકવચની રાજા છે. તેણે પોતાની પહેલાંના નબળા રાજાઓના વંશતની ગુજરાતના રાજ્યમાં ઘર કરી બેઠેલી ગેરવ્યવસ્થા દૂર કરી છે.

રાજા—એ વાત ખરી છે, પરંતુ ‘દીવા પાછળ અંધારું’ એ કહેવત પ્રમાણે રાજા રત્નાદિત્યનો પુવરાજ સામંતસિંહ તેના બાપની કીર્તિને કલંક લગાડે એવો પાક્યો છે. રત્નાદિત્યમાં જેટલા સદ્ગુણ છે, તેટલાં સામંત-સિંહમાં દુર્ગુણ છે ! તેને દાડનું યુરૂં વ્યસન વળગ્યું છે, એટલે હવે ચાલક વંશની પાપમાલીનાં પગરણ મંડાયાં છે એમ સમજવું.

ખીજા—દાડ-જેવી ખુરી ચીજ જગતમાં બીજી કાઈ નથી. શ્રીકૃષ્ણ જેવા સમર્થ નેતા હતા, છતાં દાડના ખુરા વ્યસનથી યાદવોનો નાશ થયો, આપણે યાત્રા કરી આવ્યા એજ પ્રભાસના પવિત્ર તીર્થક્ષેત્રમાં યાદવો દાડ પીને ભાન ભૂટ્યા, અને પરસ્પર લડીને કપાઈ-મુઆ ! દાડની મોંઘાણીજ પ્રભાસપાટણનું પવિત્ર સ્થળ યાદવાસ્થળા બન્યું ! અરેખરે, દાડનો ઉપાસક પોતાની દૂર રહેલી દુર્દશાને પાસે બોલાવે છે ! એટલે

દાદના પંજમાં સપડાએલા સમંતસિંહની-પણ નગકના લલિત્યમાં દુર્દશા થયા-વિના રહેવાની નથી.

દંડક—એ, તો વિનાશકાળે વિપરિત બુદ્ધિજ્ઞ મૂઝે.

ખીજ—ઓહો ! આપણે તો વાતોમાં ને વાતોમાં છેક પાટણના પાદરમાં આવી પહોંચ્યા. મોટાભાઈ ! જુઓ તો ખરા ! પાટણને પાદરે. આ સાગર જેવું સુંદર તળાવ કેવું મનોહર છે !

મંદાકાન્તા

શોભે પાણી મળવગરનું કાચ જેવું તળાવે,
ખીલેલાં છે કમળ જળમાં મુગ્ધ હૈયું ગનાવે;
આવે ઠંડા જળ ઉપરથી વાસુ આનંદ આપે,
યાક્યાં પાક્યાં શરીર મનના તાપ સંતાપ કાપે.

રાજ—વાહ ! ભાઈ વાહ ! તારી કવિવશકિત તો ભલભલા કવિ-એને પણ પાણી ભરાવે એવી છે ! શુન્દરાતની સુંદર રાજધાનીની શોભામાં વધારો કરનાર આ રમણીય તળાવનું તે અચ્છું વર્ણન કર્યું !

ખીજ—મારી કવિતા આપને પસંદ પડી તેથી મને ઘણો આનંદ થાય છે. મોટાભાઈ ! જુઓ આ તળાવને તીરે જાણે કખીર વડની હરિકાઈ કરતો હોય એવો વિશાળ વડ કેવો જૂઠ્ઠી રહ્યો છે ! આપની ઈચ્છા હોય તો તેની ચીતળ છાયામાં આપણે મુકામ કરીએ.

રાજ—ભાઈ ! મુકામ કરવા યોગ્ય આવું ઉત્તમ સ્થાન ખીજે ક્યાં શોધવા જઈશું ! ચાલો, આજે આપણે અહીંજ અલેક જગાવીએ ! અલખ નિરંજન ! જય સોમનાથ !

ખીજ—દંડક—અલખ નિરંજન ! જય સોમનાથ ! જય શુરુદેવ !

(તળાવને તીરે વરના ઝાડ નીચે સાધુવેશધારી ત્રણ ભાઈઓ મુકામ કરે છે)

રાજ—ભાઈઓ, આ શુન્દરાતના પાટનગરને પાદરે આપણે મુકામ તો કર્યો, પણ આપણે ખૂબ સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે. છુપા રહેવા માટે લીધેલો આ સાધુનો વેશ ઉધારો પડી જશે તો કોઈ અણુધારી પીડા ઉભી થશે !

ખીજ—મોટાભાઈ ! એવી ચિંતા આપણે ચા માટે કરવી ! એ ચિંતાનો ભાર તો આપણે આપણા ઇષ્ટદેવ શ્રી સોમનાથ ભગવાનને સોંપવો, જે દયાળુ ઇષ્ટદેવ પ્રભાસની માતા નિર્વિઘ્ને કરાવી તેજ આપણું રક્ષણ કરશે.

જય સોમનાથ ! આહા ! શંકર ભગવાનનું એ મનોહર દિવ્ય, જ્યોતિર્લિંગ
અહીં પણ મારી નજર સામે તરવરી રહ્યું છે. આપણે તો પુરેપુરા ભાગ્ય-
શાળી કે દેવને પણ દુર્લભ એવા એ પુણ્યતીર્થની યાત્રા થઈ !

છંદવજ્ર

શ્રી ઇષ્ટ ગંગાધરં સોમનાથ,
પ્રભાસમાં જ્યોતિર્લિંગ ખ્યાત;
શોભા નિહાળી, નગરે અનેરી,
યાત્રા થઈ પૂર્ણ પ્રભાસકેરી.

રાજ—ખરી વાત, ભાઈ, હિંદુસ્તાનનાં ખાર જ્યોતિર્લિંગમાંના આ
પશ્ચિમના પ્રખ્યાત જ્યોતિર્લિંગની જાત્રા કરીને આપણે કૃતાર્થ થયા છીએ.
શ્રી સોમનાથ મહાદેવની પાંચ હાથ ઉંચી ભવ્ય અને તેજસ્વી મૂર્તિ ખરે-
ખર અસૌકિક છે ! એ વિશ્વવિખ્યાત દેવાલયના પાછલા ભાગને અરબી
સમુદ્રના મહાન મોઝાં અહોનિશ અથડાયા કરે છે. એ રમણીય દ્રશ્ય એક
વાર પણ જોનારને નિંદગીભર નગર આગળથી ખસે એવું નથી !

દંડક—દેવાલયમાં મોટા ઘંટ સાથે બાંધેલી પેઢી ૨૦૦ મણુ સોના-
ની સાંકળ ત્યાંની અપાર સમૃદ્ધિને ખરેખરે ખ્યાલ આપે છે ! વળી
ખારતી વખતે તે સાંકળ સાથે સાંધેલી અનેક ઘંટડીઓનો મધુર નાદ પેલા
મોટા ઘંટના ભવ્ય નાદ સાથે ભળીને થતા અજબ અવાજના ભણુકારો
કણુ પણ મારા કાનમાં ગાળી રહ્યા છે ! શંકર ભગવાનને સ્તાન કરાવવા
માટેના ગંગાજળની કાવડ કેક કાશીથી દરરોજ નિયમિત વખતે આવી
પહોંચે એવી ખાસ ગોઠવણ કરેલી છે.

ખીજ—હવે આપણે આ મુઠા સમો મધુર વાર્તાલાપ અંધ કરવો પડશે !
જુઓ, પેલા જતા આવતા નગરજનો આપણી તરફ તાકી તાકીને જુએ
છે ! તેઓ આપણી પંથરામણીના સમાચાર આખા શહેરમાં પવન વેગે
પહોંચાડી દેશે ! ગુજરાતના લોકો મહાત્માના દર્શન માટે પડાપડી કરે એવા
છે. એટલે ઘડી બેઘડીમાં આપણા દર્શન માટે અહીં ભાવિક-જનોની ફક
નમશે ! માટે આપણે આ લીધેલો વેશ ખરાબર ભજવવો પડશે !

રાજ—એમાં વેશ શો ભજવવાનો છે ? લોકો દર્શન કરી કરીને
આત્મા જશે.

ખીજ—બધા આત્મા નહિ જાય ! કેટલાંક રોગથી રીજાતાં, કેટલાંક
ગરિબાપ્તિથી ઘેરાએલાં અને કેટલાંક સંતાન વિનાનાં અપુરુષો પોતાની
કાર્યસિદ્ધિની આશાએ કલાકોના કલાકો સુધી અહીં બેસશે. તે બધાને

સતોપ આપવા માટે આપણે ખરેખરો ખેત્ર ભજવવો પડશે ! મોટાભાઈ ! તમે અમારા ગુરુ બની જાઓ, અને અમે જે તમારા ચેલા બની જઈએ.

રાજ—પછી શું કરશો ? આપણી પાસે એવી કોઈ સિદ્ધિ નથી કે જેને જે જોઈએ તે આપીએ ! ભાઈ ! એવું નાટક મારાથી તો નહિ ભજવી શકાય !

બીજા—સિદ્ધિને શું કરવી છે ! આ ધુણી સગવાળી છે. તેની રાખ એ આપણી સિદ્ધિ ! એ રાખની ચપટી કેવું આજાદ કામ કરે છે, તે તમે જો લો ! મોટાભાઈ ! બધું નાટક હું ભજવીશ. તમે તો માત્ર મૌન ધારણ કરીને અમારા ગુરુ તરીકે બેસી રહેજો ! એક શબ્દ પણ બોલશો નહિ.

રાજ—સારું ભાઈ, એટલું તો હું કરી શકીશ.

બીજા—ભાઈ દંડક ! તારે પણ જરૂર જેટલુંજ બોલવું, અને હું કદું તેટલું જ કામ કરવું.

દંડક—બહુ સારું.

બીજા—જુઓ, ચેલા નગરજનો આપણી તરફ આવે છે. માટે હવે આપણે વાતચીત બંધ કરીએ.

પ્રવેશ બીજો

સ્થળ:—અણ્ણીકપુર પાટણમાં મહાદેવનું દેવાલય

પાત્રો:—

- (૧) શંકરપ્રસાદ—મહાદેવનો પુત્ર
- (૨) શ્યામસુંદર—પાટણના નગરશેઠનો પુત્ર
- (૩) ખંસીલાલ—શ્યામસુંદરનો મિત્ર
- (૪) પ્રેમશંકર—પાટણના વયોવૃદ્ધ પુરાણી
- (૫) દેવશંકર—પાટણની સંસ્કૃત પાઠશાળાના શાસ્ત્રી
- (૬) શંભુપ્રસાદ—શંકરપ્રસાદનો નાનો ભાઈ

શ્યામસુંદર અને ખંસીલાલ આવે છે. મહાદેવનાં દર્શન કરે છે.

શ્યામસુંદર—પુત્રરી મહારાજ ! આજે મારી વરસગાંઠ છે, માટે સાંજે ફૂલમંડળી ભરવાની છે. હો આ પાંચ રૂપીઆ. (પુત્રરીને પાંચ રૂપીઆ આપે છે.)

શંકરપ્રસાદ—(રૂપીઆ લે છે) શ્યામસુંદરભાઈ ! ધન્ય છે તમને, કે તમે પણ તમારા ધર્મનિષ્ઠ પિતાશ્રીને પગલે ચાલીને શ્રી શંકર ભગવાનની

સેવો કરે છે ! બાકી આજકાલનાં જુવાનીઆ તો 'દેવ ગયા કુંગરે' એમજ માની બેસા છે.

બંસીલાલ—વાહરે પુત્રરી મહારાજ ! તમે પણ ખીખની નિંદા કરીને સ્યામસુંદર શેઠની હીક ખુશામત કરી ! કહેલો ખીજા કંઈ નવાજુની છે કે ?

શંકરપ્રસાદ—બંસીલાલભાઈ ! ખીજા નવાજુની તો કંઈ નથી, પણ તળાવને કંઈ વડ નીચે ત્રણ મહાત્મા આવ્યા છે. પાટણના લેણા ત્રણ દિવસથી ત્યાં ઉલટ્યા છે. તમે દર્શન કરી આવ્યા કે નહિ ?

બંસીલાલ—આપણે તો એવા મહાત્માઓમાં ઝાઝી શ્રદ્ધા નથી ! પણ આ સ્યામસુંદરના આગ્રહથી હું તેની સાથે ગયો હતો. એક મહાત્મા તો માત્ર મીન ધારણ કરીને જ બેસા છે. એક મહાત્મા એક આંખે ઢાણા છે, તે બહુ ધાંધલીઆ છે. ત્રીજા મહાત્મા પેલા ઢાણા મહાત્મા કહે છે, તે પ્રભાણે કર્યા કરે છે.

શ્યામસુંદર—બંસીલાલ ! તું માને કે ન માને, પણ આ તો કોઈ અસૌકિક મહાત્માઓ છે ! ત્રણ દિવસમાં તો તેમણે પાટણની પ્રજાને ઘેરી બનાવી દીધી છે !

બંસીલાલ—ભોળા અને અંધ શ્રદ્ધાવાળા ગુજરાત તો સહેજમાં ઘેરી બની ગયેલી છે ! એને તો કોઈ કુકાવનાર નેઈએ ! ને કોઈ કુકાવનાર મળે, તો તે આંખો મીચીને કુવામાં પણ ઝંપલાવે ! એટલા માટે તો તેને 'ગાંડી ગુજરાત'નું ઉપનામ મળ્યું છે !

ઉપજાતિ

દંભી દગારા જન જ્યાં કુકાવે,
બોળા બિચારી ગુજરાત બૂકે;
પડે કુવામાં નિજ ભુદ્ધિ છાંડી,
તેથી ગણાયે ગુજરાત ગાંડી.

શ્યામસુંદર—વાહરે બંસીલાલ, ગુજરાતી થઈને તે ગુજરાતને બહુ સારો શિરપાવ આપ્યો ! પરંતુ ગુજરાત તો 'ગરવી ગુજરાત' કહેવાય છે તેનું શું ?

બંસીલાલ—તે પણ અફ ! ગુજરાત ગાંડીએ ખરી અને ગરવીએ ખરી !

શ્યામસુંદર—શી રીતે ?

બંસીલાલ—ગુજરાત બોળી, અંધ શ્રદ્ધાળુ તથા ગાડરીઆં પ્રવાહમાં તણાય એવી હોવાથી ગાંડી કહેવાય અને માયાળુ, દયાળુ તથા વિવેકી હોવાથી ગરવી (સાણી) પણ કહેવાય, સમજ્યો ?

શ્યામસુંદર—એ તો સમજ્યો; ત્યારે શું આ ત્રણ મહાત્મા કોઈ વેશધારી ધુતારા હશે ?

બંસીલાલ—એ તો નીવડે વખાણ ! જે હશે તે થોડા વખતમાં જણાઈ જશે ?

શંકરપ્રસાદ—બંસીલાલ ભાઈ ! તમે ભલે શંકાની નજરે જુઓ, પણ આ મહાત્માઓનો ચમત્કાર તો મેં મારી નજરો નજર જોયો. મારા રામશંકર કાકાના કનુભાઈને પાંચ વરસથી તાણુનો રોગ હતો. તેને પરમે દિવસે ત્યાં લઈ ગયા હતા. ત્યાં લઈ ગયા પછી તરતજ તેને તાણુ આવી, એટલે પેલા કાણુ મહાત્માએ તેમની ધુણીમાંથી રાખની એક ચપટી લઈને તેના કપાળ ઉપર ઘસી એટલે ભાઈ, આજની ઘડી અને કાલનો દહાડો ! તેનો તાણુનો રોગ મટી ગયો ! દહાડામાં દસ દસ વખત તાણુ આવતી હતી, પણ આ ત્રણ દિવસથી બીજાકુલ તાણુ આવી નથી !

શ્યામસુંદર—સાંભળ્યું બંસીલાલ ! હવે તું જ કહે કે આ પ્રમાણે બન્યું તે મહાત્માનો ચમત્કાર ખરો કે નહિ !

બંસીલાલ—ચમત્કાર ચમત્કાર કયુંએ નહિ ! એ તો ‘કાગડાનું બેસવું અને તાડનું પડવું’ ! તાણુના રોગની અવધ આવી રહેલી, તેથી રાખની ચપટી જશ ખાટી ગઈ ?

શંકરપ્રસાદ—બંસીલાલ ભાઈ ! એકાદ બાબતમાં કદાચ કાગડાનું બેસવું અને તાડનું પડવું એવું બની જાય, પરંતુ પેલા વયોદક્ષ ગ્રેમશંકર પુરાણી પાદ કરે છે તેમને પૂછી જુઓ. તેમણે પણ આ મહાત્માનો ચમત્કાર નજરે જોયો છે.

બંસીલાલ—પુરાણી કાકા ! તમે શો ચમત્કાર જોયો !

ગ્રેમશંકર—બંસીલાલ ! મારો ભત્રીજો ગાંડો થઈ ગયો હતો. એ તો તને ખબર છેને ? તેને ગઈ કાલે અમે મહાત્મા પાસે લઈ ગયા હતા. તેણે તો ત્યાં જળદં તોફાન મચાવ્યું, એટલે પેલા કાણુ મહાત્માએ ધુણી-ગાંથી રાખની ચપટી લઈને ‘અલખ નિરંજન’ બોલી તેના માથા ઉપર ભભરાવી કે તરતજ તે ડાહ્યો દેવ જેવો થઈ ગયો ! અરે ભાઈ ! મારી પોણો સો વરસની ઉંમર થઈ, પણ આવા ચમત્કારી મહાત્મા તો મેં કદી પણ જોયા નથી ! સૂર્યના પ્રકાશ જેવું તો એમના લલાટનું તેજ છે !

ખંસીલાલ—પુરાણી કાકા ! તમારી આંખે તો ધખાધ નમઃ છે, અને તમે મહાત્માના લલાટનું તેજ સી રીતે જોયું ?

ત્રેમશંકર—બેસ, બેસ, ચંપાવલા ! મારી આંખો તો દીવા જેવી છે ! ખંસીલાલ ! આવા દેવ જેવા મહાત્માની તું અવગણના કરે છે, પણ કોઈ દહાડો ખત્તા ખાઈ બેસીશ ! એવા મહાત્મા ગુરૂએ ધાય તો ફૂંક મારીને ચકલી બનાવી દે ! સમજ્યો ?

ખંસીલાલ—ચકલી બનાવી દે, તો ભોગ મળે ! પણ આ દેવશંકર શાસ્ત્રીજી કેમ કંઈ બોલતા નથી ! શાસ્ત્રી બાવા ! તમે કંઈ આ મહાત્માનો ચમત્કાર જોયો કે નહિ ?

દેવશંકર—ભાઈ ખંસીલાલ ! મને તો બે વરસ ઉપર એક મહાત્માનો કડવો અનુભવ થયો છે, તેથી હું તો હવે એવી બાબતમાં ઝાઝો રસ લેતો નથી !

ખંસીલાલ—એ તો દૂધનો દાઝ્યો ઝાશ કુંડી કુંડીને પાંખે તોજ સુખી ધાય ! શાસ્ત્રીજી ! આપને શો કડવો અનુભવ થયો તે કહો તો ખરા !

દેવશંકર—ભાઈ ! 'લોભીઆ હોય ત્યાં ધુતારા ભૂખે ન મરે' એવું મારે થયું હતું !

ખંસીલાલ—ખરી વાત છે. લોભીઆ હોય ત્યાં ધુતારા ભૂખે મરે જ નહિ !

ભુજંગી

વસે લોભીઆ લોભના સેવકો ત્યાં,
ધુતારા કદીએ ન ભૂખે મરે ત્યાં;
કરી દંભ તે મોહ જતલે ફસાવે,
ફસે લોભીઆ ગાદનુંએ ગુમાવે !

શાસ્ત્રીજી ! આપ પણ લોભને વશ થઈ, કોઈ ધુતારા મહાત્માના કંદમાં ફસાયા હશે !

દેવશંકર—હા, ભાઈ. બે વરસ ઉપર એક બાડો સાધુ અહીં આવ્યા હતા. તે સોનું બનાવવાનો કીમીઓ શીખવવાને બહાને માફે બે હજાર રૂપીઆનું ઘરેણું લઈને પલાયન થઈ ગયા !

ખંસીલાલ—કેમ શ્યામસુંદર, સાંભળ્યું બાડા મહાત્માનું પરાક્રમ ! 'બાડા બત્રીસ લક્ષણા અને કાણીઆ કોઈક સાધુ' એ કહેવત પ્રમાણે આ કાણુ મહાત્મા ખરા સાધુ હશે કે વેશધારી સાધુ હશે તેની કોને ખબર છે !

શ્યામસુંદર—અંસીલાલ ! એ તો નરસા બેગું સાંકેએ વગોવાય ! શું, બહુરતના વસુંધરામાં કોઈ ખરા મહાત્મા હશેજ નહિ ?

અંસીલાલ—હશે તો ખરા, પણ લાખમાં એકજ ! ખરા અહાનિષ્ટ મહાત્મા તો આવી ઉપાધિમાં કદી પડેજ નહિ. એ તો આત્મદર્શનના આનંદમાંજ મગ્ન રહે. એવા મહાત્માની પાસે આદ્ય પ્રકારની સિદ્ધિઓ હાથ નેડીને ઉભી રહે તોપણ તે તેમની સામે નજર સરખીએ ન કરે ! કોઈ પણ તપસ્વી સિદ્ધિની લાલચમાં લપટાય તો તેની જરૂર અધોગતિ થાય ! એવા ઘણાએ તપસી લપસી પડ્યાના ઘાખલા પુરાણોમાં મોજાવે છે !

શ્યામસુંદર—સિદ્ધ મહાત્મા જે તેમની સિદ્ધિને ઉપયોગ સ્વાર્થને માટે કરે તો તે જરૂર લપસી પડે, પરંતુ કેવળ નિઃસ્વાર્થપણે લોકકલ્યાણને માટે કરે તો તેને કંઈ હરકત ન આવે. આ મહાત્માના સંબંધમાં પણ એવુંજ છે. તેઓ કોઈની પાસેથી કંઈ પણ આશા રાખ્યા વિના દુઃખીઓનાં દુઃખ દૂર કરે છે.

શંકરપ્રસાદ—હા બાઈ ! તમારૂં કહેવું ખરૂં છે. તે કોઈની પાસેથી એક રાત્રી પાઈ પણ લેતા નથી. ગઈ કાલે મહારાજ રત્નાદિત્ય તેમનાં દર્શન કરવા ગયા હતા. તેમણે મહાત્માને સારી બેટ આપવા માંડી, પરંતુ તેમણે તે નહિ સ્વીકારતાં પાટણની ચોરાસી જમાડવાનું કહ્યું.

અંસીલાલ—ત્યારે તો પાટણના બૂદ્ધેવાના ભાગ્યે જોર કંઈ ! એ તો ઠીક, પણ મહારાજ રત્નાદિત્યે મહાત્માના દર્શન કર્યા; પરંતુ યુવરાજ સામંતસિદ્ધ તેમનાં દર્શન કરવા ગયા હતા કે નહિ ?

પ્રેમશંકર—યુવરાજ સામંતસિદ્ધ તો દાંડ પીતાં પરુવારે ત્યારે દર્શન કરવા ગય ને ! મહારાજ રત્નાદિત્ય તો સવારના પહોરનું નામ ને, પરંતુ યુવરાજ સામંતસિદ્ધ તો દેવતાના દીકરા કોલસા પાક્યા છે !

શંકરપ્રસાદ—એ પુરાણી કાકા ! લુલીબાઈને વશ રાખો ! વાઢ નહિ ને વાડનો કાંટો સાંભળશે તો તમારે આ જરૂર જન્મારે જેલ ભત્રાએ જવું પડશે ! યુવરાજને કાને આવી વાત જશે તો તે તરતજ તમને વગર ભાડાની કાટડીમાં પુરી દેશે ! તે તમારી વૃદ્ધાવસ્થા સામું જરાએ નહિ જુએ !

અંસીલાલ—પુખારી મહારાજ ! તમે કહો છો તે ઠીક છે, પણ પુરાણી કાકાનું કહેવું તો જરાએ ખોટું નથી !

શંકરપ્રસાદ—ખોટું તો નથી, પણ કાણને કાણો કહીએ અને તેનાં હાથમાં સત્તા હોય તો આપણી બન્ને આંખો ફેરી નાખે, એટલે આપણે

લેસ, વગેરે બાંધતી અને છોડતી, લુદી લુદી જાતનાં બટનો ધાત્રવાં અને બંધ કરવા, પાટીટ અને દહતરનાં બક્કલતી કડીઓ ઉઘાડતી અને બંધ કરતી તે દરેક શીખવવા માટે અનેક સાધનો હોય છે. તે ઉપરાંત કાનની કેળવણી માટે લુદા લુદા અવાજની દબણી, મ્યુઝિકલબેલ, વગેરે હોય છે. લીસું, મુંવાળું, મોટું, નાનું, ભારે, હાલકું એનું જ્ઞાન સ્પર્શથી અને આંખે પાટા બાધીને થાય તે માટે ઘણાં સાધન છે. રંગનું પદ્ધતિસર જોળખાણ થાય તે માટે લુદા લુદા રંગનાં છાપા અને રંગની તકતીઓ હોય છે. આ બધું બાળક પોતાની જાતે જ કરે છે, અને તેઓ પોતાની શક્તિઓ ખીસવે છે.

આ ઉપરાંત ક્રીન્ડરગાર્ટનની વીસ બક્કીસો છે, તે દરેકનાં સાધનો લઈ પ્રત્યક્ષ બતાવી તેના ઉપયોગ અને લાભ સમજાવ્યા હતા. ક્રીન્ડર-ગાર્ટનના સાધનોથી બાળકોની માનસિક કલ્પનાશક્તિઓનો ઘણો વિકાસ થાય છે. તેનાં દરેક સાધનોપર કુંકમા સ્પર્શના સમજાવી હતી. બાળકોનાં કાઢેલા રંગીત ચિત્રો પણ બતાવવામાં આવ્યાં હતાં.

આ સાધનોની રમતથી બાળકો યાદે ત્યારે તેમને જોળ કુંકાળામાં ખેસાડી બાળકોને ગમે તેવી વાતો હાવજાવ સાથે—નાટ્યપ્રયોગથી કહેવામાં આવે છે. તેવી એક જાન ભાઈ બેશીએ બહેનોને કહી બતાવી હતી. વાર્તામાં આવેલા કલાક ગાળ્યા પછીથી તેમને બહાર કંપાઉડમાં કેટલીક રમતો રમાડવામાં આવે છે. તે દરમિયાન કેટલાક બાળકોની ગદદથી નાસ્તા માટે ટેબલ ખુરસીઓ ગોઠવાઈ જાય છે. દરેક નાના ટેબલ આસપાસ ચાર બાળકે તેમની નાની નાની ખુરસીઓ ઉપર બેસે છે. દરેક ટેબલ ઉપર એક એક નાનું ફલાવર વાઝ ચૂકવામાં આવે છે. પછીથી દરેકને બાળકો પોતે પીરસે છે. પહેરેલાં કપડા બગડે નહિ માટે છાતી પર રાખવા ખાસ તૈયાર કરાવેલાં કપડા પહેરાવવામાં આવે છે. પછીથી કેવી રીતે ખાવું તે શિખવાય છે. બધા જમી રહે એટલે દરેક પોતાના હાથ સાબુથી ખેસીનમાં ધોઈ પોતાના રૂમાલથી સાફ કરે છે. પછીથી જેને આરામ કરવો હોય તે તેમને માટે તૈયાર કરાવેલી કેબીઓમાં તેમજ આરામચેરમાં બેસી આરામ લે છે. કેટલાક સાયકલ પર બેસી કંપાઉડમાં રમે છે. ત્યારબાદ બધાં બેગાં થઈ બાળગીત ગાય છે અને અગીઆર વાગે થેર જાય છે. થેર જતાં શિક્ષકોને નમન કરી સંબધતા શીખે છે. બપોરના ત્રણથી સાડાચાર સુધીમાં મંગીત, ચિત્રકળા, ડ્રીલ અને રમતોથી તેમને વખત આનંદમાં ગાળે છે.

આવી રીતે બાળકો માનસિક તથા આત્મિક શક્તિઓનો વિકાસ સમત-
ગમતદ્વારા કરી ખરી કેળવણી મેળવે છે. વળી આવી સ્કૂલમાં કેટલાંક પ્રાણી
પણુ રાખવામાં આવે છે અને બાળકોને તે ઘણા ગમે છે.

રા. રા. એમ. એમ. પરીખ તરફથી

અમારું પર્યટન

અમને પર્યટન કરવા લઈ જવાની વાત ત્યારથી અમારા શિક્ષકે
અમોને કહી, ત્યારથી અમારો હર્ષ ઉભરાઈ જતો હતો અને અમે જવાને
માટે ટમટમી રહ્યા હતા. આ તરફ જોતાં પશ્ચિમઘાટ પર્વતનાં શિખરો
પરનાં ઝાડો જનનાં માણસોની પેઠે એકબીજાના ખૂણા ઉપર માથાં કરી
જોઈ રહ્યાં હોય તેવાં દેખાયાં. એ જોઈ અમોને ઘણો આનંદ થયો. તે
વખતે અમારા મહેતાજીએ ધોરણ પાંચમાની કવિ શ્રી દલપતરામની
બનાવેલી કવિતા:—

ભલો દૂરથી દેખતા દીલ લાગ્યો,
ચઢી જેમ આકાશમાં મેહ આવ્યો.

એ કવિતાની સમજૂતી ઘણી સરસ રીતે શીખવી. ત્યાંથી આગળ
આપ્યા એટલે એક પ્રાણીનો નાનો સરખો વહેજો નજરે પડ્યો. તેમાં નાની
નાની માછલીઓ ઘણી ગમ્મત કરતી હતી. તે જોઈ અમોને ઘણો આનંદ
થયો. બંને બાજુએ કોલમના પાકથી લચી રહેલા જરા પીળાશ પડતા
ક્યારડા નજરે પડ્યા. રસ્તે ઘણા ખાડા ટેકરા, હતા પણ તે સર્વેને અમે
ગણતા ન હતા. અમારો હર્ષ અમે ફૂંદીને, દોડીને બહાર પાડતા હતા,
એટલામાં એક કેળતી વાડી આવી. તેમાં શેરડી પણ હતી. શેરડી ઘણી
નાની હતી. ત્યાંથી અમે દૂર નજર કરી એકદળ અને દ્વિદળ ઝાડો જોયાં.
ત્યાં આંખાની શિતળ છાયા નીચે બેઠા. ત્યાં એકદળ અને દ્વિદળ
ઝાડોનો મુકાબલો કહો. પાંદડાંના કર્તવ્ય વિશે માહિતી આપી. પછી
અમારો મંથ આગળ આવ્યો. થોડેક ગયા એટલે ઘણી ખાડીનો પત્થરનો
પાકો બંધ બાંધેલો હતો તે જોયો. ત્યાં લીલ અને સેવાળ ફેરેલી હતી. તે
વિશે અમને જ્ઞાન આપ્યું. એ અપુષ્પ વનસ્પતિ છે, એમ ધોરણ પાંચમાના
વિદ્યાર્થીઓને કહ્યું. ત્યાંથી અમે આગળ ચાલ્યા, એટલે એક કલમની વાડી

આવી. કલમ સારી હતી. કેટલીક કલમો નીચે માંડવા હતા અને તે ઉપર કુંડાં હતાં અને કુંડાંમાંના રોપા સાથે કલમની નાની ડાળી બાંધેલી હતી. આવી રીતે બીજી કલમો ઉત્પન્ન કરે છે એમ અમેને અમારા શિક્ષકે કહ્યું. થોડેક ગયા એટલે કાવેરી નદીને કિનારે પંપ જોયો. એ પંપ કુવામાં મૂકેલા હતા. એ કુવામાં નીક વાટે કાવેરી નદીનું પાણી આવતું હતું. ત્યાં અમે બેઠા એટલે અમારા શિક્ષકે સંચાના કેટલા ફાયદા છે તે વિષે પુરતી માહિતી આપી. પંપથી થોડા વખતમાં ઘણું કામ થાય છે. એનો અમને ચોક્કસ ખ્યાલ આવ્યો. ત્યાંથી નદીને કિનારે કિનારે ચાલતાં અમને એક સીસમનું ઝાડ બતાવ્યું. તેની છાલ ખેરતી છાલને મળતી આવતી હતી અને તે ઉપરથી જંગલનાં બીજાં કેટલાંક ઝાડોની માહિતી આપી. ત્યાંથી થોડેક ચાલ્યા એટલે દીવી ધોધના પાણીનો સુસવાટ અમેને મંભળાવા લાગ્યો; એટલે અમારા દીવી ધોધ જોવાના અધીરા બનેલા સંધે જપાટાગંધ ચાલવા માડ્યું અને થોડા વખતમાં અમે દીવી ધોધ આવી પહોંચ્યા. દીવી ધોધ થોડા પાણી હોય ત્યારે ત્રણ નાળાંએ ચર્મને વહે છે. એની લંબાઈ આસરે સોએક ફૂટ હશે; ઉચાઈ બધે ઠેકાણે સરખી નથી. કોઈ ઠેકાણે ૧૫ ફૂટ, તો કોઈ ઠેકાણે ૨૦ ફૂટ હશે. વળા ધોધનું પાણી બહુ સુસવાટ કરતું નીચે વહે છે. ત્યાં પથર પર પાણી અથડાઈ નીચે પડવાથી તેમાં શીણ થાય છે અને જાણે બધું ૩ પાંચ ટું હોય તેવું દેખાય છે. ધોધનું પાણી પડવાથી તેમાં શીણ થાય છે તે અજવાળી રાતે કેવું સુંદર લાગતું હશે તેનો વિચાર મનમાં કરી લેવો જોઈએ. ધોધનો અવાજ અને આબુઆબુની શાંતિને લીધે મન પર કંઈક જુદીજ અસર થાય છે અને પ્રભુની અનંત શક્તિનું લાન આવે છે. પછી અમારા શિક્ષકે જેરમખા અને સુરપાણના ધોધનું વિવેચન કર્યું. ધોધમાં અગાધ શક્તિ છે. એનાથી વિજળી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી કારખાનાં ચાલે છે એમ અમારા શિક્ષકે કહ્યું. દીવી ધોધ નામ પડવાનું કારણ આસ સમજાતું નથી. અમેએ ચોક્કસ પાણી પીધું પછી થોડા વખત આરામ લીધો. પછી અમે ઘેર આવ્યા.

સાદકપોર,
લે. બે. સ્કૂલ; જિ. સુરત.

વિદ્યાર્થી હાદ્યાભાઈ ઉકાભાઈ પટેલ.
ધોરણ - ૬.

શિક્ષક ઉપર અવલંબતું

હરિગીત છંદ

શાળા રૂપી ઉપવન અગાધ, સુવાસને પ્રસરાવતું,
શિક્ષક રૂપી માળી તણી, શુભ સારવારે ઉછરતું;
શૈશવ રૂપી મુકુમાર વૃક્ષોથી, અનુપમ દીસતું,
વિદ્યા રૂપી જળ સિંચને, અણમોલ એ પ્રકૃતિલય યતું. ૧
નિત નવલ શિક્ષણ રૂપ એ, નવ પુષ્પ પદ્મવ ધારતું,
શૈશવ રૂપી એ વૃક્ષ સમય, જતાં શુરત્વ પ્રકાશતું;
સમણુ સહુ કર્તવ્યને, નિજ દેશ સેવ બળવતું,
જગ વાટિકામાં યશ રૂપી, પરિમલ રૂડી પમરાવતું. ૨
એ બાલ રૂપ લઘુ વૃક્ષનો, આધાર જગ સૌ રાખતું,
વિદ્યા રૂપી જળ સિંચને, આભારી એ કુમળું હતું;
સિંચન અને સંભાળતું, સહુ કામ શિક્ષકથી યતું,
માટે બધું માળી રૂપી, “શિક્ષક ઉપર અવલંબતું” ૩

જયમુખલાલ માનસંકર ત્રિવેદી
સરધાર, (કાઠિઆવાડ).

સને ૧૯૩૪ ના એપ્રિલમાં લેવાએલી છોકરાઓ માટેની
વર્નાક્યુલર ક્ષાઈનલ પરીક્ષામાં બેઠેલા ઉમેદવારોના
કામની સમાલોચના, સુધારા માટે સૂચનાઓ સાથે.

ભાષા:—કામ એકંદર આશાજનક જણાયું નહોતું. આપેલા કદરા-
ઓની સમજુતી બુદ્ધિ વગર આપેલી જણાતી હતી. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ
આખા પાઠો લખી નાખ્યા હતા ત્યારે કેટલાકે માત્ર શબ્દો ફેરવી સમજુતી
આપવામાં સંતોષ માન્યો હતો. ભાગ્યેજ કોઈ વિદ્યાર્થીએ પાઠનો ગ્રંથ
જણાવ્યો હતો અને કેટલાકના જવાબ મૂર્ખતાભરતા હતા. વ્યાકરણ,
વિરામચિહ્નો અને જોડણી છેક વિસારી દેવામાં આવેલાં જણાય છે.

મુખપાઠ:—વાચનમાં મંદતા હતી અને તેમાં બળ અને ખરી
સમજુતીનો અભાવ જણાઈ આવતો હતો, તેમજ વાંચતી વખતે અવાજના

ફેરફાર કે વિચારપ્રગટીકરણ જણાતાં નહોતાં. વિદ્યાર્થીઓ રાગ પ્રમાણે કવિતા ગાઈ શકતા નહોતા. વિદ્યાર્થીઓ દરેક કવિતાની થોડીક પંક્તિઓજ મોંએ કરી લાવ્યા હતા એવું જણાઈ આવે છે. કવિતા ગાતી વખતે તેનો ભાવ તેમના સમજવામાં આવ્યેજ આવેલો જણાતો હતો. કેટલાક શબ્દોના ઉચ્ચાર તેઓએ ઘણા ખોટા કર્યા હતા.

હસ્તલેખ વાચન:—વિદ્યાર્થીઓ આવા લેખો વાંચવાનો સારો મહાવરો પડેલો જણાતો નથી.

સૂચના:—વિદ્યાર્થીઓને વિચાર કરવાની ટેવ પડે એવા હેતુથી શિક્ષકોએ ગણપદ પાઠોની સમજૂતી આપ્યા પછી તેમને નમુનારૂપ કેટલાંક મનોચત્રો આપવાં. વિદ્યાર્થીઓને માર્ગદર્શક થઈ પડે એવાં જવાબપત્રો તૈયાર કરી મૂકવાં જોઈએ. પ્રત્યેક ઉત્તર આપવાનાં મનોચત્ર આપી તેમને તેનો સંપૂર્ણ મહાવરો પાડવો જોઈએ. પાછળ પડી ગએલા વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તેજન મળે તેટલા માટે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓની નમુનારૂપ જવાબની નોંધખૂંદ હોય તે વર્ગમાં ખુલ્લી મૂકવી જોઈએ.

વિદ્યાર્થીઓ જુદી જુદી જાતના હસ્તલેખોનું વાચન સરળતાથી અને સહેલાઈથી વાચી શકે તેટલા ગાટે તેમની પાસે તેવી જાતનું વાચન વારંવાર કરાવવું જોઈએ, અને હુંકમાં બાંધેલા મથાળા સંપૂર્ણ રીતે વિસ્તારથી સમજાવવાં જોઈએ.

કવિતાઓના રાગ પ્રમાણે યોગ્ય સ્વરોમાં શિક્ષકોએ કવિતાઓ પ્રસંગ પ્રમાણે ગાઈ બતાવવી.

વ્યાકરણ અને પૃથક્કરણ સાહિત્યના અભ્યાસના અંગ તરીકે શીખવવાં જોઈએ અને જુદી જુદી જાતની યોજનાઓદ્વારા તેમજ ભુદ્ધિપૂર્વક મનોચત્રો રચીને તેમનામાં તે વિષય પરત્વે રસ ઉત્પન્ન કરવો જોઈએ. આ વિષયો પૃથક પૃથક શીખવવા નહિ.

નિબંધ, રિપોર્ટ:—ઘણા વિદ્યાર્થીઓએ વર્ણનાત્મક નિબંધ લખવાનું પસંદ કર્યું હતું અને તેના ઉપર લખાણથી લખ્યું હતું. મુખ્ય ખામી જે જણાઈ આવી હતી તે એ હતી કે વિષયોની ગોટવણી ક્રમપૂર્વક નહોતી. લખાણ ગંદું હતું. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ ‘ધરતીકંપ’ વિષે એવો સારો નિબંધ લખ્યો હતો કે તે નિબંધ વર્ગમાં ઉતરાવી નાખ્યો હશે એમ અનુમાન થઈ શકે છે. રિપોર્ટમાં મથાળાં અને સરનામાં યોગ્ય સ્વરૂપમાં લખેલાં નહોતાં. કેટલાકે રિપોર્ટને ખાનગી બીનસરકારી અને મિત્રને લખેલા કાગળના રૂપમાં લખ્યો હતો.

સૂચના:—જેમ અને તેમ વિશેષ વાચનને વધારે ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. જુદા જુદા વિષય સંબંધી સારી રીતે લખાએલી વાર્તાઓ અને નિબંધો વિદ્યાર્થીઓને સરળતાથી વાંચવા પ્રાપ્ત થાય એવી ગોઠવણ થવી જોઈએ. તેમને નિબંધના કટલાક મુદ્દા આપવા જોઈએ અને પછી તેમને નિબંધના રૂપમાં વિસ્તારી લખવાનું વિદ્યાર્થીઓને કહેવું જોઈએ, નિબંધમાં યએલી ભૂતો બતાવવી જોઈએ અને લેખનશૈલી પરત્વે તેમનું ધ્યાન ખેંચવું જોઈએ. વર્ણનાત્મક દૃશ્યો તેમની સમક્ષ વાંચી બતાવવા અને વિવેચન કરી વિચારો પ્રગટ કરવાની તેમાં જે ખૂબી માલમ પડી આવે તે તેમને સમજાવવી જોઈએ.

જુદા જુદા અધિકારીઓને કેવી રીતે લખવું તથા તેમનાં સરનામાં કેવી રીતે કરવાં તે સંબંધી શિક્ષકોએ તેમને શીખવવું જોઈએ. જુદી જુદી જાતના રિપોર્ટ જેમ લખાય છે તેના નમુના વિદ્યાર્થીઓને પ્રત્યક્ષ બતાવી તેમને વહેવાર જ્ઞાન આપવું જોઈએ અને સાથે સાથે શિક્ષકે તેની પોતાની ટીકા પણ સમજાવવી અર્થે આપવી જોઈએ. પછીથી જુદા જુદા ગામને લગતા વિષયો લઈ તે સંબંધી રિપોર્ટ લખવાનું વિદ્યાર્થીઓને કહેવું જોઈએ.

ગણિત:—ગણિત વિદ્યાર્થીઓએ યાંત્રિક રીતથી દાખલા ગણ્યા હતા. પગથીઆં તેમજ તેને લગતી સમજાવતી લખવામાં આવી નહોતી. વ્યાજ, મુદ્દત, રાશ અને વ્યાજના દર સંબંધી વિદ્યાર્થીઓને જ્ઞાન નહોતું. સાપ-દરણુ હિપર બીજકુલ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું નથી. તેથી નીચલાં ધોરણોમાં શીખી ગએલા ગણિતના સિદ્ધાંતો જે દાખલાઓમાં હતા તે તેઓ ગણી શક્યા નહોતા. કામમાં પદ્ધતિ અને સ્વચ્છતાની એકંદર ખામી જણાતી હતી.

સૂચના:—વિદ્યાર્થીઓને ગણિતના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોનું બહુ પાકું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. શિક્ષકે તમામ જાતના દાખલા વર્ગ સમક્ષ ગણી બતાવવા જોઈએ અને સિદ્ધાંતો તર્કસિદ્ધ રીતથી તેમને સમજાવવા જોઈએ. વિશિષ્ટ પ્રકારનાં મનોમતનો આપી વિદ્યાર્થીઓમાં રસ અને ચોક્કસ તર્કબુદ્ધિ કેળવવી જોઈએ. દાખલા ગણતી વખતે તમામ જાતનું યાંત્રિક કામ તેમજ ગોખણપટ્ટીનું કામ યથા ન દેવું જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓએ દાખલાની રકમ બરાબર સમજી લેવી જોઈએ અને પછી ક્રમપૂર્વક પગથીઆં મૂકી દાખલા ગણવા જોઈએ.

શિક્ષકે પહેલાં દાખલા સંબંધી કસોટીના પ્રશ્નો વિદ્યાર્થીઓને પૂછવા અને જોવું કે તેઓ દાખલો બરાબર સમજ્યા છે કે નહિ. જ્યાં તેમની

ભૂલ થતી હોય ત્યાં તેમને પછીથી સમજ પાડવી. દાખલા ગણવાની નમુનાની રીતે વારંવાર કા. પા. ઉપર લખી બતાવવી જોઈએ.

ભૂમિતિ:—ભૂમિતિનો પશ્ચપત્ર વિદ્યાર્થીઓને જરા કડક લાગ્યો હોય એમ જણાયું હતું, તોપણ કામ જાગ્યેજ સંતોષકારક ગણી શકાય.

પ્રમેય અને કૃત્યો જે ઘણા વિદ્યાર્થીઓએ મોંએ કરી નાખ્યા હતાં તે પણ ખરી રીતે તેઓ લખી શક્યા નહોતા. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ આકૃતિ દાઢવામાં સાહિત્યોનો ઉપયોગ કર્યો નહોતો અને સ્વચ્છતાની ખામી જણાતી હતી.

સૂચના:—જે વિદ્યાર્થીઓની તર્કબુદ્ધિ કેળવાય તો વિષય બરાબર સમજી શકાય. આવી બુદ્ધિ કેળવવા માટે શિક્ષકે પ્રમેયો સંબંધી પ્રતિજ્ઞા જે હોય તેને લગતા માનગિક કસોટીના પ્રશ્નો પૃથ્વી તે સંબંધી વિચાર કરવાની તેમને ફરજ પાડવી. મિદ્ધાતનું દરેક પગથીઈ લઈ તેની મસજુતી આપી કૃત્યો કે પ્રમેયો સિદ્ધ કરવા જોઈએ, અને તેમ કરતાં પહેલેથી તે છેલ્લે સુધી જે વિચારની સાંકળ હોય તે સિદ્ધ કરી બતાવવી જોઈએ. કોઈપણ જાતનું સ્મરણશક્તિ અથવા ગોખણપટીનું કામ ચાલવા દેવું નહિ. સિદ્ધ કરવા માટે વિદ્યાર્થીઓને કા. પા. પાસે બોલાવી કરાવવું જોઈએ, અને આખુંએ કામ વિદ્યાર્થીઓની મદદથી કરાવવું જોઈએ. પાછલું જ્ઞાન હંમેશાં તાલું રહેવું જોઈએ. આ જ્ઞાનનો વહેવાર ઉપયોગ નવા કામની સિદ્ધિ વખતે થવો જોઈએ, ઘણી વખત એવું બને છે કે શિક્ષકો જાગ્યેજ ભૂમિતિનાં સાહિત્યો હાથમાં લઈ તેનો ઉપયોગ કરે છે. વિદ્યાર્થીઓ તેનું અનુકરણ કરે અને સાહિત્યોનો ઉપયોગ તેઓ કદાચ ખીલકુલ શીખે પણ નહિ. આ વિષયમાં ચોક્કસાઈ એક મુખ્ય બાબત છે એટલે તે કામમાં બરાબર આવવી જોઈએ શિક્ષકોએ જુદી જુદી જાતનાં ઉપપ્રમેયો કે કૃત્યો પ્રશ્નોરૂપે સંચિત કરવા જોઈએ અને તે આખાંને આખાં ગણી બતાવવાને બદલે તેને લગતી કેટલીક સૂચનાઓ આપી તે સિદ્ધ કરાવવાં જોઈએ. આવી જાતનું કામ તેમને માટે બુદ્ધિપૂર્વકની કસોટીરૂપ થઈ પડશે, જેથી છેવટે વિદ્યાર્થીઓ વિચાર કરતા થશે અને તેમની વિચારશક્તિ તેમજ તર્કબુદ્ધિ ખીલશે.

દેશીનામું:—નામું લખવામાં જે પારિભાષિક શબ્દ આવે છે તે સંબંધી વિદ્યાર્થીઓને સ્પષ્ટ ખ્યાલ ન હતો એમ જણાયું હતું. ઘણા વિદ્યાર્થીઓએ ચોક્કસાઈથી વ્યાજ ગણવામાં ભૂલો કરી હતી તેમજ રાજમેળ પણ ખોટા હતા, તેઓએ વ્યાખ્યાઓની સમજુતી આપી નહોતી. એકંદરે કામ સાધારણ હતું.

સૂચના:—પાઠશાળિક શબ્દો મેંએથી તેમજ વહેવાર કામથી સમજાવવા જોઈએ. મુખ્યગણિત ઉપર વિશેષ ભાર મૂકવો જોઈએ અને વિદ્યાર્થીઓને તેમના વહેવાર જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવા કહેવું જોઈએ. થોડાક યોગજ તેમને બતાવવા જોઈએ. નામું લખવાની પદ્ધતિની એ બાબુઓનો તેમને અર્થ સમજાવવો જોઈએ અને તે પ્રત્યક્ષ વસ્તુથી. પછીથી વિદ્યાર્થીઓની મદદથીજ જે બાબુમાં રકમો માંડવાની હોય તે બાબુએ તે મૂકવી જોઈએ.

હતિહાસ:—વિદ્યાર્થીઓનું કામ ધણું નબળું હતું. પ્રાચીન, મોગલ, અને મરાઠા સમયનો હતિહાસ ફીક વાંચવામાં આવ્યો હતો પણ બ્રિટિશ સમય તેમજ હિંદી કારભાર વિષે ઘણા વિદ્યાર્થીઓએ બીજકુલ અભ્યાસ કર્યો નહોતો. હતિહાસનો વિષય અથોગ્ય રીતે અને પદ્ધતિ વિના શીખવવામાં આવ્યો હતો એમ જણાય છે.

સૂચના:—શિક્ષકોએ હતિહાસમાંથી નકામી બાબતો મૂકી દેવી જોઈએ. ભૂતકાળના અનુભવથી માનવ સમાજ પ્રગતિ કરે છે એ સાસ્ત્ર તરીકે વિષય શીખવવો જોઈએ અને જે બનાવો આ સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરતા હોય તેના ઉપર વિશેષ ભાર મૂકવો જોઈએ. યુગકારક બનાવો પહેલાં શીખવવા જોઈએ અને પછી જે બનાવો બન્યા હોય તેનો તેની સાથે સંબંધ જોડવો જોઈએ, તવારીખો સમજાગી છોટી દેવાની નથી. કારણકે તે પણ બનાવોને યથાક્રમ યાદ કરવામાં મદદરૂપ છે. નકશા અને વંશવૃક્ષો તૈયાર કરવા જોઈએ અને તેનો તાર્કિક ઉપયોગ થઈ શકે અથવા સ્મૃતિને ઉત્તેજન મળી શકે એવા હેતુથી ને વર્ગની ભીંતો ઉપર લટકાવવા જોઈએ. વિષયશિક્ષણમાં સંપ્રદરશાન અગત્યની વસ્તુ છે. વિદ્યાર્થીઓની મદદથી સંપ્રદરશાન તૈયાર કરવું જોઈએ. સમાજની ઔદિક અને સામાજિક ઉત્પત્તિ અને ગુજકીય પ્રગતિને અગત્ય આપવી જોઈએ.

ભૂગોળ:—જવાબ ઉપરથી જણાઈ આવ્યું હતું કે ઘણા વિદ્યાર્થીઓએ ખુદિ વગરનું અને વાંચેલા વિષયની સમજ વગરનું લખી નાખ્યું હતું. તેઓએ નકશો પૂર્યો હતો તે ઉપરથી જણાય છે કે નકશાનું વાચન ધણું નબળું હતું. પ્રાકૃતિક ભૂગોળનું જ્ઞાન વર્ગમાં શીખવવામાં આવ્યું નથી. નકશો દોરવાનું કામ અમતોપકારક હતું.

સૂચના:—ભૂગોળશિક્ષણની છેલ્લામાં છેલ્લી પદ્ધતિથી શિક્ષકોએ વાકેફગાર રહેવું જોઈએ. શિક્ષણ વખતે માનવ તત્ત્વ લંબેશમાં આગળ પડતું કરવું જોઈએ. કાર્યકારણના સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ વિષય શીખવવો જોઈએ.

પ્રાકૃતિક પરિસ્થિતિ અને માનવજીવનનો પરસ્પર સંબંધ સંપૂર્ણ રીતે સમજાવવો જોઈએ. માનવજીવન તેમજ પ્રાકૃતિક રચના સંબંધી વર્ણન કરી ભૂગોળના રસ ઉત્પન્ન કરવો જોઈએ. નકશા અને ચિત્રોનો ઉપયોગ થવો જોઈએ; અને નકશા પુરવા, ચિત્રો અને આકૃતિઓ કાઢવી વગેરે પ્રાયોગિક કામ તેમને આપવું જોઈએ. પહેલાં તેમને વિષયનો અભ્યાસ કરવા જુદાપૂર્વક પ્રશ્નો આપવા જોઈએ. પંચીથી શિક્ષકે તેમના અભ્યાસમાં વધારો કરવો જોઈએ. તેમના જ્ઞાનમાં વધારો થાય એટલા માટે કેટલાક ભૂગોળના પુસ્તકો વાંચવા તેમને લક્ષ્યમણુ કરવી. આધુનિક ભૂગોળ શિક્ષણ કેવું જોઈએ તેનો એકજ પાઠ્યપુસ્તક વાંચવાથી ખ્યાલ આવી શકાશે નહિ.

વિજ્ઞાન અને આરોગ્ય:—કાગ એકંદરે કીક હતું. વિજ્ઞાન અને આરોગ્યના સિદ્ધાંતોને લેવારે સ્વસ્થતા મૂકવામાં કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને સમજ પડી નહોતી. માગેલી આકૃતિઓ ધણા વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા શક્યા નહોતા. વિજ્ઞાનની જાણતો જ્ઞાન તેઓએ નિરીક્ષા કરીને નહિ તેમજ તકથી નહિ પણ પાઠ્યપુસ્તકો દ્વારા મેળવ્યું હતું.

સૂચના:—જોરાકનાં તરવો તેમ / વિદ્યાર્થીનો સંબંધી નકશા તૈયાર કરવા જોઈએ. જુદી જુદી જાતની ગરુઈ જ્ઞાનસની તકતીઓનો છુટથી ઉપયોગ કરવો જોઈએ. જોરાક અને આરોગ્યની જાણનામાં જે જે અખતરો થઈ રહ્યા હોય તેનો તેમને ખ્યાલ હોવો જોઈએ આરોગ્યપ્રદર્શનો જે નર્મ પાગેના સ્થળમાં જણાય નો તેનો પુરેપુરો લાભ લેવો જોઈએ. આકૃતિઓ અને શરીરરચનાનાં ચિત્રોનો જે ચોગ્ય ઉપયોગ કરવામાં આવે તે તેઓ ધણા કીમતી થઈ પડે.

ખેતી કામના વિદ્યાર્થીઓ

માપકરણમાં વિદ્યાર્થીઓએ સાદું કામ કર્યું નહોતું. ઘણા વિદ્યાર્થીઓને સહકારના સિદ્ધાંતોનો અસ્પષ્ટ ખ્યાલ છે. ખેતીકામ વિષેનું જ્ઞાન સંતોષકારક હતું. હસ્તઉદ્યોગનું કામ સંતોષકારક હતું.

ઉર્દુ ઉમેદવારો

લાખા:—ઘણા વિદ્યાર્થીઓ સંબંધ જણાવી શક્યા નહોતા. સમજુતી ખામીજરૂરી હતી. વ્યાકરણ વિસારી દેવામાં આવ્યું હતું. વ્યાકરણ કે પૃથકરણ શું છે તેનો તેમને ખ્યાલ નહોતો.

મુખપાઠ:—વાચન સંતોષકારક હતું પણ ઉચ્ચારમાં ખામી હતી.

હસ્તલેખ વાચન:—હસ્તલેખોનું વાચન કરવાનો જોઈએ તેવો મહાવરો વિદ્યાર્થીઓને નહોતો.

નિબંધ:—ધણા વિદ્યાર્થીઓએ વર્ણનાત્મક નિબંધ લખવાનું પસંદ કર્યું હતું અને તે વિષે લંબાણથી લખી નાખ્યું હતું. લંબાણમાં વિષય અને પેટા વિષયની ગોઠવણીમાં ખામી હતી. અક્ષર ભેદાળથી લખેલા હતા અને તેમને લખવાનો મહાવરો પણ નથી.

ગણિત:—પદ્ધતિપૂર્વક કામ કરવામાં આવ્યું નહોતું. નીચલાં ધોરણોમાં થએલા કામનું પુનરાવર્તન થયું નથી. તેથી એ સિદ્ધાંતો જેમાં આવ્યા હતા એવા દાખલા તેઓ ગણી શક્યા નહોતા.

દેશીનામું:—વ્યાગની ગણતરીમાં તેમજ રકમ નોંધવામાં ભૂલો કરી હતી. શિક્ષક દાટવાના પત્રકમાં એ બાબતની રકમ વિદ્યાર્થીઓએ યોગ્ય રીતે બતાવી નહોતી.

ભૂમિતિ:—જવાબપત્રકો ઉપરથી જણાઈ આવતું હતું કે ધણા વિદ્યાર્થીઓએ પુસ્તકનું જ્ઞાન લખી જણાવ્યું હતું. પ્રાકૃતિઓ ખોટી દોરી હતી. સાધનોનો ઉપયોગ શીખ્યા નથી જણાતા.

ઈતિહાસ:—વિદ્યાર્થીઓએ બુદ્ધિપૂર્વક લખાણ કર્યું નહોતું. જવાબો અસ્પષ્ટ અને અચોક્કસ હતા. એ ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે તેમને વિષયનું દૃઢ જ્ઞાન નહોતું.

ભૂગોળ:—ધણા વિદ્યાર્થીઓ પ્રાકૃતિક ને ખજોળ સંબંધી જ્ઞાનમાં ધણા કાચા હતા.

વિજ્ઞાન:—આ વિષયમાં વિદ્યાર્થીઓ નયજા હતા. પ્રયોગની ખામનો વિગતવાર વર્ણન કરી બતાવી નહોતી. પારિભાષિક શબ્દો સમજાવ્યા નહોતા. એકંદરે કામ જોઈએ તેવું જણાયું નહોતું.

શિક્ષક-વર્ગ આમોદ

ભરૂચ જિલ્લા સ્કૂલ બોર્ડે કેળવણીના ક્ષેત્રમાં શરૂ કરેલા નવીન પ્રયોગ

ભરૂચ જિલ્લા સ્કૂલ બોર્ડે તરફથી રા. રા. ગોપાળલાલ ધ્રુવરલાલ શાહ એડમિનિસ્ટ્રેટિવ એક્સિસર સાહેબની રાહબરી નીચે આમોદ મુકામે શિક્ષકોને તાલીમ આપવા સારૂ તા. ૨૭-૯-૧૯૩૪થી તા. ૪-૧૦-૩૪

સુધી એડમિનિસ્ટ્રેટિવ અને સુપરવાઇઝિંગ સ્ટાફ મારફતે એક શિક્ષક વર્ગ ચલાવવામાં આવ્યો હતો.

શિક્ષકોને તાલીમની જરૂરિયાત:—હાલના પ્રાથમિક શિક્ષક વર્ગમાં સુધારણા થયા વિના ટ્રેનવર્ણીમાં નવો એક આવે એ સંભવિત જણ્યું નથી. શિક્ષિત શિક્ષક પણ આજના જમાનામાં ઘણા પાછળ પડી ગએલો જણાય છે, અને તેને શિક્ષણના નવા સિદ્ધાંતો, નવી પદ્ધતિઓ વગેરેથી વાકેફ કરવાની અગત્ય રહે છે. આવા મંત્રેગોમાં ભરૂચ જિલ્લા સ્કૂલ બોર્ડે પોતાના સ્ટાફદ્વારા શિક્ષકોને શિક્ષણ આપવાનો વર્ગ ખોલવાની પ્રથા સને ૧૯૩૧ની સાલથી શરૂ કરી છે. પ્રથમ બે વર્ગો અનુક્રમે અંક-લેશ્વર અને જંબુસર ખાતે ભરવામાં આવ્યા હતા અને ચાલુ સાલે ત્રીજો વર્ગ આમોદ મુકામે ભરવામાં આવ્યો હતો. અનુભવ ઉપરથી માલમ પડ્યું છે કે આવા વર્ગમાં તાલીમ મેળવ્યા બાદ શિક્ષકના કામમાં નિર્વિવાદ રીતે સુધારણા થએલી હોય છે.

આમોદ શિક્ષકવર્ગનો કાર્યક્રમ:—પાછલી સાલ તાલીમ મેળવી ગએલા શિક્ષકોએ પોતાને આવા વર્ગોના શિક્ષણથી થએલા લાભોનું પ્રચારકાર્ય કરેલું હોવાથી ચાલુ સાલે આમોદમાં રખાએલા વર્ગમાં દાખલ થવા માટે લગભગ ૭૫ ઉમેદવારોની અરજીઓ આવી હતી, અને તેમાંથી ૩૫ વિદ્યાર્થીઓ ચુંટી કાઢવામાં આવ્યા હતા.

રોજના કાર્યની શરૂઆત સવારમાં ૭-૧૫ના સમયે પ્રાર્થનાથી થતી અને ૧૦-૩૦ ના સમયે વર્ગ પુરો થતો. બપોરના ગાળામાં વિદ્યાર્થીઓ ભોજન ઇત્યાદિથી પરવારી આરામ લઈ વાચન, હસ્તકામ, પાઠની તૈયારી વગેરે કરતા. ત્યારપછી ૧-૩૦ થી વર્ગ શરૂ થતા તે ૪-૩૦ ના સમયે પુરો થતા. સાંજના સમયે વિદ્યાર્થીઓને એક કલાક સુધી ફિલ્મ, રમત, સ્કાઉટિંગ વગેરેની તાલીમ આપવામાં આવતી. રાત્રિએ ૮-૩૦થી ૯-૩૦ સુધી બુદ્ધે બુદ્ધે દિવસે જીદુઈ જ્ઞાનસતી મદદથી વ્યાખ્યાન, આકાશનિરીક્ષણ, સંગીતનો જલસો, કેમ્પફાયર, વાર્તાલાપ વગેરે બાબતોને સ્થાન મળતું. રવિવાર તા. ૩૦-૯-૧૯૩૪ ને દિવસે શિક્ષકોને આમોદથી ચાર માઇલ દૂર સર-ભોણ ગામના ખેતી વર્ગમાં ચાલતું કામ જોવા માટે મોકલ્યા હતા.

આ પર્યટનમાં શિક્ષકોએ સવારથી સાંજ સુધી આનંદ સાથે જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હતું. સરભોણ ખેતીવર્ગ શિક્ષક મિ. જેસીંગલાઈ પટેલે તેમજ સ્કૂલ સ્ટાફે પર્યટને ગએલા બધા શિક્ષકોની સુંદર સરભરા કરી હતી.

વર્ગમાં થએલું કામ:—આઠ દિવસ સુધી વર્ગ-નિયમિત આજ્ઞા. તે દરમિયાન નિયત કરેલા સમયપત્રક પ્રમાણે એકમિનિસ્ટ્રેટિવ ઓફિસર મિ. જી. આઇ. શાહ બી. એ. અને ત્રણ સુપરવાઇઝરો મેસર્સ એ. એમ શાસ્ત્રી બી. એ., એ. એચ. શેખ અને એ. જી. રાજા કામ કરતા હતા. તેમણે શાળામાં શીખવાના, જુદા જુદા વિષયો અંગ્રજી, વાચન, કવિતા વ્યાકરણ, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વિજ્ઞાન, શ્રુતસેખન ને ડ્રાઇંગ વગેરે શીખવવાની પદ્ધતિ સંબંધમાં માર્ગદર્શન કર્યું હતું. એ ઉપરાંત શિક્ષણના સિદ્ધાંતો, બાળમાનસના અભ્યાસની જરૂરિયાત, ભાષાજ્ઞાન, સંગીત, હસ્તકામ, ચિત્રકામ, સૃષ્ટિનિરીક્ષણ વગેરે વિષયો પર પુરતું લક્ષ અપાડ્યું હતું. દરરોજ કથિતપાઠો આપવામાં આવતા હતા. એકાદ વર્ષે નમુનાના કથિતપાઠો આપવા માટે જિલ્લાની જુદી જુદી શાળાઓમાંથી ચુનંદ શિક્ષકોને ચૂંટી કાઢવામાં આવ્યા હતા. તે ઉપરાંત સુપરવાઇઝર અને હાઇસ્કૂલના શિક્ષકોએ નમુનાના પાઠો આપવામાં અને તે ઉપર ચર્ચા કરવામાં રસપૂર્વક ભાગ લીધો હતો.

નીચેના વિષયો ઉપર નમુનાના પાઠ આપ્યા હતા:—

૧. કવિતા
૨. વિજ્ઞાન
૩. અંગ્રજી
૪. ભૂગોળ અને વિજ્ઞાન
૫. વ્યાકરણ
૬. ઇતિહાસ

નમુનાના પાઠો જોવાથી શિક્ષકોને પોતા કામ કેવી રીતે કરવું તેનો ખ્યાલ આવી શકે છે.

શિક્ષણમાં જરૂરી સાહિત્ય રચાનિક અનુકૂળતા મુજબ કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરવું અને બાળકો પાસે સર્જનાત્મક કૃતિઓ તેમજ વનસ્પતિ અને પ્રાણીનાં અવસોદન કેવી રીતે કરાવવાં તે માટે વિદ્યાર્થીઓને ખાસ તાલીમ અપાઈ હતી કે જેથી પોતાને ગમે જઈને બાળકો પાસે શિક્ષકો તે રીતે કામ કરાવી શકે.

પાઠ ઉપરાંત નીચેના વિષયો ઉપર વ્યાખ્યાન થયાં હતાં:—

૧. ગણિતશિક્ષણ
૨. નવયુગનો શિક્ષક

૩. એકશિક્ષકશાળાપદ્ધતિ
૪. ભૂગોળશિક્ષણ
૫. શાળામાં હસ્તકામ
૬. ડ્રાઇંગશિક્ષણ
૭. કવિતાના રાગ
૮. રકાઉટિંગ
૯. રેકોર્ડસ સોસાયટી

ડિસ્ટ્રિક્ટ સ્કૂલબોર્ડ, સુરત

વાર્ષિક રિપોર્ટ સને ૧૯૩૩-૩૪.

સને ૧૯૨૩નો પ્રાથમરી એન્જલુકેશન એક્ટ પસાર થયા પછી સુરતની ડિસ્ટ્રિક્ટ સ્કૂલબોર્ડ સને ૧૯૨૬ ની ૧લી સપ્ટેમ્બરે સુરત જિલ્લાની પ્રાથમિક કેળવણીનો વહીવટ પોતાને હસ્તક લીધો ત્યારથી આ જિલ્લાની પ્રાથમિક કેળવણીના ઇતિહાસનું નવું પ્રકરણ શરૂ થાય છે.

ડિસ્ટ્રિક્ટ સ્કૂલબોર્ડના આ વર્ષના કાર્યક્રમમાં આ જિલ્લાની પ્રાથમિક શાળામાં વાચન, લખનું, અને ગણનું, એ ભણતર ઉપરાંત કેળવણીથી ઉદ્દેશ પુરો પાડવાને બાળકને મનુષ્યસ્વરૂપના ઉપયોગી થઈ પડે એવી કેટલીક વહેવાર પ્રવૃત્તિઓ દાખલ કરવામાં આવી છે.

માનસિક કેળવણી

કાર્યક્રમમાં એવી પદ્ધતિ અને પ્રવૃત્તિઓ દાખલ કરવામાં આવી છે, કે જેથી બાળકો કેવળ ચોપડીઓદ્વારાજ નહિ પણ સ્વકૃતિથી, એક બીજા સાથે પ્રમાણિક હરિકાષ્ઠિભિા ઉતરીને વહેવાર જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે.

પ્રદર્શનો:—પ્રથમ તે ચિત્રો, મોડેલ, નકશા અને રમતદ્વારા શિક્ષકો બાળકોને શિક્ષણ આપી શકે, એ હેતુથી જિલ્લાનાં ઘણાં સ્થળોએ પ્રદર્શનો ભરવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી. એ પ્રદર્શનોમાં શિક્ષકો અને બાળકોના નમુનાનો સંગ્રહ તૈયાર કરાવી બતાવવામાં આવ્યો હતો. આજે ઘણી શાળાઓમાં ભૂગોળ, ઇતિહાસ વગેરે વિષયો જેમ અને તેમ નકશા, ચિત્રો અને નમુનાદ્વારા શીખવવા પ્રયત્ન થાય છે.

પરિપદો:—શિક્ષકો પોતાના ક્ષેત્રમાં જ્યાંસુધી સમય પ્રમાણે નવીનતા ન લાવી શકે, ત્યાંસુધી સમાજમાં તેની કિંમત અંકાતી નથી. શિક્ષક પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં હંમેશાં ભાવના અને વિસ્તૃત દૃષ્ટિથી કામ કરી શકે અને સમાજમાં એનું જે ઉચ્ચ સ્થાન હોવું જોઈએ તે, કાર્યમાં રહે એ હેતુથી જિલ્લાનાં જુદાં જુદાં સ્થળોએ પરિપદો ભરવામાં આવી હતી.

એ પરિપદો શિક્ષક વર્ગને એટલે દરજ્જે માર્ગસૂચક થઈ ગઈ કે શિક્ષકો પોતા પોતાના કામમાં અદ્વાડિક ટ્રેનિંગ વર્ગો ખોલવા પ્રેરાયા. એવા ટ્રેનિંગ વર્ગો જિલ્લામાં મગોદ, મોગરાવાડી, સરીસ્ટેશન અને ચીખલીમાં ખોલવામાં આવ્યા હતા.

આ ટ્રેનિંગ વર્ગો લગભગ ટ્રેનિંગ કોલેજનીજ પદ્ધતિએ ચલાવવામાં આવ્યા છે. દરરોજ કરાવેલાં ટાઇમ-ટેબલ પ્રમાણે એક બે કથિતપાઠો, શિક્ષણપદ્ધતિ ઉપર નિબંધો, કથિતપાઠો ઉપર ટીકા, નામદાર ડિરિટ્રક્ટ સ્કૂલખોડના કાર્યક્રમ ઉપર ચર્ચા, એમ અનેક બાબતો હાથ ઉપર ધરવામાં આવી હતી.

મેજિકલેન્ટર્ન:—મેજિકલેન્ટર્નના પ્રયોગો કરી બતાવી દૃષ્ટિદ્વારા શિક્ષણ આપવાની પ્રવૃત્તિએ પણ ક્રીક કાર્યકર્મું. સ્લાઇડો માટે રેડકોસ સોસાયટીનો ડિરિટ્રક્ટ સ્કૂલખોડ તરફથી આભાર માનવામાં આવ્યો હતો. મેજિકલેન્ટર્નના પ્રયોગો બાળકો અને ગ્રામ્યજનતામાં ઘણા સોદાગ્રિય થઈ પડ્યા છે.

મોડેલ શાળાઓ:—આ સિવાય જિલ્લાની ૧૧ શાળાઓને મોડેલ શાળા એટલે નમુનેદાર શાળાઓ કે જેમાંથી આભુજાજીની બીજી નિશાળો શિક્ષણ સંબંધી ગ્રેન્ટ્સ મેળવી અનુકરણ કરે એવી બનાવવામાં આવી છે. આવતા વર્ષે તરી ૪૦ શાળાઓને મોડેલ સ્કૂલ બનાવવામાં આવી છે.

પર્યાટનો:—પ્રાથમિક શાળાનાં બાળકોને પર્યાટનદ્વારા અવલોકન કરાવી શિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવી છે.

છોકરીઓ માટે લેવાએલી વર્નાક્યુલર ફાઇનલ પરીક્ષા, ઉત્તર ભાગ.

ઉ. ભા. માં અને ૧૯૩૪ માં લેવાએલી છોકરીઓ માટેની
વ. ફા. પરીક્ષામાં પાસ થએલા ઉમેદવારોના નામની યાદી:—

નં.	નામ	માર્ક	નં.	નામ	માર્ક
	અમદાવાદ જિલ્લો				
૧	ઈંદુમતી રણછોડલાલ શાહ	૪૫૬	૨૯	મદુમતી જયદેવલાલ મેહતા	૩૮૩
૨	નવનીતકળા ઉપેન્દ્રરાય મહેતા	૪૪૭	૩૧	પાર્વતી સોમેશ્વર પંડ્યા	૩૮૨
૩	અશ્વમતી શંકરલાલ સતપથી	૪૪૦	૩૨	આનંદી કુલજી ખિસ્તી	૩૭૬
૪	કસ્તુરી જગનલાલ પંડ્યા	૪૩૦	૩૩	ઉચ્ચ આશીર્વાદ ખિસ્તી	૩૭૮
૫	નાઓમી વિશ્રામ ખિસ્તી	૪૨૯	૩૪	કાન્તાબેન મણીલાલ ગાંધી	૩૭૭
૬	હેલમ આબરભાઈ કોટવાળ	૪૨૭	૩૫	જયમતી જગજીવન જાની	૩૭૬
૭	પુષ્પાવતી કદાનજી પંડ્યા	૪૧૯	૩૬	નારા સોમનાથ પટેલ	૩૭૫
૮	હરશીદા શંભુપ્રસાદ મહેતા	૪૧૮	૩૭	સુશીલા ત્રીકમભાઈ ખિસ્તી	૩૭૩
૯	સાવિત્રી પ્રાણશંકર દાકર	૪૧૨	૩૮	જેનાળ નાયુભાઈ મુલતાની	૩૭૧
૧૦	શાંતિ જેઠાલાલ પારેખ	૪૦૭	૩૯	ચાંતાગવરી ભોગીલાલ પરીખ	૩૭૧
૧૧	ચંદ્રમતી શંકરલાલ દાણી	૪૦૪	૪૦	જયકુંવર વસનજી અસરા	૩૬૯
૧૨	કાન્તા નારણજી ડોસાણી	૪૦૪	૪૧	ચંદ્રકાન્તા ચંદુલાલ શાહ	૩૬૭
૧૩	જયંકર મોહનલાલ પટેલ	૪૦૦	૪૨	વિદ્યા માણેકલાલ શાહ	૩૬૭
૧૪	ત્રિસ સુલેમાન ખિસ્તી	૩૯૮	૪૩	કપિલા જ્ઞેશંકર ત્રવાડી	૩૬૬
૧૫	મધુકાન્તા છોટાલાલ ભટ્ટ	૩૯૭	૪૪	વિદ્યાગવરી ગરગોવિંદ દવે	૩૬૫
૧૬	આલુબેન જેઠાભાઈ પટેલ	૩૯૪	૪૫	કુસુમ ભુજંગીલાલ કારભારી	૩૬૫
૧૭	સરસ્વતી ચીમનલાલ પટેલ	૩૯૩	૪૬	શારદા હંકમજી શાહ	૩૬૫
૧૮	ત્રિસ પુનલલાલ ખિસ્તી	૩૯૧	૪૭	પાર્વતી ત્રિભોવનદાસ પટેલ	૩૬૨
૧૯	કપિલા મોતીલાલ મહેતા	૩૯૧	૪૮	ચંદ્રભાગા દાકરલાલ રીંગવાળા	૩૬૨
૨૦	સવિતા સારાભાઈ વઘીલ	૩૮૯	૪૯	વિદ્યા જીકડભાઈ શાહ	૩૬૨
૨૦	ચંપા ચીમનલાલ ભટ્ટ	૩૮૯	૫૦	કૌશલ્યા મણીલાલ દેસાઈ	૩૬૦
૨૨	ગંગા હરગોવિંદાસ પટેલ	૩૮૮	૫૧	જસુમતી મણીલાલ શાહ	૩૫૯
૨૩	હીરાગવરી માધવલાલ પરીખ	૩૮૭	૫૨	શકરી પીતાંબરદાસ ભાવસાર	૩૫૮
૨૪	જીવી ભલાભાઈ શાહ	૩૮૭	૫૩	ભાનુમતી રતનલાલ દવે	૩૫૬
૨૫	શારદાગવરી ગોપાળ ખિસ્તી	૩૮૬	૫૪	જયમતી શંકરલાલ દવે	૩૫૬
૨૬	સરસ્વતી કામેશ્વર દવે	૩૮૫	૫૫	આનંદી ત્રિપુરાશંકર જોષી	૩૫૬
૨૬	અલકકિશોરી ભાઈલાલ ત્રિવેદી	૩૮૫	૫૬	સવિતા અંબાલાલ શાહ	૩૫૬
૨૮	ઈંદુમતી મનસુખરામ મહેતા	૩૮૪	૫૭	સુભદ્રા મોહનલાલ પરીખ	૩૫૩
૨૯	એલીસ ધુળાજી ખિસ્તી	૩૮૩	૫૮	સુરજ મગનલાલ વાળંદ	૩૫૧
			૫૯	લક્ષ્મીબેન હરિવલ્લભદાસ દવે	૩૪૯
			૬૦	કુમદગવરી પ્રભુલાલ મેહતા	૩૪૯

६१ पुष्पावती कोगीलास शाह	३४८	६१ छरी श्रीमनलास शंभवी	३२५
६२ मेरी लाजरसभाई कंधारीया	३४७	६२ सविता वीरछुभाई डाकर	३२५
६३ दोरेन्स जेन्तमीन प्रिस्ती	३४६	६३ गीरीमेन गोडणदास कायेया	३२४
६४ शारदा पीताम्बरदास शाह	३४५	६४ शान्ता मनोरदास मेढता	३२४
६४ शारदा धुशिरलास शाह	३४५	६५ मदन पुंनभाई सोनी	३२४
६६ राधा मनोरदास पटेल	३४४	६६ उदुमती शंभुलास शाह	३२४
६७ विद्यालक्ष्मी रामराजगुह देसाध	३४३	६७ उदुमती मोतीलास शाह	३२४
६७ शान्ता परलुलास डाकर	३४३	६८ महालक्ष्मी टाडरशी शाह	३२३
६८ विनोद मुलेमान परमार	३४२	६९ ह्यागवरी कोगीलास व्यास	३२३
७० मधुशान्ता हीरालास शाह	३४०	७० विद्या गोरधनदास पटेल	३२२
७१ नशी जेडाजास लावसार	३३८	७१ पुष्पावती रवीशंकर त्रिवेदी	३२१
७१ मानुमती नारलुदास परीष	३३८	७२ भाषी दलसुम्भराम छपाध्याय	३२१
७३ आगीरशी प्रभाशंकर लट्ट	३३७	७३ देव्यायागा उदुमती व्यास	३२१
७३ गीरीमेन लक्ष्मभाई पटेल	३३७	७४ यंभा पीताम्बरदास दलास	३२०
७३ रसु देशवलास शाह	३३७	७५ नंदयागा जालाभाई नरा	३२०
७३ रतीशान्ता हरीप्रसाद त्रिवेदी	३३७	७६ यंयगा सोमनाथ व्यास	३१६
७७ सरस्वती दामोदर गोमठ	३३५	७७ दीग मगनलास हवे	३१८
७८ यंदन सांकनयंद नसरवादी	३३४	७८ शाता जेडाजास मोदासु	३१७
७८ मंजुजा मोतीलास पटेल	३३४	७९ प्रभावती छगछवन जेपी	३१५
७८ विद्या अंभासास पटेल	३३४	८० दयावती जालाभाई शाह	३१५
७८ जेसुननीशाह धमागशाह	३३४	८० संयन शशीनाथ देरासरी	३१५
अनया	३२१	८१ नंदामेन छवराम जनी	३१३
८२ शारदा पुत्रोत्तम अगवयागा	३३३	८२ उदमलुगी देवाभाई पटेल	३१३
८२ सविता मगनलास पारेष	३३३	८३ हीरालक्ष्मी भाषुललास महेता	३१२
८४ सांता छोटालास लट्ट	३३२	८४ सुयंशान्ता लुलाभीदारा	३१०
८४ मंगणा नटवरलास हवे	३३२	नाथुपवरी	
८६ महालक्ष्मी श्रीमनलास शाह	३३१	८५ नर्मदा प्रभाशंकर हवे	३०६
८६ कमणा कुंवरछ व्यास	३३१	८६ शाता महंतलास लुहार	३०६
८८ अमरीत लक्ष्मीशंकर महेता	३३०	८७ शारदा रतीलास पटवा	३०६
८८ सुलोचना देशवलास शाह	३३०	८८ विद्यागवरी वनगाणीदास डाकर	३०५
८९ शान्तामेन छवलुलास पटेल	३२९	८९ सविता जालाभाई त्रिपाठी	३०५
८९ रहुमन पुंनभाई वेरा	३२९	९० कमणा मगन व्यास	३०५
८९ नयेन्द्र रतीलास त्रिवेदी	३२८	९० शांतागवरी शीवसिंहछ देसाध	३०४
८९ विद्या छोटालास जनी	३२७	९१ विन्यागवरी लक्ष्मीशंकर रावण	३०४
८९ विनीकेश जाला प्रिस्ती	३२६	९१ धुणीमेन काणीदास शाह	३०४
८९ शारदा पाडीलास पटेल	३२६	९१ सविता छगनलास तवाडी	३०४
८९ सविता अंभाशंकर अध्याय	३२५	९२ विद्यागवरी उदुमतीशंकर शुक्ल	३०३
८९ सुमन छोटालास लट्ट	३२५	९३ शांता प्रभाशंकर हवे	३०२
८९ मुरीमल मोहनलास लावसार	३२५	९३ लीलावती जेडाजास पटेल	३०२
८९ शारदा राययंद पटेल	३२५	९३ शारदा नजलास पटेल	३०२

૧૩૯ સવિતા રેવાસંકર બની	૩૦૧	૧૧ કાવિણ્યા મુગળ કિથન	૪૧૬
૧૪૦ કમળાબેન નારણલાલ મહેતા	૨૯૯	૧૧ રતન કામાળ કિથન	૪૧૬
૧૪૧ કમળા ગણપતરામ પટેલ	૨૯૮	૧૩ ગોદાવરીબેન અંબાલાલ નેપી	૪૧૪
૧૪૨ બસુ હિમીઆશંકર ત્રિવેદી	૨૯૭	૧૪ મારગેટ ચોહાન ખિરતી	૪૧૩
૧૪૩ હરી મર્યાભાઈ પટેલ	૨૯૬	૧૫ મણી રેવા કિથન	૪૧૨
૧૪૪ નિર્મળા મોહનલાલ શાહ	૨૯૫	૧૬ હરિદર રાણાળ કિથન	૪૦૯
૧૪૪ વસંતી મગનલાલ દવે	૨૯૫	૧૭ મારગેટ ધુળા ખિરતી	૪૦૮
૧૪૬ કમળાબેન ચોપટલાલ ત્રવાડી	૨૯૪	૧૮ એરપાહ લવળ કિથન	૪૦૩
૧૪૭ કંચન બેગચંદ પાટાળીવાળા	૨૯૩	૧૯ અન્ના રામભાઈ કિથન	૪૦૧
૧૪૮ કપિલા ભગુભાઈ પટેલ	૨૯૨	૨૦ સત્યવતી જળી કિથન	૩૯૭
૧૪૯ વિદ્યા પ્રદસાદળ પટેલ	૨૯૦	૨૧ જયવંતી સવધાન ખિરતી	૩૯૬
૧૫૦ કલાવતી માણેકલાલ શાહ	૨૮૯	૨૨ મંગુબેન અંબાલાલ કંસારા	૩૯૫
૧૫૧ ચંદાભાઈ છોટાલાલ શાહ	૨૮૮	૨૨ વિનોદલક્ષ્મી મંગુભાઈ ત્રિવેદી	૩૯૫
૧૫૧ વિમળા ધીરજલાલ ગાધી	૨૮૮	૨૪ તારાબેન ખોડાભાઈ પટેલ	૩૯૨
૧૫૩ અંબા મોહનલાલ ત્રિવેદી	૨૮૭	૨૪ સુગિત્રા ખીજલ કિથન	૩૯૨
૧૫૪ સવિતા સુનીલાલ પટેલ	૨૮૬	૨૬ કમળા સુનીલાલ મુતરીઆ	૩૮૭
૧૫૪ હસમુખ શંભુપ્રસાદ ત્રિવેદી	૨૮૬	૨૬ વિજયાબેન મુગળભાઈ હક્કર	૩૮૭
૧૫૬ પ્રમોદા મોહનલાલ ત્રિવેદી	૨૮૫	૨૮ નર્મદાબેન મણીલાલ ત્રિવેદી	૩૮૬
૧૫૭ અનસુયા ચંદુલાલ ભટ્ટ	૨૮૩	૨૮ સુસાણા રતનચંદ કિથન	૩૮૬
૧૫૭ શાંતા લક્ષ્મીભાઈ શેઠ	૨૮૩	૩૦ અગ્નેશ ગવર્ધન ખિરતી	૩૮૫
૧૫૭ લીલાવતી હરીલાલ પટેલ	૨૮૩	૩૧ સુચંદાનંતાબેન ભાઈશંકર વ્યાસ	૩૮૪
૧૬૦ મહાલક્ષ્મી ગણાભાઈ દલવાડી	૨૮૧	૩૨ સુસાણા ધનળ ખિરતી	૩૮૦
૧૬૧ હસમુખજીના બજાદેવરામ વ્યાસ	૨૬૫	૩૩ અળીમહસિ આનાળ કિથન	૩૭૭

ઉદ્

૧ ખીઆનળ મુસામુરુલ શેખ	૩૬૦
૨ ખેરનીશા ફતેહમહમ્મદ શેખ	૨૭૦

ખેડા જિલ્લો

૧ મરીયમ લક્ષ્મી કિથન	૫૩૫	૪૧ તારા ગણેશ ખિરતી	૩૬૭
૨ મરીઅમ ભગવાન કિથન	૪૬૬	૪૨ વિદ્યાગૌરી મંગળ કિથન	૩૬૬
૩ કશ્યા રામળ કિથન	૪૩૫	૪૩ આથેલ દાનીએલ કિથન	૩૬૫
૪ નિર્મળા નરસિંહ કિથન	૪૩૪	૪૩ ખેન્ડીના ખોડાભાઈ કિથન	૩૬૫
૫ મણી ધુળા ખિરતી	૪૩૩	૪૫ કાશીબેન હરીભાઈ ખિરતી	૩૬૩
૬ રૂથ કરેતુર કિથન	૪૩૧	૪૬ દોલત દાદુળ કિથન	૩૬૧
૭ લલિતાબેન મગનલાલ વ્યાસ	૪૨૭	૪૭ સવિતા લક્ષ્મીદાસ આહીન	૩૬૦
૮ પૂર્ણવતી ધરનંદ ખિરતી	૪૨૬	૪૮ તાગબેન દીપચંદ શાહ	૩૫૯
૯ રાહલ ખાના કિથન	૪૨૫	૪૯ મરથા મોતીલાલ ખિરતી	૩૫૮
૧૦ રૂખી ખીજલ કિથન	૪૨૦	૫૦ શારદાબેન મોહનલાલ શાહ	૩૫૦

૫૧ સોનાબેન સોમાભાઈ બારૈયા	૩૪૬	૬૧ ગુણવંતીબેન અંબાલાલ શાહ	૨૯૯
૫૧ મધુકાન્તા માણેકલાલ ભટ્ટ	૩૪૬	૬૨ શાન્તા ઉમીઆશંકર નેધી	૨૯૮
૫૧ નાઓમી હીરજી કિશન	૩૪૬	૬૩ વિમળાબેન હીરાભાઈ પટેલ	૨૯૭
૫૪ એલન પાઉજ ખિસ્તી	૩૪૮	૬૪ મણીબેન દાસીભાઈ પટેલ	૨૯૬
૫૫ મારગ્રેટ સીલાસ કિશન	૩૪૭	૬૫ સાયમ્ન રૈયા ખિસ્તી	૨૯૪
૫૬ મોતી ગીરધરલાલ પટેલ	૩૪૪	૬૫ શકરીબેન નાયાભાઈ શેખ	૨૯૪
૫૭ હનુ માકલુ ખિસ્તી	૩૪૩	૬૭ સવિતા નારણભાઈ પુરોહિત	૨૯૧
૫૮ અળીખાઈ પ્રભુદાસ ખિસ્તી	૩૪૦	૬૮ કપિલાબેન ગીરધરલાલ શાહ	૨૯૦
૫૯ માણેકબેન છવાભાઈ પટેલ	૩૩૭	૬૯ સવિતા ડાલા ભટ્ટ	૨૮૬
૬૦ રવાબેન હીરાગર ગોસાઈ	૩૩૫	૬૯ કમળાબેન ગોરધન નેધી	૨૮૬
૬૧ સાલોમી ધુળા ખિસ્તી	૩૩૪	૬૯ શાન્તાબેન પુરપોત્તમ શુક્લ	૨૮૬
૬૨ શાન્તા ચોહાન ખિસ્તી	૩૩૩	૧૦૨ વિજયા પીટર ખિસ્તી	૨૮૩
૬૨ શાન્તાબેન રણછોડલાલ શાહ	૩૩૩	૧૦૨ ચંદ્રકાન્તા રમિકલાલ વ્યાસ	૨૮૩
૬૪ હુદીઆ ધુળા ખિસ્તી	૩૩૨	૧૦૪ સલિતા છોટલાલ ફડીઆ	૨૮૨
૬૫ ગંગાબેન ગોરધન શાહ	૩૩૧	૧૦૫ એસીઆમેથ એડમુંડ કેથોલીક	૨૮૧
૬૫ ભગવતીબેન ચીમનલાલ ઝવેરી	૩૩૧	૧૦૬ મણીબેન મોતીભાઈ પટેલ	૨૮૦
૬૭ હાહીબેન અંબાલાલ પટેલ	૩૩૦	૧૦૬ શારદાબેન આચરજલાલ શેઠ	૨૮૦
૬૮ કેલાસબેન મણીલાલ ગોત્રી	૩૨૯	૧૦૮ ધનસુખી મોરારજી નેધી	૨૭૫
૬૯ બેન્ડીના બીખાજી ખિસ્તી	૩૨૮		
૭૦ ધુસીઆ પીટર કેથોલીક	૩૨૬		
૭૧ ડાબોરાહ બેહેચર ખિસ્તી	૩૨૪		
૭૧ સુનામી મકનદાસ ખિસ્તી	૩૨૪		
૭૩ ફેબી શના ખિસ્તી	૩૨૩		
૭૪ ગુલાબબેન દત્તાત્રય ગાડકરી	૩૨૨		
૭૫ દિવાળીબેન બીખાભાઈ પટેલ	૩૨૧		
૭૬ તારાગીરી નર્મદાશંકર નેધી	૩૧૮		
૭૭ મણીબેન બેહેચરદાસ વણુકર	૩૧૫		
૭૮ પરચેચુઆ લાલા કેથોલીક	૩૧૨		
૭૯ કમળા માણેકલાલ દુધારા	૩૧૧		
૭૯ શારદા ગીરધરલાલ શાહ	૩૧૧		
૭૯ પોહાના સંકર ખિસ્તી	૩૧૧		
૮૨ સવિતા બોગીલાલ દુધારા	૩૦૮		
૮૨ કમળાબેન મોતીભાઈ પટેલ	૩૦૮		
૮૧ હુષિસ ખોડા ખિસ્તી	૩૦૫		
૮૫ કમળાબેન હીમતસિંહ બારોડ	૩૦૪		
૮૬ હીરાબેન રણછોડલાલ ગાંધી	૩૦૨		
૮૬ સલિતાબેન જગનલાલ પંડ્યા	૩૦૨		
૮૮ શારદાબેન સોમેશ્વર ભટ્ટ	૩૦૧		
૮૮ ઉદુમતીબેન હીરાલાલ ત્રિવેદી	૩૦૧		
૮૮ શારદા ભાથી ખિસ્તી	૩૦૧		

૧૫ પ્રીતિવંદા ધનેશ્વર જોષી	૩૮૮	૫૫ વિનવિદ્યા હરજોષિદાસ	૩૨૯
૧૬ રાસક ગજેન્દ્રશંકર પંડ્યા	૩૮૬	નાણાપટ્ટી	
૧૭ મનોરમા એન્જનીયર શાહ	૩૮૫	૫૬ લક્ષ્મી જોષીલાલ પરમાર	૩૨૮
૧૮ ફોરારા જગનલાલ ખિસ્તી	૩૮૨	૫૭ લલિતાબેન બાલકૃષ્ણ પુરોહિત	૩૨૭
૧૯ મણી રમાલસીંગ ખિસ્તી	૩૭૬	૫૮ મરીઅમ રતનસિંહ ખિસ્તી	૩૨૭
૧૯ પ્રેસ રણછોડ ખિસ્તી	૩૭૬	૫૯ લક્ષ્મીબાઈ ચતુરભાઈ ફારુખ	૩૨૬
૨૧ અચ્ચગૌરી સોમેશ્વર દાકાર	૩૭૫	૫૯ કુલમણી મીતાલાલ મેઠવાણુ	૩૨૬
૨૨ કપિલાગૌરી મગનલાલ જાની	૩૭૪	૬૧ કમળા ત્રીકમલાલ ફારુખ	૩૨૨
૨૩ શારદાગૌરી શંકરલાલ ભટ્ટ	૩૭૨	૬૧ મરલાબેન ગદાભાઈ નાયક	૩૨૨
૨૪ સુમિત્રા પ્રુલજી રાહોડ	૩૭૦	૬૩ ચંદનબેન પુરુષોત્તમ ભગત	૩૨૧
૨૫ પદ્માવતી હંન્રી ખિસ્તી	૩૬૮	૬૪ એલીસાબેત મુળજી પરમાર	૩૧૫
૨૬ ઈસ્ટર માર્ક ખિસ્તી	૩૬૭	૬૫ ગીરજાગૌરી નાયજી પાંદક	૩૧૩
૨૬ પરશા વીરજીભાઈ ખિસ્તી	૩૬૭	૬૬ કશ્યા પાઉલ સોલંકી	૩૦૯
૨૮ સાગારી મુળજીભાઈ દરજી	૩૬૫	૬૭ એલીસાબેત છવા ખિસ્તી	૩૦૬
૨૯ રાહુલ નાથાલ ખિસ્તી	૩૬૪	૬૭ પ્રેમીલા હીરાલાલ મેહતા	૩૦૬
૨૯ શાતા ભોગીલાલ દવે	૩૬૪	૬૯ તારા ગોકળદાસ ભટ્ટ	૩૦૫
૩૧ ચંદનબેન જગનલાલ દેસાઈ	૩૫૯	૭૦ ગદાવ જોશંકર મહેતા	૩૦૨
૩૨ તારા નાથાલાલ ખિસ્તી	૩૫૭	૭૧ કુલમણી ધુળા ગુર્જર	૨૯૫
૩૨ લીલી પ્રભુદાસ પરમાર	૩૫૭	૭૨ રમાગૌરી રેવાશંકર દિક્ષિત	૨૯૦
૩૨ નાથીબેન પરમાર આનંદરાવ	૩૫૭	૭૩ સાંતા જગનલાલ શાહ	૨૭૭
૩૫ સુશીલા કરસન ભાટેરા	૩૫૬		
૩૫ સરસ્વતીબેન જગનલાલ દેસાઈ	૩૫૬		
૩૫ સાતિ રણછોડ સોલંકી	૩૫૬		
૩૮ નુરાણી ધનજી પરમાર	૩૫૪		
૩૯ મારગ્રેટ હીરાલાલ ખિસ્તી	૩૫૩		
૪૦ વરજીનીઆ પ્રેમચંદ ખિસ્તી	૩૫૨		
૪૧ સુમતી આનંદરાવ ખિસ્તી	૩૫૧		
૪૧ કમળા વહાલજી ખિસ્તી	૩૫૧		
૪૧ આનંદી માવજી દાકાર	૩૫૧		
૪૪ મુળાબેન ત્રીકમલાલ દવે	૩૫૦		
૪૪ મરીઅમ ગુલાબ ખિસ્તી	૩૫૦		
૪૪ કમળા કરસનદાસ મેઠવાણુ	૩૫૦		
૪૭ નાઓળી હીરાલાલ ખિસ્તી	૩૪૭		
૪૭ દિવાળી પ્રભુદાસ ફારુખ	૩૪૭		
૪૯ ઈદીરા મગનલાલ દેસાઈ	૩૪૫		
૫૦ કીરપા માનજી ખિસ્તી	૩૪૩		
૫૧ ઈસ્ટર સુલેમાન પરમાર	૩૪૧		
૫૨ સવિતાબેન સોમાભાઈ પરમાર	૩૪૦		
૫૩ લલિતા લન્યાશંકર શુક્લ	૩૩૫		
૫૪ કુસુમ મણીલાલ રાવળ	૩૩૦		
		૬૬	
		૧ લીલાવતી લાલા ખિસ્તી	૪૪૩
		લક્ષ્મી જોષી	
		૧ હરીગંગાબેન ભીખાભાઈ શુક્લ	૪૬૨
		૨ કુલમણી ચંદુલાલ ત્રિવેદી	૪૨૬
		૩ અચ્ચગૌરી નારશંકર ભટ્ટ	૪૦૭
		૪ ઈસ્ટર સેવનભાઈ ખિસ્તી	૪૦૬
		૫ સાતિ જોષીલાલ પટેલ	૪૦૩
		૬ વિન્યાગૌરી ગરબડાસ પટેલ	૪૦૧
		૭ હસમુખ જોષીલાલ ભટ્ટ	૪૦૦
		૮ ગણપતી નરમ માસતર	૩૯૭
		૯ શારદાગૌરી ગણપતરામ ત્રિવેદી	૩૯૬
		૧૦ હસમતી મગનલાલ ગાંધી	૩૮૭
		૧૧ ચંદ્રમણી કેશવલાલ પંડ્યા	૩૮૩
		૧૨ સુમનગૌરી અવેરીલાલ દેસાઈ	૩૮૦
		૧૩ ઈદિરા ચશવંતરાવ ભાલોદકર	૩૭૯
		૧૪ સદાશી પુરુષોત્તમદાસ દાકાર	૩૬૨

૧૫ કુમુદગૌરી મોહનલાલ વિશ્વકર્મા	૩૬૧
૧૬ ચનિતા નાદિરલાલ પટેલ	૩૫૨
૧૭ ચંદનગૌરી મુળશંકર જોષી	૩૫૧
૧૮ તારાગૌરી નવનીતલાલ જોષી	૩૪૭
૧૯ શાંતા દુર્ગાશંકર પાંદક	૩૪૫
૨૦ વિમળા દત્તાત્રય ગવંડી	૩૪૩
૨૧ કુમુદગૌરી શામળદાસ શાહ	૩૩૮
૨૨ શાંતાગૌરી પોપટલાલ સોલંકી	૩૩૭
૨૩ યુગ્મેન હનનલાલ મહેતા	૩૩૩
૨૪ મણીબેન રેવાદાસ મુન્ડગીઆ- વાળા	૩૨૮
૨૫ દીનાક દેવસીંગ કિશન	૩૨૧
૨૬ તારામતી નાયરજી ભગત	૩૨૧
૨૭ સરજાદેવી નાયુભાઈ ગાંધી	૩૧૬
૨૮ ત્રિલોચના યુજયંદ દલાલ	૩૧૩
૨૯ મદનગૌરી કાળીદાસ ધોળાજાક	૩૧૧
૩૦ મંજુલા વડાલજી કિશન	૩૦૬
૩૦ કાકુતલાબેન ખડેરાવ જગતપ	૩૦૬
૩૨ નમુગની હોદાલાલ અંકલે- શ્વરીઆ	૩૦૫
૩૨ લીલાવતી નગીનદાસ શેઠ	૩૦૫
૩૨ પંજાબેન જયરામ ભારતર	૩૦૫
૩૨ નર્મદા મોતીલાલ તાલસાવાળા	૩૦૫
૩૬ મધુકાન્તા મગનલાલ ભટ્ટ	૩૦૪
૩૭ કપિલા મગનલાલ ભટ્ટ	૩૦૨
૩૮ વિમળા દરગોવિંદ શાહ	૩૦૧
૩૯ વિન્યાગૌરી તંબકલાલ જોષી	૨૯૬
૪૦ શીવબેન ખડેચર ગુર્જર	૨૯૪
૪૧ કાન્તાબેન સોમચંદ પ્રિસ્તી	૨૮૬
૪૧ નર્મળાગૌરી મણીશંકર	૨૮૬
પંડ્યા	
૪૩ રઘીભાણીબી મીયા મદમદ	૨૮૩
મસ્તાન	
૪૪ હસમુખ તનમનલાલ દેસાઈ	૨૭૮

ઉદ્ધ

૧૬૧ માએમમ તામ્મમુલ હુસેન ૩૧૪
મચલી

મુરત જિલ્લો

૧૧ દીરાગૌરી ભગવતપ્રસાદ જોષી	૫૧૯
૨૬ મળા કાળીદાસ દેસાઈ	૮૭૨
૩૦ સચંતી ગીરધરલાલ ચોકસી	૮૫૪
૪૧ નુમતી આત્મારામ કાકર	૪૪૬
૫ શાંતાબેન બાલુભાઈ નાયક	૪૪૫
૬ શાંતાબેન ભીમભાઈ ભગત	૪૩૪
૭ મણીબેન રૂપનાથજી દેસાઈ	૪૩૩
૮ ચંદ્રપ્રભા ગીરધરલાલ ચોકસી	૪૨૫
૯ કીશ્વરગૌરી મોહનલાલ પારેખ	૪૨૧
૧૦ ચંદ્રકાન્તા મણીશંકર દેસાઈ	૪૨૦
૧૧ ચનિતા શીવલાલ દાકાર	૪૧૯
૧૨ નુમતી નટવરલાલ વીમાવાળા	૪૧૮
૧૩ આનુમતીબેન ત્રીજુવનદાસ	૪૧૭
પંડ્યા	
૧૩ કદમતી ચીમનલાલ દવે	૪૧૭
૧૫ પાવતી જયરામ દવે	૪૧૧
૧૬ દ્રાક્ષીબેન કુંવરજી દેસાઈ	૪૦૮
૧૭ લીલાવતી એવીઆસ હસમુ- ગૌરી જોગીભાઈ દેસાઈ	૪૦૭
૧૮ નવાજઆઈ ફારમરોજ ગોડા	૪૦૪
૧૯ મણીબેન રણછોડજી પટેલ	૪૦૧
૧૯ મંજુલા મગનલાલ ઉમરશાહીયા	૪૦૧
૨૧ શારદાબેન મણીલાલ દેસાઈ	૪૦૦
૨૧ દેલાસબેન ભગવાનદાસ શેઠ	૪૦૦
૨૩ પ્રજાવતી મુગનલાલ પટેલ	૩૯૪
૨૩ લીલાવતી લક્ષ્મીદાસ મહેતા	૩૯૪
૨૫ મદનકાન્તાબેન મુળશંકર શુક્લ	૩૯૩
૨૫ રમણ હોદાલાલ મહેતા	૩૯૩
૨૭ વેણાગૌરી દેશવરામ પાંદક	૩૯૨
૨૭ સુલિતા અંગેલાલ દેસાઈ	૩૯૨
૨૯ કમળાબેન ભગવાનદાસ ધાંચી	૩૯૦
૨૯ મણીબેન રણછોડજી દેસાઈ	૩૯૦
૩૧ મુશીલા મોહનલાલ પામીગર	૩૮૭
૩૨ નંદુબેન ભાણુભાઈ તાલપીઆ	૩૮૫
૩૩ શારદા ભવાતીશંકર જોષી	૩૮૩
૩૩ આનંદવરબેન ઉજ્જમશોદ	૩૮૩
ચોડાણ	
૩૫ શાંતાબેન ભીમભાઈ દેસાઈ	૩૮૨

૩૬ પદ્માબેન દેવશંકર ચાવળ	૩૮૧	૭૩ દાશી નાથુભાઈ દેશાઈ	૩૬૩
૩૬ ગજરાબેન મુલાબભાઈ દેશાઈ	૩૮૧	૭૩ કીકીબેન મણીભાઈ દેશાઈ	૩૬૩
૩૮ મણીબેન છીખાભાઈ પટેલ	૩૮૦	૭૩ નાનગ જહાંગીરશાહ	૩૬૩
૩૮ ગમલકમીબેન બાલકૃષ્ણ દવે	૩૮૦	વસાનીયા	
૪૧ શેરબાનુ ઈસ્માઈલ લાયવાળા	૩૮૦	૭૬ દાશી સુરજ પટેલ	૩૬૨
૪૧ અંદાબા નાગજીઆવા વાંસદીઆ	૩૭૯	૭૬ ડોમાય રત્નમજી પીંડાવાળા	૩૬૨
૪૧ પુષ્પાવતી ઇન્દુભારામ દેશાઈ	૩૭૯	૭૬ હસમુખબેન રતીલાલ ઝોઝા	૩૬૨
૪૧ સવિતાબેન કુમેરદાસ પટેલ	૩૭૯	૭૬ સરસ્વતી ઇન્દુભારામ પટેલ	૩૬૦
૪૪ કમુબેન મદનજીત દેશાઈ	૩૭૮	૭૬ વિજયબાબેન ઘેલાભાઈ દેશાઈ	૩૬૦
૪૪ રૂચ બીજલ ખિસ્તી	૩૭૮	૮૧ મંગળાગૌરી રણજીડદાસ દેસાઈ	૩૫૯
૪૬ કમળાબેન ખંડુભાઈ નાયક	૩૭૭	૮૨ અંદીબેન લક્ષ્મીભાઈ મોદી	૩૫૮
૪૭ સવિતાબેન ત્રાંબકલાલ મુકલ	૩૭૬	૮૩ પાર્વતીબેન મોરારજી નાયક	૩૫૬
૪૮ રમણબેન જગનલાલ કોટવાળા	૩૭૫	૮૪ દાશીબેન બીખાભાઈ ભુટ્ટી	૩૫૫
૪૮ શાતાબેન ઉજનશીંહ કોઠારી	૩૭૫	૮૪ મુલાબ જગનલાલ શાહ	૩૫૫
૫૦ સરસ્વતી જોડીશનદાસ પટેલ	૩૭૪	૮૬ કમળાબેન ખંડુભાઈ દેશાઈ	૩૫૪
૫૦ લલિતા હેનિર દેસાઈ	૩૭૪	૮૭ શાતાબેન ભગવાનજી નાયક	૩૫૩
૫૨ ધનુબેન ઝીણાભાઈ દેશાઈ	૩૭૩	૮૭ સુશીલાબેન ઘેલાભાઈ શાહ	૩૫૩
૫૩ આનુમતી લક્ષ્મીભાઈ દેશાઈ	૩૭૨	૮૮ કાન્તાબેન રામચંદ્ર નાયક	૩૫૨
૫૩ કમુ ગણાભાઈ દેશાઈ	૩૭૨	૮૮ કૃષ્ણ વિહલદાસ સીટવાળા	૩૫૨
૫૩ રૂચ પીટર ખિસ્તી	૩૭૨	૮૮ સારદા અંદુલાલ જોષી	૩૫૨
૫૬ રાધા નાગેશ્વર પુરોહિત	૩૭૧	૮૮ નર્મદા ઇશ્વરલાલ વ્યાસ	૩૫૨
૫૭ કળાવતી હાકોરદાસ શાહ	૩૭૦	૯૩ અમુમતા યુનિલાલ મેરાવાળા	૩૫૧
૫૭ કુસુમગૌરી યુસુફભાઈ ખિસ્તી	૩૭૦	૯૩ બિરમતીબેન હાકોરભાઈ દેસાઈ	૩૫૧
૫૭ શાતાબેન હીંગચંદ શાહ	૩૭૦	૯૫ અરણ્યાબાળા ઇશ્વરલાલ મહેતા	૩૫૦
૫૭ શાતાબેન હરીભાઈ દેશાઈ	૩૭૦	૯૫ ખુરશેદબાનુ અરબેરજી છોર	૩૫૦
૬૧ મણીબેન નગીનદાસ ચાપા- નેરીઆ	૩૬૮	૯૭ અંબાવતી મોહનલાલ તંબાકુ- વાળા	૩૪૯
૬૧ કુંવરબાઈ દોસાભાઈ સુમજરા	૩૬૮	૯૭ કીકીબેન અંબેલાલ દેશાઈ	૩૪૯
૬૩ કાન્તાબેન ઉમેદભાઈ વેરા- ગીવાળા	૩૬૭	૯૯ દેલતખાનુ શેરામજી પટેલ	૩૪૮
૬૩ શાંતાબેન ભગવાનજી દેશાઈ	૩૬૭	૧૦૦ કીકીબેન નાથુભાઈ ટોપીવાળા	૩૪૭
૫૫ મણીબેન મુલાબભાઈ દેશાઈ	૩૬૭	૧૦૦ માલેકબેન બીખાભાઈ પટેલ	૩૪૭
૬૬ રમણગૌરી દેવશંકર શુક્લ	૩૬૬	૧૦૦ નર્મદા જોષ્ટારામ વ્યાસ	૩૪૭
૬૬ દિવાળીબેન નારણજી નાયક	૩૬૫	૧૦૦ કંચનબેન હરકીશનદાસ સોની	૩૪૭
૬૬ રમણગૌરી રૂદરજી દેશાઈ	૩૬૫	૧૦૪ આનંદીબેન તુળાશંકર ભટ્ટ	૩૪૬
૬૬ ગાહીબેન રતનલાલ વઘીસ	૩૬૫	૧૦૫ નિર્મળા મણપતરામ મુવે	૩૪૫
૬૬ હરીમગા જગનાદાસ બાવા	૩૬૪	૧૦૬ શાંતા હરિલાલ શાહ	૩૪૪
૬૬ માલેકબેન અંદુલાલ લાલગાવાળા	૩૬૪	૧૦૭ અસવંતી ઘેલાભાઈ ટોપીવાળા	૩૪૩
૬૬ મુલાન રતનશાહ ચોધીઆ	૩૬૪	૧૦૭ મણીબેન જોધાભાઈ ગોર	૩૪૨
		૧૦૮ અંદવતી ચોલાગચંદ ચોક્સી	૩૪૨
		૩૬૪ ૧૦૯ કુસુમગૌરી જોડીશનદાસ યાદવ	૩૪૨

छात्ररीओ भाटे लेवाओली वर्नाइयुवर शासनस परीक्षा, उत्तर भाग १०२

१०६	वक्षभीमेन गोविंदलाल पटेल	३४२	१४७	कमलाभेन रवण वसंतुरे	३२०
१०६	काशी मण्डीशंकर व्यास	३४२	१४७	नानी कल्याणलाल पटेल	३२०
११३	निर्मलाभेन यंपकनाल गांधी	३४१	१४७	स्त्रीका जीरधरलाल पन्नीगर	३२०
११३	रुद्रमण्डी गीरधरलाल इकर	३४१	१४७	तामनेन कयरालाल जरीवाणा	३२०
११५	स्त्रीभेन गोवनभाछ भगत	३३६	१४७	पर्वतीभेन गुलाबभाछ देशाछ	३२०
११५	कमलाभेन गोमरलाल	३३६	१४७	पुष्पावती केवणदास धीवाणा	३१६
	छिओरीआ	३३६	१४७	तारामण्डी आबालाल देशाछ	३१६
११५	दीराभेन रामोदर इकर	३३६	१४७	मलनमया सवाकशाद भिस्त्री	३१५
११५	पद्मावती लमवतलाल महेता	३३६	१४५	निर्मलाभेन हरीराम भट्ट	३१४
११५	परीमलभाछ रागलाल	३३६	१४५	गजरा रणुछेओछ देशाछ	३१३
	रावरीवाणा	३३६	१४५	कमलाभेन आपुलाल देशाछ	३११
१२०	काशीभेन कुंवरछ देशाछ	३३६	१४६	मानुमती केशवराम छिपाम्पाय	३१०
१२१	पद्मा सुनिनाल दत्ता	३३७	१४६	मरोरनी काणाभाछ महेता	३१०
१२१	कमलाभेन छोटुलाल देशाछ	३३७	१४६	तारभेन छोटुलाल छिपाम्पाय	३१०
१२३	छिहुमतीभेन श्रीमनलाल	३३६	१६१	कमलाभेन रणुछेओछ देशाछ	३०६
	गरदोरा	३३६	१६१	तारभेन मण्डीलाल देशाछ	३०६
१२३	शांती प्रभुदास पटेल	३३६	१६१	सतिताभेन श्रीमलाल देशाछ	३०६
१२५	शान्ता लमनलाल मोदी	३३५	१६४	सरवरती प्रलाशंकर पांडे	३०६
१२६	पद्माभेन आणकराम पांडे	३३४	१६५	आताभेन मगनलाल देशाछ	३०५
१२६	विमती उत्तमराम महेता	३३४	१६६	वसुमती श्रीतामण्डीशंकर	३०४
१२८	भेनदोर हरगोविंद मोथी	३३३		व्यास	
१२८	हरीगंगा वल्लभभाछ पटेल	३३३	१६७	प्रमलता धीरजलाल महेता	३०३
१२८	शाना भंगलाल जवेरी	३३३	१६८	सुनीभेन पानायंद शाद	३०२
१३१	लेलीभेन छोटुलाल पटेल	३३२	१६८	प्रमलता धरवरदाम दत्तावाणा	३०२
१३१	निर्मलाभेन अमृतलाल	३३२	१६८	छिदिराभेन अब्बालाल देशाछ	३०२
	छिगिओडवाणा	३३२	१६८	मानुभेन गुलाबभाछ देशाछ	३०२
१३३	शांताभेन वरनछ देशाछ	३३१	१७२	दीदीभेन छोटुलाल देशाछ	३०१
१३३	साइभेन मोतीलाल देशाछ	३३१	१७२	कुंदनभेन नाथुलाल देशाछ	३०१
१३५	गंगाभेन छताभाछ पटेल	३३०	१७४	मनिनाभेन सुनिनाल पटेल	३००
१३६	काशीभेन लमनलाल रावण	३२८	१७५	नयंतीका हरिप्रसाद देशाछ	२९६
१३६	मण्डीभेन अउराय पवार	३२८	१७६	मानुमती धरवरलाल कापरीआ	२९७
१३६	गजराभेन रामोदरदास दत्ता	३२८	१७६	सुशीताभेन ब्राह्मणवनदास	२९७
१३६	छिहुमती लमवानछ देशाछ	३२७		गाडीवाणा	
१३६	नार नादरदास पीडीवाणा	३२७	१७८	दामाय सोरायछ गजदार	२९६
१३६	छिदिराभेन मोठीस मेकनाल	३२७	१७८	नमीना पीडीकशाद धोडेलवाणा	२९६
१३६	तापीभेन नारणलाल नायक	३२७	१८०	जंभाभेन मोरारछ हरछ	२९५
१४२	प्रभावती रतिलाल महेता	३२६	१८१	दरीभेन लाललाल	२९४
१४४	सतिताभेन श्रीमलाल पटेल	३२६	१८१	दीदीभेन निम्बलाल देशाछ	२९४
१४५	शांताभेन छोटुलाल दणवाणा	३२२	१८१	मनिनाभेन श्रीमलाल देशाछ	२९४
१४५	मनदरभेन गणुपतराम पंड्या	३२२	१८४	गजराभेन कसनलाल नायक	२९२

૧૮૫) મંદ્રાએન નિમ્નજાભાઈ નાયક	૨૮૧	૧૮૪) શેરનાતુ પેરતનજી ગોવેશ્વર	૨૮૪
૧૮૬) કૈલાસએન મણીસાંદર પાદક	૨૮૦	૧૮૫) કંચનગીરી સુનિલાલ શેઠ	૨૮૩
૧૮૬) કીમતીએન એન્જિન્યરલાલ જોષી	૨૮૦	૧૮૬) જીતીએન બાણાભાઈ પટેલ	૨૮૦
૧૮૮) સાતાએન વસનજી દેશાઈ	૨૮૮	૧૮૬) ખેનજી મોરારજી દેવરા	૨૮૦
૧૮૮) પીલન વામશેઠજી તંબોળી	૨૮૮	૧૮૮) આરપા શીવજી પ્રિસ્તી	૨૭૭
૧૯૦) અશ્રમતી ગુલામભાઈ દેશાઈ	૨૮૭	૧૮૮) કમુએન દોશતરાય દેશાઈ	૨૭૧
૧૯૧) સોમીએન દેવાભાઈ પટેલ	૨૮૬	૨૦૦) માગીએન રણછોડજી નાયક	૨૬૬
૧૯૨) દાન્તાએન હરિલાલ મોદી	૨૮૫	૨૦૧) શીલાવતી કેશવલાલ જોષી	૨૬૪
૧૯૨) મંજુલા મુનિલાલ માંધી	૨૮૫	૨૦૨) પાર્વતીએન નાગરજી દેશાઈ	૨૫૬

અમદાવાદ, તા. ૧૦-૬-૧૯૩૪. (અંગ્રેજીમાં સહી) બી. જે. ઇ. ગ્રામ્સી

એવયુ. ઇન્સ. ઉ. ભા.

(ઉ. ભા. ના મે. એવયુ. ઇન્સ. આદેશના તા. ૨૬-૬-૧૯૩૪ ના
પત્ર નં. ૮૦૯૧ માં કરેલી મુચનાનુસાર.)

ઈનામપત્રક

અમદાવાદ જિલ્લો

ઉવારસદ	મિ. ડાબાભાઈ લક્ષ્મણાઈ એ	૬૦-૦-૦	ખંતે સ્કૂલો જમાડી.
	શા. જમનાદાસ કેચરાદાસની	૬૦-૦-૦	"
	વિધવા પાઈ પરસાં		
દેવેરાજી	શેઠ શ્રી લક્ષ્મીરાંદર નર્મદાદાંદર	૪-૦-૦	ખંતે સ્કૂલોમાં પેડા વહેંચ્યા.
	"	૪૫-૦-૦	" જમાડી.
કુહા	પા. સોમાભાઈ પુત્રજીભાઈ એ	૨-૦-૦	દૂધ પાયું.
અસ	મિ. દેવા રાવજીસે	૦-૮-૦	મિદાઈ વહેંચી.
	સુદાર ત્રિભાવન દયાગ તથા	૩-૮-૦	"
	મિ. હરિચંદ રમુએ		
	કુંભારની ગાંધી વરદધી તથા	૧૦-૦-૦	૩ ખુરસી તથા ૧ મેજ
	ગામના ગૃહસ્થોએ		સ્કૂલને ભેટ આપ્યું.
	મિ. ગુલાબચંદ મૂળચંદ	૦-૮-૦	મિદાઈ વહેંચી.
	ગામના સદગૃહસ્થોએ	૧૦-૦-૦	બાળ લાયબ્રેરિ માટે
	"	૮-૧૪-૦	તથા બાળ સહાયકારી
	મિ. માણિકલાલ કુવરાજી	૨-૦-૦	મંડળ માટે આપ્યા.
	રાણપુરવાળાઓ		અંત્યજ બાળકોને સ્કેટ,
			ચાપડીઓ તથા કપડાં
			આપ્યાં.
	મુખી મનુભાઈ રૂપચંદ તથા	૪-૮-૦	મિદાઈ વહેંચી.
	પટગીર એલલભાઈ કાળા-		
	ભાઈ એ		

ધોળકા	ખડાલના હેડમાસ્તર બકારગી- રી માધવગીરીએ	૨-૨૩-૦	મુખ્ય રફલના છોકરાને અડધા મળુને પાંચશેર ગોળ વહેંચ્યા.
પાટડી	મેગ ઈશ્વાદીમ જીવાભાઈએ	૧૨-૦-૦	ધડિયાળ ભેટ આપ્યું.
હરણીઆવ	મુખી પટેલ મોહનભાઈ કા- ળાદારે	૧૦-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
વટવા	અમદાવાદ નવાવાગના મુખી પા. નારણદાસ ભાઈલાલ- ભાઈએ	૧૨-૦-૦	ત્રણ રફલોમાં કણશાઈ લાડુ તથા ખાળાઓને પેંડા વહેંચ્યા.
આકર	નામદાર લીંબડી દાકરસાહે- બનો જન્મદિવસ હોવાથી ગામલોકોએ	૨-૦-૦	સાકર વહેંચી.
	રાજકાના સરદાર પથુભા મનુભાએ	૧-૦-૦	"
ફેદરા	મિ. હરભયજી વાલાભાઈએ	૧૦-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
	મિ. લાખાભાઈ નાનાભાઈએ	૧૩-૦-૦	"
	મિ. સરદારસંગ આવાજીએ	૧૨-૮-૦	"
નવાવાડજ	અમદાવાદ મોટી દમામના વ્યાસ મણીલાલ જુલાખીદાસે	૮-૧૨-૦	ધડિયાળ ભેટ આપ્યું.
વિમલપુર	પંચાલ મોહન હીરાચંદ	...	છોકરા તથા છોકરીઓને જમાડ્યા.
માગડ	મેમ્બર પ્રેમચંદ ગોપાળદાસ ચાહે	૩-૦-૦	છોકરીઓને પોસકાના કદના વાર દસ વહેંચ્યા.
	રફલકમિટિના મેમ્બર તથા આગેવાનોએ	૧-૦-૦	પનાસા વહેંચ્યાં.
ખામરોલી	દરબારશી ઝાલા જીવનજી ભા- રાજીએ	૧૫-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
ખરકડી	વાછાણી જટુભા જીજીભાઈએ	૫-૦-૦	ગરીબ વિદ્યાર્થીઓના માટે ફંડમાં આપ્યા.
	મેતા જગજીવન ફર્સ્ટદાસે	૩-૦-૦	"
	મિ. જદુરામ અર્ધગરત્રિવેદીએ	૨-૦-૦	"
	મેતા સુનીલાલ દગજીવને	૧-૦-૦	"
	વાછાણી અમરમંગ રાધા- ભાઈએ	૦-૮-૦	"
	કનાડા દેવાશંકર મોનજીએ	૧-૦-૦	"
	કાળી વીરજી કુખડે	૧-૦-૦	"
જામડા	શાહ રતીલાલ મોતીલાલે	૮-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
માલપુર	મે. રાવજી શી સાહેબ મ- ભીરસિંહજીએ	૫૦-૦-૦	રફલોના વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.

માલપુર	મિ. રાવલજી શ્રી સાહેબ ગં- ભીરસિંહજીએ	૬૫—૦—૦	ગાળદોને જર્મનસિંધવરના ખાસારકાળી તથા મિ- દાઈ વહેંચી.
ત્રાંસદ	પા. ઇશ્વરદાસ જૂથરદાસે	૨૦—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
	પા. કાળીદાસ મોદારદાસે	૨૦—૦—૦	"
	પા. જેમંગદાસ વેરીદાસની બેન કુંવરબાએ	૨૦—૦—૦	"
	પા. હરગોવિંદ નારણદાસે	૫—૦—૦	મિદાઈ વહેંચી.
	દત્તયા મગદાસની વિધવા બાઈ મેતોડે	૭—૦—૦	"
	પા. નારણદાસ જીજીદાસે	૫—૦—૦	"
	બાઈ દિવાળીએ	૪—૦—૦	"
	રફલકમિટિના મેમ્બર ગોર રણજીદાસ અંબારામે	૨—૮—૦	"
હીરાપુર	ગાંધી કેશવલાલ બકોરદાસ અને જૈન મહાજન તરફથી	૧૩—૦—૦	દયાશાળામાં ઘડિઆળ બેટ આપ્યું.
ભુવાલદી	શ્રી. જો. ના મેમ્બર વાડી- લાલ જમનાદાસે	...	"
હીરાપુર	દાથીજીણા શેઠ ભુદરદાસ રણજીડે	૫—૬—૦	કણસઈ લાકુ બંને રફ લોમાં વહેંચ્યા.
	શેઠ સુનીલાલ ખેમચંદ પ્રભુદાસ	૩૮—૦—૦	અંતની બંને રફલો તથા હરણીઆવની નિશાળના વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
વટવા	સુતાર દામોદર કાલિદાસે	...	તમામ રફલોના વિદ્યાર્થી- ઓને જમાડ્યા.
કહા	ઉદ્દેસના મિ. મંગળદાસ મથુરદાસ પટેલ	૨૦—૦—૦	ઉદ્દેસ વર્મના વિદ્યાર્થી- ઓને જમાડ્યા.
વટામણ	મુખર્મીના શેઠ કેશવલાલ ગો- પાળજીએ	૫—૦—૦	ગાળાઓને છોટના કક્કા ને રૂપ વહેંચ્યા.
	લખતરના ભાવસાર હરજીવન પરભુદાસ	૬—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને પેંડા વહેંચ્યા.
	"	૨—૦—૦	રફાઉટ ઉપયોગમાં આપ્યા.
	"	૩—૦—૦	ગાળ લાયબ્રેરીમાં આપ્યા
જામણ	શાહ હીરાલાલ મણીલાલે	૮—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.

એડા જિલ્લો

શેલગઢ	મિ. જીવજીભાઈ મોઘાલાઈ પટેલ	૧૨—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
	"	૧૨—૦—૦	"

શેલગઢ	મિ. મથુરભાઈ મોતીભાઈ પટેલ	૧૨-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
સૈજપુર	પા. કુલાભાઈ શંકરભાઈએ	૩૫-૦-૦	"
	ગોર ગીરધરભાઈ પીતાંબરે	૩૫-૦-૦	"
ગોગર	સરદારશ્રી અગરસંગજી ઈંદ્ર-સંગજીએ	૧૨૫-૦-૦	હાર્મોનિયમ સ્કૂલને બેટ આપ્યું.
-	રાણા પરભાતસંગજી હરિ-સંગજીએ	૫૦-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
અંધજ	મિ. જેદાભાઈ અવરભાઈ પટેલે	૬-૦-૦	"
	મીયાં લાલાભાઈ મોમાભાઈએ	૬-૦-૦	"

જોઈએ છે

નંદરખાર મ્યુ. સ્કૂલબોર્ડની શુજરાતી કન્યાશાળા માટે એક સેકંડ હાઉસ ટ્રેક્ટ-૩ મિનિટ્રેસ જોઈએ છે. દ. મ. ૫ગાર ૩. ૩૫-૬ ૪૫-૧-૫૦ ઉપરાંત પરસીલા એલાઉન્સ ૩. ૧૫ સુધી આપવામાં આવશે.

લાયકાત, પુર્વાનુભવ, ગત, વય અને કામ બાબતના સર્ટિફિકેટ હોય તો તેની નકલ સાથે નીચે સહી કરનાર તરફ અરજી કરવી.

P. S. Shah

ચેરમેન સ્કૂલબોર્ડ એલ. એ.

નંદરખાર.

પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષક અંહુ જહેનોને ખુશખબર

“મહેતાજી”

શાળાપયોગી ત્રૈમાસિક ગયા વર્ષથી શરૂ થયું છે.

શિક્ષકો માટે સ્વાગતથી શરૂ કરેલું આ નવિન સાહસ છે.

તેની અંદર કેળવણીખાતાના આદર્સંચૂત શિક્ષણુશાસ્ત્રીઓ જેવા કે વિદ્વાન અધિકારીઓ જે મહેતાજીઓનાં છવનચરિત્રો આપવામાં આવે છે. તેથી ઉત્તમ ચરિત્રોનાં જ્ઞાન અને અનુભવનો લાભ મળે છે; એ સિવાય ઉત્સાહી શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓના અનુભવી લેખો, શાળા વિષયક પ્રાસંગિક નોંધો, પુસ્તકપરિચયો, વિવેચનો, ચર્ચાપત્રો ને સમાચારો આપવામાં આવે છે. આ નવા ત્રૈમાસિકથી શિક્ષકોને સ્વમાનની ઝાંખી થાય છે. ઘણા મહેતાજીઓએ શુભેચ્છા દર્શાવી છે. વાર્ષિક લવાજમ ટપાલ ખર્ચ સહિત માત્ર ખાર આના છે.

તંત્રી—નાનચંદ જશરાજ વખારીઆ.

તાલુકા સ્કૂલમાસ્ટર, વેરાવળ—(કાદિઆવાડ)

મેસર્સ ક્રાંતિલાલ ને સોમેશ્વરજી

કન્યાઓની વર્નાકુલર શાળાના પરીક્ષા માટે કુદરતનો અભ્યાસ

[પુષ્પવર્ણન, વનસ્પતિવર્ણન, પક્ષીવર્ણન, પ્રાણીવર્ણન, બાગખાની, તથા સને ૧૯૨૪ થી સને ૧૯૩૪ સુધીના પ્રશ્નોત્તર સાથે: આઠ આના]

કુદરતનો અભ્યાસ ને પદાર્થચાહ બાગખાની સહિત

[ધોરણવાર અભ્યાસક્રમ પ્રમાણેનાં પ્રથમ પુસ્તકો : ૧ હું ૨ આના; બીજું ૩ આના; ત્રીજું ૪ આના; ચોથું ૫ આના; પાંચમું ૬ આના.]

શિક્ષકોને તથા બુકસેલરોને સાઈ કમશિન લખો:—

ઈશ્વરલાલ મગનલાલ શાહ, શાહપોર-સુરત.

શાળાપયોગી પુસ્તકો: બાલોપયોગી પુસ્તકો:

ભૂમિતિની ભૂગિદા	૦-૪-૦	÷ મોજડીનાં મૂલ્ય	૦-૨-૬
* ખેડા જિલ્લાની ભૂગોળ	૦-૨-૬	÷ લાકડાના પોપટ	૦-૧-૦
આણંદ તાલુકાની ભૂગોળ	૦-૧-૬	* મહાસત્રાટ ચંદ્રગુપ્ત	૦-૨-૦

* વાળી મુંબઈ ઇલાકાના સરકારી કેળવણીખાતા તરફથી પાંચ-પુસ્તક તરીકે અને ÷ વાળી છનામ લાયબ્રેરી તરીકે મંજૂર કરેલી છે.

* મુંબઈના સરકારી કેળવણીખાતા તરફથી વિદ્યાર્થીની લાયબ્રેરી માટે મંજૂર કરેલી છે.

સી. એચ. દવેની કંપની,

બુકમેસર્સ એન્ડ પબ્લિશર્સ, આણંદ.

સ્કૂલોમાં ચાલતી એક્સર્સાઈઝ દરેક જાનની દેશી શાળામાં તેઓને મનપસંદ સરતી કિંમતે તૈયાર કરી આપીશું. વહેપારી અગર સ્કૂલોના નામ સહિત સરતા બાવે તૈયાર કરી આપીશું. સ્કૂલોને લગતી સ્ટેશનરી મગશે. વધુ માટે લખો:—

શ્રી કૃષ્ણ પેપર માર્ક,

ટાવર રોડ-સુરત.

જાહેરખબરના નવા ભાવ

આથી સર્વેને ખબર આપવામાં આવે છે કે સને ૧૯૩૦ના જાન્યુઆરિથી જાહેર-ખબરના ભાવમાં ઘટાડો કરી તે નીચે મુજબ રાખવામાં આવ્યા છે.

મુદત	એક પાન	અડધું પાન	પા પાન
આખું વર્ષ	રૂ. ૮૦	રૂ. ૬૦	રૂ. ૪૦
છ માસ	રૂ. ૪૦	રૂ. ૩૦	રૂ. ૨૦
ત્રણ માસ	રૂ. ૨૫	રૂ. ૨૦	રૂ. ૧૫
એક માસ	રૂ. ૧૨	રૂ. ૧૦	રૂ. ૭

હીરા હજારો હોય પરંતુ જેની સરખામણી ન થાય તેવો

“કોહીનુર” હીરો.

તો એક અને અજોડ છે. તેમ અંકગણિત તો ઘણાં થયાં
પરંતુ આ નાનાં ગણિતની હરિદ્રાઈમાં હજી કોઈ
ફેલેબંદ થયું નથી.

સ્વ. લાલશંકર ઉમિયાશંકર ત્રવાડી કૃત-

અંકગણિતનાં મૂળતત્ત્વ.

સરકારી સુધારેલા નવા અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે-

દેશીનામું અને ભૂમિતિવિભાગ સાથેની

સુધારાવધારાવાળી ૫૦ મી આવૃત્તિ બહાર પડી છે

કિંમત આઠ આના.

લગભગ ૪૦ વરસ થયાં આ ગણિત ગુજરાતી નિશાળોમાં ચાલે
છે, અને ધોરણ ૨-૩-૪ ના વિદ્યાર્થીઓ માટે બધી રીતે ઉપયોગી
અને અનુકૂળ હોવાનો શિક્ષકમંડળનો સિદ્ધ અનુભવ થયો છે. મે.
ઉત્તર વિભાગના એન્સુ. ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબે નં. ૧૬૯૧ તા. ૧૬-૫-૩૪
થી ટેક્સ્ટબુક તરીકે ચલાવવા મંજૂર કર્યું છે.

કેટલાંક નવાં ગણિત હાલ નીકળ્યાં છે, છતાં આને જ
પહેલી પસંદગી દેશી રાખ્યો, તેમજ મ્યુનિસિપાલ તથા
લોકલબોર્ડની શાળાઓમાં મળેલ છે ને તે કાયમ છે.

બુકસેલરોને કમિશન સાડાં મળે છે. તે માટે લખો:-

જીવનલાલ અમરશી મહેતા, અમદાવાદ.

જીવનલાલ એન્ડ સન્સ.

૧૨૮, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ; મુંબઈ-૨.

જેથંદ તલકશી એન્ડ સન્સ, વઢવાણ શહેર.

૩

વસ્તુ દરેક શાળામાં જોઈએજ

ગાંડીવના બાળસાહિત્યનો પૂર્ણ સટ. ચોપન ચોપડીઓ બહાર પડી છે. તેમાંની ૫૦ મંજુર થઈ ગઈલી છે ને બીજી મંજુર થવા ગઈ છે. ચોપડીઓ સસ્તી, મુંદર યુગોધક અને સર્વ પ્રશંસિત છે. આખો સટ લગભગ ૧૪૭ રૂ.નો થાય છે. સિરફ મંગાવ્યાથી મોકલાય છે, અથવા આગલા શાળાપત્ર જુઓ.

(૨)

ગાંડીવ બાળપ્રખવાડિક દર ૧લી અને ૧૬મીએ ટકોરાબંધ બહાર પડે છે. સવાળમ ફક્ત રૂ. પાંચ ૮૦ ખ૦ તથા ભેટ પુસ્તક સાથે ઇતિહાસ, ખૂગોળ, ગણિતગમ્મત, કોયકા, વાર્તાઓ જે જુએ છે, ને વખાણે છે ને મંગાવે છે. માત્ર નિશાળો-નેજ નમૂનો મફત.

(૩)

ચાલો ભજવીએ: (ભાગ ૧-૨-૩) આ ચોપડીમાં ભજવી શકાય એવાં પુષ્કળ નાટકો ભજવવા માટેની સૂચનાઓ અને સલાહ સાથે આપ્યાં છે. માત્ર ૧ ૧૦-૦ની રિફ્ટ બીડી ત્રણે ચોપડીઓ મંગાવો: મેળાવડા વખતે ખૂબજ કામ લાગશે. એથે ને પાંચમો ભાગ છપાય છે:

ગાંડીવ
ભાગ તથા
સુરત

— ગાંડીવની ચોપડી સૌ કોઈ વાંચે :—

ભૂગોળશિક્ષણ ઉપર નવીન પ્રકાશ પાડવા માટે નીચેનાં
ભૂગોળનાં પુસ્તકો વાપરે.

મુંબઈ ઇલાકો.

કર્તા

અમૃતલાલ મોહનલાલ પરીખ, બી. એ.

હેડમાસ્ટર, ઉમરેઠ ન્યુબિલી મન્ડિટેડમુશન,

કિંમત ૦-૫-૦

ભૂગોળ શિક્ષણની આધુનિક ભાવના મુજબ પ્રદેશીય પદ્ધતિ પ્રમાણે રચાયેલી ભૂગોળ. ઇલાકાના સામાન્ય વર્ણન સાથે પ્રાકૃતિક ભૂગોળની હકીકત આપેલી છે. જિલ્લાને રાજકીય વિભાગ પ્રમાણે ગોઠવ્યા નથી, પણ એક કુદરતી વિભાગમાં આવેલા જિલ્લાઓ સાથે લીધા છે. આ પદ્ધતિથી વિદ્યાર્થીઓ દરેક કુદરતી વિભાગની આબોહવાની અને તેના પાકની હકીકત સારી રીતે સમજી શકશે. આખા ઇલાકાનું વર્ણન કર્યા પછી પ્રાકૃતિક રચના, આબોહવા, પાક, દુનનરહિયોગ, લોકો અને વેપાર વિષે હકીકત આપેલી છે.

આ પુસ્તકમાં મુંબઈ ઇલાકાની સાથે ગુજરાતની સંપૂર્ણ હકીકત આપેલી હોવાથી ત્રીજા અને ચોથા ધોરણમાં એ જુદાં પુસ્તકો ખરીદવાની જરૂર પડશે નહિ.

ઉત્તર વિભાગના મે. એન્યુકેશનલ મન્સ્પેક્ટર સાહેબના પત્ર નં. ૧૧૦૩૪ તા. ૫-૧૨-૩૪ થી આ પુસ્તક પ્રાથમિક શાળાઓ માટે પાઠ્યપુસ્તક તરીકે મંજૂર કરવામાં આવેલું છે.

ગુજરાતી ધોરણ ૫ થી ૭ માટે

દુનિયાની સરળ ભૂગોળ.

કર્તા

અમૃતલાલ મોહનલાલ પરીખ, બી. એ.

કિંમત ૧-૨-૦.

પુસ્તકના સહેલા ભાગમાં હિંદુસ્તાન અને દુનિયાના ખંડોની હકીકત પ્રદેશીય પદ્ધતિ પ્રમાણે સરળ ભાષામાં આપેલી છે. દુનિયાના કુદરતી વિભાગો, મનુષ્યજન અને મનુષ્યના ધર્મો ઉપર ખાસ લક્ષ આપવામાં આવ્યું છે. પુસ્તકના બીજા ભાગમાં પ્રાકૃતિક ભૂગોળની સંપૂર્ણ હકીકત આપેલી છે.

પ્રગટકર્તા,

લૉંગમેન્સ, ઓન એન્ડ કંપની લિમિટેડ.

૫૩, નિકલ રોડ, મુંબઈ.

તા. ૬. આ પુસ્તકો સંબંધી પત્રવ્યવહાર પ્રગટકર્તા સાથે કરવો.

ગણિત-ભૂમિતિ-નામું

* મુંબઈ હવાકાના સરકારી કેળવણીખાતાએ તેમજ પશ્ચિમદિશ એનર્નિસએ *
પાઠ્યપુસ્તક, હનામ કે લાયસેરીબક તરીકે મંજૂર કર્યાં છે.

* કુમાર ગણિત ભાગ પહેલો x

[ભૂમિતિ સાથે, રૂ. ૦-૬-૦]

નવી નવમી આવૃત્તિ

નવા અભ્યાસક્રમને અનુરૂપ ભૂમિતિ
તેમજ બીજા વધારા સાથેનું. બાળકોને
અતિશય ગમ્યું છે !

* કન્યાગણિત ભાગ બીજો x

[ભૂમિતિ સાથે, રૂ. ૦-૧૦-૦]

નવી છઠ્ઠી આવૃત્તિ

ચોથા ધોરણથી કોલેજ સુધીની
બાળાઓ માટે. વ. કા. પરીક્ષાના પ્રશ્ના
સાથેનું બાળાઓને અતિશય ગમ્યું છે !

* કુમારગણિત ભાગ પહેલો અં x

[નવા અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે સુધારેલી ચોથી આવૃત્તિ, ભૂમિતિ સાથે, રૂ. ૦-૬-૦]

[ત્રીજા ધોરણ સુધીના છાત્રા તથા છાત્રીઓ બંને માટે ઉપયોગી]

નવા અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે ધોરણવાર ગણિતો

:: અનડાગણિત ધોરણ બીજું x [કુમારગણિત ધોરણ બીજું] રૂ. ૦-૪-૦

[ભૂમિતિ સાથે, બી. આ., છાત્રા તથા છાત્રીઓ બંને માટે ઉપયોગી]

* અનડાગણિત ધોરણ ત્રીજું x [કુમારગણિત ધોરણ ત્રીજું] રૂ. ૦-૪-૦

[ભૂમિતિ સાથે, આ., છાત્રા તથા છાત્રીઓ બંને માટે ઉપયોગી]

* અનડાગણિત ધોરણ ચોથું [કન્યાગણિત ધોરણ ચોથું] રૂ. ૦-૪-૬

[ભૂમિતિ વિભાગ અને નામા સાથેની બોજી આવૃત્તિ]

અનડાગણિત ધોરણ છઠ્ઠું [છાત્રાઓના ઇકા ધોરણ માટે] રૂ. ૦-૫-૦

નવા અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે બીજા પુસ્તકો

* અનડાનામું ભાગ પહેલો x [ઘરનો દિસાળ, બી. આ.] રૂ. ૦-૩-૦

[ઘા. ૪, ૫ ને ૬ છાત્રા તથા છાત્રીઓ બંનેને ઉપયોગી]

* અનડાનામું ભાગ બીજો x [દુકાનનો દિસાળ, બી. આ.] રૂ. ૦-૪-૦

[ધોરણ ૭ તથા વ. કા. પરીક્ષાના છાત્રાઓને ઉપયોગી]

અનડાભૂમિતિ ભાગ પહેલો [ત્રીજી આવૃત્તિ] રૂ. ૦-૨-૦

[બાળવર્ગથી ત્રીજા ધોરણ સુધીના છાત્રા તથા છાત્રીઓને ઉપયોગી]

* અનડાભૂમિતિ ભાગ બીજો [ત્રીજી આવૃત્તિ] રૂ. ૦-૨-૦

[ચોથા ને પાંચમા ધોરણના છાત્રા તથા છાત્રીઓને ઉપયોગી]

* સરલ બાળચોથી * [૧૩ મી આવૃત્તિ, રૂ. ૦-૧-૦ નામ તેરાજ ગુણુ છે]

ટીપ્પણ:—વાપરનારાં મુદ્રા કંઠે વખાણે છે. એકવાર મંગાવી ખાતરી કરો. નકલો માટે
નીચેને શીરનામે લખો. સાફ કમિશન ને બીજી ઘણી અનુકૂળતા.

રતનશી પુરુષોત્તમ અનડા

હેડમાસ્ટર, મેરીસ્ટ્રાઉન મેગોરિઅલ ટ્રેનિંગ કોલેજ, બેરસદ.

લેખનકળા-કોપિયુક

પાછળ અક્ષરો કૂટે નહિ તેવા ઉત્તમ કાગળ પર છાપેલી

૪ પાનાં છતાં

કિંમત ફોલ આનો :

કેળવણીખાતાએ મજુર કરેલી, શિક્ષકવર્ગમાં માન્ય થયેલી અને વિદ્યાર્થીઓને વિભૂષિત થતી અમારી લેખનકળા કોપિયુકો માટે આજેજ લખો.

કેળવણીખાતાએ મજુર કરેલી

લેખનકળા-કોપિયુક

માધ્યમિક શાળા માટે

નંબર ૧ થી ૩

કિંમત ફોલ આનો-

ખાતાએ મજુર કરેલો

દેશીહિસાબ ભાગ પહેલો

૪૮ પાનાં છતાં

કિંમત ફોલ આનો

દેશીહિસાબને નામે આજકાલ રાફડો ફાટી નીકળ્યો છે માટે ખીજા ખરીદ કરો તે પહેલાં મંજુર કરેલા ભાગશો તો આપની ખાત્રી થશે.

એન. ડી. મહેતા એન્ડ કું.

નં. ૩૬૭ કાલળાદેવી રોડ-મુંબઈ ૨.

અનુક્રમણિકા

ક્રમ નંબર.	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	જુના તંત્રી	૧૦૭
૨	મુંબઈની એક આદર્શ શાળા	૧૧૪
૩	આમોદાર	૧૧૭
૪	યુધિષ્ઠિરની ક્ષમા	૧૨૧
૫	શિક્ષક હોતો એવા હો.	૧૨૬
૬	ગણિતપાઠની નોંધ... ..	૧૩૦
૭	એક સ્વર્ગસ્થ દાનવીર	
૮	પાઠ્યપુસ્તક, ધનામ અને લાયબ્રેરી માટે સરકારી ખાતા તરફથી મંજૂર થયેલાં પુસ્તકોની યાદી	૧૩૩
૯	છોકરાઓ માટે લેવાએલી વર્ગીકયુત્તર શાષ્ટ્રનલ પરીક્ષા, ઉત્તર ભાગ	૧૩૭
૧૦	ધનામપત્રક	૧૪૧
૧૧	ખાનગી ગૃહસ્થાપન	૧૨

શાળાપત્રના ગ્રાહકોને સૂચના

જે ગ્રાહકોએ શાળાપત્રનું સને ૧૯૩૪ની સાલનું લવાજમ ન મોકલ્યું હોય તેમણે તે ચાલુ સાલના લવાજમ બેરુ બનતી તાકીદે મોકલી આપવું. જો તાકીદે પૈસા આવશે નહિ તો આવશે એક વી. પી. થી મોકલવામાં આવશે.

આરોગ્યશાસ્ત્ર સંબંધી નવું પાઠ્યપુસ્તક

કિંમત-૦-૧૨-૦.] આરોગ્યવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર [ઘણુંજ કમિશન

લેખક:—દ. બા. ખર્વે બી. એલ.

અનુવાદક:—અ. ક. વશી. બી. એલ.

આ પુસ્તક પ્રાથમિક શાળા, હાઈસ્કૂલ અને ટ્રેનિંગ કોલેજોમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓ માટે પાઠ્યપુસ્તક તરીકે સરકારે મંજૂર કર્યું છે. મધ્ય ભાગમાં આ પુસ્તકની મરાઠી આવૃત્તિ અને દક્ષિણ ભાગમાં કાનડી આવૃત્તિ હાઈ પાઠ્યપુસ્તક તરીકે વપરાય છે:—

મળવાનું ટેકાણું:—

મળવાનું ટેકાણું:—

દ. બા. ખર્વે

કરસનદાસ નારણદાસ—સુરત

૮૦૨, સદાશીવ-પુના

એન. એમ. ત્રિપાઠી—મુંબઈ

ગુજરાત સાહિત્યમંદિર—અમદાવાદ

ગુજરાત શાળાપત્ર

પુસ્તક ૬૪]

માર્ચ ૧૯૩૫

[અંક ૩ જી

જુના તંત્રી

આ સંસ્થાના જુના હેડમાસ્ટર શ્રીપુત મુળજીભાઈ હીરાલાલ ચોકસી જન્યુઆરિ માસની આખરે સરકારી નોકરીમાંથી મુક્ત પુરી થયે અધિકારથી મુક્ત થતાં શાળાપત્રનું તંત્રીપણું તેમની પાસેથી અમારી પાસે આવ્યું છે. આ પ્રસંગે તેમના વિષે જે જોણ લખવા એ અમારો હક તથા ધર્મ છે એમ માની યથામતિ જે કંઈ સ્વરૂપ લખીએ છીએ તે તેમની અનેક-વિધ કાર્યકુશળતાના નિર્દેશરૂપ માનવા અમે વાંચકવર્ગને વિનયિત કરીએ છીએ.

“કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચત” શ્રીતાજીના આ મહા-મંત્રનું સમર્થન કરવા મિ. ચોકસીએ તેમના આદરસભા તંત્રીધિકાર દરમિયાન તનતોડ મહેનત કરી છે. શાળાપત્રના ભૂતપૂર્વ મહાનુભાવી તંત્રીઓ ઘણા સમર્થ લેખકો તથા વિદ્વાનો હતા; અને તેમના હાથ નીચે ચાલતું શાળાપત્ર વિદ્વત્સૃષ્ટિમાં સિદ્ધગ્રંથ તરીકે માન પામી ચૂક્યું હતું. એ બધાનો આ સ્થાને હિસ્સેખ કરવો એ લેખને વિસ્તારવા જેવું થાય એટલુંજ નહિ, પણ તેમની કાર્યપ્રવૃત્તિ અને તેમની કાર્યશક્તિ વિષે આગળના શાળાપત્રોના લેખોમાં યથાપ્રસંગે લખાઈ ચૂક્યું છે, એટલે તે અપ્રસ્તુત ગણવાની બીજીથી અગે કંઈ લખના નથી. શિક્ષણકાર્યમાં તે પ્રસિદ્ધ કેળવણીકારો અને સમર્થ લેખકોના લેખોથી શાળાપત્રે અહુવિધ માર્ગ આવેખી બતાવ્યા છે; અને પાશ્ચાત્ય દેશોની કેળવણીવિષયક જે જે

પ્રધાઓ અથવા પદ્ધતિઓ જે જે કાળે પ્રચલિત થઈ હતી તે બધી પ્રવૃત્તિઓનો સામાન્ય નિર્દેશ આ પત્રકારા તેમના લેખોથી કરવામાં આવ્યો છે; અને તેમ કરી વિદેશી ભાષાથી અજ્ઞાત એવા આપણી પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોને શિક્ષણનો માર્ગ બતાવ્યો છે. આમ શાળાપત્રના ૭૪ વર્ષના સતત લેખપ્રવાહો શિક્ષકોને માટે શિક્ષણબુધિદામાં માર્ગવાહી થઈ પડ્યા છે.

જગતનો મહાન નિયમ એક એવો છે કે જો એકની એક વસ્તુ સદાકાળ એકજ રીતિ કે સ્વરૂપમાં રહ્યા કરે તો તેમાં ક્ષયનાં ચિહ્નો જણાવા લાગે છે. જો કોઈ પણ વસ્તુમાં નવીનતારૂપે કંઈ નવચેતન રેડવામાં આવતું નથી તો તે છર્ણ થવા માડે છે અને આખરે તે નિર્જીવ થઈ નિરુપયોગી નીપડે છે; પણ સૃષ્ટિનો એવો એક નિયમ પણ છે કે જ્યારે વસ્તુ નિર્જીવ થાય છે ત્યારે ધૃતરી સકેત હોય તો તેમાં નવચેતન પણ આવે છે. જો તેમ નથી થતું તો તેનો નાશ થાય છે અને તેનું સ્થાન ખીજ નવીન વસ્તુ લે છે. આમ સૃષ્ટિનું મહાન સાતત્ય નવીનતાદ્વારા સત્યવાઈ રહે છે. યુગપરિવર્તન થતાં તદ્દનુદૂળ નવાં તત્ત્વો સૃષ્ટિમાં દાખલ થાય છે, અને તેનો પ્રવાહ પૂર્વવત્ તેટલાજ જોસથી વહ્યો જાય છે. આમ સૃષ્ટિમાં જુનાનો લોપ થાય છે પણ તેની સાથે નવું પણ ઉદ્ભૂત થાય છે અને એ પ્રમાણે સૃષ્ટિની આખંડ ધારા વહેતી રહે છે. તત્ત્વરૂપે વિચારીએ તો આ જગતમાં કોઈ પણ વસ્તુ સ્થિર નથી તેમ કોઈ પણ નિત્ય નવી રહેતી નથી; છતાં દરેક વસ્તુને યથાકાલે જે ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે તે જાળવવો પડે છે. ધર્મોપાધન કરતાં તે વસ્તુ કે વ્યક્તિના અસ્તિત્વની જે સાર્થકતા છે તે પુરી થાય છે, એટલે તેનો દવે ખપ નહિ હોવાથી કાં તો તેનો લોપ થાય છે અથવા તેનું સ્થાન ખીજ કોઈ વસ્તુ લે છે. ચેતનસૃષ્ટિની વ્યક્તિઓને પણ આ મહાનિયમ લાગુ પડે છે. સામાન્ય રીતે મનુષ્યનો સ્વભાવ જો જાતનો છે: એક પ્રવૃત્તિપરાયણ અને ખીજો પ્રમાદશીલ. આ જોને પ્રકારની વ્યક્તિઓને જીવનધર્મ તો પ્રાપ્ત થએલો હોય છે; દારણ કે “ન હિ કશ્ચિત્ક્ષણમપિજાતુતિષ્ઠત્યકર્મકૃત” પણ એકની પ્રવૃત્તિમાં આત્મજળ અને આત્મસંસ્કાર જોવામાં આવે છે, જ્યારે ખીજાની પ્રવૃત્તિમાં અન્યજળ અને અન્યસંસ્કાર જોવામાં આવે છે, છતાં સંસારની વ્યક્તિ હોવાથી જોનેને સંસાર પ્રત્યે દ્રવ્જ જાળવવાની હોય છે. એકમાં સ્વેચ્છા અને પ્રભાવ જોવામાં આવે છે. ખીજાના કાર્યમાં પરેચ્છા, પરાધીનતા અને શીથિલ જોવામાં આવે છે; એટલે તે પ્રમાણે તેમનો કર્તવ્યપ્રદેશ ઘડાય છે, અને તે વ્યક્તિઓના કર્તવ્યપ્રદેશમાં તેમની નિરાળા જાપ પડી રહે છે.

શ્રીયુત મુળજ્ઞભાઈ હીનાલાલ ચોકગીએ તેમનાં ઉચ્ચ આદર્શ અને ઉત્તમ કર્તવ્યનિષ્ઠા અને જ્ઞાનથી આખીએ સંસ્થામાં ઉત્તમ પ્રકારના સ્વસંસ્કાર પાડ્યા છે. તેઓ એક સારા કેળવણીકાર છે. તેઓ નાનપણથી જ અભ્યાસકૃતિના છે. એમ. એ. સુધીનો અભ્યાસ કરી રહ્યા પછી પણ તેમનામાં જે અભ્યાસકૃતિ હતી તે તો કાયમજ રહી, અને તેનાં યોગે નોકરી કરતા હોવા છતાં તેમના પ્રિય વિષયોના વાચનનો તેઓએ ત્યાગ કર્યો નથી. કેળવણી, તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ભાષા વગેરે વિષયોનો તેઓએ સારો અભ્યાસ કર્યો છે, અને તેમાંએ વળી કેળવણી અને તત્ત્વજ્ઞાન એ તેમના બહુ પ્રિય વિષયો છે. ઉપરાંત તેમનામાં પ્રાથમિક કેળવણીની સુધારણાની તીવ્ર ધગસ પણ હતી; એટલે સરકારી હાઈસ્કૂલ, કે ટ્રેનિંગ ક્લાસ અથવા ટ્રેનિંગ સંસ્થાઓમાં એક મદદનીશ શિક્ષક તરીકે કે અધ્યક્ષ તરીકે કામ કરતા હતા તોપણ એમની બાળકેળવણી અથવા પ્રાથમિક કેળવણીની સુધારણાની મહદ્ ભાવના કોઈ દિવસ મંદ પડી નહોતી. પ્રેમચંદ રામચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજના અધ્યક્ષ તરીકે નિભાયા તે પહેલાં નડિઆદમાં ટ્રેનિંગ ક્લાસના તેઓ અધ્યક્ષ નિભાયા હતા. તે વખતના એન્જ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર મિ. કૃષ્ણલાલ સુરજરામ વકીલે તેમને તે ઓદા માટે લાયક ગણી ચુંટી કાઢ્યા હતા, અને નડિઆદનો ટ્રેનિંગ ક્લાસ તેમને સોંપાયો હતો. આ પ્રસંગે તે વર્ગના કામકાજ નિમિત્તે તેમણે જે સમયપત્રક ઘડ્યું હતું તેમાં પણ બાળવર્ગના તેમજ બીજાં નીચલાં ધોરણના શિક્ષણ માટે ઉત્તમ યોજના ઘડી કાઢેલી જણાઈ આવી હતી. આ પ્રમાણે તેમના સ્વભાવ અને ઉદ્દેશાનુસાર તેમને તેમનો કાર્ય-પ્રદેશ સંપ્રાપ્ત થવાથી તેમનો અભિલાષ પાર પાડવાનો સમય તેમને મળી ગયો અને ટ્રેનિંગ વર્ગનું કામ પ્રશંસાને પ્રાપ્ત થયું હતું. ત્યારપછી સને ૧૯૨૬ માં તેઓ અમદાવાદમાં ટ્રેનિંગ કોલેજના અધ્યક્ષ તરીકે નિભાયા અને તે ઓદા ઉપર તેઓથી આદ વરસ ઉપરાંત રહ્યા. આ લાંબો સમય તેમની મહત્વાકાંક્ષાઓ પાર પાડવા માટે ઘણો અનુકૂળ થઈ પડ્યો. એક તો સંસ્થાને અંગે પ્રાથમિક શાળાઓના ભાવિ શિક્ષકોને ઉપદેશ અને શિક્ષણ આપવાનો પ્રસંગ મળ્યો, અને બીજું પ્રેક્ટિસિંગ સ્કૂલનાં બાળકો ઉપર શિક્ષણના નવીન પ્રયોગો અજમાવવાની અને નવીન પદ્ધતિ મુજબ શિક્ષણ આપવાની તેમને તક મળી; વળી શિક્ષણ સંબંધી જે નવામાં નવા વિચારો પાશ્ચાત્ય દેશોમાં પ્રચલિત થતા હતા અથવા રૂઢ થયા હતા તે શાળાપત્રના તંત્રી તરીકે પોતાના લેખોદ્વારા શિક્ષક વર્ગમાં જણાવવાની તક મળી. આથી રીતે ત્રણ કાર્યક્ષેત્ર તેમને હસ્તક આવ્યા.

સંસ્થાનો આર્જ લીધા પછી તેમના સમયમાં સંસ્થાનો કાર્યક્રમ બદલાયો અને સ્વાસ્થ્ય અને બપોર, એમ બે અધિવેશન શરૂ થયાં. આ યોજનાની પાછળ એક આદર્શ હેતુ હતો અને તે એ કે પ્રાતઃકાળમાં શરીરમાં નવચેતન હોવા ત્યારે શિક્ષણ આપવું એ વધારે શ્રેયસ્કર છે, અને બપોરના અધિવેશનમાં શિક્ષણનો ક્રિયાત્મક ભાગ લેવાય તે વખતે ચિત્તની એકાગ્રતાનો ઝાઝો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતો નહિ હોવાથી તેવા વિષયોનો કાર્યક્રમ ગોઠવવો. સંસ્થાની આગલી પ્રજ્ઞાલિકા તોડવાની પાછળ આ ઉચ્ચ આદર્શ સમાજેલો હતો અને તે આદર્શને પાર પાડવા આ યોજના અમલમાં મૂકવામાં આવી હતી.

હવે શિક્ષણમાં શ્રીયુત ચોક્કસીએ ફેરફારો કર્યા. એ તો સુવિદિત છે કે પાશ્ચાત્ય દેશોની પચીસ વર્ષ પહેલાંની શિક્ષણપદ્ધતિમાં મોટા મોટા ફેરફારો થઈ ગયા હતા. શિક્ષણનું ધ્યેય બદલાઈ ગયું હતું. માનસશાસ્ત્રમાં મહત્વના ફેરફારો થયા હતા અને એ નવીન માનસશાસ્ત્રના આધારે શિક્ષણના અખતરાઓ યુરોપ, અમેરિકા જેવા દેશોમાં ચાલુ થઈ ગયા હતા. વાચન, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ગણિત, રાષ્ટ્રિયતા, હસ્તઉદ્યોગ વગેરે વિષયોની શિક્ષણપદ્ધતિઓ ફરી ગઈ હતી અને એ વિષયોનું શિક્ષણ નવીન પદ્ધતિએ સુધરેલા દેશોમાં શરૂ થઈ ગયું હતું; તો પછી આપણી પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષણમાં પણ તેવી રીતના મહત્વના ફેરફારો થવા જોઈએ, અને જો તેવા ફેરફાર ન થાય તો આપણી દેશવણી પછાત પડી જાય એ નિર્વિવાદ વાત છે, આવા ઉદ્દેશથી તેમણે પોતાના વિશાળ વાચનના પ્રતાપે તેવી પદ્ધતિઓ આગળ જણાવી ગયા તે વિષયોના શિક્ષણમાં દાખલ કરી. સામાન્ય રીતે આપણી સ્થિતિચ્યુત વૃત્તિ હોવાથી આ નવીન ફેરફારો પ્રત્યે આપણે ઉત્સાહની નજર નાખતા નથી, પણ અનેક અંતરરોધો પણ નાખવા લલચાઈએ છીએ. પણ શ્રીયુત ચોક્કસીના સ્વભાવનું એક ખાસ લક્ષણ એ છે કે તેઓ આગ્રહી છે; અને સુયોગે તેમને આગ્રહ અને સહકાર બંને પ્રાપ્ત થયાં હતાં. એને પરિણામે તેઓ પોતાનો ઉદ્દેશ બર લાવી શક્યા હતા. સંસ્થામાંજ નવીન પદ્ધતિઓ દાખલ કરી તેઓ મંતુષ્ટ રહ્યા નહોતા. ટ્રેનિંગસંસ્થા એ પ્રાથમિક શિક્ષણપ્રધાનો પ્રદીપ છે. એ સિદ્ધાંત મુજબ તેમણે શાળાપત્રમાં લેખો આપવા માંડ્યા અને શુદ્ધગતી આલમને તે લખોદાર શિક્ષણની નવી પદ્ધતિઓનો સચોટ ખ્યાલ આપ્યો. તેમના તંત્રીપણા નીચે આ પ્રમાણે શાળાપત્રે પણ નવું સ્વરૂપ

ધારણુ કર્યું. વિશેષમાં શાળાપત્રને સચિત્ર કરવાનો શુભ આગ્રહ પણ રાખવામાં આવ્યો અને બની શકે ત્યારે તે સચિત્ર કરવામાં પણ આવતું. અલગત શાળાપત્રના લેખોમાં વિદ્યાર્થીની ગુર્ખી ભાષા નહિ જણાય, પણ લેખોની પાછળ રહેલો નવીન આત્મા તો જણાયો વિના રહેશે નહિ. પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો માટે અગમ્ય એવી ભાષામાં લેખો પ્રગટ કરવામાં કંઈ સાર્થકતા જોવામાં આવતી નથી. સાદી ભાષા પણ સચોટ વિચાર અને કેળવણીની નવીન દૃષ્ટિ, એ એમના લેખોમાં જણાઈ આવે છે. તેમના તંત્રીપણા નીચે કેળવણી વિષે તેમણે જે લેખો લખ્યા છે તેની એક નાની યાદી નીચે પ્રકટ કરવામાં આવી છે:—

- ૧ ગામડાના ઉદારની યોગ્યતા
- ૨ ટેપ પાઠવાના અને ટાળવાના ઉપાય
- ૩ કેળવણીમાં નવીન દૃષ્ટિ
- ૪ કેળવણીમાં ક્રિયાનું સ્થાન
- ૫ બાળક કેવી રીતે શીખે છે.
- ૬ હાલની કેળવણી સંબંધી કેટલાક વિચારો
- ૭ બાળસ્વભાવ
- ૮ કલ્પનાશક્તિ અને કેળવણી.
- ૯ વાચન કેવી રીતે સરળ થાય.
- ૧૦ મન્ત્રેદાગની શાળા
- ૧૧ કેળવણી અને મૂલ્ય
- ૧૨ લંડનની કેળવણી સંબંધી કેટલીક જાણવાજોગ માહિતી
- ૧૩ કવિના મોઢે કરવાની સહેલી રીત
- ૧૪ બાળકની વ્યાનશક્તિ
- ૧૫ ગોખાચુપટ્ટો
- ૧૬ ભૂલી જવું એટલે શું?
- ૧૭ ભૂગોળમાં નવીન દૃષ્ટિ
- ૧૮ રાખના અર્થ
- ૧૯ પાંદની સમજણ

- ૨૦ નિર્બંધ સંબંધી કેટલીક ચૂચના
- ૨૧ ભાષાનો અને અવલોકનનો વિકાસ થાય તેવાં મનોધર્મ
- ૨૨ ઇતિહાસ-એક અખતરો
- ૨૩ બાળકની તાલીમ
- ૨૪ કેળવણીપર્યટન
- ૨૫ કેળવણી એ કળા છે.
- ૨૬ વ્યાકરણ શીખવવાની પદ્ધતિ
- ૨૭ શ્રુતલેખનની એક રીત
- ૨૮ એક શિક્ષકની નોંધપોથી
- ૨૯ બાળસ્વભાવનો અભ્યાસ
- ૩૦ બાળકના ચારિત્ર્યનું ધડતર
- ૩૧ વાતો અને ચિત્ર
- ૩૨ ઇટાલીની ખેડૂત શાળાઓ
- ૩૩ વ્યવસ્થા અને નિયમન
- ૩૪ વાચન સંબંધી કાંઈક
- ૩૫ બાળકોએ વાર્તા કહેવી જોઈએ?
- ૩૬ શિક્ષકનો અવાજ
- ૩૭ બાળકની શારીરિક સ્થિતિ
- ૩૮ ખરો ઇતિહાસ કેને કહેવો?
- ૩૯ વ્યાકરણ અને ભાષાશાસ્ત્ર
- ૪૦ ભૂગોળશિક્ષણ
- ૪૧ ભૂગોળનો ઇતિહાસ સાથે સંબંધ

- ૪૨ માદદારત કેળવવાના નિયમો
- ૪૩ ભાષાનો અભ્યાસ
- ૪૪ નાટ્યપ્રયોગ
- ૪૫ બાળમાનસ
- ૪૬ ઇતિહાસશિક્ષણની શરૂઆત
- ૪૭ લેખનનો આરંભ
- ૪૮ બાળક
- ૪૯ બાળકનું શરીર
- ૫૦ બાળકનું આરોગ્ય
- ૫૧ બાળકનું મન
- ૫૨ બાળકનું ધ્યાન
- ૫૩ બાળકનું વાચન
- ૫૪ બાળવાર્તા
- ૫૫ બાળક અને રમત
- ૫૬ ભૂગોળમાં નકશાનું સ્થાન
- ૫૭ ચિત્ર અને તેનો ઉપયોગ
- ૫૮ શહેરો શાથી આબાદ થાય છે.
- ૫૯ બુદ્ધિસંપત્તિ
- ૬૦ નિબંધશિક્ષણ
- ૬૧ પ્રાદેશિક ભૂગોળ
- ૬૨ કેળવણીની કસોટી
- ૬૩ બાળકને તેના અભ્યાસમાં રસ ઉપજાવનારી બાબતો
- ૬૪ બાળકેળવણીની અગત્ય
- ૬૫ બાળસ્વભાવ-રેખાચિત્ર
- ૬૬ એક અવલોકન
- ૬૭ શાળામાં આનંદ
- ૬૮ ભૂગોળનો આરંભ
- ૬૯ શક્તિ કે સાધન
- ૭૦ બાળકનો યુગ
- ૭૧ જ્ઞાનનું કુટુંબ
- ૭૨ કેળવણી અને સામોદય

- ૭૩ મન સંબંધી જુદા જુદા વિચાર
- ૭૪ આધુનિક માનસશાસ્ત્ર અને કેળવણી
- ૭૫ બાળશિક્ષણના નિયમો
- ૭૬ એક શાળામાં ડાહીઈ
- ૭૭ મારી નોંધપોથી
- ૭૮ શાળા એ સમાજનું અંગ છે.
- ૭૯ ભૂગોળશિક્ષણ અને હસ્તકામ.
- ૮૦ પ્રાચીન આર્યકેળવણી
- ૮૧ ગામડાંની કેળવણી
- ૮૨ વિશેષ વાચન
- ૮૩ વાચનપદ્ધતિ
- ૮૪ વાર્તા અને નીતિબોધ
- ૮૫ જે હું ઇન્સ્પેક્ટર હોઉં તે!
- ૮૬ એક આદર્શ બાળવર્ગ
- ૮૭ વાર્તા-ફિલ
- ૮૮ કળાના સંસ્કાર
- ૮૯ મારી નોંધપોથી
- ૯૦ શિક્ષણમાં આંખનો ઉપયોગ
- ૯૧ વિદ્યાર્થી જીવનમાં ઉપયોગી બાબતો
- ૯૨ ઠોઠ બાળક
- ૯૩ શિક્ષણમાં હાથનો ઉપયોગ
- ૯૪ વાણીની અશુદ્ધિ
- ૯૫ ગુજરાતના એક સુપ્રસિદ્ધ કેળવણીકાર
- ૯૬ વિદ્યાર્થીનો અભ્યાસ
- ૯૭ જીનું અને નવું
- ૯૮ વ્યાકરણ શીખવવાની નવી રીત
- ૯૯ એક બાળવર્ગ
- ૧૦૦ બાળકેળવણી સંબંધી વિચારો

૧૦૧ ગણિતની તાલીમ
૧૦૨ વિજ્ઞાનની તાલીમ
૧૦૩ શિક્ષક અને શિષ્ય
૧૦૪ ભાષાશિક્ષણ
૧૦૫ જ્ઞાનની પ્રક્રિયા
૧૦૬ લાલનું ભૂગોળશિક્ષણ
૧૦૭ ઇતિહાસનો અભ્યાસ

૧૦૮ હસ્તકામ સંબંધી એક સૂચના
૧૦૯ કેળવણીનો એક અગત્યનો પ્રશ્ન
૧૧૦ ભાષાશિક્ષણ
૧૧૧ પરીક્ષાપદ્ધતિ
૧૧૨ કેળવણી સંબંધી રફુટ વિચાર
૧૧૩ વ્યાખ્યાનપદ્ધતિ
૧૧૪ ધ્યાન અને તે આપવાનાં કારણ

આ યાદીમાં લેખોની નામાવલી વાંચતાં સહેજ માલમ પડી આવશે કે તેઓશ્રીએ દરેકે દરેક વિષયને યથાસ્થિત સ્વરૂપમાં આલેખવા યત્ન કર્યો છે. આ ઉપરાંત મંદિરાના સ્ટાફ તેમજ અન્ય લેખકોને ઉત્તેજન આપી શાળાપત્રનો પ્રદેશ જેટલો અને તેટલો વિસ્તારવા શુભ યત્ન આદરેલો હતો. વળી કોઈ કોઈવાર તેઓ પોતે આપ્યો અંક લખી નાખી પોતાની પાસે શિક્ષણપદ્ધતિની અને કેળવણી સંબંધી જે અખૂટ વિચારસામગ્રી હતી તે વાચકવર્ગ સમક્ષ રજુ કરી દેતા.

શાળાપત્રના છુટા છુટા લેખોદ્ધાર આમ કેળવણીનું ઉદ્દેશ્યન કરતાં તેમની ધગસ થાંત થઈ નહિ એટલે પ્રાથમિક શિક્ષકોના લાભાર્થે તેમણે શિક્ષણ પદ્ધતિ, શિક્ષક અને શાળા, અને બાળસ્વભાવ એવાં ત્રણ શિક્ષણને લગતાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરી શિક્ષકવર્ગના હાથમાં કીમતી સાધનો મૂક્યાં છે.

શાળાપત્રમાં લેખો લખવા છતાં, થોડી પણ જે કુરસદ તેમને મળતી તેનો ઉપયોગ અન્ય માસિકોમાં લખવામાં કરતા અને તે માસિકોમાં તત્ત્વજ્ઞાન, સમાજશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર જેવા ગૂઢ વિષયો સંબંધી લેખો લખી મોકલતા. વળી શિક્ષણ અને બાળસ્વભાવ તેમજ માનસશાસ્ત્ર સંબંધી તેઓ સંસ્થામાં તેમજ અન્ય સ્થળે ભાષણો આપતા. અને ઇચ્છીએ છીએ કે તંત્રીપણામાંથી વિમુક્ત થતાં તેઓ કેળવણીના વિષયને તેમના હૃદયથી અળગો નહિ કરે. અધિકારથી નિવૃત્ત થતાં તેમની સમક્ષ વિરતૃત કાર્યપ્રદેશ આવી પડ્યો છે. એ પ્રદેશમાં તેઓ યથાશક્તિ પોતાનો ફાળો આપશે અને જનનમાર્ગને આગળ દોરશે એવી ઇચ્છા અમે આ સ્થળે પ્રગટ કરીએ છીએ.

તંત્રી

મુંબઈની એક આદર્શ શાળા

આપણા ઇલાકામાં અનાશ્રિત, અનાથ બાળકોની સંખ્યા આજથી પાંચ વર્ષ પહેલાં જે હતી તેમાં દિનપ્રતિદિન ઘટાડો થતો જાય છે. એ અનાથ બાળકો યોગ્ય રક્ષણના અભાવે કુમળી વયેજ્ઞ મલાલીઓના હાથમાં જઈ પડતાં અને કુમારો જઈ પોતાના જીવનને બરબાદ કરતાં; પરંતુ આ બાબત પર સરકારે સંપૂર્ણ વિચાર કરી એવાં બાળકો લવિધ્યમાં એક સારા નાગરિક બને તે માટે આપણા ઇલાકામાં લગભગ ચારેક સંસ્થાઓ સ્થાપી. તેમાંની એક મુંબઈના પરશ્વિલાગમાં આવેલી માર્ટિનની ડેવિડ સાસુન રેફર્મેટરી સ્કૂલ છે, કે જ્યાં ઉત્તમ પ્રકારનું શિક્ષણ તેમજ હુન્નરઉદ્યોગનાં કામો શિખવાય છે. આ શાળામાં દસથી સોળ વરસ સુધીનાં બાળકો રાખવામાં આવે છે. આ શાળા માટે ઇ. સ. ૧૮૫૭ માં ડેવિડ સાસુનના પુત્રોએ ઉદાર સખાવત કરી એટલે પ્રથમ લેમિંગટન રોડ પર હાલ જ્યાં પોલીસ ચોકી છે ત્યાં એ શાળાની સ્થાપના ચર્ચ. ઇ. સ. ૧૮૧૧ માં તે સ્થળ ખરેખરી સંસ્થાને માર્ટિન મુકામે ખસેડવામાં આવી.

આ સંસ્થાની દેખરેખ મુંબઈ સરકારનો એક અમલદાર-પછાતકોગો માટેનો અમલદાર રાખે છે, તેમજ નવ સભ્યોની મેનેજિંગ કમિટી એ સંસ્થાનું તંત્ર ચલાવે છે. એમેન નરીકે મિ. આર. કે. ઈનીસ કામ કરે છે. આ સંસ્થાને એક આદર્શરૂપ બનાવવા બગીરથ પ્રયત્નો થયા હોય તો તે એ સંસ્થાના હાલના સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ મિ. જમશેદજી મંચરજી દેસાઈને આભારી છે, કે જેમણે એ સંસ્થાને એક ઉત્તમ પ્રકારની સંસ્થા બનાવી છે. આ શાળામા લગભગ ૩૭૫ થી ૪૦૦ વિદ્યાર્થીઓ રહી શકે એટલી સગવડ છે. તે માટે (૮) આઠ ડોરમેટરીઝ હોસ્ટેલરૂપ બનાવવામાં આવી છે. ત્યાં બાળકોને સુવા બેસવા તેમજ રહેવાની ઉત્તમ પ્રકારની સગવડ કરી આપવામાં આવી છે.

આ સંસ્થા એક વિશાળ કમ્પાઉન્ડમાં આવેલી હોવાથી તેમજ અંદર રમતગમતનાં મેદાનો અને બાગબગીચા હોવાથી બાળકો કેદખાનામાં છે એમ જરાપણ ભાસ થતો નથી. બાળકો પોતાને ઘેર જે મુખ અને મોજ-મજા ભોગવતાં હોય તેથી પણ વિશેષ આ શાળામાં ભોગવે છે. અહીં બાળકો પોતાનાં સર્વ કુખો ભૂલી જઈ આનંદથી શિક્ષણ લે છે, તેમજ હુન્નરઉદ્યોગ શીખે છે. આ સંસ્થામાં અનેક ભતનાં બાળકો આવતાં

હોવાથી તેમના શિક્ષણાર્થે ગુજરાતી, ઉર્દુ અને મરાઠી એમ ત્રણ શાળાઓ છે. દરેક શાળામાં ટ્રેનર અને અનુભવી શિક્ષકોદ્વારા ઉત્તમ પ્રકારનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. અહીંનું શિક્ષકમંડળ આ શાળાને આદર્શરૂપ બનાવવા પોતાથી બનતા પ્રયત્નો કરે છે, તેમજ તેની ઉન્નતિ માટે સતત અને મનથી પ્રયત્નો કરે છે. બાળકોને ઉત્તમ પ્રકારનું શિક્ષણ મળે તે ભવિષ્યના ઉત્તમ નાગરિક બને એજ તેમનું ધ્યેય છે.

આ બાળકોને સરકારી તેમજ મ્યુનિસિપલ પરીક્ષામાં દરેકરસે વધુ ને વધુ સંખ્યામાં ત્રણ શાળાઓમાંથી બાળકો મોકલવામાં આવે છે. લગભગ બધા વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષામાં સારા માર્ક્સ મેળવી પાસ થાય છે. આ બધાનું માન આ શાળાના સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટને અને તેમના ડેફેલરટાફને ઘટે છે. આ ઉપરાંત મુંબઈની સર જે. જે. સ્કૂલ ઓવ આર્ટ્સની પ્રાયમિક અને મધ્યની કોઈક પરીક્ષામાં પણ બાળકોને મોકલવામાં આવે છે. પરિણામ સંતોષકારક આવે છે. તે ઉપરાંત અકસ્માત વખતે તાત્કાલિક ઉપાયની પરીક્ષા પણ બાળકો આવે છે. ગઈ પરીક્ષામાં ૪૦ માંથી ૪૦ પાસ થયા હતા.

આ સંસ્થામાં સિક્સ્ટસિસ્ટમ પ્રમાણે શિક્ષણ અપાય છે; એટલે કે એક ટુકડી અર્ધો દિવસ નિશાળમાં કામ કરે અને બાકીનો અર્ધો દિવસ કાર્યાલય (વર્કશોપ) માં કામ કરે. ન્યારે એક ટુકડી કાર્યાલયમાં કામ કરે ત્યારે બીજી ટુકડી નિશાળમાં જાય. આ બાતની વિભાગપદ્ધતિથી કામ ચાલે છે. વળી આનંદની વાત એ છે કે આ શાળામાં બાળકોને શરૂઆતથી જ સાથે સાથે અંગ્રેજીનું પણ શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત ધાર્મિક શિક્ષણ માટે પણ યોગ્ય ગોઠવણ કરવામાં આવી છે. ખ્રિસ્તિ બાળકો માટે સેન્ટ ઝેવીઅર હાઈસ્કૂલના કાર્યકર્તાઓ તરફથી એક પાઠશાળા આવે છે. મુસલમાન બાળકોને કુરાને શરીફનું શિક્ષણ આપવા એક મોલવી સાહેબ આવે છે, અને હિંદુ બાળકો માટે એક પંડિતજી આવે છે. ખ્રિસ્તિ બાળકોને દર રવિવાર દેવળમાં મોકલવામાં આવે છે, ન્યારે મુસલમાન બાળકો દરરોજ નિયમિત રીતે નમાઝ પઢે છે અને પવિત્રમાસ રમઝાનમાં ઉપવાસ પણ કરે છે. હિંદુ બાળકો માટે પણ પ્રાર્થના સારૂ ગોઠવણ કરવામાં આવી છે.

આ શાળામાં વર્કશોપ જોવા જેવી છે. અહીં બાળકોને મુધારીકામ મિત્રકામ, હુદારીકામ, કંસારાકામ, ફેન્સપોલીશ કામ, સાઈન બોર્ડિંગ, નેતરનું ભરતકામ, શીટીંગકામ, દરજીનું કામ ઇત્યાદિ શીખવવામાં આવે છે.

જે બાળકોને હિપલા કાર્ય માટે શોખ ન હોય તેમને જેતીકામ, બાગકામ તેમજ મોટર, સાઇકલ વગેરેને લગતું કામ શીખવવામાં આવે છે. બાળકો ઉત્તમ કારીગરીનું ફરનીયર બનાવે છે. નેતરની ખુરસીઓ, ટોપણીનું કામ, મેળે, સોદાનાં અને લાકડાનાં પારણા, પક્ષંગ વગેરે કામો કરે છે. દરેક કાર્ય માટે જુદો મિશ્ત્રી હોય છે. બાગબગીચામાં સૃષ્ટિજ્ઞાનનું શિક્ષણ આપવા એક અનુભવી શિક્ષક રાખવામાં આવ્યા છે. બાળકોને સૃષ્ટિજ્ઞાનનું શિક્ષણ આપવા ઉપરાંત ફળફળાદિ ઉગાડવાનું કામ શીખવવામાં આવે છે. બાગબગીચામાં થતી શાકભાજીનો ઉપયોગ શાળામાં કરવામાં આવે છે, તેમજ બહારની જનતાને પણ વેચવામાં આવે છે.

આ સંસ્થામાં શિક્ષણ લેતાં બાળકોનું ચારિત્ર્ય ઉત્તમ પ્રકારનું થાય તે માટે દરરોજ સવારે બોધરૂપ શિખામણ આપવામાં આવે છે, અને તે દરેક શિક્ષક વારાફરતી આપે છે. દર શનિ અને રવિવારે તેમજ રજાના દિવસોએ અનુક્રમે ડોરમેટરી પ્રમાણે બાળકોને બહાર સાંજે ફેરવવા લઘુ જવામાં આવે છે. દિવાળી જેવા અને નાતાલ જેવા શુભ તહેવારોના દિવસોમાં મુંબઈમાં જોવાલાયક રથજોએ તેમને મોહકવામાં આવે છે.

આ શાળામાં બાળકોની શારીરિક તંદુરસ્તી ધણી સારી રહે છે. એ વિશે દેખરેખ રાખવા સ્થાયી દાકતર રાખવામાં આવે છે. હાલમાં મિ. પટેલ દાકતર તરીકે કામ કરે છે. તેઓ બાળકોની તંદુરસ્તી માટે ઘણીજ સંભાળ રાખે છે. દર મહીને દરેક બાળકને તપાસવામાં આવે છે. તેમના શરીરનું વજન લેવામાં આવે છે. કોઈપણ બાળકનું શરીર નબળું પડતાં તરતજ ચાંપતા ઇલાજ કરવામાં ડૉ. પટેલ તત્પર રહે છે. અહીં માંદાં બાળકોની ભાવજત અર્થે માદરી એરડી અને દવાખાનાની એલાયદી ગોઠવણ કરવામાં આવી છે.

માઝ ગવર્નર સાહેબ નામદાર સર લેરલી વિરજને બાળકોને માટે એક રનાનાગાર બંધાવી આપ્યો છે. તેમાં બાળકો દરરોજ રનાન કરે છે. આ શાળામાં રકાઉટિંગનું કામ પણ શીખવવામાં આવે છે. આ સંસ્થાના માઝ ચેરમેન મિ. ઈ. જે. બનખરીના નામ ઉપરથી “બનખરીટ્રપ” મિ. એ. એ. મહેતા ચલાવે છે. વ્યારે ઇશ્વરદાસ અને દરતુર કમ્પોઝે મિ. આર. એસ. પટ્ટણ અને મિ. આર. ડી. રેમે અનુક્રમે ચલાવે છે. દરવરસે મુંબઈની પામે આવેલા અંધેરી રોશનથી ચાર પાંચ માઇલ દૂર દરીઆકિનારે આવેલા વેસાવા ગામમાં દાકતર ડીમોન્ડીની વાડીમાં વાર્ષિક રકાઉટ કેમ્પ લગભગ એક માસ રાખવામાં આવે છે.

ત્યાં દરેક બાળક આનંદ અને રમત ગમત સાથે કેમ્પ ઉગ્રવે છે અને વખતોવખત સંસ્થામાં પણ કેમ્પકાર્યના પ્રોગ્રામ ગોઠવવામાં આવે છે.

શાળાના મેદાનમાં બાળકો ક્રિકેટ, ફૂટબોલ, હોકી, વોલીબોલ વગેરે રમતો રમે છે. તેમજ બીજી અનેક દેશી રમતોને પણ સ્થાન આપવામાં આવે છે. બહારની શાળાઓ સાથે દર શનિ, રવિ અને રમના દિવસોએ રમતોની હરિકાર્ષ થાય છે. શાળામાં એક ફિલ્મ શિક્ષક મિ. શેખ મદારને નીમવામાં આવ્યા છે. જે પોતાના ખંતથી બાળકોને અનેક પ્રકારના વ્યાયામનું કામ શીખવે છે અને દરરોજ સવારે ફિલ્મ લે છે. ઉપરાંત મુકાબાજી માટે એક ખાસ શિક્ષક રાખવામાં આવ્યા છે. જેમના પ્રતાપે શાળાના વિદ્યાર્થીઓએ બહારની મુકાબાજીના ઘણામાં ભાગ લઈ અનેક યાદો મેળવ્યા છે.

આ ઉપરાંત બાળકોના મોજશોખમા વધારો કરવા આમોદ્ધાર અને રેડિઓની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે. ત્યાં દરરોજ સાંજે તેમજ રમના દિવસોમાં સવારે રેડિઓ સાંભળવાનો લાલ બાળકોને મળે છે. માનવંતા મુંબઈ ઇલાકાના નામદાર ગવર્નર સાહેબ દરવરસે હોળી ઉપર ઇનામનો મેળાવડો હોવાથી આવે છે અને જતે ઇનામો બાળકોને વહેંચી આપે છે.

છેવટે આ સંસ્થાના કાર્યવાહકો, બાળકોના લાભાર્થે પોતાનાથી અને તેટલું કાર્ય કરે છે. તેને માટે તેના સંચાલકોને ધન્યવાદ ઘટે છે. આતું ઉત્તમ પ્રકારનું શિક્ષણ કેવીડસામુન સફલમાં અપાય છે.

પી. આર. ટ્રેનિંગ કોલેજ
અમદાવાદ

}

એમ. કે. બલસારી
બીજું વર્ષ

આમોદ્ધાર

ગયા વર્ષે ઉપર જણાવેલ વિષયપરતે નામદાર ગવર્નર સાહેબ સર ફ્રેડરિક સાઈક્સે પોતાના વિચારોનું જનસમુદાયને દિગ્દર્શન કરાવ્યું હતું ને ત્યારબાદ તે બાબે અનેક વિચારો અનેક વ્યક્તિઓ તરફથી ચર્ચાયા. તેજ સ્થિતિ અમદાવાદ જિલ્લાના અધિકારીઓમાં ઉપસ્થિત થતાં તેમણે તે વિચારોનો અમલ કેમ થાય તે વિષે ઊંડો વિચાર કરી નીચે મુજબનો અમલ કરવા નિર્ણય કર્યો છે. હાલમાં તો શાળાઓ મારફત કેટલો અમલ થઈ શકે તેનો ખ્યાલ નીચેની યોજના પરથી આવી શકશે.

હાલમાં તો તે યોજનાનો અમલ જિલ્લાના અમુક ભાગમાંજ કરવા ધરાવે રાખ્યો છે, પણ તેનો અર્થ તેમ નથી કે તેટલાજ ભાગમાં તે યોજના સમાર્પ જશે. આનો અમલ કરવા માટે સેવાભાવી બાળકોની ઘણી જરૂર પડશે, ને તે ખોટ શાળાઓની વીરસેના પુરી પાડશે તેમ માનવામાં આવે છે; તો ફક્ત જણાવેલ ભાગમાંજ અમલ થાય તે કરતાં જિલ્લાના જે જે મહાસ કે તાલુકામાં જ્યાં અનુકૂળતા હોય અથવા બને ત્યાં તે યોજના શિક્ષકવર્ગ તેમજ શિષ્યવર્ગ ઉપાડી લે તે આશાએજ યોજનાને શાળાઓની વ્યક્તિની સન્મુખ મૂકવામાં આવે છે. આ યોજના આમ્ય સુધારણા માટે બાળકુદ્કડી બનાવવાની યોજના તરીકે લેખાશે. તેમનું શું કર્તવ્ય છે અથવા તેઓ શું કરી શકે તેની રૂપરેખા આપવામાં આવી છે. દરેક વ્યક્તિ જરૂર પ્રમાણે તેમજ સંજોગ પ્રમાણે જરૂરી ફેરફાર તેમા યોજી શકે છે.

આમ્ય સુધારામાં રસ લેતા વિદ્યાર્થીઓ પસંદ કરી બને ત્યાંસુધી એકાદ શિક્ષકની સરદારી નીચે તેમની એક ટુકડી બનાવવી. આ ટુકડીના અનેક સમૂહ પાડવા, આમ્ય સુધારણાના કામ અર્થે ઉત્તર અને દક્ષિણ દશકોઈ તાલુકા કે જે અમદાવાદ નજીકના છે તેમાંથી કેટલાંક ગામ પસંદ કરવાં. પછી દરેક વિદ્યાર્થીના સમૂહને અમુક ગામડાંનો સમૂહ નક્કી કરી આપવો, જ્યાં તે સમૂહ જે જાતની કામની રૂપરેખા બતાવી હોય તે પર કામ કરે અથવા એકંદરે વિદ્યાર્થીઓના પાંચ સમૂહ અને કાર્યના પાંચ પ્રકાર હોવાથી વિદ્યાર્થીઓનો પ્રત્યેક સમૂહ ક્રમવાર પ્રત્યેક ગામની મુલાકાત લે અને તેમને સોપેલા પ્રકારનું કામ કરે અથવા વિદ્યાર્થીનો પ્રત્યેક સમૂહ તેમની ખાસ યોજનાના કામ માટે જે ગામ પસંદ કરે અને તેમાં પાંચે પ્રકારનું કામ ચાલુ રાખે અથવા પ્રત્યેક સમૂહ એકેજ પ્રકારનું કામ પસંદ કરી સમૂહના તમામ ગામોમા તે કામ ચલાવે. ઉપર જણાવેલા પૈકી કાર્યની ગમે તે પ્રમા અથવા પ્રશાસિકા હાય ધરવામાં આવે, પરંતુ કાર્ય નિયમિત અને ચાલુ થયાં કરે તે ખાસ આવશ્યક છે. કાર્યક્રમ એવો રચવો જોઈએ કે અમુક વિદ્યાર્થી પ્રત્યેક ગામની દરરોજ અથવા દર અઠવાડીએ કે પખવાડીએ એકવાર મુલાકાત લે, પરંતુ ગોઠવણી મુજબ અમુક ગામે તેણે જવું જોઈએ અથવા આનિવાર્ય જરૂરહાજરીના પ્રગંથે બીજા યોગ્ય વિદ્યાર્થીને મોકલવાની ગોઠવણ કરી રાખે.

ક. સૂચના:-

(૧) આમ્ય સ્વચ્છતા, સાવજનિક, આરોગ્ય, ખોરાકવિષયક, સહકાર,

કરકસર અને ટ્રેજવણી વિષયક આયતોપર એકલા મળેલા આમ્ય જનો સમક્ષ લાપણુ આપો;

(૨) અનુકૂળ ગામોમાં પુખ્ત ઉમરનાઓ માટે શાળાઓ શરૂ કરે;

(૩) આમવાસીઓને સૌથી નજીકની શાળાઓમાં પોતાનાં બાળકોને મોકલવા સમજાવત કરે.

સ્ત્રી. પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાંત રૂપે કાર્ય :—

(૧) ગામમાં કે ગામની નજીક પડતર જમીનમાં ઝાડ વાવવા આમવાસીઓને સમજાવવાને મદદ કરે;

(૨) નીચેનાં કાર્ય સંગ્રંથી આમવાસીઓને સમજાવે ને મદદ કરે;

(ક) ખાતર માટે ખાડા ખોદવા, ખાઈ ઓ ખોદવી, જાગર ખોદવાં;

(સ) પાણી ભરાઈ રહેલું હોય ત્યાં ખાડા પુરવા;

(ગ) ગામના રસ્તા સાફ કરવા;

(ઘ) ગામની અંદર તેમજ પાસેથી તદુરસ્તી બગાડે તેવા ઉગેલા ભાજપાલા વગેરેનો નાશ કરવો અને કુવા તરફ જતા રસ્તા સાફ કરવા.

મ. આનંદવિનોદની ગોઠવણુ :—

(૧) ગામના યુવકો માટે વિદ્યાર્થીઓ રમત દત્તાદિની યોજના કરે;

(૨) ગામડાઓમાં મોટા સેવકોની (સ્કાઉટની) યોજના કરે;

(૩) શહેરમાંથી છુટી ચોપડીઓ ભેગી કરી થોડી થોડી સંખ્યામાં ગામડામાં વહેંચે. અમુક એક ગામને ગામડાંઓમાંથી ચોપડીઓ કેવી રીતે ભેગી કરવી અને વાંચવા આપવી તે સમજાવે. જ્યારે એક ગામમાં પુસ્તકોનો અમુક જથ્થો વંચાઈ રહે ત્યારે એ જથ્થાને બીજે ગામ મોકલે;

(૪) ગામડાઓમાં જલસાઓ અને નાટ્યપ્રયોગોની યોજના કરે;

(૫) તેઓ કાયમના વિશ્રાંતિસ્થાનો જ્યાં જ્યાં અનુકૂળતા હોય ત્યાં ઉઘાડે અને આમવાસીઓને તે ચાલુ રાખવામાં મદદ કરે;

(૬) જ્યાં આમોદાર ન હોય તેવાં ગામોમાં પ્રસંગોપાત આમોદારના સંગીતના જલસાઓ ગોઠવે. વિદ્યાર્થીઓનો સમૂહ જે જે કંઈ કરે તેમાં ગામના સરકારી નોકરો જેવા કે મુખી, તલાલી વગેરેની સંપૂર્ણ મદદ તેઓએ લેવી. તાલુકાના અમલદારોએ પણ અને તેટલી સંપૂર્ણ મદદ આ આમતમાં આપવી.

મનુભાઈ મહુકચંદ પરીખ

સુપરવાઈઝર-ડિ. સ્કૂલ બોર્ડ, અમદાવાદ.

યુધિષ્ઠિરની ક્ષમા

ખાલનાટક પ્રયોગ

(મેનઝાચરણ)

[પ્રથમ સૂત્રધાર તથા એક બાળક આવે છે. બંને પ્રભુસ્તુતિ કરે છે.]

(રાગ—ત્રિતાલ, કલ્યાણ)

હૈં જગવ્યાપક, સુખકર, દુઃખહર,

આમ અંતર કર, નિર્મળ હરદમ, વિકસાવી દિલ જીવન ઉન્નત કર,

પ્રગટ કરો, પ્રભુ પ્રેમ પરસ્પર—હૈં જગવ્યાપક

બ્રાતૃભાવ ખોલવો ઈશ દગરગ, હરિ તમ શરણુ સમર્થાં તનમન—

જીવન પંથ સશિ સમ કર, ઉજ્જવળ—હૈં જગવ્યાપક

બાળક—મારા વહાલા મિત્ર! આજે આપણે શા વાસ્તે ભેગા મળ્યા છીએ ?

સૂત્રધાર—બંધુ! પાડવોના વડીલભાતા, એ ધર્મની મૂર્તિ યુધિષ્ઠિર વા ધર્મરાજના જીવનચરિત્રનો થોડો ભાગ લગવી બતાવવા માટે આપણે ભેગા થએલા છીએ. ચાલો, હવે કાર્યની શરૂઆત કરીએ. [બંને બેસે છે.]

દૃષ્ય ૧લું. ધર્મરાજની રહ્યા.

પાંચે-પાંચ પાંડવો

[પાંચે પાડવો બેઠા છે. તેમાં યુધિષ્ઠિર સિવાય બીજા ભાઈઓ ઉદાસ દેખાય છે.]

યુધિષ્ઠિર—અર્જુન દેવ ! હમણા તમે સર્વ ઉદાસ કેમ રહ્યા કરો છો ?

અર્જુન—મોટાભાઈ! આપ બધુ જાણવા છતાં આવો પ્રશ્ન પૂછો છો, એ કેવી નવાઈ!

ભીમ—અને મને તો મુંઝવણજ રહ્યા કરે છે, કે આમને આમ મુંગા મોંએ ક્યાં સુધી રિખાઈ મરવું ? ઓ ધર્મરાજ! આપનો ધર્મ હવે ક્યાં સુધી પકડી રાખશે ? હવે ઓ મોટાભાઈ, (ક્રોધથી) એ દુર્યોધને હલ કરી છે. એ પાપીએ આપણને લાખના ઘરમાં પૂરીને સળગાવી દેવા માટે પણ એનાથી બનતું કંઈ; છતાં આપ હંડા કંલેજે બેસી રહ્યા છો !

યુધિષ્ઠિર—મારા પ્યારા બંધુઓ! આમ ક્રોધને વશ ન બનો. ઇશ્વરેજી મુશળ સર્વ જન્યા કરે છે, માટે હંમેશાં ધીરજ રાખવી. ધીરજ એ વીરનું એક લક્ષણ છે,—

“વીર સાચો એજ જે, ધીરજ કદી તજતો નથી,”

“વીર સાચો કોઈ દિન, ઈર્ષ્યા થકી બળતો નથી;”

“નીતિ અને સદ્ગુણ ક્ષમાનો, વીરમા હરદમ વસે,”

“વીર એ સાચો સદા, મુખદુઃખ મહીં સરખું હસે.”

ભીમ—પણ ભાઈશી! આપ નક્કી સમજાવો, કે હવે તો આપણા જીવ પણ જોખમમાં છે. આવા વખતે તો “શત્ત્વં પ્રતિ શાટયં કુર્યાત્.” એ પ્રમાણે શત્રુ સામે લડે ધરવાની રીતજ મને હિતમ લાગે છે.

(સહદેવ પ્રત્યે)—કાં ભાઈ, સહદેવજી! તમારાં બ્યોતિષ શાસ્ત્રો શું કહે છે?

સહદેવ—ભીમભાઈ! મારા બ્યોતિષમા આવે છે, કે હજી આપણા માથે બહુજ કષ્ટ પડવાનું છે.

ભીમ—તારા દીપણમાં તો આગ્યું, પણ આ મોટાભાઈના મગજમાં ક્યાં એ આવે છે?

યુધિષ્ઠિર—ભાઈઓ! જો આપણા ભાગ્યમાં દુઃખનુંજ નિર્માણ થયેલું હશે, તો એ ભોગવવુંજ પડશે; માટે આમ ચિંતા કર્યા કરવી, એ વીર ક્ષત્રીને ન જાગે. હવે સંધ્યાનો સમય થઈ ગયો છે, તો ચાલો.

અર્જુન—વડીલશ્રીની જેવી આગાહી.
(સર્વ જાય છે.)

દૈવ્ય રજ્જુ. દુર્યોધનની કચેરી

પાત્રો—દુર્યોધન, શકુનિ, દુઃશાસન, ને પાંડવો

દુર્યોધન—જા-હો. મામા શકુનિ! આપણી લમામ બાજુ ધૂળમાં મળે છે. એ મુશ્કેલી પાંડવો સળગતા ધરમાથી પણ બચી ગયા. હાથ, મામાથી હવે શું કરવું? (મોંઘું ફેટે છે.)

શકુનિ—શા માટે આમ અકળાઓ છો! તેઓ પાંચજ છે, ને આપણે સા છીએ. પંછી ડેરવાનું શું પ્રયોજન?

દુર્યોધન—મામા બસ કરો. શું હું એમનાથી ડરું છું? ના, ના, મારી પાસે તો તેઓ મગતરાં છે.

(કોધથી) “હું સિદ્ધ છું—એ છે શિયાળો, શું પછી કરનાર એ?”
“એકંજ ઝપાટો લાગતાં, પલવારમાં મરનાર એક.”
“ડરતો નથી હું. દેવ દાનવથી, કદી મમ અંતરે,”
“આ સિદ્ધની હાકલ થતાં, અહાંડ આપું ચરચર.”

દુઃશાસન—ખરાખર છે, ભાઈ, ખરાખર છે. એ બિખારીઓથી શું ચનાર છે ? ફક્ત તમારી આજ્ઞા યાચ એટલીજ વાર છે. બાકી એ પાંચેને પૂરો પડવા આ એક દુઃશાસન જ તૈયાર છે.

દુર્યોધન—ભાઈ ! મારી આંખો તો એ પાંચેને રિખાતા નેવાનેજ તલસે છે, મરેલા નેવાને નહિ.

શકુનિ—તો ભાણાભાઈ, સાંભળો. યુધિષ્ઠિરને જુગાર બહુજ પ્રિય છે, એટલે તમે માગણી કરો. એ અવશ્ય કબુલ રાખશેજ, અને આપણી આજ્ઞાકીથી તેમનું સર્વસ્વ તે હારી જશે, પછી તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે એ લોકોને રિખાવી શકાશે.

દુર્યોધન—શાખાશ, મામાશ્રી શાખાશ, હવે તમે જાઓ, ને પાંડવોને કહો કે દુર્યોધન તમોને મળવા માટે બોલાવે છે. એ સરળ હૃદયના હોવાથી જરૂર આવશેજ. હું જુગાર તૈયાર કરું છું.

શકુનિ—ગઈ છે.

(શકુનિ પાંડવોને બોલાવવા માટે જાય છે.)

દુર્યોધન—ભાઈ દુઃશાસન ! હમણાંજ એ લોકો આવશે, આપણે એ વખતે બહુજ નમ્ર બનવાનું છે.

દુઃશાસન—સાચી વાત છે. એ પાંડવો આપણા દંભથી અંતઃકર્ષિત નવા નેહાં.

શકુનિ—(પ્રવેશ કરીને) ભાણાભાઈ, પાંડવો આવી પહોંચ્યા છે.

દુર્યોધન—મામાશ્રી ! મારાં ધન્યભાગ્ય. આવવા દો, મારા એ વહાલા બંધુઓને.

(પાંડવો પ્રવેશ કરે છે.)

દુર્યોધન—અહોહો ! પધારો, પધારો. ધર્મરાજ આદિ બંધુઓ ! આ આસન પર બિરાજો. (સૌ બેસે છે.)

યુધિષ્ઠિર—(બેસતા બેસતા) વહાલા બંધુ કૌરવરાજ ! આને અમારી શી જરૂર પડી ?

દુર્યોધન—ભાઈશ્રી ! આજે તો સદજ આપને મળવાની ઇચ્છા થઈ આવી. તરદી માફ કરશો.

ભીમ—(ધર્મરાજને) મોટાભાઈ ! શિઆજ, કાગડનાં વખાણુ કરે અને કાગડને સારું લગાડે, એ કાગડની પોળી પડવવા માટેજ. તેથી ને ને આપણા સંબંધમાં એમ ન થાય !

દુઃશાસન—અત્યા બીમભાઈ! તારે તો આવી તકવિતકે કરવાની ટેવ ન ગઈ!

શકુનિ—હા, ચાલો, ધર્મરાજ! જો ઇચ્છા હોય તો આપણે આજે જુમાર ખેલીએ.

યુધિષ્ઠિર—જેવી તમારી ઇચ્છા (જુમાર રમવા માટે) દુર્યોધન, શકુનિ અને યુધિષ્ઠિર, એ ત્રણ જણ એસે છે.)

દુર્યોધન—ધર્મરાજ, પહેલો પાસો હું ફેંકું છું. ખોલો શી હારજીત?

ધર્મરાજ—ભાઈ! અમારી કુલ લક્ષ્મી હું શરતમાં રેલું કહું છું. (દુર્યોધન પાસા ફેંકે છે તેની છત થાય છે.)

દુર્યોધન—હારી ગયા. હવે તમે ફેંકો ને શરત રજુ કરો!

ધર્મરાજ—આ વખતે અમારી ધરણીની કુલમિલકત રેલું કહું છું. (ધર્મરાજે છેને તેમાં પણ હારી જાય છે.)

દુર્યોધન—ભાઈ! બીજી વખતે પણ આપ હારી ગયા. હવે ફરી શી હારજીત?

લીસ (વચ્ચે)—અસં કરો. ધર્મરાજ! જો ગચ્છું તે લાગે ગચ્છું, પણ હવે જે રજુ છે તેને રહેવા દો.

અર્જુન—વડીલશી! હવે માફ કરો આ ડૉરવરાજ આજે આપણને આવા બનાવી દેશે.

યુધિષ્ઠિર—ભાઈઓ, શરૂ કરેલી રમત પુરી કરવી જોઈએ. પ્રભુ ઇચ્છા હશે તેમ થશે.

શકુનિ—અરાબર છે. સંચો ફંચી શરૂ કરેલી બાજી કદીપણ અધુરી ન રાખે. કહો ધર્મરાજ, હવે આપની શી ઇચ્છા છે?

ધર્મરાજ—આ વખતે તમે સામા એસો. હું પાસા ફેંકું છું. શરત પણ તમેજ રજુ કરો.

શકુનિ—એમ નહિ. આ આપણો છેલ્લો પાસો છે, હું તે ફેંકું છું. શરતમાં કુલરાજપાટ રજુ કહું છું. કાં તો અમારું રાજ તમને મળે, ને કાં તો તમારું રાજ અમને મળે.

યુધિષ્ઠિર—કબૂલ છે. ફેંકો પાસા. (શકુનિ પાસા ફેંકે છે તેમાં તે જીતે છે.)

દુઃશાસન—શાખાશ, મામાશ્રી શાખાશ.

દુર્યોધન—બમ, ઓ યુધિષ્ઠિર! આજથી આ તમારું તમારું રાજ અમારું છે. એક રાજ તરીકે હું તમને આપે ભાઈઓને આજે કહું છું, કે તમારે તેર વરસ વનવાસ ભોગવવો.

લીમ—જાણી ગઈ, ઓ પાપી દુર્યોધન, તારી પ્રપંચજાળ સમ-
જાઈ ગઈ.

દુઃશાસન—ચૂપાકર, ઓ ભીમડા ! હવે ને વધુ બોલીશ, તો હાથથી
દાર થવું પડશે.

લીમ—ઓ, દુઃશાસન ! બૂલ મા બૂલ મા કે—

“આ એજ પાંડવ છતાં છે, એરે તે દેવા છતાં,”

“આ એજ પાંડવ આ રહ્યા, લાખાગૃહે સળગ્યા છતાં,”

“બ્રાતા તણી આરા ન તેથી, ભીમ આ લાચાર છે,”

“તમ પાપીઓ સંહારવા, બડવીર આ તૈયાર છે.”

યુધિષ્ઠિર—સખર ! ભીમદેવ, આપણી શક્તિનું આમ પ્રદર્શન
કરવું તે યોગ્ય નથી. મારે ચાલો, વનવાસ મારે તૈયારી કરો.

(દુર્યોધન પ્રત્યે)—મહારાજ, અમે તમારી આરાધનાસર કાલેજ
રવાના થઈશું.

દુર્યોધન—પણ યાદ રાખજો કે તેર વરસ દરમિયાન નુજરે પણ
ચડવાનું નથી, ચાલો જાઓ.

(કોઈથી દાંત કચકચાવતા ભીમ મહિત પાંડવો જાય છે.)

—(પાંડવો ગયા બાદ) મારાશ્રી ! આજે મારે સળગવું હૈયું
કંઈક શાંત થયું છે. હવે કચેરી ખરખારત કરો.

(સર્વ કૌરવો જાય છે.)

દિવ્ય ઉલ્લસ. સ્થળ—જંગલ.

પાત્ર—વનવાસી પાંડવો.

(સાધુ વેશમાં પાંચે પાંડવો જંગલમાં રહેલા છે.)

અર્જુન—રંડીલશ્રી ! આપની સુકોમળ કાયા દુર્બળ જાતી ગઈ છે.
જે ધર્મરાજ સિદ્ધાસન પર બેસવા માટે યોગ્ય છે, તે અત્યારે દુર્લાસને
બિરાજે છે. જે ધર્મના માથા પર રાજજત્ર ઝૂકી રહેતું, એજ ધર્મે આજે
આ વૃક્ષ જત્ર માન્યું છે. ઓ પરમાત્મા, તે આ બધો ન્યાય કઈ રીતે
કર્યો છે ! મોટાભાઈ, આપના શરીર સામું જોતાં અમારાં હૈયો સળગી
જાય છે ! અહા, ઈશ્વર ન્યાયી છે કે અન્યાયી, તેજ સમજાતું નથી. ઓ મનુ !

ભીમ—શું કહું ! લાચાર છું, કે મોટાભાઈ આરા નથી આપતા.
નહિ તો જો તમામ પાપી કૌરવોનો એકજ કાણુમાં ભૂકો કરી નાખું.

યુધિષ્ઠિર—હરિ ઝઙ્ઘ, હરિ ઝઙ્ઘ. બંધુઓ, શા મારે કલ્પાંત કરો છો ?
પાપીને શિક્ષા કરનાર ઈશ્વર છે, આપણે નહિ. એની મહાન શક્તિથીજ

આ જગતનું બધું તંત્ર ચાલે છે. માટે જ બધું ભૂલી જઈએ, ને આ કુદ-
રતના યોજનામાં આનંદ કરો. ભકતરાજ નકલે, એકાદ પ્રભુનો
માહમા સંભળાવો.

નકુળ—વડીલથીની જેવી આસા—

રાગ—આશાવરી

‘દો’ દિનનો વ્યાપાર, જંગલ એ દો દિનનો વ્યાપાર.

‘વેપારી’ એ ‘પેદીનો’, સંચાલક જગદાધાર,

‘વાણીતર’ આ જગ છે એનું, સરવૈયા એ જોનાર જંગલ એ....

‘યેશ કમાણી’ જે પેદીમાં, પુણ્ય અને શુભકાર,

નોકર એ પેદીનો ચંતે, ભવસાગર તરનાર, જંગલ એ....

ન્યાય થકી વેપાર કરી લો, સ્વર્ગતણો અધિકાર,

‘કરાવ’ રાંછ રહેશે ન્યારે, જોશે લાભ અપાર, જંગલ એ....

યુધિષ્ઠિર—વાહ, વાહ! ભાઈજો ચાલો, હવે સંધ્યાનો સમય થયો છે.

(સર્વે જાય છે.)

દૃષ્ય ૪ મું. સ્થળ કૌરવવાસ.

પાત્ર—દુર્યોધન, દુઃશાસન, શકુનિવગેરે.

દુર્યોધન—દુઃશાસન! એ જંગલવાસી પાંડવોના સામ્રાજ્યને છે?

દુઃશાસન—ભાઈથી! છુપો કંતસુસ સમાચાર લાવ્યો છે, કે એ

લોકો જંગલમાં પશું લેહર કરે છે અને અહીં કરતાં પશું ત્યાં વધારે

સુખી હોય, એમ જણાય છે.

દુર્યોધન—એ...મંડીક છે, જોઈ છું. આ મામાથી, (શકુનિને)

આપણે કાલેજ ત્યાં જઈએ અને માર મારી એ લોકોનાં હાકાનો ચૂરી

કરી નાખીએ. પછી જોઈ કે એ કેવાં સુખી રહે છે.

શકુનિ—બરાબર છે, પણ મારી સલાહ એવી છે, કે આપણે

અહીંથી ગત્રા કરવાના બંદાને નીકળવું, એટલે લોકોમાં ચર્ચા થાય નહિ.

દુર્યોધન—વાહ, મામા! તંબારી બુદ્ધિને ધન્ય છે. મામાથી, ચાલો

ત્યારે સર્વ તૈયારી કરીએ. (જાય છે.)

દૃષ્ય ૫ મું. સ્થળ—જંગલનો રસ્તો.

પાત્ર—ગંધર્વો ને કૌરવો.

(ગંધર્વરાજ ચિત્રગુપ્તની ધાવણી પડેલી છે, ત્યાં થઈ કૌરવોં નીકળે

છે અને એનો હાં જોઈ અદેખા દુર્યોધન મનમાં સળંગી બેઠી, ચિત્રગુપ્તને

ક્રોધપૂર્વક મળે છે.)

દુર્યોધન—કોણ છે ? કોણ છે, આ કેસરી, સિંહની ગુફામાં આવનાર સિંચાળ ? આ દુર્યોધન, જેમાં બળવાન બપતિની, ભૂમિમાં, વગર રમજે ઘૂસી જનાર એ નરાધમ ! તું કોણ છે ?

ચિત્રગુપ્ત—ઓ રાજન ! વિવેકની હદ ના, છોડ. સિંહની, ગુફામાં તો સિંહજ પ્રવેશી શકે છે એ યાદ રાખ. હું તો અત્યારે મુસાફર છું, તેથી તારી સાથે તોફાન કરવા માગતો નથી. નહિતો તારા જેવા પાપીઓનો નાશ કરવા માટેજ સગ્ગએલો આ ગંધર્વરાજ ચિત્રગુપ્ત છે, એ બૂલતો ના.

દુર્યોધન—આ દુર્યોધનને છ'છેડી શું તું મોત માગનાર છે ?

ચિત્રગુપ્ત—(હસીને) નહિ, તારા જેવા કંઈકને દોકરે, મારનાર આ ગંધર્વરાજ છે.

દુર્યોધન—હું કોણ ? તું મને જોળ્યો છે ?

ચિત્રગુપ્ત—હા, બરાબર તને જોળ્યું છું, સાંભળ :

... પાપી અને લ'પટ પુરો, કે-કૃત્યનો કરનાર તું, "જો

"એ ધર્મમૂર્તિ પાડવોને, દુઃખનો દેનાર તું ;"

"ભૂ ભાર, હલકો પાડવા; આજે તને હણનાર હું ;"

"મેં જોળ્યાંયો તુજને ખરો, કાચર તણો, સરદાર તું ;"

હુઃશાસન—સુખ કર, ચાલ, પડ મેલનમાં.

ચિત્રગુપ્ત—(પોતાના સૈનિકોને) સાવધાન, મારા શરાઓ, સાવધાન !

(લગાઈ યાય છે, તે બધા ફોરવો જમીનદોસ્ત થઈ જાય છે.)

ચિત્રગુપ્ત—મારા સેનાપતિ ! હવે આ લોકને આંધી, આપણી શરૂઆતીમાં લઈ ચાલો, ને આ મોથેરા મેમાનોથી આપણું કેદખાતું ભરી દો.

સેનાપતિ—મહારાજની જેવી આજ્ઞા. (ફોરવોને આંધી ચિત્રગુપ્તની બાવણી ઉપડે છે.)

દશ્ય ૬. દુ. સ્થળ—જંગલ.

પાત્ર—પાંડવો

(બીમ સિવાય ચારે ભાઈઓ ખેડા છે, એવામાં બીમ ખૂચ મતો પ્રવેશ કરે છે.)

ભીમ—ભાઈઓ, એક બધામણી લાગ્યો, શું.

અર્જુન—કહો ભાઈ, શા સમાચાર છે ?

ભીમ—ભાઈ ! આજે મને બરાબર સમજાયું છે, કે પાંડવોને શિક્ષા કરનાર પ્રભુ છે-તો ખરોજ.

યુધિષ્ઠિર—કહી દે, ભાઈ ! જેવડી કહી દે, શું છે ? મને કંઈક વિપરિત લાગે છે.

લીમ—ભાઈશી, વિપરિત નહિ, પણ શુભ છે. સાંભળો, કૌરવો આપણને આથી પણ વધારે હેરાન કરવા અહીં આવતા હતા. રસ્તામાં પ્રભુએ ચિત્રગુપ્તનો ભેટો કરાવ્યો. આ ચિત્રગુપ્ત તેમને મુસ્કેટાટ ખાંધી પોતાને ત્યાં લઈ ગયા છે. કહો, કેવા રૂડા સમાચાર છે !

યુધિષ્ઠિર—હરિ, હરિ ! બિચારો આપણા બંધુઓ કેદમાં, અને આપણે અહીં સુખી રહીએ, એ કેદી નહિ બને. ભાઈઓ ! હું તમને એક કાર્ય સોંપું છું.

લીમ—વડીલશી ! આપ આ શું બોલો છો ? એ ભાઈ શેના ? એ દુષ્ટોએ આપણને દુઃખી કરવામાં શું બાકી રાખ્યું છે ? ભાઈશી, આ વખતે આપ કૃપા કરી બેસી રહો. આને એમના મોતે મરે છે તો મરવા દો.

અર્જુન—બરાબર છે, ભાઈશી—

“એ કૌરવો છે જેલમાં, જે પાપથી ભરપૂર છે,”

“એ કૌરવો છે એજ, જે અભિમાનથી ચકચૂર છે;”

“આને બધા એ પાપીઓ, નિન્ન મોતથી ભરનાર છે,”

“મરતા લાગે, કરવો નથી, અપકાર પર ઉપકારને.”

યુધિષ્ઠિર—તે, ભાઈ,

“ઉપકાર પર ઉપકાર કરવો, એ સદાએ સ્હેલ છે,”

“અપકાર પર ઉપકાર કરવો, એજ બહુ મુશ્કેલ છે;”

“પલવાર કરશો વાર તો, આ ભાઈની દુહાઈ છે,”

“આને ગણાંતા દુશ્મનો, આગિર તંમારા ભાઈ છે.”

બંધુઓ, બંધુઓ ! (ગજગળા ધઈને) લેશ પણ વોર, કર્પી-સિવાય બન્યો ને તમારી શક્તિ બરાબર-અજમાવો. હું તમારી સાથેજ આવું છું, પણ બહાર નહિ ચાઉં. તમારી કસોટી, માટેજ માફ આવવું થાય છે, એ સી યાદ રાખજો. વળી એટલું તો સમજજો લેવું, કે જ્યારે તે આપણી સામા બાંતે, ત્યારે એ સો, તે આપણે પાંચ છીએ, પણ કોઈ બીજાનું શત્રુ-સામે તો આપણે હજી એકમાં ને પાંચ છીએ, માટે બધા ભાઈઓ આપણી પછી પરવા ન કરશો.

અર્જુન—મોટાભાઈની જેવી ધરજા. (પાંડવો સહુ બંધ છે.)

દૃષ્ય ૭ મું. સ્થળ—ચિત્રગુપ્તની રાજધાની

પાત્રો—ગાંધર્વ, કૌરવો ને પાંડવો.

(જેલ પાસે આવીને મગધ ચિત્રગુપ્ત દુર્યોધન આદિ કેદી કૌરવોને સંતાવે છે.)

ચિત્રગુપ્ત—કેમ છો, કૌરવરાજ, આપની તાકાતનું માપ લઈ લીધુંને ?

દુર્યોધન—(જેલમાંજ) રહેવા દે, ઓ-ગાંધર્વરાજ ! પિંજરે પડેલાં કેસરીને છાંટેડો રહેવા દે.

ચિત્રગુપ્ત—વાહરે વાહ ! સાચા કેસરી આમ પિંજરાંજ શોભાવે ?

દુર્યોધન—નાદાન ! તું નક્કી ધારજો, કે આ પિંજરામાં પુરાએલો કેસરી એક દિન તારો જાન લેશે.

ચિત્રગુપ્ત—તે પહેલાં મારાજ હાથે તારે ગરદન મરેવું પડશે.

(ચાર પાંડવો ભીમ, અર્જુન, સહદેવ, નકુળ એકાએક પ્રવેશે છે.)

ભીમ—કોણ છે, કોણ છે ? એ કૌરવરાજને ગરદન મારનાર ઓ રાજા એમને જલદી છોડી દે.

ચિત્રગુપ્ત—કદી નહિ બને.

અર્જુન—માતને સંજુ થવું પડશે.

ચિત્રગુપ્ત—તમારા જીવા ભિખારીઓથી શું થઈ શકનાર છે ?

ભીમ—તું મેદાનમાં પડ એટલીજ વાર છે.

ચિત્રગુપ્ત—થાઓ તૈયાર.

(યુદ્ધ થાય છે, ચિત્રગુપ્ત હારે છે અને પાંડવોનો બંદીવાન થાય છે. પાંડવો, કૌરવોને છુટા કરે છે ને યુધિષ્ઠિર તરનમાં જ પ્રવેશે છે.)

યુધિષ્ઠિર—સાખાશ, મારા એકલોચા બાંધવો ! સાખાશ.

ચિત્રગુપ્ત—આપ કોણ ?

યુધિષ્ઠિર—આ અમારા કૌરવ બંધુઓના એમની દૃષ્ટિએ ગણાતા થયું પાંડવો.

ચિત્રગુપ્ત—અને આપ ધર્મરાજ પોતે ?

યુધિષ્ઠિર—હા. એજ હું યુધિષ્ઠિર. (ભીમને) ભાઈ, ચિત્રગુપ્તને બંધનમુક્ત કરો. (છાંડે છે.)

ચિત્રગુપ્ત—માફ કરો. મેં આપને ખૂબ તકલીફ આપી. (કૌરવોને) ને અભિમાની દુર્યોધન, ને, સારાપણું અને ખરાબપણું, એ બેનો ભેદ તારી સગી આંખેજ નેહ લે. (કૌરવો સરમાઈ નર્ઈ નીચું નેહ જાંદ છે.)

આદ્ય—ને આખું જગત આ રીતે ગ્રંપીયું અને નિર્મોની બને તો સ્વર્ગ અહીંજ ખડું થાય.

સર્વે—

— રાગ-ભૈરવી —

સંપથી સુખ તણો નહિ પાર,

ખને દોર^૧ બળવાનો ન્યારે, ઝાઝા મળશે તાર,^૨

બંધુ, તાળી ને પડશે ત્યારે, ભુજા બેય મળનાર,

સંપથી૦...

ઉલમ, આખાદી, ધન, સૌએ, એનાથી વધનાર,

સંપથી૦...

ઉન્નત દેખાતા સૌ દેશો, સંપ ચક્રી વખણાય,

નીતિ અને સંપથી ખિલવો, જીવન આ નિર્ધાર,

સંપ તણો શુભ શુભ સર્વને, સ્વર્ગ સુખ દેનાર,

સંપથી૦...

કેશવલાલ શંભુભસાદ દયે

આસિ. શિક્ષક, ધોસેરા મેદન સ્કૂલ

“ શિક્ષક હો તો એવા હો ”

(રાગ—ગઝલ)

બણાવે સ્નેહથી શિક્ષણ, ને શિક્ષક હો તો એવા હો;

સૂચવે નીતિનું શિક્ષણ, ને શિક્ષક હો તો એવા હો.

તંજે આજસ અને તંજા, વળા અભિમાન ને દેશન;

શિખાડે પ્રેમથી લેસન, ને શિક્ષક હો તો એવા હો.

વિનયભરી વદે વાણી, ગુરુની કરજ ને બાણી;

શિખામણ આપતા શાણી, ને શિક્ષક હો તો એવા હો.

ધરાવે બાળ પર મમતા, વધારે વર્ગ પર સમતા;

બણાવે પાંડે મનમતા, ને શિક્ષક હો તો એવા હો.

વધારે નીતિ ને રીતિ, વળા સત્કર્મ ને પ્રીતિ;

સદાવે ગાન ને રચિતિ, ને શિક્ષક હો તો એવા હો.

બનાવે બાળ ઉત્સાહી, કળા છે ને ગુરુ માંહી;

વધે સદ્ગુણ બધા ત્યાંહી, ને શિક્ષક હો તો એવા હો.

વસે ઉત્સાહ ન્યાં હરદગ, વસે સદ્ગુણ કુશળતા;

વસે (ત્યાં) વિદ્યાતણી પ્રભુતા, ને શિક્ષક હો તો એવા હો.

હશે ન્યાં શિક્ષકો આવા, કરે દુર્ગુણ શું દાવા ?

પ્રીતિથી બાળ લે લેવા, ને શિક્ષક હો તો એવા હો.

ઝોરપાડ તાલુકા સ્કૂલ

લંદલુભાઈ પટેલ હેડમાસ્ટર

કરજ, તા. ઝોરપાડ જી. સુરત

મેળની કિંમત ર.
 ૪ " " ૮૪
 ૧ " ૨૪ ÷ ૪ = ૨૧૩,
 (ઓછી વસ્તુ માટે
 ઓછી કિંમત)
 ૧૭ " ર. ૨૧ x ૭ = ૧૪૭૩.
 (વધારે વસ્તુ માટે
 વધારે કિંમત)
 જવાબ:- ૧૪૭ રૂપીયા.
 [૭] ૫ ગાયની કિંમત ૨૫૫ ર. તો
 ૬ " " ?

[૮] ૭ વરસની ઉંમરનો છોકરો
 એક દિ.માં ૧૪ પુરી ખાય;
 તો ૧૦૦ વરસની ઉંમરનો
 માણસ એક દિ. માં કેટલી
 પુરી ખાય ?

આવ્યા ? આપણે કેટલ
 કિંમત વધારે આપે કે ઓછી ? ત્યારે શું કરવું પડશે ? કાંને
 કેટલાએ ગુણવા પડશે ? રૂ. ૨૧ ને ૭ વડે ગુણવા તો
 કેટલા આવ્યા ?

આ દાખલો રહેટમાં રીતશર એકાદને ગણવા કહેવું.
 (મગથીઆ કમિક યાદ રહે તે માટે).

જ્ઞાનનો દાખલો રહેટમાં ગણવા આપવો. નપામવો. જોડા
 હોય તેમને ગણાવી શીખવવો. ગણવાની રીત, ચિત્તો, કમ
 વગેરે ખાસ જોવું.

વિદ્યાર્થીઆ યાત્રિક રીતે ગણી મન્ય છે, કે વિચાર કરે
 છે; તેની કસોટી કરવા દેવો દાખલો ગણાવવો. મોઢે જવાબ
 માગવો. તેમને સમજાવવું કે આપા દિસાખ ગણાય નહિ.
 ૧૦૦ વરસનો ડોસો ૨૦૦ પુરી ખાઈ શકેજ નહિ.

વધારે વસ્તુની કિંમત આપી હોય, તે પરથી ઓછી
 વસ્તુની કિંમત કાઢવા માટે શું કરવું ? ઓછી વસ્તુની કિંમત
 ઉપરથી વધારે વસ્તુની કિંમત કેવી રીતે કાઢવી ? મોઢે
 પ્રશ્નોની ખાકપરીક્ષા કરી ખાત પર્જ કરતો.

કે. દાખલો ગણવા આ-
 પવા. તપાસવો જોડા
 હોય તેમને શીખવવો

ફ. બાળકોની વિચાર-
 શક્તિની કસોટી
 કરવી.

ડ. પુનરાવર્તન.
 શિક્ષણ-સાધક.

જંબુસરની ગુજરાતી કન્યાશાળા માટે

રૂા. ૬૫૦૦) નું મકાન ધર્માદા આપનાર દાનવીર સ્વર્ગસ્થ

સ્વર્ગસ્થ જંબુસરની વિશાલાક વણિક ગાતિના એક અગ્રગણ્ય સદ્ગૃહસ્થ હતા. તેઓ વેપાર તથા વ્યવહાર બનેમાં ઘણા કૃશળ હતા. સ્વપ્રયત્ને પ્રાપ્ત કરેલા દ્રવ્યને ધર્મ-કાર્યમાં વાપરી તેનો સદ્પ્રયોગ તેઓએ કર્યો છે. પ્રજામાં તેમનાં માત્ર એક પુત્રી બહેન લલિતા હાલમાં વિદ્યમાન છે અને બેન લલિતાને એક ભાઈ ઇન્દ્રવદનલાલ નામે પુત્ર છે.

શેઠ મગનલાલ બાલગોવિંદદાસ હાથ, જંબુસર.

જન્મ

સં. ૧૬૨૩ ના માગસર વદ પાંચમ ને વાર છુધ તા. ૨૬-૧૨-૧૮૬૬

સ્વર્ગવાસ

સં. ૧૯૭૩ ના આસો વદ પાંચમ ને વાર રવિ તા. ૪-૧૧-૧૯૧૭

એ પુરુષાત્મા જંબુસર મ્યુ. માં લાંબા વખત સુધી સ્થાય હતા. તે દરમિયાનમાં તેમણે ગુજરાતી કન્યાશાળા માટે મકાનની પડતી મુશ્કેલી જોઈ હતી. તે મટાડવા માટે પોતાના મરણ વખતના વીલનામામાં રૂા. ૫) હજાર ગુજરાતી કન્યાશાળા માટે વાપરવા ઉલ્લેખ કર્યો હતો. તે આધારે સ્વર્ગસ્થનાં ધર્મપત્ની મં. અ. ચંચળા તથા ધર્મજી જમાઈ શેઠ રતિલાલ દયાળજીએ જંબુસરમાં અસ્તી-ફળીયામાં એક મકાન રૂા. ૬૫૦૦) ના ખર્ચે તૈયાર કરાવી તા. ૨૦-૧-૧૯૭૫ ને રવિવારે જંબુસર મ્યુ. ક. શાળાના ઉપયોગ માટે ડિ. રફ. બો. ભરુચને બક્ષીસ આપ્યું છે. આવાં બીજાં ધર્મકાર્યોમાં તેમણે ત્રણું દ્રવ્ય વાપર્યું છે. આવાં ઉત્તમ દાન કરવા માટે તેમને ધન્યવાદ બોલે છે.

પાઠ્યપુસ્તક, ધનામ અને લાયબ્રેરી માટે સરકારી ખાતા તરફથી મંજૂર થએલાં પુસ્તકોની યાદી

પાઠ્યપુસ્તક, ધનામ અને લાયબ્રેરી માટે મંજૂર થએલાં પુસ્તકો ૧૭૩

ક્ર. નં.	પુસ્તકનું નામ	અન્યકર્તા	પ્રગટકર્તા (ટેકાણા સહિત)	કિંમત રૂ. આ. પા.	શા માટે મંજૂરી આપવામાં આવી છે
૧	સુલભ આરોગ્યશાસ્ત્ર	મિ. ડી. એસ. જોષી અને એસ. જોષી	મિ. ડી. બી. લોખંડે	૦-૧૦-૦	પ્રાથમિક અને માધ્યમિક સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ કોલેજો માટે
૨	સાહિત્યદર્શન પહેલું (સને ૧૯૩૪ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. જો. જો. શાહ	મિ. એચ. બી. તલાટી, પોપુલર હાઈસ્કૂલ, અમદાવાદ	૦-૧૦-૦	પાઠ્યપુસ્તક તરીકે. માધ્યમિક સ્કૂલો માટે પાઠ્યપુસ્તક તરીકે.
૩	સાહિત્યદર્શન બીજું (સને ૧૯૩૪ની પહેલી આવૃત્તિ)	"	"	૦-૧૪-૦	માધ્યમિક સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ કોલેજ માટે પાઠ્યપુસ્તક તરીકે.
૪	અક્ષરગણિત (૧૯૩૩)	મિ. સી. કે. અગીન	મિ. સી. કે. અગીન, આર્થિક માસ્ટર, પી. આર. કોલેજ, અમદાવાદ	૦-૫-૦	ટ્રેનિંગ કોલેજ માટે પાઠ્યપુસ્તક તરીકે.
૫	પૃથ્વીનો પરિચય (સને ૧૯૩૪ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. પી. જી. અંબાણી	એચર મેથલ જોન્ડ સંસ્કૃતિ પુરા વજાર, રાજકોટ	૧-૮-૦	માધ્યમિક સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ કોલેજ માટે પાઠ્યપુસ્તક તરીકે.
૬	કુળજીની ભાવાનુસરણ વ્યાખ્યાન ભાગ ૧ (સને ૧૯૩૪ની બીજી આવૃત્તિ)	મિ. આર. સી. દીવાન	મિ. આર. સી. દીવાન, આમલીરાન, સુરત	૦-૩-૦	પ્રાથમિક સ્કૂલો માટે પાઠ્યપુસ્તક તરીકે.
૭	" ભાગ ૨	"	"	૦-૪-૦	પ્રાથમિક અને માધ્યમિક સ્કૂલો માટે પાઠ્યપુસ્તક તરીકે.
૮	ધોળામાં તાલુકાની બુગોળ (સને ૧૯૩૪ની બીજી આવૃત્તિ)	મિ. જી. ડી. વ્યાસ	મિ. ગુલામઅલી મુલા સાદક-અલી, ધોળા	૦-૨-૦	પ્રાથમિક સ્કૂલો માટે પાઠ્યપુસ્તક તરીકે.

૯૭૭ ગ્રંથાની ભૂગોળ (સને ૧૯૩૩ ની બીજી આવૃત્તિ)	મિ. ઓન. ડી. વ્યાસ અને તેથી કનીટક પ્રેમ, મુંબઈ ૨.	૦-૨-૦	પ્રાથમિક રસૂલ પુસ્તક તરીકે.
૧૦ મધ્યમ વાચનમળા પુસ્તક ૪૪૫ મિ. ઓન. આર. દેસાઈ	૦-૮-૦	"	"
૧૧ ગ્રંથાની પુષ્પાન્તરિ પ્રથમ પુસ્તક (સને ૧૯૩૪ ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. ઓ. એમ. શર્મા	૦-૧૦-૦	પ્રાથમિક અને માધ્યમિક રસૂલોમાં વિદ્યાર્થીનીલા. માટે.
૧૨ ગ્રંથાની સુધા (૧૯૩૩)	મિ. બી. ડી. કલકરણી	૦-૮-૦	"
૧૩ કિલ્લેદારની કન્યા	મિ. રસડીન	૦-૧૨-૦	પ્રાથમિક રસૂલો અને દ્રેનિંગ કન્ટ્રીટયુશનોમાં વિદ્યાર્થીની લાયબ્રેરી માટે.
૧૪ ગ્રંથાની પિયુષ (સને ૧૯૧૧ ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. એમ. સી. ભટ્ટ	૦-૮-૦	"
૧૫ મહાકવિ શ્રીલાસ પ્રણિત પ્રતિમાનાટક (સને ૧૯૩૧ ની બીજી આવૃત્તિ)	"	૦-૧૨-૦	"
૧૬ ગ્રંથાની વાણિજ્યની સમુચ્ચય (સને ૧૯૨૬ ની બીજી આવૃત્તિ)	"	૦-૮-૦	"
૧૭ ગ્રંથાની ગદ્ય (સને ૧૯૧૫ ની ત્રીજી આવૃત્તિ)	"	૦-૪-૦	"
૧૮ ગ્રંથાની પુષ્પ (સને ૧૯૩૧ ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. એમ. ડી. પટેલ	૦-૬-૦	"
૧૯ ગ્રંથાની ગદ્ય (સને ૧૯૩૧ ની ત્રીજી આવૃત્તિ)	મિ. એમ. સી. ભટ્ટ	૦-૧૨-૦	"

૩૫૭૪૨૩	કુલેવતસંગ્રહ (સતે) ગિ. એ. ડી. શાહ	મ. અ. ન. એ. શાહ, માધવ- બાગ પાસે, અમદાવાદ	૪-૦-૦-૦	ગ્રાધ્યમિક સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટિટ્યુશનોમાં વિદ્યાર્થીની લાયબ્રેરી માટે.
૩૪૫૪૨૩	ગ્રાવાસનાં ગ્રંથમયો (સતે) ગિ. આર. એમ. ત્રિવેદી	ગિ. આર. એમ. ત્રિવેદી, બ્રાહ્મણ મિત્રગંડગ સોસા- યટિ, અમદાવાદ	૧-૦-૦-૦	"
૩૫૬૩૩૩	પહેલી આવૃત્તિ (સતે) ગિ. આર. એમ. ત્રિવેદી	"	૧-૬-૦-૦	ગ્રાધ્યમિક સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટિટ્યુશનોમાં દીયસ લાયબ્રેરી માટે.
૩૬૭૪૨૩	પહેલી આવૃત્તિ (સતે) ગિ. એસ. કે પટેલ	મિ. સોમાભાઈ કૃષ્ણભાઈ પટેલ, સુણાય, જિલ્લે ખેડા	૦-૧૨-૦-૦	ગ્રાધ્યમિક સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટિટ્યુશનોમાં દીયસ લાયબ્રેરી માટે.
૩૭૭૪૨૩	પહેલી આવૃત્તિ (સતે) મિ. રજનીકાન્ત મહેતા	નવયુગ પુસ્તકાલય, રાજકોટ	૧-૦-૦-૦	"
૩૮૭૪૨૩	પહેલી આવૃત્તિ (સતે) મિ. જી. પી. ઝોગલે	મિ. જી. પી. ઝોગલે, ઝોગલ- વાડી, જિલ્લે સતારા	૧-૪-૦-૦	પ્રાથમિક અને માધ્યમિક સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટિટ્યુશ- નોમાં દીયસ લાયબ્રેરી માટે.

(અગ્રેજમાં સહી) એન. એ. કાદની.

ફોર એન્ટ્રી. ઇન્સ. ડી. ભા.

ફોર એન્ટ્રી. ઇન્સ. ડી. ભા.

ફોર એન્ટ્રી. ઇન્સ. ડી. ભા.

છોકરાઓ માટે લેવાએલી વર્નાક્યુલર ફાઇનલ પરીક્ષા, ઉત્તર ભાગ ૧૩૭

છોકરાઓ માટે લેવાએલી વર્નાક્યુલર ફાઇનલ પરીક્ષા, ઉત્તર ભાગ

ઉ. શા. માં મને ૧૯૩૪ માં લેવાએલી છોકરાઓ માટેની
વ. ફા. પરીક્ષામાં પાસ થએલા ઉમેદવારોનાં નામની યાદી:—

નં	નામ	માર્ક	નં	નામ	માર્ક
	અમદાવાદ સેન્ટર		૨૮	અંબાલાલ જોડાલાલ જોષી	૩૨૦
૧	મદમદભાઈ ઉમરભાઈ મુળીઆ	૩૯૫	૨૮	પુંજભાઈ ધુળજીભાઈ ખુએલ	૩૨૦
૨	ચંદ્રલાલ મોહનલાલ પંડ્યા	૩૮૫	૩૦	ગિતાલ મોહનલાલ શાહ	૩૧૬
૩	દરમાનભાઈ ત્રિકમભાઈ પટેલ	૩૮૪	૩૧	ગીર્ધારી સુસુદ કાર્પેન્ટર	૩૧૮
૪	મુળાશંકર નાગજી રાજગુરુ	૩૮૧	૩૨	નટવરલાલ શંકરલાલ પંડ્યા	૩૧૬
૫	પ્રદીપભાઈ રેવાભાઈ પટેલ	૩૭૯	૩૩	મોતીલાલ રણછોડ શિસ્તી	૩૧૩
૬	પ્રદીપભાઈ રેવાભાઈ પટેલ	૩૭૯	૩૩	ગિરમસાદ મુણવંતરાય રાવળ	૩૧૩
૭	મોહનચંદ નરસિંહદાસ પરમાર	૩૭૫	૩૩	ગીવા જવાભાઈ પટેલ	૩૧૩
૮	નાથુભાઈ મુળચંદભાઈ પટેલ	૩૭૨	૩૬	વીરસીંગ કલાવા જોરેલ	૩૧૨
૯	મણીલાલ મોતીલાલ પંડ્યા	૩૫૯	૩૭	શંકરલાલ જગનલાલ ભટ્ટ	૩૧૧
૧૦	મગનલાલ ભગવાનદાસ જોષી	૩૫૮	૩૮	જોડાલાલ જગનલાલ ત્રિવેદી	૩૧૦
૧૧	ગીમનલાલ મોહનલાલ સોની	૩૫૫	૩૮	નટવરલાલ હીરાલાલ શેઠ	૩૧૦
૧૨	મગનજી કાળાજી મેકવાણ	૩૪૬	૩૮	ત્રિકમલાલ મણીલાલ શાહ	૩૧૦
૧૩	સાહીલાલ લક્ષ્મીભાઈ શાહ	૩૪૬	૪૧	અંબાલાલ શંકરલાલ સાગર	૩૦૯
૧૪	નર્મદાશંકર વૃગશીરામ વ્યામ	૩૪૫	૪૧	વિષ્ણુપ્રસાદ સાંકળેશ્વર પાંડે	૩૦૯
૧૫	હીરાલાલ ઓઘડલાલ ગ્વની	૩૪૩	૪૩	મણિલાલ મગનલાલ ભટ્ટ	૩૦૮
૧૬	ધીરજલાલ દલજીભદ્રામ શાહ	૩૪૦	૪૪	અમતલાલ મગનલાલ લક્ષુ- દાસ શાહ	૩૦૭
૧૭	મુળજીભાઈ જગનલાલ પટેલ	૩૩૯	૪૪	મનોજી ખેલાજી મહેડ	૩૦૭
૧૮	ઈસાભાઈ ઈસાલીમ ખુડ્યાઈન્ટર	૩૩૮	૪૬	નાનિએલ માવધાન ચૌધાણ	૩૦૭
૧૯	નર્મદાશંકર વલ્લભરામ ગ્વની	૩૩૭	૪૭	જવાભાઈ ગોવાભાઈ લુદાર	૩૦૫
૨૦	મણીલાલ હુમરદાસ શાહ	૩૩૬	૪૮	દરગોવન રણછોડદાસ શાહ	૩૦૩
૨૧	વર્માભાઈ પાનાભાઈ પટેલ	૩૨૬	૪૯	પ્રભુરામ બગદેવરામ શંકર	૩૦૧
૨૨	રવિશંકર દરિશંકર પંડ્યા	૩૨૬	૫૦	મગજી શંકરભાઈ પટેલ	૩૦૦
૨૩	જાલજી કાળીદાસ પરમાર	૩૨૭	૫૧	નારણ કોલા પટેલ	૨૯૮
૨૪	અવાનંદ લક્ષ્મણશંકર ગ્વની	૩૨૬	૫૨	ગીતુભાઈ ડાહ્યાભાઈ શાહ	૨૯૭
૨૫	મોતીગોપી દલાજી શિસ્તી	૩૨૩	૫૩	પીતામર સીતારામ બારોડ	૨૯૬
૨૬	રામાભાઈ ભાઈચંદ પટેલ	૩૨૨	૫૩	મણીલાલ અમતલાલ જોષી	૨૯૬
૨૭	ગીર્ધારી સુમેશન કિશન	૩૨૧	૫૫	ગીન્યામીન લાલા પરમાર	૨૯૫
			૫૫	પુનમચંદ મુળજીદાસ ગાધી	૨૯૫
			૫૫	રમણિક મમાજી મકવાણ	૨૯૫

૫૮ નવલસિંહ કાશીસિંહ રહેવર	૨૮૪	૬૫ પીટર ગણછ ભણાત	૨૬૮
૫૮ પ્રહલાદ સાંકળચંદ નાયક	૨૮૪	૬૬ સોમચંદ શંકરલાલ શ્રીમાળી	૨૬૮
૬૦ વીરેશ માના કલાશવા	૨૮૬	૬૭ સુંદરલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી	૨૬૮
૬૧ ચૈતર ડાહ્યા દમેશા	૨૮૧	૧૦૦ હીમતલાલ ઉમીઆશંકર દવે	૨૬૬
૬૨ સાવા વળ અસારી	૨૮૬	૧૦૦ હીમનલાલ નર્મદાશંકર રાયળ	૨૬૬
૬૨ ગયશંકર ડાહ્યાશંકર ગોર	૨૮૬	૧૦૦ હવાભાઈ રામચંદલાલ પટેલ	૨૬૬
૬૨ તોતમલાલ મણીલાલ દવે	૨૮૬	૧૦૦ નારણભાઈ મથુરભાઈ પટેલ	૨૬૬
૬૫ નાથાભાઈ મોતીભાઈ પટેલ	૨૮૭	૧૦૪ ડાહ્યાલાલ જમનાદાસ	૨૬૫
૬૬ હમીરલાલ રેવાશંકર દવે	૨૮૬		ભાવસાર
૬૬ ગીરમશંકર જ્વેશંકર દવે	૨૮૬	૧૦૪ મણુલાલ હરગોવન ભટ્ટ	૨૬૫
૬૮ જોરાવરસિંહ માધુસિંહજી મહોડ	૨૮૪	૧૦૬ મહેમંદ બાકરેલીઆ	૨૬૪
		૧૦૭ અંબાલાલ માધવલાલ જોષી	૨૬૩
૬૯ રામરતનદાસ લક્ષ્મણદાસ સાધુ	૨૮૩	૧૦૭ મણીલાલ મોતીભાઈ	૨૬૩
૬૯ નીરાભાઈ રામાભાઈ પટેલ	૨૮૩		મનોરમાઈ પટેલ
૭૧ હંધરલાલ મોતીલાલ પટેલ	૨૮૨	૧૦૯ ચતુરજી હવાજી મકવાણા	૨૬૨
૭૧ નરસિંહદાસ દાશીરામ વૈષ્ણવ	૨૮૨	૧૧૦ અંબાલાલ મુળજીભાઈ પાઠક	૨૬૧
૭૩ ભાઈશંકર નાગજીશંકર પંડ્યા	૨૮૧	૧૧૦ ભવાનજી હવાઈ બાગેડ	૨૬૧
૭૩ શાંતિલાલ સોમેશ્વર શુક્લ	૨૮૧	૧૧૦ નવીનચંદ મણીલાલ પંડ્યા	૨૬૧
૭૫ પ્રભુભાઈ રણુદોડભાઈ પટેલ	૨૮૦	૧૧૩ બાઈલાલ સારાભાઈ પટેલ	૨૬૦
૭૬ જીમનલાલ ગોપીનાથ જોષી	૨૭૯	૧૩ ગાંધીઅમલ મંગળદાસ વિનોદ	૨૬૦
૭૬ યુવાભાઈ હવાભાઈ બાગેડ	૨૭૯	૧૫ મુલલાલ ઉમરભાઈ મનસુરી	૨૫૮
૭૬ નાગજીભાઈ કેવળદાસ પગલ	૨૭૬	૧૧૬ યુગાભાઈ મંગળલાલ જની	૨૫૭
૭૬ જોમગર ગોપાળગર અનિન	૨૭૬	૧૧૬ પાણિલ રામાભાઈ વાવેલા	૨૫૭
૮૦ અમૃતલાલ અંબાલાલ પટેલ	૨૭૮	૧૧૬ શંકરલાલ સાકેશ્વર ત્રિવેદી	૨૫૭
૮૦ મંગળજી ધનેશ્વર અધ્યય	૨૭૮	૧૧૮ અનુપ્રસાદ ભાઈશંકર દવે	૨૫૬
૮૨ શંકરલાલ સુનીલાલ દવે	૨૭૭	૧૧૮ આદિત્યરા દામોદર	૨૫૬
૮૩ એરીક ગીન્ધાભાઈ પટેલ	૨૭૫		ઉપાધ્યાય
૮૩ યુરેસામ મેલનલાલ ત્રિવેદી	૨૭૫	૧૧૮ મણિલાલ મંગળદાસ પટેલ	૨૫૬
૮૫ રમણજી મહમુજી મુન્ના	૨૭૪	૧૧૮ માનમોગ ગણજી મોલંકી	૨૫૬
૮૬ ગણપતરામ ત્રિકમજી જોષી	૨૭૩	૧૨૩ ગણિલાલ નાથાલાલ પટેલ	૨૫૪
૮૬ નરસિંહદાસ સદારાવ શ્રીમાળી	૨૭૩	૧૨૩ મધુમદમીઆં ઉગરનીઆં	૨૫૪
૮૬ તુળસીદામ નાગરદાસ દાતીઆ	૨૭૩		મસેક
૮૯ નરસિંહદાસ નાગરદાસ પરમાર	૨૭૨	૧૨૩ પનાલાલ મણીશંકર દાકર	૨૫૪
૯૦ કરસનદાસ વાઘજીભાઈ ખારોટ	૨૭૧	૧૨૩ શોમાલાલ હીરાલાલ ગાંધી	૨૫૪
૯૦ કમળાશંકર કાંતીલાલ દવે	૨૭૧	૧૨૭ અદેચર કાળા ભરવાડ	૨૫૨
૯૦ વર્મતલાલ પ્રેમચંદ શાહ	૨૭૧	૧૨૭ દેવશંકર ત્રીજલાલ દવે	૨૫૨
૯૩ અબ્બાજી રાયજી સોલંકી	૨૭૦	૧૨૭ નટવરલાલ હવણુલાલ પટેલ	૨૫૨
૯૩ મગનલાલ હીરાલાલ જોષી	૨૭૦	૧૨૭ રતનમંગ મોતીજી ચોદાણુ	૨૫૨
૯૩ પરસોતમ જગનનાઈ પટેલ	૨૭૦	૧૨૭ રૂપાજી રામાજી પટેલ	૨૫૨
૯૬ સોમાજી રૂપાજી મોથાળીઆ	૨૬૯	૧૩૨ ચંદ્રમણી રૈયા સંગાણી	૨૫૧

૧૩૩	કીપાચંદર મોતીભાઈ દવે	૨૫૦	૧૬૬	કચરાભાઈ ત્રિકમલાલ પરમાર	૨૩૨
૧૩૪	મંગળદાસ મણીલાલ શાહ	૨૫૦	૧૬૮	રમણલાલ ચંદ્રલાલ ત્રિવેદી	૨૩૨
૧૩૫	મુળજીભાઈ મુંદરેભાઈ વણકર	૨૫૦	૧૭૧	ગીરમયાંકર ગોરીશંકર રાવળ	૨૩૦
૧૩૬	મોરલીધર જગનલાલ ઉપાધ્યાય	૨૫૦	૧૭૧	હરગોવિંદ અમૃતલાલ પુરોહિત	૨૩૦
૧૩૭	વહાણા લીલા પટેલ	૨૫૦	૧૭૧	માધુસિંહ કાશુસિંહ મોઢી	૨૩૦
૧૩૮	કાખાભાઈ રેવાભાઈ પટેલ	૨૪૯	૧૭૧	મોપટલાલ જગનલાલ ત્રવાડી	૨૩૦
૧૩૯	નરસિંહ હરગોવિંદ મહેતા	૨૪૯	૧૭૫	માધુલાલ વેળીદાસ પટેલ	૨૨૮
૧૪૦	કાખાભાઈ કરસનજી પરમાર	૨૪૮	૧૭૬	કાંતિલાલ હરગોવિંદ ઉપાધ્યાય	૨૨૭
૧૪૦	મોમચંદ કરસનદાસ ચાવડા	૨૪૮	૧૭૭	કદમીશંકર વનમાળીદાસ	૨૨૧
૧૪૦	વેણા હાથી પટેલ	૨૪૮		બાસ	
૧૪૩	ગગનન માણેકલાલ ભટ્ટ	૨૪૭	૧૭૮	અંબાલાલ માધાભાઈ પટેલ	૨૦૭
૧૪૩	લાલજી પીતાંબર પરમાર	૨૪૭			
૧૪૫	હોટાલાલ માણેકચંદ ગાંધી	૨૪૬			
૧૪૫	જેશંગ ધીરાભાઈ દેસાઈ	૨૪૬		૧ શંકરલાલ તળસીભાઈ પટેલ	૩૬૫
૧૪૭	જગનલાલ મોહનલાલ પટેલ	૨૪૪		૨ રણજીભાઈ કાળીદાસ પટેલ	૩૪૬
૧૪૭	પરશોતમ જીવાભાઈ પટેલ	૨૪૪		૩ મોહનલાલ નારણદાસ હમર	૩૩૩
૧૪૭	રમણલાલ જેઠાલાલ ભટ્ટ	૨૪૪		૪ વજીભાઈ પુરુષોત્તમદાસ	૩૨૫
૧૫૦	ફેબ્રુઆરી સાહેબજી	૨૪૩			
	નાગોરી			૫ નરવરલાલ આત્મભાઈ પટેલ	૨૧૭
૧૫૦	જેઠાલાલ પ્રભાશંકર દિવેદી	૨૪૩		૬ સુનીલાલ કાશીભાઈ પટેલ	૨૬૫
૧૫૨	નરવરલાલ મોહનલાલ પટેલ	૨૪૧			
૧૫૩	મોગીલાલ નંદાસચંદ શાહ	૨૪૦			
૧૫૩	ગોખરભાઈ જગનભાઈ પટેલ	૨૪૦		૧ નલીમદમ્મદ નનુભાઈ	૩૦૧
૧૫૩	શીવાભાઈ રેવાભાઈ પટેલ	૨૪૦			
૧૫૬	આયુભાઈ ગંગાસામ	૨૩૬		૨ નર્મણદાસ આદમદજી હાયા	૨૭૪
	લોહડીઆ			૩ અંબારખા દગનચાવી શેખ	૨૬૫
૧૫૬	કાલાભાઈ જયમંગલભાઈ	૨૩૬		૪ અલીમ મદમ્મદ વેરા	૨૫૭
	વાગંદ			૫ અનુકુલજી અનુકુલરમુસ	૨૪૨
૧૫૬	ગીરધરલાલ નાયાલાલ જગર	૨૩૬			
૧૫૬	ફેસ્ટન માર્ટિન હમર	૨૩૬			
૧૫૬	મોગાભાઈ અમાચંદ મહેતા	૨૩૬			
૧૫૬	વજેશંકર અમૃતલાલ બાસ	૨૩૬		૧ માલીયુદીન અનુકુલરમુસ	૮૮૬
૧૬૨	સામળદાસ મુગસામ પંડ્યા	૨૩૮			
૧૬૩	ગગનન શંકરલાલ મહેતા	૨૩૭		૨ અદમદ સુમુકભાઈ પટેલ	૪૧૧
૧૬૩	મહેજુગીઆં મંગામળદા	૨૩૭		૩ કદરીમુદીન સમરુદીન મલેક	૪૦૧
	તીરગીઝી			૪ અસમરુદીન સેયદ અદમદ	૩૮૨
૧૬૩	રમજદરાય નાયાલાલ બાસ	૨૩૭			
૧૬૬	મયાનગીય રમણજી કોટાર	૨૩૫		૫ અમરુદીન હૈદરુદીન	૩૫૩
૧૬૬	મોહનભાઈ કાળાભાઈ પટેલ	૨૩૫			
૧૬૮	મદમ્મદજી મુગસામ ગોરી	૨૩૩		૬ આકુળજી અસમરુદીન પંડ્યા	૩૨૨

૭ નવાંજખાન બીખાંખાન પદાણી	૩૧૮	૧૬ માનુશંકર માણિકલાલ	૩૨૬
૮ મીયાભાઈ અમીજી શેખ	૩૧૭	અનુરવેદી	
૯ સૈયદ કાસમઅલી હસનઅલી	૩૦૯	૧૮ હરિભાઈ રણછોડભાઈ પટેલ	૩૨૫
ખુખારી		૧૯ પાણિય ચોલાન કેથોલીક	૩૨૪
૧૦ વ્યાસુદીન ફજલુદ્દીન કાઝી	૩૦૪	૧૯ મંગળભાઈ શ્રીધરભાઈ પટેલ	૩૨૪
૧૧ ડામુમીઆં સદુમીઆં બાપી	૩૦૨	૨૧ થોમસ ક્રિસ્ટિય કેથોલીક	૩૨૩
૧૨ સુસેમાન અલારખ સુતાર	૩૦૦	૨૨ છોટાભાઈ હરિભાઈ પટેલ	૩૨૨
૧૩ મુસાબક્ષ ભાઈજી પટેલ	૨૯૮	૨૩ અશુભાઈ નારણલાલ ભટ્ટ	૨૧૭
૧૪ દીલાવર જવામીઆં શેખ	૨૯૨	૨૪ અંબાલાલ નેહાભાઈ પટેલ	૩૧૬
૧૫ અહમદમીઆં, મહમદમીઆં	૨૮૭	૨૪ ઉદેશીંગ વીરાભાઈ વડોદીઆં	૩૧૬
ચૌહાણ		૨૬ યુધાભાઈ મંગળભાઈ બાર્યા	૩૧૫
૧૬ સલાહુદ્દીન અનુમીઆં સૈયદ	૨૮૧	૨૬ પુનમલાલ સાંકળેશ્વર નેપી	૩૧૫
૧૭ ઉસમાન હુસાઈ મલેક	૨૭૫	૨૬ શંકરભાઈ જીવનભાઈ પટેલ	૩૧૫
૧૮ આદમ ડોસાભાઈ અજાવા	૨૭૦	૨૯ દેસાઈભાઈ મોટાભાઈ બાર્યા	૩૧૨
૧૯ ગુલામમહમ્મદ હિરમાનભાઈ	૨૬૯	૩૦ કાળીદાસ સોમાભાઈ કુંભાર	૩૧૧
ચુડગર		૩૦ શ્રીજલાલ મંગળદાસ લુહાર	૩૧૧
૨૦ જ્ઞાલામીઆં સરદારમીઆં	૨૬૩	૩૦ નારણભાઈ શીવાભાઈ પટેલ	૩૧૧
મલેક		૩૩ મહીજીભાઈ ધુળાભાઈ સોલંકી	૩૧૦
૨૧ અબ્દુલ્લેન સમદુલ્લેન	૨૬૦	૩૪ ફેલીકસ વિક્ટર કેથોલીક	૩૦૯
ખુખારી		૩૪ અંબાલાલ પ્રભુદાસ પટેલ	૩૦૯
૨૨ રસુલભાઈ અલીભાઈ ભાડકી	૨૫૯	૩૪ મોગીલાલ દલપતરામ દાકર	૩૦૯
નડિઆદ સેન્ટર		૩૭ ડામુમીઆં વલીમીઆં કાઝી	૩૦૮
૧ શાંતિલાલ મોતીલાલ શાહ	૪૫૦	૩૮ અર્નેસ્ટ કહાનજી ખિરતી	૩૦૬
૨ ઉદુપ્રસાદ અંબાલાલ મહેતા	૪૨૦	૩૮ હરિદર મણીલાલ ત્રિવેદી	૩૦૬
૩ રમણલાલ સોમાભાઈ તલાટી	૪૧૧	૪૦ જગસિંહ અબેસિંહ રખારી	૩૦૫
૪ શંતિલાલ મોહનલાલ શાહ	૪૦૬	૪૦ શ્રીજલાલ ચીમનલાલ સોની	૩૦૫
૫ છોટાભાઈ રમદાસભાઈ પટેલ	૪૦૪	૪૦ ચંદુલાલ છોટાલાલ દાકર	૩૦૫
૬ નેહાભાઈ કુલાભાઈ પટેલ	૪૦૧	૪૩ કાંતિલાલ મથુરભાઈ પટેલ	૩૦૪
૭ કાંતિલાલ મોહનલાલ શાહ	૩૭૬	૪૩ મણિભાઈ વલ્લભભાઈ પટેલ	૩૦૪
૮ મથુરભાઈ પુરુષોત્તમ કુંભાર	૩૬૭	૪૫ રતિલાલ હરગોવિનદાસ શાહ	૩૦૩
૯ નરસિંહભાઈ મોતીભાઈ પટેલ	૩૬૬	૪૬ શનાભાઈ ખોડાભાઈ ભોઈ	૩૦૨
૧૦ ગોરધનભાઈ શનાભાઈ પટેલ	૩૫૭	૪૭ મગનલાલ શંકરલાલ વાળંદ	૩૦૧
૧૧ કૈયાલાલ પુંજલાલ શાહ	૩૪૪	૪૮ કુલાભાઈ પુંજભાઈ બાર્યા	૩૦૦
૧૧ અમરીતલાલ માણિકલાલ	૩૪૪	૪૮ કાસમમીઆં બેદારમીઆં	૩૦૦
દાકર		ખેલીમ	
૧૩ શનાભાઈ ત્રીકમભાઈ પટેલ	૩૩૭	૫૦ રણછોડભાઈ શનાભાઈ ચાવડા	૨૯૬
૧૪ નરહરિલાલ હીરાલાલ શાહ	૩૩૪	૫૦ કાંતિલાલ શનાભાઈ પટેલ	૨૯૬
૧૫ રમણલાલ કાલાભાઈ શાહ	૩૩૨	૫૨ શંકરભાઈ નેશંગભાઈ બાર્યા	૨૯૮
૧૬ ધોહાન યુલીઅસ કેથોલીક	૩૨૯	૫૨ ચુનીલાલ ત્રીકમભાઈ પટેલ	૨૯૮
		૫૨ મણિભાઈ કાળીદાસ પટેલ	૨૯૮

૫૫ પાઉલ ધર્મિયુએલ પરમાર	૨૯૭	૯૧ રામભાઈ ધંધરભાઈ પટેલ	૨૯૭
૫૫ અબ્દુલભાઈ રેદમાનભાઈ	૨૯૭	૯૩ હીરાલાલ નવજીભાઈ ગોહીલ	૨૯૨
વૈરા		૯૩ વલ્લભજીસિંહ મોહનસિંહ	૨૯૨
૫૭ નજીભાઈ કુલાભાઈ પટેલ	૨૯૬	રાવજી	
૫૮ અબ્બાસમીયા અકબરમીયા	૨૯૫	૯૩ સોમાભાઈ આપુજી શાહ	૨૯૨
મોહાણુ		૯૩ રામાભાઈ રણછોડભાઈ વાઘરી	૨૯૨
૫૮ સોમાભાઈ કુલાભાઈ દકર	૨૯૫	૯૭ અમીનમીયા પુનમમીયા મલેક	૨૯૧
૫૮ મોહન પ્રેમદાસ વૈષ્ણવગાથા	૨૯૫	૯૭ નાગરભાઈ લાધીભાઈ પરમાર	૨૯૧
૬૧ રણછોડભાઈ મોટાભાઈ બારૈયા	૨૯૩	૯૭ શાનિલાલ લલ્લુભાઈ શાહ	૨૯૧
૬૧ કાંતિલાલ ગીરધરલાલ બટ	૨૯૩	૧૦૦ શંકરભાઈ જોષીભાઈ પટેલ	૨૯૦
૬૧ નર્મદાશંકર દેવરાંકર ભટ્ટ	૨૯૩	૧૦૧ સુલેમાન મુળજીભાઈ ખિસ્તી	૨૭૯
૬૧ ભીખાભાઈ કાલાઈ બારૈયા	૨૯૨	૧૦૧ હરમાનભાઈ કુલાભાઈ કુંભાર	૨૭૯
૬૧ નટવરલાલ ગોકળદાસ શાહ	૨૯૨	૧૦૧ અંબાલાલ મનસુખરામ	૨૭૯
૬૬ રાપાઈ સોમાજી ગોહીલ	૨૯૧	તપોધન	
૬૬ અતુરભાઈ છોટાભાઈ પટેલ	૨૯૧	૧૦૪ ગોરધનભાઈ પૂજાભાઈ પટેલ	૨૭૮
૬૬ રણછોડભાઈ મોતીભાઈ પટેલ	૨૯૧	૧૦૪ મુલવંતરાય આપાલાલ પટેલ	૨૭૮
૬૯ જયંતિલાલ ઇનનલાલ દવે	૨૯૦	૧૦૪ મોહનલાલ ઝીલાભાઈ વાળંદ	૨૭૮
૬૯ અંબાલાલ મોતીભાઈ પટેલ	૨૯૦	૧૦૭ સુનીલાલ રણછોડદાસ કુંભાર	૨૭૭
૬૯ આપુભાઈ હીરાલાલ શાહ	૨૯૦	૧૦૭ રાધજીભાઈ જનમભાઈ સોલંકી	૨૭૭
૭૨ રમણલાલ જોભાઈ બારોટ	૨૮૯	૧૦૭ કંચનલાલ ભીખાભાઈ સોની	૨૭૭
૭૩ હરમાનભાઈ ભાઈલાલભાઈ	૨૮૮	૧૦૭ રંગજીલાલ કેશવલાલ સોની	૨૭૭
પટેલ		૧૦૭ અંબાલાલ રણછોડભાઈ દાકર	૨૭૭
૭૪ ધીરલાલ નરોત્તમ ભટ્ટ	૨૮૭	૧૧૨ પ્રભાતસીંગ છવાભાઈ ગરા-	૨૭૬
૭૮ ન્યોન સોમાભાઈ ખિસ્તી	૨૮૭	શીઆ	
૭૪ રામભાઈ પાદસંગભાઈ પરમાર	૨૮૭	૧૧૨ માણેકલાલ જોડીદાસ મેહતા	૨૭૬
૭૪ નટવરલાલ ભોગીલાલ પટેલ	૨૮૭	૧૧૨ ભવાનીશંકર રામચંદ્ર પાદક	૨૭૬
૭૪ ગણાભાઈ કેશવલાલ શેક્ત	૨૮૭	૧૧૫ કુલાભાઈ સોમભાઈ ખીન	૨૭૫
૭૬ યોસફ ત્રિકમ કેથોલીક	૨૮૬	અલુલાઈ પટેલ	
૭૬ હનુમાનભાઈ મંગળભાઈ પટેલ	૨૮૬	૧૧૫ જયંતિલાલ બાલાશંકર પાટક	૨૭૫
૭૬ ધીરભાઈ સોમાભાઈ પટેલ	૨૮૬	૧૧૭ આશાભાઈ અતુરભાઈ પટેલ	૨૭૩
૭૬ ચંદુલાલ સુનીલાલ દાકર	૨૮૬	૧૧૭ હિસમાનમીયા લાલમીઆસેમદ	૨૭૩
૭૬ મણિલાલ પુરપોત્તમ દકર	૨૮૬	૧૧૯ છોટાલાલ કાશીભાઈ બારોટ	૨૭૨
૮૪ રાવજી કુલાજી ખાંટ	૨૮૫	૧૨૦ કેશવલાલ સોમાભાઈ પટેલ	૨૭૧
૮૪ નટવરલાલ મણીલાલ શાહ	૨૮૫	૧૨૦ પુરપોત્તમભાઈ શીવાભાઈ પટેલ	૨૭૧
૮૪ ઇવજીલાલ આપુલાલ દકર	૨૮૫	૧૨૦ અમૃતલાલ છોટાલાલ શાહ	૨૭૧
૮૭ મગનજી સોમાજી બારૈયા	૨૮૪	૧૨૦ નટવરલાલ કેશવલાલ શાહ	૨૭૧
૮૭ શિયાભાઈ જગન્નાથ દવે	૨૮૪	૧૨૪ અંબાલાલ લલ્લુભાઈ પટેલ	૨૭૦
૮૭ ધીરભાઈ ખુશાલભાઈ પટેલ	૨૮૪	૧૨૫ માચાજી નારણજી બારૈયા	૨૬૯
૮૭ જાંતિલાલ માણેકલાલ શાહ	૨૮૪	૧૨૫ મોહનલાલ મોતીલાલ આંપા	૨૬૯
૯૧ ચંદુલાલ મણીલાલ ધોરા	૨૮૩	૧૨૫ મણીલાલ માણેકલાલ જાની	૨૬૯

૨૬૬	મોતીજી હાથીજી વાઘેલા	૨૩૨	૩૦૫	જયતિલાલ મુનીલાલ દરજી	૨૨૧
૨૬૬	અખટલભાઈ અરમલભાઈ વહોરા	૨૩૨	૩૦૫	હરમાઈલભીઆ અમીરભીઆ મલેક	૨૨૧
૨૭૪	ઇદ્રસિંહ ઉદયસિંહ છાસડીઆ	૨૩૨	૩૦૫	ખુશાલભાઈ લલ્લુભાઈ પાણુ- વાડીઆ	૨૨૧
૨૭૪	ગાવાજી માનસંગ દોડીઆ	૨૩૧			
૨૭૪	મોહનભાઈ બીખાભાઈ કાઠીઆ	૨૩૧	૩૦૫	અંબાલાલ ગણાભાઈ પટેલ	૨૨૧
૨૭૪	કુલાભાઈ બાપુજીભાઈ પટેલ	૨૩૧	૩૦૫	શંકરભાઈ નરસિંહભાઈ પટેલ	૨૨૧
૨૭૪	કાન્તિભાઈ કારીભાઈ પટેલ	૨૩૧	૩૧૧	રામાભાઈ ઉમેદલાઈ પટેલ	૨૨૧
૨૭૪	પુરયોત્તમભાઈ નાયાભાઈ પટેલ	૨૩૧	૩૧૧	શાંતિલાલ મનમુખરામ પુરોહિત	૨૨૧
૨૭૪	ગણેશ કાળાભાઈ વણકર	૨૩૧	૩૧૩	પ્રતાપસિંહ વઢાલજી આરેયા	૨૨૪
૨૮૧	નુલેમાન લુકભાઈ ખિસ્તી	૨૩૦	૩૧૩	બાવાજીભાઈ બકારભાઈ ભોઈ	૨૨૪
૨૮૧	સાઈલાલ ગણાભાઈ પટેલ	૨૩૦	૩૧૩	ગોરધનભાઈ ગોકળભાઈ પટેલ	૨૨૪
૨૮૧	ગણાભાઈ પુરયોત્તમદાસ પટેલ	૨૩૦	૩૧૩	જશભાઈ ખુશાલભાઈ પટેલ	૨૨૪
૨૮૧	નાયાભાઈ ઇચ્છાભાઈ પટેલ	૨૩૦	૩૧૩	રસુલભાઈ હસનભાઈ વહોરા	૨૨૪
૨૮૧	સોમાભાઈ શીવાભાઈ પટેલ	૨૩૦	૩૧૮	રણછોડભાઈ રેવનદાસ કડીઆ	૨૨૩
૨૮૧	રતનલાલ શંકરલાલ વાળંદ	૨૩૦	૩૧૮	પુનભાઈ હરિભાઈ કુંભાર	૨૨૩
૨૮૭	હીકમતભીઆ મહમદભીઆ મલેક	૨૨૬	૩૧૮	નાયાભાઈ મુળજીભાઈ પાટ- ણુવાડીઆ	૨૨૩
૨૮૭	મીરસાબીઆ પુંગમીઆ મલેક	૨૨૬	૩૧૮	રાવજીભાઈ છાટાભાઈ પટેલ	૨૨૩
૨૮૭	રેવાજી શંકરજી પાટણુવાડીઆ	૨૨૬	૩૧૮	શંકરભાઈ ધુળાભાઈ પટેલ	૨૨૩
૨૮૭	અંબાલાલ મથુરભાઈ પટેલ	૨૨૬	૩૧૮	પુરયોત્તમદાસ ત્રિભોવનદાસ દકર	૨૨૨
૨૮૭	મુનીલાલ ઝવેરભાઈ ખીન હરિભાઈ પટેલ	૨૨૬	૩૧૮	સાઈલાલ મણીલાલ ત્રિવેદી	૨૨૩
૨૮૭	મગનભાઈ બેહેચરભાઈ પટેલ	૨૨૬	૩૨૫	શનાભાઈ ગણાભાઈ ગોલા	૨૨૨
૨૮૭	રણછોડભાઈ પુરયોત્તમભાઈ પટેલ	૨૨૬	૩૨૫	જમાલભાઈ કરીમભાઈ મનસુરી	૨૨૨
૨૮૭	ઉદેસંગ દાજીભાઈ રાણા	૨૨૬	૩૨૫	ઝવેરભાઈ ખોડાભાઈ પટેલ	૨૨૨
૨૮૭	રામજીભાઈ જગનજીભાઈ વાળંદ	૨૨૬	૩૨૫	પ્રભાતસિંહ જેડીસિંહ રજપૂત	૨૨૨
૨૯૬	કાન્તિલાલ હરિલાલ બ્રહ્મભટ્ટ	૨૨૮	૩૩૦	મંસીલાલ મણીલાલ દાકર	૨૨૨
૨૯૬	બીમસીંગ રાયસીંગ રાયગજી	૨૨૮	૩૩૦	અંબાલાલ ભગવાનદાસ પટેલ	૨૨૧
૨૯૬	અંબાલાલ હેમાભાઈ વાળંદ	૨૨૮	૩૩૦	ગણાભાઈ રામાભાઈ પ્રગપતિ	૨૨૧
૨૯૬	મોતીભાઈ જુગાભાઈ આરેયા	૨૨૭	૩૩૨	પાઉલ માકુળ દેથોલીક	૨૨૦
૨૯૬	અંબાલાલ ઝવેરભાઈ કણુખી	૨૨૭	૩૩૨	લલ્લુભાઈ લક્ષ્મણભાઈ પરમાર	૨૨૦
૨૯૬	શાલિંગરામ મગનલાલ પંડ્યા	૨૨૭	૩૩૨	અંબાલાલ સોમાભાઈ ખીન ગણાભાઈ પટેલ	૨૨૦
૨૯૬	જશભાઈ હરમાનભાઈ પટેલ	૨૨૭	૩૩૨	જવાભાઈ બકારભાઈ પટેલ	૨૨૦
૨૯૬	સોમાભાઈ શંકરભાઈ પટેલ	૨૨૭	૩૩૨	કાળીદાસ આશાભાઈ પટેલ	૨૨૦
૨૯૬	ઉમીઆશંકર દામોદર વ્યાસ	૨૨૭	૩૩૭	મંગળભાઈ શીવાભાઈ પટેલ	૨૧૬
૩૦૫	સોમાભાઈ જેઠાભાઈ આરેયા	૨૨૬	૩૩૭	જીતસંગ અદેસંગ રાઠોડ	૨૧૬

૩૩૭	ગોવિંદલાલ ગોરધનદાસ શાહ	૨૧૯	૩૭૨	કીશોરભાઈ છવાભાઈ પટેલ	૨૦૬
૩૪૦	અમૃતગીરી હીંગગીરી ગોસાઈ	૨૧૮	૩૭૩	કોટાભાઈ છગનભાઈ પટેલ	૨૦૮
૩૪૦	સીંદલદાસ ભદ્રારામ પંચોળી	૨૧૮	૩૭૪	કુસેનખાન મહમદખાન પદાણુ	૨૦૭
૩૪૦	આશાભાઈ ચનાભાઈ ખીન	૨૧૮	૩૭૪	માપુભાઈ ધુળાભાઈ રોકોડ	૨૦૭
	જેઠાભાઈ પટેલ			ખેતીવાડી બાયસ-કોર્સ	
૩૪૦	દેસાઈભાઈ મંગળભાઈ પટેલ	૨૧૮		૧ મથુરભાઈ કોટલાભાઈ પગી	૨૪૬
૩૪૦	સીંદલભાઈ રામાભાઈ પટેલ	૨૧૮		૨ સદ્ગુલાઈ નાગરભાઈ પગી	૩૨૮
૩૪૦	મણીભાઈ નાનાભાઈ રાજ	૨૧૮		૩ મંગળભાઈ ત્રીણાભાઈ વાઘરી	૩૦૪
૩૪૦	મણીલાલ છગનલાલ સુયાર	૨૧૮		૪ જશભાઈ ઉમેદભાઈ પટેલ	૩૦૦
૩૪૭	મણુપતરામ ભુલાભાઈ રાવળ	૨૧૭		૫ મહીજીભાઈ નારાભાઈ વાઘરી	૨૬૯
૩૪૮	અંબાલાલ આશાભાઈ કુંભાર	૨૧૬		૬ શંકરભાઈ રામાભાઈ વાઘરી	૨૮૬
૩૪૮	ગોવંદવલાલ ગોપાળભાઈ	૨૧૬		૭ રણેશભાઈ રાઈજીભાઈ બોધ	૨૭૨
	સુહાર			૮ જશભાઈ સુનીલાલ પટેલ	૨૬૫
૩૪૮	શંકરભાઈ દેવજી પટેલ	૨૧૬		૯ છવાભાઈ કાલાઈભાઈ વાઘરી	૨૬૪
૩૪૮	શંકરભાઈ સોમાભાઈ ખીન	૨૧૬		૧૦ અંબાલાલ જવેરભાઈ પટેલ	૨૬૧
	લક્ષ્મીદાસ પટેલ			૧૧ કોટાભાઈ છગનભાઈ પટેલ	૨૫૮
૩૪૮	જેડીયંગ રામચંદ્ર રાજ	૨૧૬		૧૨ સોમાજી રામાજી પગી	૨૪૮
૩૪૮	ઈશંકર મગનલાલ ત્રિવેદી	૨૧૬		૧૩ ભાવીભાઈ મંગળભાઈ પગી	૨૪૨
૩૫૪	ખંડીલાલ જોશંકર ભટ્ટ	૨૧૫		૧૪ જમનાદાસ ધોરીભાઈ પટેલ	૨૩૭
૩૫૪	ખુલ્તભાઈ પુલાભાઈ પરમાર	૨૧૫		૧૫ શિવાલાલ ચતુરભાઈ પગી	૨૩૬
૩૫૪	આશાભાઈ ચનાંભાઈ ખીન	૨૧૫		૧૬ મંગળભાઈ સોમાભાઈ વાઘરી	૨૨૮
	ભલાભાઈ પટેલ				
૩૫૪	સુનીભાઈ જેઠાભાઈ પટેલ	૨૧૫			
૩૫૪	હરમાનભાઈ દાથીભાઈ પટેલ	૨૧૫			
૩૫૪	રાવજીભાઈ ગોવિંદભાઈ પટેલ	૨૧૫			
૩૬૦	ભાઈલાલ મદાશંકર શેલત	૨૧૪			
૩૬૦	કેમીઆશંકર નાયજીભાઈ	૨૧૪			
	તવાડી				
૩૬૦	દરિશંકર પુરોષોત્તમ ત્રિવેદી	૨૧૪			
૩૬૦	કેપાસીનગીઆ બાપુનીઆ મલેક	૨૧૩			
૩૬૪	હીરાભાઈ કલ્યાણુ ઝોઝા	૨૧૨			
૩૬૪	ગોવિંદલાલ જટાશંકર પંડ્યા	૨૧૨			
૩૬૪	રામચંદ્ર દાજીભાઈ પરમાર	૨૧૨			
૩૬૪	પુરોષોત્તમ વાઘજીભાઈ ખીન	૨૧૨			
	ભાઈજીભાઈ પટેલ				
૩૬૮	જમલિલાલ બાપુલાલ પરીખ	૨૧૧			
૩૬૮	રનિલાલ ગોતીરામ પંડ્યા	૨૧૦			
૩૬૮	ચતુર કીશોરભાઈ પટેલ	૨૧૦			
૩૬૮	લક્ષ્મી ચતુરભાઈ મોલંકી	૨૧૦			

ઉદ્-ગુજરાતી

૧	ગુલામહંદર સફદરઅલી સૈયદ	૨૬૨
૨	અખ્દુલમજીદ મહમદકુસેન શેખ	૨૬૦
૩	મહમદકુસેન ગુલામકુસેન શેખ	૨૪૭
૪	ગુલામકુસેન જુમીઆ મલેક	૨૪૦

ગુજરાતી-ઉદ્

૧	રસુલમીઆ અહમદમીઆ	૩૯૭
	હાદોર	
૨	સદ્ગમીઆ મહમદમીઆ સૈયદ	૨૮૦
૩	સુબાગીઆ અમીરમીઆ સૈયદ	૨૭૯
૪	ધમાગખાન ઉમરાવખાન પદાણુ	૨૭૨
૫	મહમદખાન નાયુખાન પદાણુ	૨૬૩
૬	અખ્દુલખાન અખ્દુલહરમાન	૨૫૪
	સાગી	

ધનામપત્રક

ખેડા જિલ્લો

વાંદવાળી	મિ. કાળીદાસ લખાભાઈ મેઝરે	૬-૬-૦	કન્દાશાળાની ખાળાઓને કાપડ વહેંચ્યું.
	મિ. છોટાભાઈ ખુશાલભાઈએ મિત્રમંડળ તરફથી	૨૫-૦-૦ ૯-૧૧-૬	સાફ કામ કરનાર ખાળા- ઓને પુસ્તકો તથા ચાલા વહેંચ્યા.
	ગામલોકો તરફથી	૫૫-૦-૦	દરેક રટૂલના વિદ્યાર્થીઓ- ને જમાડ્યા.
રાણીઆ	દાકોર સાહેબના કારભારી મિ. મનસુખલાલ સામળદાસ પટેલે	૧૫-૦-૦ ૫-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા તથા પુસ્તકો વહેંચ્યા.
આદારી	મેઝર કનમાનભાઈ જીવા ભાઈ પટેલે	૧૫-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
સેજપુર	પટેલ કુલાભાઈ શંકરભાઈએ "	... ૬-૦-૦	ખાળાઓને કાપડ તથા પત્તાસાં વહેંચ્યા.
ગામડી	પા. નારણભાઈ પરસોતમદાસ	૨૮-૦-૦	અને રફસોના વિદ્યાર્થી- ઓને જમાડ્યા.
અંધજ	પટેલ શનાભાઈ મથુરભાઈએ	૬-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
કદાનવાડી	પટ્ટીયાર હાથીભાઈ ભગવાન- ભાઈએ	૨૦-૦-૦	"
	પટ્ટીયાર હીમતસીંગ કાલક- આવાએ	૨૦-૦-૦	"
	જીવાણી તળાવીદાસ જગજીવને	૨૦-૦-૦	"
સોડપુર	પરમાર બ્યોપસંગ સોમા ભાઈએ	૩૫-૦-૦	" તથા મિહા- ન વહેંચી.
ભોજકુવા	મિ. કાળીદાસ રણછોડભાઈ પટેલે	૨૦-૦-૦	"
	મિ. ગંગાભાઈ જીવરામસુથારે	૧૫-૦-૦	"
	ભાઈ રૂપાં મોસાઈ નારણગર- ની વિધવાએ	૧૫-૦-૦	"
	સુથાર સોમાભાઈ મોતીભાઈએ	૧૫-૦-૦	"
	પા. હરમાનભાઈ જવરભાઈએ	૧૫-૦-૦	"
	આરેયા મોતીભાઈ મોમાભાઈએ	૧૫-૦-૦	"
	ગામ લોકોએ	૧૮-૦-૦	"
	વધારીના પટેલ નારણભાઈએ	૧૪-૦-૦	પિત્તળના ચાલા રકાળી વહેંચ્યા.

કલ્પગરી	આંગાના પટેલ હમનલાલ જોડા- ભાઈના પુત્રના લગ્ન પ્રસંગે	૮-૦-૦	આળાઓને જર્મનના પ્યા- લા તથા સીવણુ ફંડમાં આપ્યા.
દેવલી	સ્વ. ધનજીભીએન લાઈલાલ- ના અવસાન નીમિત્તે	૮-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
	સ્વ. મનસુખ કરસનદાસના અવસાન નિમિત્તે	૮-૦-૦	"
	સ્વ. ડાહ્યાભાઈ ધુળાણના અ- વસાન નીમિત્તે	૮-૦-૦	"
	દકર અંબાલાલ લલ્લુભાઈ એ શા. સુનીલાલ જોડાલાલે	૦-૮-૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
	પુરોહિત લલ્લુરામ અંબારામે	૦-૧૨-૦	
	સુથાર છોટાલાલ મોતીરામે	૧-૦-૦	દૂધ છોકરાને પાંચું.
	આઈ દિવાળી પા. ચતુરભાઈ	૦-૮-૦	
ગામડી	ગીરધરભાઈની વિધવાએ	૨૫-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
દેવાતજ	ગામલોકોએ	...	શાળાના વાર્ષિક સમાર- ભને દિવસે વિદ્યાર્થીઓ- ને મિઠાઈ વહેંચી.
દેવજીવણસોલ	આરેયા ગોંપાળજી ગોખરજીએ	૫-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
પીંડાઈ	પા. સુનીલાલ છાબાઈએ	૩-૦-૦	પતાસાં વહેંચ્યાં તથા
		૨-૦-૦	સ્કાઉટ ફંડ તથા ગરીબ
		૧-૦-૦	વિદ્યાર્થીને ચોપડીઓ વહેંચી
જતાડ	ગામલોકોએ	૩-૧૧-૦	અંત્યજ તથા ગરીબ છો- કરા છોકરીઓને ધનામ વહેંચ્યાં.
મેધવા	સ્કૂલ કમિટિના મેમ્બરોએ	૬-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
નડિઆદ	કાઢિન્સિલર સાહેબ મહેરબાન	૩-૩-૦	મ્યુ. ગુ. પ્રા. શાળા નં.
	રજીસ્ટ્રારભાઈ પરસોતમદાસ	૩-૦-૦	જ ના વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકો વહેંચ્યાં, તથા પતાસાં વહેંચ્યાં.
	પટેલે		
	મિ. એન. વાય. પરાન મ્યુનિ.	૧-૮-૦	ઉદ્કુ કન્યાશાળા નં. ૨માં પતાસાં વહેંચ્યાં.
	કાઢિન્સિલરે		
હિતરસંગ	રીટાપડ પેન્સનર માસ્તર પટેલ	૮૦૮-૦-૦	શાળાને કમ્પાઉન્ડ બોધી આપ્યું તથા પાણીની પરખ એસાડી.
	ચતુરભાઈ સામળભાઈએ		
સામરખા	શા. ગોરધનદાસ હમનલાલે	૧૨-૦-૦	સ્કૂલ તથા કન્યાવર્ગમાં પાલા તથા પતાસાં વહેંચ્યાં.
નવાગામ	મિ. જોડાભાઈ ગોંપાળદાસ પટેલે	૫-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.

બાળાઓમાં લઘુણી માટે

મંજુર થયેલાં પુસ્તકો

ગૃહવ્યવસ્થાની વાતો	૦-૬-૦	જયાના પત્રો	૦-૬-૦
સુખી ઘર	૦-૩-૦	સુધકતા-સુંદરતા	૦-૮-૦
ભરતશુંથણ	૦-૧૦-૦	પારસી વાનીઓ	૦-૬-૦
રઝિયાબેગમનું ચરિત્ર	૦-૩-૦	લીલીની આત્મકથા	૦-૩-૦
સ્ટવનું શાસ્ત્ર	૦-૩-૦	ખાયણું	૦-૫-૦

વધુ માટે સૂચીપત્ર મંગાવો

સ્ત્રીસાહિત્યમંદિર, કેળાપીઠ-સુરત

સ્ત્રીશક્તિ મંજુર થયેલું અઠવાડિક છે,
તેથી

અમદાવાદ મ્યુનિ. સ્કૂલબોર્ડ	તેની	૧૭	નકલ લે છે.
ભરૂચ જિલ્લા સ્કૂલબોર્ડ	„	૧૦	નકલ મંગાવે છે.
ભુનાગઢ વિદ્યાધિકારી સાહેબ	„	૧૦	નકલ મંગાવે છે.
નડિઆદ મ્યુ. સ્કૂલબોર્ડ	„	૪	નકલ મંગાવે છે.
સુરત જિ. સ્કૂલબોર્ડ	„	૧૧	નકલ મંગાવે છે.

આપ પણ આપની કન્યાશાળા માટે મંગાવો.

વાર્ષિક લવાજમ રૂા. ૫)

નમુનો મફત

સ્ત્રીશક્તિ ઑફિસ, કેળાપીઠ-સુરત

મેસર્સ ક્રાંતિલાલ ને સોમેશ્વર કૃત નવા, અભ્યાસક્રમ પ્રમાણનાં			ને બીજાં ધોરણવાર પુસ્તકો વાપરે:-		
મંજુર થએલાં:-			નવીન બાળશુભગણિત		
ધરણું નાશું ૦-૪-૬	કુદરતનો અભ્યાસ ૦-૪-૦	નવીન બાળનામું ૦-૨-૬	ને પદાર્થપાઠો	ધો. ૪ થું ૦-૪-૦	
નવીન બાળભૂમિતિ	કન્યા વ. ફા. માટે ૦-૮-૦	ધો. ૪ થું ૦-૪-૦	ધો. ૫ થું ૦-૬-૦	ધો. ૩ થું ૦-૩-૦	
ધો. ૪ થું ૦-૪-૦	ધો. ૫ થું ૦-૬-૦	ધો. ૪ થું ૦-૪-૦	ધો. ૬ થું ૦-૫-૦	ધો. ૨ થું ૦-૨-૦	
ધો. ૩ થું ૦-૨-૬	ધો. ૭ થું ૦-૪-૦	ધો. ૩ થું ૦-૨-૬	ધો. ૮ થું ૦-૪-૦	ધો. ૧ થું ૦-૨-૦	
ધો. ૨ થું ૦-૨-૬	ધો. ૯ થું ૦-૩-૦	ધો. ૨ થું ૦-૨-૬	ધો. ૧૦ થું ૦-૨-૦	ધો. ૧૧ થું ૦-૨-૦	
ધો. ૧ થું ૦-૨-૦	ધો. ૧૧ થું ૦-૨-૦	ધો. ૧ થું ૦-૨-૦	ધો. ૧૨ થું ૦-૨-૦	ધો. ૧૩ થું ૦-૨-૦	
ધો. ૧૦ થું ૦-૨-૦	ધો. ૧૨ થું ૦-૨-૦	ધો. ૧૦ થું ૦-૨-૦	ધો. ૧૩ થું ૦-૨-૦	ધો. ૧૪ થું ૦-૨-૦	

લખો:- ઈશ્વરલાલ મગનલાલ શાહ, શાહપોર-સુરત.

શાળોપયોગી પુસ્તકો: બાલોપયોગી પુસ્તકો:

ભૂમિતિની ભૂમિકા ૦-૪-૦	÷ મોજાડીનાં મૂલ્ય ૦-૨-૬
* ખેડા જિલ્લાની ભૂગોળ ૦-૨-૬	÷ લાકડાના પોપટ ૦-૧-૦
આશુદેતાલુકાની ભૂગોળ ૦-૧-૬	x મહાસત્રાટ ચંદ્રગુપ્ત ૦-૨-૦

÷ વાળી મુંબઈ ઈલાકાના સરકારી કેળવણીખાતા તરફથી પાઠ્ય-પુસ્તક તરીકે અને ÷ વાળી ઇનામ લાયકેરી તરીકે મંજુર કરેલી છે.

x મુંબઈના સરકારી કેળવણીખાતા તરફથી વિદ્યાર્થીની લાયકેરી માટે મંજુર કરેલી છે.

સી. એચ. દેવેની કંપની,

બુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લિશર્સ, આશુદે.

રફેલોમાં આવતી એક્સસાઈઝ દરેક ગતની દેશી હાથમાં તેઓને મનપસંદ સસ્તી કિંમતે તૈયાર કરી આપીશું. વહેપારી અગર રફેલોના નામ સહિત સસ્તા ભાવે તૈયાર કરી આપીશું. રફેલોને લગતી રેશનરી મળશે. "૮૦ પેલ્સ નોટબુક ભાવ રૂ. ૬૫. એક્ઝામીનેશન બુક રૂ. ૧૫. પાકી એક્ઝામીનેશન બુક રૂ. ૧૮ ઉપર મુજબના ઘોસના ભાવો છે."

વધુ માટે લખો:-

શ્રી કૃષ્ણ પંપર માટે,
રાંવર રોડ-સુરત.

વતહરેખખરના નવા ભાવ

આથી સર્વેને ખબર આપવામાં આવે છે કે સને ૧૯૩૦ના બંધુઆરથી બંધેર-ખગરના ભાવમાં ઘટાડો કરી તે નીચે મુજબ રાખવામાં આવ્યા છે.

મુદત	એક પાન	અડધું પાન	પા પાન
આખું વર્ષ	રૂ. ૮૦	રૂ. ૬૦	રૂ. ૪૦
૭ માસ	રૂ. ૪૦	રૂ. ૩૦	રૂ. ૨૦
૪ માસ	રૂ. ૨૫	રૂ. ૨૦	રૂ. ૧૫
એક માસ	રૂ. ૧૨	રૂ. ૧૦	રૂ. ૮

પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષક બંધુ બહેનને ખુશખબર

“ મહેતાજી ”

શાળાપયોગી ત્રૈમાસિક ગયા વર્ષથી શરૂ થયું છે.

શિક્ષકો માટે સ્વાશ્રયથી શરૂ કરેલું આ નવિન સાહસ છે.

તેની અંદર કેળવણીખાતાના આદર્શભૂત શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ જેવા કે વિદ્વાન અધિકારીઓ જે મહેતાજીઓના જીવનચરિત્રો આપવામાં આવે છે. તેથી ઉત્તમ ચરિત્રોનાં જ્ઞાન અને અનુભવનો લાભ મળે છે; એ સિવાય ઉત્સાહી શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓના અનુભવી લેખો, શાળા વિષયક પ્રાસંગિક નોંધો, પુસ્તકપરિચયો, વિવેચનો, ચર્ચાપત્રો ને સમાચારો આપવામાં આવે છે. આ નવા ત્રૈમાસિકથી શિક્ષકોને સ્વમાનની ઝાંખી થાય છે. ઘણા મહેતાજીઓએ શુભેચ્છા દર્શાવી છે. વાર્ષિક લવાજમ ટપાલ ખર્ચ સહિત માત્ર બાર આના છે.

તંત્રી—નાનચંદ જશરાજ વખારીઆ

તાલુકા સ્કૂલમાસ્ટર, વેરાવંજ-(ઠાઠિઆવાડ)

ટુંક પગાર મેળવતા શિક્ષકોને અમુલ્ય તક

—: અને બેઝડો લાભ :—

“ એક પંથ દો કાજ ” એ કહેવત અનુસાર તમારા આજીવન વ્યવસાયમાં લમને સર્વાંશે મદદ કરતી શીવણ વેતનરણ કંજા, મે વેકેશનની પડતી રજાઓમાં નહીંવા ખર્ચે સાધ્ય થઈ શકે એ હેતુથી શિક્ષકોના જ લાભાર્થે સ્પેશિઅલ મે વેકેશન કલેસ ઉઘાડવામાં આવ્યો છે. લક્ષ્મી ચાંદલો કરવા આવે ત્યાં રહે મોહું ધોવા જતા !

વધુ વિગત માટે સુવાચનાની ટ્રિકિટ મોકલી મે વેકેશન ક્લાસનું પ્રારંભિક સંભાગો.

એસ. બી. જી. જી. બી. બી. (લંડન)

પ્રિન્સિપાલ.

ધી વિક્ટોરીયા ટેલરીંગ એન્ડ કન્ટ્રીંગ કોલેજ,

દેડ એલિસ:-પુના ૨.] [પ્રાય કોલેજ:-સંજોગ (ઠાઠિઆવાડ)

ભૂગોળશિક્ષણ ઉપર નવીન પ્રકાશ પાડવા માટે નીચેનાં
ભૂગોળનાં પુસ્તકો વાપરો.

મુંબઈ ઇલાકો.

કર્તા

અમૃતલાલ મોહનલાલ પરીખ, બી. એ.

હૈદરાબાદ, ઉમરેડ ન્યુબ્રિટી ઇન્સ્ટિટ્યુશન,

કિંમત ૦-૫-૦

ભૂગોળ શિક્ષણની આધુનિક ભાવના મુજબ પ્રદેશીય પદ્ધતિ પ્રમાણે રચાયેલી ભૂગોળ. ઇલાકાના સામાન્ય વર્ણન સાથે પ્રાકૃતિક ભૂગોળની હકીકત આપેલી છે. જિલ્લાને રાજકીય વિભાગ પ્રમાણે ગોઠવ્યા નથી, પણ એક કુદરતી વિભાગમાં આવેલા જિલ્લાઓ સાથે લીધા છે. આ પદ્ધતિથી વિદ્યાર્થીઓ દરેક કુદરતી વિભાગની આબોહવાની અને તેના પાકની હકીકત સારી રીતે સમજી શકશે. આખા ઇલાકાનું વર્ણન કર્યા પછી પ્રાકૃતિક રચના, આબોહવા, પાક, દુનનરહદોગ, લોકો અને વેપાર વિષે હકીકત આપેલી છે.

આ પુસ્તકમાં મુંબઈ ઇલાકાની સાથે ગુજરાતની સંપૂર્ણ હકીકત આપેલી હોવાથી ત્રીજા અને ચોથા ધોરણમાં બે જુદાં પુસ્તકો ખરીદવાની જરૂર પડશે નહિ.

ઉત્તર વિભાગના મે. એન.યુ.કે.શનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબના પત્ર નં. ૧૧૦૩૪ તા. ૫-૧૨-૩૪ થી આ પુસ્તક પ્રાયમિક શાળાઓ માટે પાઠ્યપુસ્તક તરીકે મંજૂર કરવામાં આવેલું છે.

ગુજરાતી ધોરણ ૫ થી ૭ માટે દુનિયાની સરળ ભૂગોળ.

કર્તા

અમૃતલાલ મોહનલાલ પરીખ, બી. એ.

કિંમત ૧-૨-૦.

પુસ્તકના પહેલા ભાગમાં હિંદુસ્તાન અને દુનિયાના ખંડોની હકીકત પ્રદેશીય પદ્ધતિ પ્રમાણે સરળ ભાષામાં આપેલી છે. દુનિયાના કુદરતી વિભાગો, મનુષ્યજન અને મનુષ્યના ધંધા ઉપર ખાસ લક્ષ આપવામાં આવ્યું છે. પુસ્તકના બીજા ભાગમાં પ્રાકૃતિક ભૂગોળની સંપૂર્ણ હકીકત આપેલી છે.

પ્રગટકર્તા,

લૉંગમૅન્સ, ઓન એન્ડ કંપની લિમિટેડ.

૫૩, નિકેલ રોડ, મુંબઈ.

તા. ૬ આ પુસ્તક સંબંધી પત્રવ્યવહાર પ્રગટકર્તા સાથે કરવો.

ગણિત-ભૂમિતિ-નામું

* મુંબઈ ઇલાકાના સરકારી કેળવણીખાતાએ તેમજ પશ્ચિમહિંદ એજન્સિએ *
પાઠ્યપુસ્તક, ઇનામ કે લાયઝેરીબુક તરીકે મંજૂર કર્યા છે.

* કુમાર ગણિત ભાગ પહેલો X

[ભૂમિતિ સાથે, રૂ. ૦-૬-૦]

નવી નવમી આવૃત્તિ

નવા અભ્યાસક્રમને અનુરૂપ ભૂમિતિ
તેમજ બીજા વધારા સાથેનું. બાળકોને
અતિશય ગમ્યું છે !

* કન્યાગણિત ભાગ બીજો X

[ભૂમિતિ સાથે, રૂ. ૦-૧૦-૦]

નવી છઠી આવૃત્તિ

ચોથા ધોરણથી કોલેજ સુધીની
બાળાઓ માટે. વ. ફ. પરીક્ષાના પ્રશ્નો
સાથેનું. બાળાઓને અતિશય ગમ્યું છે !

* કુમારગણિત ભાગ પહેલો ક X

[નવા અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે સુધારેલી ચોથી આવૃત્તિ, ભૂમિતિ સાથે, રૂ. ૦-૬-૦]

[ત્રીજા ધોરણ સુધીના છોકરા તથા છોકરીઓ બંને માટે ઉપયોગી].

નવા અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે ધોરણવાર ગણિતો

* અનડાગણિત ધોરણ બીજું X [કુમારગણિત ધોરણ બીજું] રૂ. ૦-૪-૦

[ભૂમિતિ સાથે, બી. આ., છોકરા તથા છોકરીઓ બંને માટે ઉપયોગી]

* અનડાગણિત ધોરણ ત્રીજું X [કુમારગણિત ધોરણ ત્રીજું] રૂ. ૦-૪-૦

[ભૂમિતિ સાથે, આ., છોકરા તથા છોકરીઓ બંને માટે ઉપયોગી]

* અનડાગણિત ધોરણ ચોથું [કન્યાગણિત ધોરણ ચોથું] રૂ. ૦-૪-૬

[ભૂમિતિ વિભાગ અને નામા સાથેની બીજી આવૃત્તિ]

* અનડાગણિત ધોરણ છઠું X [છોકરાઓના છઠ્ઠા ધોરણ માટે] રૂ. ૦-૫-૦

નવા અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે બીજાં પુસ્તકો

* અનડાનામું ભાગ પહેલો X [ધરતો હિસાબ, બી. આ.] રૂ. ૦-૩-૦

[ધો. ૪, ૫ ને ૬ છોકરા તથા છોકરીઓ બંનેને ઉપયોગી]

* અનડાનામું ભાગ બીજો X [દુકાનનો હિસાબ, બી. આ.] રૂ. ૦-૪-૦

[ધોરણ ૭ તથા વ. ફ. પરીક્ષાના છોકરાઓને ઉપયોગી]

અનડાભૂમિતિ ભાગ પહેલો [ત્રીજી આવૃત્તિ] રૂ. ૦-૨-૦

[બાળવર્ગથી ત્રીજા ધોરણ સુધીના છોકરા તથા છોકરીઓને ઉપયોગી]

* અનડાભૂમિતિ ભાગ બીજો [ત્રીજી આવૃત્તિ] રૂ. ૦-૨-૦

[ચોથા ને પાંચમા ધોરણના છોકરા તથા છોકરીઓને ઉપયોગી]

* સરલ બાળચોથી * [૧૩ મી આવૃત્તિ, રૂ. ૦-૨-૦ નામ તેવાજ ગુણ છે.]

ટીપ્પણી:—વાપરનારાં મુક્ત હાંડ વખાણે છે. એકવાર મંગાવી ખાતરી કરો. નકલો માટે
નીચેના શીરનામે લખો. સારું કમિસન ને બીજી ઘણી અનુકૂળતા.

રતનશી પુરુષોત્તમ અનંડા.

હૈદરાબાદ, મેરીઆલિન મેમોરિઅલ ટ્રેનિંગ કોલેજ, ધોરણક.

વિદ્યાર્થીઓના લાભાર્થે

કિંમતમાં ઘટાડો

લેખનકળા-કોપિયુક

પાછળ અક્ષરો કૂટે નહિ તેવા ઉત્તમ કાગળ પર છાપેલી

૨૪ પાનાં છતાં

કિંમત દોઢ આનો

કેળવણીખાતાએ મંજૂર કરેલી, શિક્ષકવર્ગમાં માન્ય
થયેલી અને વિદ્યાર્થીઓને વિભૂષિત થતી અમારી
લેખનકળા કોપિયુકો માટે આજેજ લખો.

કેળવણીખાતાએ મંજૂર કરેલી

લેખનકળા-કોપિયુક

માધ્યમિક શાળા માટે

નંબર ૧ થી ૩

કિંમત દોઢ આનો

ખાતાએ મંજૂર કરેલો

દેશીહિસાબ ભાગ પહેલો

૪૮ પાનાં છતાં

કિંમત દોઢ આનો

દેશીહિસાબને નામે આજકાલ રાફડો ફાટી નીકળ્યો છે
માટે બીજા ખરીદ કરો તે પહેલાં મંજૂર કરેલા ભાગશો
તો આપની ખાત્રી થશે.

એન. ડી. મહેતા એન્ડ કું.

નં. ૩૬૭ કાલ્યાણેવી રોડ-મુંબઈ ૨.

- જાહેરખબર -

તા. ૧લી નવેમ્બરથી

કોઈપણ બુકસેલર પાસેથી

માગી લો.

ગુજરાવાળા ગુજરાતી કોપિબુક નં. ૧ થી ૫
દરેકની કિંમત ૧ આનો.

એકઆના ગુજરાતી કોપિબુક નં. ૧ થી ૫
દરેકની કિંમત ૧ આનો.

એકસામટી ખરીદનારને સાડુ કમિશન મળશે.

કિંમત સંબંધી કંઈ પણ ફેરફાર હોય તો
નીચે બતાવેલા સરનામે લખો:

ધી ગુજરાત ઓરિએન્ટલ બુકડીપો,
ગાંધીરોડ, રતનપોળને નાકે,
અમદાવાદ.

૩

વસ્તુ દરેક શાળામાં જોઈએજ

ગાંડીવના બાળસાહિત્યનો પૂર્ણ સટ. ચોપન ચોપડીઓ બહાર પડી છે. તેમાંની ૫૦ મંજુર થઈ ગએલી છે તે બીજી મંજુર થવા ગઈ છે. ચોપડીઓ સસ્તી, સુંદર સુખોદક અને સર્વ પ્રશંસિત છે. આખો સટ લગભગ ૧૪૭ રૂ.નો ચાય છે. લિસ્ટ મંગાવ્યાથી મોકલાય છે. અથવા આગલાં શાળાપત્ર જુઓ.

(૨)

ગાંડીવ બાળપંખવાડિક દર ૧લી અને ૧૬મીએ ટકોરાબંધ બહાર પડે છે. લવાજમ ફક્ત રૂ. પાંચ ૮૦ ખ૦ તથા બોટ પુસ્તક સાથે ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ગણિતગમ્મત, ક્રાયડા, વાર્તાઓ જે જુએ છે, તે વળાણે છે ને મંગાવે છે. માત્ર નિશાળો-નેજ નમૂનો મફત.

(૩)

ચાલો લગવીએ: (ભાગ ૧-૨-૩) આ ચોપડીમાં લગવી રાકાય એવાં શુદ્ધ નાટકો લગવવા માટેની મૂચનાઓ અને સલાહ સાથે આપ્યાં છે. માત્ર ૧ ૧૦-૦ની ટિકિટ બીડી ત્રણે ચોપડીઓ મંગાવો: મેળાવડા વખતે ખૂબજ કામ લાગશે. ચોથો ને પાંચમો ભાગ છપાય છે: -

ગાંડીવ
ભાગ તળાવ
સુરત

— ગાંડીવની ચોપડી સૌ કોઈ વાંચે :—

હીરા હજારો હોય પરંતુ જેની સરખામણી ન થાય તે
“કોહીનુર” હીરા

તો એક અને અજોડ છે. તેમ અંકગણિત તો ઘણાં થયાં;
પરંતુ આ નાનાં ગણિતની હરિકાઈમાં હજી કોઈ
ફેરફાર થયું નથી.

સ્વ. લાલશંકર ઉમિયાશંકર ત્રવાડી દ્વારા-

અંકગણિતનાં મૂળતત્ત્વ

સરકારી સુધારેલા નવા અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે-
દેશીનાંમું અને ભૂમિતિવિભાગ સાથેની
સુધારાવધારાવાળી ૫૦ મી આવૃત્તિ બહાર પડી છે.
ફિમત આઠ આના.

લગભગ ૪૦ વરસ થયા આ ગણિત ગુજરાતી નિશાળોમાં આવે
છે, અને ધોરણ ૨-૩-૪ ના વિદ્યાર્થીઓ માટે બધી રીતે ઉપયોગી
અને અનુકૂળ હોવાનો શિક્ષકનકશનો સિદ્ધ અનુભવ થયો છે. મે.
ઉત્તર ભાગના એન્યુ. ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ સાહેબે નં ૧૬૯૧ તા. ૧૬-૫-૩૪
થી ટેકસ્ટબુક તરીકે અપાવવા મળુ કર્યું છે

કેટલાંક નવાં ગણિત હાલ નીકળ્યાં છે, છતાં આને જ
પહેલી પસંદગી દેશી રાખ્યો, તેમજ મ્યુનિસિપાલ તથા
લોકલબોર્ડની શાળાઓમાં મળેલ છે ને તે કાયમ છે.

બુકસેલરોને કમિશન સાડું મળે છે. તે માટે લખો:-

જીવનલાલ અમરશી મહેતા, અમદાવાદ.

જીવનલાલ એન્ડ સન્સ,

૧૨૮, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ; મુંબઈ-૨.

જેયંદ તલકશી એન્ડ સન્સ, વઢવાણ શહેર.

પુસ્તક ૭૪]

[અંક ૪]

Gujarat School Paper

ગુજરાત શાળાપત્ર

એપ્રિલ સને ૧૯૩૫

પ્રજ્ઞની ઉન્નતિનો આધાર તેની કેળવણી પર છે; અને કેળવણીનો આધાર તેના શિક્ષકો ઉપર છે. આ ક્ષેત્ર જેટલું વહેલું અમલમાં આવે તેટલી વહેલી ઉન્નતિ.

કેળવણીખાતાના હુકમથી
તંત્રી અને પ્રકાશક (ફેબ્રુઆરિ ૧૯૩૫ થી)
હીરાલાલ ત્રિકમલાલ ધોધારી બી. એ.
હેડમાસ્ટર પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કોલેજ, અમદાવાદ

(સર્વ હક સ્વાધીન ગણ્યા છે)

ધી " હાથમડ નયુનિલી " પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે બાપુ
સત્યાગ્રહ રોડ-અમદાવાદ

અનુક્રમણિકા

ક્રમ નંબર	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	શિક્ષકની ભાવના	૧૪૭
૨	ભાષાના પાઠ	૧૫૦
૩	નાટ્યપ્રયોગ	૧૫૨
૪	જાપાનની મુસાફરી	૧૬૨
૫	વર્ષત આવી	૧૬૮
૬	જમશેદપુર-તાતાનગર	૧૬૯
૭	તારીખ ઉપરથી વાર કાઢવા વિશે	૧૭૦
૮	શિક્ષકને	૧૭૨
૯	માગણી	૧૭૩
૧૦	દોરણુ માતમું	૧૭૪
૧૧	પાઠ્યપુસ્તક, ઇનામ અને લાયબ્રેરી માટે મરકારી ખાતા નરદથી મંજુર થએલા પુસ્તકોની યાદી	૧૭૭
૧૨	હોકગંગો માટે લેવાએલી વર્નાક્યુલર કાદાનવ પરીક્ષા ઉ. ભાગ	૧૮૧
૧૩	ઇનામપત્રક	૧૮૮
૧૪	ખાનગી જાહેરખબરો	૧૯

નોંધ એ છે:—ગણિત તથા નાણું શીખવનાર આલાક ટ્રેન્ડ શિક્ષક અનુસરીને પહેલી પસંદગી. પગાર તથા સર્ટિફિકેટ સાથે તાકીદે લખો. સેક્રેટરી, મદ્રેસા મોહમમ્મદીયહ, રામપુરા (હોલ્કર સ્ટેડ

આરોગ્યશાસ્ત્ર સંબંધી નવું પાઠ્યપુસ્તક

કિંમત-૦-૧૨-૦.] આરોગ્યવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર [ઘણુંજ કમિશન

લેખક:—દ. બા. ખર્વે ખી. એચ.

અનુવાદક:—અ. ક. વરસી. ખી. એચ.

આ પુસ્તક પ્રાથમિક શાળા, હાઇસ્કૂલ અને ટ્રેનિંગ કોલેજોમાં લાજ વિદ્યાર્થીઓ માટે પાઠ્યપુસ્તક તરીકે સરકારે મંજુર કર્યું છે. મધ્ય ભાગ આ પુસ્તકની મરાઠી આજ્ઞાતિ અને દક્ષિણ ભાગમાં કાનડી આજ્ઞાતિ દ પાઠ્યપુસ્તક તરીકે વપરાય છે:—

મળવાનું કેદાણું:—

મળવાનું કેદાણું:—

દ. બા. ખર્વે

કરસનદાસ નારણદાસ—નુરત

૮૦૨, સદાશીવ-પુના

એન. એમ. ત્રિપાઠી—મુંબઈ

ગુજરાત સાહિત્યમંદિર—અમદાવાદ

ગુજરાત શાળાપત્ર

પુસ્તક ૬૪]

એપ્રિલ ૧૯૩૫

[અંક ૪ થી]

શિક્ષકની ભાવના

મુખપૃષ્ઠ ઉપર જે સૂત્ર લખેલું છે તે વરદ આ અંક વાંચનાર શિક્ષક-
નું ધ્યાન ખેંચાએલું છે, એમ માનીને શિક્ષકને જે બોલ કહેવાની લાગણ્ય
થાય છે. અર્થ સ્પષ્ટ છે છતાં તેને અમલમાં મૂકવું એ સાધારણ વાત
નથી. દરેક દરેક શિક્ષક તેમજ માઆપ પ્રથમ આ સૂત્ર સમજે તોજ
તેને અમલમાં મૂકવાનો પ્રશ્ન ઉદ્ભવી શકે પ્રથમ તો એવી સમજણ આવવી
એજ મુશ્કેલ વાત છે. વાતો તો બધાજ કરે છે અને કર્યા કરશે કે શિક્ષક
ઉપર કેળવણીનો આધાર છે, પરંતુ જ્યાસુધી તે વાત હૃદયમાં પુરેપુરી
સમજાય નહિ તેમજ તેને મર્તરવરૂપ આપવાની ધૃત્તિ પણ ન થાય ત્યાં-
મુખી મુશ્કેલું છે એમ શી.ગી.તે. માની શકાય ? નિશાળમાં દેરલાંક હોઈને
એમાં દરીને લાધાવે તેજ શિક્ષકને ખીન નહિ, એવી જે માન્યતા પ્રજામાં
રહે તો તો તેની ઉત્તિ દરજ્જા છે. બાળક નિશાળમાંજ શીખે છે અને
ખીન નહિ; એકલા નિશાળનાજ વાતાવરણમાં આવવાથી બાળકને કેળવણી
મળે છે અને ઘરમાં તેમજ ઘર બહાર ગમનગમનનું રચાન અથવા નિશાળ
સિવાયના ખીન શોષણ સ્થળેન. વાતાવરણની તેના પર કંઈજ અસર
પડતી નથી એમ જે સમજણમાં આવે તે તે ગેરસમજણ નથી ? બાળક
જે જે વાતાવરણમાં જાય તે તે વાતાવરણના સંસ્કારો તેના પર જામે

...અજ્ઞાણી પડે છેજ, તો તેમને ત્યાંસુધી તમામ અથવા મોટા ભાગનું વર્તન-
 વરણ અતુટુળ ન હોય ત્યાંસુધી સારા સંસ્કારો કે અતુટુળ કેળવણીની આશા
 કેવી રીતે રાખી શકાય ? છતાં શિક્ષકને નાસીપાસ થવાની જરૂરિયાત
 હોવી થતી નથી. માતાપિતા તેમજ આશુભાગીના પીઠનું સંતેજો જે બાળ-
 કને પ્રતિદૂળ હોય તે સંતેજોની અસર ઓછી કરીને સારા સંસ્કારો નાખ-
 વાનું કામ શિક્ષક કરી શકે; પણ તે ક્યારે ? શિક્ષક પોતાની ફરજ સમ-
 જતો હોય ત્યારે. દરેક શિક્ષક કહેશે કે હું મારી ફરજ સમજું છું, મને
 પગાર મળે છે, અને તે પ્રમાણે અમુક વખત સુધી મારે જે કામ કરવાનું
 છે તે બરાબર કરું છું. શિક્ષકના ધંધામાં સ્વાર્થની સાથે પરમાર્થ જોડા-
 એલો છે. શિક્ષકને મદનતાણું મળે છે એટલે તે સ્વાર્થને લઈને તે પોતાની
 ફરજ સમજ પ્રમાણે બળવે છે; પરંતુ તેટલાથી ટંક વળે નહિ. ત્યાંસુધી
 શિક્ષકને બાળક પ્રત્યે પ્રેમ નથી મતલબ કે પરમાત્માના બનાવેલા એક
 એક બાળક-પછી તે દુનિયામાં મનાતી જુદી જુદી કેમોમાંનું કોઈપણ
 બાળક હોય તેના પ્રત્યે પ્રેમ નથી ત્યાંસુધી તે પુરેપુરી ફરજ બજાવી
 શકશે નહિ. જેવી રીતે પોતાના બાળક પ્રત્યે શિક્ષકને પ્રેમ હોય છે તેવીજ
 રીતે પીઠનું બાળકોએ પોતાના બાઈઓનાં બાળકો છે એટલે પોતાનાંજ
 બાળકો છે અને તે પણ તેટલાજ પ્રેમને પાત્ર છે એવી સક્રિય ભાવના
 ત્યાંસુધી તેનામાં ન હોય ત્યાંસુધી તેની ફરજ અધુરી રહેશે. કેટલાક
 શિક્ષકોના મનમાં એમ પણ આવે કે જુદા જુદા ધર્મનાં બાળકોને અમારાં
 પોતાનાં બાળક કેવી રીતે સમજવા ? અત્રે એ પ્રશ્ન આવશે કે જુદા
 જુદા ધર્મોને ફેલાવનાર કોણ અને તે ધર્મો ફેલાવનારને ઉત્પન્ન કરનાર
 કોણ ? જુદા જુદા ધર્મો જે પૃથ્વીના જુદા જુદા ભાગોમાં ફેલાયા તે તે
 તે ભાગોના દેશકાળને અનુસરીને ફેલાયા છે અને તે તે ધર્મોને ફેલાવનાર
 જુદા જુદા મહાત્માઓને ઉત્પન્ન કરનાર એકજ પરમાત્મા છે. જુદા જુદા
 પરમાત્માઓ હોત તો તે તે પરમાત્માઓને પોતપોતાના માર્ગની જુદી-
 મર્યાદા બાંધવી પડત અને દરેક પરમાત્મા પોતાના ભાગમાં લકતોની
 સંખ્યા વધે એમજ ધર્યું અને તેથી તે તે પરમાત્માઓને પણ અંદર
 અંદર વેર, ઈર્ષ્યા વગેરે નડતર રૂપે આવત. એ પ્રમાણે જોવામાં, અનુ-
 ભવવામાં કે સાંભળવામાં આવે છે ? જો તેમ ન હોય તો જુદા જુદા ઈશ્વરો
 હોઈ શકે નહિ. ફક્ત એકજ પરમાત્મા જે સર્વત્ર ભરપુર (સર્વવ્યાપક)
 છે તેજ હોઈ શકે. ફક્ત જુદી જુદી ભાષાઓને લઈને નામમાંજ ફેર
 જણાય છે. પાણી સર્વત્ર એકજ છે. જુદી જુદી ભાષાઓમાં જુદાં જુદાં

નામોથી તે બોલાય છે; પરંતુ બધાની જરૂરિયાત એકસરખીજ પૂરી પડે છે; પછી ભલે કોઈ એને આખ કહે અથવા વોટર, પાણી કે જળ કહે. તેવીજ રીતે એકજ પરમાત્માનાં ઉત્પન્ન કરેલાં સર્વ મનુષ્યો ભાર્મજ છે; તો ભાર્મજા આળકો એ આપણાંજ આળકો છે એવી ભાવના શિક્ષકમાં આવે તો તો તેનું અર્ધ કામ સહેલું થઈ જાય. એવા શિક્ષકને કોઈપણ વખતે આળસુપણું બેસી રહેવાનું નહિ હોય અથવા ઇપ્શાની કે શિક્ષાની પણ ખીક નહિ રહે. એને રોજ રોઢણું રડવાના નહિ રહે. એ વિદ્યોથી ડરશે નહિ. નડતાં વિદ્યો દૂર કેમ કરવાં એજ એનું સતત ચિંતન રહેશે. વિદ્યોને વધાવી લેશે. એમાં એ મોજ માનશે કારણ કે દુઃખો વેડીને મેળવેલા સુખનો આનંદ ઓરજ હોય છે. એવો ક્યો ધધો છે કે જેમાં વિદ્યો નથી હોતાં ? એવો કોઈપણ મનુષ્ય ભાગ્યેજ મળશે કે જે છાતી ટોકીને કહી શકે કે તેનો ધરવ્યવહાર તદ્દન સુખરૂપ ચાલે છે અને કોઈપણ પ્રકારની અડચણ કે ચિંતાઓ આવતી નથી. એવો કોઈપણ ધધો નથી કે જેમાં વિદ્યો ખીલકુલ આડે આવતાં ન હોય; તો પછી શિક્ષકને વિદ્યોથી ડરવાની અને તેનાંજ રોઢણું રડવાની શી જરૂર છે ? વિદ્યોતો છેજ અને રહેવાનાં. તો તેને આનંદથી સુખરૂપ બનાવી લેવાં તેમાં મદદ છે કે તેનાથી ભાગતા ફરવામાં અને તે ઉપર આંસુ સારવામાં ? જે મનુષ્ય વિદ્યોથી ડરતો નથી તે વિદ્યોને પણ આનંદરૂપ બનાવી દે છે. વિદ્યો તેની દૃષ્ટિએજ પડતાં નથી. વિદ્યો પણ તેનાથી દૂર નાસે છે. વિદ્યોથી ડરે તેને વિદ્યો ડરાવી શકે છે. જેમ મોટાઓનો હાઉ બાળકને ડરાવે છે તેમ. બાકી એ હાઉનું સ્વરૂપજ નથી. કેટલાંક તો વિદ્યોની કંપનાથીજ ડરે છે અને વગર વિદ્યો વિદ્યોની ચિંતાથી અર્ધ થઈ જાય છે, ઉદાસીન ફરે છે અને કર્તવ્ય ચૂકે છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેને લઈને વગોવાઈને ઉત્તડા દુઃખી થાય છે. જાત્રાએ કે મુસાફરીએ જનાર મનુષ્ય વિદ્યોના ડરની ચિંતામાં ધરની બકાર પણ નહિ નીકળી શકે; માટે શિક્ષક હંમેશાં ઉત્સાહી રહેવાની જરૂર છે. જેનામાં ઉત્સાહ છે તેને કોઈપણ વિદ્ય નડી શકતું નથી, માટે જે શિક્ષકમાં તમામ આળકો પ્રત્યે સમભાવના છે તે પોતાનું કામ સરળ કરે છે અને કેળવણીરૂપ નાવ સહેલાઈથી ઉઠારી જાય છે.

ભાષાના પાઠ

કોઈપણ પ્રાથમિક શાળાના વખતપત્રક ઉપર આપણે નજર નાખીશું તો ભાષા અને તેના પેટા વિભાગના વિષયો સૌથી વધારે સમય રોકતા જણાશે. આ યોગ્ય છે કારણકે દરેક વિષયનો આધાર ભાષા ને તેના જ્ઞાન ઉપર થાકે ધણે અંશે રહેલોજ છે. આ પરિસ્થિતિ હોવાથી ભાષાશિક્ષણ ઉપર વિશેષ લક્ષની જરૂર ઉપસ્થિત થાય છે.

હાલ તો 'વાચન' આ મથાળા નીચે ધણું વખતપત્રકોમાં ભાષા-શિક્ષણનો સમય જત્રાવેલો હોય છે, ને કોપી, શ્રુતલેખન વગેરે માટે છુટો સમય રાખેલો હોય છે. 'વાચન'ના સમયમાંજ ભાષાશિક્ષણનાં બીજાં બધાં અંગોનો સમાવેશ કરી દેવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે ગામડાંઓમાં પરિસ્થિતિને લીધે 'વાચન'ના સમયમા મોટે ભાગે ઘાટો પાડીને વંચાવવાનું કામ કરાવવામાં આવે છે ને સાથે સાથે થોડી સમજુતી વગેરે પણ આપવામાં આવે છે. આ રીતે ભાષાશિક્ષણને વાચન સાથે જોડી દેવામાં આવ્યું છે ને એકજ પાઠમાં બંને સાધવાના યત્ન કરવામાં આવે છે. આથી એમાંથી એક પણ સારી રીતે થતું નથી, અને ભાષાશિક્ષણનો ખરો હેતુ પાર પડતો નથી. બ્યારે ભાષાનો પાઠ શીખવવાનો માથે લઈએ ત્યારે તેની પાછળ શો હેતુ છે તે તરફ આપણું લક્ષ રહેવું જોઈએ. જો હેતુ સ્પષ્ટ રીતે આપણી નજર સમક્ષ હોય, તોજ પાઠ સફળ થાય. હેતુ વિનાના પાઠ સુકાન વિનાના વહાણ પેઠે ગમે તેમ અથડાય છે.

હવે ભાષાના પાઠો પાછળ શો હેતુ છે તે વિચારીએ. હેતુ ધોરણ પ્રમાણે જરા જરા બદલાતો રહે એ વાત સ્પષ્ટ છે; છતાં મુખ્ય હેતુ તો હાથમા લીધેલા પાઠમા રહેલો તાત્પર્યર્થ બાળકો સમજે, લેખકના મનના વિચારો લખાણદ્વારા જાણતાં શીખે અને હુકાણમાં કહીએ તો લેખક સાથે અમુક વિષય પર રૂબરૂમાં વાતચીત કરતા હોય તે પ્રમાણેના લખાણ મારફતે તેવી રીતની વાતચીત કરે એજ છે. આ જાતની વાતચીતમાં આવતા લેખકના વિચારો, ભાષાના ચમત્કારો, શબ્દોની શક્તિ, લેખકની ખાસ શક્તિ વગેરે પણ સમજે અને ભાષામાં રહેલું ઓજસુ અનુભવતાં શીખે. કવિતાનો વિચાર ઝીલી કાવ્યની મજા માણનાં શીખવું એ જેમ કાવ્યશિક્ષણનો હેતુ છે તેમ ગદ્ય લખાણમાં પણ છે. ગદ્ય લખાણ બાદરણના નિયમોને અનુસરતું હોઈ ભાષાશિક્ષણ માટે તે વધારે અનુકૂળ

છે એ વાત ખરી પણ તેથી ગણપાઠો શીખવા શીખવવાનો હેતુ કંઈ બદલાઈ જતો નથી. ને આ હેતુ આપણે સ્વીકારીએ તો હાલમાં આપણે જે રીતે ગણપાઠો આપીએ છીએ એથી આ હેતુ પાર પડતો નથી, એ સર્વ કોઈ કશું કરશે. હાલ તો ગણપાઠોના સમયનો મોટો ભાગ વાચન (મોટે અવાજે વાચતું એ) માંજ ગાળવામાં આવે છે. જીવનમાં ઘાંટો પાડીને વાંચવાના પ્રયત્નો પણ ઉપરિચિત થાય છે પણ તે એટલા તો થોડા છે કે તેને માટે બાળકોના આટલા બધા સમયનો ભોગ આપવો તે ઉચિત લાગતું નથી, વળી ઘાંટો કાઢીને વાંચવામાં બાળકોના મનની સ્થિતિ પણ જુદા પ્રકારની થાય છે. તેનું ધ્યાન બીજે વહેંચાઈ જાય છે. ઘણાજ થોડો ભાગ સમજવા તરફ રહે છે, અને મોટા ભાગે ઘાંટો કાઢવામાંજ રોકાઈ રહે છે. આથી ગણના પાઠનો મુખ્ય હેતુ ગીણ બની જાય છે અને બીજો ગીણ હેતુ સમજને અભાવે પાર પડતોજ નથી. કોઈ બાળક ફક્તના બધા શબ્દો ઘાંટો પાડીને ખરેખરા વાચી જાય તોપણ તેને આપણે સાદું વાચન નજ કહી શકીએ. ભાવવાહી વાચનનેજ સાદું વાચન કહી શકાય, અને જ્યાંમુઘી ગણપાઠનો ભાવ બાળક સમજ્યો ન હોય ત્યાંમુઘી ભાવવાહી વાચન સંભવતું નથી. આ પરસ્પર સંબંધને લીધે ઘાંટો પાડીને વાંચ વાંચ કરવાથી, ભાષાના પાઠનો મુખ્ય હેતુ સચવાતો નથી, અને ગીણ હેતુ પણ પાર પડતો નથી.

ને આમ હોય તો તેનો ઉપાય શોધવો જોઈએ. ભાષાના પાઠોના એ વિભાગ પાડી નાખવામાં આવે: એક વિભાગમાં લેખકના વિચાર, ભાષાના ચમત્કાર, શૈલી વગેરે પર લક્ષ આપવામાં આવે તે બીજા વિભાગમાં વાચન ઉપર લક્ષ આપી તેનો મદાવરો કરાવવામાં આવે તો ભાષાશિક્ષણના પાઠો વધારે ફળદાયી થાય.

વાચનમાળાનાં ઉપલાં ધોરણોનાં પુસ્તકોમાં સાધારણ રીતે એ પાનાંથી ત્રણ પૃષ્ઠના એટલે ૫૦ થી ૭૫ લીટીના પાઠો હોય છે. આ પાઠો ફક્ત પંક્તિ ફક્ત પ્રમાણે લઈ એ ચાર દિવસે પુરા કરનાં પાઠની સળંગતા તૂટી જાય છે અને એકજ મથુકો થવાને સરજાએલો પાઠ વિભાગ પડતાં નીરસ થઈ જાય છે. બીજા તરફથી આખાએ પાઠનું વાચન, તેની સમજૂતી, ભાષાની ખૂબીઓ વગેરે એક કલાકના સમયમાં સાધી લેવું અસંભવિત જણાય છે. ઉપર પ્રમાણે વિભાગ પાડવાથી, ઉપરના દોષ વિના પાઠને નિષ્ફળ જતો ને નીરસ થતો બચાવી શકાય છે.

આ જાતનો પાઠ કેવી રીતે આપી શકાય તે હવે જણાવવાનો યત્ન

કરીએ. વાચનમાળામાંનો એકાદ પાઠ દાખલા તરીકે લઈએ. આવા કોઈપણ પાઠમાં બાળકો જેનો અર્થ ન જાણતા હોય તેવા અઘરા શબ્દો, શબ્દ-સમૂહો, કહેવતો, વગેરે હોય છે; તે ઉપરાંત કેટલાંક વાક્યો પણ એવાં હોય છે કે તેનો અર્થ મદદ વગર સમજાય નહિ. આ બધાની સાથે પાઠના વિષયને લગતી હકીકતો, દાખલા, દલીલો વગેરે હોય છે. એક વાચનમાં બાળક આ બધું શીખી લે એ મંલયતું નથી. ત્યારે આવો પાઠ કેમ આપવો એ પ્રશ્ન ઉઠે છે.

પ્રથમ તો પાઠના અઘરા શબ્દો ને પાઠના પૂર્વાપર સંબંધથી થતા તેના અર્થ કા. પા. પર લખી વર્ગ સમક્ષ મૂકવા. પછી પાઠના વિષયને લગતી વાતચીત કરી વર્ગને તે વાંચવાની જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરવી. સાથે સાથે વર્ગમાં તેની શૈલી સંબંધી પણ જરા ઉલ્લેખ કરવો. આ પ્રમાણે જિજ્ઞાસા ઉત્તેજિત કર્યા પછી પાઠના મુખ્ય વિષયને લગતા બે ચાર પ્રશ્નો પણ કા. પા. પર પૂછી શકાય ને તે પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે પાઠ મનમાં વાચવાનું આપી શકાય. આ પ્રમાણે વાચન ઘર્ષ રહ્યા પછી શિક્ષક પ્રશ્નોદ્વારા બાળકો તાત્પર્યાર્થ કેટલો સમજ્યા છે તેની કસોટી કરે, ભાષાના પ્રયોગો તરફ લક્ષ્ય બેસે, શૈલીની ખૂબી તરફ ધ્યાન દોરે ને બાળકો નોડે વાતચીત કરી મુખ્ય વિષયના મુદ્દા. લેખકની દલીલો વગેરે કઠાવે. બાળકોને પોતાના પ્રકટ કરવાના પ્રસંગે ઉપસ્થિત કરે, અને અંતે સમગ્ર પાઠનું સિદ્ધાવલોકન કરી પાઠની ખૂબી સમજતાં શીખે. આ પ્રમાણે પાઠ, તેમાંના શબ્દના અર્થ, સમજાવતી, ખૂબીઓ, શૈલી વગેરે ઘર્ષ રહ્યા પછી બીજો દિવસે અગર ત્યારપછી આવતા વાચનના સમયમાં મોટે અવાજે વાચન કરાવે. આ જાતના વાચન વખતે પોતે થોડું નમુનાનું વાચન આપે ને બાળકો પાસે વાચન કરાવે. આ પ્રમાણે બે પાઠો મળીને એક ભાષાનો પાઠ પૂર્ણ થાય તો બન્ને હેતુ પાર પડે.

રણુછતભાઈ દેરાસરી

નાટ્યપ્રયોગ

બીજની અન્ધવિદ્યા

ચાલુ વર્ષના અંક રજના પૃષ્ઠ ૭૬ થી ચાલુ

પ્રવેશ નીચે

સ્થળ:—અણહીલપુર પાટણમાં ગુજરેશ્વર રતનાદિયનો રાજમહેલ

પાત્રો:—

(૧) રત્નાદિત્ય—યુવરાજના મહારાજા

(૨) મંત્રેશ્વર—મહારાજા રત્નાદિત્યના મંત્રી

(૩) પ્રતિહાર—રાજસેવક

(૪) સામંતસિંહ—મહારાજા રત્નાદિત્યના યુવરાજ

રત્નાદિત્ય—મંત્રેશ્વર ! આ જગતમાં રાજ્યથી માંડીને રંક સુધીના દરેક મનુષ્યને પુત્રપ્રાપ્તિની તીવ્ર ઇચ્છા હોય છે, ખરું ને ?

મંત્રેશ્વર—હા, મહારાજા. મનુષ્યમાત્રને એવી ઇચ્છા હોય એ સ્વાભાવિક છે, કારણ કે પુત્ર આ લોક અને પરલોકના સુખનું સાધન છે. સંસારમાં પુત્ર વિનાનું જીવન વૃથા ગણાય છે.

રત્નાદિત્ય—મંત્રેશ્વર ! આપનું કહેવું સપુત્રના સંબંધમાં સાત્ય છે. સપુત્ર પિતાની કીર્તિને વધારે છે, પરંતુ કપુત્ર તો આપનું નામ બોળે છે !

વસંતતિલકા

સારાં ચરિત્રર્થો કરે ખૂંશ જે પિતાને,
તે પુત્રનો જનક જીવન ધન્ય માને;
હોયે સપુત્ર જગમાં જશને વધારે,
પાકે કપુત્ર નિજ તાતની કીર્તિ ટાળે.

મંત્રેશ્વર—મહારાજા ! આપનું કહેવું યથાર્થ છે. કુળદીપક ભગીરથે ગંગાજીને સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી ઉપર લાવીને પોતાના પૂર્વજોને ઉદ્ધાર કર્યો હતો; અને કુલાંગાર દુર્યોધને કૌરવકુળનો નાશ કર્યો હતો.

રત્નાદિત્ય—ભગીરથ સપુત્ર હતો, અને દુર્યોધન કપુત્ર હતો. મંત્રેશ્વર ! યુવરાજ સામંતસિંહ પણ દુર્યોધનના જેવુંજ કરશે !

મંત્રેશ્વર—હાં હાં ! મહારાજા ! એવું કાચકર ભવિષ્ય શા માટે લાખો છો !

રત્નાદિત્ય—મંત્રેશ્વર ! મને જેવું લાગે છે તેવું કહું છું. નિરંતર મદિરામાં મસ્ત રહેનાર યુવરાજ સામંતસિંહના સંબંધમાં મને કેવળ નિરાશાજ મળતી જાય છે !

મંત્રેશ્વર—મહારાજા ! એમ છેક નિરાશ થવાનું કંઈ કારણ નથી. નિરાશાના ઘોર અંધકારમાં પણ અમર આશા છુપાઈ રહેલી હોય છે !

રત્નાદિત્ય—મંત્રેશ્વર ! આપ કહો છો તે ખરું હશે, પરંતુ મને તો આ નિરાશાના અંધકારમાં આશાનો આભાસ સરખોએ શોધ્યો જડતો નથી !

મંત્રેશ્વર—મહારાજ ! સુવરાગનું દારૂનું વ્યસન દૂર થશે, એટલે નિરાશામાંથી આશાનો ઉદય થશે !

રતનાદિત્ય—દારૂનું વ્યસન દૂર થાય તો ને ! તેનું દારૂનું વ્યસન તો દિવસે દિવસે વધતું જાય છે. તે વ્યસન દૂર કરાવવાને માટે મેં બની શકે તેટલા ઉપાયો અજમાવ્યા, પણ તે બધા નિષ્ફળ નીવડ્યા છે. એક દુર્ગુણ અનેક દુર્ગુણોને ખેંચી લાવે, એ ન્યાયે તેનામાં બીજા અનેક દુર્ગુણો દાખલ થયા છે. એ દુર્ગુણો તેને લવિષ્યમાં અવશ્ય પાયમાલ કરશે અને ચાવડા વંશનો અંત આણશે ! મંત્રેશ્વર ! લવિષ્યની આ ચિંતા મારા હૃદયને રાતદિવસ બાળ્યા કરે છે !

મંત્રેશ્વર—મહારાજ ! આપ જેવા રાની અને પ્રભુચક્રતને આવી ચિંતા કરવી ન ઘટે ! સુવરાગને સુધારવા માટે આપે પિતા તરીકે પુરેપુરી દરજ બજાવી છે. મનુષ્યનો ધર્મ પોતાની દરજ બજાવવાનો છે, પછી કાર્યની સફળતા કે નિષ્ફળતા તો પ્રભુની ઇચ્છાને આધીન છે. જગતમાં કેવળ ઇશ્વરેચ્છાજ બજવાન છે.

વૈતાલીય

જગમાં જન યોજના ઘડે,
પ્રભુ ઇચ્છા વિન પાર ના પડે;
સમજે જન નેક ના કરે,
'પ્રભુ ઇચ્છા બજવાન' ઉચરે.

રતનાદિત્ય—મંત્રેશ્વર ! ધન્ય છે તમને ! તમે આજે નિદરપણે મારી શૂઝ જણાવીને મને મોહનિદ્રામાંથી જગાડ્યો છે ! ઈશ્વરેચ્છા વલીયસી એ મૂત્ર સારી રીતે સમજવા છતાં હું ઇશ્વરની અગમ્ય ગાથા-બજાની આદીધુટીમા અટવાઈ ગયા હતા, તેમાંથી તમે મને મુક્ત કર્યો છે !

મંત્રેશ્વર—આપ જેવા સમર્થ શાસ્ત્રમંત્રણ ભૂપતિને મોહમુક્ત કરવાનું મારા જેવાનું શું ગળું ! મહારાજ ! પહેલાં એક દિવસ આપેજ મને આવો ઉપદેશ આપ્યો હતો. મેં તો એ આપના આપેલા ઉપદેશનું માત્ર પુનરાવર્તન જ કર્યું છે !

રતનાદિત્ય—વાહ ! મંત્રેશ્વર વાહ ! તમે તો ગાય છંદાડીને રતન કાઢી લીધું ! દયામીનું માન સાચવીને સેવક ધર્મ અન્યથો ! તમારી તીવ્ર બુદ્ધિ અને સુજનતાને ધન્ય છે !

(પ્રતિહાર પ્રવેશ કરે છે.)

પ્રતિહાર—કૃપાનાથ ! યુવરાજશ્રી પધારે છે.

(યુવરાજ સામંતસિંહ ગુરસાના આવેશમાં પ્રવેશ કરે છે.)

રત્નાદિત્ય—કેમ યુવરાજ ! શું બન્યું છે ? તમારો ચહેરો ઉપર આટલો બધો ક્રોધ શાથી તરવરી રહ્યો છે ?

સામંતસિંહ—પિતાશ્રી ! આપણા રાજ્યમાં હરામનું ખાનાર સાધુડાનો ત્રાસ બહુ વધી ગયો છે ! તળાવને તીરે પેલા ત્રણ બાવાએ આડંબો લગાવ્યા છે, તેમણે આજે મને હેરાન કર્યો !

રત્નાદિત્ય—કેમ ! શું થયું ?

સામંતસિંહ—હું મારી ઘોડી ઉપર બેસીને ફરવા જતો હતો, એટલામાં એ વિચિત્ર વેશવાળા બાવાઓને જોઈને ઘોડી ભડકી ! એ તો સાફ થયું કે હું ઘોડીને કબજામાં રાખી શક્યો, તેથી પડતાં પડતાં બચી ગયો !

રત્નાદિત્ય—યુવરાજ ! એ તો જાનવરની જાત ભડકે પછું ખરી ! તમારી ઘોડી સાધુને જોઈને ભડકી એટલે કંઈ સાધુવેરાગીને ગુજરાતમાંથી દેશપાર કરાય ? વાહ, પછી શું થયું ?

સામંતસિંહ—પછી તો મેં એ મક્કનું ખાનારાને મસીદી સુનારા સાધુઓને જરા ધમકાવ્યા, એટલે પેલા કાણા બાવાએ હસીને મને મુર્ખ બનાવ્યો !

રત્નાદિત્ય—કેવી રીતે ?

સામંતસિંહ—તેણે કહ્યું કે “ તમારી જાતવાન ઘોડી કાઢીપણ કરણથી ભડકે એવી છે જ નહિ ! એ તો તમારી મુર્ખતાને લીધે તોફાને ચઢી હતી ! ભડકી ન હતી ! ”

રત્નાદિત્ય—તેણે તમારી મુર્ખતા સંબંધી કંઈ ખુલાસો કર્યો કે નહિ ?

સામંતસિંહ—હા. તેણે ખુલાસો કર્યો, કે “ તમારી ઘોડી મનોહર ચાલ ચાલતી હતી, તે છતાં તમે તેને મુર્ખતાથી ચાણક લગાવી, તેથી બિચારી સહાર ઘોડી આંકુળવ્યાકુળ બનીને તોફાને ચઢી ! એટલે તમારી મોલામ બુદ્ધિએ અમને જોઈને ઘોડી ભડકી એમ માની લીધું ! ”

રત્નાદિત્ય—યુવરાજ ! એક તો તમે ચાલતા બળેદને ચારે મારવા જેવી મુર્ખાઈ કરી અને બીજી તમારી ઘોડી ભડકી એમ મોનીને તેને માટે સાધુઓને દોષિત ગણવાની મુર્ખાઈ કરી. કાણા સાધુએ તમને એવડા મુર્ખ દરાવીને તમારો બરોબર કિમત કરી દીધી ! વાહ, પછી શું થયું ?

સામંતસિંહ—પછી તો એ દાણા સાધુએ એક જાણે ગપગોગો ફેંક્યો !

રતનાદિત્ય—શો ગપગોગો ફેંક્યો ?

સામંતસિંહ—તેણે કહ્યું કે “ તમારી આજુકના પ્રદારથી તમારી ઘોડીના પેટમાંના વછેરાની ડાખી આંખ ફૂટી ગઈ છે ! તમારી મુખાંધનું આ પરિણામ બરાબર પંદર દિવસ પછી ઘોડી વછેરાને જન્મ આપશે ત્યારે તમે નજરે જોઈ શકશો ! ”

રતનાદિત્ય—ઓહો ! આ તો નવાઈ જેવી વાત કહેવાય ! ઘોડીના પેટમાં વછેરા છે, આજુક વાગવાથી તેની ડાખી આંખ ફૂટી ગઈ છે, અને બરાબર પંદર દિવસ પછી ઘોડી વછેરાને જન્મ આપશે, એવી અગમ્ય બાબતો જાણી શકનાર એ સાધુ અશ્વવિદ્યામાં પારંગત હોવો જોઈએ !

સામંતસિંહ—એ સાધુડો વળી અશ્વવિદ્યા ક્યાં સીખવા ગયો હશે ! મેં તો એને કહ્યું કે ઘોડી દાણા આપે ત્યાંસુધી તમારે ત્રણે જણે અમારા કેદખાનામાં કેદી તરીકે રહેવું પડશે, અને જો તમારું કહેવું ખોટું પડશે તો તમારો ત્રણેનો શિરચ્છેદ કરવામાં આવશે.

રતનાદિત્ય—પછી સાધુએ શું કહ્યું ?

સામંતસિંહ—તેણે માફ કહેવું હસતાં હસતાં કંબુલં કહ્યું, તેથી મેં તરતજ તે ત્રણે સાધુને આપણા કેદખાનામાં મોકલી દીધા !

રતનાદિત્ય—હવે પંદર દિવસ પછી તમારી મુખાંધનું પ્રદર્શન શુદ્ધ મુકાશે !

સામંતસિંહ—સાધુનું કહેવું સાચું પડશે તો ને ! સાંચું નહિ પડે તો તેમની કમુલાત પ્રમાણે ત્રણેનાં ડોકાં ધડથી જુદાં થશે !

રતનાદિત્ય—યુવરાજ ! તમે ત્યારે હોય ત્યારે આવી ઉપાધિ ઉભી કરો છો ! મેં તમને એ સહર ઘોડી ઉપર સવારી કરવાની ના કહી હતી, છતાં તમે તેના ઉપર સવારી શા માટે કરી ? અને સવારી કરી, તો તેને વિના કારણ આજુક શા માટે મારી ?

સામંતસિંહ—મારી જૂલ થઈ !

રતનાદિત્ય—યુવરાજ ! દારૂના ઘેનમાં તમે આવી અનેક જૂલો કરો છો, અને ખીજને નકામા હેરાન કરો છો. દારૂના વ્યસનથી તમારી જીવિ બહેર મારી ગઈ છે, તેથી તમે સારાસારને કંઈપણ વિચાર કરી

શક્તા નથી ! લલિત્યમાં તમે ગુજરાતના રાજ્યની ધુસરી ધારણ કરીને કોણ જાણે શોએ ઉત્પાત ઉત્પન્ન કરશે !

મંત્રેશ્વર—યુવરાજ ! તમે દાંડનું વ્યસન દૂર કરી દો, અને મહારાજને સંતોષ આપો. પિતાને સંતોષ આપવો એ યુવતી દરજ છે.

સામંતસિંહ—મંત્રેશ્વર ! આપ ખરું કહો છો. દાંડનું વ્યસન દૂર કરવાને હું બહુ પ્રયત્ન કરું છું, પણ તેમાં મને સફળતા મળતી નથી !

મંત્રેશ્વર—એ તમારા મનની નબળાઈ છે ! કાળામાથાનો માનવી શું ન કરી શકે ! મનુષ્ય જે ખંત અને આગ્રહથી પુરેપુરો પ્રયત્ન કરે તો ગમે તેવા અશક્ય કાર્યને પણ શક્ય બનાવી શકે !

ઉપેન્દ્રવજ્ર

કરાય જે ખંતથી યત્ન પુરો,

અશક્યનો થાય જરૂર સુરો;

પ્રયત્નથી શક્ય બધું બને છે,

પ્રયત્નથી દેવ પુરી ટળે છે.

સામંતસિંહ—મંત્રેશ્વર ! આપનું કહેવું સત્ય છે. હું આપના કહેવા પ્રમાણે મારી પુરી દેવ ટાળવાને માટે હવે પૂર્ણ પ્રયત્ન કરીશ.

રતનાદિત્ય—યુવરાજ ! પ્રયત્ન કરીને સફળતા મેળવશો તો સુખી થશો. મંત્રેશ્વર ! યુવરાજની ઘોડી સંબંધી જે ઘટના બની છે, તેના પરિણામ વિષે તમે શું ધારો છો ?

મંત્રેશ્વર—મહારાજ ! મારી ધારણા તો એવી છે કે તે સાધુનું કહેવું સાચું પડશે ! તેણે અજળ પ્રકારની અશ્વવિદ્યા સાધ્ય કરેલી હોવી જોઈએ. તેણે જળાવેલી બીના સત્ય હોવાની તેની સંપૂર્ણ ખાતરી વિના તો ત્રણેની જિંદગી હોડમાં મૂકવાની હિંમત કરેજ નહિ !

રતનાદિત્ય—મારી માન્યતા પણ એવીજ છે. મંત્રેશ્વર ! મને તો એ ત્રણ સાધુ કોઈ વેશધારી રાજકુમાર હોય એવો શક થાય છે ! આપણે તેમનાં દર્શન કરવા ગયા ત્યારે તેમના બહુત લગાવેલો ચહેરા તરફ આરીકી-થી જોતાં મને તેમના ચહેરામાં રાજવંશીની લલકનો લાંસ થયો હતો !

મંત્રેશ્વર—મહારાજ ! આપનો શક સાચો પણ હોય. વળી આ અશ્વવિદ્યાની ઘટનાથી આપના શકને વિશેષ પુષ્ટિ મળે છે !

રતનાદિત્ય—મંત્રેશ્વર ! મારો વિચાર એવો છે કે એ કેદ ચએલા સાધુઓની આંખણે મુલાકાત લઈએ, અને સત્ય શું છે તે શોધી કાઢીએ.

ને એ કાઈ વખાના માર્યા રાજવંશી હોય તો તેમને બંધનમુક્ત કરી આપણા મેમાન બનાવીએ અને તેમની અશ્વવિદ્યાની કદર કરીએ.

મંત્રેશ્વર—મહારાજ ! આપનો વિચાર ઉત્તમ છે. આપની ઇચ્છા હોય તો આપણે હમણાં જ ત્યાં જઈએ અને તંપાસ કરીએ.

રતનાદિત્ય—મંત્રેશ્વર ! ચાલો, હમણાં જ જઈએ; યુવરાજ તમે પણ અમારી સાથે ચાલો.

(રતનાદિત્ય, મંત્રેશ્વર અને યુવરાજ નીચે છે.)

પ્રવેશ ચોથો

સ્થળા:— કેદખાનું (અણહીલપુર પાટણ)

પાત્રા:—

(૧) રાજ } કમ્પાણુપતિ સુવનાદિત્યના કુંવરો
(૨) બીજ } કેદ થએલા વેશધારી સાધુ
(૩) ઘંડક.

(૪) ચોકીદાર—કેદખાનામાં ચોકી કરનાર

(૫) રતનાદિત્ય—ગુજરાતના મહારાજા

(૬) મંત્રેશ્વર—રતનાદિત્યના મંત્રી

(૭) સામંતસિંહ—રતનાદિત્ય રાજાના યુવરાજા

રાજ—સાઈ ! તારી અશ્વવિદ્યાએ તો જેલગત્રા કરાવી !

બીજ—હા, મોટાભાઈ ! થયું તો એવું ! પરંતુ પ્રભુને કરે તે તારા માટે એમ માનીને આવેલી વિપત્તિને વધાવી લેવી જોઈએ !

રાજ—એ તો મને કે કમને કંઈ વધાવી લીધા વિના છુટકો છે !

બીજ—મોટાભાઈ ! વિપત્તિનો કમને નહિ, પણ આનંદથી સંતકાર રેવો જોઈએ ! જેટલા આનંદથી સુખને સ્વીકારીએ છીએ તેટલા જ આનંદથી વિપત્તિનો પણ સ્વીકાર કરવો જોઈએ. સુખ અને દુઃખ કંઈ મેશાં ટકતા નથી ! એ તો માત્ર બખ્ખે દિવસનાં મેમાન જેવો છે, માટે જોને સમાન ગણતા શીખવું જોઈએ.

વસંતદિલકર

માને સમાન મનથી સુખ દુઃખ બન્ને,

માતાપમાન, જગમાં સરખાં ગણે,

માને સમાન યશ ને અપકીર્તિ બન્ને,

તે દંદજીત જરૂર જીવનમુક્ત તો છે.

ઘંડક—સુખ અને દુઃખ, માન અને અપમાન, જરા અને અપજરા જોડે દંદને જીતનાર જીવનમુક્ત ગણાય એ વાત તો સત્ય છે; પરંતુ પાંદર

દિવસ પછી તમારા કહેવા પ્રમાણે યુવરાજની ઘોડીને કાણો વહેરા નહિ આવતરે તો આપણી શી દશા થશે ?

રાજ—ત્રણેનો શિરચ્છેદ થશે ! આપણે ત્રણે જીવનમુક્ત થઈશું !

ખીજ—જગતમાં જન્મેલી દરેક વ્યક્તિને મરણ તો એક દિવસ અવશ્ય આવવાનું હોય છે જ ! મરણથી ડરવું એ કાવર પુરુષનું કામ છે ! પરંતુ તમે બન્ને તદ્દન નિર્ભય રહો. માફ કયન સોએ સો ટકા સાચુંજ પડશે ! અને આપણું નામ ઇતિહાસમાં અમર થશે !

(કેદખાનાનો ચોકીદાર પ્રવેશ કરે છે.)

ચોકીદાર—એ મહારાજ ! તમારી વાતો બંધ કરો ! મહારાજના રત્નાદિત્ય પધારે છે. તેમની સાથે તેમના મંત્રેશ્વર અને યુવરાજશ્રી પણ આવ્યા છે.

(ત્રણે જણ પ્રવેશ કરે છે.)

ખીજ—જય હો-મહારાજનો ! મહારાજ, આપ ભલે પધાર્યા.

રત્નાદિત્ય—મહાત્માજી ! આપને મારા અંતઃકરણપૂર્વક પ્રણામ છે. (રત્નાદિત્ય નમન કરે છે. મંત્રેશ્વર અને યુવરાજ પણ નમન કરે છે.)

ખીજ—મહારાજ ! આજે બનેલી બધી ખીના આપને યુવરાજશ્રીએ વિદિત કરી હશે ! યુવરાજની ભયંકર ભૂતનું શું પરિણામ આવશે, તે પણ આપે જણ્યું હશે !

રત્નાદિત્ય—હા, મહારાજ. યુવરાજે બધી હકીકત અમને કહી છે; પરંતુ આપે કહેલું ભવિષ્ય અતિશય આશ્ચર્યકારક છે ! તે એકદમ માનવામાં આવે એવું નથી ! આપને તો તે જાણતી જરા પણ શંકા નહિ હોય !

ખીજ—જરા પણ શંકા નથી ! અશ્વવિદ્યાને આધારે નક્કી કરેલી બાબતો કદી પણ ખોટી પડેજ નહિ ! આજથી બરાબર પંદરમે દિવસે યુવરાજની ઘોડી પંચકલ્યાણી વહેરાને જન્મ આપશે, અને તેની કાળી આંખ ફૂટેલી હશે ?

મંત્રેશ્વર—પંચકલ્યાણી વહેરાને જન્મ આપશે ?

ખીજ—હા. એ જાતવાન પંચકલ્યાણી વહેરાને જન્મ આપશે !

સામંતસિંહ—પંચકલ્યાણી એટલે શું ?

ખીજ—પંચકલ્યાણી એ ઉત્તમમા ઉત્તમ અશ્વની જાત છે. સાંભળો, પંચકલ્યાણી અશ્વનું લક્ષણ સમજાવું ?

મંદાકાન્તા

માથું જેનું ધવલ, ચરણો ચાર છે શ્વેત જેના,
કાયા લીસી મખમલ સમી, નેત્ર છે તીક્ષ્ણ જેનાં;
જ્ઞાન્તિ જેની મનહર અતિ, જોઈને વહાલ આવે,
એવી જાતિ તુરગતણી તે, પંચકલ્યાણી કાંવે.

જે અશ્વત્થ માથું અને ચાર પગ એ પાંચ વાનાં શ્વેત વર્ણનાં હોય
તે પંચકલ્યાણી અશ્વ કહેવાય.

રતનાદિત્ય—આ બધું આપ અશ્વવિદ્યાને આધારે કહો છો ?

ખીજ—હા, મહારાજ. અશ્વવિદ્યા એ કંઈ જેવી તેવી વિદ્યા નથી !
મહાપ્રતાપી નજરાજ આ વિદ્યામાં પારંગત હતા. તેમણે અયોધ્યાના ઋતુ-
પર્ણુ રાજાને આ વિદ્યા શીખવી હતી.

મંત્રેશ્વર—આપનું કહેવું સત્ય છે ! નજરાજાએ ઋતુપર્ણુ રાજાને
અશ્વવિદ્યા શીખવી હતી અને તેના બદલામાં ઋતુપર્ણુ રાજાએ નજરાજાને
વૃક્ષનાં પત્રનું ગણિત કરવાની વિદ્યા શીખવી હતી.

રતનાદિત્ય—નજ રાજાએ મુઠદાલ ઘેરાઓના કાનમાં મંત્ર ફૂંકીને
તેમને પવનવેગી બનાવ્યા હતા !

ખીજ—હા, મહારાજ. એ બધો અશ્વવિદ્યાનો પ્રતાપ !

રતનાદિત્ય—મહાતમાણ ! તમારી અશ્વવિદ્યાનો ચમત્કાર તો પંદર
દિવસ પછી જોઈશું, પરંતુ મારા મનમાં એક શંકા ઉત્પન્ન થયેલી છે,
તેનું સમાધાન તમે બરાબર કરશો ?

ખીજ—મહારાજ ! આપ આપની શંકા સુખેથી કહો. હું તેનું
યથાશક્તિ સમાધાન જરૂર કરીશ.

રતનાદિત્ય—મારી શંકા તમારા ત્રણ બાળના સાધુવેશના સંબંધમાં છે !

ખીજ—આમારા સાધુવેશના સંબંધમાં આપને શી શંકા છે ?

રતનાદિત્ય—મારી શંકા એ છે કે તમે ખરા સાધુ નહિ હોતાં
કાઈ વેશધારી સાધુ છો.

ખીજ—એવી શંકા કરવાનું કંઈ કારણ ?

રતનાદિત્ય—હા. તમે ચરીર ઉપર લગાવેલી બરમમાંથી પણ મને
તમારા રાજપંશી દિદારનું દર્શન થાય છે !

ખીજ—(ગજરાટથી) ના, ના એવું તો કંઈ નથી !

રતનાદિત્ય—આપ જરા પણ ગમરાશો નહિ ! તમે ગમે તે હો,

પણ મારા રાજ્યમાં તમારો વાળ પણ વાંકો થશે નહિ ! માઈ તમને અભય-વચન છે ?

ખીજ—આપ અભયવચન આપો છો ?

રત્નાદિત્ય—હા. મારા ઇષ્ટદેવ શ્રી શંકર ભગવાનને સાક્ષી રાખીને તમને અભયવચન આપું છું.

ખીજ—મહારાજ ! આપની શંકા સાચી છે. અમે ત્રણે ભાઈઓ કલ્યાણપતિ ભુવડના વંશજ ભુવનાદિત્યના કુંવર છીએ !

રત્નાદિત્ય—આપ ત્રણે કલ્યાણપતિ ભુવનાદિત્યના કુંવર !

ખીજ—હા, મહારાજ. માઈનામ ખીજ, આ મારા મોટા ભાઈનું નામ રાજ, અને આ મારા નાના ભાઈનું નામ દંડક છે.

રત્નાદિત્ય—તમારે આવો સાધુનો વેશ ધારણ કરવાનું કારણ શું ?

ખીજ—મહારાજ ! અમે ત્રણે ભાઈઓ શ્રી સોમનાથ મહાદેવની યાત્રા કરવા ગયા હતા. સાંથી પાછા કરતા સાધુનો વેશ રાજીને અને પાટણમાં આવ્યા.

રત્નાદિત્ય—એવી રીતે વેશ બદલવાની શી જરૂર હતી ! તમારે સીધેસીધા મનેજ આવીને મળવાની જરૂર હતી.

રાજ—મહારાજ ! એમ નહિ કરવાનું માત્ર એકજ કારણ હતું. તે એ કે આપના પૂર્વજ અને અમારા પૂર્વજ વચ્ચેની જુની દુશ્મનાવટ તાજ થાય અને તેનું કંઈ અનિષ્ટ પરિણામ આવે ! આપની આવી સુંજનતાની અમને ખબર હોત તો અમે આવો વેશપદ્ધતો કરતજ નહિ !

રત્નાદિત્ય—હશે ? જે બનવાનું હતું તે બન્યું. મંત્રેશ્વર ! આ ત્રણ રાજકુમારોને યોગ્ય પોશાક અહીં મંગાવવાની આપ ગોઠવણ કરો. યુવ-રાજ, આ ત્રણે રાજકુમારોને તમારો ભાઈ જેવા ગણીને તેમની મેમાની કરવાની છે.

(મંત્રેશ્વર પોશાક મંગાવે છે.)

સામંતસિંહ—પિતાજી ! આપની આજ્ઞા પ્રમાણે હું જરૂર કરીશ. રાજકુમાર ! તમારી પાસેથી અશ્વવિદ્યા શીખવાની ઇચ્છા છે.

ખીજ—યુવરાજ ! તમારી ઇચ્છા હશે તો હું જરૂર તમને અશ્વવિદ્યા શીખવીશ.

રત્નાદિત્ય—યુવરાજ ! રાજકુમાર ખીજ તમને અશ્વવિદ્યા શીખવશે. આવા સહયુક્તી રાજકુમારો પાસેથી તમને બીજું ધણું શીખવાનું મેળશે !

પંદર દિવસ સુધી તો તેમને આપણા મેમાન તરીકે ફરજિયાત રહેવાનું છે. તે પછી તેમને વધારે મુદત ખાસ આગ્રહ કરીને રોકાશું.

(અનુચરો રાજકુમારો માટે પોશાક લાવે છે.)

મંત્રેશ્વર—રાજકુમારો ! લો આ પોશાક, આપનો સાધુવેશ ઉતારીને આ પોશાક પહેરો.

(રાજકુમારો પોશાક પહેરી લે છે.)

રત્નાદિત્ય—મંત્રેશ્વર ! તમે આ ત્રણે રાજકુમારોની સગવડ બરાબર સમજાવ એવો બંદોબસ્ત કરી દેજો. સુવરાજ ! તમે આ રાજકુમારોને આપણા ખાસ મેમાનો માટે બંધાવેલા રાજમહેલમાં લઈ જાવો. તમે પણ તેમની સાથેજ રહેજો, અને તેમની મેમાની બરાબર કરજો.

(સર્વે જાય છે.)

(બરાબર પંદર દિવસે સામંતસિંહની ઘોડીને પંચકલ્યાણી વહેરા અવતરે છે, બીજના કહેવા પ્રમાણે તેની ડાબી આંખ ફૂટેલી હોય છે. મહારાજ રત્નાદિત્ય બહુ ખુશ થાય છે. બીજની અશ્વવિદ્યાથી અતિ પ્રસન્ન થઈ સામંતસિંહ તેને પોતાની બેન લીલાદેવી સાથે લગ્ન કરવા કહે છે; પરંતુ બીજ એક આંખે કાણો હોવાથી પોતાના મોટા ભાઈ રાજ સાથે લીલાદેવીનું લગ્ન કરવાનું સૂચન કરે છે. રત્નાદિત્યની સંમતિથી રાજનાં લગ્ન લીલાદેવી સાથે થાય છે. આ પ્રમાણે બીજની અશ્વવિદ્યાના પ્રતોષે આવડા વંશ અને સોલંકી વંશ લગ્ન સંબંધથી જોડાય છે.)

પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજ,
અમદાવાદ

સાકરલાલ પુરુષોત્તમ શુક્લ
હેડમાસ્ટર, પ્રેક્ટિસિંગ સ્કૂલ

જાપાનની મુસાફરી

જાપાન એ દેશની અમુક્ય દોલત છે અને તેને કેળવનાર શિક્ષક છે. જો શિક્ષક ધારે તો દેશને ઉત્તરિને સિંખરે પહોંચાડી શકે છે, તે નીચેના ઘાખલા ઉપરથી સમજાશે.

જાપાન આપારે દુનિયાના બધા દેશોને ટક્કર મારી રહ્યો છે. તો તેને જોવાની અને ઘણા દિવસથી ઉત્કંઠા હતી. સુયોગે તે યોગ પ્રાપ્ત થયો. પાસપોર્ટની સગવડ કરી અને મુંબઈ ખંડરથી રૂ. ૪૫૦) આપી જાપાનની આવવાજાવાની ટિકિટ લીધી. અમારી મુસાફરીમાં પહેલું લંકાનું

સુદર બંદર કોલંબો આપ્યું. આ બંદર આગળ અમારી આગળોટ ; ૩ કલાક થોભી. કોલંબો શહેર કેવું હશે? તે જોવાની અમને ઘણી ઉત્કંઠા હતી તેથી શહેરમાં ફરવા ગયા. આ શહેરમાં ૪૫ લાખ માણસની વસ્તી છે. લોકો મહાયમ જાતના છે અને તેમનો પહેરવેશ ત્રિવેન્દ્રમના લોકોના પહેરવેશને મળતો છે. આ લોકો ગરીબ છે. આ શહેર લંકાની રાજધાની અને બંદર હોવાથી રમણીય દેખાય છે. દરેક દેશના લોકો વેપારાર્થે અહીં વસે છે. અહીંયાં આ અને નાગિઓરનો મોટો વેપાર ચાલે છે. આ ઉપરાંત ધાતુઓનો પણ સારા પ્રમાણમાં વેપાર ચાલે છે. અહીં બારે માસ વરસાદ પડે છે. આબુખાબુ કિનારા ઉપર નાગિઓરીનાં પુષ્કળ ઝાડ છે. એથી અહીંનો દેખાવ સુદર લાગે છે. ત્યાંથી અમારી આગળોટ સિંગાપોર ગઈ. આ શહેર પાસિફિક મહાસાગરનું મુખ્ય ક્ષિતિય મથક છે. અહીં બારે માસ વરસાદ વરસે છે તેથી કુદરતી દંખો ઘણાં રમણીય છે. આ શહેર ઈન્ડો-ચીના નૌકાસૈન્યનું મુખ્ય મથક છે. અહીં વેપારાર્થે હિંદી લોકો ૩૦-૩૫ ની સંખ્યામાં વસેલા જોવામાં આવે છે. આ શહેરમાં કાપરાં, નાગિઓર, રજ્યર અને ચેરડીની સારા પ્રમાણમાં નિકાસ થતી જોવામાં આવે છે શહેર દરિયાકિનારા ઉપર વસેલું છે તેથી ઘણું રમણીય છે. આ શહેરની વસ્તી વધતી જાય છે. ત્યાંથી અમે પાસિફિક મહાસાગરમાં મુસાફરી શરૂ કરી અને હોંગકોંગ આવી પહોંચ્યા. આ શહેર પહાડ ઉપર વસેલું છે. અહીં ગવર્નમેન્ટની સત્તા છે અને તે પૂર્વનું નૌકાસૈન્યનું મથક છે. અહીં ચીના લોકોની વિશેષ પ્રમાણમાં સંખ્યા જોવામાં આવે છે. વેપારાર્થે હિંદી લોકો પણ અહીં વસેલા છે. પોલિસમાં શીખ લોકો છે. અહીં હિંદીઓને ઉતરવાને માટે હિંદી લૉજ છે. અહીં દેશદેશના વેપારીઓ વસેલા છે. આ શહેર ૧૫ માઇલ લાંબું છે. દેખાવ રમણીય છે. અહીંયાં ચીના લોકો મજૂરી કરે છે. તેઓ જાતે ગંદા છે અને ઘણા ચાલાકીવાળા છે.

ત્યાંથી આગળ જતાં અમારી આગળોટ શાંગહાઇમાં લંબર કેપ્સ અહીંયાં અંગ્રેજ, ચીના, ફ્રેન્ચ અને જાપાની વગેરે પ્રજાઓનો વસવાટ છે અને સત્તા લગભગ તેઓનીજ ચાલે છે. આ બંદર ચીનની દેખરેખ નીચે છે. આ શહેર ઘણું મોટું છે. દરેક રાજ્યના દરિયાઈ કાફલાઓ તૈયારીની ક્ષિતિમાં જોવામાં આવે છે. આ શહેરની વસ્તી લગભગ ૧૨ લાખ માણસની છે. અહીંયાં મુસાફરોએ સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે. ચીના લોકો ઘણા ક્રૂર હોય છે. તેઓ દંડપાણીઓમાં ઘણા કાબેલ છે. ત્યાંથી આગળ જતાં

અમારી આગળેટી જાપાનના પ્રથમ બંદર કોબેમાં લંગર કર્યું. ઉત્તરએનો સામાન કર્ટમ ઓફિસર તપાસે છે. શહેરની વસ્તી ૮ લાખ માણસની છે. આ શહેરમાં પ્રત્યેક મકાનમાં ગૃહઉદ્યોગ ચાલે છે અને જુદી જુદી જાતની દરેક વસ્તુ બનાવે છે. અહીં બાળક, સ્ત્રી કે મરદ, કોઈ પણ નકામો વખત ગાળતાં નથી. આ શહેરમાં તાર, વાયરલેસ, વીજળી વગેરેની સગવડ સારી છે.

આ દેશના લોકોમાં વિનય ધણો છે. જાણે કે દુનિયાના વિનયનો ધમ્મરો તેમણેજ રાખ્યો હોય એમ લાગે છે. નોકરોને શેઠ પણ વિનયથીજ બોલાવે છે. આ દેશમાં એકજ પ્રજા છે અને તે બધા જાપાનીઝ કહેવાય છે. અહીં ગરીબ તવંગરનો બેદ નથી, જને સાથે બેસીને જીમી શકે છે. લોકો બૌદ્ધ ધર્મ પાળે છે. આ લોકોનો મુખ્ય ખોરાક, ચા, માછલી અને ભાત છે. દરેકનું એકજ ખાણું છે. લોકો રાષ્ટ્રધર્મી છે. દેશદાઝની ધગસ દુનિયાના કોઈપણ દેશની પ્રજા કરતાં વધુ જોવામાં આવે છે. આ દેશમાં સ્ત્રીએને ધણું માન આપે છે. સ્ત્રીઓ સ્વતંત્ર છે. તેઓ પુરુષો ઉપર આધાર રાખતી નથી. કારખાનાઓમાં ૮૦ ટકા સ્ત્રીઓ કામ કરે છે, ફક્ત અમુક અગત્યનાં કામો ઉપરજ પુરુષો શેકવામાં આવે છે.

કામની વહેંચણી તેઓ ધણી વ્યવસ્થિત રીતે કરે છે. તેઓમાં સ્વચ્છતાનો ખાસ ગુણ છે. સ્વભાવે ગરીબ અને નમ્ર છે. જામરમાં ખોરાકની ચીજો પડીકાજંથ મળે છે. રાધેલું જામરમાં વેચાય છે. આ જોવી વસ્તુ પણ સીસીમાં બંધ કરી વેચવામાં આવે છે. આ લોકોમાં પ્રમાણિકપણાનો ગુણ છે. દુકાનમાં ખરીદેલી વસ્તુ ઉચકવાની આપણને માથાકૂટ રહેતી નથી. ફક્ત શિરનામું આપવાથી આપણો માલ આપણા મુકામ ઉપર પહોંચાડવામાં આવે છે. રોડોમાં દરેક પ્રકારનો માલ રાખવામાં આવે છે. રોડરના માલિકો ખુશમિજાજ હોય છે. માલ ન વેચાય તેમની ફીકર હોતી નથી, પણ ધસકને તેની મરજી મુજબનો માલ બતાવવા જોઈએ તેટલો યત્ન કરે છે અને પોતાની દુકાનની મુલાકાત લીધા બદલ ઉપકાર માને છે.

આ દેશનું બીજું મોટું શહેર ઓસાકા છે. આ શહેરમાં વહેવારનાં સાધનોની સગવડ સારી છે. શહેરની વસ્તી ૩૦ લાખ માણસની છે. શહેર પણ પુષ્કળ ધમાલવાળું છે. શહેરમાં કારખાનાં ધણું છે. ત્યાં ભાગની ૩૦ હજાર જેટલી મોટરો ફરે છે, અને દર ધણો સરતો છે. ઇ. તરીકે ચાર માણસને ૨૨ માઇલ ૧૧૧ ફીમાં લઈ જાય છે, અહીંનાં લોકો પદરની મોટરો

રાખતા નથી, કારણ જાપાનનું રાજ્ય મોજશોખ માટે મોટર રાખવા બદલ તેમની પાસેથી સારા પૈસા પડાવી લે છે. ઓસાકામાંથી ઓસાકા નામનું વર્તમાનપત્ર નીકળે છે તેની દરરોજ રૂપ લાખ નકલ ખર્ચે છે. શહેરના ગરીબથી તવંગર સુધીના લોકો દરરોજ તે વાંચે છે. પ્રેસમાં ૩૦૦૦ માણસ કામ કરે છે. મશીનરી ઘણીખરી જાપાનીસ છે. નોકરોમાં મુખ્યત્વે સ્ત્રી છે અને તેમનો પગાર ઘણો ઓછો છે. સઘળા નોકરોને રહેવા તથા ખાંવા માટે પ્રેસના આંગણામાંજ વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. સોંઘવારી પુષ્કળ છે.

ટાકિઓ:—જાપાનની એ રાજધાનીમાં પર લાખ માણસની વસ્તી છે. જાપાનનું ન્યુયોર્ક છે. અહીં મકાનો લાકડાનાં પાટીઆનાં છે. અહીં ધરતીકંપ વારંવાર થયા કરે છે, પણ હુંક મુદતમાં થએલી મુકસાની ભરપાઈ થઈ જાય છે. પરદેશ ખાતાનો ઑફિસર ઘણો વિવેકી છે. તે પોતાની મોટાઈ બતાવતો નથી. પુછપરછ કરતાં દેશની સંસ્કૃતિ હિંદનેજ આભારી છે એમ કહી ઉપકાર માને છે. અહીં યુનિવર્સિટી છે. અહીં ૧૯૧૧ ર. માં વિદ્યાર્થી પોતાનો નિર્વાહ એક મહીના સુધી ચલાવી શકે છે. જાપાનનું મોટામાં મોટું સંગ્રહસ્થાન ત્યાં છે. અહીં ફોફોનાદિ ઘણું સસ્તું મળે છે. આ શહેરમાં કોઈપણ માણસનું મકાન શોધવા માટે મહેનત પડતી નથી, કારણ દરેક મહોલ્લાને નાકે આખા મહોલ્લાનો નંકશો ટાંગવામાં આવે છે. જેથી સહેલાઈથી મકાન નંબર જોઈને શોધી કાઢવામાં આવે છે. અહીંનો કુંભારવાડો ઘણો સુંદર છે, અને જુદી જુદી જાતના વાસણો તથા રમકડાં ત્યાં બને છે. કાપડને માટે સુતરાઉ, રેશમી અને શણનું કાપડ વણવાનાં કારખાનાં સારા પ્રમાણમાં છે. સ્વચ્છતા આ શહેરમાં પુષ્કળ છે. અહીં વીજળીનો સામાન સારો થાય છે અને સસ્તો પડે છે. દા. એક ઝોલ્ખ ત્રણ પૈસામાં મળે છે. અહીં ધડિઆળ બનાવવાનાં ઘણા કારખાનાં છે. એક સાધારણ કારખાનામાંથી દરરોજ ૪૦ હજાર રૂપીઆનો માલ બને છે અને તે બધો પરદેશ આવે છે.

યેકોહામા:—આ શહેર સુંદર છે. મકાનો લાકડાનાં છે. આ શહેરમાં ધરતીકંપને લીધે ૧ લાખ ૮૦ હજાર માણસોનો નાશ થયો હતો. છતાં ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિને લીધે આ શહેર દરેક રીતે આખાદ આપારે થઈ ગયું છે.

આ દેશ નાનો છે, છતાં વહેવારના સાધનો પુષ્કળ છે. અહીં રેલ્વેની સગવડ ઘણી સુંદર છે. દરેક ટ્રેનમાં ફક્ત ૧૦૦ મુસાફરોજ હોય છે. ૧૦૦ કરતાં વધુ મુસાફરોને બેસાડવામાં આવતા નથી. ગાડાં ઉતારોનો પ્રત્યે

નમ્રતાથી વર્તે છે અને ઉતાડએનો સામાન, ઉતારવા તથા ચઢાવવાની સગવડ કાળજીપૂર્વક કરે છે. દરેક સ્ટેશને ગાડી ઉતારીએને શાંતી જરૂર છે તે પૂછી જાય છે. દરેક સ્ટેશન પર લાઉડસ્પીકર અને રેડીઓ ગોઠવવામાં આવે છે. રેલ્વેમાં સ્વચ્છતા તેમજ વ્યવસ્થા ઘણી સરસ છે.

આ દેશ આટલો બધો છેલ્લાં ૫૦ વર્ષમાં કેમ આખાદ થયો તેનું કારણ તે દેશની કેળવણી છે. અહીં ગરીબ મજૂરથી માંડીને છેક ઉમરાવ સુધીનાને ભણવાની ખાસ કરી પાડવામાં આવે છે. દરેક વ્યક્તિને અભ્યાસ કરવો પડે છે. તે વખતે તેઓ શાળાની વસ્તુઓ ગ્રહણ કરતા નથી. વિદ્યાર્થીઓ એકજ સરખો પોશાક પહેરે છે. કેળવણીનું ક્ષેત્ર પુરું થયા પછી દરેક વ્યક્તિને પોલિસની તાલીમ કરાવવામાં લેવી પડે છે. ત્યાં તેમને પગાર મળતો નથી પણ ખાવા પુરતું આપવામાં આવે છે; એટલે આ દેશમાં લશ્કરી-ખાતા પાછળ ઘણો જોછો ખર્ચ કરવામાં આવે છે અને બચેલાં નાણાં કેળવણી પાછળ વધુ પ્રમાણમાં ખર્ચવામાં આવે છે. પ્રાથમિક શાળાના પ્રવેશદ્વારમાં એક મજૂરનું પુતળું ચોપડી લઈને ઉભું કરેલું હોય છે. આનો અર્થ એ છે કે જાપાની મજૂરને પણ ભણવાની જરૂર છે. ત્યારબાદ દેશને ખાતર ભોગ આપનાર ત્રણ મહાન પુરોનાં પુતળાં રાખવામાં આવેલાં છે તેને જોઈને જાણકતું દેશભિમાન કેળવાય છે. બાળક શાળામાં આવે કે તેને પ્રથમ વ્યવસ્થા શિખવવામાં આવે છે. વસ્તુઓ ક્યાં મૂકવી, કેવી રીતે, વગેરે જાણતો પહેલી શીખવાય છે. સાકસફીની વ્યવસ્થા શાળામાં ભણતી જાળાઓ કરે છે, એટલે મકાનો સાફ કરવા નોકરો રાખવા પડતા નથી છોકરીઓને કન્યાશાળાઓમાં ગૃહઉદ્યોગની તાલીમ આપવામાં આવે છે. શિક્ષકો બાળકો પ્રત્યે ઘણા માનની દૃષ્ટિથી લુએ છે, અને દેશના એ ભવિષ્યના નાગરિક થવાના છે તો તેમને બને તેટલી ઉચ્ચ કેળવણી આપવા તેઓ પ્રયાસ કરે છે અને જાણકતે કેળવતું એજ એમનો મુદ્દાલેખ છે. આ દેશમાં શિક્ષકોને ઘણુંજ માન મળે છે અને દેશના ઉદ્ધારક તરીકે તેમને ઘટે તેટલું માન મળે છે. શિક્ષકની આર્થિક સ્થિતિ સારી રહે છે.

જાપાન દેશમાં બનીએ ઓછા પ્રમાણમાં નીકળે છે, તેથી કરીને તેને લોશનો સાંચામાય જીવન દેશમાંથી લાવવો પડે છે, છતાં જેમ બને તેમ તે માલ પોતાના દેશમાં બને એવી ધગસ રાખે છે. તેઓ લગાણ ખરીદે છે અને તેમાંથી નવો માલ બનાવે છે. આ દેશમાં પેટ્રોલિઅમ સારા પ્રમાણમાં નીકળે છે; તે ઉપરાંત ગંધક પણ થાય છે. ખેતીની અહીંના ખેડૂતો જસપણ જમીન નકામી જવા દેતા નથી. પહાડ ઉપર પણ ખેતી કરે છે

અને ખાણીને માટે સગવડ ઉભી કરે છે. વરસાદ સારા પ્રમાણમાં થાય છે. તેથી અહીં ચા, ચોખાની પેદાશ સારી છે. ખેડુત સુધરેલી ઢબે ખેતી કરે છે. વરસમાં ત્રણ પાક લે છે. સંચાકામ અહીં સરતું અને સારા પ્રમાણ માં ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. દા: તરીકે એક સાયકલ ૮ રૂ. માં અને ફોનોગ્રાફ ૩) ૩. માં મળે છે. તેમજ દરેક જાતનો સામાન આ દેશમાં ઘણી સસ્તી કિંમતે મળે છે. આ ઉપરથી આ દેશ કેટલી પ્રગતિવાળો છે તેનો સહજ ખ્યાલ આવશે.

લોકો:—તેમની ચામડી રંગે પીળા અને આંખો ત્રાંસી હોય છે. તેઓ અત્યારે પશ્ચિમના દેશોને મળતો પોશાક પહેરે છે, પણ સ્ત્રીઓ કમરે પટા બાંધે છે. તેઓ બાળકને પીટ પાછળ બાંધે છે. તેને ખોરાક આપવો હોય તો તે બાળકના મોં આગળ દૂધની સીસી ધરે છે એટલે બાળક પીટ પાછળથી દૂધ પીએ છે. આ લોકોમાં ફક્ત દાંતનો રોગ વિશેષ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. આ લોકો મિકાડોને ધર્મગુરુ માને છે અને દ્યુથુઆમાં પર્વતને પવિત્ર ગણે છે.

આ દેશમાં લાંચ, રક્ષતની પ્રથા બીજકુલ નથી. પોલિસને મેજિસ્ટ્રેટ જેટલી સત્તા હોય છે છતાં તેનો કદી પણ તેઓ દુરુપયોગ કરતા નથી. પોલિસ લોકો તરફ ઘણી માયાળુ રીતે વર્તે છે. ચોરી ઘણીજ ઝોળા પ્રમાણમાં થાય છે. દેહાંત દંડની સજા કદી કરવામાં આવતી નથી. આ લોકોમાં સ્વમાનનો ખાસ ગુણ છે અને રક્ષણ માટે પોતાનો જીવન ગુમાવવા તૈયાર રહે છે. આ દેશના લોકો પશ્ચિમના દેશોમાંથી ફળવણી શીખી લાવી દેશને ઉત્તર કરે છે. આ દેશમાં ધરતીકંપ અને વાવાઝોડા ચવાની ઘણી ધોરતી રહે છે તેથી લોકો પાકાં ઘર બંધાવતા નથી. આગોહવા અહીંની માફકસર છે, કારણ કે ખ્લેકરટ્ટીમના પ્રવાહની અસર આવે છે.

આ દેશ ફળવણીના પ્રતાપેજ આટલો બધો આગળ વધ્યો છે, અને દુનિયાના સઘળા દેશો સામે ટક્કર ઝીલી રહ્યા છે. તો આપણા દેશને આગળ ધપાવવા જાપાનનો મહામંત્ર પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોએ ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે.

સ્કોલર પ્રાણુલાલ રણછોડ ભટ્ટ

બીજું વર્ષ. પ્રે. શ. ટ્રે. કોલેજ

જેવી બાબત હતી. જમીન મળ્યુત અને આમોઢવા સૂકી એટલે જમીનમાં
યંત્રો સહેલાઈથી ખેસાડી શકાય છે.

આ કારખાનું ૧૯૦૮માં બંધાયું હતું. પછીથી જે વસ્તુમાં પાણીની
દંડીઓ, પાંચપલાઈન, પાણી ભરવાનું તળાવ, રોશન સુધી રેલ્વે, રસ્તાઓ,
મકાનો, મજૂરોનાં ઘર, પોલિસ સ્ટેશન, ઇરિગેશન, વગેરે ઉપર કહ્યું તેવું
સગવડવાળું ગામ બની ગયું. ૧૯૧૨માં પોલાદનો પહેલોપહેલો કટકો
બનાવવામાં આવ્યો. આરંભના વિધો સાથે આજે એ ઉલોગ વિજ્ઞાની
થઈ બહાર નીકળ્યો છે.

હવે એ જબરજસ્ત કારખાનાની અગત્ય ભરેલી વસ્તુ જોઈએ—

૨૦ મિનિટમાં વીસેક ટન લોદાનો મેલ બાળો નાખે છે. આ દરમ
જોતાં આપણને ઘણી અગત્યની ઉત્પન્ન થાય છે. આખું કારખાનું ફરીને
જોતાં ૧૦ માઇલની મુસાફરી સહેજે થાય છે. ૨૫ ચો. મા. માં આખું
કારખાનું છે અને કારખાનામાં ૬૦ માઇલ લાંબી રેલ્વે લાઇન છે.

કારીગરોની સંખ્યા—૧૭૦૦૦ છે. કુલ તમામ કારીગરોના પગાર
પદલ મહીને ૧૧ લાખ રૂપિયા ખર્ચ થાય છે. સામાન્ય ૬૦ ડગ્રી પોલાદના
કારખાનામાંથી રવાના થાય છે. ૫૫ બોઇલરો છે. એક માસમાં ૧ લાખ
ન બનીજ લોહું ગળાય છે. રોજનો અઢી હજાર ટન કોલસો વાપરવામાં
આવે છે. દર મહીને ૧ કરોડ યુનિટ જેટલી વીજળી ઉત્પન્ન કરવામાં
આવે છે.

કંપની નીચેની જાતનાં પોલાદ બનાવે છે:—

આગખોટ, બોઇલરોનાં પતરાં; કલાઈનાં પતરાં માટે ક્ષીટખાર,
અતના સાદાં પતરાં, હાલેકા ખીડની નળીઓ, રેલ્વેનાં પોલાદના રેલીપરો,
જા, બીજાં બાંધકામનાં સાધનો વગેરે.

સગવડોનાં કારણોને લઈ ને એની સાથે બીજાં કારખાનાં પણ ચાલે છે.

દેવજીભાઈ દીવાવાલા

તારીખ ઉપરથી વાર કાઢવા વિષે.

સન ૧૮૭૮, ૭૬ અને ૧૮૮૭ ની સાલમાં આ લેખક અમદાવાદ
પ્રેમચંદ રાયચંદ મેલ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં ભણેલો હતો. તે વખતે આપણા
માનવતા સ્વ. કવિ દલપતરામભાઈએ તારીખ ઉપરથી વાર શોધી કાઢવા

માટે અમને એક હરિગીત છંદ શીખવ્યો હતો, તે હલ્લુ પણ માદ હોવાથી આ નીચે આપવામાં આવ્યો છે.—

હરિગીત છંદ

જે આદિના અકટોળરે, ફે. મા. નવેંબર પાંચમી,
એપ્રિલ, જુલાઈ ખીજ ને, જુન ચોથી મેની સાતમી;
છટ્ટી ઝાગરો એજ, સપ્ટેંબર, ડિસેંબર ત્રીજએ,
દર ચોથી સાથે માર્ચની, તે જન્યુઆરિ ખીજએ.

સાવાર્થ—‘જા.’ એટલે જન્યુઆરિની પહેલી તારીખે જે વાર હોય તેજ વાર ઝાકટોળર ‘ફે.’ એટલે ફેબ્રુઆરિ અને ‘મા.’ કહેતાં માર્ચની અને નવેંબર મહીનાની પાંચમી તારીખે આવે.

વળી આજ વાર એપ્રિલ અને જુલાઈ માસની ખીજ તારીખે આવે તેમજ જુનની ચોથી અને મે મહીનાની સાતમી તારીખે પણ આવે.

ઝાગરોની છટ્ટી તારીખે, અને સપ્ટેંબર તથા ડિસેંબર માસની ત્રીજ તારીખે આવે.

દર ચોથા વરસની એટલે ૧-૪-૮-૧૨, ૧૬ એમ ચાર ચાર વરસ ગણતાં માર્ચની ૧ લી તારીખે જે વાર હોય તે જન્યુઆરિની ખીજ તારીખે આવે.

આ પ્રમાણે સને ૧૯૨૦, ૨૫, ૨૬, અને સને ૧૯૨૯ની સાલની કાયરીઝા મેળવી જોઈ તો બરોબર તારીખ વાર મળતાં આવે છે એટલુંજ નહિ, પણ ‘ચુન્નરાતી’ ગ્રેસનું લીંતે ચોઢવાનું ગર્ભ સાલનું અને આ સાલનું કેસેન્ડર મેળવી જોતાં પણ આ દાખલો બરોબર ખરો પડે છે.

આ સિવાય કવિએ જન્યુઆરિ મહીનો આપણાં કયા દેશી મહીનામાં આવે તેને માટે પણ એક કવિતા શીખવી હતી તેને પણ ઉપયોગી જાણી અહીં આપી છે.—

૬૩	૬૪	૬૫	૬૬	૬૭	૬૮	૬૯
પા	મા	પા	પી	મા	પા	પી.
૭૦	૭૧	૭૨	૭૩	૭૪	૭૫	૭૬
મે	પા	મા	પા	પી	મા	પી.
૭૭	૭૮	૭૯	૮૦	૮૧		
પા	મા	પા	પી	મે	સ્થાપી.	

ગ્રેસદાથી

અઘાપિ.

આમાં ‘પા’ એટલે પોસ અને ‘મા’ એટલે મહા-માઘ-મહીનો સમજવાનો છે. અને તે પ્રમાણે સન ૧૮૬૩ની સાલથી અઘાપિ એટલે

સન ૧૮૮૧ સુધી ગણી લેવાનું છે. તેની આગળનાં વરસોમાં આ પ્રમાણે આવે છે કે નહિ તે મેળવી જોયું નથી. આશા છે કે કોઈ ઉત્સાહી ને ખરે-ખરે જિજ્ઞાસુ શિક્ષક તે મેળવી જોઈ જાહેર કરશે.

સન ૧૮૬૩ થી સન ૧૮૮૧નાં પંચાંગ કે ડાયરી બુકો પાસે નહિ હોવાથી આ પ્રમાણે મળે છે કે નહિ તે મેળવી જોયું નથી.

પણ પહેલાંનાં બુનાં 'શાળાપત્રો'માં આપેલાં પંચાંગો કોઈ મહેતાજી તપાસી જોશે તો આ વિષેની ખાતરી થશે.

લૂણાવાડા

તા. ૧૭-૨-૩૫

}

છ. વિ. રાવળ
પે. મહેતાજી

શિક્ષકને !

તું બિઠ ! સુતો કેમ તારૂં સોડય બાપુ !
તારી ઉપર જગની દરી છે આંખડી-બાપુ !
તુજ હસ્તમાં જગનના કુલડાં મુકાયાં,
દેખો નહિ ને ઉલટા ક્યમ તે મુકાયાં ?
એ જોઈ સ્વર્ગે દેવતાઓ દુઃખાયા,
પડતી દશાના વાદળા તેથી છવડયાં.
ખાડો પડ્યો તુજ પેટનો જગ જોય છે બાપુ !
લક્ષ્મી તણી એ રાક જહેની રેઈ છે બાપુ !
કર્તવ્ય તારું કરજો ખુબ પ્રેમ આણી,
દેખાડજો જગતને તુજ તેજ પાણી;
ભગવાન બદલો તુજ વાળી જરૂર દેશે
તારી કમાઈ જગમાંહી અખંડ રહેશે.
પરમાર્થ સાથે સ્વાર્થની બાજી રી. બાપુ !
મળી છે હાથ તો કદીએ ન કરતો તું કુડી બાપુ !
જગત એવું ઘેલકું ના રહ્યું છે,
ઉપકાર કરનારા ઉપર મોહી રહ્યું છે;
અંધાર જો તુજ હૃદયનો નાસી રહ્યો જો
નવલાં લખાશે પાન ઇતિહાસે ફરી તો.

અદ્વૈત

માગણી

ધંધા મહોં પાગલ બને, ના પ્રાણની પરવા કરે,
 ઈવનની સઘળી મહેઝા, બાળના ચરણે ધરે;
 કર્તવ્યનિષ્ઠા કાજ, કાઢે વાસનાની મેસને,
 એવા વિભુજી આપ શિક્ષક, સઘ ભારત દેશને. ૧

રાષ્ટ્ર મારો, બાળ મહારાં, હું યુરુ છું તેહનો,
 વિશ્વબંધુ, ભાવ જેના, ગાત્રમાં છે અમકતો;
 શિક્ષણ તણી દુનિયા મહોં ધરના ફકીરી વેશને,
 એવા વિભુજી આપ શિક્ષક, સઘ ભારત દેશને. ૨

પંચત્વ પામે ત્યાંસુધોં, નિજ ધ્યેયને બદલે નહિ,
 વ્યહારના દુઃખ સમીરો, હૃદયને રપશે નહિ.
 આદર્શની સિદ્ધિ સુધોં, ડગતા ન ડગલું ભેસે જે:
 એવા વિભુજી આપ શિક્ષક, સઘ ભારત દેશને. ૩

સત્ય, શાંતિ, ત્યાગનાં, દૃઢ મૂળતરવો રોપતા,
 ચારિત્રની ચાવી વડે, અંગો બનાવે આપતાં;
 સંપના સુરો ગજવવી, દૂર કરતા ક્લેશને,
 એવા વિભુજી આપ શિક્ષક, સઘ ભારત દેશને. ૪

પદવી થકી બગડે મતિ, ના, ભાગણે શિક્ષણ કથે,
 સિદ્ધાંતને સમગ્રવત્તાં, દૃષ્ટાંત રૂપ થવા મથે;
 હૃદય જીતે બાળના, લગ્નવે ન શિક્ષક વેશને,
 એવા વિભુજી આપ શિક્ષક, સઘ ભારત દેશને. ૫

ભારત તણું ભાવિ દોસે, આજે ઉઝાળા મારતું,
 જોઈએ સરસ શિક્ષક હવે, સહુ એમ કો પોકારતું;
 લાખી દયા ધરજે હૃદય, આ પ્રાર્થનાના વેગને,
 હિતમ વિભુજી આપ શિક્ષક, સઘ ભારત દેશને. ૬

લાલીયાદ. એ. સ. ગુ. સ્કૂલ } નમ્રદાશકર હાથોલાલ ત્રિવેદી
 તા. ૧૨-૧-૩૫ } ઉચ્ચ સાહિત્યોત્તીર્ણ

ધારણા:-સાતમું

શિક્ષક:-ભવાનભાઈ બેરભાઈ મકવાણા.
આસિ. શિક્ષક, ટ્રેક્ટરિંગ સ્કૂલ
સમય:-૪૦ મિનિટ
તા. ૨૬-૧-૩૫

નિયમ:-ભૂમિતિ

સામાન્ય હેતુ:-વિચારશક્તિ કેળવી ભૂમિતિના શિક્ષાતમાનું સત્ય સમજવાનો
વિશેષ હેતુ:-પ્રમેલ ૨૪ગાના ઉપશિક્ષાત્મક પ્રાયોગિક ભાગ સમજવાનો
સાધન:-કાગળ, કાતર, ભૂમિતિના સાધનો, પલેકબોર્ડ, ચાક વગેરે.

પાઠના વિભાગ અને મુદ્દા	શિક્ષણશૈલી	કા. પા. ની નોંધ
આરંભ અ. વર્ગવ્યવસ્થા. ઘ. આરંભ પ્રશ્નો	<p>વિદ્યાર્થીઓને દૂલ કરાવી વ્યવસ્થિત ગોદવના. નીચેના સત્યો પાઠીયા પર લખાં. ખાલી જગ્યા વિદ્યાર્થીઓ પાસે પૂરાવવી.</p> <ol style="list-style-type: none"> ૧. સમબાહુ ત્રિકોણની ત્રણ બાજુઓ——હોય છે. ૨. સમદ્વિબાહુ ત્રિકોણની સરખી——સરખા હોય છે. ૩. ત્રિકોણના ત્રણ ખુણાનો સરવાળો——હોય છે. ૪. ત્રિકોણની એક બાજુને લંબાવવાથી થતો બહારનો ખુણો——બરાબર હોય છે. 	<p>સૂચના:-કા. પા. ની નોંધની અબાજતમાં આપેલા માપથી વિદ્યાર્થીઓ કાગળપર ત્રિકોણ દોરે, તે ત્રિકોણને કયા-કયા ત્રિકોણની બે બાજુઓનાં મધ્યબિંદુ બાજુને મધ્યમાંથી વાળીને શોધાવવાં. તે મ. વિ. સાંધનારી લીટીને પાયા સાથે સરખાવવી. તે લીટી પાયા સાથે સમાંતર અને અર્ધો છે, તેની ખાતરી કરાવવી.</p>

ક. રજીઆત
મુખ્ય વિષય

અ. સાધનોની વહેંચણી
બ. પદ્ધતી બાબતો.
૧. ત્રિકોણ દોરવો.

૨. ત્રિકોણનો કદ.

૩. બે બાજુનાં મ.બિ.
સાંધનારી લીટી

ક. સાધનો બાબતો
૧ અથ લીટી પાયાને
સમાંતર
૨ અથ લીટી પાયાથી
અર્ધી

ત્રિકોણ ત્રિભુજા તેવા એક બીજા સત્ય વિશે શીખીએ.
કાગળ, કાતર, પેન્સિલ, રબર વગેરેની વ્યવસ્થિત વહેંચણી
કરવી. કાં પાં ની નોંધમાં લખેલાં ત્રણ માપ પૈકી ગમે તે
એક માપ લઈ ત્રિકોણ દોરવા દરેકને કહેવું. દરેકે પસંદ કરેલો
ત્રિકોણ કેયો ત્રિકોણ યશો તે પૂછવું. (આખા વર્ગમાં ત્રણે પ્રકાર-
ના ત્રિકોણની પસંદગી હોવી જોઈએ.)

કાગળ પર દોરેલો ત્રિકોણ કપાવવો. (શિક્ષકે પણ વર્ગની
સાથે ત્રિકોણ દોરવો, ને તેને કાપવો પાટીઆ પર પણ રહેલ
માપથી ત્રિકોણ દોરવો.)

ત્રિકોણની કિનારીને બેવડી વળાવી બંને બાજુઓના મં
બિં મુકરર કરવા. મં બિં બેને સાંધનારી લીટી દોરો.
તેને અથ નામ આપો.

ત્રિકોણના પાયાથી અથ લીટીના બંને છેડાનું લંબાંતર
મપાવવું. “સરખા અંતરવાળા લીટીએ સમાંતર હોય,” એમ
દેખાવી પરિણામની નોંધ કરવી. અથ લીટી પર કાપ મુકાવવો.
અથ લીટીવાળો લાગ પાયા સાથે સરખાવવાની તે લાગ પાયાથી
અર્ધો છે, તેની ખાતરી કરાવી નોંધ લેવી.

શિક્ષકે પણ કાગળ પર કૃતિ કરવી.-
અ ગમે તે એક માપથી ત્રિકોણ
દોરો.

પાયો બે બાજુ બીજા બાજુ.

(૧)	૨"	૨"	૨"
(૨)	૨"	૩"	૩"
(૩)	૨"	૩"	૪"

થ બે બાજુઓનાં મ.બિ. સાધો.

ક પરિણામ:—

૧. અથ લીટી પાયાને સમાં-
તર છે.
૨. અથ લીટી પાયાથી
અર્ધી છે.

હ. નિયમ કઢાવવો.

૧૮

પુનરાવર્તન:—સાદૃશ્ય

નિયમ:—કોઈપણ ત્રિકોણની બે બાજુઓનાં મધ્યબિંદુઓને સાધનારી લીટી ત્રીજી બાજુને સમાંતર હોય છે, અને તેનાથી અર્ધાં હોય છે.

તમને કેવી આપ્તિ દોરવા કહ્યું? ત્રિકોણની કેટલી બાજુઓને કુલાગી? બે બાજુઓના મ. બિં. ઓને શું કહ્યું? મ. બિં. સાધનારી લીટીને કોની સાથે સરખાવી? શું પરિણામ આવ્યું? વગેરે સુચક પ્રશ્નોથી કા. પા. ની નોંધમાં બતાવ્યા પ્રમાણે નિયમ કઢાવી નોંધ કરવી, અને વિદ્યાર્થીઓની ચોપડીમાં તે લખાવે.

ઉપરનો નિયમ બુદ્ધ બુદ્ધ વિદ્યાર્થીઓ પાસે જોલાવવો. ખાલી જગ્યા પુરો:—(૧) ૬ સે. મિ. ના પાયા પર દોરેલા ત્રિકોણની બે બાજુઓનાં મ. બિં. સાધનારી લીટી — લાંબી હોય છે. (૨) ત્રિકોણની બે બાજુઓના મ. બિં. સાધનારી લીટીને એક છેડા પાયાથી ૨"ના લંબાતરમા હોય, તો બીજો છેડા પાયાથી — ના લંબાંતરમાં હોય છે.

સૂચના:—વિદ્યાર્થીઓ જોમ જેમ કામ કરતા જાય, તેમ તેમ શિક્ષકે પણ કામ કરવું. સાથે સાથે પાટીઆ પરની આકૃતિમાં પણ કામ કરાવવું.

પાઠ્યપુસ્તક, હનામ અને લાયજેરી માટે સરકારી ખાતા તરફથી મંજૂર થએલાં પુસ્તકોની યાદી

પાઠ્યપુસ્તક, હનામ અને લાયજેરી માટે મંજૂર થએલાં પુસ્તકો . ૧૭૭

ક્ર. સં.	પુસ્તકનું નામ	અન્યકર્તા	પ્રગટકર્તા (કેશાશ્રય સહિત)	કિંમત રૂ. આ. પા.	શાળાં મંજૂરી આપવામાં આવી છે
૧	સરળ ગુન્થાતી આગ વ્યાકરણમિ. પા. કે. શાહ ભાગ ૨ (સને ૧૯૩૪ની ૩૫ મી આગ્રતિ)	પા. કે. શાહ	મેસર્સ એસ. બી. શાહ એન્ડ કો. પાનકાર નાકા, અમદાવાદ.	૦-૫-૦	પ્રાથમિક અને માધ્યમિક સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટિટ્યુશનો માટે પાઠ્યપુસ્તક તરીકે.
૨	" " ભાગ ૩ (સને ૧૯૩૪ની ૩૫મી આગ્રતિ)	"	"	૦-૫-૦	"
૩	સરળ દેશીનામાની પદ્ધતિ (સને ૧૯૩૪ની સુધારેલી ૪૦મી આગ્રતિ)	"	"	૦-૬-૦	પ્રાથમિક સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટિટ્યુશનો માટે પાઠ્યપુસ્તક તરીકે.
૪	ખૂબીયે ગાર્ગદર્શિકા ભાગ ૧ (સને ૧૯૩૨ની ૧૧ીજી આગ્રતિ)	ગિ. ડી. એમ. દોશી	મેસર્સ મંગળદાસ એન્ડ સન્સ. સુરત	૦-૬-૦	પ્રાથમિક સ્કૂલો માટે પાઠ્યપુસ્તક તરીકે.
૫	ખૂબીયે ઇતિહાસ (૧૯૩૪)	ગિ. એ. એમ. પરીખ	મેસર્સ લોગમેન્સ ગ્રીન એન્ડ કો. નીકોલરોડ, મુંબઈ.	૦-૫-૦	પ્રાથમિક સ્કૂલો માટે પાઠ્યપુસ્તક તરીકે.
૬	સુલોચ સંગીતશાસ્ત્ર (મને ૧૯૩૪ની પહેલી આગ્રતિ)	ગિ. એસ. કે. રાવળ	ગિ. એસ. કે. રાવળ, મદન ગોખાળની હવેલી અમદાવાદ.	૦-૧૦-૦	હાઈસ્કૂલોની પ્રાથમિક અને માધ્યમિક સ્કૂલો માટે પાઠ્યપુસ્તક તરીકે.
૭	હાર્મોનિયમ (સને ૧૯૩૨ની પહેલી આગ્રતિ)	ગિ. જે. ડી. ખુડખુડીઆ	ગિ. ખુબીયે લગવાન પાદેખ વડવાળ સીડી	૧-૪-૦	પ્રાથમિક અને માધ્યમિક સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટિટ્યુશનો માટે વિદ્યાર્થીની લાયજેરી માટે.

૮	વિનોદશાસ્ત્ર	મિ. જી. ડી. ખુડખુડીઆ	મિ. જી. ડી. ખુડખુડીઆ, વસોજીવન, ત્રીજી ખેતવાડી લેકન, મુંબઈ ૪.	૦—૨—૦	”
૯	દોહડા પદ્ય સાગર (સચિત્ર) સને ૧૯૩૪ની બીજી આવૃત્તિ	”	શ્રી જનરલ બુકડેપો, ૧૧૬, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબઈ.	૧—૦—૦	”
૧૦	વિજ્ઞાનવિનોદ (૧૯૨૬)	મિ. પી. જી. શાહ	શ્રી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ભડોળ કમિટી, પુના.	૧—૮—૦	માધ્યમિક સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટિટ્યુશનો માટે વિદ્યાર્થીની લાયબ્રેરી માટે.
૧૧	ભરતગ્રંથણ (સને ૧૯૩૪ની પહેલી આવૃત્તિ)	પદોત્તમેન મિસ્ત્રી	સ્ત્રી સાહિત્યમંદિર, કુળાપીઠ, સુરત.	૦—૧—૦	હોકરીઓની પ્રાથમિક અને સ્ત્રી- માધ્યમિક સ્કૂલો અને સ્ત્રી- ઓની ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટિટ્યુશનો માટે વિદ્યાર્થીની લાયબ્રેરી માટે.
૧૨	નાના મોટા રાસ ભાગ ૧ (સને ૧૯૩૪ની પહેલી આવૃત્તિ)	૧ કાન્તા નાયક અને વસંતભી. નાયક.	મોહનલાલ દામોદર મેહતા, રાજકોટ.	૦—૩—૦	હોકરીઓની પ્રાથમિક સ્કૂલો અને સ્ત્રીઓની ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટિટ્યુશનો માટે વિદ્યાર્થી- ની લાયબ્રેરી માટે.
૧૩	” (સને ૧૯૩૪ની પહેલી આવૃત્તિ)	”	”	૦—૩—૦	”
૧૪	પ્રતાપસિંહ (સને ૧૯૩૪ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. ઝમ. બી. પટેલ	મિ. મણીભાઈ જીલાભાઈ પટેલ હુડમાસ્તર, ઝો. વી. સ્કૂલ, મહેમદાવાદ.	૧—૦—૦	પ્રાથમિક સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટિટ્યુશનો માટે વિદ્યાર્થીની લાયબ્રેરી માટે.
૧૫	સદવનું શાસ્ત્ર (૧૯૩૪ની પહેલી આવૃત્તિ)	—	સ્ત્રી સાહિત્યમંદિર, ૧૮૦, કુળાપીઠ, સુરત.	૦—૩—૦	પ્રાથમિક સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટિટ્યુશનો માટે વિદ્યાર્થીની લાયબ્રેરી માટે.

૧૬ બટકચીર અને બાલચીર	મિ. વી. ઇ. દેસાઈ	મેસર્સ એન. એમ. એડના એન્ડ ડો. સુધર્મ ઓફિસ પામે, નવસારી.	૦—૮—૦	"
૧૭ ચુપરાની	—	ગોડિય ચાલિયમંદિર, કેળા- પીઠ, સુરત.	૦—૮—૦	પ્રાથમિક રૂલો માટે નિઘા- ર્થીની લાયબ્રેરી માટે.
૧૮ ગોપીસીનું ચક્ર (મને ૧૯૩૪ ની પહેલી આવૃત્તિ)	—	સ્ત્રી સાહિત્યમંદિર, ૧૮૦	૦—૫—૦	"
૧૯ ગ્રીઆ એસમ	—	કેળાપીઠ, સુરત.	૦—૩—૦	"
૨૦ મનસાસત ગદ્યગ્રામ	મિ. આર. એન. શાહ	મેસર્સ સી. એચ. દવે એન્ડ કો., આમુદ	૦—૨—૦	"
૨૧ પંચસિક કથાઓ (મને ૧૯૩૩ ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. શ્રીચુભાઈ	આલોજાન કાર્યાલય, ઘડોદરા.	૦—૪—૦	"
૨૨ ગંગાદકુશ (મને ૧૯૩૮ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. દનંતુખલાલ ડાઝી	"	૦—૮—૦	"
૨૩ કૃતિકથાઓ (મને ૧૯૨૮ની બીજી આવૃત્તિ)	મિ. ઉમથાસંકર શાહર	"	૦—૨—૬	"
૨૪ દીરા મોની	મિ. આર. એન. શાહ	"	૦—૨—૬	"
૨૫ ખુલ્લુ	મિ. ડી. બી. જોષી	"	૦—૨—૬	"
૨૬ નન-તન-તન-તન	કવિતા ભાસ્કર	"	૦—૨—૬	"
૨૭ મારે સમજાં ૧ (૧૯૩૩)	મિ. શ્રીચુભાઈ	"	૦—૩—૦	"
૨૮ વિસર્ગ-રવિદાસ પ્રણિત (પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. નગીનદાસ પારેખ	ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.	૦—૬—૦	"
૨૯ ટોલરેશની નીતિકથાઓ (મને મિ. ૧૯૩૩ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. આર. એન. શાહ	"	૦—૩—૦	"
૩૦ વરેતો અને ઉખાળું	મિ. કે. એલ. શાહ	"	૦—૨—૬	"

૩૧ વિરાઝેલાં ફૂલ	કપિલા ચાસ્તર	ગુ. મં. કાર્યલય, અમદાવાદ	૦-૩-૦	પ્રા. રૂઢો માટે વિદ્યાર્થીની લા.
૩૨ રંગનો રાજહંસ	મિ. આર. એન. શાહ	"	૦-૩-૦	"
૩૩ પ્રશ્નપેદી	"	"	૦-૩-૦	"
૩૪ માણત અમ્મત (૧૯૩૩)	મિ. એન. ઇ. પટેલ	"	૦-૨-૧	"
૩૫ હસતું મોં (સને ૧૯૩૩ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. આર. એન. શાહ	"	૦-૩-૦	"
૩૬ પ્રાણીવર્ણન (સને ૧૯૩૪ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. સી. એમ. લાદ	"	૦-૪-૦	"
૩૭ અજાણેલી રમતો	મિ. આર. વી. દલાલ	"	૦-૩-૦	"
૩૮ ધરતીકંપ	મિ. પ્રિયવદન બક્ષી	"	૦-૩-૦	"
૩૯ આર મુંદર સંપાદો	મિ. સી. કે. શાહ	"	૦-૩-૦	"
૪૦ ગપાનનો નવાળામુખી	કર્તિદાએન દીવાનજી	"	૦-૩-૦	"
૪૧ ગુજરાતી કોપિયુક નં. ૩ (સુધારેલી આવૃત્તિ)	—	શ્રી ગુજરાતી આર્ચિવેન્ટલ યુકેડેપો, અમદાવાદ	૦-૧-૦	પ્રાથમિક રૂઢોમાં વાપરવા માટે મંજૂર કરેલી.
૪૨ નં. ૪	—	"	૦-૧-૦	"
૪૩ નં. ૫	—	"	૦-૧-૦	"

તા. ૬. પટેલકૃત નવો દશાદિસાળ કર્તા મિ. એમ. કે. પટેલ, કિમત રૂ. ૦-૧-૧-૬ એ પ્રાથમિક રૂઢોમાં શિક્ષકોની લાયકા-
બ્રેરી માટે મંજૂર કર્યો છે.

(અંગ્રેજીમાં સહી) એન. એ. કાદરી

ફોટો એલ્યુ. ઇન્સ. ઇ. ભા.

(ઇ. ભા. ના મે. એલ્યુ. ઇન્સ. સાહેબના તા. ૮-૨-૧૯૩૫ ના પત્ર નં. ૧૩૨૨૮ માં કરેલી સૂચનાનુસાર.)

છોકરાઓ માટે લેવાએલી વર્નાક્યુલર ફાઇનલ પરીક્ષા, ઉત્તર ભાગ ૧૮૧

છોકરાઓ માટે લેવાએલી વર્નાક્યુલર ફાઇનલ પરીક્ષા, ઉત્તર ભાગ

ઉ. ભા. માં સને ૧૯૩૪ માં લેવાએલી છોકરાઓ માટેની વ. ફા.

પરીક્ષામાં પાસ થએલા ઉમેદવારોનાં નામની યાદી:—

(ગતીકથી ચાલુ)

નં.	નામ	માર્ક	નં.	નામ	માર્ક
ગોધરા સેન્ટર			૨૯	કેચનલાલ ત્રિકમલાલ દેસાઈ	૨૮૫
૧	હરિનારાયણ નર્મદાશંકર જાની	૪૦૭	૩૧	મોતીલાલ જવેરભાઈ સેવક	૨૮૪
૨	મોહનસિંહ માનભાઈ પટેલ	૩૫૪	૩૨	રામચંદ્રભાઈ માનાભાઈ બારીઆ	૨૮૪
૩	નટવરલાલ રણછોડદાસ શાહ	૩૫૧	૩૩	ઉમિઆશંકર હરીરામ ભટ્ટ	૨૮૩
૪	ધર્મદેવ દીપસિંહ પટેલ	૩૪૯	૩૪	નાનજી માલજીભાઈ ભાભોર	૨૮૨
૫	અક્ષર કાશી સોલંકી	૩૪૫	૩૫	હીરાભાઈ પદાડસિંહ બારીઆ	૨૮૦
૬	રણછોડ જોડાભાઈ પટેલ	૩૪૫	૩૬	મહાસુખભાઈ જવેરભાઈ પટેલ	૨૮૦
૭	પનાલાલ બદીચંદ સોલંકી	૩૪૩	૩૭	મુળશંકર ગણપતરામ પંડ્યા	૨૭૯
૮	કાન્તિલાલ રણછોડભાઈ પાંડે	૩૩૧	૩૮	જયંતિલાલ મંડલાલ શેઠ	૨૭૮
૯	રામસિંહ જલુભાઈ દાકર	૩૨૮	૩૯	ગોરધનભાઈ મથુરભાઈ પટેલ	૨૭૬
૧૦	રણછોડભાઈ ભાઈજીભાઈ પટેલ	૩૨૭	૪૦	મણિશંકર ગોરધનદાસ વ્યાસ	૨૭૫
૧૧	કાભાઈ ગુપ્તસિંહ બારીઆ	૩૨૬	૪૧	પ્રભાતસોમિય બળવંતસોમિય	૨૭૩
૧૨	આચારાભાઈ હીરાભાઈ પટેલ	૩૨૪		સોલંકી	
૧૩	ગોડાભાઈ હમીરસિંહ બારીઆ	૩૧૫	૪૨	મંગળસિંહ મોતીસિંહ ગોહીલ	૨૭૧
૧૪	કનૈયાલાલ આત્મારામ જાની	૩૦૩	૪૩	માણેકલાલ પુનમચંદ કાબરા	૨૬૭
૧૫	દામોદર સુખલાલ ભાડીઆ	૨૯૬	૪૪	નાથાભાઈ મથુરભાઈ કુંભાર	૨૬૭
૧૬	મણિશંકર જયશંકર પાંડે	૨૯૬	૪૫	જગાભાઈ હરિદાસ પટેલ	૨૬૫
૧૭	શંકરભાઈ દાજીભાઈ રાવળ	૨૯૬	૪૬	બાબરભાઈ સોમાભાઈ પાટીદાર	૨૬૪
૧૮	માના નાથુ વણકર	૨૯૩	૪૭	દેવશંકર દામોદર જોષી	૨૬૪
૧૯	સોમાભાઈ ધેમાભાઈ બમનીઆ	૨૯૩	૪૮	ભરૂભાઈ જોષીભાઈ બારીઆ	૨૬૩
૨૦	હરિલાલ શીવલાલ ચેદાન	૨૯૧	૪૯	અમરસંગ હત્તરસંગ ગોહીલ	૨૬૨
૨૦	કાન્તિલાલ પ્રાણલાલ કદમીઆ	૨૯૧	૫૦	બાળકૃષ્ણ નવલીનલાલ પંડ્યા	૨૬૧
૨૦	મગનલાલ ગોતીરામ પંચાલ	૨૯૧	૫૦	નટવરલાલ રણછોડદાસ શાહ	૨૬૧
૨૦	શંકરભાઈ ખાડુભાઈ પટેલ	૨૯૧	૫૦	ગુણલાલ મોતીરામ પંચાલ	૨૬૧
૨૪	જેડીસિંહ કોદરસિંહ ચૌહાણ	૨૯૦	૫૩	અંબાલાલ નાથાભાઈ પટેલ	૨૬૦
૨૪	મદાલંકર પુંજરામ ગોર	૨૯૦	૫૩	સીવલાલ શંકરલાલ વાળંદ	૨૬૦
૨૬	હરિપ્રસાદ લોગીલાલ પરીખ	૨૮૯	૫૫	કેડાભાઈ દેસાઈભાઈ પટેલ	૨૫૯
૨૭	હીરાલાલ મનસુખરામ પાંડે	૨૮૮	૫૫	કાશીભાઈ હીરાભાઈ વણકર	૨૫૯
૨૭	નટવરલાલ સાંકળચંદ દેસાઈ	૨૮૮	૫૭	હરિપ્રસાદ પરશોતમ પંડ્યા	૨૫૮
૨૯	ધેમાભાઈ હરિભાઈ દામોર	૨૮૫	૫૭	દેમાભાઈ ગજાભાઈ બારીઆ	૨૫૮
			૫૭	નલમસિંહ મહીજીભાઈ ગોહીલ	૨૫૮

૧૧ રતિલાલ ડોટાલાલ નથુ- કરનાગા	૩૨૪	૪૮ સુનીલાલ લાલચંદ સાહ	૨૬૭
૧૨ બીખાભાઈ હરિલાલ અધવ	૩૧૭	૫૦ બાલકૃષ્ણ ગણપતરામ જોષી	૨૬૬
૧૩ મધાલીમ મહમદભાઈ પટેલ	૩૧૬	૫૦ જગનભાઈ ઉમેદભાઈ પટેલ	૨૬૬
૧૪ ભગવાનભાઈ બાપુભાઈ પટેલ	૩૧૪	૫૨ આયુલાલ ભવાનીદાસ મોદી	૨૬૫
૧૫ મુસ્તફા મુરતુગ મીઠ	૩૧૩	૫૨ ડાહ્યાભાઈ ગોમાન પટેલ	૨૬૫
૧૬ રમણલાલ મણીશંકર ભટ્ટ	૩૧૨	૫૨ નરસિંભાઈ માનભાઈ પટેલ	૨૬૫
૧૭ બેસીલાલ બાબાશંકર વૈદ્ય	૩૧૧	૫૨ ભવાનભાઈ નરોત્તમભાઈ વાળીદ	૨૬૫
૧૮ રામસિંહ પદ્માસિંહ પરમાર	૩૦૮	૫૦ નરવરલાલ ડોટાલાલ રાણા	૨૬૨
૧૯ સીમનલાલ ભગવાનદાસ અધવ	૩૦૭	૫૭ દેસાલાલ કૃષ્ણભાઈ પંચાલ	૨૬૧
૨૦ દોદરદાસ કૃષ્ણરામ લેરાગી	૩૦૬	૫૭ મોહન લાલજી પરમાર	૨૬૧
૨૧ ડોટાલાલ કૃષ્ણદાસ કોટીયા	૩૦૬	૫૭ સીમનભાઈ હરજીવન પટેલ	૨૬૧
૨૨ રમણલાલ ડોટાલાલ ત્રવાડી	૩૦૧	૫૭ કાગિદાસ જોદરાભાઈ પટેલ	૨૬૧
૨૩ બાલુભાઈ હરિભાઈ ધોખી	૨૯૯	૫૭ મોહનભાઈ જેમંગલાઈ સોલંકી	૨૬૧
૨૪ રમણિકલાલ અમૃતલાલ શાહ	૨૯૬	૬૨ પાર્વતીશંકર ગૌરીશંકર ભટ્ટ	૨૬૦
૨૫ પ્રફુલ્લચંદ્ર રતનલાલ પંડ્યા	૨૯૨	૬૨ દેવસિંહ જયસિંહ પરમાર	૨૬૦
૨૫ શંકરભાઈ મોતીભાઈ મુથાર	૨૯૨	૬૪ મગનભાઈ નાગજીભાઈ ધોખી	૨૫૯
૨૭ જગસિંહ જયસિંહ રાજ	૨૯૦	૬૫ નરહરિલાલ હરિકૃષ્ણ ભટ્ટ	૨૫૮
૨૮ દલીઆ મુળીઆ પરમાર	૨૮૯	૬૫ માણિકલાલ હીરાલાલ પાઠી-	૨૫૮
૨૯ સુનીલાલ લક્ષ્મીભાઈ કાઠીઆ	૨૮૬	આપરાવળા	
૩૦ નારણ મહેન ખત્રયા	૨૮૪	૬૫ જાલભાઈ રણજીભાઈ પટેલ	૨૫૮
૩૦ દેવજીભાઈ મથુરભાઈ પટેલ	૨૮૪	૬૮ અમાઈદાસ દામાઈ પટેલ	૨૫૭
૩૦ ગોરખનભાઈ દેસાઈભાઈ પટેલ	૨૮૪	૬૯ નાગજીભાઈ મગનલાલ નાવ-	૨૫૨
૩૩ ડોટાલાલ શીવનાલ મોદી	૨૮૨	લાવાળા	
૩૩ શાંતિલાલ જગનલાલ તવરા-	૨૮૨	૭૦ વડાજી બીખા પરમાર	૨૫૧
વાળા		૭૦ પીરખાન બાજીખાન નાયુખાન	૨૫૧
૩૫ ચંદુલાલ સુનીલાલ તેવર	૨૮૧	પદાણુ	
૩૬ મણીલાલ હરજીવન ગુજ્જર	૨૭૯	૭૦ મંગળદાસ મનમુખરામ રાણા	૨૫૧
૩૭ નાથુભાઈ ધુળાભાઈ પટેલ	૨૭૮	૭૦ નગીનલાલ સીમનલાલ દક્કર	૨૫૧
૩૮ મણુભાઈ રણજીભાઈ પટેલ	૨૭૬	૭૪ નાયુગીર નાગજીગીર ગોરાઈ	૨૫૦
૩૯ પાર્વતીશંકર નરોત્તમ જોષી	૨૭૫	૭૫ નાગજીભાઈ વિદ્યદાસ કાસ-	૨૪૯
૩૯ જેમંગભાઈ છીતાભાઈ પરમાર	૨૭૫	દીઆવાળા	
૪૧ નદારસિંહ દીપસિંહ ખેર	૨૭૪	૭૫ માણિકલાલ સુનીલાલ શાહ	૨૪૯
૪૨ ગુમાન નરોત્તમ પટેલ	૨૭૩	૭૭ ગણપત નારણદાસ રાણા	૨૪૮
૪૩ હસરીસિંહ ચંદ્રસિંહ મલોદા	૨૭૨	૭૮ નરોત્તમ ડાહ્યાભાઈ પટેલ	૨૪૫
૪૪ રતિલાલ કૃષ્ણદાસ રાણા	૨૭૧	૭૮ દીપસિંહ નરસિંહ રાજ	૨૪૪
૪૫ વસંતરાય દોલતરાય દેસાઈ	૨૭૦	૮૦ સુનીલાલ વિદ્યદાસ કાઠીઆ	૨૪૨
૪૬ કર્મભાઈ મધાલીમ પટેલ	૨૬૯	૮૦ નાગજીભાઈ અવેરભાઈ પટેલ	૨૪૨
૪૬ પદ્મગીદાસ માણિકલાલ શાહ	૨૬૯	૮૨ નાગજી જયજી હીંગાનીઆ	૨૪૧
૪૮ જમનભાઈ નાથાભાઈ રાણા	૨૬૭	૮૨ રાવજીભાઈ પ્રમોદનદાસ પટેલ	૨૪૧
		૮૨ કૃષ્ણલાલ ત્રિભાવનદાસ શાહ	૨૪૧

૮૫) સીમનલાલ યજ્ઞાલાલ પટેલ	૨૩૯
૮૬) દોડતરસિદ્ધ નાગુભાવા ગજ	૨૩૭
૮૬) હીરાલાલ દેસુરભાઈ પારેખ	૨૩૭
૮૮) ભોગીલાલ શીવલાલ શાહ	૨૩૬
૮૯) સુનીલાલ મોતીલાલ પટેલ	૨૩૪
૯૦) અંબાલાલ મોતીલાલ પટેલ	૨૨૯
૯૧) મુળાઈભાઈ શંકરભાઈ પટેલ	૨૨૮
૯૧) મંગુભાઈ ભગવાનદાસ રાણા	૨૨૮
૯૩) મંગળા સુનીલાલ કાનાવાળા	૨૨૬
૯૪) ભોગીલાલ ભગવાનદાસ શાહ	૨૨૫
૯૫) મદમદ અબ્દુલેમાન મનમુરી	૨૨૩
૯૬) ભોગાભાઈ પરસોત્તમ ગુજાર	૨૨૨

ખેતીવાડી ખાલસ-કોર્સ

૧) આબુભાઈ વેરનાભાઈ ચીહાણ	૩૯૪
૨) ગમમોંગ ગોવલ કિશન	૩૬૦
૩) ડોટાભાઈ પ્રભુદાસ પટેલ	૩૫૪
૪) શાંતિલાલ જ્ઞેશલાલ પ્રજાપતિ	૩૫૦
૫) દુર્ગિભાઈ કમ્સન પટેલ	૩૪૮
૬) વિશ્વજીવી ગીવલાલ દોડર	૩૪૪
૭) કાનિલાલ માનીલાલ કિશન	૩૪૨
૮) કરમલ વદાનજીભાઈ કિશન	૩૪૧
૯) ગંગાડ ગરનાન પટેલ	૩૩૯
૧૦) સીમનલાલ અંગેજભાઈ બારોડ	૩૨૬
૧૧) વૈલ્ય સોમજી કિશન	૩૨૪
૧૨) જિન્સ અમૃતલાલ પંડ્યા	૩૧૬
૧૩) અમર રણજીભાઈ મહેતા	૩૧૪
૧૩) સુદાસ જાનદાસ પરમાર	૩૧૪
૧૫) સુનીલાલ જ્ઞેશભાઈ પટેલ	૩૦૬
૧૫) રણજીભાઈ છીનાભાઈ પટેલ	૩૦૬
૧૭) ગમા કાનદુ દોર	૩૦૦
૧૮) દરિલાલ દેસુરભાઈ પટેલ	૨૯૪
૧૯) જીવજી વજનભ પટેલ	૨૯૨
૨૦) મુળાઈ જ્ઞેશજ પટેલ	૨૯૦
૨૧) ભગવાનદાસ મુળાઈભાઈ મોની	૨૮૮
૨૨) રણજીભાઈ પુરનાસભાઈ	૨૭૬
પટેલ	
૨૩) અશીનીઆ નાચીઆ ગામેની	૨૬૫
૨૩) કરમન હીમન પટેલ	૨૬૫
૨૫) ત્રિભુવનભાઈ દેસુરભાઈ પટેલ	૨૬૨

૨૬) જ્ઞાનંદ રામજી દોડર	૨૫૩
ઉર્ફ-ગુજરાતી	
૧) રમુલ રહીમ શેખ	૨૫૮
૨) હમીદ મમાદુ શેખ	૨૫૪
૩) મદમદ મુસા બાપુ પટેલ	૨૫૨
૪) મદમદ અબ્દુલ્લા અહમદ પટેલ	૨૫૧
૫) હરમાઈલ યુસુફ યાકુબ પટેલ	૨૪૬
૬) હાહીમ મુસા યુસુફ પટેલ	૨૪૪
૭) અહમદવલી મદમદ પટેલ	૨૪૦
૮) હાહીમ મદમદવલી પટેલ	૨૩૫
૯) મદમદવલી હાહીમ પટેલ	૨૩૨
૧૦) હરમાઈલ મુસા ઉમરજી પટેલ	૨૧૯

ગુજરાતી-ઉર્ફ

૧) અબ્દુલ્લા મુસા બાપુ પટેલ	૩૭૭
૨) આદમ હાહીમ પટેલ	૩૩૪
૩) યુસુફ અહમદ હાહીમ પટેલ	૩૩૦
૪) ઉમરજી હસા પટેલ	૩૨૫
૫) મદમદ મુસેમાનઅલી પટેલ	૩૨૧
૬) અલીઅહમદ હાહીમ પટેલ	૩૧૮
૭) અહમદ મુસાબ મસેક	૩૧૭
૮) મદમદ યાકુબ હરમાઈલ પટેલ	૩૧૨
૯) અહમદ ઉમરજી હરમાઈલ પટેલ	૩૧૧
૧૦) અહમદ ઉમર મદમદ પટેલ	૩૧૦
૧૦) યુસુફ મદમદ દાંસદોત	૩૧૦
૧૨) આદમ મુસા પટેલ	૩૦૯
૧૩) મુસેનશાહ મુઆલીશાહ દીવાન	૩૦૫
૧૩) કાસમશાહ અદમદશાહ ફકીર	૩૦૫
૧૫) અહમદ આદમ પટેલ	૩૦૪
૧૬) મુસામદુસેન યુસુફજી રવાત	૩૦૧
૧૭) હાહીમ આદમઅલી પટેલ	૨૯૪
૧૮) અબ્દુલ્લા હસાઅલી પટેલ	૨૮૮
૧૯) આદમ હરમાઈલવલી પટેલ	૨૮૬
૨૦) હરમાઈલ આદમજી પટેલ	૨૮૧
૨૦) યુસુફ મદમદ આદમ પટેલ	૨૮૦
૨૨) મદમદખાન ખાનગાદેખખાન	૨૮૦
પશાણ	
૨૩) મદમદ હાહીમ મુસા	૨૮
૨૪) યાકુબ હાહીમ હસાપટેલ	૨૧

[illegible]

૬૩મિલનલાલ છીતાભાઈ પટેલ	૨૭૭	૧૦૧	અલ્પાભાઈ દીરાભાઈ પરમાર	૨૬૪
૬૪ગોપાળદાસ સોમશ્યામલાલ	૨૭૬	૧૦૧	દરિલાલ નારણદાસ મેરાઈ	૨૬૪
૬૫અબ્દુલગની મદમદ મેમણ	૨૭૫	૧૦૧	ખંડુભાઈ નાગરજી નાયક	૨૬૪
૬૬દયાળજી કુંવરજી લાડ	૨૭૫	૧૦૫	દસા ધનજી સુરતી	૨૬૩
૬૭ગમનલાલ વજીરસિંહ ચોધરી	૨૭૫	૧૦૫	નગીનદાસ સુનીલાલ પરમા- ગીઆ	૨૬૩
૬૮નરવરલાલ દાદારલાલ દલાલ	૨૭૫	૧૦૫	નરસિંહકર જયશંકર દિવેદી	૨૬૩
૭૨દરિદ્રાજી હીમનરામ અમરેદી	૨૭૪	૧૦૮	દયાળ રામા લાડ	૨૬૨
૭૨જોષીસનદાસ કુળેરદાસ રી- ધપુરીઆ	૨૭૪	૧૦૮	ધીરુભાઈ બીખાભાઈ નાયક	૨૬૨
૭૪ગીઆ મકન પટેલ	૨૭૩	૧૦૮	ધીરજીલાલ કસનજી નાયક	૨૬૨
૭૪ગાડાભાઈ અનીઆભાઈ પટેલ	૨૭૩	૧૦૮	નાનજી અલ્પાભાઈ મકવાણા	૨૬૨
૭૪જનમુખાઈ જનુભાઈ પટેલ	૨૭૩	૧૦૮	નનજી છીઆ કુંભાર	૨૬૨
૭૮નાથુભાઈ મકનજી પટેલ	૨૭૩	૧૧૩	દસમુખરામ હીમતરામ દત્તે	૨૬૧
૭૮મળીઆમ દયાળજી પટેલ	૨૭૨	૧૧૩	પ્રાગજી મકનજી દેસાઈ	૨૬૧
૭૮ગોવિંદભાઈ દુર્લભભાઈ લાડ	૨૭૧	૧૧૩	મેમા મોરાર પટેલ	૨૬૧
૭૮દસમુખજી અમૃતલાલ મદન	૨૭૧	૧૧૩	શીવજી દેવજીભાઈ ચોધરી	૨૬૧
૭૮નગીઅનરામ નાથુભાઈ જ- વરીઆ	૨૭૧	૧૧૩	મુખા મંગા પટેલ	૨૬૧
૭૮નગીનજી મંગારામ ગાલા રાખા	૨૭૧	૧૧૮	કપીર છીતાજી પટેલ	૨૬૦
૮૩ગોપાળભાઈ અલ્પાભાઈ પટેલ	૨૭	૧૧૮	મકન મોમા પટેલ	૨૬૦
૮૩મકન જંગી પટેલ	૨૭	૧૧૮	નાગર જીજી યાજ્ઞ	૨૬૦
૮૩દાકરભાઈ દસપતભાઈ નાયક	૨૭	૧૨૧	જળવંતરાય અલ્પાભાઈ દેસાઈ	૨૫૬
૮૬છીઆ નાના પટેલ	૨૬૬	૧૨૧	નુમાનસિંહ મોરારસિંહ પરમાર	૨૫૬
૮૬નમણલાલ અબ્દુલજી પટેલ	૨૬૬	૧૨૩	અલ્પાભાઈ ભગવાનજી પરમાર	૨૫૬
૮૮ગમનલાલ ગોવિંદભાઈ પટેલ	૨૬૮	૧૨૩	અનીરસિંહ જગનભાઈ પરમાર	૨૫૬
૮૮મકન છીઆડ પટેલ	૨૬૮	૧૨૫	રામશંકર દસમુખરામ રાયજી	૨૫૭
૯૦મગાભાઈ મોરારેભાઈ પટેલ	૨૬૭	૧૨૬	જેવયરામ મનમુખરામ પુ- રાદિત	૨૫૬
૯૦ભાલચંદ નરેરામ ભટ્ટ	૨૬૭	૧૨૬	ખંડુભાઈ અલ્પાભાઈ દેસાઈ	૨૫૫
૯૦બીખાભાઈ તુળામીભાઈ પટેલ	૨૬૭	૧૨૮	જોડુ ઘેલા ચોધરી	૨૫૫
૯૦ધીરુભાઈ વનનજી નાયક	૨૬૭	૧૨૮	જસવંતરાય રતનજી દેસાઈ	૨૫૫
૯૦મુક્તામજાદમ ફકીરમદમદ મુન્શી	૨૬૭	૧૨૮	ગણીભાઈ અલ્પાભાઈ પટેલ	૨૫૫
૯૦કાળિદાસ ગોવિંદજી પટેલ	૨૬૭	૧૩૨	વનભાણીભાઈ ગોવિંદભાઈ પટેલ	૨૫૫
૯૦મદમદ મુલેમાન પંચાતી	૨૬૭	૧૩૩	નાનુભાઈ વસનજી નાયક	૨૫૩
૯૦અંબેલાલ ચંકરજી દેસાઈ	૨૬૫	૧૩૩	દરકાન્ત પ્રાણશંકર શુક્લ	૨૫૨
૯૦અમૃતલાલ લક્ષુભાઈ નાયક	૨૬૫	૧૩૪	દામરભાઈ મણિભાઈ દેસાઈ	૨૫૧
૯૦મુજવંતરાય લક્ષુભાઈ નાયક	૨૬૫	૧૩૫	મણિલાલ લક્ષુભાઈ પટેલ	૨૫૧
૯૦રાગાભાઈ રાવજીભાઈ પટેલ	૨૬૫	૧૩૫	પરાગજી મણિભાઈ નાયક	૨૫૧
૧૦૧અલ્પા મેમા પટેલ	૨૬૪	૧૩૬	પ્રેમાભાઈ કેશવભાઈ પટેલ	૨૫૧
			ગજતા પટેલ	૨૫૦
			ગોપાળ કેમુ ટંડેલ	૨૫૦

૧૩૯ છવણસિંહ દુર્લભસિંહ પદી-આર	૨૫૦	૧૭૭ અમૃતલાલ અંબેલાલ દેસાઇ	૨૩૮
૧૩૯ લક્ષ્મણભાઈ દુર્લભભાઈ પ-રમાર	૨૫૦	૧૭૭ બીખુભાઈ મકનજી નાયક	૨૩૮
૧૩૯ મોંઘાભાઈ ડાહ્યાભાઈ નાયક	૨૫૦	૧૭૮ દયાળ રાણા ભંગી	૨૩૭
૧૩૯ રમણભાઈ છવણજી પટેલ	૨૫૦	૧૭૮ છવણ ભાણા ગાંધી	૨૩૭
૧૪૪ છોટુભાઈ ગોવિંદજી નાયક	૨૪૯	૧૮૧ ગુલાબભાઈ નાગરજી દેસાઈ	૨૩૬
૧૪૪ દલપતભાઈ રણજીજી પટેલ	૨૪૯	૧૮૧ સુસેમાન ડાસમ પટેલ	૨૩૬
૧૪૪ દેવજી મોરાર પટેલ	૨૪૯	૧૮૩ જગનલાલ બીખાભાઈ દેસાઈ	૨૩૫
૧૪૪ મગનલાલ લાલભાઈ ભાડલુઆ	૨૪૯	૧૮૩ પરસોતમભાઈ છીતાભાઈ પટેલ	૨૩૫
૧૪૪ નગીન ગોવન કુંભાર	૨૪૯	૧૮૫ ગોરધનદાસ શંકરભાઈ પટેલ	૨૩૪
૧૪૪ ઠાકોરભાઈ નાગરજી દેસાઈ	૨૪૯	૧૮૬ મુરેન્દ્રશંકર નરહરિશંકર વ્યાસ	૨૩૩
૧૫૦ છોટુભાઈ કેમ્પર લુહાર	૨૪૮	૧૮૭ છવણ દુર્લભ પટેલ	૨૩૨
૧૫૦ મણિલાલ બાપુભાઈ અજમેરી	૨૪૮	૧૮૭ મગન પેમા પટેલ	૨૩૨
૧૫૨ મોહનલાલ રણજીજી દેસાઈ	૨૪૭	૧૮૯ ધીરભાઈ ખંડુભાઈ નાયક	૨૩૧
૧૫૨ ઠાકોરલાલ ઝીણુભાઈ નાયક	૨૪૭	૧૯૦ હીરાલાલ મંગળદાસ બકરે	૨૩૦
૧૫૪ ચિત્તામણી છવણરામ પંડ્યા	૨૪૬	૧૯૧ જયમણિશંકર જયાનંદ શુક્લ	૨૨૨
૧૫૪ જગનલાલ જયીલદાસ પારેખ	૨૪૬	૧૯૨ ડાહ્યાભાઈ રવનાથજી નાયક	૨૨૧
૧૫૪ ડાહ્યાભાઈ હરિભાઈ નાયક	૨૪૬	એતીવાડી ખાયસ-કોર્સ ૧ નારણ મકા ચોધરી ૨૮૨ ૨ મધા કમળી ચોધરી ૨૮૬ ૩ કીમજી ધેરીઆ પટેલ ૨૮૬ ૪ બાબર યુધા પટેલ ૨૭૯ ૫ મણુપતસિંહ નારસિંહ મહોડા ૨૭૩ ૬ ડાહ્યા સોંધા' ચોધરી ૨૭૨ ૭ બાબરીઆ સરધીઆ ચોધરી ૨૬૫ ૮ ગુરજી ઉકેડા ગામીટ ૨૫૭ ૯ ઉકેડ મુખ્યા પટેલ ૨૫૬ ૧૦ ઉકેડીઆ નાથીઆ રોડા ૨૪૬	
૧૫૪ ડાહ્યાભાઈ રણજીજી પટેલ	૨૪૬		
૧૫૮ દોલતરામ ઉત્તમરામ નોધી	૨૪૫		
૧૫૮ હસિકચંદ્ર રામચંદ્ર પારેખ	૨૪૫		
૧૫૮ ધશ્વરલાલ રંગીલદાસ વૈદ્ય	૨૪૫		
૧૫૮ જોરમીયાદ મોઝીસ દેસાઈ	૨૪૫		
૧૬૨ જમીનતરામ જયીલદાસ પ-જીઆવાળા	૨૪૪		
૧૬૨ રવજીભાઈ ધનીઆભાઈ પટેલ	૨૪૪		
૧૬૨ વિકલભાઈ નારણજી પટેલ	૨૪૪		
૧૬૫ બીખુભાઈ નિચ્છાવાઈ જોધી	૨૪૩		
૧૬૬ ડાહ્યાભાઈ ગોવિંદજી પારેખ	૨૪૨	ઉર્ફુ-ગુજરાતી ૧ અહમદ હરમાઈત મુહમ્મદ ૨૬૦ ૨ હરમાઈત અહમદ સરમો-લીઆ ૨૪૬ ૩ હરમાઈત કરીમ આખરી-વાળા ૨૨૪	
૧૬૬ સોમાભાઈ ડાહ્યાભાઈ ત્રાડ	૨૪૨		
૧૬૮ ધશ્વરલાલ બીખાભાઈ દેસાઈ	૨૪૧		
૧૬૮ ઝીણા યુધા પટેલ	૨૪૧		
૧૬૮ મુરગદમદ સમીમીઆ મસેક	૨૪૧		
૧૬૮ રમણલાલ ઢાગિદાસ દેસાઈ	૨૪૧		
૧૭૨ જયંતિલાલ બાલકૃષ્ણ ભટ્ટ	૨૪૦		
૧૭૨ મણીઆ ગોવન પટેલ	૨૪૦		
૧૭૨ નરસિંહભાઈ ગોવિંદજી પટેલ	૨૪૦		
૧૭૨ રણજીડ પરસોત ગરમીઆ	૨૪૦		
૧૭૬ પ્રાણુભાઈ નારણજી દેસાઈ	૨૩૯		

ગુજરાતી-ઉદ્		૩ મોહીયુદીન રફીયુદીન કાઝી	૨૮૭
૧ નુરમહમ્મદ ગુલામનખી શેખ	૨૯૫	૪ મુસ્તફા ગુલામ શેખ	૨૫૮
૨ અબ્દુલકાદર ગુલામગીઆં શેખ	૨૯૧		

અમદાવાદ, તા. ૨૯ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૪

(અંગ્રેજીમાં સહી) બી. જે. જી. શાસ્ત્રી

એલ્યુ. ઇન્સ. ઉ. ભા.

(ઉ. ભા. ના મે. એલ્યુ. ઇન્સ. માહેનના તા. ૧૮-૧૦-૧૯૩૪ના પત્ર નં. ૮૬૨૯ માં કરેલી સૂચનાનુસાર)

ઈનામપત્રક

ખેડા જિલ્લો

અનારા	કપડવંજના પટેલ મગનભાઈ શનાભાઈએ	૧૨-૦-૦	છોકરા છોકરીઓને જર્મનના ખ્યાલા તથા પતાસાં વહેંચ્યાં.
કંઠલાલ	શાહ બાપુજી જગજીવનદાસ } તથા શાહ ચંદુલાલ પુંજ-લાલ તથા શાહ શંકરલાલ વિઠ્ઠલદાસ વગેરે મળી	૨૦-૦-૦	સ્કૂલમાં પાથરવા માટે ક્રાઇયા નં. ૫૦૦ આપ્યા.
સીંજવાડા	શિવશંકરભાઈ જ્યેષ્ઠારામ ત્રિ-વેદીએ મિ. ઉમેશભાઈ જીજ્ઞાસા પટેલ તથા મિ. છોટાભાઈ કાશીભાઈ પટેલ તથા મિ. સુનીલાલ મોતીભાઈ પટેલ તથા મિ. મગનભાઈ હર-ગોવિંદદાસ ભટ્ટ તથા મિ. મણીલાલ છોટાલાલ ભટ્ટ મિ. ગુલામચંદ તારાચંદ શાહે	૫-૪ ૦ ૩૮-૧૧-૦ ૫-૧૦-૦	૦ તમામ છોકરા છોકરીઓ-ને દૂધ પાચું. વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા. ૦ તમામ છોકરાંને પતાસાં વહેંચ્યાં તથા સંવાદમાં, ઉત્તરનાર છોકરા અને ગરબો ગાનાર છોકરીઓને પિતળના ખ્યાલા વહેંચ્યા.

પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકખંડુ ઠહેનાને ખુશખબર “ મહેતાજી ”

શાળાપયોગી ત્રૈમાસિક ગયા વર્ષથી શરૂ થયું છે.

શિક્ષકો માટે સ્વાશ્રયથી શરૂ કરેલું આ નવીન સાદસ છે.

તેની અંદર કેળવણીખાતાના આદર્શભૂત શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ જેવા કે વિદ્વાન અધિકારીઓ ને મહેતાજીઓનાં હવનચરિત્રો આપવામાં આવે છે તેથી ઉત્તમ ચરિત્રોનાં જ્ઞાન અને અનુભવનો લાભ મળે છે; એ સિવાય ઉત્સાહી શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓના અનુભવી લેખો, શાળાવિષયક પ્રાર્થનિક નોંધો, પુસ્તકપરિચયો, વિવેચનો, ચર્ચાપત્રો ને સમાચારો આપવામાં આવે છે. આ નવા ત્રૈમાસિકથી શિક્ષકોને સ્વમાનની ઝાંખી થાય છે. ઘણા મહેતાજીઓએ શુભેચ્છા દર્શાવી છે. વાર્ષિક લવાજમ ટપાલ ખર્ચ સહિત માત્ર બાર આના છે.

તંત્રી—નાનચંદ જશરાજ વખારીઆ

તાલુકા સ્કૂલમાસ્તર, વેરાવળ—(કાઠિઆવાડ)

ટુંક પગાર મેળવતા શિક્ષકોને અમુલ્ય તક —: અને બેવડો લાભ :—

“ એક પંથ દો કાજ ” એ કહેવત અનુસાર તમારા ચાલુ વ્યવસાયમાં તમને સર્વાંશે મદદ કરતી સીવણ વેતરણ કળા, મે વેકેશનની પડતી રજાઓમાં નજીવા ખર્ચે સાધ્ય થઈ શકે એ હેતુથી શિક્ષકોનાજ લાભાર્થે રપેશિઅલ મે વેકેશન ક્લાસ ઉઘાડવામાં આવ્યો છે. લક્ષ્મી આંદલો કરવા આવે ત્યારે રખે મોટું ધોષા જતા !

વધુ વિગત માટે સવાઆનાની ટિકિટ મોકલી મે વેકેશન ક્લાસનું પ્રાર્થેકટસ મંગાવો.

એસ. બી. તુળપુત્રે, ડી. એમ. (લંડન)

પ્રિન્સિપાલ.

ધી વિક્ટોરિઆ ટેલરીંગ એન્ડ કટિંગ કોલેજ,

હેડ ઓફિસ:-પુના ૨.] [ખાંચ કોલેજ:-રાજકોટ (કાઠિઆવાડ)

ગણિત-ભૂમિતિ-નામું

* મુંબઈ ઇલાકાના સરકારી કેળવણીખાતાએ તેમજ પરિમહાદેવ એનર્નિસએ *
પાઠ્યપુસ્તક, ઇનામ કે લાયએરીયુઝ તરીકે મેંજુર કર્યાં છે.—

* કુમાર ગણિત ભાગ પહેલો x

[ભૂમિતિ સાથે, રૂ. ૦-૬-૦]

નવી નવમી આવૃત્તિ

નવા અભ્યાસક્રમને અનુરૂપ ભૂમિતિ
તેમજ બીજા પદ્ધતિ સાથેનું ગણકોને
અતિશય ગમ્યું છે !

* કન્યાગણિત ભાગ બીજો x

[ભૂમિતિ સાથે, રૂ. ૦-૧૦-૦]

નવી છઠી આવૃત્તિ

ચોથા ધોરણથી કોલેજ સુધીની
બાળાઓ માટે. વ. ફા. પરીક્ષાના પ્રશ્નો
સાથેનું. બાળાઓને અતિશય ગમ્યું છે !

* કુમારગણિત ભાગ પહેલો ઝ x

[નવા અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે ગુધારેલી ચોથી આવૃત્તિ, ભૂમિતિ સાથે, રૂ. ૦-૬-૦]

[ત્રીજા ધોરણ સુધીના છોકરા તથા છોકરીઓ બંને માટે ઉપયોગી]

નવા અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે ધોરણવાર ગણિતો

* અનડાગણિત ધોરણ બીજું x [કુમારગણિત ધોરણ બીજું] રૂ. ૦-૪-૦

[ભૂમિતિ સાથે ઈ. આ, છોકરા તથા છોકરીઓ બંને માટે ઉપયોગી]

* અનડાગણિત ધોરણ ત્રીજું x [કુમારગણિત ધોરણ ત્રીજું] રૂ. ૦-૪-૦

[ભૂમિતિ સાથે, ઈ. આ, છોકરા તથા છોકરીઓ બંને માટે ઉપયોગી]

* અનડાગણિત ધોરણ ચોથું [કન્યાગણિત ધોરણ ચોથું] રૂ. ૦-૪-૬

[ભૂમિતિ વિભાગ અને નામા સાથેની બીજી આવૃત્તિ]

* અનડાગણિત ધોરણ છઠું x [છોકરાઓના છઠા ધોરણ માટે] રૂ. ૦-૫-૦

નવા અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે બીજા પુસ્તકો

* અનડાનામું ભાગ પહેલો x [ધરતો દિસાળ, બી. આ.] રૂ. ૦-૩-૦

[ધો. ૪, ૫ ને ૬ છોકરા તથા છોકરીઓ બંનેને ઉપયોગી]

* અનડાનામું ભાગ બીજો x [દુકાનનો દિસાળ, બી. આ.] રૂ. ૦-૪-૦

[ધોરણ ૭ તથા વ. ફા. પરીક્ષાના છોકરાઓને ઉપયોગી]

અનડાભૂમિતિ ભાગ પહેલો [ત્રીજી આવૃત્તિ] રૂ. ૦-૨-૦

[બાળવર્ગથી ત્રીજા ધોરણ સુધીના છોકરા તથા છોકરીઓને ઉપયોગી]

* અનડાભૂમિતિ ભાગ બીજો [ત્રીજી આવૃત્તિ] રૂ. ૦-૨-૦

[ચોથા ને પાંચમા ધોરણના છોકરા તથા છોકરીઓને ઉપયોગી]

* સરલ બાળચોથી * [૧૩ મી આવૃત્તિ, રૂ. ૦-૧-૦ નામ તેવાજ ગુણ છે.]

ટીપ્પણ:—વાપરનારાં મુક્ત કોઠે વખણે છે. એકવાર મંગાવી આતરી કરો. નકલો માટે
નીચેના શીરનામે લખો. સાફ કમિસન ને બીજી ઘણી અવકૃતિ.

રતનશી પુરુષોત્તમ અનડા

દેડમાસર, મેરીબ્રાઉન મેમોરિઅલ ટ્રેનિંગ કોલેજ, બોરસદ.

બાળાઓમાં લેણી માટે

મંજુર થએલાં પુસ્તકો

ગૃહવ્યવસ્થાની વાતો	૦-૬-૦	જ્યાના પત્રો	૦-૬-૦
સુખી ઘર	૦-૩-૦	સુધડતા-સુંદરતા	૦-૮-૦
ભરતશુથણ	૦-૧૦-૦	પારસી વાનીઓ	૦-૬-૦
રઝિઆબેગમનું ચરિત્ર	૦-૩-૦	લીલીની આત્મકથા	૦-૩-૦
સ્ટેવનું શાસ્ત્ર	૦-૩-૦	ખાચણાં	૦-૫-૦

કુલ ૫૦ ચોપડી બહાર પડી છે.

સૂચીપત્ર મંગાવો

સ્ત્રી સાહિત્ય મંદિર, કેળાપીઠ-સુરત

સ્ત્રીશક્તિ મંજુર થએલું અઠવાડિક છે,

તેથી

અમદાવાદ મ્યુનિ. સ્કૂલબોર્ડ	તેની	૧૭	નકલ લે છે.
ભરુચ જિલ્લા સ્કૂલબોર્ડ	,,	૧૦	નકલ મંગાવે છે.
ભુનાગઢ વિદ્યાધિકારી સાહેબ	,,	૧૦	નકલ મંગાવે છે.
નડિઆદ મ્યુ. સ્કૂલબોર્ડ	,,	૪	નકલ મંગાવે છે.
સુરત જિ. સ્કૂલબોર્ડ	,,	૧૧	નકલ મંગાવે છે.

આપ-પણ આપની કન્યાશાળા માટે મંગાવો.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૫)

નમુનો મફત

શ્રોશક્તિ ઑફિસ, કેળાપોઠ-મુરત

મેસર્સ કાંતિલાલ ને સોમેશ્વર કૃત નવા અભ્યાસક્રમ પ્રમાણેનાં

મંજુર થયેલાં:-

ને બીજાં ધોરણવાર પુસ્તકોં વાપરે:-

ધરતું નામું ૦-૪-૬	કુદરતનો અભ્યાસ	નવીન બાળ મુખગણિત
નવીન બાળનામું ૦-૨-૬	ને પદાર્થપાઠો	ધો. ૪ હું ૦-૪-૦
નવીન બાળભૂમિતિ	કન્યા વ. ફા. માટે ૦-૮-૦	" ૩ હું ૦-૩-૦
" ધો. ૪ હું ૦-૪-૦	" ધો. ૫ હું ૦-૬-૦	" ૨ હું ૦-૨-૦
" " ૩ હું ૦-૨-૬	" " ૪ હું ૦-૫-૦	" ૧ હું ૦-૨-૦
" " ૨ હું ૦-૨-૬	" " ૩ હું ૦-૪-૦	" તથા બા. વ. } ૦-૨-૦
" " ૧ હું ૦-૨-૦	" " ૨ હું ૦-૩-૦	
" " બા. વ. ૦-૨-૦	" " ૧ હું ૦-૨-૦	

લખો:-ઈશ્વરલાલ મગનલાલ શાહ, શાહપોર-મુરત.

શાળોપયોગી પુસ્તકો: બાલોપયોગી પુસ્તકો:

ભૂમિતિની ભૂમિતિ ૦-૪-૦	÷ મોજડીનાં મૂલ્ય ૦-૨-૬
ખેડા જિલ્લાની ભૂગોળ ૦-૨-૬	÷ લોકકાના પોપટ ૦-૧-૦
આણંદતાલુકાની ભૂગોળ ૦-૧-૬	x મહાસમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત ૦-૨-૦

જે વાળી મુખર્ષી મહાકાના સરકારી કેળવણીખાતા તરફથી પાઠ્ય-પુસ્તક નર્મદિ બાળ - વાળી ધનામ લાયકેરી તરીકે મંજુર કરેલી છે.

* મુખર્ષી ના તરફી કેળવણીખાતા તરફથી વિદ્યાર્થીની લાયકેરી માટે મંજુર કરેલી છે.

સી. એચ. દવેની કંપની,

પુલ્કેશ્વર એન્ડ પબ્લિશર્સ, આણંદ.

સ્વેચ્છામા ચાલતી એક્સર્સાઈઝ દરેક જાતની દેશી કાગળમાં તેઓને મળપડે સરતી કિંગતે તૈયાર કરી આપીશું. વહેપારી અગર સ્કૂલોના નામ મલિન સસ્તા ભાવે તૈયાર કરી આપીશું. સ્કૂલોને લગતી સ્ટેશનરી મળશે. " ૮૦ પેજસ નોટબુક ભાવ રૂ. ૬૫ એકઝામીનેશન બુક રૂ. ૧૫ પાકી એક ધાની બુક રૂ. ૧૮) ઉપર મુજબના ઓસના ભાવો છે."

વધુ માટે લખો:-

શ્રી કૃષ્ણ ચેપર માર્ટ,

ડાહર રોડ-મુરત.

જાહેરખબરના નવા ભાગ

આથી સહેને ખબર આપવામાં આવે છે કે સને ૧૯૩૦ના જાન્યુઆરિથી જાહેર-ખબરના ભાવમાં ઘટાડો કરી તે નીચે મુજબ રાખવામાં આવ્યા છે.

મુદત	એક પાન	અડધું પાન	પા પાન
આખું વર્ષ	રૂ. ૮૦	રૂ. ૬૦	રૂ. ૪૦
છ માસ	રૂ. ૪૦	રૂ. ૩૦	રૂ. ૨૦
ત્રણ માસ	રૂ. ૨૫	રૂ. ૨૦	રૂ. ૧૫
એક માસ	રૂ. ૧૨	રૂ. ૧૦	રૂ. ૭

હીરા હજારો હોય પરંતુ જેની સરખામણી ન થાય તેવો

“કોહીનુર” હીરો

તો એક અને અજોડ છે. તેમ અંકગણિત તો ઘણાં થયાં;
પરંતુ આ નાનાં ગણિતની હરિદ્રાઈમાં હજી કોઈ
ફેલેલ મંદ થયું નથી.

સ્વ. લાલશંકર ઉમિયાશંકર ત્રવાડી કૃત-

અંકગણિતનાં ભૂખતત્વ

સરકારી સુધારેલા નવા અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે-

દેશીનામું અને ભૂમિતિવિભાગ સાથેની

સુધારાવધારાવાળી ૫૦ મી આવૃત્તિ બહાર પડી છે
ફિમત આઠ આના.

લગભગ ૪૦ વરસ થયાં આ ગણિત ગુજરાતી નિશાળોમાં ચાલે
છે, અને ધોરણ ૨-૩-૪ ના વિદ્યાર્થીઓ માટે બધી રીતે ઉપયોગી
અને અનુકૂળ હોવાનો શિક્ષકમંડળનો સિદ્ધ અનુભવ થયો છે. એ.
ઉત્તર ભાગના એલ્યુ. ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબે નં. ૧૬૬૧ તા. ૧૬-૫-૩૪
થી ટેક્સ્ટબુક તરીકે અસ્થાયી મંજૂર કર્યું છે.

કેટલાંક નવાં ગણિત હાલ નીકળ્યાં છે, છતાં આને જ
પહેલી પસંદગી દેશી રાખ્યો, તેમજ મ્યુનિસિપાલ તથા
લોકલબોર્ડની શાળાઓમાં મળેલ છે તે તે કાયમ છે.

ફુક્સેલરોને કમિશન સાફ મળે છે. તે માટે લખો:-

જીવનલાલ અમરશી મહેતા, અમદાવાદ.

જીવનલાલ એન્ડ સન્સ,

૧૨૮, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ; મુંબઈ-૨.

જેયંદ તલકશી એન્ડ સન્સ, વઢવાણ શહેર.

લેખનકળા-કોપિયુક

પાછળ અક્ષરો કૂટે નહિ તેવા ઉત્તમ કાગળ પર છાપેલી

૨૪ પાનાં છતાં

કિંમત દોઢ આનો

કેળવણીખાતાએ મંજુર કરેલી, શિક્ષકવર્ગમાં માન્ય
થએલી અને વિદ્યાર્થીઓને વિભૂષિત થતી અમારી
લેખનકળા કોપિયુકે માટે આજેજ લખો.

કેળવણીખાતાએ મંજુર કરેલી

લેખનકળા-કોપિયુક

માધ્યમિક શાળા માટે

નંબર ૧ થી ૩

કિંમત દોઢ આનો

ખાતાએ મંજુર કરેલો

દેશીહિસાબ ભાગ પહેલો

૪૮ પાનાં છતાં

કિંમત દોઢ આનો

દેશીહિસાબને નામે આજકાલ રાફટો ફાટી નીકળ્યો છે.
માટે ખીજ ખરીદ કરો તે પહેલાં મંજુર કરેલા માગશો
તો આપની ખાત્રી થશે.

એન. ડી. મહેતા એન્ડ કું.

નં. ૩૬૭ કાલનાદેવી રોડ-મુંબઈ ૨.

- જોડેરખખર -

તા. ૧લી નવેમ્બરથી

કોઈપણ બુકસેલર પાસેથી

માગી લેા.

ગુજરાતી ગુજરાતી કૌપિયુક નં. ૧ થી ૫
દરેકની કિંમત ૧ આનો.

એકઆના ગુજરાતી કૌપિયુક નં. ૧ થી ૫
દરેકની કિંમત ૧ આનો.

એકસામટી ખરીદનારને સાડું કમિશન મળશે.

કિંમત સંબંધી કંઈ પણ ફેરફાર હોય તો

નીચે બતાવેલા સરનામે લખો.

ધી ગુજરાત એન્ડિયન્ટલ બુક ડીપો,

ગાંધીરોડ, રતનપોળને નાકે,

અમદાવાદ.

પુસ્તકે હજી] [અંક ૫-૬ -

મે-જુન સને ૧૯૨૫

ગુજરાત

Registered

No. B 43.

સામિય

ત્રી.
એચ ટી ઘોઘારી, બી જે, એમ પી સી ટી

અનુક્રમણિકા

ક્રમ નંબર	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	હિંદુસ્તાનની પ્રાથમિક કેળવણીનો ઇતિહાસ	૧૮૯
૨	આમશુદ્ધાગ્રહ	૨૦૩
૩	વ્યાકરણશિક્ષણ અને તેની પદ્ધતિ ..	૨૦૭
૪	ભૂમિતિશિક્ષણ-નીચલા પ્રાથમિક ધોગ્રહો માટે	૨૧૦
૫	શારીરિક કેળવણી ને ગ્રાઉટ ગમતો ...	૨૨૦
૬	પદાર્થપાઠ ..	૨૨૩
૭	ધોરણ ૩ ભુ (પદાર્થપાઠ) ...	૨૨૬
૮	ચિત્રકળા ...	૨૨૮
૯	દરેક વિષયનો પગપગ સમ્બંધ ..	૨૩૧
૧૦	જાનાવયના મંદાર ...	૨૩૫
૧૧	શિક્ષકનું ધ્યેય ...	૨૩૬
૧૨	ગ્રાઉટને મદદ ...	૨૩૭
૧૩	ઇતિહાસ ...	૨૩૮
૧૪	ખાનગી બાહેરખાનગી ...	૨૫

કેળવણીખાતાના હુકમથી

તંત્રી અને પ્રકાશક (ફેબ્રુઆરિ ૧૯૩૫ થી)

હીરાલાલ ત્રિકમલાલ ધોધારી બી. એ, એસ. ટી. સી. ડી.

હેડમાસ્ટર પ્રે. સ. ટ્રેનિંગ કોલેજ, અમદાવાદ

(સર્વ હક સ્વામીન ગણ્યા છે)

નામદાર રાજેનરાહ પાંચમા જયોર્જનો

રૌપ્ય મહોત્સવ

લૈરવી ગઝલ

(જેવી કરે છે દરબી—એ રાગ)

આનંદ આજ ઉરમાં,
ઉભરાય છે અનેરા;
આંચો ફેંપેરી ઉત્સવ,
મહારાજ જયોર્જકેરો.—આનંદ. ૧

રાજ્યાભિષેક દિનથી,
પુરાં પચીસ વર્ષે;
મંગળ પ્રસંગ આંચો,
ઉજવો અતુલ હૂંપે.—આનંદ. ૨

સુંદર અશોક તરુનાં,
પચો પચીસે લાવો;
તોરણ બનાવી તેનું,
નિજ દારને દીપાવો.—આનંદ. ૩

કુંકુમતણા પચીસતો,
શુભ સાર્થીઆ પુરાવો;
હળદર અખીલ શુભાલે,
ઘર આંગણું સુઢાવો.—આનંદ. ૪

કુલડાં પચીસ જુથી,
ફૂલહાર બે બનાવો;
નૃપરાણી શુભકરે,
ધરૂં પુષ્પથી વધાવો.—આનંદ. ૫

નિજ ઇષ્ટમંદિરે જઈ,
ઘંટા પચીસ ગજવાવો;
પ્રભુપ્રાર્થના કરીને,
આરોગ્યયુગ્મ યાચો.—આનંદ. ૬

દીવા પચીસ પ્રગટી,
દીપમાળ ઝગઝગાવો;
દીપોત્સવી સુખે આ,
ઉત્સવ રુડો દીપાવો.—આનંદ. ૭

જયના પચીસ ધ્વનિની,
શુભ ગર્જના ગજવાવો;
રાજેન્દ્રરાશીકેરે,
દીર્ઘાયુ શુકલ મોગો.—આનંદ. ૮

પ્રેમચંદ રામચંદ,
ટ્રેનિંગ કોલેજ,
અમદાવાદ.

સાકરલાલ પુરુષોત્તમ શુક્લ
હૃડમાસ્તર, પ્રેક્ટિસિંગ સ્કૂલ.

ગુજરાત સાઠ્ઠાપત્ર

પુસ્તક ૬૪] મે-જુન ૧૯૩૫ [અંક ૫-૬ મો

પ્રજની ઉત્તરિતો આધાર તેની કેળવણી પર છે; અને કેળવણીનો આધાર તેના શિક્ષકો ઉપર છે. આ સૂત્ર જેટલું વહેલું અમલમાં આવે તેટલી વહેલી ઉત્તરિત.

હિંદુસ્તાનની પ્રાથમિક કેળવણીનો ઇતિહાસ

પ્રાચીન સમયની કેળવણી:—પ્રાચીન હિંદમાં પાઠશાળાઓમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ આપાતું હતું અને એ શાળાઓમાં વાચન, લેખન અને ગણિતનો અભ્યાસ કરવામાં આવતો હતો. અત્યારે પણ આખા દેશમાં આવી પાઠશાળાઓ ઘણી છે. 'આર્ય લોકતંત્ર'ની શરૂઆત થઈ સારથી હિંદમાં ગામડામાં આપના શિક્ષણનો ઇતિહાસ શરૂ થાય છે. શિક્ષક એવા લોકતંત્રનો એક અધિકારી માણસ હતો. તેને કરવેસથી મુક્ત એવી જમીનનો એક ટુકડો અથવા તો ગામની નીપજમાંથી અમુક હિસ્સો આપવામાં આવતો. એ સમયમાં જે શાલાણુ હોય તે શિક્ષક થતો અને તે ઉપરાંત તેનું કર્તવ્ય ગામમાં રહેતા સઘળા લોકો વતી તે ગામના દેવની પૂજા કરવાનું હતું. વળી હમી શાંતિનાં બાળકોને વાચન, લેખન અને ગણિતનું જ્ઞાન આપવું તેમજ અંથેમાં સંગ્રહિત થએલા અને જેનું પૌરણિક વાર્તાઓમાં સમર્થન થએલું હોય એવા નીતિના નિયમો શીખવવા એ તેને અંગે તેનું ખીજું

કર્તવ્ય હતું. પાઠશાળાનો શિક્ષક પોતે બણાવે તેના બદલામાં તે વેતન અથવા તે વિદ્યાર્થીઓ અને તેમનાં માળાપો તરફથી ગળતી દક્ષિણા લેતો.

હિંદુ ગ્રામતંત્રની શાળાઓનું વિશિષ્ટ લક્ષણ એ હતું કે તે પાઠશાળાઓ પ્રગતત્ત્વવાળી હતી. વળી તેમાં જે શિક્ષણ આપવામાં આવતું તે સામાન્ય રીતે આધ્યાત્મિક નહિ પણ અમુક વહેવાર અથવા તે ભૌતિક ભાવનાવાળું હતું. આર્ય લોકો જ્યારે પૂર્વમાં અને દક્ષિણમાં પ્રસરી ત્યારે તેઓએ આર્ય નહિ એવી જાતિઓને પોતાનામાં કમે કમે ભેળવી લીધી અને તેમને હિંદુ બનાવી દીધા; તેવી જાતિઓના દેવોને તેમનાં પુરાણોમાં સ્થાન આપ્યું અને આર્ય એવી જે સારા વર્ગની જાતિઓ હતી તેમને પોતાનામાં ભેળવવા માટે તેમની નવી જાતિઓ બનાવી ઉપસા વર્ગની ચાર જાતિઓમાં તેમને સ્થાન આપવામાં આવ્યું. પાઠશાળાઓમાં આ હંચી જાતિઓનાં બાળકો દાખલ થઈ શકતાં અને આ રીતે આ પાઠશાળાઓમાં પ્રગતત્ત્વ સમાજેલું હતું. પણ જેઓ જાતિની બહાર હતા, જેઓ અરૂપરૂપ ગણાતા હતા અને દેશના જે અસંખ્ય મૂળ વતનીઓ હતા તેમનાં બાળકો આ શાળાઓમાં દાખલ થઈ શકતાં નહોતાં.

ગામડાંની પ્રાથમિક શાળાઓનું જીતું ગૌણ લક્ષણ જે ભૌતિક ભાવનાવાળું હતું (એટલે કે આ પાઠશાળાઓમાં આધ્યાત્મિક શિક્ષણ આપવાને બદલે) તે કેળવણીએલું હતું તે કદાચ અનુભવી પમાડે તેવું છે, પણ એનું કારણ એ છે કે ગામનો પુખ્તરી શાળાનો શિક્ષક પણ હોતો, છતાં પણ જે બાળકો બ્રાહ્મણ જાતિનાં ન હોય તેમને શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરાવવાની તેને ખાસ મના હતી. આથીજ ધાર્મિક ભાવના લોકોના જીવનમાં ઓતપ્રોત થઈ હતી તોપણ શાળાઓ તો ભૌતિક શિક્ષણ આપવાનું સ્થાન થઈ પડી હતી. પૌરાણિક કથાઓમાંથી જાતિના નિયમો સ્વીકારવામાં આવ્યા હતા અને દિવસના કામકાજના આરંભમાં પ્રાર્થનાઓ કરવામાં આવતી, પણ સીધી રીતે ધાર્મિક શિક્ષણ આવી પાઠશાળાઓમાં આપવામાં આવતું નહિ. બીધ ધર્મના પ્રચારને લીધે જાતિઓ શિથિલ થવા લાગી અને શાળાઓની વહેવાર ભાવનાને બળ મળ્યું. હિંદુ ધર્મ ઉપર બૌદ્ધધર્મની પ્રબળ અસર થઈ હતી અને થોડો વખત તો બ્રાહ્મણ પુખ્તરીની મહત્તા નાશ પામી. પાઠશાળામાં યુરુઓ બદલાવા એટલે તે શાળાનું લક્ષણ પણ બદલાયું.

હિંદુ સમયમાં પાઠશાળાનો ગુરુ-આચાર્ય બ્રાહ્મણ વર્ગનો હોવો જોઈએ એવી જે પૃથા હતી તેમાં ફેરફાર થયો, અને બ્રાહ્મણ સિવાય

ઇતર જાતિનો મનુષ્ય પણ શુરુ થઈ શકતો. આ ફેરફાર બૌદ્ધ સમયથી શરૂ થયો. આ પ્રમાણે દેશની પ્રાથમિક શાળાઓને ભૌતિક ભાવનાંવાળી બનાવવામાં આ બીજું પગલું લેવામાં આવ્યું. પછીથી પણ આમાં ફેરફાર થયો નહિ; કારણ કે બૌદ્ધ અને હિંદુ ધર્મ કેટલાક સૈકાઓ સુધી સાથે સાથે પ્રવર્તી રહ્યા હતા અને આખરે ફરીથી બ્રાહ્મણ ધર્મ પ્રબળ થયો તોપણ આ પૃથા ચાલુજ રહી.

મધ્યયુગની કૃષ્ણવણી:—પ્રાચીન અને મધ્યયુગના હિંદુ અને મુસલમાન બાદશાહોએ રાજની તીવ્રેરીમાંથી ખરચ આપીને કૃષ્ણવણીના ફેલાવા માટે કંઈકે કંઈ હનું. પણ તે પ્રયત્ન ખાસ વખાણને પાત્ર નહોતો. કૃષ્ણવણીની જે સગવડ રાજ્યોએ અથવા બાદશાહોએ કરી હતી તે આખી પ્રગતિ માટે ન હતી. પણ જેઓ કૃષ્ણવણીની સગવડનો લાંબા લઈ શકે તેવા ખાસ વર્ગને માટે તેવી જોગવાઈ કરી દેવામાં આવી હતી. કૃષ્ણવણીની સુરેખ યોજના ઘડી કાઢવામાં આવી નહોતી. રાજ્યોએ જે પાદશાળાઓ સ્થાપી હતી અથવા તેમની અંગત નજર આગળ જે પાદશાળાઓ રહી હતી તે તેમની દાનદક્ષિણાને લીધે થોડા વખત આબાદ રીતે ચાલુ રહી હતી. મંદિર કે મસ્જિદના તાળાની અથવા તો ન હોય તેવી પણ પાદશાળાઓ ત્યારે તેમનો સંસ્થાપક મરી જતો અથવા તો કૃષ્ણવણીના કાર્યપરવે તેનો ભાવ ઉડી જતો ત્યારે શુરુ અને વિદ્યાર્થીઓ શાળાનાં મકાનો છોડી દેતા. વધારામાં, વળી તે વખતે દેશની સ્થિતિ પણ એક સરખી રહેતી નહોતી. મુસલમાન સમયના ૭૦૦ વરસના અરસામાં દેશમાં વારંવાર વિગ્રહો અને લડાઈઓ થતી; આને લીધે રાજકર્તાઓને કૃષ્ણવણીના વિકાસ અથવા ફેલાવા માટે વિચાર કરવાને ભાગ્યેજ વખત મળતો. તેઓ વધારે દેશ અને સત્તા મેળવવા માટે સતત પ્રયત્નો કર્યા કરતા. કૃષ્ણવણી માટે જે તેઓ ખર્ચ આપતા તે તો તેમના ખાનગી ખર્ચ પેટે હતું. વાસ્તવિક રીતે રાજ્યો તરફથી મળતી અનિયમિત નાણાની મદદથી નહિ પણ સામાન્ય જનસમુદાય તરફથી કૃષ્ણવણીને માટે રકમ મૂકવામાં આવતી; અને આવી મદદ મેળવતી શાળાઓ આબાદ થએલી હતી. અઢારમા શેકમાં કૃષ્ણવણી આગળ વધી શકે એ બાકુ મુસ્લેલીશરી બાબત હતી; કારણ કે હિંદુસ્તાનમાં સર્વોપરિ સત્તા મેળવવા માટેના ઝઘડામાં એકલા હિંદુઓ (મરાઠા, સીખ વગેરે) અને મુસલમાનો નહિ, પણ ફ્રેંચ અને અંગ્રેજ લોકો પણ સંડોવાયા હતા. પરિણામ એ આવ્યું કે દેશમાં ધોર અસાનતો અંધાર છાઈ રહ્યા હતા.

ધ્વાસીના યુદ્ધ (૧૭૫૭) પછી જ્યારે અંગ્રેજોની સત્તા કાંઈક સ્થાયી થઈ ત્યારે ત્યાં એ સમદેશી સંસ્થાઓનાં જોડકાં પ્રવર્તતાં જોવામાં આવ્યાં હિંદુઓ માટે પાઠશાળાઓ અને તોલ (ગામડીશાળા) અને મુસલમાનો માટે મદ્રેસા અને મકતબો. આત્યારે પણ હિંદુસ્તાનમાં એવી જે જે દેશી સંસ્થાઓ ટકી રહી છે તે સંસ્થાઓ જે કે જુદા જુદા પ્રાંતોમાં છે તોપણ તેમની જંધાણપદ્ધતિ, વ્યવસ્થા અને શિક્ષણની જાળતમાં તેઓ એકબીજાને દેખીતી રીતે મળતી આવે છે. પ્રાંતિક લક્ષણો અને રીતરિવાજોમાં જે તફાવત છે તેની અસર ગામડી શાળાઓના શિક્ષણ ઉપર થઈ નથી. બંગાળાની પાઠશાળા તે મદ્રાસની ગીચ સંસ્થાને મળતીજ છે. સિંધની મુહશાશાળા અને મંયુક્ત પ્રાંતના મકતબ વચ્ચે કશો તફાવત નથી. કલકત્તા દેશને બાજુએ મૂકીએ તો આખા દેશની પાઠશાળાઓ હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોમાં ત્રણ જાતોનાં-હિંદુ-મુસલમાન અથવા સીખ લોકોએ સ્થાપી હતી. હિંદુ પાઠશાળાઓમાં એકસરખું ભૌતિક ધ્યેય રાખવામાં આવ્યું છે, જ્યારે સીખ ગુરુમુખી શાળાઓમાં અને મુસલમાની મકતબોમાં આધ્યાત્મિક તત્ત્વ પ્રધાનપણે રાખવામાં આવ્યું છે. મુસલમાન કોઈ તેમની શાળાઓમાં કુરાન સીખવાનો આગ્રહ રાખે છે અને સીખ કોઈ તેમના પહેલા ગુરુ નાનકનાં આનાવચનો જે તેમના “ગ્રંથસાહેબ” છે, તે શીખવે છે. મુસલમાની અને ગીચ પાઠશાળાઓમાં આ આધ્યાત્મિક શિક્ષણના તત્ત્વ સિવાય એ ત્રણ જાતોની પાઠશાળાઓમાં છેક નજીક ભેદ જોવામાં આવે છે.

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના સમયની કેળવણી:-મિશનરીઓ અથવા તો ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની તરફથી કેળવણીના ક્ષેત્રમાં જે પહેલ વહેલા પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા તે ઘણે ભાગે મદ્રાસ અને બંગાળા ઇલાકામાં થયા હતા. અંગ્રેજ સંસ્થાનિકોએ કેળવણીનું કામ આદર્યું હતું તેના સૌથી જુના દાખલા ઉપરથી માલમ પડી આવે છે કે ઇ.સ. ૧૫૭૭માં રાઉરખોઈ વાર્ષિક ૫૦ પાઉંડના પગારથી શિક્ષક તરીકે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો. ઇ. સ. ૧૬૮૭માં ડિરેક્ટરોની કોર્ટે મદ્રાસ શહેર માટે મ્યુનિસિપાલિટિ બનાવવા મંજૂર રીતે મૂચન કર્યું. એજ વરસના ૨૮મી સપ્ટેમ્બરના કાગળમાં તેમણે મ્યુનિસિપલ સત્તાધારીઓને કેળવણીના કાર્યનાર વિષે નીચે પ્રમાણે મૂચનાઓ કરી હતી: “તેમને આપવામાં આવનાર હકપત્રથી મળેલી સત્તાની રૂબરૂ “એડમીનિસ્ટ્રેટીવ ડોઈ,” જેન્ડુ, મુર, અથવા જીન્ડુ હિંદી બાળકોને અંગ્રેજી શીખવવા માટેની એક અથવા વધારે મક્કત શિક્ષણ આપનારી

શાળાઓના મકાન માટે, શાળાના શિક્ષકોના પગાર માટે, અને કમે કમે એવાં બીજાં સારાં કામોના ખર્ચને પહોંચી પળવા માટે કરવેરા આંકડો ઉધરાવી શકશે. તેમનું બંધારણ એવી રીતનું થશે કે જેમાં અમારો પ્રેસિડેન્ટ અને સભા તેમની ચર્ચા અને દરવેરો ઉપર અંકુશ લાવી શકશે.” આ કાગળ ગળ્યા પછી ગવર્નર થેલે મ્યુનિસિપાલિટિની એક સભા સ્થાપી અને તેને કેળવણીને માટે કર ઉધરાવવાનું કહેવામાં આવ્યું. આ સભાએ કર ઉધરાવ્યો પણ શાળાઓ ઉઘાડવાની બાબતમાં કંઈ કર્યું નહિ; તેમજ કેળવણીની એકે યોજના પણ ઘડી કાઢી નહિ. થોડાંક વરસ સુધી ગવર્નરે રાહ જોઈ, અને જે કરવેરાના પૈસા ભેગા કરવામાં આવ્યા હતા તે વડે એકે શાળા ઉઘાડવામાં આવી નથી એમ તેને માન્ય પડ્યું એટલે તેણે તે વેરાના પૈસા જે ભેગા થયા હોય તે બધા સરકારી તીન્નેરીમાં ભરી દેવાનું સભાને કહ્યું. પૈસા ભરાઈ ગયા, પણ સરકારે પણ કંઈ શાળાને મદદ કરી નહિ કે કંઈ શાળા ઉઘાડી નહિ.

ઇ. સ. ૧૭૮૭ના જુન માસમાં મદ્રાસમાં નગાયાપા હોદ્દરાઓનું એક આશ્રમ ખોલવામાં આવ્યું અને એથી હિંદુસ્તાનમાં નહિ પણ આખી દુનીયામાં પ્રાથમિક શિક્ષણનો એક યુગ શરૂ થયો. સુપ્રસિદ્ધ ડોક્ટર ઓન્ડ્રુએલ તેના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ હતા. અંસ્થાની શરૂઆતથીજ તેને ઘણી મુશ્કેલીઓ નડી હતી. પહેલાં તો પૈસાની જોગવાઈ ન હોવાને લીધે દાખલ થયા આવતા ઘણા અરજદારોને ના પાડવી પડી હતી; બીજું તેમને મદદ કરી શકે તેવા જાહેશ શિક્ષકોની અછત હતી. બીજી મુશ્કેલીના પરિણામે તેમણે શિક્ષણની એક યોજના શોધી કાઢી જે મોનિટર પદ્ધતિ નામે જાણીતી થઈ છે. બેલ કે મદ્રાસ પદ્ધતિ તરીકે ઓળખાતી એવી આ પદ્ધતિથી માન્ય પડી આવ્યું કે કેળવણી સરસ રીતે અને થોડા ખર્ચે આપી શકાય. ઇંગ્લેન્ડમાં તેમજ હિંદુસ્તાનમાં પણ વિદ્યાર્થી-શિક્ષકની પૃથા આવે છે તે બેસની આ મદ્રાસ પદ્ધતિનું રૂપજ છે.

૧૮૧૪ના ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનમાંની એક કક્ષમના આધારે કેળવણીના ખર્ચ બદલ દર વરસે એક લાખ રૂપીઆ ખર્ચવા ગવર્નર જનરલને સત્તા આપવામાં આવી હતી. હિંદી જમીનમહેસુલમાંથી કેળવણીને હિસ્સો મળવાનો હક આવી રીતે કાયદાથી પહેલપહેલો સ્વીકારવામાં આવ્યો. ડિરેક્ટરોની કોર્ટે આ કક્ષમ ગવર્નર જનરલને લખી જણાવી, પણ તેમની પાસે એકે મોકલ યોજના હતી નહિ. ૧૮૧૪ના જુનની ૩૩ તારીખનો એક ખરીતો તેમણે ગવર્નર જનરલને લખી મોકલ્યો અને તેમાં

ચોક્કસ યોજનાઓ થકી કાઢવાનું તેને ફરમાવવામાં આવ્યું હતું અને સાથે સાથે પૈસા કેવી રીતે ખર્ચવા તેની રીતો બતાવી હતી. તેઓએ પ્રાથમિક કેળવણીને બદલે હિંદુસ્તાનનાં તત્ત્વજ્ઞાનનાં શાસ્ત્રો, કાયદાઓ, ખગોળ, ભૂમિતિ, અક્ષરગણિત વગેરે શાસ્ત્રો સહિત હિંદુસ્તાનની ઉંચા વર્ગની કેળવણીના અભ્યાસ પાછળ પૈસા ખર્ચવાની જરૂર જણાવી હતી. આ ખરીતામાં ગામડાંની શાળાઓમાં જે સ્વભાષામાં શિક્ષણ આપાતું હતું તેનો ખાસ નિરોધ કરવામાં આવ્યા નહોતો. હિંદની આંતરિક રાજનીતિનું જે ખાસ લક્ષણ છે અને જે દેશના કેટલાક ભાગમાં પ્રચલિત છે અને જે વડે જમીન ઉપજમાંથી અમુક રકમ લઈને, તેમજ ગામડાંના શિક્ષકોને મારે અમુક ફંડો ઉઘા કરીને, અને તેમ કરીને તેમને પ્રમ્ના નોકર તરીકે સ્વીકારીને, લોકોને શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, તે લક્ષણનો આ પ્રશ્નને ખાસ મંતોપપૂર્વક નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો હતો. વળી તેઓએ આગ્રહપૂર્વક જણાવ્યું હતું કે સરકારે શિક્ષકોના વ્યાજબી હકો અને તેમને પીછ જે છુટ હોય તેનું રક્ષણ કરવું.

તાજ સમયની કેળવણી:—૧૮૩૫માં લોર્ડ મેકેલેની સલાહથી લોર્ડ બેન્ટિનકે એવું દરાવ્યું કે કેળવણીને મારે જે ફંડ ઉઘું કરવામાં આવ્યું છે તેનો સૌથી સારો ઉપયોગ માત્ર અંગ્રેજી શિક્ષણ આપવામાં થઈ શકશે. એજ વરસમાં આદમે અંગાળાના શિક્ષણની ચાર વરસની આંકણી શરૂ કરી. તેને માલમ પડ્યું કે શિક્ષકો સરળ સ્વભાવના પણ ગરીબ અને અજ્ઞાન હતા. તેમને ધંધાને અંગે ધણું થોડું મળતું અને તેજ પ્રમાણમાં તેઓ ધંધા પ્રત્યે માન રાખતા. ઉપાદેશા હામની અગત્ય તેઓ સમજતા નથી. તેઓએ ધંધા મંચંધી કશે વિચાર કર્યો જણાવતો નથી, તેઓ તેમના વિદ્યાર્થીઓના મન ઉપર કેટલી ભારે અસર ઉપજાવી શકે તેનો તેમને ખ્યાલ નથી અને એથી તેઓ તેમના ઉંચામાં ઉંચા કર્તવ્યને વિસરી જાય છે; નહિ તો જો તેમને તેમની પોતાની સત્તાનો અને કર્તવ્યનો વધારે સારો ખ્યાલ હોત તો તેમના જોદ્દાને અંગે એ કર્તવ્ય કેટલા ઉંચા પ્રકારનું છે તે તેઓ સમજી શકત. તેઓ તેમના વિદ્યાર્થીઓની શુદ્ધિ ઉપર એક યાંત્રિક અસર નીપજાવે છે. શિક્ષકોની વિદ્યાર્થીઓ ઉપરની નૈતિક અસરની ખાખતમાં તો તેમની ભાવનાઓ, ટેવો કેળવવી, તેમના મનોવિકાર અને લાગણીઓ ઉપર અંકુશ રાખવો કે તેમને સન્માર્ગે દોરવી, વગેરે ખાખતમાં પ્રપત્ન કરવો એવો ખ્યાલ તો તેમના આદર્શમાં હતો આવ્યો નથી. મિ. આદમે આવી શાળાઓને કાન્ટો આપવાની અને

એંગ્લોવર્નાક્યુલર શાળાઓ જે આજુ થઈ હતી તેમની સાથે તેમનો સંબંધ બેઝવાની બલામણુ કરી હતી. મિ. આદમના સમયથી ૧૦૦ વરસ સુધીમાં પ્રાથમિક શાળાઓના આદર્શમાં કંઈ ફેર માલમ પડ્યો નથી.

પહેલાં તો ફ્રીની આંશિક સિવાય શાળાના તમામ ખર્ચ માટે સરકાર જવાબદાર હતી. પણ થોડા વખતમાં એવું માલમ પડ્યું કે આ વ્યવસ્થાને બદલે જે શાળાઓ ખાનગી બહીષ્ટ નીચે હોય તેને ગ્રાન્ટ આપવાની યોજના રાખવી એ વધારે કરકસરવાળી બાબત છે. વળી વિદ્યાર્થીઓએ જે પ્રમાણે અભ્યાસમાં પ્રગતિ કરી હોય તે પ્રમાણે બદલો આપવો. બીજી રીતે કહીએ તો પરિણામ ઉપર ગ્રાન્ટનો આધાર રહ્યો, એવી રીતનું આ યોજનાનું સ્વરૂપ થયું. ૧૮૭૧-૭૨માં આ યોજના ચોક્કસપણે સ્વીકારવામાં આવી અને પછીથી ૧૮૮૨માં કેળવણી કમિશને તેને સંગતિ આપી. આ યોજનાથી શાળાઓ એટલી ઝડપથી વધી કે નાણાં ખુટી પડવા લાગ્યાં; એટલે બદલાની રકમ થોડી કરવામાં આવી અને તે મેળવવા માટેની સરતો વધારે આકરી કરવામાં આવી. શાળાઓ તો વધવા લાગી. ૧૯૦૧માં પરિણામના આધારે બદલો અથવા ગ્રાન્ટ આપવી એ સિદ્ધાન્તને સરકારે તજ દીધો અને એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું કે શિક્ષકોને દર ત્રણ મહીને ખોરાકીલાત્યું આપવું તેમજ શાળા અને તેની તપાસણી ઉપરથી નક્કી થએલા તેના લક્ષણ પ્રમાણે વરસની આખરે વધારાની રકમ આપવી. ૧૯૧૧માં આ પદ્ધતિમાં થોડો ફેરફાર કરવામાં આવ્યો અને સ્થાનિક મંડળો (જિલ્લાબોર્ડ અને મ્યુનિસિપાલિટીઓ) મારફતે ખોરાકીલાત્યું અમુક વખતે આપવાનું, તેમજ પછીના વરસમાં લાયકાત પ્રમાણે મેળવેલાં દોકડાના આધારે જે ગ્રાન્ટને માટે તે શાળા લાયક હોય તે ગ્રાન્ટ આપવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. પ્રાથમિક શાળાઓની પરીક્ષા પાછી દાખલ કરવાને, અને શિક્ષકોને પગારનાં એક હિસ્સા તરીકે નહિ પણ વધારા તરીકે શાળાના પરીક્ષાના પરિણામ પ્રમાણે કંઈક બદલો આપવાને આજો દેશ વાસ્તવિક રીતે એકમત હતો.

પ્રાથમિક કેળવણીનો વિકાસ:—૧૮૫૪ અને ૧૮૫૯ ના અગત્યના ખરીતાઓનો ઉદ્દેશ એ હતો કે ફરજિયાત કર નાખી તે દ્વારા સરકારની દરમિયાનગીરીથી પ્રાથમિક કેળવણીનો ફેલાવો કરવો. કેળવણી માટેનો આ કર ઉધરાવવામાં આવ્યો નહિ, અને ઘણાખરા

પ્રાંતોમાં મદદ માટે મળતી ગ્રાન્ટોમાં પુષ્ટ આપવા ફોની ઉધરાત આજુ રહી. પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે નાણાની જગવાઈ માટે ચોક્કસ અને સતોપપૂર્વકની યોજના હજુ થઈ નથી અને તે ખાગતનું હમણાનું પ્રકરણ તો અશકય વસ્તુસ્થિતિને થોડા નાણાથી પહોંચી વળવાનો એક જતનો લાંબો ઝગડો છે.

૧૯મા સૈકાના છેલ્લા ત્રણ દાયકાના સમયમાં રથાનિક સ્વરાજ્યતંત્ર વિકાસનું હતું અને તે સંબંધમાં દરેક પગથીએ પ્રાથમિક કેળવણી ઉપરના અંકુશનો પ્રશ્ન વિચારવામાં આવતો હતો. ૧૮૭૩માં સરકારને એવી સત્તા આપવામાં આવી કે તે મ્યુનિસિપાલિટિને શાળાઓ સ્થાપવાની અને નિર્માણવાની ફરજ પાડી શકે. ૧૮૮૨ માં મ્યુનિસિપાલિટિઓને પોલિસના ખર્ચના બોજામાંથી મુક્ત કરવામાં આવી, તે એવી શરતે કે તેઓએ તે ખર્ચના પૈસા કેળવણીના કામમાં લેવા. ૧૮૮૨ ના કેળવણી કમિશને જણાવ્યું કે પ્રાથમિક શિક્ષણની સઘળી મંસ્થાઓનો રથાનિક સ્વરાજ્યતંત્ર ને હિંદમાં વિકાસનું જન્ય છે તેની સાથેના સંબંધને તેઓ ધણે અગત્યનો ગણે છે. ૧૮૮૨-૮૫ ના અરસામાં ઇંગ્લંડની પરમણી કાઉન્સિલો અને ગ્રામ્ય ગિલ્ડાઓડોના ધોરણે રથાનિક સ્વરાજ્યતંત્ર દાખલ કરવા ધારાસભાઓએ કેટલાક અગત્યના ધારા પસાર કર્યા હતા. આમાંના બે એટલે કે ‘મ્યુનિસિપલ એક્ટ’ અને ‘રથાનિક સ્વરાજ્ય એક્ટ’ દેશમાં પ્રાથમિક કેળવણીનો ફેલાવો કરવામાં ધણા અગત્યના થઈ પડ્યા. ૧૮૮૪ માં મ્યુનિસિપલ કમિટીઓને પ્રાથમિક શાળાઓના સંબંધમાં અમુક અમુક મર્યાદિત સત્તા આપવા અધિકાર મેળવવામાં આવ્યો. રથાનિક મંસ્થાઓના અંકુશથી માધ્યમિક કેળવણીને મુકાબલે પ્રાથમિક કેળવણીનો વિકાસ થયો, પણ પછીથી જંગાળા અને મદ્રાસ સિવાયના બીજા સઘળા પ્રાંતોની ગિલ્ડાઓડો અને મ્યુનિસિપાલિટિના સીધા વહીવટ નીચેની પ્રાથમિક શાળાઓની સંખ્યામાં ઝડપથી વધારો થયો.

પ્રાથમિક શિક્ષણ મારેની માગણી વધતી ગઈ અને એક દરાવ લાવી આ પ્રશ્ન તરફ હિંદી સરકારનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું. ૧૯૧૦માં વડી ધારાસભામાં જી. કે ગોખલેએ એક ખરડો રજુ કર્યો. તેમણે આગ્રહ કર્યો કે આખા દેશમાં પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજિયાત કરવાની શરૂઆત કરેલી જોઈએ. આ ખરડો કાયદારૂપે પસાર થયો નહિ પણ ૧૯૧૩માં સરકારે એક નવી કેળવણીને લગતી નીતિ અખત્યાર કરી અને સઘળા પ્રાંતિક સરકારને જણાવ્યું કે પ્રાથમિક કેળવણીને લગતા જે જે

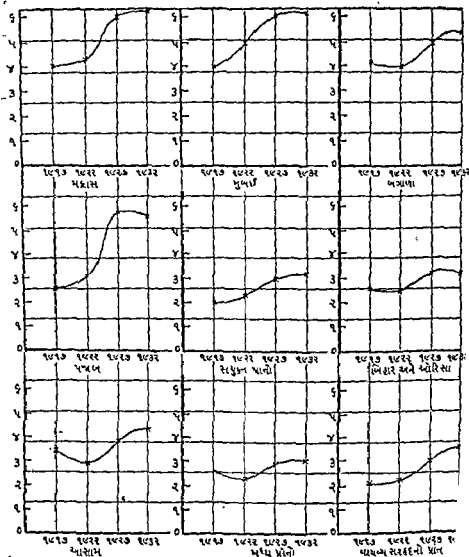
પ્રશ્નો હોય તે તરફ વધારે ધ્યાન આપવું. ૧૯૧૮-૨૦ના અરસામાં ૧૯૧૯ના ડિસેમ્બરમાં પાલાંમેન્ટનાં બંને સભાગૃહોએ જે ‘ હિંદી રાજ-તંત્રનો કાયદો ’ પસાર કર્યો હતો તે બરાબર અમલમાં મુકાય તે સંબંધી ચોજનાઓ ધડવામાં હિંદી સરકાર ચુંચાઈ હતી. આ અરસામાં હિંદની પ્રાંતિક સરકારોને સાંવજનિક કેળવણીની જરૂર જણાઈ અને તેમણે સ્થાનિક સત્તાઓને પોતપોતાના વિસ્તારમાં ફરજિયાત પ્રાથમિક કેળવણી દાખલ કરવાની સત્તા આપવા કાયદાઓ પસાર કર્યા. જુદા જુદા પ્રાંતોમાં આ કાયદાઓમાં તફાવત રહેલો છે, અને વળી સ્થાનિક સત્તાઓને આપેલી સત્તાઓમાં પણ ઘણો ફેર રહેલો છે. કેટલાક પ્રાંતોમાં આખા વિસ્તારમાં આ કાયદાઓ લાગુ પડી શકે તેમ છે, જ્યારે બીજા પ્રાંતોમાં માત્ર શહેરી વિસ્તારમાં તેનો અમલ થાય તેમ છે. કેટલાકમાં છોકરા અને છોકરીઓની કેળવણી માટે સગવડ કરવામાં આવી છે, જ્યારે બીજા પ્રાંતોમાં માત્ર છોકરાઓની કેળવણી માટે તેમ કરવામાં આવ્યું છે. હિંદુસ્તાનની કેળવણીના ઇતિહાસમાં ૧૯૨૨-૩૦ સુધીનાં વરસો સૌથી વધારે ઉત્સાહ-જનક યર્ષ પડ્યાં હતાં. આ સમય વિશે લખતાં હિંદી સરકારના કેળવણીખાતાના કમિશ્નર રસ જયોન્ એન્ડર્સને જણાવ્યું છે કે લોકનો ઉત્સાહ એટલો જધો વેગવાળો હતો કે પહેલાં નહિ હોય એટલી અડપથી બાળકો શાળામાં દાખલ થવા લાગ્યાં, લોકોના માનસમાં કેળવણીની અમૂલ્ય વિશે છેક બાળક જેવો વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો, બાળક ભાગ્યવંત લોકો પ્રત્યે ક્ષમાનાં બીજ વવાયાં, જેના વડે એક ભણેલા હિંદુસ્તાનનાં સ્વપ્નાં ખરાં થઈ પડે એવા ઉચ્ચાભિલાષી અને સુઅચિત કાર્યક્રમો ઘડાયા, મુસલમાન લોકો પણ પોતાની ભૂતકાળની જે ખામીઓ હતી તે દૂર કરવા આતુરતાથી આમળ વધવા લાગ્યા, અને સ્ત્રીઓ કન્ધાકેળવણી વિરદ્ધ જે જે પ્રાચીન લાગણીઓથી કિંદલા હતા તેના ઉપર દર્દો કરવા લાગી. ધારા-સભાની સંપૂર્ણ સંમતિથી સરકારે કેળવણીને માટે એટલી મોટી રકમો ખર્ચવા માંડી કે જે દસ વરસ પહેલાં વહેવાર નીતિના સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ અયોગ્ય ગણાત.

જે કે પ્રાથમિક કેળવણીના કાયદા હિંદુસ્તાનના લગભગ બધા પ્રાંતોમાં આજથી દસ વરસ પહેલાં પસાર કરવામાં આવ્યા છે, તોપણ તેમનો અમલ માત્ર અમુક થોડાક પમંદ કરેલા વિસ્તારમાં કરવામાં આવ્યો છે, જે નીચેના કોઈ ઉપરથી માત્રમ પડશે:—

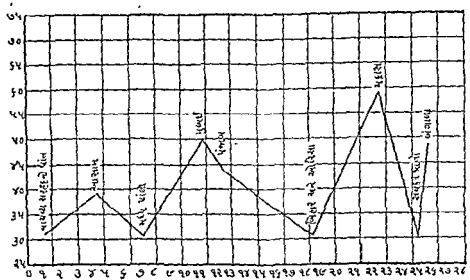
પ્રાંતો	૧૯૨૭માં પ્રાથમિક શાળાઓ	૧૯૩૨માં પ્રાથમિક શાળાઓ	૧૯૨૭ માં વિદ્યાર્થીઓની કુલ સંખ્યા	૧૯૩૨ માં વિદ્યાર્થીઓની કુલ સંખ્યા	૧૯૨૭માં સરો- સરી વિદ્યાર્થીઓ- ની સંખ્યા	૧૯૩૨માં સરો- સરી વિદ્યાર્થીઓ- ની સંખ્યા
મદ્રાસ	૪૬,૩૮૯	૪૬,૬૯૨	૧૯,૮૬,૬૪૫	૨૨,૬૫,૯૬૦	૪૩	૪૮
મુંબઈ	૧૨,૩૧૩	૧૩,૧૧૦	૮,૫૨,૫૬૯	૯,૭૫,૮૬૬	૬૯	૭૪
બંગાળ	૩૮,૧૯૭	૪૩,૭૨૪	૧૩,૯૯,૫૩૫	૧૬,૮૨,૫૦૩	૩૭	૩૮
સંયુક્ત પ્રાંતો	૧૮,૮૧૮	૧૯,૭૬૯	૧૦,૩૮,૪૫૨	૧૧,૩૬,૬૪૯	૫૫	૫૭
પંજાબ	૫,૯૧૨	૫,૬૧૧	૩,૯૩,૧૭૮	૩,૮૬,૮૭૦	૬૬	૬૯
બિહાર અને ઓરિસા	૨૭,૪૫૭	૨૫,૧૨૪	૮,૭૫,૬૬૬	૮,૨૦,૭૭૩	૩૨	૩૨
મધ્યપ્રાંતો	૪,૧૮૯	૪,૧૫૨	૨,૭૦,૦૭૨	૩,૦૧,૨૪૬	૬૪	૭૨
આસામ	૪,૩૭૭	૫,૨૫૯	૧,૯૯,૯૦૩	૨,૪૭,૭૩૦	૪૬	૪૭
વાયવ્ય સર- હદનો પ્રાંત	૫૪૭	૫૯૭	૩૦,૬૬૮	૩૦,૬૬૮	૫૭	૫૧

પ્રાથમિક શાળાઓની વગર વિચારે સંખ્યા વધારવાથી, તેના વધારાના પ્રમાણમાં શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધતી નથી એવી માન્યતા માટે સળગ કારણો છે. વળી હિંદુસ્તાનમાં પ્રાથમિક શાળાઓની કુલ સંખ્યાના લગભગ ૩ ભાગ જેટલી એકશિક્ષકની શાળા છે. તેવી શાળાઓમાં છોકરા અને છોકરીઓની શાળાઓનો સમાવેશ થાય છે. વળી તે શાળાઓનો વહીવટ કુશળતાથી ચાલતો નથી. પંજાબ, મધ્યપ્રાંતો અને વાયવ્ય સરહદના પ્રાંત સિવાયના હિંદના તમામ પ્રાંતોમાં પ્રાથમિક કેળવણીની પ્રગતિમાં મોટામાં મોટી અડચણરૂપ જે કંઈ હોય તો તે અકુશળ વહીવટથી ચાલતી એકશિક્ષકની શાળાઓ છે. પ્રાથમિક કેળવણીમાં જે ઘણા ભારે વ્યય થાય છે તેને માટે આવી શાળાઓ જવાબદાર છે.

૧૯૧૭થી ૧૯૩૨ મુંબઈમાં સઘળી સંસ્થાઓમાં (સ્વીકારાએલી અને નહિ સ્વીકારાએલી સંસ્થાઓમાં) કેળવણી ભેતી એકંદરે વરતીના દેશના પ્રમાણમાં વધારો થયો છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

નીચેના રેખામાન ઉપરથી માલમ પડશે કે શાળામાં જવા લાયક પુરુષ જાતિની કુલ વસ્તીનો ફેટલા ટકા ભાગ પ્રાથમિક શાળાઓ અને માધ્યમિક શાળાઓના પ્રાથમિક વર્ગોમાં લાગે છે. તેમાં મદ્રાસમાં અરધ ઉપરાંત પ્રમાણુ માલમ પડે છે, મુંબઈ, ગંગાળા અને પંજાબમાં લગભગ બાકી પ્રમાણુ છે, જ્યારે બીજા પ્રાંતોમાં અરધથી ઘણું નીચું પ્રમાણુ છે. મુંબઈ ઇલાકા, સંયુક્ત પ્રાંતો, પંજાબ અને વાયવ્ય સરહદના પ્રાંતોમાં છેલ્લા પંદર વર્ષમાં કેળવણીની સંસ્થાઓમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધી

પ્રાંતમાં પુરુષમતિની વસ્તી દસ લાખમાં

છે. મદ્રાસ, બંગાળા, બિહાર અને ઓરિસા, મધ્યપ્રાંતો અને આસામમાં એટલો બધો વધારો થયો નથી.

શિક્ષકોના પગાર:—છોકરાઓ અને છોકરીઓની પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકોના સરાસરી પગાર હદ બહાર ઓછા છે. સરાસરી ગણતરીમાં સરકારના, જિલ્લાબેઠના અને મ્યુનિસિપાલિટીના વહીવટ નીચે આવતી શાળાઓનો, તેમજ છોકરીઓની શાળાઓ ન્યાં પગાર મુકાબલે વધારે ચઢિઆતો હોય છે તે શાળાઓનો, અને મદદ રેળવતી શાળાઓ ન્યાં પગાર મુકાબલે ઓછો હોય છે તે શાળાઓનો સમાવેશ થાય છે. કલકત્તા અને મુંબઈની શાળાઓ (ન્યાં સાધારણ રીતે જરા ભારે પગાર હોય છે), અને નાનાં ગામડાંની શાળાઓનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. હાર્ટોગ કમિટીએ (૧૯૨૬) છોકરા અને છોકરીઓની પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકોના માસિક સરાસરી પગાર નીચે પ્રમાણે ગણી બતાવ્યા છે:

	રૂ. આ. પા.		રૂ. આ. પા.
મુંબઈ	૪૭-૩-૦	મદ્રાસ	૧૫-૪-૦
પંજાબ	૨૫-૮-૦	આસામ	૧૪-૪-૦
મધ્યપ્રાંતો	૨૪-૮-૦	બિહાર-ઓરિસા	૧૧-૫-૦
સંયુક્તપ્રાંતો	૧૮-૮-૦	બંગાળા	૮-૬-૦

તાલીમ પામેલા શિક્ષક કરતાં વગર તાલીમના શિક્ષકને સ્વાભાવિક રીતે ઓછો પગાર આપવામાં આવે છે; અને હિંદમાં છોકરાઓની પ્રાથમિક શાળામાંજ વગર તાલીમવાળા ૧૬૫,૦૦૦ શિક્ષકો છે. દેશમાં એક-

શિક્ષકની શાળાઓનું પ્રમાણ વધારે હોવાના સખળે તેમજ સંતોષકારક હાજરી નહિ-હોવાના, અને દુર્વ્યય પણ લાયકારક રીતે વિશેષ હોવાના સખળે એ ખાસ જરૂરનું છે કે શિક્ષકને શરૂઆતની લાયકાત અને સારી તાલીમ મળવી જોઈએ. પણ અત્યારે જે પરંપરાગત શાળામાં શિક્ષકો લેવાય છે, તેમને તાલીમ આપાય છે, તેમજ તેમને પગાર આપાય છે, એજ જો આજ રહે તો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સાસ શિક્ષકો દીક સંખ્યામાં મળી આવે એવી ભાગ્યેજ આશા રાખી શકાય. અત્યારે એક છોકરાની કેળવણી પાછળ વાર્ષિક સીધેસીધું ખર્ચ આસરે રૂ. ૮ આવે છે અને એક છોકરીની પાછળ રૂ. ૧૨ આવે છે. આખા બ્રિટિશ હિંદમાં છોકરા અને છોકરીઓની પ્રથમિક શાળાઓમાં લગભગ ૯૫ લાખ બાળકો ભણે છે. બ્રિટિશ હિંદમાં ૧૯૩૧ ના વસ્તીપત્રકને આધારે આ સંખ્યા પુરુષજાતિની વસ્તીના ૭-૩૬ ટકા પ્રમાણે બતાવે છે અને સ્ત્રીજાતિની કુલ વસ્તીનો ૧૮૦ ટકા ભાગ બતાવે છે.

સાર:—હિંદુસ્તાનના ધણુખરા પ્રતોમાં પ્રાથમિક કેળવણી કેટલી બધી નિઃસત્વ છે તે આ પૃથક્કરણ ઉપરથી માલમ પડી આવે છે. તાત્પર્ય એ નીકળે છે કે ત્રણ વર્ગની શાળાઓ જે હજુ પણ હિંદમાં એટલા મોટા પ્રમાણમાં પ્રચલિત છે તે શાળાઓના ધોરણે રચાયેલી યોજનાને લીધે અભણતા ઝાઝી થતી નથી કે વિદ્યાર્થીઓ શાળામાં પણ રહેતા નથી. યોજનાનો ઉદ્દેશ એવો જોઈએ કે શિક્ષણપૃથા સુધરે અને તેથી શાળાઓમાં જે આઘાતકારક દુર્વ્યય થાય છે તે ઓછો થાય. અને તેટલા વિસ્તારોમાં ફરજિયાત હાજરીની પદ્ધતિ જો દાખલ કરવામાં આવે તો આ ઉદ્દેશ ખરેખર આવે. ખેતીવાડીના શાહી કમિશને આ સંબંધે સૂચન કર્યું છે કે “ફરજિયાત પદ્ધતિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છેલ્લામાં છેલ્લા રખડતા બાળકને લણાવવા કરતા દુર્વ્યય થતો અટકાવવો એ છે” આ સૂચન હંમેશાં ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. દુર્વ્યય થતો અટકાવવા મહત્વના ત્રણ મુદ્દા ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જોવા છે: (૧) બાળવર્ગમાં તમામ બાળકોને વર્ષની શરૂઆતમાં દાખલ કરવામાં આવે. વધુમાં વધુ એક મહીનામાં હાજર થઈ જાય. (૨) નિયમિત હાજરી, અને (૩) એક શિક્ષક વાળી શાળાનો આભાવ. પહેલા એ મુદ્દાઓમાં ખર્ચનો પ્રશ્ન પણ ઉપસ્થિત થતો નથી, જો કે ત્રીજા મુદ્દામાં આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે, પરંતુ લાંબે ગાળે દુર્વ્યયના પ્રમાણમાં તે ખર્ચ ધણુંજ ઓછું જણાશે.*

* “Teaching” નામના વિમાસિકમાં પ્રાપ્ત છે. એમ. સેનના લેખનો અનુવાદ

ગ્રામસુધારણા

૧. બધા ખડોમાં આપણો એશિયા ખંડ મોટો છે. તેની અંદર દક્ષિણમાં આપણો હિંદુસ્તાન દેશ આવેલો છે. આપણા દેશ ઉપર દારિદ્ર્ય અને અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર ઘણા વખતથી છવાઈ રહેલાં છે. તેનો નાશ કરવાને સરકાર તેમજ રાષ્ટ્રજનો કેટલાક વખતથી પુષ્કળ પ્રયત્ન કરતા આવ્યા છે.

હિંદુસ્તાન મુખ્યત્વે ખેતીનો મુલક છે. તેમાં મોટાં શહેરો તો ઘણાં થોડાં છે; એટલે આ દેશની સ્થિતિ સુધારવી હોય તો પહેલાં ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારવી જોઈએ એ વાત કેટલાક વર્ષથી સરકારના સમજવામાં આવી છે અને તે પછી ખેડૂતની સ્થિતિ સુધારવાના બધી જાતના પ્રયત્ન થઈ રહ્યા છે. આપણા મુંબઈ ઇલાકામાં વિલાયત ગએલા (ઓદ્ધાની મુદત પુરી થતાં) નામદાર ગવર્નર સાહેબ બહાદુર સર ફેડરિક સાર્થકૂએ ગ્રામ-સુધારણાની હીલચાલ ચાલુ કરી છે અને તે પછી તે હીલચાલને સરકારી અધિકારીઓ વેગ આપી રહ્યા છે. હું પણ મેન્જિંગ સેન્ટર્સના દેખાવ સાથે ભાપણ આપી તે સંબંધીનું જ્ઞાન ફેલાવવાનું પ્રચાર કાર્ય કરી રહ્યો છું, અને એ માટે આજ તમારી સમક્ષ ઉભો છું.

૨. ગ્રામસુધારણા માટે, ખેતી સુધરે તે માટે શું કરવું જોઈએ તેનો વિચાર કરીએ.

૩. ખેડૂતની દુર્દશાનું મુખ્ય કારણ શોધનાર દરેક સમજી માણસને માલમ પડશે કે દેગવણી નહિ મળવાને લીધે ખેડૂત અજ્ઞાન છે. વળી અજ્ઞાન દશાનું કારણ ગરિબાઈ છે; એટલે તેની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા પ્રથમ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે.

ભાગ પહેલો—ખેતી સુધારણા

૪. ખેડૂતનો ધંધો ખેતી, એટલે ખેતી સુધરે તો ખેડૂતની આર્થિક સ્થિતિ સુધરે. વેપાર અને વ્યવહારનાં સાધનોની સગવડને લીધે ખેતીના ઉત્પન્નના ભાવ એક દેશની પેદાશ ઉપર આધાર ન રાખતાં જગતની પેદાશ ઉપર આધાર રાખે છે. આપણા દેશમાં ઉત્પન્ન થએલ ધઉ ને કપાસના ભાવનો આધાર અમેરિકા કે જાનકામાં એ માલ પુષ્કળ થાય છે તેના ઉપર છે એ હિંદના વેપારી અને ખેડૂત ગળ્યતા થયા છે. તે દેશની જમીનના એક એકરની પેદાશ અને હિંદની એક એકર જમીનની પેદાશ સરખાવતાં

માત્રમ પડશે કે ખેતીમાં અનાંચીન શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી સુધારો કરવાની જરૂર છે. ગ્રામસુધારણા એટલે ખેડૂતની સ્થિતિ સુધારવી અને તે સુધારવાનો મુખ્ય ઉપાય ખેતી સુધારવી એ છે.

૫. હિંદમાં ૩૫ કરોડ માણસની વસ્તી છે અને ખેડાતી જમીન ૨૨ કરોડ એકર છે. દર માણસે એક એકર જમીન ખેડાતી હોવી જોઈએ. અગિયાર કરોડ એકર જમીન ખેડી શકાય તેવી છે તે ખાલી પડી રહે છે. અડધણુ પડતાં ખેડુત જમીન પડતર રાખે છે. ખેડી શકાય તેવી બધી જમીન ખેડાવી જોઈએ. જરા પણ નકામી ન જવા દેવી જોઈએ.

૬. ગુજરાત સપાટ ભૂમિનો પ્રદેશ છે અને તેમાં વરસાદ ઠીક ઠીક પડે છે. પણ બધે તેમ નથી. ઘણે ઠેકાણે વરસાદ બહુ અનિયમિત છે. ઢાળને લીધે વરસાદનું પાણી વહી જાય છે, એટલે વરસાદનો બરાબર લાભ લઈ શકાતો નથી. જમીન પાણી પી શકતી નથી, એટલે દિવસે દિવસે જમીનનો કસ ઘટતો જાય છે. મહારાષ્ટ્રમાં આવી સ્થિતિ છે. જ્યાં ઝોમ હોય ત્યાં જમીનના શક્ય હોય તેવા સપાટ ટુકડા પાડી નાના ગંધ ખાંધી જમીનને પાણી શોષવાની તક આપવી જોઈએ. ઉપરથી વધારાનું પાણી વહી જવાની ગોઠવણુ હોવી જોઈએ.

૭. ખેતીસુધારણામાં બને તેટલી જમીન સુધારી ખેતીમાં આણવી, અને પાણી માટે નાના નાના ગંધ બાંધવા એ પ્રથમ કાર્ય છે.

૮. ખેતીના ધંધામાં મુખ્ય કામ જમીનની ખાતરબરદાસ્ત કરવાનું છે. ઘણાં કારણોને લઈને ખેડુત આ કામ બરાબર કરતો નથી. તેથી ખેતીની દુર્દશા થઈ છે. બરાબર ખાતરબરદાસ્ત ઉપર ખેતીના ઉત્પન્નનો ઘણો આધાર છે. તેમાં પહેલું કામ જમીન સાફ કરી ખેડી નાખવાનું છે. લાકડાના ઝોળરને બદલે લોખંડનું હળ વાપરવામાં આવે તો તેથી વખત અને પૈસાનો ઘણો બચાવ થાય છે. તે વડે કામ કરતાં વિધન આવતાં આકુંબવળું ફરવું પડતું નથી નકામા ઊંડ, જુનાં મુળીયાં, દેશાં, એ બધું છુટું પડી જાય છે.

૯. જમીનને બરાબર ખેડવી જોઈએ. તે પછી તેના ઉપર રાંધ ફેરવવાનો છે. તેમ કરવાથી ઉપર આવેલી માટી કચરાઈને બારીક બને છે. માટીના કણુ જેટલા છુટા તેટલી તેને હવા વધારે મળે અને તેની પાણી ધારણ કરી રાખવાની શક્તિ વધે, એટલે ઉપર આવેલી માટીને બારીક કરવાથી જમીનની જલ સુધરે છે.

૧૦. જમીનમાં ખાડા ટેકરા હોય તો તેથી ખાતર અને પાણી સરખી રીતે પ્રસરી થકતાં નથી એટલે ઓછાંવત્તાં પડે છે. તેથી જમીન ખરાબ થાય છે. માટે ટેકરા કાઢી નાખી ખાડા ભરી ઈઈ જમીન સરખી કરવી જોઈએ.

૧૧. તે પછી ખાતર પાથરવાનું કામ થવું જોઈએ. તે પાકનો મુખ્ય ખોરાક છે. ખોરાક પામ્યા વગર તે અન્ન આપી શકે નહિ. અહીં ખેડૂત ખાતર માટે યોગ્ય સંભાળ લેતો નથી. તે ઉઘાડી જમીન ઉપર ખાતરનો ઢગલો કરે છે. તેનો રસકસ ઊડી ગયા પછી તે ખાતર જમીન ઉપર પાથરે છે. આપણા દેશની જમીનને છાણવાસીદાનું ખાતર સાફ માફક આવે છે. તે જાતના ખાતરની તેને ખાસ જરૂર છે. પશુગામકાની સ્ત્રીઓ તેનાં છાણાં થાપી તેનો બળતણમાં ઉપયોગ કરે છે. પછી ખેતી શી રીતે સુધરે !

ધાસચારાના અભાવે ખેતીનાં ઢોર ઓછાં થાય છે, તેથી છાણનું ખાતર પંજી ઓછું થાય છે. તે સ્થિતિમાં બળતણમાં છાણનો ઉપયોગ થાય, પછી ખેતીમાં સુધારો શી રીતે થાય ! કૃત્રિમ ખાતર કામ આપે તેના કરતાં આ જાતનું ખાતર વધારે સાફ કામ આપે છે. ધરતી પૂર્વ દિશામાં ઉંચી જમીન ઉપર અથવા ખેતરમાં ત્રણ ચાર ફુટ બાજુનો એક અથવા વધારે ખાડા કરી તેમાં રોજને રોજ ખાતર ભેળું કરવું, તેને હલાવી એકસાત કરતા રહેવું. ઊનાળામાં થોડું પાણી ભેળવવું. ચોમાસા પહેલાં ખાડો લગભગ ભરાઈ જાય એટલે તેના ઉપર પુંજો અથવા માટી નાખી તેનો એક થર બનાવવો. ઉપર નાનું સરખું છાપરા જેવું બનાવવું. પછી તે તૈયાર થએલું ખાતર યોગ્ય વખતે જમીન ઉપર સરખું પાથરી દેવું જોઈએ. આ ધણું મહત્ત્વનું છે. તે ખેડૂતને માટે ધનની ખાણ છે.

૧૨. ખાતર પાથરી વાળવા માટે જમીન તૈયાર થયા પછીનું મુખ્ય કામ બી ચોરવાનું છે. યોગ્ય બીની પસંદગી કરવી જોઈએ તે ખેડૂત કરતો નથી. તે તો સાહુકારને ત્યાંથી મળે તેવું બી લઈ આવે છે. જેવું બી તેવો પાક. ઉભો પાક હોય તે વખતે સારાં ભરાવદાર કણુસલાં ચુંટી લેવાં જોઈએ, અને બી માટે તેને સંઘરી રાખવાં જોઈએ. જરૂર પડતાં ઉંચી જાતનાં જુવાર, બાજરી, ઘઉં, કઠોળ, કપાસીઆ, ડાંગર વગેરે બી માટે ખેતીવાડીખાતામાંથી મેળવી લેવાં જોઈએ. તેમાંથી આળી ઝાટકીને મોટા વજનદાર કણુ કાઢી લઈ જીવંજીવું ન લાગે તેવી રીતે સંઘરી રાખવાં જોઈએ. તેને માટે યોગ્ય ઉપાય ખેતીવાડીખાતાએ નક્કી કરી જાહેર કરેલા છે. તે પ્રમાણે કામ કરવું જોઈએ.

૧૩. તે પછી બી ઝોરવાની ક્રિયા કરવાની છે. તે સરખે અંતરે નાખી તે ઉપર માટી નાખી દબાવવી જોઈએ. તે માટે દેશી સાધન સાઈ છે, અને અમેરિકાનું “ડ્રિલ” નામનું સાધન બહુ સાઈ કામ આપે છે. છોડ છુટા અને જરૂર જોટલા જાંડા હોવા જોઈએ. તેથી પાકને પાણી અને ખોરાક વધારે મળે છે. અંતર ૧૨ થી ૧૫ કે ૧૮ ઈંચ હોવું જોઈએ. પાસે પાસે છોડ હોય તો ખોરાક બરાબર મળતો નથી.

૧૪. બી ઉગે તે પછી ૮ થી ૧૫ દિવસે આસપાસની માટી સાફ કરી તળેઉપર કરવાનું કાર્ય કરવું જોઈએ. આસપાસની જમીન પરની માટી હલાવી નાખવી જોઈએ. તેથી ઉપરનો થર બારીક રેત જેવો થાય છે. તેથી પાકને અત્યંત જરૂરની હવા મળે છે, અને ખોરાક પણ મળે છે. ઉપરો થર કટણ થયો હોય અને તેમાં ચીરા પડ્યા હોય તે વખતે ઉપરની હવા મળતી નથી અને જમીનનો ભેજ ઉડી જાય છે, તેથી પાકને ખેવડું નુકસાન થાય છે. જોઈતો ભેજ, ખોરાક અને હવા મળતાં નથી. પાક ઉભો હોય તે અરસામાં ત્રણ ચાર વાર આ કાર્ય થવું જોઈએ.

૧૫. પાક તૈયાર થયો એટલે તને કયા કયા રોગો લાગુ પડે છે તે જાણી, તેના ઉપાય ખેતીવાડીખાતા પાસેથી, સહકારી કે ખેતીવાડી મંડળ પાસેથી મેળવી જરૂર પડતા અમલમાં મૂકવા જોઈએ.

૧૬. પાક બરાબર તૈયાર થાય એટલે કાપણી, મસળણી અને ઉપરણીનું કામ થવું જોઈએ. ખેતીવાડીખાતાએ બનાવેલા યંત્રનો ઉપયોગ કરવાથી મહેનત અને પૈસાનો બચાવ થાય છે.

૧૭. પછી માલ ખજાનામાં ભરી યોગ્ય બજારે વેચવા જોઈએ. બજારનું અગાધ હોવાથી ઘણી વાર માલની બરાબર કિંમત મળતી નથી અને પૈસો ફલાલ પાસે જાય છે. તેથી ગામડાની શાળામાં ખેતી અને વેપારનું જ્ઞાન આપવું જોઈએ. યોગ્ય કીમતે ખેતી માટે જરૂરના માલ લાવવાનું જ્ઞાન અને તેના વેપાર માટે જરૂરી હિસાબી જ્ઞાન સહકારી મંડળ પાસેથી મળી શકે છે. ખેડુતે ખર્ચ અને નીપજનો હિસાબ રાખવો જોઈએ. ખેતીમાં ઉપયોગી, શ્રમ, પૈસો અને વખત બચાવનારી ઘણી વસ્તુઓ સહકારી સંસ્થામાંથી મળે છે. બી, ખાતર યોગ્ય વખતે યોગ્ય ભાવે મળે છે. ખેતીનો પાક યોગ્ય વખતે સારે ભાવે તે સંસ્થા વેચી આપે છે; પણ સહકારી સંસ્થા કરતે નાણાં લેવાની જગા છે એવી અજાણને લીધે ખોટી સમજ હોવાથી તેનો બરાબર લાભ ખેડુત લઈ શકતો નથી. વળી જુના ખોટા રિવાજને લઈને ખેડુત લઘુવિવાહમાં બહુ ખર્ચ કરે છે; એટલે

ખેડુતને યોગ્ય સમજ આપવાની જરૂર છે. દરકસર, રચાશ્રય, નૈતિક ઉન્નતિ, અરસપરસ મદદ કરવી, એ સહકારી સંસ્થાનું સૂત્ર છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિ બધા માટે અને બધા પ્રત્યેક માટે છે. સહકારી ખેતી સિવાય, ખેડુતની, ગામની, દેશની સ્થિતિ સુધરે તેમ નથી. સામુદાયિક પદ્ધતિથી મોટા પાયાપર સાઘીય રીતે ખેતી કર્યા વગર સોંધવારી થવી કઠણ છે. ખેતી ક્ષયદાવાળી થયા વગર દારિદ્ર્ય દૂર નહિ થાય.

૧૮. દેશમાં વસતી વધે છે ને ઉત્પન્ન વધવું નથી. હિંદુ વારસાના નિયમ પ્રમાણે જમીનના નાના નાના કંકડા યર્ષ ગયા છે. તેથી ખેતીમાં ક્ષયદો પડતો નથી. કોઈ પણ રીતે તુકડા એકત્રિત કરી જમીન સુધારી સામુદાયિક પદ્ધતિથી ખેતી કર્યા સિવાય તથા સારા ભાવ માટે માનને સંઘરો કર્યા સિવાય ખેડુતની સ્થિતિ સુધરી શકે નહિ. (અપૂર્ણ)

વ્યાકરણશિક્ષણ અને તેની પદ્ધતિ.*

શ્રીમતી હંસાબહેન, બહેનો અને ભાઈઓ,

શ્રીયુત મગનલાલ વ્યાસે કરેલા માનસશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોના સ્પષ્ટીકરણ પછી, અને સ્નેહરશ્મિના કાવ્યોની ધૂન તમારા કનમાં ચૂંચ રહી છે તે વખતે, વ્યાકરણ જેવા શુદ્ધ અને અરસિક ગણાતા વિષય વિશે મારે કંઈક કહેવાનું પ્રાપ્ત થયું છે તે માફ સહભાગ્ય સમભૂં છું; છતાં એ રસહીન વિષયને અને તેટલો રસમય બનાવવાનો અને તમને કંટાળો ન આવે એવો પ્રયત્ન કરવાનો હું યત્ન કરીશ.

વ્યાકરણની અગત્ય—

ભાષા એ વિચારનું વાહન છે, અને વાક્ય એ ભાષાનો એકમ અથવા ઘટક છે. નાનું બાળક માત્ર 'બા' એટલુંજ બોલે છે, ત્યારે પણ તે એક સંપૂર્ણ વાક્યજ બોલે છે; માત્ર તેની પાસે વિચાર દર્શાવવાના પુરતા શબ્દો નથી. 'આ બા છે,' અથવા 'બા, અહીં આવ,' અથવા 'બા, મને લે' એવો કંઈક અર્થ બાળકના મનમાં વિવક્ષિત હોય છે. એટલે આપણે વાણીદારા વિચાર દર્શાવીએ છીએ ત્યારે વાક્યજ બોલીએ છીએ.

જૂની પદ્ધતિ પ્રમાણે બારાખડીથી શરૂઆત થતી હતી, હવે આપણે

* તા. ૨૦-૨-૧૯૩૫ ને રોજ શ્રીમતી હંસા મહેતાના પ્રમુખપદે મળેલી સંબંધિત પ્રાથમિક શિક્ષકોના સંસ્પર્શમાં આપેલું વ્યાખ્યાન

સ્વરવ્યંજનનું જ્ઞાન જરા મુલતવી રાખીને વાક્યથીજ આરંભ કરીએ છીએ. ભાષા પહેલી અને વ્યાકરણ પછી એ વાત પર ખાસ ભાર મૂકીએ છીએ, છતાં સ્વરવ્યંજનની ઓળખ ન આપે એવું વ્યાકરણનું પુસ્તક અગ્રાહ્ય છે એ નિઃસંદેહ છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે જેવું આપણું જીવન તેવી આપણી ભાષા થવાની. જીવન અને ભાષાને બહુ નિકટ સંબંધ છે. એકજ ઉદાહરણ આપું: અંગ્રેજી ભાષામાં લખીએ તો નીચેનું લખાણ સંપૂર્ણ વિવેકવાણું ગણાય છે :

“ To

The Commissioner, N. D.

Sir,”

એવું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કરવું હોય તો નીચે પ્રમાણે લખવું પડે છે:

“ મહેરબાન ઉત્તર વિભાગના કમિશનર સાહેબ બહાદુરની જનાબમાં,
મુ. અમદાવાદ. ”

આ તકાવતનું કારણ અંગ્રેજ અને હિન્દી પ્રગતતા જીવનમાંજ રહેલું છે. અર્થાત, જેવું જીવન તેવી વાણી, તેવી ભાષા.

હવે ભાષાની રક્ષાને અર્થે વ્યાકરણ છે. વ્યાકરણના નિયમો (અથવા બન્ધનો) ન હોય, તો ભાષા કુરૂપ, કદંગી, દ્વિઅર્થી, અનર્થવાળા ધર્મ જાય છે. ભાષા એ રાણીપદે છે, વ્યાકરણ એની દસી છે; છતાં દસી વગર રાણી શોભે નહિ, તેમ વ્યાકરણ પ્રત્યે દુર્લક્ષ રહેવાથી ભાષા અસંસ્કારી અને અશિષ્ટ થાય છે. તેનાં થોડાંક ઉદાહરણ લઈએ.

અશુદ્ધિઓના નમુના:—માનસશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે અશુદ્ધિઓ તરફ વિદ્યાર્થીનું જાણી જોઈને ધ્યાન દોરાય નહિ, પણ તમે બધાં તો ઉમરમાં મોટાં-શિક્ષક-શિક્ષિકાઓ-છો એટલે હું પાટીઆ ઉપર કેટલીક અશુદ્ધિઓ ઉતારું છું તે ક્ષમા કરશો:

- (૧) હું શામવારે આવીશ.
- (૨) તેણે બહુ શુભ લોગવ્યું.
- (૩) તેમને મને ઉપકારનો પત્ર લખ્યો.
- (૪) હે પ્રભુ, આપણા દર્શનનો અભિલાષી બાળક આપણી પાસે આવ્યો છે.
(દયામય ! મંગલ મંદિર ખોલો !—એ કાવ્યના સંબંધમાં)
- (૫) આર ક્રમન કેશં.

- (૬) ગ્રાફિસર સાહેબ ક્યારે મરશે ?
- (૭) નિશારનાં આરકો.
- (૮) લાકડાંનો ભાજો.
- (૯) તેના લુગડાં તો જુઓ, કેવા ગંદા છે ?
- (૧૦) નવા વર્ષના મારા અભિનન્દન.

આવું અશિષ્ટ લખાણ આપણા જોવામાં પુષ્કળ આવે છે, તેનું કારણ શું ?

શુદ્ધિ માટે ઉપાય:—જેવું ઉચ્ચારણ તેવું લખાણ. ઘરમાં માબાપ અશુદ્ધ બોલે, એટલે બાળકની બોલી પણ અશુદ્ધ જ હોય ને ? એમાં બાળકનો શો દોષ ? શિક્ષકો પણ અશુદ્ધ બોલે, તો સાંભળનાર બાળકો અશુદ્ધ બોલે અને અશુદ્ધ લખે. જેવું બોલીએ છીએ તેવું જ મોટે ભાગે લખીએ છીએ. એટલે ઉચ્ચારણ પાછળ શાળામાં ખૂબ પરિશ્રમ થવો જોઈએ. મોંમાંના વાણીરથાને મોટા નકશો કાઢીને બતાવવાં જોઈએ, અને દરેક વર્ણુ ક્યાંથી—કયા વાણીરથાનથી—અને કેવી રીતે બોલાય છે તે સ્પષ્ટ સમજાવવું જોઈએ. શિક્ષકની વાણી તથા વાચન અશુદ્ધ હોય તે નભાવી લેવાય નહિ.

અંગ્રેજી ભાષા શીખવાને માટે આપણે આટલી બધી મહેનત કરીએ છીએ, તો પછી માતૃભાષા મંજૂરે ઉદાસીન રહીએ તે કેમ આવે ? માતૃભાષા બોલવામાં ને લખવામાં અંગ્રેજી બોલવા લખવામાં લઈએ છીએ તેથી અડધી મહેનત લઈએ, તોપણ ઘણો સુધારો થઈ શકે.

શિક્ષણપદ્ધતિ:—સરળતા અને સ્વાભાવિક ક્રમ એ શિક્ષણનાં ખાસ પગથિયાં છે. વ્યાકરણનું શુષ્ક શિક્ષણ ભાષા મારફતે જ રસમય બની શકે છે. માટે કૃત્રિમતા ન આવે એની ખાસ સંભાળ રાખવી, અને પર્ગમાં સામાન્ય વાતચીતમાં બોલાતાં વાક્યો પકડી લઈને વ્યાકરણશિક્ષણ તરફ વળવું જોઈએ. પદ્યછેદમાં—

મુખ્ય વિભાગ

નામ

ક્રિયાપદ

અન્યથ

ગૌણ વિભાગ

વિશેષણ, સર્વનામ

દૃઢાન્ત

.....

ઉપર પ્રમાણે પદોનો છેદ સમજાવવો જોઈએ. આ સમજૂતીમાં નાનાં કાર્ડોનો ઉપયોગ બહુ લાભદાયી છે.

પૃથક્કરણમાં—સાદું વાક્ય સમજાવતાં પહેલાં માત્ર વાક્યના (અર્થ પ્રમાણે) એ વિભાગ કેમ પડે છે તે સમજાવવું જોઈએ, અને ઉદ્દેશ્ય ને વિશેષ જેવા કદાચ પારિભાષિક શબ્દોનો ઉપયોગ આરંભમાં ન કરવો જોઈએ. સાદા વાક્યની સમજણ પછી એ સાદાં વાક્યો ભેગાં મળવાથી સંયુક્ત વાક્ય બને છે તે તરફ વળવું જોઈએ, અને મિશ્ર વાક્ય છેક છેલ્લું રાખવું જોઈએ. આ રીતે વિષયની કઠિણતા દૂર થઈ શકે છે અને વિદ્યાર્થીઓને તેમાં રસ લેતા કરી શકાય છે.

દરેક વિભાગમાં પુષ્કળ મનોમત્નો લેવાં જોઈએ, અને તેમાં શિક્ષકે મદદ ન કરવી જોઈએ. ખાલી જગામાં યોગ્ય શબ્દો મૂકો એ ભતનાં મનોમત્નો બાળકોને ખૂબ વિનોદ આપે છે અને જ્ઞાન તો પરોક્ષ રીતે આવે છે જ.

વ્યાકરણ જેવા વિષય વિશે માત્ર વ્યાખ્યાનથી મને સંતોષ થાય નહિ, તમારી સૌની ઇચ્છા હોય અને અનુકૂળતા હોય તો કાલે હું પોતે એક પાઠ આપી બતાવીશ; એટલે સિદ્ધાન્તો ફટલે અંશે અને ક્લી રીતે અમલમાં મૂકાય છે તે જણાશે. આવું લખું વ્યાખ્યાન તમે ધ્યાન દેઈ સાંભળ્યું તે બદલ તમારો ખૂબ આભાર માનું છું.

સાકરલાલ અમૃતલાલ દવે

૧૧. ક.

- (૧) બીજો દિવસે ચોથા ધોરણનાં બાળકોને ક્રિયાનાથનો ખ્યાલ કેમ અપાય તે વિશે એક પાઠ આપવામા આવ્યો હતો.
- (૨) ઉપલું લખ્યા પછી વર્તમાનપત્રોમાં વાંચીને ખૂબ વિનોદ ઉપજ્યો હતો કે વડોદરા રાજ્યમાં બધા અધિકારીઓ અને કારકુનોએ વ્યાકરણ શીખવું એવો સરકારી હુકમ કાઢવામાં આવ્યો છે. એ હુકમની પાછળ ગંભીર અર્થ રહેલો છે તે તો સ્પષ્ટ છે.

ભૂમિતિ શિક્ષણ—નીચલાં પ્રાથમિક ધોરણો માટે

સામાન્ય:—

પ્રાથમિક શાળાનાં નીચલાં ધોરણોમાં પણ ભૂમિતિનો કંઈક ખ્યાલ આપી શકાય અને તેથી એ વિષયના અભ્યાસમાં આગળ મદદ મળે એ

ખ્યાલ થોડાં વર્ષનો છે. સાથે સાથે ઘણાં બાળકો ત્રણ ચાર ધોરણો સુધી અભ્યાસ કરી નિશાળ છોડી જાય છે તેમને કંઈકે ભૂમિતિનું, ભૂમિતિના મૂળ વિચારોનું જ્ઞાન આપવાની જરૂર છે એમ કેટલાકને લાગ્યું. તેના પરિણામે પ્રાથમિક શાળાના બાળવર્ગ અને પહેલાં ચાર ધોરણ માટેનો અભ્યાસક્રમ ઘટાયો—અમલમાં મૂકાયો. અભ્યાસક્રમ ઘટનાર વિચારોનો હેતુ બર આવે અને ગુજરાતનાં બાળકોને લાભ થાય તે માટે દરેક પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષક અને શિક્ષિકાએ આ અભ્યાસક્રમ સમજવો જોઈએ અને તે કેમ અમલમાં મૂકવો તે જાણવું જોઈએ.

બાળવર્ગ:—

ભૂમિતિના નામથી શિક્ષકવર્ગ ગભરાય છે, પણ તેમાં ગભરાવા જેવું કંઈજ નથી. પ્રમેયો અને કૃત્યોનાં પગથીએ પગથીઆં ગોખીને યાદ રાખવાં અને તેમાં એકાદ ભૂલી જતાં મહેનત લગતગ નિષ્ફળ જવાની, એ રીતનો ભૂમિતિ સંબંધી ખ્યાલ તેમના મનમાં રમી રહેલો છે. નિશાળે નવાં આવેલાં કુમળાં બાળકોને આપું શીખવવું એ કેમ અને! એટલે બાળકોને રમત સાથે ભૂમિતિ બહુલી શકાય એમ જાણતાં તેમને આનંદથી થશે!

સાધન—૧. (ક) લંબાઈ, પહોળાઈ અને ઉચાઈ સરખી હોય તેવા ઘન.

(ख) છેડા ચોરસ હોય તેવા લંબઘન.

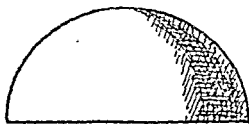
(ग) લંબાઈ, પહોળાઈ, ને ઉચાઈ સરખી ન હોય તેવા લંબઘનઃ દીવાસળીનાં ખોખાં.

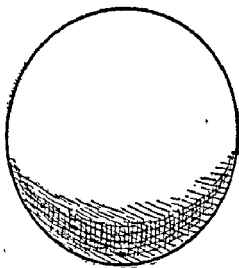
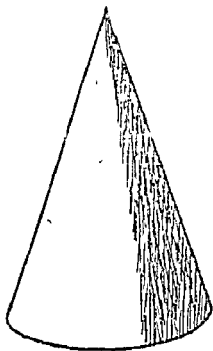
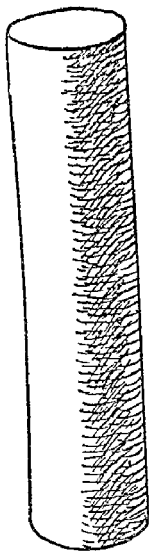
૨. (क) દડા જેવી ગોળ-ઘગોટા, લખોટીઓ, ગોળાઓ.

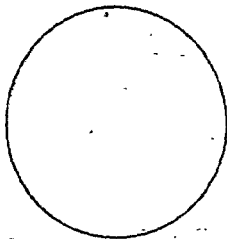
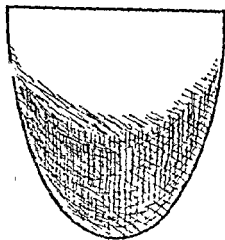
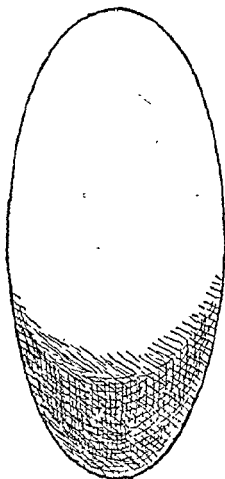
(ख) આંડાકાર લંબગોળ વસ્તુઓ.

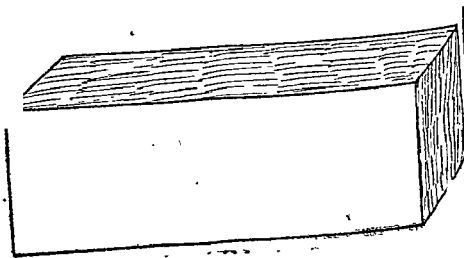
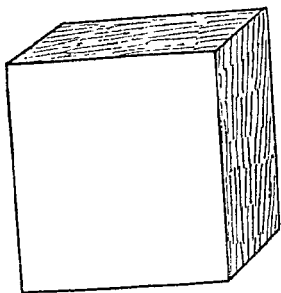
(ग) આંકણી જેવી ગોળ વસ્તુઓ: પેન્સિલ, પેન.

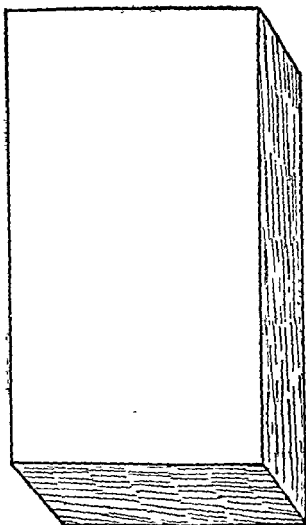
(घ) શંકુ-આકાર ગોળ-નાળચું.

આ ઉપરાંત વર્તુલાકાર ગોળ નાના મોટા પુડાના કકડા રાખવા.
પૈસો, ટપ્પુ એવા સિક્કા ચાલે.

ઉપરની વસ્તુના નમુના માટીમાંથી કે પુડામાંથી બનાવી શકાય.
કેલ નમુનાની સંખ્યા વર્ગની સંખ્યા ઉપર આધાર રાખે છે. પણ વધારે
નમુના ન હોય અને દરેક બતનો એક નમુનો હોય તોપણ ચાલે,
ગોળમાં ગોળ ત્રણ હોય તો સાફ.

આખા વર્ગને બધી વસ્તુઓ ભેગા દેવી. પછી વર્ગની બે દુકડી
પાડવી. એકને બધી બાજુથી સીધી હોય તેવી વસ્તુઓ લેવાની છે. એમ

કહેવું. ખીજને તેવી સીધી ન હોય તેવી ગોળ વસ્તુઓ લેવાની છે એમ કહેવું. વારાફરતી દુકડીઓમાંથી એક એક બાળક પોતાની દુકડી માટે નક્કી કરેલી જાતની એક વસ્તુ લઈ જાય. ચર્ચ રહેતાં ફરી વસ્તુ ભેગી કરી રમત ચાલુ થાય. એ રીતે જે દુકડીની ઓછી ભૂલો થાય તે જીતી કહેવાય. પછી ગોળ વસ્તુઓ લેવાની હોય તે સીધી લે અને સીધી લેવાની હોય તે ગોળ લે. એ પ્રમાણે બાળકોનું જ્ઞાન પાકું થાય. તે પછી સીધી વસ્તુઓ લઈ ધન (ક જાતની) અને લંબ ધન (સ્ત્ર અને મ જાતની), એ બેનો તદ્દાવત ઉપર પ્રમાણે રમત થોડું સમજાવાય. પારિભાષિક નામ શરૂઆતમાં આપવાની જરૂર નથી. એજ પ્રમાણે વર્ગીકરણ આગળ શીખવી શકાય. બાળવર્ગમાં ધન, લંબ ધન, ગોળ, લંબગોળ, આંકણી જેવું ગોળ અને વર્તુલાકાર (પૈસા જેવું ગોળ), એટલું આવડે એટલે બસ છે.

તેમાં બરાબર મહાવરે થાય ત્યારપછી એ ધનાકૃતિઓ એક પછી એક લઈ તેની બાબતો ઉપર હાથ ફેરવવા કહેવું. દરેક ધન અને લંબ-ધનની બાબતો જ છે, તે તેમની પાસે ગણાવવી. જે બાબત ગણતરીમાં લે તે બાબત ઉપર ચાકની નિશાની કરવાથી કામ સરળ થશે. પછી ગણતરી કરવામાં આગળ પાછળ, ડાબા જમણી અને ઉપર નીચે એમ જ બાબતો થાય તે શીખવવું. એ પ્રમાણે દરેક દડાની અને એક લંબ-ગોળ દડાની એક બાબત છે, દરેક આંકણી જેવી વસ્તુને ત્રણ બાબતો અને શંકુને બે બાબતો છે તે બાબત શીખવવી.

એજ પ્રમાણે પહેલાં ચાકની નિશાની કરાવી અને પછી ઉપર નીચે, ડાબા જમણી, આગળ પાછળ એ અથવા એવા નિયમ પ્રમાણે ફેરો, ચિંકુઓ (ટપકા) ખુંલા ગણાવવા.

શિક્ષણની શરૂઆતમાં પરીક્ષાનું-કસોટીનું તત્ત્વ વધારે પ્રમાણમાં હોવું જોઈએ નહિ. એટલે ઉપર ગણતરી કરવા વિષે લખ્યું તે બાળક ચાલુ રાખે તે માટે નથી પણ બાળક વસ્તુ, તેની બાબત-કાર-ટપકા અને ખુંલા ઓળખે એજ હેતુ હોવો જોઈએ.

ધન, લંબધન, શંકુ, આંકણી-દોરવાની લાંબી આંકણી નહિ, પણ નાની નળાકાર તૈયાર કરેલી વસ્તુ (વર્તુલ દોરાય તેવી રીતે શંકુ અને આંકણી મુકાવવાં) પાટી ઉપર મૂકી આસપાસ પેન વડે લીટી દોરાવવી. એ રીતે ચોરસ, લંબચોરસ અને વર્તુલનો અને સીધી લીટી અને વાંકી અથવા વંચેલી લીટીનો ખ્યાલ આપવાનો છે.

વર્તુલ ઉપરથી દડાનો, ચોરસ ઉપરથી ધનનો, લંબચોરસ ઉપરથી લંબધનનો દેખાવ ચીતરતાં શીખવું એ બાળકોને રમત જેવું લાગશે.

કાગળ અમુક રીતે વાળતાં રમકડાં બને છે એ ઘણાંખરાં બાળકોએ જોયું હશે. કાગળ વાળીને હોડીનો આકાર બનાવવો એ સહેલું છે. તે બનાવતાં કાગળને ચોરસ બનાવવાની યુક્તિ તરફ બાળકનું ધ્યાન ખાસ ખેંચવું જોઈએ. તેમાં એક નવો આકાર આવે છે. તેને ત્રણ ખુણા છે. તેને ત્રિકોણ કહે છે. કાગળને વાળી ચોરસ, લંબચોરસ, ત્રિકોણ સહેલાઈથી બનાવી શકાય છે:—

૧" લાંબો અને ૩" પહોળો કાગળનો કકડો દરેકને આપી પૂછવું— તેનો આકાર કેવો છે ? પહોળાઈની કારો એક બીજા ઉપર આવે એવી રીતે વળાવી પૂછવું—કેવો આકાર થયો ? બાળકો ભૂલી જાય તો શીખવવું અને કાગળ ઉઠેલાવી ફરી વળાવી પ્રશ્ન પૂછી ચોરસ અને લંબચોરસનો મહાવરો કરાવવો.

ચાર ઈંચ બાજુના ચોરસ કાગળના કકડાની વારાફરતી સામસામી કારો વળાવી તેના ચાર ચોરસ ભાગ બનાવરાવવા. પછી ઉઠેલાવી ખુણા તરફથી વારાફરતી વળાવી ત્રિકોણ બનાવરાવવા.

પહેલાં કહ્યું તે પ્રમાણે બાળકોને પારિભાષિક શબ્દો શીખવવાના નથી. ચોરસ, લંબચોરસ, સીધી લીટી, વાંકી લીટી, ટપકું એટલા શબ્દો શીખે એટલે બસ છે. વસ્તુનાં પારિભાષિક નામને બદલે જોવામાં આવતી વસ્તુનું નામ આલે. એટલે ધન અને લંબધનને બદલે સમપેટી અને લાંબી પેટી જેવી વસ્તુ, એમ શીખવી શકાય.

ધોરણ ૧ હું:—

આગળ કામ 'લેતાં' પહેલાં બાળવર્ગમાં કરેલા કામનું પુનરાવર્તન થઈ જવું જોઈએ. ઝોળખવાની વસ્તુઓમાં અર્ધ-દડો, અર્ધ લંબ દડો ઉમેરવા અને તેમને દડા અને લંબદડા સાથે મૂકી ઝોળખાવવા. એજ પ્રમાણે અર્ધવર્તુલ ઝોળખાવવું. તે પછી ચોરસ, લંબચોરસ અને વર્તુલ (પૈસા જેવો ઝોળ) દોરવાનો મહાવરો કરાવવો. વસ્તુની આસપાસ પેન અથવા પેન્સિલ ફેરવી આ આકાર દોરવાના છે. તે માટે પુઠાના કરતાં લાકડાના કકડાં મળે તો સાફ, કેમકે પુઠું વળા જાય છે.

બાળકો ચાર ઉભી અને ચાર આડી લીટીઓ દોરી, એ રીતે નવ ખાનાં પાડી ચોકડી મોડાંની રમત રમે છે. આકૃતિરચના આવી રીતે

થઈ શકે છે. તે માટે અનુકૂળ લ'બચોરસ (દા. આદિ ઈંચ લાંબો, ચાર ઈંચ પહોળો) કામળનો કડકો લઈ વળાવી આડા અને ઉભા સળ પડાવી ચોરસ આનાં પડાવવાં. પછી સળ ઉપર લીટીઓ દોરાવવી. તેમાં વત્તાની ચોકડી મૂકી, ગુણ્યાની ચોકડી મૂકી, ટપકાં મૂકી અથવા તીરકસ લીટીઓ દોરી આકૃતિરચના થઈ શકે છે. ચોકડી, ટપકાં અને લીટીઓનું મિશ્રણ પણ થઈ શકે. આ રચના કામળ ઉપર કે સ્લેટમાં કરતાં પહેલાં લીટીઓ માટે સળાઓ અને મીંડાંને બદલે મણુકા લઈ જમીન ઉપર ગોઠવી આકૃતિઓ બનાવી પછી દોરવાનું કામ કરવું એ સાફ પડે છે, એટલે સળાઓ અને મીંડાંના ઉપયોગનો મહાવરો થયા પછી દોરવાનું કામ લેવું જોઈએ.

આમાં બાળકની કલ્પનાશક્તિ ખીલે એ હેતુ છે. શું કામ કરવાનું છે તેનો ખ્યાલ આવે તે માટે શિક્ષક કેટલીક આકૃતિરચના શરૂઆતમાં કરી બતાવે, પણ બાળકે તેની નકલ કરવાની નથી. બાળક અટપટી રચના કરે તો સાફ એ સમજ પણ બરાબર નથી. આકૃતિરચનાના વિશારદો કહે છે કે સાદી રચના યોગ્ય રીતે ગોઠવેલી હોય તો તે સુંદર લાગે છે.

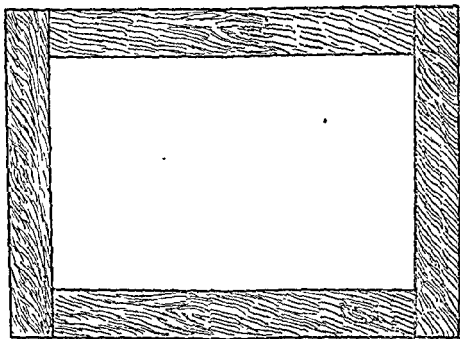
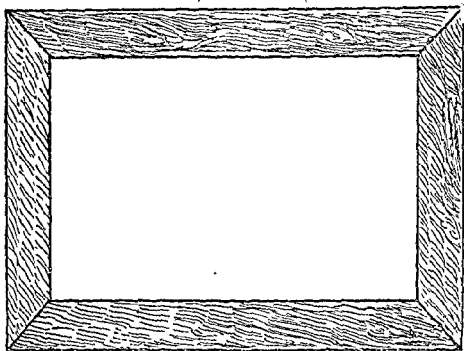
બાળવર્ગમાં ચોરસ અને લ'બચોરસનો આકાર તેવા આકારની વસ્તુની આસપાસ પેન ફેરવીને બાળક દોરતા શીખે છે. તેનો મહાવરો કરાવી પછી તેવા આકાર સ્વતંત્ર રીતે દોરવા તેને ઉત્તેજન મળવું જોઈએ. તેની લીટીઓ ગણાવવી. તેને ચોરસની (લ'બચોરસ દોરેલો હોય તો લ'બચોરસની) બાજુઓ કહે છે. તેના ખુણા બતાવવા કહેવું. તે પછી તે ખુણાના જેવા ખુણા દોરાવવા. ચોરસ અથવા લ'બચોરસની ચાર બાજુઓમાથી બે ભૂમી નાખવાથી પણ કાટખુણો બને છે. એ રીતે શીખી પછી બાળક પોતાની મેજે તેવા ખુણા દોરે.

પહોળા ખુણા અને સાંકડા ખુણામાંથી બાળક કાટખુણો ઓળખી શકે તેટલો મહાવરો થાય તે પછી પેટી, ચોકડું અને એવી ચોરસ અને લ'બચોરસ ઉપર આધાર રાખતી વસ્તુઓના દેખાવ ચીતરાવવા.

ચોરસ અથવા લ'બચોરસમાં આડી લીટી દોરી ઢાંકણાનો દેખાવ બતાવી કળ અને પાયા દોરવાથી પેટીનો આકાર થઈ જશે. તેજ પ્રમાણે ચોકડું અને ખીમ તેવા દેખાવ દોરતાં શીખવી શકાય.

ભૂમિતિનાં સાધનો વેચાતાં મળે છે. (પટી, ત્રિકોણમાપ; કોણમાપક વગેરે.) તેનો ઉપયોગ બાળક કરે એવી આશા રાખી ન શકાય; છતાં લીટી દોરવામાં પટી જેવું સાધન વાપરે તો તે ઇચ્છવા જોય છે.

બાળકોનું કામ તપાસતાં શિક્ષકે થોડા સારા નમુના વર્ગને બતાવવા, જરૂર પડે તો પાટીઆમાં પોતે નમુનો દેરી બતાવવો; બાળકો પાસે જૂલો શોધાવવી. એ રીતે સામાન્ય જૂલો સુધરાવી પછી વ્યક્તિગત મૂલ્યના આપવી.

બાળકોને શીખવતાં કંઈક બાળક જેવા થવાનું છે. તેઓ સમજી શકે તેવી ભાષામાં બોલવા ખાસ યતન કરી ક્રિયામાં રમવાનું તરવ દાખવ કરવાની જરૂર પડે છે. હુંકમાં, 'કામ કરતાં રમો અને રમતાં કામ કરો' એ અર્થગ્રાહી વાક્યને અમલમાં મૂકવાની તકનો લાભ દરેક બાળકના શિક્ષકે લેવો જોઈએ.

પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કોલેજ,
અમદાવાદ.

}

ચંદુલાલ કેશવલાલ અમીન

શારીરિક કેળવણી ને સ્કાઉટ રમતો

કેળવણી શબ્દમાં બાળકોના સર્વદેશીય વિકાસનો અર્થ રહેલો છે. માનસિક, શારીરિક અને નૈતિક શક્તિઓનો વિકાસ કરવો તેને કેળવણી કહે છે. આધુનિક સમયમાં આપણી નિશાળોમાં જે કામ થઈ રહ્યું છે તે આ ત્રણે બાબતોનો વિકાસ કટલે દરજ્જે સાધે છે, તે નિશાળો સાથે સંબંધ ધરાવનાર દરેક વ્યક્તિ થોડેઘણે અંશે જાણે છે. ધણા શ્રિઆદ પણ કરે છે કે કેળવણીને નામે શાળામાં થતું કામ ખરી કેળવણી નથી. આ જાતનું કામ બાળકોનો સર્વદેશીય વિકાસ સાધી શકતું નથી. અહીં શાળાઓમાં મોટે ભાગે ઉપર ગણાવેલી ત્રણ બાબતોમાંથી પહેલી તરફ વધારે લક્ષ આપાય છે અને બીજી બંને બાબતો તરફ કુર્લક્ષ બતાવવામાં આવે છે એટલુંજ નહિ, પણ ધણીવાર તો શારીરિક શક્તિઓના બોગે માનસિક શક્તિઓ કેળવવાનો યતન કરવામાં આવે છે. બાળકોની માનસિક કેળવણી માટે તેમને શાળાના મકાનમાં ૬ કલાક ગોંધી રાખવામાં આવે છે અને અનેક જાતની માનસિક પ્રતિષ્ઠા કરાવી તેમને મોટે ભાગે અક્ષરજ્ઞાન આપવામાં આવે છે. આ અક્ષરજ્ઞાનનો બોગે દિવસે દિવસે વધતો જાય છે, અને થોડે વર્ષે બાળક તે ઝીલવાને અસમર્થ નીવડે છે. શિક્ષણશાસ્ત્રનું પ્રથમ મૂલ્ય “કુરસ્ત શરીરમાં કુરસ્ત મન” કદાપિ મોટા અક્ષરે લખીને ભીંત પર ટાંગેલું હોય ખરું! પણ તેથી આ પરિસ્થિતિમાં કંઈ ફેરફાર થતો નથી.

શાળાના વખતનો 'મોટો ભાગ' આમ અક્ષરજ્ઞાન પાછળ યોગ્યજેલો હોય છે. શાળા બહારના વખત માટે શિક્ષક જોખમદાર હોતો નથી. શાળા બહાર બાળક માબાપની દેખરેખ નીચે ઘરમાં હોય છે, ત્યાં મોટે ભાગે તેને 'વાંચવા બેસ.', 'ચાંક. ભણીન.', 'દાખલા ગણુ.'; આવા ઉપ-દેશજ સાંભળવાના હોય છે. આથી બાળકોની શારીરિક શક્તિઓ મોટે ભાગે ક્ષીણ થવા લાગી છે. આને માટે ખીન્ન ઘણાં કારણો છે, પણ અહીંયાં તો આપણે આપણા ધંધાને લગતાં કારણોની જ વાત કરીને અને આપણા ધંધાના કાર્યક્ષેત્રમાંથી જ તેનો ઉપાય ઉત્પન્ન કરવા ચત્ન કરવાનો છે.

અમુક દષ્ટિએ વિચારતાં, આજુ જમાનાને લોડ'બેડન ખેલેલે આપેલી સ્કાઉટિંગ હીલચાલમાંથી આ ન્યૂનતા પુરવાનો ઉપાય હાથ લાગે તેમ છે. માત્ર શાબ્દિક કેળવણી ફળદાયી નથી. દુર્બળ ને રોગગ્રસ્ત શરીરમાં પ્રકૃષ્ટિત મન રહી શકતું નથી, વગેરે સૂત્રો તો ઘણા શિક્ષકો જાણે છે. તેને આચાર-માં ઉતારાય તોજ બાળકોને ફાયદો થાય એ નિર્વિવાદ છે.

સ્કાઉટિંગની અંદર રહેલાં સુંદર તત્ત્વોનું નિરૂપણ એક વાર આજ પત્રમાં ઘણાં વર્ષો પહેલાં યર્ધ ગયું છે, એટલે અહીં માત્ર શારીરિક વિકાસ-ને લગતાજ એમાંના કેટલાક મુદ્દા ફરી કહેવાની જરૂર ઉપસ્થિત થાય છે. આ દિશામાં સ્કાઉટિંગ આધુનિક કેળવણીનું ન્યૂનતાપૂરક છે. શાળામાં શારીરિક કેળવણી માટે કાંઈજ વ્યવસ્થા નથી હોતી એમ કહેવાનો મારો આશય નથી; પણ શાળામાં જે વ્યવસ્થા છે તે અપૂર્ણ છે અને તેનો અમલ પણ અપૂર્ણ રીતેજ થાય છે. દાલની યોજનાઓમાં શાળાઓમાં કવાયતને માટે 'સમય' રાખવામાં આવ્યો હોય છે. આ 'સમય' ૨૦-૨૫ મિનિટનો હોય છે અને તે પણ અઠવાડિયામાં બે વાર ! ! વળી દિવસના જે ભાગમાં તે સમય ઝાડવવામાં આવ્યો હોય છે તે પણ અયોગ્ય હોય છે. ઘણે ભાગે દિવસના ત્રણ ચાર વાગે તે સમય રાખવામાં આવે છે. આ વખતે જે દષ્ટિએ કવાયતને અનુકૂળ નથી. એક તો આપણા દેશમાં ઘણે ભાગે આ વખતે તાપ હોય છે અને દિવસના અમધી કાંઈપણ જાતના ખોરાક વિના બાળકો તે સમયે થાકી ગયેલાં હોય છે. આમ કવાયતને માટે ખંને પરિસ્થિતિ અનુકૂળ હોતી નથી. વળી જો 'વર્ગશિક્ષક-ને હાથ એ વિષય હોય તો તેને એ વિષય પરત્વે કંઈ ખાસ રસ ન હોવાથી કચવાતે મને અર્ધદગ્ધ રીતે તે કરાય છે. ખીજી તરફથી કાંઈ

કસરતશિક્ષકને હાથે એ વિષય હોય તો તેની ભાવના જુદા પ્રકારની હોવાથી બાળકોને પાસાવાર તુકસાન થવાનો સંભવ રહે છે. આ જાતના પહેલવાન કસરતશિક્ષકો બાળકોને પહેલવાન કરવા તરફ વધારે દોરાય છે અને તેથી યાદશ્લ ધોડાને આશુક મારી દોડાવવા જેવી બાળકોની સ્થિતિ થાય છે. આ બધી પરિસ્થિતિમાંથી સર્વાંશે બચવું તો મુશ્કેલ છે. બધી શકાય. પણ તેમાં આપણો જેના ઉપર કાબુ નથી એવી બાબતોનો સમાવેશ થાય છે, પણ આપણે જો રકાઉટિંગને આ જગાએ સ્થાન આપીએ તો અમુક દરજ્જે આ પરિસ્થિતિ સુધરી શકે તેમ છે.

પ્રથમ તો રકાઉટિંગમાં રમતોનું સ્થાન ધણું અગત્યનું છે. બાળકોને રમતો પ્રિય છે. રમતોદ્વારા તેઓ પાસે આપણે ધારીએ તે કરાવી શકીએ છીએ. હારખંધ ઉભા રહી નીરસ કવાયત કે કસરતના હુકમો માન્યા કરતાં તેજ અંતીમ હેતુ સાધતી રકાઉટ રમતો રમવી બાળકોને વધારે ગમે છે.

રમતોદ્વારા શરીર કસવું એ કુદરતી ને સ્વાભાવિક પણ છે ? કુદરત કોઈ પણ પ્રાણી પાસે કસરતની ખાતર કસરત કરાવતી નથી. પોતાની સહજ પ્રવૃત્તિઓમાજ અન્ય પ્રાણીઓ પોતાને જરૂરી કસરત સાધી લે છે; તો બાળકો પણ પોતાની સહજ પ્રવૃત્તિ - રમતોદ્વારા શા માટે જરૂરી કસરત સાધી ન લે ? વળી કવાયત કે કસરતમાં જેટલો આનંદ પડે છે તેના કરતાં રમતોમા બાળકોને વધારે આનંદ પડે છે. તેથી આ રમતો બાળકોને યોગ્ય પણ લાગતી નથી. પ્રાણીઓમાં જખરો ગણાતો વપલ ટેરીની સિંગ્ર કે સેન્ડોનાં ડંખેલ ફેરવતો જણાયો નથી; છતાં તે જેમ નિર્બંધ ને શક્તિમાન બની રહે છે તેમ બાળકો પણ જો પોતાની જરૂરી પ્રવૃત્તિમાં ઉત્સાહપૂર્વક લાગ લે તો તે પણ કોઈપણ જાતનાં આય કૃત્રિમ સાધનો વગર તંદુરસ્તી સાધી શકે. આ ઉપરાંત રકાઉટિંગ રમતોમાં કેળવણીની દૃષ્ટિએ પણ કેટલાંક ખાસ તરવો નજરે પડે છે. આ રમતો મોટે ભાગે જંગલ, ખેતરો કે બાગોમાં રમવાની હોવાથી, બાળકો તે રમતાં કુદરતના ગાઢ પરિવેશમાં આવે છે. રમતોમાં કુદરતને જે બને તેમ વધારે ચૂંચવામાં આવી છે. આ રકાઉટિંગની રમતોમાં દળ નામ, પક્ષનાં નામ વગેરે પશુ પંખીઓ ઉપરથી રાખવામાં આવે છે આથી બાળકો એ પશુપંખીની બોલીનું અનુકરણ કરવા પ્રેરાય છે. આ કરતાં તેઓ તે તે જનવરોની સુંદરતા નિહાળતાં, તેમની ટેવોનો અભ્યાસ

કરતાં ને તેમાંથી યોગ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતાં પણ શીખે છે. આ રીતે આ જાતની રમતો તંદુરસ્તી સાધક ઉપરાંત જ્ઞાનદાતા બને છે. દેર અટલો જ કે દોઢના ખાસ હુકમોથી તે પ્રાપ્ત થતાં નથી, પણ મનમાં જિજ્ઞાસા જાગતાં સ્વપ્રયાસ ને આંતરવૃત્તિથી થાય છે અને તેટલાજ માટે તે વધારે આવકારદાયક છે.

વળી તેમાં ઉપયોગિતાનું તત્ત્વ પણ રહેલું છે. જાડપાન, પશુપંખી ને આકાશી પદાર્થોના પરિચયથી બાળકો દેશકાળનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે એટલું જ નહિ, પણ કૃત્રિમ સાધનો સિવાય પોતાને ખપ જોગાં અનુમાનો દોરી શકે છે, સ્વાશ્રયી બને છે, અને નીડરતા તથા આત્મશ્રદ્ધા અનુભવી તેમાંથી અનુભવાતા આનંદના ભોક્તા બને છે. શાળાઓમાં આ જાતની રકાઉટિંગની રમતોને સ્થાન મળે એ ઇચ્છવાજોગ છે. ચેતવણી માત્ર એટલીજ રાખવાની કે એ રમતોનો નિયંત્રા કુશળ રકાઉટ હોવો જોઈએ,

રણજીતભાઈ દેરાસરી

પદાર્થપાઠ

જેમ વાચનના પાઠનો આશય ભાષાજ્ઞાન આપવાનો છે, તેમ પદાર્થપાઠનો મુખ્ય આશય પદાર્થના ગુણ, દોષ, જનાવટ અને તેની ઉપયોગિતાનું જ્ઞાન આપવું એ છે, અને તેટલા માટેજ પ્રત્યક્ષ પદાર્થની મદદથીજ જે પાઠ આપવામાં આવે તેજ ખરે પદાર્થપાઠ. કેટલાક પ્રસંગો એવા બને છે કે સૃષ્ટિનિરિક્ષણના પાઠો પણ પદાર્થપાઠ તરીકે શિખવાય છે; તેનું કારણ તે પદાર્થોની કુદરતી રિચતિનો અમુક સ્થળોમાં અભાવ અથવા તેની પ્રતિકૃષ્ટતા: ગુજરાત જેવા દેશમાં આવે પાઠ શીખવેલા હોય તો તેના બાળબાળીયા નહિ હોવાથી આના છોડવું ચિત્રદ્વારાજ અવલોકન કરાવી અથવા તેને મળતા આવતા છોડવું અવલોકન કરાવી જ્ઞાન અપાય અને તેથીજ તે પદાર્થપાઠની ગણતરીમાં આવી શકે છે. આ પાઠો શીખવવામાં શિક્ષકની સારી તૈયારી હોવી જોઈએ. શાળામાં પદાર્થોનું પુરતા પ્રમાણમાં સંગ્રહ-સ્થાન હોવું જોઈએ. (જે શિક્ષક ઉત્સાહી અને ખંતીયો હોય તો વિના ખર્ચ વસ્તુઓ એકઠી કરી શકે.) જે દરેક પદાર્થ સંગ્રહસ્થાન માટે મળી ન શકે તો ન મળી શકે તેવા પદાર્થોનાં સારાં ચિત્રો એકઠાં કરી રાખવાં

અથવા તો શિક્ષકે પોતે બાળકો દ્વરથી જોઈ શકે તેવા પ્રમાણમાં મોટા ચિત્રો દોરી અનુકૂળ (જરૂરી) રંગોથી રંગી તૈયાર રાખવાં જોઈએ.

આ પાઠો શીખવતી વખતે બાળકની વ્યક્તિગત બુદ્ધિની તીવ્રતાની કસોટી થઈ શકે છે; કારણ તેમાં બાળકો પોતાની દરેક ઇદ્રિયની મદદ લઈ પદાર્થનું અવલોકન કરે છે. શિક્ષકે પાઠ શીખવતી વખતે બાળકની સંખ્યાના પ્રમાણમાં પદાર્થના નમુના રાખવા ને તે દરેક વ્યક્તિગત અથવાં તો અમુક સંખ્યાના સમૂહમાં આપી તેનું નિરીક્ષણ કરાવી તેના ગુણ કદાવવા. આ ગુણો કદાવતી વખતે બને તેટલી ત્વરાથી પ્રત્નોનો ઉપયોગ કરવો; પણ ખાસ ખ્યાન રાખવું કે પ્રશ્ન પૂછ્યા બાદ બાળકની શક્તિના પ્રમાણમાં બાળકને વિચાર કરવા વખત મળે છે કે નહિ. પ્રશ્ન પૂછવાની બાબતમાં જાણવવાનું જે શિક્ષકને બાળકોના પૂર્વ જ્ઞાનનો પુરો ખ્યાલ હોવો જોઈએ. કેટલીક વખતે શિક્ષકને આગલાં ધોરણોના અભ્યાસક્રમનો ખ્યાલ હોતો નથી તેના પરિણામે તે પ્રશ્નશૈલીમાં નિષ્ફળ નીકળે છે. સ્વયં પ્રત્નો જરૂર પડે પૂછવાને કોઈ પણ જાતની હરકત નથી.

કાશીના છોડ સંગ્રંથી પાઠ હોય તો તે વખતે શિક્ષકે ખુંદદાણા લાવવાજ જોઈએ. સાથે સાથે જીંડવાનો ખ્યાલ આપના દિવેલાનાં જીંડવાં લાવી નિરીક્ષણ કરાવવું. જેથી બાળકો નમજી શકશે કે જીંડવામાં ખુંદ કેવી રીતે તૈયાર થાય છે ને છુપાઈ રહે છે. આ નિરીક્ષણ બાળકોમાં કુદરત તરફ પ્રેમ ઉત્પન્ન કરે છે. વધારામાં તેન. પાન, ફૂલ વગેરેની રચનાનું જ્ઞાન આપવા કાળા પાટીઆ ને ચાકનો ઉપયોગ જરૂર જણાતા ક્રમનો સંબંધ જોડી કરવો. આથી પાઠ રસમય બની શકે અને શિક્ષક બાળકોમાં વિચાર પ્રેરી શકે. (શિક્ષકે સાધારણ સારા ચિત્રકાર થવાની પણ જરૂર છે.)

કેટલાક પાઠોમાં ઇદ્રિયોની મદદ પુરતી થઈ પડતી નથી, પણ ગુણોનું વ્યાવધારિક જ્ઞાન આપવા પ્રયોગો કરવાની જરૂર પડે છે. આ પ્રયોગો કરવાને શિક્ષકે તો ફક્ત સાધનોજ પુરા પાડવાં, પણ પ્રયોગો તો બાળકો પાસેજ કરાવવા. આ પ્રયોગો જતે કરવામાં બાળકો બહુજ આનંદ માણે છે ને ગમત કરતાં કરતાં પદાર્થના બધા લાગોનું જ્ઞાન મેળવે છે. જે પ્રયોગો ઇચ્છ કરે તેવા હોય તેજ શિક્ષકે પોતે કરવા. શિક્ષકે આ વખતે બાળકોની ઉમર અને શક્તિનો ખ્યાલ ખાસ રાખવો. પદાર્થના ઉપયોગનું જ્ઞાન આપવામાં પણ જ્યાં જ્યાં બની શકે ત્યાં પ્રત્યક્ષ પ્રયોગદ્વારાજ બાળકોને અનુભવ કરાવવો. ફટકડીનો ઉપયોગ કદાવવો હોય, તો આખા

વર્ગમાં નજર ફેરવી જે બાળકની આંખ આવી હોય અથવા પૂછતાં જણાય કે કોઈ બાળકનો દાંત દુઃખે છે તો તેવા બાળકને વર્ગ સન્મુખ રાખી તેની આંખ પર ફટકડીના દ્રાવણનો ઉપયોગ કરાવવો. તેગજ દાંતવાળાને તે દ્રાવણના કોગળા કરવા સૂચવવું. આથી બાળકને થતા દુઃખમાં શો ફેર પડશે, તે વર્ગ સન્મુખ તે બાળક પાસેજ કઢાવવું. આ પ્રસંગે શિક્ષકે સાદા સરળ શબ્દોમાં ઈશ્વરનો મહિમા ને તેની કૃતિ સંગંધી સહેજ વિવેચન એવું કરવું, કે જેથી બાળકને ઈશ્વર પ્રત્યે પ્રેમની લાગણી ઉત્પન્ન થાય તેટલુંજ નહિ પણ તે લાગણી ઉલ્લસાય.

પદાર્થપાઠોમાં નવા રચનાવાના કે પારિભાષિક શબ્દો આવતા હોય તો તે કાળા પાટીઆ પર લખવા, અને તેના પર્યાય સમજાવવા. નવાં વાક્યો થોડાં તેનો ઉપયોગ કરવો. આથી સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ મદદ મળે.

ફટકડી અથવા મીઠાના જેવા પાઠોમાં તે વસ્તુઓ ક્યાં થાય છે, ને કેવી રીતે બનાવવામાં આવે છે તેનું જ્ઞાન આપવા નકશાની તથા ચિત્ર અથવા પ્રયોગની મદદ લેવી. આ રીતે ભૂગોળ તથા વિજ્ઞાનના વિષયો સાથે તેનો સંબંધ જોડી શકાય.

બાળકની પાસે હમેશની નોંધપોથી રખાવવી. (ત્રીજા ધોરણના બાળકોથી) ને તેમને હુંપી નોંધ તેમના પોતાના ઉપયોગ સારૂ રાખવા સૂચવવું. ચિત્રો પણ તેઓ તેમની શક્તિ અનુસાર તેમાં દોરે તેવું સૂચન પણ કરવું.

છેવટમાં પાઠ સફળ કરવા માટે શિક્ષકે પોતે પોતાની કમવાર અને સંબંધપૂર્વક નોંધ રાખવી. જે શિક્ષક શીખવતી વખતે પુસ્તકનો ઉપયોગ કરે (પોતાની અપૂર્ણ તૈયારીના કારણે), પ્રશ્નો નિશ્ચિત ન પૂછે, પ્રયોગો ન કરાવે, પદાર્થ ને તેમાંથી બનતી ચીજો તેમજ મુદ્દાઓ માટે જરૂરી ચીજોનો સંગ્રહ વર્ગ આગળ રજુ ન કરે, ચિત્રોની રૂપરેખા દોરવામાં અચાત હોય, તો પદાર્થપાઠ જેવો વિષય કોઈ પણ રીતે રસમય નહિ કરી શકે, ને તે માટેના તેના બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ જશે.

ધોરણ ૩ નું

વિષય:—પદાર્થપાઠ

સામાન્ય હેતુ:—અવલોકન શક્તિ કેળવી વ્યવહારિક જ્ઞાન આપવાનો

વિનં હેતુ:—ગંધક

સાહિત્ય:—ગંધક (લાકડીઓ, અમલસારી) ખાસો, નળી, દોવો, ફૂલ વગેરે.

શિક્ષક:—

સમય:—૪૦ મિનિટ

સુદ્ધા	શિક્ષણ શૈલી	કાં પાંની તોંધ-
આરંભ	<p>અને જાતના ગંધકના કકડાના બગા પડીકા વાળી રાખવા તે વર્ગમાં વ્યક્તિગત આપવાં. શું છે તે નિહાળવા સૂચનું. દરેક જાતનો એકેક મોટો કકડો શિક્ષકે પોતાની પાસે રાખવો. તમોએ જ્ઞાના કકડા જ્ઞેષ્ઠ ૧ કુટ્ટી જાતના છે ? એ જાતના. તેનાં નામ આપો. ન આપે તો કહેવું કે. ૧. અમલસારી, (હાથમાં કકડો લઈ બતાવવો.) ૨. લાકડીઓ. ત્યારબાદ ઇન્ડિયોની મદદથી જે ગુણ જોવામાં આવ્યા હોય તે કઢાવવા. અને જાત જાતના પર કોઈ પણ આગળ પાસે એક પછી એક પછડાવવી. શું થયું ? ઉ. કકડા લાગી ગયા. ત્યારે તે કકડો કહેવાય ? એક પાલામાં પાણી લઈને જાતના કકડા તેમાં નખાવવા. થોડી વાર પછી બહાર કઢાવવા. કંઈ ફેર પડ્યો ? ઉ. ના.</p>	<p>અમલસારી લાકડીઓ ૧ સાકરના લાકડી જેવો ૨ દોરા પીળો સાધારણ પીળો ૩ સુવાળી બાલુઓ કરકરી બાલુઓ સામાન્ય ગુણો. (૧) બરડ (૨) પાણીમાં ઝાગળતો નથી. (૩) પીગળે છે.</p>
મુખ્ય વિષય		

‘‘પાગળાવું’’ કહીએ છીએ, તે બાળકના મન પર દસાવવું) પીગળે ત્યારે રંગ કેવો જણાય છે ? ઉ. લાલ.
વધારે ગરમી આપીએ તો શું થાય છે ? ઉ. તે થ્રસ લાડ-
લડકાધી બને છે.

તે લાડકા ઉપર ફલ બાળક પાસે ધરાવવું. ફલ પર શી
આસર થાય છે ? ઉ. રંગ બિડી ન્તપ છે.

જુના વખતની દીવાસળીની સળીઓ બતાવવી. તેનો પીળો
રંગ કાઢી છે ? ઉ. ગંધકથી. તે શા માટે લગાડ્યો છે ? ઉ.
દીવાસળી જલદી સળગે માટે. ત્યારે ગંધક બીજા શા ઉપ-
યોગમાં આવે છે ?

આ સિવાય બીજા ઉપયોગમાં તે આવે છે ? વર્ગમાંથી
કોઈ એકાદ બાળક ઉઠો. યદ જણાવશે કે:-ખસ યદ હોય
તો તેનો મલગ બતાવીને ખસ પર લગાડવામાં આવે છે. તેમ ન
કહે તો શિક્ષકે કહેવું.

આ ઉપરાંત શિક્ષકે એક પવાલું લઈ અંદરની બાબતો
બધે તેલ લગાવવું. ને પછી ગંધકનો રસ તેમાં નાખી ચારે
બાજુ પથારીમાં ફેરવવો. ગંધક (બાબતોમાં) ફરી જશે, ને
ગંધકનો પાકો બની જશે. તે સંભળી બહાર કાઢવો.

આ પ્યાલા શા કાગમાં આવે ? ઉ. તેમાં દૂધ ભરી રાખે
ને પછી ખસના દરદીઓ તે ભરી રાખેલું દૂધ પીએ. તેથી
ખસ મટી જાય છે.

ગંધક કેટલી જાતના છે ? ગરમ કરીએ તો શું થાય ?
ફલ પર તે શી આસર કરે છે ?

ઉપયોગ

(૧) ફૂલના રંગો ઉઘાડી મૂકે છે.

(૨) દીવાસળી બનાવવામાં.

(૩) દવા તરીકે (ખસ યદ હોય.
ત્યારે)

ઉપયોગ

પુનરાવર્તન

મનુભાઈ મ. પરીખ
પહેલા મુખરવાઈઝર, ડિ. રફ. ગો. અમદાવાદ

ચિત્રકળા

શિક્ષણમાં જેમ શુદ્ધિની કેળવણીના વિષયોને અવકાશ છે તેવીજ રીતે ઇદ્રિયોના વિષયોને અવકાશ છે. નાનાં બાળકો શુદ્ધિની કેળવણી કરતાં ઇદ્રિયોની કેળવણી વહેલી માગે છે. બાલ્યાવસ્થામાં આ કેળવણી આપવાનો વખત છે. ચિત્ર, સંગીત વગેરે કળાની કેળવણી એટલાજ માટે શુદ્ધિની કેળવણીની પહેલાં આવે છે.

બાળકોની વાણી—ભાષા અને તર્ક ખીલે છે, તે પહેલાં તેમની ઇદ્રિયોના વ્યવહારો ચાલુ થાય છે. આ ઇદ્રિયો તે શબ્દ, સ્પર્શ, રસ, રૂપ અને ગંધ છે. એમાંની રૂપની ઇદ્રિય અને શબ્દની ઇદ્રિય ચિત્ર તથા સંગીતની કળાની સામગ્રી, આ અવસ્થાએ સંગ્રહ કરે છે, અને તેની સાથેજ એ એકઠી થએલી સામગ્રીમાંથી સર્જન કરે છે.

ચિત્રકળા એ એક સર્જન છે. જે વખતે સૌન્દર્યનો અનુભવ તીવ્ર થઈ હૃદયમાં પ્રગટ થાય છે અને જે વખતે હૃદયના તારો હાલી જઈને લાગણી ઉભરાય છે ત્યારે એ અનુભવ ચિત્રરૂપે બહાર આવે છે. આમજ સંગીત વિષે પણ બને છે; એટલે કે પ્રત્યેક સર્જનનો આ રાજાધિક નિયમ છે.

મનુષ્યને શુદ્ધિની કેળવણીની જરૂર છે તેના કરતાંજે લાગણીની કેળવણીની વધારે જરૂર છે, અને કળાના વિષયો લાગણીને સંસ્કારી કરી જીવનને મધુર અને રમ્ય બનાવી દે છે. વળી લાગણીનો પ્રદેશ મનુષ્યને માનવ જીવનના ઉડા સ્પર્શ તરફ, ગૂઢ એવા તત્વોના લાન તરફ અને સમગ્ર સૃષ્ટિની સાથેની સમજણ અને સમતા તરફ દોરે છે.

વળી જીવનમાં કળાનું સ્થાન અત્યંત મહત્ત્વનું અને પ્રથમ પંક્તિનું છે. એનું એજ સ્થાન પ્રાથમિક શાળામાં હોવું જોઈએ.

ચિત્રકળાના વિષયને મહત્ત્વનું સ્થાન આપવાનો પહેલો અર્થ એ છે કે ચિત્રના વાતાવરણને પ્રાથમિક શાળામાં પુરતો અવકાશ મળવો જોઈએ. આ વાતાવરણજ બાળકમાં ચિત્રનો આત્મા જગાડવા સમર્થ થશે, ચિત્રકામના શિક્ષણની પદ્ધતિ અને સાધન સામગ્રી જે આ વાતાવરણ બજવાન હશે તોજ તે મોટા પ્રમાણમાં સફળ થશે. વાતાવરણ એ ચિત્રવિકાસની જાગ્રિકા છે. એમાં તે બરાબર ઉગી શકે છે.

આ વાતાવરણ એટલે આસપાસનો લઘુ નિર્ગર્. મનુષ્યે રચેલ નિર્ગર્ની સૃષ્ટિમાં માનવી સૃષ્ટિ, એટલે કે હૃદયતા તમામ દેખાવો જેમકે

આકાશના અનેક રંગો, સૂર્યોદય, સૂર્યાસ્ત, બદલાતા વાદળોના આકારો, વૃક્ષો, પુષ્પો, પતંગીઆં, પશુઓ વગેરે તેમજ માનવી સૃષ્ટિમાં કળાના બાંધકામો, સ્થાપત્યના નમુના, કારીગરીના નમુના, વગેરે મુંદર વાતાવરણ રૂપે જ છે. એ ઉપરાંત મનુષ્યોએ દોરેલાં ચિત્રો, છાપેલાં ચિત્રો, પણ ઉમદા વાતાવરણ છે. ત્યાંસુધી કુદરત શિક્ષકની સામે છે ત્યાંસુધી કુદરતમાંથીજ શિક્ષકે તે ઉપાડી લાવવી જોઈએ. વર્ષાઋતુમાં જાતજાતની વનસ્પતિ ઉગી નીકળે છે. જાતજાતના પતંગીઆં ઉડે છે. વનપુષ્પો અને બાગનાં ફૂલો ઋતુએ ઋતુએ પૃથ્વીની શોભામાં વૃદ્ધિ કરે છે. અર્થાત્ અનંત વન અને કુદરતી દૃશ્યો શાળાની બહાર પડેલાં છે. એ દરેક ચિત્રકળાનું વાતાવરણ છે.

હવે પ્રાથમિક શાળામાં ચિત્રકળાનો વિષય તપાસીએ. પ્રાથમિક શાળાના ઘણા શિક્ષકોએ પ્રાથમિક શાળામાંજ તાલીમ લીધી હોય છે. વળી પ્રાથમિક શાળાઓમાં એ વિષય ફરજિયાત નથી. તેથી એ વિષય ઘણા કાચો હોય છે. શિક્ષણ આપવામાં વારે વારે ચિત્રકામની જરૂર પડે છે, અને વિષયમાં રસિકતા લાવી શકાય છે; પરંતુ શિક્ષક ચિત્રકામ જાણતો ન હોય તો તેને વિષયની રસિકતા લાવવી મુશ્કેલ પડે છે. આટલી જરૂરિયાત ચિત્રકામની હોવાથી જે શિક્ષક ચિત્રકામ ન જાણતો હોય તે અર્ધો શિક્ષક છે એ યથાર્થ છે.

ચિત્રકામ એ મનના વિચાર, કલ્પના અને ભાવ બહાર પ્રદર્શિત કરવાની કૃતિ અને સર્જન પણ સચોટ રીત છે. શિક્ષક અનેક શબ્દોના વિવેચનથી વાઘનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપી શકતો નથી, પણ તેનું દ્ર. પા. પર ચિત્ર દાઢી તેનો સચોટ ખ્યાલ આપી શકે છે. ચિત્રકામના અભ્યાસથી બાળકની આંખ, હાથ અને કલ્પના કેળવાય છે, પરંતુ પ્રથમ અવલોકન કરતાં આવડવું જોઈએ. શિક્ષકે ચિત્રકામને માટે વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવું જોઈએ. વાતાવરણ રચ્યા પછી જ બાળકો તે જોતાં ન હોય એટલે કે તેમનામાં જોવાની દૃષ્ટિ ન હોય તો તે વાતાવરણ નિષ્ફળ નીવડે છે. વાતાવરણની સફળતાનો આધાર અવલોકન શક્તિ ઉપર છે. માટે શિક્ષકે બાળકોને પ્રથમ અવલોકન કરતાં શીખવવું જોઈએ. સ્વાભાવિક રીતે આપણે તથા બાળકો આંખ વડે જોઈએ છીએ, પણ જોવું અને અવલોકન કરવું. તેમાં ઘણા તફાવત છે. જોવું એટલે તે વસ્તુને તેના યથાર્થ સ્વરૂપમાં તીવ્રપણે નિહાળવું, અને અવલોકન કરવું એટલે વસ્તુને વૈજ્ઞાનિક તેમજ રસિક દૃષ્ટિથી

જોવી. શિક્ષક બાળકને કુદરતમાં છૂટા મૂકે ત્યારે આવા અવસોકનની તે માત્ર બુમિકા રચી શકે છે; પણ ત્યારપછી બાળકની આંખમાં તકાવત, સરખામણી અને ક્રમની પુરેપુરી સમજણ આવવી જોઈએ. અવસોકન-યથાર્થ વસ્તુના ગુણો કે તત્વોનો પરિચય, બનતાં સુધી વસ્તુઓના સમૂહ વડે નહિ પણ ગુણુદર્શક પ્રતિનિધિરૂપ પદાર્થો વડે કરાવવો જોઈએ. ઘોડાએક પદાર્થોના પરિચયથી તો ફક્ત પદાર્થપરિચય થાય છે. ગુણના પરિચય માટે પદાર્થોનું પ્રાધાન્ય ન દેખાય તેવી ઝીંજો મારફત ગુણોનો અનુભવ બાળકોને કરાવવો જોઈએ.

જુની પ્રાથમિક શાળાઓમાં કોઈ સ્થળે ચિત્રો હોય છે, પણ તે એટલી બધી ઉંચાઈએ હોય કે બાળકો તેને કવચિતજ નિહાળીને જોઈ શકે. વળી કોઈ જગ્યાએ ચિત્રોના સંગ્રહ કરી રાખ્યો હોય છે, પણ તે તેજ જગ્યાએ રહેવા સરખાએલો હોય છે; મનસજકે બાળકોને ચિત્રનું વાતાવરણ ભાગ્યેજ મળે છે.

જુની પ્રથા પ્રમાણે શાળામાં નહિ તો ઘરની અંદર ચિત્રનું પોષક જે વાતાવરણ હતું તે આજે ત્યાં નથી. જુનાં વાસણો, વસ્ત્રો, અને દિવાલો પર ચિત્રામણો આજે નથી. ઉત્સવો વખતે પણ રંગોળી વગેરેથી ઘણી રચનાકૃતિઓ કરવામાં આવતી તે પણ આજી થઈ એટલે કયાંયે પણ ચિત્રનું વાતાવરણ આજે રહ્યું નથી.

ચિત્રકામનો વિષય બાળકના મનોવિકાસ માટે ઘણો અગત્યનો છે. ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને ખીજા વિષય જેવા કે પદાર્થપાઠ, સૃષ્ટિજ્ઞાન, વાર્તા, વાચન, વગેરે વિષયોમાં ચિત્રકામની જરૂર તો છે જ. વિષયોમાં જે બાળત-નો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપવાનો હોય તે આખ્ખદ્વારા પડતી છાપથી દદ થાય છે. જંગલનાં જનવરો, નદીઓ કે કોઈ જંગલનાં દૃશ્યોનો આગ્રેહ્ય ખ્યાલ ચિત્રવડે સરળતાથી આપી બાળકોને સમજાવી શકાય છે. આ કારણથી ટ્રેનિંગ કોલેજમાં ઘણા શિક્ષકો ગામડાની શાળાઓમાંથી ટ્રેનિંગ લેવા આવેલા હોય છે, તેઓને ચિત્રકામની તાલીમ આપવામાં આવે છે, જેથી તેઓ પોતાની શાળામાં ચિત્રકામની તાલીમ આપી શકે. વળી શિક્ષક પાઠ આપતી વખતે જે ઉદાહરણ તરીકે અમુક ચિત્ર કાઢે તો તેનું કામ સફળ થાય છે, અને વિદ્યાર્થીને રસ પડે છે. આવી રીતે ચિત્રકળાએ શિક્ષણમાં ભારે સાહાય્ય આપે છે. વળી ચિત્રકામ એ ઘણી કળાઓના પાયારૂપ છે. રેખા અને રંગની સમજણ ઉપર રચાએલી તમામ કારીગરીઓનો પાયો ચિત્રકળા

છે. ચિત્રકળા એ પાંચ મુખ્ય કળાઓમાંની એક છે, અને તે જીવનમાં તથા શિક્ષણમાં અત્યંત મહત્વનું સ્થાન ભોગવે છે.

છીબાભાઈ દવાભાઈ પટેલ

પ્રથમવર્ષ, ટ્રેનિંગ કોલેજ-અમદાવાદ

દરેક વિષયનો પરસ્પર સંબંધ

ભાષા:—કેળવણી એ વિષયમાં ભાષા એ અગત્યનો વિષય ગણાય છે. ડગલે ડગલે વ્યવહારમાં તેમજ અભ્યાસના દરેક વિષયમાં ભાષા અત્યંત સ્થાન ભોગવે છે. આ વિષયનો ઘણા વિષયો સાથે સંબંધ સાંકળવામાં આવે તોજ તે સહેલાઈથી શીખવી શકાય.

પ્રથમ તો ભાષાનો વ્યાકરણ સાથે સંબંધ જોડવો જોઈએ. વ્યાકરણ વિનાની ભાષા ઘણીજ અશુદ્ધ અને જુખી ગણાય છે. જેમ રાટલી પર ઘી ન ચોપડ્યું હોય, તો તે જુખી લાગે છે, તેમ વ્યાકરણ વિનાની ભાષા નીરસ અને અર્થ વગરની સમજાય નહિ એવી હોય છે. આવી ભાષા મનને કુદિત બનાવે છે, અને તેથીજ બાળકો તે વિષય શીખવા તરફ પ્રેમ ધરાવતાં નથી.

જો વ્યાકરણ અને વ્યુત્પત્તિ સાથે શીખેલી ભાષા હોય તોજ બાળકો મોટાં થયે ભાષા ઉપર કાચુ રાખી યોગ્ય ભાષા બોલી લખી શકે છે.

નિર્બંધનો ભાષા સાથે ગાઢ સંબંધ છે. જે માણસ મુજરાતી સાત ધોરણ લખ્યો હોય તે માણસ યોગ્ય અર્થ સમજાય તેવી યોગ્ય ભાષા લખી શકે નહિ, તો તેની ભાષા નકામી ગણાય છે. જો પ્રાણવર્ગથી નિર્બંધની સરચાત કરવામાં આવે તો તેમાંથી બાળકોની ભાષા સુધરે છે અને તેમાંથી આગળ જતાં મોટા નિર્બંધો અગર છાપાંઓમાં લેખ અને છેવટે નાનકડાં રમુજ પુસ્તકો પણ લખી શકે છે.

ભાષાનો ચિત્રકામ સાથે સંબંધ જોડવો આવશ્યક છે. દાખલા તરીકે, “પેલું બકરી કેડું બાળ” આ કવિતા શીખવવી. પછી તેનું કલ્પિત ચિત્ર બાળકના મગજમાં ખડું કરાવવું, ભારખાદ તે ચિત્ર દોરાવવું. આ ઉપરાંત કવિતાની સાથે સંગીત પણ ઘણું ઉપયોગી છે. જો તે શીખવવામાં આવે તો તેથી બાળકોનો હંડ સુધરે છે, તેમજ તેઓ આનંદથી શીખી શકે છે. સંગીત એ કવિતાનો આત્મા છે. અવાજને લીધે નામ પણ તરલીન થઈ જાય છે. તેથી સંગીતને કવિતાનો આત્મા કહે છે. મોટે ભાગમાં અને

કવિતામાં ચિત્રકામ અને સંગીત ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ. કેળવણીકારોનું એક મૂત્ર છે કે “ચિત્રકામ વિનાનો શિક્ષક અર્થો શિક્ષક ગણાય છે.” તે ખરાબર છે; કારણ કે ચિત્રના ઉપયોગ વગર જે શીખવવામાં આવે છે, તેની છાપ બાળકને અર્ધો તો શું પણ જોડલી પણ પડતી નથી, અને શિક્ષકનો વખત નકામો જાય છે. તે ઉપરાંત બાળકના મગજને કંટાળો ઉપજે છે.

વળી કવિતાની સાથે સંગીત પણ શીખવવું જોઈએ. સંગીત એ કવિતાનો આત્મા છે. જેમ આત્મા વિના દેહ નકામો છે, તેમ સંગીત વિનાની કવિતા નકામી છે. સંગીત સાથે કવિતાની બાળકના મગજ પર જોડલી અસર થાય છે, તેનો ફે ભાગ જોડલી અસર સંગીત વગરની કવિતાથી થતી નથી.

ગણિત:—આ વિષય અધરામાં અધરો છે, કારણ કે તે અમૂર્ત છે. આ અમૂર્ત વિષય શીખવવો ઘણો જ અધરો હોવાથી ઘણાં બાળકો કંટાળી જઈ નિશાળને નિશાંજલી આપે છે. આ વિષય સહેલો કરવા શિક્ષકે ઉત્સાહપૂર્વક પ્રયત્ન કરવો પડે છે. હસ્તકામ અને ચિત્રકામ સાથે ગ્રંથ જોડવાથી આ વિષય ઘણેજ સરળ થાય છે. કાકરી, કચુકા, મણકા અને બીઆ વગેરેના નમુના બનાવી બાળકોને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન આપવામાં આવે તોજ તે સારી રીતે શીખી શકે છે. તે ઉપરાંત મીઠા, ફળના ચિત્રો, પક્ષીના ચિત્રો, વગેરે કાઢી તેની સામે અંક લખવાથી બાળકના મગજ ઉપર સારી અસર થાય છે. દાખલા તરીકે, બાળવર્ગમાં “૬” આ અંક શીખવવો છે. તો પ્રથમ પાંચ સુધી આવડતું હોય છે, એટલે તેમાં એક વસ્તુ નંખાવવી, પછી ગણાવવી કેટલા થયા, તે કહી પછી પાટીઆ પર “૬” ફેરોનું ચિત્ર પાડવું.

પછી પૂછવું કે કેટલી ફેરી હતી? કેટલી નાખી? આમ પૂછ્યા બાદ તે અંક કેવી રીતે લખવો તેની સમજુત આપ્યા પછી બાળકને પાટીઆ પર લખી બતાવવો, અને તેવો આંકડો લખાવવો. આ પ્રમાણે પ્રસક્ત જ્ઞાન અને તે પછી ચિત્ર ઉપરથી જ્ઞાન આપી, વ્યવહાર સાથે સંબંધ જોડવાથી વિષય બાળકો ઝડ ગ્રહણ કરે છે. આ વિષયનો ઘણો આધાર આંક અને ક્રાપ્ડક ઉપર છે. જે આંક શીખવવામાં ક્યાસ હોય, તો તે ગણિતનું કામ રીતસર કરી શકતાં નથી. ગણિતના વિભાગ પાડવાથી ગણિત સહેલું થાય છે: (૧) મુખગણિત અને (૨) લેખી ગણિત. કેટલાક શિક્ષકો મુખગણિત એટલે મુણત્તર અને કુંગીઆથી શીખવાતાં લેખાં સમજે છે,

પણ તે યોગ્ય નથી. મુખ્યગણિત એ ગણિતનોજ સહેલો ક્રમ છે. દાખલા તરીકે, વ્યાજના દાખલા શીખવતાં પહેલાં ગાળકો પાસે તેને લગતા દાખલા મોંઝે ગણાવવા. દાખલા તરીકે, દર વરસે દર સેંકડે ૫ ટકા લેખે ૨૦૦) રૂ. નું ૧ વર્ષનું વ્યાજ શું? આવા દાખલા ગાળકો મોંઝે ગણે ત્યાર-પછીજ તેના ચઢતા ક્રમના દાખલા સ્કેટમાં લખાવવા. આ વિષયમાં દાખલા ઉપરથી નિયમ ઉપર જવાની પદ્ધતિ પ્રદર્શ કરવાથી કામ સરળ થાય છે. ગણિતમાં જેમ અને તેમ પ્રત્યક્ષ વસ્તુનો ઉપયોગ વધુ કરવો, અને આકૃતિનો ઉપયોગ જરૂર પડે ત્યાં કરવો જોઈએ.

ઇતિહાસ:—ઇતિહાસ અને ભાષાને પરસ્પર ધણો સંબંધ છે. જો ગાણુસ ભાષાથી અજ્ઞાત હોય તો તેનામાં ઐતિહાસિક વર્ણનશક્તિ હોવી શક્ય નથી. વળી તે જોણવા ઉપર કાણુ રાખી શકે નહિ, અને બાળકને યોગ્ય રીતે શીખવી શકે નહિ. ઘેરો, દિલ્લો, ખુરજો, આવા ભાષાના શબ્દો સમજાવ્યા વિના બાળકો ઇતિહાસ સમજતા નથી, માટે ભાષા સાથે સંબંધ જોડવો. તે ઉપરાંત ગરવી ગુજરાત, ઇતિહાસની આરસી, પૃથુરાજ રાસો, વગેરે સાહિત્યનાં પુસ્તકોનો સંબંધ જોડવાથી ઇતિહાસનું કામ સરળ થાય છે.

ઇતિહાસ અને ભૂગોળને નિકટ સંબંધ છે. ભૂગોળશાસ્ત્રીઓનું એક સૂત્ર છે કે “ભૂગોળ એ શરીર અને ઇતિહાસ એ આત્મા છે. ભૂગોળ વગર ઇતિહાસ શીખવી શકાતો નથી. દા. તરીકે, સિદ્ધરાજ વિમે ઇતિહાસની વાર્તા શીખવવી છે, તો સિદ્ધરાજ ક્યાંનો રાજા હતો? તેનો જન્મ ક્યાં થયો હતો? વગેરેના જવાબમાં રચણા નક્કશાના બનાવ્યા સિવાય કાંઈ રીતે બાળકના મગજમાં વાત ઉતરતી નથી.

ચિત્રકામ અને હસ્તઉદ્યોગની સાથે ઇતિહાસનો સંબંધ બાંધવાથી બાળકોમાં ઘણીજ સરળતા અને ઉત્સાહ આવે છે અને નવીન ચેતન ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી શીખવા તરફ તેમનું લક્ષ વધુ પ્રેરાય છે. દા. તરીકે, ભીમના દરબારમાં ચંદ ખારેઈ કોંઠણી, કાનસ, ગળ, અંકુશ, અને નીમ-રણી લઇને ગય છે. એવા નમુના અને દાલ, તરવાર, બાશેા, વગેરે લગાઈનાં સાધનો ગ્રંથ પુસ્તકોમાંથી કાઢાવવા અને તેનો ઉપયોગ કરાવવો. પાટીઆ પર દિલ્લાનું ચિત્ર, વ્યહરચના, સામસામા રાજાઓનાં લશ્કર વગેરે પ્રત્યક્ષ ગ્રાન ચિત્રોદ્ધારા આપે તો કામ સહેલું થાય છે. તે ઉપરાંત આ વિષયમાં નાટ્યપ્રયોગ સારો ભાગ લગવે છે.

ભૂગોળ:—ભૂગોળનો સંબંધ ભાષા માથે જોડવો. તે ઉપરાંત ગણિત સાથે જોડી શકાય. દા. તરીકે, કોઈ દેશની આયાન અને નિકાસ દેટલા

રૂપીઆની છે. વળી સિંધુ નદી ગંગા નદીથી આટલા ગણી મોટી અને વિસ્તારમાં અમુક અંતરની પહોળાઈ છે. તે ઉપરાંત અમુક શહેરમાં આટલી વસતી છે. આમ સંબંધ જોડવાથી બાળકને ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થાય છે.

ભૂગોળનો સંબંધ ઇતિહાસ સાથે ઉપર કહ્યો તેવોજ છે. ભૂગોળમાં કાંઈ પણ દેશ અથવા સ્થળ વિષે શીખવવું હોય તો તેનો ઇતિહાસ અથવા સંસ્કૃતિ વગેરે સંબંધી હકીકત કહેવી જોઈએ, જેથી દેશ અને કાળનો સંબંધ જોડી શકાય. દા. તરીકે, અમદાવાદ જિલ્લાના પાટડી ગામ વિષે શીખવવું હોય, તો પાટડીની વસતી અને પુરાણો ઇતિહાસ જાણ્યા વિના શીખવવું તે નકામું છે. તે વિષે અમુક જુની વાતોનું ઐતિહાસિક શોધન કરી સમજાવવી તેથી બાળકોમાં નવીન રસ ઉત્પન્ન થાય છે.

હસ્તકામ સાથે સંબંધ બાંધવો. દા. તરીકે, ભૂશિર, અખાત, દ્વીપકલ્પ, અને મહાસાગર વગેરે શીખવવા માટે માટીના, કાગળના માવાના, પુદાના નમુના બાળકો પાસે બતાવવાવા. તેમજ ઉદાઈ, ઉચાઈ, વગેરે દર્શાવનારા તથા આગગાડી, હુન્નરઉદ્યોગ, અને આય ન, નિકાસ વગેરેના નમુના શિક્ષકોએ તેમજ બાળકોએ ચિત્રથી, માટીથી, કાગળથી કે માવાથી બનાવવા.

પદાર્થપાઠ:—પદાર્થપાઠ અને સૃષ્ટિજ્ઞાન જેવા વિષયો હાલના જમાનામાં શુદ્ધ યર્થ પડ્યા છે. તેનું મૂળ કારણ શિક્ષકો છે; કારણકે ફક્ત શિક્ષકો સૃષ્ટિજ્ઞાનની ચોપડીનો ઉપયોગ કરીને મોંએથી વાત કહે તેમ કહી જાય છે, પણ તેમ ન કરતા પદાર્થપાઠ શીખવતાં પ્રત્યક્ષ વસ્તુઓ લાવી તેના રંગ, જાગ, સ્પર્શ, વગેરે બાળકને શીખવવામાં આવે તો તેની અસર સચોટ અને દૃઢ પડે છે. તે ઉપરાંત ચિત્રકામ સાથે સંબંધ બાંધવાથી વિષય સરળ થાય છે. દા. તરીકે, ઘોડો કે ગાય વિષે શીખવવું હોય, તો પ્રત્યક્ષ ઘોડો કે ગાય લાવી બતાવવાં, કદાચ ન મળી શકે, તો ગાયના મોંનું, ખરીનું, પેટનું વગેરેનું ચિત્ર પાટીઆ પર દોરી સમજાવવું જેથી બાળકો શીખી શકે છે.

વળી ભૂગોળ સાથે સંબંધ જોડવો જોઈએ. અમુક જાતની જમીનમાં અમુક જાતનાં પ્રાણીઓ વગેરે થાય, વળી અમુક જાતની ખનીજ નીકળે. તે ઉપરાંત અમુક રણને લીધે હવા અને વરસાદમાં શા શા ફેરફાર થાય છે, વગેરે બાળકોનો ખ્યાલ આપી શકે છે. આ વિષયમાં “અનુભવ ઉપરથી તર્કસિદ્ધાંત પર જવું” એ પદ્ધતિ અખતીઆર કરવી આવશ્યક છે.

સૃષ્ટિજ્ઞાનનો સંબંધ ભૂમિતિ સાથે જોડવો. પ્રથમ તો ક્યારે કેવી રીતે, કેટલા માપનો, કેટલો ઉંડો ખોદવો, વગેરે સમજાવ્યા પછી કઈ ઋતુમાં ક્યા પાક થાય છે, કઈ જમીનમાં અમુક જાતનું જ ખાતર નાખી શકાય, તે

શીખર્યાં બાદ તેમાં બી વરરાવવાં. પછી બાળકો પાંસે એક નોટબૂક રખાવવી. તેની અંદર તે દરરોજના ફેરફારની હકીકત લખે અને ચિત્રો પાડે એટલે ચિત્રકામ પણ શીખે તે ઉપરાંત અવલોકન શક્તિ વિશાળ થાય.

ઉત્પાદક,

પાટડી.

તા. ૧૫-૩-૩૫.

સોમચંદ નાનાલાલ વાળાંદ

પાં. આસિ. માસ્તર

છાત્રાલયના સંસ્કાર.X

છાત્રાલયના ઉપયોગ સંબંધી કાંઈ પણ લખતાં પહેલાં તેનો ઉદ્દેશ અને મર્યાદાનું દિગ્દર્શન આવશ્યક છે.

એટલું તો ઘણા કાળથી સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે કે શારીરિક, માન-સિક્ષ અને આધ્યાત્મિક શક્તિઓના વિકાસ માટે ચાલતી પદ્ધતિ પ્રમાણે ગુરુશિષ્યનો પાંચ કલાકનો શુદ્ધ સંબંધ બન નથી. જે આંતર વિકાસ ઉપર સમગ્ર જીવનનો આધાર છે તે માટે નો અમુક પ્રકારનું શુદ્ધ નિરા-મય વાતાવરણ જોઈએ. આવું ઉચ્ચ નીનિમય વાતાવરણ ખડું કરવું અને એ વાતાવરણમાં બાળકોને ઉછરવા દેવાં એ જાત્રાલયનો ઉદ્દેશ છે. આ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે જાત્રાલય માત્ર સુધરેલી વીસી નથી તેમજ ધર્મોદા મંદિર પણ નથી. આપણાં પૂર્વનાં ગુરુકુલોનું દેશકાલને અનુકૂળ રૂપાંતર માત્ર છે.

આવું વાતાવરણ જાત્રાલયમાંજ હોઈ શકે ? અસંભવ, નહિ. શુદ્ધ એ સ્નેહનું મંદિર છે અને ઉચ્ચ ગૃહજીવન-માતાપિતા અને લાઈએનોનું ઉચ્ચ સ્નેહજીવન-હૃદયને જે ગુપ્ત પુષ્ટિ આપે છે તે દ્વારા જાત્રાલયનો કૃત્રિમ સ્નેહધારી સુપરિન્ટન્ડન્ટ ન આપી શકે; પરંતુ, અત્યારે આપણું ગૃહજીવન કેટલું બધું શુદ્ધ છે ! આપણા ગૃહોની આંતર સ્થિતિ કેટલી શિથિલ છે ? માતાપિતાની કેવી કેળવણી છે ? તેમના જીવનનો આદર્શ કેટલો સંકુચિત છે ! બાળકો પ્રત્યે તે કેવી નજરથી જુએ છે ! એવી સ્થિ-તિમાં ગૃહજીવનની શી આશા રાખવી ! વળી, નવા યુગના ઉદરસંગ્રામમાં ઘણાને આ બાબત પર લક્ષ દેવાનો અવકાશ પણ નથી હોતો; અવકાશ છે ત્યાં નિદ્રા છે; જનગૃતિ હશે ત્યાં યોગ્યતા નથી. આવા સંયોગોમાં જાત્રા-લયોની ઉપયુક્તતા ખુલ્લી છે.

વળી, અમુક ગુણો ઉચ્ચ ગૃહજીવનમાં ખીસે તેના કરતાં પણ જાત્રા-લયમાં વધારે સારી રીતે ખીલી શકે. વ્યવસ્થા, પોતાનું કામ જાતે કરવાની

ટેવ, નિયમિતપણું, વિપત્તિમાં અડગ ધૈર્ય અને સહિષ્ણુતા આદિને ખોડિંગ હાઉસમાં નોટલું પોપણું મળે તેટલું અન્ય રચણે નજ મળે. આપણા સમગ્ર દેશના જીવનમાં આ ગુણોની કેટલી બધી ખામી છે તે અભ્યાસીઓને સુવિદિત છે.

બધા વિદ્યાર્થીઓ એક સ્થાને રહે, એક સાથે જન્મે અને સુવે એટલુંજ જીવનની કેટલીએક દિવ્ય રેખાઓ આકે છે. ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓના તેમજ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિના અનેક વિદ્યાર્થીઓ છાત્રાલયના જીવનમાં નવા નવા જીવનતરંગ પુરે અને સમજી ન શકાય તેવી રીતે પરસ્પર ઊંડી અસર કરે એ છાત્રાલયનો નાનો સૂનો લાભ નથી. જે નાની નાની દિવાલો અભારે આપણને એક બીજાથી દૂર રાખે છે તે દિવાલોને જમીન દોસ્ત કરવામાં અને જે ઐક્ય તથા પ્રજાતત્વના અભાવનું આપણે ક્ષણભર પણ વિરમરણ કરી શકીએ નહિ તે ઐક્ય તથા પ્રજાતત્વને બાંધવામાં આવાં છાત્રાલયો કેટલાં બધા ઉપયોગી છે !

આપણે આજકાલ મંકાંતિયુગમાં છીએ આપણી જીવનભાવનાઓ ઉપર જુદા જુદા પટો ચડતા જાય છે અને છેવટે કેવું રૂપ રહેશે તે આપણે તો માત્ર કલ્પી શકાય. આપણા સંસારમાં, આપણી ધર્મભાવનાઓમાં આપણી શિક્ષણપદ્ધતિઓમાં આપણા જીવનની જે જે દિશામાં આપણને સુધારાની આવશ્યકતા છે—છે એ નિર્વિવાદ છે—તે સર્વ દિશાઓમાં છાત્રાલયો ઉપયોગી નીકળે એવો પ્રબળ સંભવ છે.

આપણાં સદ્ભાગ્યે આખા દેશમાં આવાં છાત્રાલયો વ્યાપી રહે અને આપણા જીવનને દિવ્ય બનાવે એવી ઇચ્છા દેશના કયા સુપુત્રને ન રહે ?

મણિલાલ નરસિંરામ ગોર
હેડ માસ્ટર, ત્રિમપુર
(સાબરકાંઠા એજન્સિ)

“ શિક્ષકનું ધ્યેય ”

મારાં ચક્રી કદી કાઈના, જીવનચિત્રે દુઃખ ના ચળે,
મારાં વચનને કર્મથી, સંતાપ કોને નવ હળે;
મારાથી કંઈ પણ શુભ બનીને, દુઃખીયાં સુખ પામળે,
એ ધ્યેય નિશ્ચયિન માદરો, દ્રઢતા ચક્રી પ્રભુ યાચતો... ૧

આ ઊત્તન ત્યારે શ્રેષ્ઠ જનના, કલેશનું કારણ બને,
 યાજ્ઞે પુરૂં અતિ તીવ્રતાથી, સસ-સુખના કારણે;
 સદુ શ્રેષ્ઠ જનનો શ્રેષ્ઠ પંથ જે, નીતિ સત્ય દયા તણો,
 એ ધ્યેય નિશદિન માહરો, દ્રવતા યદી પ્રભુ પાચતો... ૨
 નિદો તથા સ્તુતિ કરો, લક્ષ્મી રહો કે ન રહો,
 આમુખ્ય પણ એવી રીતથી, દીર્ઘાયુ કે અદ્વાયુ હો;
 ધારા પડો અતિ તીવ્ર અસિની, ધર્મચ્યુત કદો ના બનો,
 એ ધ્યેય નિશદિન માહરો, દ્રવતા યદી પ્રભુ પાચતો... ૩
 શિક્ષક તણો નિદોષ ધંધો, માન અપમાને ભર્યો,
 પણ દેશના શુભ શ્રેયમાંહી, ભાગ જેનો છે પુરો;
 છે બાજ તે ભાવિ પ્રજાને, ઉત્તન ગુણથી ફળવો.
 એ ધ્યેય નિશદિન માહરો, દ્રવતા યદી પ્રભુ પાચતો... ૪

ઠસા-શોરઠ
 (ચલાળા યદને)
 તા. ૬-૩-૩૫

માહુનલાલ અખાશંકર ઠાકર
 હેડમાસ્ટર, કોમ્પો રફલ, ઠસા.

“ રક્ષાકિટને સંદેશ. ”

રનેલ ધરી રક્ષાકિટો, સૌએ રમજો રાસજો,
 અવસર આ આવ્યોરે, મોઘા મૂલનો. રનેલ ૧
 વીરના ધર્મો....., પાજો વ્હાલા વીર જો,
 તન મનને વશ રાખો, ધારો...ધી-ર જો. રનેલ ૨
 વિશ્વેશ નરેશને, સ્વદેશ પ્રત્યે-પ્રે-મ જો,
 દોરી દંડા-ધારી, રાખો-રહેમ જો. રનેલ ૩
 સેવા ભાવી....., યદને સુધારો ચરિત્ર જો,
 પ્રાણી માનના..., પ્રેમે બનજો મિત્ર જો. રનેલ ૪
 સ્વાશ્રયી રહી..., દિલમાં ધરો હામ જો,
 પરાપકારનાં....., પ્રેમે કરજો હામ જો. રનેલ ૫
 સદા આનંદી..., વિનયી રહો સદાય જો,
 અન્ના, વિપચુ..., શંકર કરજો સદાય જો. રનેલ ૬

ખલેચરગીર મુળગીર ગોસ્વામી

રક્ષાકિટમાસ્ટર, કોમ્પ. તા. વીરમગામ.

ઈનામપત્રક

એડા બિલ્લો

અર્થીશ્રા	પા. રણછોડભાઈ ભાઈલાલ-ભાઈ એ	૭૫-૦-૦	મને સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
"	"	૪૦-૦-૦	બાળાઓને ઓઢણીઓ આપી.
"	"	૧૫-૦-૦	બાળાઓને દોડીઆ તથા ધડિઆળનું કવર કરાવી આપ્યું.
મિ. સનાભાઈ નાથાભાઈ પટેલે	૭૫-૦-૦	મને સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.	
મિ. શંકરભાઈ રણછોડભાઈ પટેલે	૧૨૫-૦-૦	નવી સ્કૂલનું મકાન બુલ્લું મુક્યું તે પ્રસંગે મહેમાનો તથા મુખ્ય સ્કૂલ, કન્યા-શાળાના વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.	
મિ. છલાઈ મથુરભાઈ પટેલ	૭૦૦-૦-૦	એક એકર જમીન વિદ્યાર્થીઓ તેમજ કન્યાઓને પાણીની પરબ ચલાવવા માટે આપી.	
મિ. શીવાભાઈ હાથીભાઈએ	૩૦-૦-૦	સ્કૂલને ધડિઆળ કવર સાથે બેટ આપ્યું.	
મલીઆતજી ગામલોક તરફથી	૧૦-૦-૦	શિક્ષણઉપયોગી રમકડાં સ્કૂલને બેટ આપ્યાં.	
મિ. શીવાભાઈ કાશીભાઈ પટેલે	૪-૦-૦	નવી ગુજરાતી સ્કૂલ તથા કન્યાશાળાનું મકાન બંધલતી વખતે પતાસાં વહેંચ્યાં.	
ડોહોડિના પા. રેવન્દામ બોડાભાઈએ	૭-૧૨-૦	પિત્તળના રકાબી પ્યાલા વહેંચ્યા.	
"	૨-૮-૦	બાળાઓને ઓઢણીઓ વહેંચી.	
"	૧-૦-૦	ગારેકો વહેંચી.	
મિ. પરસોતમ મથુરભાઈએ	૧૫-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.	
મિ. બોડાંભાઈ કિશાભાઈએ	૧૫-૦-૦		
મિ. અંગાલાલ હરિભાઈએ	૩-૦-૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.	
હવોલના દુલાભાઈ રેવનંદાસે	૬-૪-૦		
જંગલના પંડયા મૂળશભાઈ ભીપારાંકરે	૧૦-૦-૦	કન્યાઓને પ્યાલા રકાબી વહેંચ્યા.	

વામણા	પા. કાશીભાઈ મથુરભાઈ તથા મિ. મોતીભાઈ ધર્મદાસે	૩-૦-૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
આણંદ	મણીલાલ ભોગીલાલના મરણ નીમિત્તે	૧૦-૦-૦	રેશન રકૂલને ધડિયાળ બેટ આપ્યું તથા
	"	૧૦-૦-૦	છોકરા છોકરીઓને મિ- દાસ વહેંચી.
સૈજપુર	પા. શામળભાઈ ત્રીકમભાઈએ	૩૫-૦-૦	મને રકૂલના વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
સામરખા	પા. સોભાભાઈ લક્ષ્મીભાઈએ	૧૦-૦-૦	રકૂલ તથા કન્યાશાળામાં પૈસાં વહેંચ્યાં.
	પોલિસ પટેલ અંબાલાલ મથુરભાઈએ	૭-૦-૦	મને રકૂલમાં પતાસાં વહેંચ્યાં.
	મિ. રેવાચંદર ગોવિંદજીએ	૫-૦-૦	"
આંત્રોલી	પોલિસ પટેલ મુળજીભાઈ રણછોડભાઈ અમીને	૪-૦-૦	રકૂલ, કન્યાશાળા તથા મિશનરકૂલમાં પતાસાં વહેંચ્યાં.
કંઠલાલ	રા. રાવળ રતિલાલ ભુવા- ભાઈએ	૧૫-૦-૦	પરખની ટાંકી બંધાવી આપી.
	વોરા મહમદ ગફુરભાઈ રકૂલકમિટીના મેમ્બરે	૧૦-૦-૦	મુસલમાનો માટે પરખની ટાંકી બંધાવી આપી.
અંધજ	પા. જેઠાભાઈ ઝવરભાઈ તથા શા. નરોત્તમલાલ ભોગીલાલે	૬-૦-૦	મિદાસ વહેંચી.
ગામડી	ગોરસદના પા. મનોરભાઈ મોતીભાઈ તથા મિ. મણીલાલ મોતીભાઈએ	૨૭-૦-૦	મને રકૂલના વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
ખેડા	શેઠ પીરભાઈ અલીભાઈએ	૫-૦-૦	ઉર્દુ કન્યાવર્ગની આળા- ઓના શિવજી માટે ૨૨ સોર ટાપડ આપ્યું.
અમરપુરા	મુણાવના પા. છોટાભાઈ મોતીભાઈએ	૨૦-૦-૦	કન્યાશાળામાં પિત્તળના ડબ્બા વહેંચ્યાં.
	એડના પા. ગોરધનભાઈ મગનભાઈએ	૮૦-૦-૦	કન્યાશાળામાં સ્ત્રીતરેલી માળીઓ વહેંચી તથા
	"	૧૮-૦-૦	ધડિયાળ બેટ આપ્યું.
	પા તારણભાઈ રણછોડભાઈએ	૪૦-૦-૦	પિત્તળના ડબ્બા વહેંચ્યાં.
સંઘાણા	નડિઆદના પા. જેઠાભાઈ તળશીભાઈએ	૩-૦-૦	આળાઓને જર્મનસિલ્વર- ના પ્યાલાં તથા નિશાળમાં
	"	૧-૦-૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
	ખેરવાના મે. દાકર સાહેબ હોમિયસંગઠ તખતસંગઠએ	૨-૦-૦	મુગરાતી તથા ઉર્દુરકૂલમાં પતાસાં વહેંચ્યાં.
	પા. ધનાભાઈ જેઠાભાઈએ	૧-૮-૦	વિદ્યાર્થીઓને દૂધ પાણી.

હુરકુવા	ખરૈયા જેસંગભાઈ છવાઈએ	૧૭-૮-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
	ખારૈયા ધળાભાઈ અભેસંગે	૨૧-૪-૦	"
	પટેલ મહીજીભાઈ મનોરભાઈએ	૨૫-૦-૦	"
	પટેલ ચતુરભાઈ ત્રીકમભાઈ	૮-૦-૦	પિત્તળના પ્યાલા તથા મિઠાઈ વહેંચી.
	દેદરડાનાએ		
	મહંતશ્રી મોતીરામ બળદેવ-દાસજીએ	૩-૦-૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
વાંદવાળી	પા. મંગળભાઈ દેસાઈભાઈએ	૫૨-૦-૦	ત્રણે રકૂતોના વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
નવાગામ	શાહ ચુનીલાલ તલસીદાસે પોતાના માતૃશ્રીના મરણ નિમિત્તે	૩૦-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
સૈનપુર	પા. સોમાભાઈ નાનાભાઈ તથા	૩૫-૦-૦	"
	પા. મંગળભાઈ ધર્મચરભાઈએ	૩૫-૦-૦	"
સરતાપુર	પા. રણજીડભાઈ તળસીભાઈના મરણ નિમિત્તે પા. ભાઈ-લાલભાઈ રણજીડભાઈએ	૩૫-૦-૦	"
ગામડી	પા. મંગળભાઈ બાબરભાઈએ	૨૫-૦-૦	છોકરી તથા છોકરીઓને જમાડયા.
	પા. ઝવેરભાઈ સખીદાસે	૨૭-૦-૦	"
રખીઆલ	કકર દરિદાસ વિસનજી કોકરના ધી દાસરા છાનંગ એન્ડ પ્રે-સિંગ કું. લિમિટેડ તરફથી હરતે નેણસીભાઈ રામદાસ વૈદ કોકરનાએ	૭-૦-૦	ઘડિયાળ ભેટ આપ્યું.
		૨-૬-૬	પિત્તળના પ્યાલા નંગ ૫
			" સોટો નંગ ૧
			લોદાની કોલ નંગ ૧
			વગેરે પરખ માટે સામાન લાવી આપ્યો.
	કાઠીઆ કાલાભાઈ કડીર-ભાઈએ	૦-૧૦-૬	પિત્તળના પ્યાલા નં. ૩
			" લોટી નં. ૧
			પરખ માટે લાવી આપી
	સુરતના રવ. હોરમજી મહેરવાન દુકાનદાર તરફથી બાઈ સાહેબ આશીઆઈએ	...	સાદી ખેંચ નં. ૧ છોક-રને જેસવા માટે આપી
હમીદપુરા	પાટીદારના પંચોએ બાંધેલું મકાન એ. ચેરમેન સાહેબના હસ્તે ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા ચર્મતેના શુભ દિવસે રકૂલના મેન્ચર મિ. ઉમરભાઈ રસુલભાઈએ	૯-૩-૦	વિદ્યાર્થીઓને તાસકો વહેંચી.
કંબેડા	પટેલ કુલાભાઈ ઉમેદભાઈએ	૪-૨-૦	મિઠાઈ વહેંચી.
કેરીઆવી	પા. ચતુરભાઈ લખાભાઈએ	૩૫-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.

નાનીખડોલ	મહુધાના પા. ગોરધનભાઈ દેસાઈભાઈએ	...	પિતૃજના પ્યાલા તથા મિઠાઈ વહેંચી તથા
લાઠી	ગં. સ્વ. મુચ્છાએને હુડકોન્ડેએલ છોટાલાલ ડા-લાભાઈ પંડ્યાએ	૬-૦-૦ ૩૦-૦-૦ ૬-૦-૦	નિશાળની પરખમાં આપ્યા. વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા. પાસ થએલા વિદ્યાર્થીઓને મુનામ તથા પતાસાં વહેંચ્યાં.
	પા. કુબેરભાઈ તારાચંદે	૫-૦-૦	ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકો આપતાં વહેંચ્યાં.
સોડપુર	પા. મંગળભાઈ દેસાઈભાઈએ અંધારીઆમલીના દાકોર પુનમ-સંગ કાળિદાસે	૪૦-૦-૦ ૩૫-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
	પા. નારણભાઈ કાળિદાસે	૩૦-૦-૦	"
	પા. હરમાનભાઈ વાધજી-ભાઈએ	૩૫-૦-૦	"
અરેરા	રૂઢલ કમિટિના મેમ્બર પટેલ મોતીભાઈ એચરભાઈએ	૩૦-૦-૦	મંને દિવસ વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
વાંદનાળી	મકમલપુરાના મિ. મકનદાસ દાદાભાઈએ	૧૦-૦-૦	કન્યાશાળામાં પિતૃજના પ્યાલા તથા પતાસાં વહેંચ્યાં.
	" પા. ભીખાભાઈ ના-નાભાઈએ	૧૦-૦-૦	"
	ચંદલાલીના પા. મગનભાઈ કુશાભાઈએ	૧૦-૦-૦	"
આગોદ	રાસના પા. ચતુરભાઈ શંકર-ભાઈ બીન દાદાભાઈએ	૪૫-૦-૦	બાળાઓને જમનસિસ્તર-ની થાળીઓ નં. પર વહેંચ્યાં.
ચીખલોડ	વાળંદ દાળાભાઈ ગજાભાઈના અવસાન નિમિત્તે	૧૪-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
	આઈ શીવકોર પટેલ સોમા-ભાઈ રંગાભાઈની વિધવાએ	૧૪-૦-૦	"
	ગંગાપૂજન કરી		
	વાળંદ નાયાભાઈ સોમાભાઈ એ તેમના પિતાશ્રીના અ-વસાન નિમિત્તે	૧૪-૦-૦	"
	પટેલ મોતીભાઈ નાયાભાઈએ	૧૪-૦-૦	"
અરેરા	નરિઆદના પટેલ જગનભાઈ અમયાભાઈએ	૨૦-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને પિતૃજના પ્યાલા તથા બાળાઓને આદણીઓ વહેંચ્યાં.

દેવરીવણસોઝ	આરૈયા ધુળાજી ભુતાજીની વિ- ધવા બાઈ અંબાએ	૫-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
નવાગામ	સોની ટપુભાઈ ઉદે કરસનદાસ ઝાલાભાઈએ પોતાના પિ- તાશ્રીના અવસાન નિમિત્તે	૩૦-૦-૦	"
પીઠાઈ	ગામના આગેવાનો તરફથી તથા પ્રમુખ મીમનલાલ દામોદરદાસ તરફથી	૨૫-૦-૦ ૧૦-૦-૦	વાર્ષિક મહોત્સવનો મેળા- વડો હોવાથી રમાલ, એપડીઓ, મિઠાઈ વગેરે વહેંચ્યું.
સામરખા	પટેલ અંબાલાલ ભાઈજીભાઈએ	૫-૦-૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
	પટેલ બેચરભાઈ દલાભાઈએ	૫-૦-૦	"
	શા. ગોરધનદાસ છગનલાલે	૫-૦-૦	"
	મિ. રેવાશંકર ગોવિંદજીએ	૫-૦-૦	"
	મિ. નારણવન દોલતવને	૧૫-૦-૦	દૂધ તથા કળીના લાકું વહેંચ્યા.
વડોદ	જાસડીઆ કૃતેસિંહ શનાભાઈએ	૭૫-૦-૦	હોકરા તથા હોકરીઓને જમાડી.
ભાનેર	શા. ઝાલાભાઈ લલ્લુભાઈએ	૨૫-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
	સાધુ ગરીબદાસજીએ	૩૦-૦-૦	"
	મુઢાણ ચંદાજી ભાથીજીએ	૨૨-૮-૦	"
	શાહ મયુરભાઈ શ્રીવલાલે	૨૫-૦-૦	"
	શાહ માણેકલાલ દ્વારકાંદાસે	૩-૮-૦	મિઠાઈ વહેંચી.
સારતાપુર	શાહ ઝાલાલાલ રણછોડદાસે	૩-૦-૦	"
	ગામડીના પા. જવેરભાઈ સ ખીદાસે	૨-૦-૦	"
	પટેલ વાઘજીભાઈ નથુભાઈએ	૨૫-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
	બલોલના પોલિસપટેલ ઝાલા ભાઈ જવેરભાઈએ	૨-૦-૦	ભુસું વહેંચ્યું.
	રૂપપરાના પટેલ વાઘજીભાઈ જીવાભાઈએ	૨-૦-૦	મિઠાઈ વહેંચી.
	ગામના સહમુદરથોએ	૨-૦-૦	પરીક્ષા વખતે મિઠાઈ વહેંચી.
વડયળ	પા. તલ્લુભાઈ શંકરભાઈએ	૩૫-૦-૦	હોકરા હોકરીઓને જ- માડી.
સીપુજ	પા. વાઘજીભાઈ તળસીભાઈએ	૩૫-૦-૦	"
	મહેમદાવાદના બાઈ મોતી દક્કર	૩૫-૦-૦	"
	ત્રીકમભાઈ કાળીદાસની દોકરીએ		
કનેશ	બારીઆ દામાજી બેરાજીએ	૭-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
	પગી ધુળાજી રમણજીએ	૭-૦-૦	"

કનેરા	ગોર હીમતલાલ ગીરધરભાઈએ	૭-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
મોકવા	શાહ જગન્નાથ જેયંદભાઈએ	૪૧-૦-૦	ખેત. રકૂલો જમાડી.
	શાહ મોહનલાલ કલનદાસે	૪૨-૦-૦	"
	સુથાર મોતીભાઈ બાપુજીએ	૪૨-૦-૦	"
છીપડી	ડોક્ટર ચુનીલાલ મથુરદાસ શાહે	૮૦-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
રઘવાણુજ	પીળના પા. કુલાભાઈ બાબ- રભાઈએ	૩-૦-૦	બાળાઓને પ્યાલા તથા છોકરાને પતાસાં વહેંચ્યાં.
	નડિઆદના પા. લક્ષ્મીભાઈ	૫-૦-૦	"
	આબરભાઈએ		"
મરીડા	કુંભાર મોધાભાઈ પરસોતમે	૨૧-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
વણોતી	શ્રવણ બ્રાહ્મણ જીવરામ રણ- છોડભાઈએ-પોતાના જમા	...	"
	ધના અવસાન નિમિત્તે		"
હિરેદ	શેઠ ગોકળદાસ વલવદાસે	૯-૮-૦	પા. રકૂલ તં. ૧માં ધડિ- આળ ભેટ આપ્યું.
દેવકીવણસોલ	બારૈયા મંગાજી બોધાજીએ	૧૦-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
રકુ	શા. ગોરધનદાસ મગનલાલે	૪૫-૦-૦	છોકરા તથા છોકરીઓને જમાડયા.
	દા. નારણદાસ-દેવજીભાઈએ	૮-૦-૦	"
	દા. ખેમચંદ મૂળજીભાઈએ	૯-૦-૦	" પેંડા વહેંચ્યા.
હેરંજ	મિ. જલમસંગ અગરસંગભાટે	૫-૦-૦	પિત્તળના પ્યાલા વહેંચ્યા.
	મિ. ત્રીકમલાલ ખીતાબરદાસ	૧૨-૦-૦	જર્મન સિસ્વરના પ્યાલા વહેંચ્યા.
દેવકીવણસોલ	પગી. મંગાજી નાતાજીએ	૮-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
રદણ	શાહ કેશવલાલ લક્ષ્મીભાઈએ	૨૫-૦-૦	"
	પટેલ ભુલાભાઈ વહાલદાસની	૨૫-૦-૦	"
	ખેત. જીવીએ		"
પીંદાઇ	દેવાગર બાપુગર ગોસાઈએ	૨-૦-૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
ગામડી	પા. રેવનદાસ ભગવાનદાસે	૩૦-૦-૦	છોકરા છોકરીઓને જ- માડ્યાં.
કંજરી	ભોરીઆવીના વૈદરાજ દેવાશ- કરભાઈ રામશંકરભાઈએ	૨૫-૦-૦	બાળાઓને પિત્તળના તાટ વહેંચ્યા.
સોડપુર	પા. ઝવેરભાઈ સામળભાઈએ	...	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
પામોલ	ચિખોદ્રાના પા. ચતુરભાઈ ભુલાભાઈએ	૧૨-૦-૦	રકૂલને ધડિયાળ ભેટ આપ્યું.
	માજી આસિ. ભાઈશંકર ત્રી- ભોવનદાસે	૧૨-૦-૦	બાળાઓને કકડા વહેંચ્યા.
	રા. સા. ભગવાનદાસ ગીરધ- રદાસ દેશાઈએ	૨૦-૦-૦	કન્યાશાળામાં ધડિયાળ ભેટ આપ્યું.
		૫-૦-૦	બાળાઓને પ્યાલા રકાળી વહેંચ્યા.

પાનકુ

સપક્ષ

ખાઈ અંબા પટેલ મધુરભાઈ
ચલુછોડની દીકરી રાણુપ-
રાનાંએ
સદનશા પીરની દરગાહમાં
રહેનાર દાદાશ્રી કૃષ્ણજીવલી
એ. દીવાને
લીંગદીના પટેલ જોડાભાઈ
ભાઈજીભાઈએ
કારભારી મિ. સોમેશ્વર
મહાશંકર પંડ્યાએ
ચાણુદાર સાહેબ માધવરાવ
લક્ષ્મણરાવ દેઉરકરે
મે. હંકોર સાહેબ શ્રી નટવર-
સિંહજી મોતીસિંહજીએ
બારેયા ગણધ જીભાઈએ

૨૫-૦-૦

૧-૦-૦

૧-૦-૦

૧-૦-૦

૧૫-૦-૦

૨-૦-૦

વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા
તથા ઇનામ વહેંચ્યું.

સાકર વહેંચી.

પતાસાં વહેંચ્યાં.

શુક્રવારે ચણા વહેંચ્યા.

પતાસાં વહેંચ્યાં.

જર્મનસિદ્ધરના ખાલા
સાકર ભરી વહેંચ્યા.

મિઠાઈ વહેંચી.

આરોગ્યશાસ્ત્ર સંબંધી નવું પાઠ્યપુસ્તક
કિંમત- ૦-૨૨-૦.] આરોગ્યવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર [કમિશન
લેખક:- ડૉ. બા. ખર્વે બી. એચ. અનુવાદક: અ. ક. વશી. બી. એચ.

આ પુસ્તક પ્રાથમિક શાળા, હાઈસ્કૂલ અને ટ્રેનિંગ કોલેજોમાં લખના
વિદ્યાર્થીઓ માટે પાઠ્યપુસ્તક તરીકે સરકારે મંજૂર કર્યું છે. મધ્ય ભાગમાં
આ પુસ્તકની મરાઠી આવૃત્તિ અને દક્ષિણ ભાગમાં કાનૂની આવૃત્તિ હાલ
પાઠ્યપુસ્તક તરીકે વપરાય છે:-

મળવાનું ઠેકાણું:-

ડૉ. બા. ખર્વે

૮૦૨, સદાશીવ-પુના

મેસર્સ સી. જમનાદાસ એન્ડ કું. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ-મુંબઈ ૨.

મળવાનું ઠેકાણું:-

કરશનદાસ નારણદાસ-ગુરત

મેસર્સ શાહ એન્ડ કું.-અમદાવાદ.

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ-મુંબઈ ૨.

સ્કૂલોમાં આવતી એક્સસર્પાઈઝ દરેક જાતની દેશી કાગળમાં તેઓને
મનપસંદ સસ્તી કિંમતે તૈયાર કરી આપીશું. વહેપારી અગર સ્કૂલોના નામ
સહિત સસ્તા ભાવે તૈયાર કરી આપીશું. સ્કૂલોને લગતી રેશનરી મળશે.
" ૮૦ પેજસ નોટબુક ભાવ રૂ. ૧૫ એક્ઝામીનેશન બુક રૂ. ૧૫ પાકી
એક ધાતી બુક રૂ. ૧૮ ઉપર મુજબના ઓસનો ભાવો છે."

વધુ માટે લખો:-

શ્રી કૃષ્ણ પેપર માર્ક,

રાવર રોડ-ગુરત.

વિદ્યાર્થીઓના લાભાર્થે

કિંમતમાં ઘટાડો

લેખનકળા-કોપિયુક

પાછળ અક્ષરો કૂટે નહિ તેવા ઉત્તમ કાગળ પર છાપેલી
૨૪ પાનાં છતાં

કિંમત દોઢ આનો

કેળવણીખાતાએ મંજૂર કરેલી, શિક્ષકવર્ગમાં માન્ય
થયેલી અને વિદ્યાર્થીઓને વિભૂષિત થતી અમારી
લેખનકળા કોપિયુક માટે આજેજ લખો.

કેળવણીખાતાએ મંજૂર કરેલી

લેખનકળા-કોપિયુક

માધ્યમિક શાળા માટે

નંબર ૧ થી ૩

કિંમત દોઢ આનો

ખાતાએ મંજૂર કરેલો

દેશીહિસાબ ભાગ પહેલો

૪૮ પાનાં છતાં

કિંમત દોઢ આનો

દેશીહિસાબને નામે આજકાલ રાફડો ફાટી નીકળ્યો છે
માટે ખીન્ત ખરીદ કરો તે પહેલાં મંજૂર કરેલાં ભાગ્યો
તો આપની ખાત્રી થશે.

એન. ડી. મહેતા એન્ડ કું.

નં. ૩૬૭ કાલ્યાણદેવી રોડ-મુંબઈ ૨.

- જાહેરખબર -

તા. ૧લી નવેમ્બરથી

કોઈપણ બુકસેલર પાસેથી

માગી લેા.

ગજરાવાળા ગુજરાતી કોપિબુક નં. ૧ થી ૫
દરેકની કિંમત ૧ આનો.

એકઆના ગુજરાતી કોપિબુક નં. ૧ થી ૫
દરેકની કિંમત ૧ આનો.

એકસામટી ખરીદનારને સાડું કમિશન મળશે.

કિંમત સંબંધી કંઈ પણ ફેરફાર હોય તો

નીચે બતાવેલા સરનામે લખો.

ધી ગુજરાત ઓરિએન્ટલ બુકડીપો,

ગાંધીરોડ, રતનપોળને નીકે,

અમદાવાદ.

હીરા હંતરો હોય પરંતુ જેની સરખામણી ન થાય તેવો

“કાલીનુર” હીરા

તો એક અને અલગ છે. તેમ અંગગણિત તો વણાં થયાં;
પરંતુ આ નાનાં ગણિતની હરિદ્રાઈમાં હજી કોઈ
ફેલેદમંદ થયું નથી.

સ્વ. લાલશંકર ઉમિયાશંકર ત્રવાડી કૃત-

અંગગણિતનાં મૂળતત્ત્વ

સરકારી સુધારેલા નવા અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે-

દેશીનામું અને ભૂમિતિવિભાગ સાથેની
સુધારાવધારાવાળી ૫૦ મી આવૃત્તિ બહાર પડી છે
કિંમત આઠ આના.

લગભગ ૪૦ વરસ થયાં આ ગણિત ગુજરાતી નિશાળોમાં ર
છે, અને ધોરણ ૨-૩-૪ ના વિદ્યાર્થીઓ માટે બધી રીતે ઉપયો
ગ અને અનુકૂળ હોવાનો શિક્ષકમંડળનો સિદ્ધ અનુભવ થયો છે.
હિતર ભાગના એન્ડ્યુ. ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબે નં. ૧૬૬૧ તા. ૧૬-૫-
થી ટેક્સ્ટબુક તરીકે ચલાવવા મંજૂર કર્યું છે.

કેટલાંક નવાં ગણિત હાલ નીકળ્યાં છે, છતાં આને
પહેલી પસંદગી દેશી રાખ્યો, તેમજ મ્યુનિસિપાલ ત
લોકલબોર્ડની શાળાઓમાં મળેલ છે ને તે કાયમ છે.

બુકસેલરોને કમિશન સારું મળે છે. તે માટે લખો:-

જીવનલાલ અમરશી મહેતા, અમદાવાદ

જીવનલાલ એન્ડ સન્સ,

૧૨૮, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ; મુંબઈ-

જેથંદ તલકેશી એન્ડ સન્સ; વઢવાણ શાં

૩

વસ્તુ દરેક શાળામાં જોઈએજ

ગાંડીવના બાળસાહિત્યનો પૂર્ણ સટ. ચોપન ચોપડીઓ બહાર પડી છે. તેમાંની ૫૦ મંજુર થઈ ગયેલી છે ને બીજી મંજુર થવા ગઈ છે. ચોપડીઓ સસ્તી, સુંદર મુદ્રાપ્રક અને સર્વ પ્રશંસિત છે. આખો સટ લગભગ ૧૪૭ રૂ.નો થાય છે. વિસ્ત મંગાવ્યાથી મોકલાય છે. અથવા આગલાં શાળાપત્ર જુઓ.

(૨)

ગાંડીવ બાળપણવાડિકા દરેક જાતની અને ૧૬મીએ ટકોરાગ્રંથ બહાર પડે છે. લવાગ્રંથ દક્ષ રા. પાંચ ૮૦ ૫૦ તથા બેટ પુસ્તક સાથે ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ગણિતગમ્મત, કોષડા, વાર્તાઓ ને જુઓ છે, તે વખાણે છે ને મંગાવે છે. માત્ર નિશાળો-નેજ નમૂનો મક્ત. સરકારે તા. ૭ મી માર્ચના ગેઝેટમાં મંજુર કર્યું છે.

(૩)

ચાલો લાજવીએ: (ભાગ ૧ થી ૫) આ ચોપડીઓમાં લાજવી શકાય એવાં પુસ્તક નાટકો લાજવવા માટેની સૂચનાઓ અને સલાહ સાથે આપ્યાં છે. માત્ર ૩ ૦-૦ ની ટિકિટ બીડી ત્રણે ચોપડીઓ મંગાવો: મેળાવડા વખતે ખૂબજ કામ લાગશે. જોકે ને સાતમો ભાગ છપાય છે:

ગાંડીવ
હવાડીયા ચક્રો
સુરત

—: ગાંડીવની ચોપડી સૌ કોઈ વાંચે :—

ગણિત-ભૂમિતિ-નામું

• મુંબઈ હાકાકાના સરકારી કેળવણીખાતાએ તેમજ પશ્ચિમદિગ્ એનન્સિએ *
પાઠ્યપુસ્તક, ધનામ કે સાયન્સરીજલ તરીકે મંજૂર કર્યાં છે.—

* કૃમાર ગણિત ભાગ પહેલો X

[ભૂમિતિ સાથે, ર. ૦-૧-૦]

નવી નવમી આવૃત્તિ

નવા અભ્યાસક્રમ અનુસાર ભૂમિતિ
તેમજ બીજા વધારા સાથેનું બાળકોને
અતિશય ગમ્યું છે !

* કન્યાગણિત ભાગ બીજો X

[ભૂમિતિ સાથે, ર. ૦-૧૦-૦]

નવી છઠી આવૃત્તિ

ચોથા ધોરણથી કોલેજ સુધીની
બાળિકા માટે. વ. કા. પરીક્ષાના પ્રશ્નો
સાથેનું બાળિકાઓને અતિશય ગમ્યું છે !

* કૃમારગણિત ભાગ પહેલો સ X

[નવા અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે સુધારેલી ચોથી આવૃત્તિ, ભૂમિતિ સાથે, ર. ૦-૧-૦]

[ત્રીજા ધોરણ સુધીના ઊંચા તથા ઊંચરીએ બને માટે ઉપયોગી]

નવા અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે ધોરણવાર ગણિતો

* અનુક્રમગણિત ધોરણ બીજું X [કૃમારગણિત ધોરણ બીજું] ર. ૦-૪-૦

[ભૂમિતિ સાથે, બી. આ., ઊંચા તથા ઊંચરીએ બને માટે ઉપયોગી]

* અનુક્રમગણિત ધોરણ ત્રીજું X [કૃમારગણિત ધોરણ ત્રીજું] ર. ૦-૪-૦

[ભૂમિતિ સાથે, આ., ઊંચા તથા ઊંચરીએ બને માટે ઉપયોગી]

* અનુક્રમગણિત ધોરણ ચોથું [કન્યાગણિત ધોરણ ચોથું] ર. ૦-૪-૬

[ભૂમિતિ વિભાગ અને નામા સાથેની બોલ આગતિ]

* અનુક્રમગણિત ધોરણ છઠું X [ઊંચરાઓના છઠા ધોરણ માટે] ર. ૦-૫-૦

નવા અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે બીજાં પુસ્તકો

* અનુક્રમનામું ભાગ પહેલો X [ધરનો દિસાખ, બી. આ.] ર. ૦-૨-૦

[ધો. ૪, ૫ ને ૬ ઊંચા તથા ઊંચરીએ બનેને ઉપયોગી]

* અનુક્રમનામું ભાગ બીજો X [દુકાનનો દિસાખ, બી. આ.] ર. ૦-૪-૦

[ધોરણ ૭ તથા ૮. કા. પરીક્ષાના ઊંચરાઓને ઉપયોગી]

અનુક્રમભૂમિતિ ભાગ પહેલો [ત્રીજી આગતિ] ર. ૦-૨-૦

[બાળવર્ષથી ત્રીજા ધોરણ સુધીના ઊંચા તથા ઊંચરીએને ઉપયોગી]

* અનુક્રમભૂમિતિ ભાગ બીજો [ત્રીજી આગતિ] ર. ૦-૨-૦

[ચોથા ને પાંચમા ધોરણના ઊંચા તથા ઊંચરીએને ઉપયોગી]

* સરળ બાળપોથી * [૧૩ થી આગતિ, ર. ૦-૧-૦ નામ તેમજ કુખ્ય છે]

ટીપ્પણ—આપનામાં મુજ રહે જમાને છે. એકવાર મેંનાથી ખાતરી કરો. નકલો માટે

નોંધને શીટનામે તઓ. આજે સમિયત ને બોલ પછી અવલોકવ.

રતનશી પુરુષોત્તમ અનંકા

દેશમાનર, મેરીયાકેન એમેરિઆસ ટ્રેનિંગ એસેજ, બોરસદ.

બાળાઓમાં લઠાણી માટે

મંજુર થએલાં પુસ્તકો

ગૃહવ્યવસ્થાની વાતો	૦-૬-૦	જ્યાના પત્રો	૦-૬-૦
સુખી ઘર	૦-૩-૦	સુધડતા-સુંદરતા	૦-૮-૦
ભરતગુ થણ	૦-૧૦-૦	પારસી વાનીઓ	૦-૬-૦
રઝિઆબેગમનુ ચરિત્ર	૦-૩-૦	લીલીની આત્મકથા	૦-૩-૦
સ્ટવનુ શાસ્ત્ર	૦-૩-૦	બાયણાં	૦-૫-૦

કુલ ૫૦ ચોપડી બહાર પડી છે.

સૂચીપત્ર મંગાવો

સ્ત્રી સાહિત્ય મંદિર, કેળાપીઠ-સુરત

સ્ત્રીશક્તિ મંજુર થએલું અકવાડિક છે,

તેથી

અમદાવાદ ગ્રંથાલય. સ્કૂલબોર્ડ	તેની	૧૭	નકલ લે છે.
ભરૂચ જિલ્લા સ્કૂલબોર્ડ	,,	૧૦	નકલ મંગાવે છે
જુનાગઢ વિદ્યાધિકારી સાહેબ	,,	૧૦	નકલ મંગાવે છે
નડિયાદ ગ્રંથાલય. સ્કૂલબોર્ડ	,,	૪	નકલ મંગાવે છે
મુન્નર જિ સ્કૂલબોર્ડ	,,	૧૧	નકલ મંગાવે છે

આપ પણ આપની કન્યાશાળા માટે મંગાવો.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૫)

નમુનો મફત

સ્ત્રીશક્તિ ઑફિસ, કેળાપીઠ-સુરત

પુસ્તક ૬૪] [અંક ૭]

Registered

No. B. 43.

જુલાઈ સને ૧૯૨૫

ગુજરાત

સિમિય

નંબ્રો.
એચ. ડી. ઘોઘાડી, બી એ, એમ. ડી. ગી. ડી

અનુક્રમણિકા

ક્રમ નંબર	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	કિવનિનની વાર્તા	૨૪૯
૨	ગ્રામ સુધારણા	૨૫૩
૩	આરોગ્ય વિષે અગત્યના નિયમો	૨૬૨
૪	સહેલી સદ અને અમલદારી દવાઓ	૨૬૩
૫	ભૂમિતિ શિક્ષણ-નીચલાં પ્રાથમિક ધોરણો માટે	૨૬૬
૬	શિક્ષકોને	૨૭૧
૭	ધોરણ ૪ થુ' (ગણિત)	૨૭૨
૮	બાળ કુસુમડાં	૨૭૭
૯	શિક્ષકને સદુપદેશ	૨૭૮
૧૦	રૈધ્ય મહોત્સવ પ્રસંગે	૨૭૮
૧૧	સરકારી જાહેરખબરો	૨૭૯
૧૨	ઇનામપત્રક	૨૮૮
૧૩	ખાનગી જાહેરખબરો	૨૯

કેળવણીખાતાના હુકમથી

તંત્રી અને પ્રકાશક (ફ્રેન્ડ્સ આરિ ૧૯૩૫ થી)

હીરાલાલ ત્રિકમલાલ ધોધારી બી. એ., એસ. ટી. સી. ડી.

હોડમાસ્ટર ગ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કોલેજ, અમદાવાદ

(સર્વ હક સ્વાધીન રાખ્યા છે)

ધી " હાવમંદ નયુબિલી " પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં પરીખ દેવીદાસ ઇનનલાલે બાબુ-
સલાયેસ રોડ-અમદાવાદ

ગુજરાત શાળાપત્ર

પુસ્તક ૭૪]

જુલાઈ ૧૯૩૫

[અંક ૭-મો]

પ્રજાની ઉન્નતિનો આધાર તેની કેળવણી પર છે; અને કેળવણીનો આધાર તેના શિક્ષકો ઉપર છે. આ સૂત્ર જોરડું વહેલું અમલમાં આવે તેટલી વહેલી ઉન્નતિ.

દિવનિનની વાર્તા

શિક્ષકોએ ને ખાસ કરીને ગામડાંઓની નિશાળોના શિક્ષકોએ કેળવણી-કાર તરીકે બાળકોને શારીરિક કેળવણી આપવાની હોય છે કે જેને ખીંછી એટલે નૈતિક ને માનસિક કેળવણીને અંગે પ્રથમ પદ મળવું જોઈએ એ નિર્વિવાદ છે. તેને અંગે આરોગ્ય કેવી રીતે સાચવવું તે બાલ્યું જોઈએ એટલુંજ નહિ, પણ જરૂરી સામાન્ય દવાઓનું જ્ઞાન તેમજ મેળવવું જોઈએ. આ જ્ઞાનનો દુરુપયોગ ન થાય એની પણ ખાસ સંભાળ રાખવાની છે; નહિ તો પોતાનું સાચું કર્તવ્ય ચૂકીને આડે રસ્તે ચઢી જવાશે અને તેથી શિક્ષક તરીકેની કાર્યને કસંક લાગે તો નવાઈ નહિ. આ જ્ઞાન શિક્ષકને પોતાને ઉપયોગનું છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ શાળાનાં બાળકોને તેમજ આમ્બ-જનોને એટલુંજ ઉપયોગી થઈ શકે અને તેથી નિઃસ્વાર્થ જનસેવા બનવી શકાય. અલખત કેટલાક શિક્ષકો વખતે એમ ધારણે કે વળી, આ નવી લખ ક્યાંથી આવી! આ કામ ફરજિઆત નથી એ તો દરેક શિક્ષક સમજી શકે છે. સામાન્ય રીતે શિક્ષકો ગરીબ વર્ગમાંથીજ આવે છે એ નિર્વિવાદ

છે એટલે તેમને જે હુકં પગાર મળતો હોય તેમાંથી અન્ય માટે કંઈ મદદ કરવાનું તેમને પરવડે નહિ એ રવાજાવિકળ જણાય; પરંતુ શ્રીમતો જ ઉદાર થઈ શકે છે ને ગરીબ નહિ એમ જો મનાતું હોય તો તે વાર્તાવિક નથી. કરોડાધિપતિ જે ચાર પાંચ લાખ રૂપીઆ ખર્ચે તેના કરતાં વીસ પચીસ રૂપીઆ કમાનાર એકાદ રૂપીઆ અન્યના લાભાર્થે ખર્ચે તો સરળામણીમાં ખીજો વધુ ઉદાર લેખી શકાય. ઉદારતા પૈસાથી અંકાતી નથી, પરંતુ મનુષ્યની ભાવના અને તેના સંજોગોથી જ તેની કિંમત આંકી શકાય, છતાં જરૂર પડે તો ગામમાંથી જે ચાર પાંચ રૂપીઆ સહેજે પ્રાપ્ત કરી શકાય, જે શિક્ષક લોકપ્રિય નથી તેને માટે તે પણ ભારે થઈ પડે. હુકમાં અનુભવથી એટલું જણાવીશું કે શિક્ષકની જો દૈનિકામ ભાવના હોય તો સહેજે જરૂરી મદદ તેને મળી શકે એ નહીં છે.

અમારો વિચાર આથી તેવા લેખોને સવડ આપવાનો છે અને લેખો આવશે તો અંગીકાર કરવામાં આવશે. એ લેખો ગામડાંઓમાં શિક્ષકો આ સંબંધમાં નજીવા ખર્ચે આમ્યજનોની સેવા જાળવી શકે એવી વ્યવહાર સૂચનાઓરૂપે હોવા જોઈએ. આ સૂચના કરતી વખતે અમને જરાએ ખ્યાલ ન હતો કે આ છત્રા આટલી વહેલી ફળાભૂત થશે. ખરેખર મનુષ્યની શુભેચ્છા દૈનિક હોય છે તો પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા અવશ્ય શુભેચ્છા આપે છે જ અને તે પ્રમાણે એ મહાન સર્વશક્તિમાન પરમાત્માની આગ્રહ કૃપાથી અમને જણાવતાં ઘણાજ હર્ષ થાય છે કે વૈષ શિવશંકર શુકલે એવી લેખમાળા આ પત્રમાં ચાલુ કરવાને છત્રા પ્રદર્શિત કરી છે અને તે આજના અંકથી શરૂ થાય છે, જે સાદી સરળ ભાષામાં વ્યવહાર રૂપે છે, અને એકેએક શિક્ષક તેનું વિચારપૂર્વક મનન કરી તેનો સદુપયોગ કરશે એવી આશા રાખવામાં આવે છે. તે લેખમાળા 'સહેલીસટ ચમત્કારી દવાઓ'ના મથાળા નીચે ચાલુ કરવામાં આવેલી છે. હવે મથાળે જણાવેલી આગત તરફ વળીએ.

દવા વિષે બધા કંઈ ને કંઈ જણતા હોય છે. કેટલાકને તો તેનો ધંધો અનુભવ હોય છે, કારણકે માંદા પડતાં દવા પીવી પડે છે અને મોટું કટાણું કપો સિવાય પી શકાય તે માટે દાકતર ગમે તેટલું કરે-તેમ છતાં દવા મીઠી થઈ શકતી નથી અને તેથી તે પીતાં અણમો ઉપજે છે. દિવનિન નાગની એક દવા છે. તેને કેટલાક કાઢદન કહે છે. તે મેલેરિઆના તાવ ઉપર વપરાય છે. તે મંજૂરી નીચે પ્રમાણે એક રસભરી વાત છે:—

આ વાત દક્ષિણ અમેરિકામાં આવેલા પેરુ દેશમાંથી મળેલી છે.

ત્યાં હિંચા હિંચા પર્વતો આવેલા છે. ત્યાં જમીન એટલા જોરથી કંપે છે કે ઘર પડી જાય છે અને લોકોના જનનો નાશ થાય છે. આને બૂકંપ કે ધરતીકંપ કહે છે.

હિંચા પર્વતો ઉપરાંત તે દેશમાં કેટલીક જોજવાળી જગાઓ છે. ત્યાં જમીન નીચી છે અને પાણી ઘાટું છે. ત્યાં વસતા લોકોને ઘણી વાર મેલેરિયા નામની જિભારી નડે છે. મેલેરિયા રોગનો અર્થ 'ખરાબ હવા' થાય છે. તે જિભારીનું નામ મેલેરિયા પડ્યું તેનું કારણ એ છે કે જોજવાળી જગાની હવા શ્વાસમાં લેવાંથી એ જિભારી લાગુ પડે છે. એવી લોકોની ગાન્યતા હતી. તે જિભારીથી લોકોને ઘણી પીડા થાય છે. આખા શરીરે ટાંઠ લાગે છે અને શરીર ઘુસે છે અને સાંજ થતાં સુધી તેમનાથી કંઈ કામ થઈ શકતું નથી.

જોજવાળી જગા ઓળંગતાં—

એક વાર ઓરાયા નામનો પેરુનો રહેવાસી લાંબી મુસાફરીએ નીકળેલો. તેને એક લાંબી પહોળી જોજવાળી જગા ઓળંગવાની આવી. માર્ગમાં આખા ને આખા કુળી જવાય એવા કાદવના ખાડા હોવાથી તે સાચવીને ચાલતો હતો. સખત જમીન હોય તે બાજુ ચાલતાં ચાલતાં તેણે સીદી-સલામત રીતે તે જગા ઓળંગી, પણ પછી તેને ટાંઠ ચડી ને માંદો પડ્યો. એક વહેણાની નજીકમાં તે સૂઈ ગયો. એવામા ધરતીકંપ થયો. કેટલાંકે જાડા પડી ગયાં. તે જાડની છાત્ર વહેણામા ધોવાઈ તેથી પાણી છાલના જેવા ભુખરા રંગનું થયું.

વહેણાની પાસે—

ધરતીકંપ બંધ થયો. તે દરમિયાનમાં ઓરાયાને ધણીજ તરસ લાગી. ધીમે ધીમે તે પાણી પાસે ગયો અને તરસ ધણી લાગેલી, એટલે તેણે તે ભુખરા રંગનું પાણી પીધું. એમ તે પાસે સૂઈ ગયો અને તરસ લાગતાં તેણે ધણી વાર તે પાણી પીધું. આથી તેને સાફે લાગ્યું. તેની માંદગી જ્યાં લાગી-ટાંઠની ઘુસરી ઓછી થઈ, ધીમે ધીમે શક્તિ આવવા લાગી. થોડા વખતમાં તે પાછો મુસાફરી કરવા શક્તિમાન થયો અને તે પોતાને ધેર ગયો.

ત્યાં તે પોતાના માતાપિતા, બાઈજેન વગેરેને મળ્યો અને તેમને જોજવાળી જગા ઓળંગવાની વાત, પોતાની માંદગીની વાત, ધરતીકંપની વાત, અને જાડની છાત્રથી ભુખરું પાણી પી સાગ્ર થવાની વાત વિગતવાર કહી. તેનો પિતા બીજે દિવસે તે વહેણા પાસે ગયો અને પાણી ભુખરું જોઈને એક મોટા સીસો ભરી લાવ્યો. પંદરવીસ દિવસ પછી ઓરા-

યોની માતાને મેલેરિયાનો તાવ આવ્યો. તેને આ પાણી પીવાથી મટ્યું. એ રીતે કેટલાક પાડોશીને પણ એ પાણી પીવાથી મેલેરિયા મટ્યો. વાત ઘૂમી રહી—

પાણી વંપરાઈ જતાં ઓરાયા ફરી તે વહેળા પાસે ગયો. પણ તે વખતે પાણી નિર્મળ થઈ ગયું હતું. તેને અચ્ચો થયો. હવે પાણી સ્વચ્છ કેમ ?' પછી વિચાર કરતાં તેને યાદ આવ્યું કે વહેળામાં ઝાડ પડેલાં અને પાણીમાં જાલ થોવોએલી અને તેથી પાણી ભુખડ થએલું હતું. એ ઉપરથી તેણે પોતાની જમી કાઢી ઝાડની કેટલીક જાલ ઉતારી લીધી. ઘેર જઈ તેણે તે જાલ તેની માતાને આપી. તેને પાણીમાં ઉકાળતાં તે પાણી ઘણું ભુખડ—વહેળાના પાણી કરતાં ઘણું ભુખડ થયું. ઓરાયાનું કુટુંબ અને તેના પાડોશીઓ તે જાલને 'કિનકિના' કહેતા; પણ કિનકિના કેવી અજબ ચીજ હતી, તેનાથી મેલેરિયા મટતો હતો. એ કાઈ અનુભવો જાણી ન જાય તેની તેઓ બહુ સંભાળ રાખતા હતા. એ વાત ગુપ્ત રાખવી એ સાફ છે એમ તેમને લાગ્યું.

સિન્કોના અમીરાણી—

સ્પેનના લોકો તે પ્રદેશમાં ગયા ત્યાંસુધી આ વાત ગુપ્ત રહી. ફોલ્ગ્સે અમેરિકા ખેડે શોધી કાઢ્યો ત્યારપછી થોડા વખતમાં આ વાત જાની. સ્પેનના એક વતની કાઉન્ટ સિન્કોના (સિન્કોના અમીર) પોતાની પત્ની સાથે ત્યાં ગયો. તે ઘણી લલી ખાઈ હતી. એટલે તેણે લોકોને મદદ કરવા પોતાનું બનતું કર્યું. તેણે તેમને કેટલાક ધંધા શિખવાડ્યા તથા તેઓ સુખી થાય તે માટે ઘણા પ્રયત્ન કર્યા. એમ કરતાં એક દિવસ તેને સખત મેલેરિયા લાગુ પડ્યો. લોકોની તેના ઉપર સારી આકાંક્ષા હતી. આ લલી ખાઈ મરી જશે કે શું એવી તેમને શીકર થઈ.

આ વાતની જાણ લોકોને જાણ થઈ એટલે તેમણે નક્કી કર્યું કે કિનકિના જાલનું સ્વરૂપ તે જાઈને જણાવી દેવું; એટલે તેમણે કેટલીક જાલ તેના ગોડરોને આપી અને તેનું પાણી કેવી રીતે બનાવવું એ તેમને શીખવ્યું. કેટલીક વાર આ દવા પીધા પછી ઓરાયાની આકાંક્ષા તે જાઈ સાંજ થઈ. આ કાઈ અદ્ભુત દવા છે એમ જાગવાથી તે જાઈએ ત્યાં આવેલા સ્પેનના લોકોને આ જાલ સંબંધી વાત કરી, અને આપણે જાણીએ છીએ તે પ્રમાણે ૧૦૦ વર્ષ ઉપર પૂ. સ. ૧૬૩૭માં તે જાઈ સ્પેન ગઈ ત્યારે પોતાની સાથે કિનકિના જાલનું મોટું પોટકું લેતી ગઈ; કારણ કે સ્પેનના લોકો ઘણી વાર મેલેરિયા તાવથી પીડાતા હતા.

સિન્કોના અમીરાણી આ' હાલ લાવી માટે રૂપેનના લોકો તેને સિન્કોના હાલ કહેતા, અને પેરૂ દેશથી આવી માટે તેઓ તેને કોઈ વાર પેરૂની હાલ કહેતા, પણ તેનું નામ જે મશહૂર છે તે પેરૂ દેશના તે હાલ માટેના નામને મળતું આવે છે. આપણે તેને કિવનિન કહીએ છીએ. આપણે હાલ પણ તે દવા વાપરીએ છીએ. દવાવાળાને ત્યાંથી તે વેચાતી મળે છે અને દાકતર કોઈ વાર દવામાં તે નાખે છે. ઘણી શરદી ધર્મ હોય ત્યારે એમોનિઆ મિશ્રિત કિવનિનને અડ આપવામાં આવે છે. આ કિવનિન અને એમોનિઆનું મિશ્રણ છે.

આપણે હાલ વાપરીએ છીએ તે—

પેરૂ દેશમાંથી આવતી હાલ અંથવા સિન્કોનાની હાલ હાલ પણ આપણે દવા તરીકે વાપરીએ છીએ તેની વાત ઉપર પ્રમાણે બનેલી છે. પેરૂ દેશમાંથી હાલ લાવવામાં આવે છે અને તેની દવા-કિવનિન તે તે દેશમાં બનાવાય છે. જે જે દેશમાં ઘણી ભેજવાળી જગાઓ હોય છે ત્યાં મેલેરિઆથી બચવા ઘણા કિવનિન વાપરે છે. પણ હવે બપોર પડી ગઈ છે કે મેલેરિઆ બરાબર હવાને લીધે લાગુ નથી પડતો, પણ એક જાતનો મચ્છર તે રોગ આપણા શરીરમાં દાખલ કરે છે. આ મચ્છર ગંદા પાણીમાં, ખાળોચીઆમાં કે ભેજવાળી જગાએ માલમ પડે છે. આ જાતનો મચ્છર કરડે ત્યારે આપણને મેલેરિઆ લાગુ પડવાનો સંભવ છે. તે બટાડવાને હાલ પણ આપણે કિવનિન વાપરીએ છીએ.

ગ્રામ સુધારણા

લાગ બીજો-આર્થિક સુધારણા

ગતીકે પ્રથમ ૨૦૭ થી ચાલુ

૧૯. ગામડાંની સુધારણામાં ત્યાંના લોકોની સ્થિતિ સુધારવાની છે. તેમાં ખેતી સુધારવી, ગંદઉલ્લેગ ચોક્કસ કરવા, જુનાં રિવાજનાં ખેતરો ખર્ચ કાઢી નાખવા, વ્યસન દૂર કરાવવાં-એ રીતે પૈસાનો બચાવ કરવાનો છે. વળી પૈસા મેળવવાની પણ જરૂર છે તેથી ખેતીને પોષક નાના ધૂધા શરૂ કરવા જોઈએ.

૨૦. પહેલાંનાં વખતમાં ગામડાના શ્રેષ્ઠ નંવરશાને વખતે ઘણા ધૂધા કરતા, પણ બંનયુગ શરૂ થતાં એ ધૂધા ધીમે ધીમે નોંધ પામ્યા. લોકોને ખેતી ઉપર આધાર રાખવો પડ્યો. ઉદરનિર્વાહનાં સાધન ઘટવા-લાગ્યાં.

દારિદ્ર્ય શરૂ થયું. વળી જુના, રીતરિવાજોને - લઈને. ઘણો ખર્ચ કરવાથી તથા વ્યસનમાં પડવાથી ખેડૂતની, દુર્દશા થઈ, એટલે આપણી દુર્દશા માટે આપણે પોતે જવાબદાર છીએ. તેથી નવરાશના વખતમાં થઈ શકે તેવું કામ ખેડૂતને મળતું જોઈએ. આવડત અને સગવડ પ્રમાણે તેને જોડીઓ ધંધો મળવો જોઈએ.

૨૧. આ ધંધાઓમાં ગાય અને બળદ પાળવાનો મુખ્ય ધંધો છે. ખેતી અને દૂધ માટે આ ધંધો ઉત્તમ છે. પણ હાલનાં દેર તદ્દન દુબળાં માત્રમ પડે છે. તેઓ ખેતીમાં બરાબર કામ આપી શકતાં નથી અને તેમની પ્રગ્ન પણ દુબળી થાય છે, અને તેમના ચારા વગેરેનું ખર્ચ તો તેટલુંજ થાય છે, માટે તેમની જોડાદ સુધારવી જોઈએ. જાતવાન ગાય અને બળદ ઉત્પન્ન થવાં જોઈએ જેથી ખેતી અને દૂધ બંને સુધરે. તેથી બાળકોનું આરોગ્ય સુધરશે અને વધારાનું દૂધ, ઘી, માખણ વેચવાથી ખેતીવાસીની પ્રાપ્તિ પણ થશે. આપણા ધર્મમાં ગાયને પવિત્ર કહી છે. ગોરક્ષણ, ગોપાલન ધાર્મિક કર્તવ્ય સમજવા છતાં હિંદુ ગાયની, શુશ્રૂષા કરતો નથી, એટલે તેને ગોરસ અને દૂધ મળતું નથી અને તેનાં શરીર અને બુદ્ધિ વિકસતાં નથી. દરેક ખેડૂતે ગાય પાળવી જોઈએ અને ગોમાતા તેનું દારિદ્ર્ય દૂર કરશે. તે પીવા વેચવા દૂધ આપશે, છાણ વાસીદાનું ખાતર આપશે. ગાય પાળવા માટે ખેડૂતે ચારાની જોગવાઈ કરવી જોઈએ. ખેડૂતે ચારાની, ખાતરની અને લાકડાની અવશ્ય જોગવાઈ રાખવી, ને, તે માટે નવાં ઝાડ રોપવાનો કામ હોવો જોઈએ.

૨૨. જેમને વાંધો ન હોય તેવા ખેડૂત યોગ્ય પક્ષીઓ પાળીને ઈંડાં વેચી પોતાની કમાણીમાં વધારો કરી શકે.

૨૩. બકરા, ઘેટાં પાળી મધમાખો અથવા રેશમના કાગ હાથેરી તેમનું ઉત્પન્ન વેચી ખેડૂત યોગ્ય પૈસા મેળવી શકે. તે પ્રમાણે બજારની સોઈ પ્રમાણે શાકપાંદકું કે ફળફળાદિ વાવી તેમાંથી પણ ફાયદો મેળવી શકાય. ખેતી સુધારી, બીજાં જોડીઓ ધંધો કરી, કરકસર કરી ખેડૂત પોતાની સ્થિતિ સુધારે.

૨૪. ખેતીનું કામ વર્ષમાં પાંચ કે છ માસ ચાલે છે. બાકીના વખતમાં ખેતી માટે જરૂરી ચીજો, દોરડાં, રાંધણ, અછેરડો, પરાણો, હાથપુણી, માણું વગેરે જનાવી ખેડૂત પોતાના ખર્ચમાં બચાવ કરી શકે.

૨૫. એજ પ્રમાણે રેડીઓ ચત્રાવી સુતર કાઢવાનું કામ થઈ શકે. આપણી મંદમ દેશમાં બહુ કાપડની જરૂર પડતી નથી. જો બાળકો અને

સ્ત્રીઓ! સુતર કાઢે અને પુરુષ વેણે તો કાપડના ખર્ચમાં ખચાચ થાય. હાથનું કાપડ પહેરવાનો આનંદ મળે. દેશનું દારિદ્ર્ય ઓછું થાય. પત્નીઓ, કુવાસ, સેતરું, નાકાં, બંટન બેનાવી વગેરેથી થોડા પૈસા પણ મળે.

ભાગ ત્રીજો-સામાજિક સુધારણા

૨૬. ખેતી સુધારી, ખીજે ધંધો ચાલુ કરી, જુના રિવાજ દૂર કરી, ખોટા ખર્ચ કમી કરી ખેડુતે પોતાની શારીરિક અને આર્થિક રિયતિ સુધારવી જોઈએ.

૨૭. પોતાની દુર્દશા માટે ખેડુત પોતે જ જવાબદાર છે. રોજ એક જ વાર રોટલો ને મરચું ખાઈ અંધું પેટ ભરનાર ખેડુત સારામાઈ પ્રસંગે અતિશય અવિચારી ખર્ચ કરી નાખે છે તે ખરેખર શોચનીય છે. તે દેવું કરે છે અને એક વાર સાદુકારના દેવામાં ફસાયો તે ફરી છુટી શકતો નથી. આખરના ગિથ્યાલિખાનમાં તે બિંદગીભર દેવાદાર રહે છે. આવા નકામા દેવાનો ખોજે ખેતી અને ખેતીના ઉત્પન્ન ઉપર પડે છે અને ખેડુતની હીન દશા વધારે હીન થતી જાય છે. લગ્ન દર્શા કે ખેડુતને ઘેર પરાણાની દંડ જમે છે ને ગાંમ જમાંડવાની ધાંધલ શરૂ થાય છે. મરણ પાછળ ખારમાં તેરમાનું પણ તેવું જ ખર્ચ થાય છે. આ ખર્ચને જાતનાં નકામા ખર્ચથી દેવું થાય છે અને બધે જાય છે. પોતાની દુર્દશા જોઈ ખેડુત અંધુએ આ ખર્ચ કમી કરવાં, અને કરજ કરીને તો તે નજ કરવાં. નાનાં બાળકોનાં લગ્ન કરી તેમને દેવામાં શૂંચવવાં નહિ, તેમના આયુષ્યની, શરીરની, સંપત્તિની હીન દશા કરવી નહિ, તેમને લેણદારના ગુલામ બનાવવાં નહિ.

૨૮. ગામડાંના લોકોની દુર્દશાનું ખીજું કારણ ‘લગાઈ દંડા’, કોર્ટ કચેરીના ખર્ચો, દલાલી એ છે. નહિ જોવા કારણ માટે તેઓ કોર્ટ ચડી વખત, પૈસા અને મહેનતની ખરબાદી કરે છે. એ કચ્છામાં દેટલાંએ કુટુંબ પાયમાલ ચર્ષ ગયાં છે. કરજ કરીને કોર્ટ કદી ચડવું નહિ. એ પ્રમાણે દેવદેવીઓના, ભગતભિખારીના, સાધુબાવાના, લાગાના ખોટા ખર્ચ કાઢી નાખવાં જોઈએ.

૨૯. દારૂના વ્યસનથી પણ ઘણાં કુટુંબો તારાજ થઈ ગયાં છે. તેથી ભયંકર ખર્ચ થાય છે, દેવું થાય છે, જમીનનગીર ફસે છે અને તે ઉપરાંત શરીરના આરોગ્યની હાનિ થાય છે. દારૂથી પાચનરસ ઓછો ઉત્પન્ન થાય છે. હોળરી અને હૃદય ફસે છે. દાહ થાય છે, શક્તિ ધટે છે, કામ થતું નથી અને દુઃખી હાલતમાં મૃત્યુને સરણ થવું પડે છે. શારીરિક, આર્થિક

અને નૈતિક અધઃપતનનું કારણ વ્યસન છે, એટલે એકતને બધાં વ્યસન છોડી દીધા વગર છુટકો નથી. હુંકમાં ગામડાની હીન દશાનું કારણ એકતનું આળસ, રોગ, અવિચાર, લેણદારનાં વ્યાજ, દેવું, વરસાદની ખામી, અજ્ઞાન, સહકારનો અભાવ, આવકની બહાર ખર્ચ, કરવાની, ટેવ, કજઆ ટંકા, આ, તથા દારૂનું વ્યસન એ છે. તેના ઉપાય નીચે પ્રમાણે છે:—

- (૧) ખેતી સુધારવી, પાકનું પ્રમાણ ઠીક માત્ર વેચવા સંબંધી તથા હિસાબી જ્ઞાન મેળવવું, સહકારનો લાભ મેળવી ઉપજમાં વધારો કરવો;
- (૨) ખેતી સાથે નોટીઓ ધંધો કરી કુરસદના સમયે કમાણી કરવી.
- (૩) ધરના ઉપયોગની ચીજો ઘેર બનાવી બચાવ કરવો;
- (૪) જુના રિવાજને વળગી રહી નકામાં ખર્ચ ન કરવા, દેવું તો ન જ કરવું;

(૫) કજઆ દલાલી, કોર્ટ લડવું, વ્યસનમાં પડવું તે છોડી દઈ નિષ્કારણ ખર્ચ કાઢી નાખવાં.

ગામડાના ઉદ્ધારનો આ મુખ્ય માર્ગ છે.

ભાગ ચોથો—આરોગ્ય સુધારણા

૩૦. દેશની, ગામડાની હીન સ્થિતિનાં દારિદ્ર્ય અને અજ્ઞાન એ બે મુખ્ય કારણ છે. દારિદ્ર્ય દૂર કરવાના થોડા ઉપાય કહ્યા. આરોગ્ય સંબંધી જ્ઞાન ફેલાવવું, ગામની સ્વચ્છતા સુધારવી, રોગ કબી કરવા, આરોગ્ય સુધારી શારીરિક બળ મેળવવું એ ત્રણ ઉદ્ધારનો ખીલે માર્ગ છે.

૩૧. અજ્ઞાન અને દારિદ્ર્યને લીધે રોગનું મૂળ અસ્વચ્છતા કેકાણે કેકાણે માલમ પડે છે. ઘર પાસે પાસે એટલે હવાની અવરજવર ઝોઝી હોય છે. મળમૂત્ર, કચરોપુંજે, છાણવાસીયાં તથા પાણીનાં ખાખોચીયાં બધાં જોઈએ ત્યાં નજરે પડે છે. કચરોપુંજે તથા ખાતર માટે જુદા ખાડા કરવા જોઈએ. ધરઆંગણું, રસ્તા સાફ રાખવાં જોઈએ. મળમૂત્ર માટે ધરથી દૂર જવું જોઈએ. એવી સ્વચ્છતાની યોજના અમલમાં મુકાય તો માખી, મચ્છર અને ઉંદર કબી થશે અને રોગનો ઉપદ્રવ ઓછો થશે. આપણો કચરો પાડોશીના ઘર આગળ ન નાખવો, કારણ કે તેના ઘરનાં માખી મચ્છર આપણે ઘેર આવશે ને ત્રાસ આપશે.

૩૨. ગામડાની ગંદકીનું ખીલું રથાન ઉકર્યા છે. લોકો ત્યાં જાગર બાપ છે અને બધે દુર્ગંધ પ્રસરે છે. વળી તે જગાએ દૂધાળાં ટોર બેસે છે, ચરે છે, તેથી તેમના દૂધમાંથી રોગનાં જંતુ માણસના શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. વળી ત્યાં માખો બેસે છે અને તેઓ પણ રોગનાં જંતુ ફેલાવે છે.

તેથી ઉકરડા વગેરેનો નાશ કરી ગામનાં રસ્તા ગલીઓ બધું સ્વચ્છ કરવું જોઈએ. ઉકરડા નાશ કરવા માટે કોઈનીય નામનાં જંતુ મળી શક્યાં છે. તેમનો ઉપયોગ થઈ શકે.

૩૩. ઉકરડાનો નાશ કર્યા પછી ગામડાંના લોકના મલવિસર્જન માટે ગામ બહાર ખાડા તૈયાર કરવા જોઈએ. સ્ત્રીઓને આ સંબંધી ઘણી અડચણ પડે છે. તે આ જાતની ગોદવણથી દૂર થાય છે. શૈયકર્મ કર્યા પછી પાસેના ઢગલામાંથી માટી નાખવી જોઈએ. તેથી માખો નહિ બેસે અને દુર્ગંધ નહીં આવે. જરૂર વખતે તેનો ખાતર તરીકે ઉપયોગ કરી શકાશે. ચોમાસામાં ઉપર તટીનું ઓપ કરવાથી સગવડ રહેશે. જરૂરી પાસે આવે જગજ હોય (દટણનો જગજ) તો વૃષમાં એક બે વખત મીઠું નાખવું જોઈએ. જગજ માટે ખાડા કરવાનાં યંત્ર વેચાતાં મળી શકે છે.

૩૪. મલવિસર્જન માટે ખાડાના જગજની ગોદવણ થયા પછી ખાતર માટેના છાણવાસીદાના ઢગલા દૂર કરવા જોઈએ. ઉધાડા હોવાથી બધે દુર્ગંધ પ્રસરે છે, કસ ઉડી જાય છે. વરસાદ પડ્યા પછી ખોરાક તૈયાર થવાથી માખો ત્યાં ઈડાં મૂકે છે અને અસંખ્ય માખીઓ ઉત્પન્ન થાય છે, જે અનેક રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. માખી નિર્દોષ જીવ હોવા છતાં, પણ તેના જેવો મનુષ્યનો કોઈ મોટો શત્રુ નથી. કાલેરા, ટાપકોઈક, ક્ષય એવા રોગનાં જંતુ માખો ફેલાવે છે. માખી દુર્ગંધવાળા પદાર્થ ઉપર બેસે છે અને તેના પગે અનેક જાતનાં રોગનાં જંતુ વગેરે છે. પછી તે ખોરાકની ચીજ ઉપર બેસે એટલે ખોરાક મારફતે તે જંતુ માણસના શરીરમાં દાખલ થાય છે. માખીને દાંત નથી એટલે તે ખોરાક ઉપર લાળ નાખી તે ચૂસે છે. એ રીતે પણ રોગનાં જંતુ ખોરાકમાં જાય છે, તેથી જે ખોરાક ઉપર માખી બમણતી હોય તે ખોરાક ખાવો નહિ. ગંદકીના ઉધાડા ઢગલા ઘર નજીક રાખવા નહિ, માખીવાળી જગા સાફ કરવા ટંકણખારનું પાણી નાખવાથી તેનાં ઈડાં નાશ પામશે અને તેનો ઉપદ્રવ ઓછો થશે. ખોરાક હંમેશાં ઢાંકીને મૂકવો. એટલે તાવ, મંત્રદણી અને બાળકોના રોગ દૂર થશે.

૩૫. ગામડાંમાં રોગ ફેલાવનારી બીજી જગા તળાવ છે. ત્યાં આગળ લોકો બધી જાતની ગંદકી કરે છે અને એ પાણી ખાવાપીવામાં પણ વાપરે છે. ત્યાં આગળ તેઓ વાસણ માંજે છે, કપડાં ધુએ છે, અને બીજી ગંદકી કરે છે. એ તળાવનું પાણી ખાવાપીવામાં વપરાવાથી રોગ થાય છે. તે માટે જે જળાશયનું પાણી પીવામાં વપરાતું હોય ત્યાં આગળ કોઈપણ પ્રકારની ગંદકી થવી જોઈએ નહિ. ગામડાંમાં ઘણા લોકોને વાળા નીકળે

છે. તેઓ લંગડાતા લંગડાતા વાવમાં જઈ પાણી પીએ છે. વાળાવાળા લાગને પાણી લાગતાં તેનાં ઇંડાં પાણીમાં આવે છે. તે સારા માણસના શરીરમાં પ્રવેશ કરતાં તે માણસને ઘણું ભારે વાળાને રોગ લાગે પડે છે. માટે એ રોગ ન થાય તે માટે પાણી પીવા તેવા માણસે અંદર ઉતરવું નોંધ એ નહિ. પીવાના પાણીને ચોક્કસ વાસણમાં જડા કપડા વડે ગળીને ભરવું જોઈએ. એમ કરતાં ગામમાંથી એ રોગ ઘણું ઓછો થઈ જશે. વાળાના રોગથી ખેડૂતની સક્રિય ધણી ઓછી થઈ જાય છે. તે ઘણા દિવસ કામ કરી શકતો નથી તેથી તેને ઘણું નુકસાન થાય છે. માટે ગામમાંથી એ રોગનો નાશ કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

૩૬. ગામમાં અને આસપાસ પાણીનાં ખાઓચીઆં ભરાઈ રહે છે તેમાં મેલેરિઆના મચ્છર ઉત્પન્ન થાય છે. માખીની માફક તેની ચાર અવસ્થા છે; ઇંડાં, કીડાં, કોરોડા, છવડાં. ચોથી અવસ્થામાં મેલેરિઆ-મચ્છરની માદા માણસનું લોહી પીએ છે, અને તે વખતે એક શરીરમાંથી ધીજમાં મેલેરિઆના જંતુ દાખલ કરે છે. તેને ઝોળખવો તેની ખેસવાની રીત જોવી જોઈએ. તે ચાર પગ ઉપર ખેસી આગલા ખે પગ પહોળા રાખે છે. તેના માથાપર વાળ ઓછા હોય છે. ઇંડાંમાંથી મચ્છર ૮ કે ૧૦ દિવસમાં થાય છે અને તેનું આયુષ્ય ૧૨, ૧૫ અઢવાડીઆનું છે. નર જાડ-પાન, ફળનો રસ ચૂસે છે ને માદા માણસને કંરડી મેલેરિઆનો ફેલાવો કરે છે. જો આ મચ્છર ન હોય તો મેલેરિઆ થાય નહિ.

૩૭. આ માટે નીચેના ઉપાય લેવા જોઈએ:—

(૧) ખાઓચીઆ ભરી દેવાં જોઈએ;

(૨) પાણીમાં માછલી ઉછેરવી જોઈએ જેથી તે મચ્છરનાં ઇંડાં તથા કીડાનો નાશ કરે;

(૩) પાણી ભરાઈ રહેતું હોય ત્યાં ધાસતેલ નાખવાથી (અઢવાડીઆ-મા એક કે બે વાર) મચ્છરનો નાશ થાય છે;

(૪) મચ્છરદાનીનો ઉપયોગ કરવો. સુક્રિપ્ટસ, ધાસતેલ એવું તેલ ચૂતાં પહેલાં ઝોળવું;

(૫) ગંધકની કે જાણીની ધૂણી કરવી, તેથી મચ્છરનો નાશ થશે;

(૬) જરૂર પડતાં કોઈદિનનો ઉપયોગ કરવો. અઢવાડીઆમાં બે દિવસ રોજની ચાર પાંચ ગોળા લેવી. (બે ગ્રેનની એટલે એક રતીની એક ગોળા.)

૩૮. ઉપર લખ્યા પ્રમાણે ઉપાય ન કરવામાં આવે, તો પેટમાં એક-સરખી રીતે લોહીનાં જંતુ વધે છે. તે લોહીના કણમાં રહે છે. ને વધતાં લોહીના ખીજા કણમાં પ્રસરે છે. ખરોગને આ જંતુ બહાર કાઢવામાં મહેનત પડે છે અને તે દુષ્ટ છે. આવી ખરોગવાળો માણસ મેસેરિઆના જંતુનો ખમતો છે. તેણે મચ્છરદાનીમાં સુવું જ નોંધ્યો.

૩૯. ગામડાંના રોગનું મુખ્ય કારણ માખી અને મચ્છર છે. તે ઉપરાંત આંચડ પ્લેગ ફેલાવે છે. આ રોગ ઉદરને લાગુ પડે છે. તે ઉદર ભરી જતાં તેના શરીર પરના આંચડ ખીજા ઉદરને કરડે છે અને ઉદરમાં રોગ ફેલાતાં ટપોટપ ભરે છે. ઉદર ઓછા થતાં આ આંચડ માણસને કરડે છે અને તેના શરીરમાં પ્લેગનાં જંતુ દાખલ કરે છે અને આથી ગામેગામ રોગ ફેલાય છે. પ્લેગ મૂળ ઉદરનો રોગ છે, એટલે તેનો પહેલો ઉપાય ઉદરનો નાશ કરવાનો છે. ખીજો પ્લેગવાળા સ્થાનથી દૂર જવાનો છે અને ત્રીજો પ્લેગની રસી મુકાવવાનો છે. આ ત્રણે ઉપાયોનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવા ખબરદારી રાખવી નોંધ્યો.

ભાગ પાંચમો—બાળક-ભાગ

૪૦. ગામડાંના જુદા જુદા રોગ, તેના કારણ અને ઉપાય, તે સંબંધી જ્ઞાન લોકોને આપવું નોંધ્યો. તે પ્રમાણે નાનાં બાળક અને બાળકીઓની સંભાળ લેવા સંબંધી માહિતી આપવી નોંધ્યો. ગામડાંમાં દારિદ્ર્ય, અજ્ઞાન અને અસ્વચ્છતાને લીધે ઘણી સ્ત્રીઓ અને છોકરાં નાનપણમાં મરણ પામે છે, એટલે આં સંબંધી યોગ્ય સમજ ગામડાંના લોકને આપવી નોંધ્યો.

૪૧. બાળકને જન્મ આપવો એ જીવનનું ઘણું મહત્વનું, પવિત્ર અને કલ્યાણકારી કામ છે. તે બાળક સ્વચ્છ, સુંદર અને નિરોગી થાય તેવી દરેકને ઇચ્છા હોવી નોંધ્યો.

માખાપ નિરોગી હોય તો તેમનાં છોકરાં નિરોગી થાય. તે માટે માખાપે પોતાની તબિયત સાચવવી નોંધ્યો અને જેઓ અશક્ત, નિર્બળ અને રોગી હોય તેઓ સંતતિ ઉત્પન્ન ન કરે તે માટે ઉપાય યોજવા નોંધ્યો.

૪૨. બાળજન્મ ચલાના પ્રસંગને માખાપે શુભ અવસર ગણવો નોંધ્યો; એટલે જેમ સરાપ્રસંગે ઘર સાફ કરી, ઘોળાવી રંગાવવામાં આવે છે તેવી રીતે સુવાવડો ખંડ સાફ કરી ઘોળાવી નાખવો નોંધ્યો. તેને બદલે ગંદો અંધારો ખંડ રાખવામાં આવે તો તેથી અનેક રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. બધાં આરણ્ય જંથ રાખવામાં આવે છે અને સુવાવડી બાઈ મોટે માથે મોટે છે એટલે તેને ચોક્ખી હવા ખીસકુસ મળતી નથી.

યશે. ફક્ત લખતાં વાંચતાં, આવડું એ, કેળવણી નથી. આખી જિંદગી બધે પ્રસંગે અને અડચણ વખતે શિક્ષણનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ અને આયુષ્ય સુખમાં ગાળતાં આવડું જોઈએ. ગામડાના રહેનારને ખેતી સંબંધી બધી માહિતી શિક્ષણમાંથી મળવી જોઈએ. લખવું, વાંચવું, હસ્તઉદ્યોગ, લુહારકામ, સુતારકામ, ધર અને ખેતરની કામચલાઉ મેસમત, ખેતી, પોક, બી, ખાતર અને આરોગ્ય સંબંધી માહિતી શાળાના શિક્ષણમાં હોવી જોઈએ. એવી જાતની સુધારો શાળામાં થવો જોઈએ.

૪૮. કેળવણી અને આર્થિક સ્થિતિ સુધરે એટલે ગ્રામસુધારણા થઈ સમજવી. જનકુળ કાનસના દેખાવ સાથે આ વિષય સંબંધી લાપણુ આપવાથી બાળાના મન ઉપર તે સારી રીતે ઠસશે અને તેઓ તે વિસરી જશે નહિ. એટલે ગ્રામસુધારણામાં આ જાતના લાપણુનો ઘણો ઉપયોગ છે. આવાં સચિત્ર વ્યાખ્યાનોથી અને સચિત્ર શિક્ષણપદ્ધતિથી ગામડાના લોકોને કાયદો, યાપ, એવી આશા રાખી, આજે આપેલી માહિતી સર્વે લક્ષમાં લેશે અને બતાવેલે માર્ગે તમારી પોતાની, તમારા કુટુંબની ગામની, દેશની સુધારણા માટે બનતો પ્રયત્ન કરશે અને પરમેશ્વર તમને યશ આપે એવી ઉમેદ ધારી હું તમારી બધાની રમ્મ લઉં છું.*

પ્રે. રા. ટ્રે. કોલેજ, } ય. હુલાલ કેશવલાલ અમીન
અમદાવાદ. }

નોંધ—રા. રા. બી. એસ. તોરો મુંબઈ હવાકાના રે. ઇન્સ્પેક્ટર ફોર વિઝ્યુઅલ ઇન્સ્ટ્રક્શનના હોદ્દા ઉપર છે. તેમણે તાં ૨-૩-૩૫ ને રાજ પ્રે. રા. ટ્રે. કોલેજમાં ગ્રામ સુધારણા ઉપર લાપણુ આપેલું તે ઉપરાંત તેમણે મરાઠીમાં તે વિષય ઉપર ચોપાનીક લખેલું છે. તે બેનો સારાંશ ઉપરના લેખમાં આપવામાં આવ્યો છે.

ગામડાંઓમાં શિક્ષકો આ બાબતમાં ધણું કરી શકે તેમ છે. વિદ્યાર્થીઓની મારફતે આ સૂચનાઓ ધીરે ધીરે ફેલાવી શકે એટલુંજ નહિ, પરંતુ નવરાશના વખતે જાતે કેટલુંક કામ કરીને તેમજ લોકોની કુરસદના વખતનો લાભ લઈને તેમના સમાગમમાં આવીને આ સંબંધી માહિતી તેમને આપી કેટલાક સેવાભાવી ગામમાંથી ઉભા કરી શકે અને તેમના દ્વારા પ્રગતની સેવા બજાવી શકે અને તેમની ઉત્તિમાં ફાળો આપી શકે કે જેથી શિક્ષક તરફ જે અભાવ નજરે પડતો હશે તે પણ દૂર થશે, તેમજ શિક્ષક પણ ન્યાં જાય ત્યાં પોતાની જિંદગી સુખપૂર્વક ગાળી શકશે.

આરોગ્ય વિષે અગત્યના નિયમો

ખોરાક:—જો કોઈપણ મનુષ્ય તંદુરસ્ત રહેવા તથા દીર્ઘાયુ થવા ઇચ્છે તો હોય તો તેણે ખોરાકની ખાંચતમાં નીચે જણાવેલા નિયમો પાળવા તે ખાસ આવશ્યક છે. આ ખાંચે બાળકોને, શરૂઆતથી ટેવ પાડવાની જરૂર છે, તેમજ બાળકોનાં માઆપોએ કેટલાંક સંજોગો બાળકોથી દૂર રાખવા લક્ષ આપવું જોઈએ.

૧. માણસ જ્યારે થાક્યો હોય ત્યારે તેણે ખોરાક ખાવો જોઈએ નહિ;
૨. જ્યારે મન આવેશમાં હોય કે ચિંતાગ્રસ્ત હોય ત્યારે ખોરાક ન લેવો;
૩. કાર્યો કરતાં માણસનું મન એકેન થવું હોય ત્યારે ખોરાક ન લેવો;
૪. કડકડતી ભૂખ લાગી હોય ત્યારે જો ખોરાક લેવામાં આવે તેમાં મિતાહારી રહેવું;

૫. માણસે દિવસમાં અમુક વખત ખાંચું તે કંઈ આવશ્યક નથી;

૬. જ્યારે બાળકને ખાવાની ઇચ્છા ન હોય ત્યારે તેના પર ખાવા માટે જોરજુલમ ન કરવો (સામાન્ય રીતે આંબો જુલમ કરવાની ટેવ ધરાંગા હોય છે. ખાસ કરીને બાળકની માંદગી વખતે તેઓ એવી માન્યતા ધરાવે છે કે બાળક જો ખોરાક લેશે નહિ તો જીવી શકશે નહિ. પણ ખોરાક (થોડો વખત કે થોડા દિવસ) ન લેવાથી મરી જવાય તે માન્યતા ભૂલભરેલી છે;

૭. બાળક આવેશમાં આવે તેવા પ્રસંગો ન લાવવા;

૮. જન્મતી વખતે કે તે પહેલા બાળકને કપડો આપવો તે તંદુરસ્તીને નુકસાનકર્તા નીવડે છે. તેને તે પ્રસંગે પુરતો આરામ મળે તે ખાસ લક્ષમાં રાખવું.

જુરની પસંદગી:—આધુનિક સમયમાં માણસ સગવડ કરતાં કેખાવ પર બધારે મોહ પામે છે ને તેના પરિણામરૂપ જૂટ (પગરખું) પણ ઘણાજ જુદા જુદા આકારના થયા છે. કેટલાક જ્યારે ઉંચી એડી પસંદ કરે છે તો કેટલાક બહુજ સાંકડા પસંદ કરે છે. આ કારણોને લઈને પગના આકારમાં ઘણો ફેરફાર થઈ જાય છે. જૂટ પગના રક્ષણને માટે છે, પણ અમુકજ આકાર ને તેથી ઉપજતાં ખરાબ પરિણામ, ખાસ કરીને પગનાં કુદરતી આકારમાં ફેરફાર થાય તે માણસના દરિબિંદુની બહાર જવું ન જોઈએ.

સામાન્ય રીતે જોતાં-જુટના ચાર પ્રકાર-હોઈ શકે: (૧) પહોળા (બોડ); (૨) સોફ્ટા ને અણીદાર, અને બીજી બે-નત-ઉપર જણાવેલ બે જાતની વચ્ચેના.

પહેલી જાતના જુટ પહેરનારનાં પગનો આધાર જોતાં, વજન શરીરનું, જે ભાગ પર ટકી રહે છે તે ભાગ આગળ જતો રહેલો જોવામાં આવે છે. ઉભા રહેવાની સ્થિતિ તેમજ પગની શક્તિ-પણુ નમણી થાય છે. પગની વળવાની શક્તિ-પણુ નરમ થતી જાય છે. પગનાં તળાચાંતી કમાન મિથું નીચી હોય છે. પણુ જ્યારે બહુજ સાંકડા પહેરવામાં આવે ત્યારે ખાસ કરીને અંગુઠા-પગની બહાર નીકળી આવેલાં અને ઘુંટણુ અંદરની બાજુ ઘુસી ગએલાં માલમ પડે છે. ઉપર જણાવેલાં દોષોનો વિચાર કરતાં પહોળાં અને સાધારણુ એડીનાં તેમજ પગ વળે તેની સાથે તે પણુ સહેલાઈથી વળે તેવા પસંદ કરવાં તે લાભદાયી નીવડશે.

એમ, એમ. પરીખ

પહેલા સુપરવાઇઝર ડિ. લોન્ગો, અમદાવાદ

સહેલી સટ ને ચમત્કારી દવાઓ

પ્રાર્સ્તાવિક

પ્રકરણ પહેલું

આ મથાળાવાળા લેખમાળાદ્વારા સામાન્યમાં સામાન્ય માણસો બનાવી શકે ને સહેલાઈથી ઉપયોગમાં લઈ શકે એવી દવાઓ તથા દરદેનાં સામાન્ય વર્ણન આપવામાં આવશે. વ્યાધિઓ શરીરમાં થતા હોવાથી શરીરની રચના ને ક્રિયાઓ વિષે તથા તેને નૈસર્ગિક રીતે દુરસ્ત કરવી રીતે સખી શકાય તે વિષે પણુ કેટલીક માહિતી આ લેખમાળાની શરૂઆતમાં જ આપવામાં આવશે.

વળી આ લેખમાળા ખાસ કરીને ગામડાંને દષ્ટિસમક્ષ રાખીને લખવામાં આવી છે. ભારતની સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર ગામડાં છે, પરંતુ તેમના તરફ તો આજે કેવળ દુર્લક્ષ્ય કરવામાં આવ્યું છે. નરી કુદરતની વચ્ચે વિરાજિત યુએલ્. ગામડાં વનસ્પતિઓથી ભરપૂર હોય છે. શહેરોમાં પણુ ગામડાંમાંથી વનસ્પતિઓ આવે છે અને ભારતવર્ષની વનસ્પતિઓ પરદેશ પણુ ચઢે છે, પરંતુ સામાન્ય જ્ઞાનને અભાવે એજ વનસ્પતિઓનો ઉપયોગ ગ્રામવાસીઓ બહુજ ઓછો કરે છે. એજ વનસ્પતિઓની દવાઓ શહેરમાં

તૈયાર થાય છે, પછી શીશીઓમાં પુરાય છે. અને વિવિધ સ્વાંગમાં સજ્જ થઈ જતાં બહુ જ મોંઘી પડે છે. વળી તાજાં વનસ્પતિઓની તોથે તો બનાવેલી દવાઓ ભાગ્યે જ હરિશર્ષ કરી શકે.

પણ દવાઓ કરતાં વિશેષ અગાન તો આપણને આપણા શરીર વિશે છે. બહુલાઓને જ એ વિશે સૂચ્ય નેવું જાણે હોય છે ત્યાં અભણોની શી વાત કરવી ! રોજના સામાન્ય આચારવિચારો વિશે તથા કુદરતનાં તંદન સાધારણ કાનૂનો વિશે પણ અસલ, અગાન જ પ્રેસરી રહ્યું છે. દવાઓ આપીને રોગ મટાડવા કરતાં આ અગાનનો ખાસ કરવો એ દરેક ચિકિત્સકનો સૌથી પ્રથમ ને પવિત્ર ધર્મ છે. સુદૃઢ શરીર અને મજબૂત મન એ તો આખા રાષ્ટ્રની ટોચત છે. શરીર એ તો આત્માનું મંદિર છે. શરીર, મન, બુદ્ધિ ને આત્મા, પુષ્ટ, સશક્ત, અવિકારિની પવિત્ર હોય તો માનવ કેટલો ઉન્નત બને ! બધા જ માનવો એ આદર્શ સેવે તો માનવજાતિ ઉન્નતિને શિખરે જ પહોંચી હોય !

સંપૂર્ણ સ્વાસ્થ્ય જળવી રાખવા માટે માત્ર દવાઓ પર આધાર રાખવો એ તો કેવળ પાંગળાપણું જ સૂચવે છે. દવાઓ તો તત્કાળ પુરતી જ અને મદદરૂપ જ ગણાવી નોંધીએ. આપણે નોંધીએ કે મેળવવાનું છે તે તો કુદરતમાંથી મેળવવાનું છે. આપણું શરીર પણ સમસ્ત પ્રકૃતિનું એક અંગ છે એ વાત કદી ન ભુલાવી નોંધીએ, અને એમ હોવાથી પ્રકૃતિની આસર સતત આપણા ઉપર ચર્ચ રહી છે. પ્રકૃતિ આપણને રોગરહિત રાખવા માટે સતત પ્રયત્ન કરી રહી છે. તેમજ આપણા શરીરની શક્તિઓ પણ નિરંતર એને માટે પ્રયત્નશીલ રહ્યા કરે છે; પરંતુ આપણે આપણે વાંદળ રોગી થઈએ છીએ. એ રોગમાંથી મુક્ત થવા માટે પણ પ્રાણી, તેજ, પૃથ્વી વગેરે મહાબૂતોની સંમિલનપૂર્વક મદદ લઈએ તો કૃત્રિમ દવાઓની બહુ ઓછી જરૂર રહે છે.

ગામડાંઓમાં સામાન્યપણે અને શહેરોમાં ઓછા પ્રમાણમાં ખોટા વહેમો આપણા દુઃખનું કારણ ધર્ષ પડે છે. માનસિક કે શારીરિક વિકારોનું નિદાન કરતાં જ્યારે અગાન માણસ સાફ જાણે છે ત્યારે તે કોઈ અસામાન્ય મેલી કે ચોખ્ખી શક્તિ-ભૂતજ કે દેવદેવીને લીધે થયું છે એમ માની બેસે છે અને જરૂરી ઉપાયો કરતાં એવા વહેમના પ્રયોગો કરવામાં સગમ, ધન, તંદુરસ્તી અને જીવનનો ભોગ આપે છે. ગામડાંની સેવા કરનાર માણસે, અથવા તો ગામડાંમાં વસતા કોઈ પણ સંમત માણસે વહેમોમાં વહેલી તકે ગામડાંમાંથી આ વહેમોને તો હાંકી કાઢવાને નોંધે.

અસ્વચ્છતા-શરીરની તેમજ બહારની, રોગોને ઉત્પન્ન થવાનાં ને વધવામાં ખૂબ જ મદદ કરે છે. શરીર અંદરથી તેમજ બહારથી, મેહુધેહુ હોય, તો રોગો થયા વગર ન જ રહે. તેમજ ઘર, શરીરો, ભાગોળો ને વાડાઓ જુના સૂચાપૂંજથી ગંધાતા ને સડતા હોય તો ભયંકર મહા-મારીઓ—(એપિડેમિક્સ-વાયડ) ઝપાટાબંધ ફાટી નીકળે. શહેરમાં થું કે મામડાંમાં શું, આપણા રોગોનું એક પ્રધાન કારણ આપણો બહાર ને અંદર મંદવાડ જ છે.

ગામડાંઓમાં પણ તાકાતની દવાઓ, ને અશીશુવાળા બાળાગોળાઓ તથા નેપાળાની રેચની ગાળીઓ પેસી ગઈ છે અને લોકોને ધણીવાર એવી દવાઓ લેવાથી ફાયદાને બદલે નુકસાન થાય છે. શરીર વિષે સામાન્ય રીતજ હોય અને દવાઓની નિર્દોષતા સદોપતા વિષે દરેક માણસ થોડું-ધણું જાણ્યો હોય તો આવી ખોટી વસ્તુઓથી બચી શકે. દવાઓની ખોટી જાહેરાતો કરી ખોટી રીતે લોકોને છેતરવાના ઉપાયો યોગરદમ થઈ રહ્યા છે. તેમાંએ તાકાતની, ને ધાતુપુષ્ટિની દવાઓએ તો લોકોને ગાંડા કર્યાં છે એમ કંઠીએ તો ચાલે. ધાતુ થું છે, કેવી રીતે બને છે, એ ઓછી થઈ હોય તો તેને ફરીથી કેવી રીતે ભરી શકાય, એ વિષે આપણા સાધારણ સમાજ સાવ અજાન હોવાથી વીર્યનો નાશ કરનારી દવાઓની જાહેર-ખબરથી અંજાઈ જઈ તેની પાછળ પડે છે; અને ગામડાં પણ તેનાથી બચી ગયાં નથી.

સર્વસાધારણ તંદુરસ્તીનો વિચાર કરતી વખતે સમાજમાં એવની માફક ફેલાઈ રહેલી જાતીય વિકૃતિ તરફ આંખ મિચામણાં કરે જરા પણ આસે એમ નથી. આપણા ગરીબ સમાજના પ્રાણ એ એક શક્તિની માફક ચૂસી રહી છે અને દિવસે દિવસે શારીરિક ને માનસિક વિકૃતિઓથી ભરેલી પ્રજા ઉત્પન્ન થતી જાય છે. બાળકને નાનપણથીજ આ વિષયમાં જ્ઞાન આપવું જોઈએ, તેમજ માબાપો અને શિક્ષકોએ ખોટી શરમને ફેંકી દઈ બાળકને યોગ્ય દિશાએ વાળવું જોઈએ. જ્યાંસુધી આ પ્રશ્નો વિષે આપણે સજાગ રહી કાર્ય નહિ કરીએ ત્યાંસુધી પ્રજાશરીર દિવસે દિવસે ધસાતુંજ જવાનું. દવાઓ કે ખીજા ઉપાયો કંઈજ નહિ કરી શકે.

વ્યસનો પણ રોગ ઉત્પન્ન કરવામાં ને શરીરની રોગવિરોધક શક્તિને હરી લેવામાં નાતોસૂતો ભાગ નથી ભજવતાં. દારૂ, તાડી તો નુકસાનકારક છે જ; પરંતુ ખીડી, અશીશુ, ગાંજો, ચડસ, પાન, સોપારી, અને આ પણ વસાઓછા પ્રમાણમાં નુકસાનકારક છેજ. ગામડાંના સર્વ

સામાન્ય વર્ગમાં ખીટી અને ચા લગભગ વ્યસન નથી ગણતાં એમ કહીએ તો ત્યાસે, પણ એ એક વ્યસન છે. અને નુકસાનકારક છે. ખીટી એરી ને નુકસાનકારક તથા ખર્ચાળ વસ્તુ છે. એ વસ્તુ આપણા લોકો સમજતા થઈ જાય તો કેવું સારું! છોકણી સૂંધવી એ પેણુ કેવી ગંદી ને જેદદી દેવ છે! કુકામાં મોટાં કે નાનાં વંધારે નુકસાનકારક કે થોડાં નુકસાનકારક માદક કે અમાદક વ્યસનો ત્યાજ્યજ ગણાયાં જોઈએ.

આમ રોગને અટકાવવાનું, ઉત્પન્ન થયો હોય તો તેને કુદરતી રીતે જ મટાડી દેવાનું અને જરૂર પડે સર્વ સામાન્ય દવાઓનો ઉપયોગ કરી સેવાનું સામાન્ય જ્ઞાન દરેકને હોવું જોઈએ. આ લેખમાળા એ ઉદ્દેશથી લખવામાં આવી છે. અમને આશા છે કે ખાસ કરીને શિક્ષક સમાજ એનો ખૂબ ઉપયોગ કરી બીજાઓને લાભ પહોંચાડવામાં મદદરૂપ થઈ પડશે.

વૈદ્ય શિવશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ

ભૂમિતિ શિક્ષણ-નીચલાં પ્રાથમિક ધોરણો માટે

[ગત્રાંક પૃષ્ઠ ૨૨૦ થી આગળ]

ધોરણ ૨ જી

સાધનો-ઉપયોગ:-

આ ધોરણમાં ભૂમિતિનાં સાધનનો ઉપયોગ શરૂ થાય છે. તે સાધનનો ઉપયોગ કરતા આવડે તે પહેલાં અંગ્રેજી આંકડા ઓળખતાં બાળકને આવડવા જોઈએ. કુટપટી ઉપર ને આંકડા અનુક્રમે લખેલા છે, અને તે કેટલાક શુદ્ધરૂપી આંકડાને મળના છે, એટલે તે સહેલાઈથી સીખવી શકાય.

કુટપટી ઉપર બાર સુધી આંકડા લખેલા છે. તે આંકડા બાર ભાગ બતાવે છે તે પ્રશ્ન પૂછી દેવાવું. તે ભાગ બાળકને બતાવવા. દરેક ભાગને ઈંચ દે છે અને બાર ઈંચ મળીને એક ફુટ થાય છે. વર્ગ નાનો હોય તો દરેક બાળક પાસે, અને વર્ગ મોટો હોય તો તેની બે, ત્રણ કે ચાર ચાર બાળકોની કુકડી બતાવી દરેક કુકડી પાસે કાળા પાટીઆ ઉપર કુટ નેટલી લાંબી લીટી દોરવી તેના ઈંચ ઈંચ જેવડા બાર ભાગ પડાવવા. તેમાં દરેક વિદ્યાર્થીને કામ મળે તે જોવું જોઈએ.

સાધનોની પેટીમાંથી નાની પટી દેવાવવી. તે અર્ધી પટી છે. તેની અંદર ઈંચ ઈંચ જેવડા ૭ ભાગ પાડેલા છે. તે પટી વડે બાળકો પાસે જુદા જુદા માપની લીટીઓ દોરાવવી અને મપાવવી. આ ધોરણમાં બાળકો-

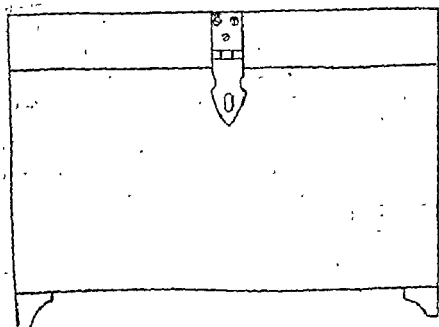
ને આંખપાણના અપૂર્ણાક શીખવવાના છે; એટલે, બાળકોને પા. ઇ. ૫, અર્ધો ઇંચ, પોણો ઇંચ, સવા ઇંચ, એવી લંબાઈની લીટીઓ દોરતાં અને માપતાં શીખવી શકાય. કાળા પાટીઆ ઉપર જે કુટ જેવડી લાંબી લીટી દોરાવી તેના ઇંચ ઇંચ જેવડા ભાગ પુડાવી દરેક ઇંચના વર્ગ પાસે ચાર સરખા ભાગ પડાવવાથી આ કામ સહેલું થશે. એ પ્રમાણે ત્રણ ખુણા-વાળાં જે ત્રિકોણ માપ (સિટરકવેર) કઢાવી તેની મદદથી જુદા જુદા માપની લીટીઓ દોરાવી તથા મપાવી શકાય.

આ ત્રિકોણ માપનો લીટી દોરવામાં ઉપયોગ થઈ શકે, પણ તેના ખાસ ઉપયોગ બીજો છે. તેની મદદથી કાટખુણો તથા ચોરસ અને લંબચોરસ સહેલાઈથી દોરી શકાય છે. દરેક ત્રિકોણમાપમાં એક કાટખુણો છે; તેથી તેને કાટખુણ કે કાટખુણ માપ પણ કહે છે. તે કાટખુણાને એક ભુજ જે લીટી સાથે કાટખુણો બનાવવો હોય તેની સાથે આવે તેમ ગોઠવી બીજા ભુજને લીટી દોરવાના સાધન તરીકે વાપરવાથી કાટખુણો બનશે. લીટીના જે બિંદુ આગળ-કાટખુણો બનાવવો હોય તે બિંદુમાં દોરવાની લીટી મળે તેવી રીતે આ સાધન ગોઠવવું જોઈએ. ઘણીવાર સાધનના બિંદુ સુધી લીટી દોરતાં શક્યતું નથી. તે વખતે દોરાય તેટલી લીટી દોરી પછી તે લીટીને લંબાવી મેળવી લેવાથી યોગ્ય કાટખુણો બનાવી શકાય છે.

ચોરસ અને લંબચોરસ પદાર્થો ને પ્લાન ચીતરવા:
ચોરસ દોરવામાં બાજુનું માપ આપેલું છે. બાજુની લંબાઈ જેવડી લીટી દોરાવવી. તે લીટીના બંને છેડે કાટખુણો બનાવે એવી આપેલી બાજુને ઠેકલી લાંબી લીટીઓના છેડા સાંધનારી લીટી દોરવી. ચોરસ બનશે. લંબચોરસ દોરવામાં લંબાઈ અને પહોળાઈનું માપ આપેલું હોય છે. લંબાઈ જેવડી લીટી દોરાવી તેને બંને છેડે પહોળાઈ જેવડી લીટીઓ કાટખુણો અને એવી રીતે દોરાવવી. તે લીટીઓના છેડા સાંધવાથી લંબચોરસ બનશે. લંબાઈને બદલે પહોળી પહોળાઈ જેવડી લીટી દોરાવી પછી લંબાઈ જેવડી લીટીઓ દોરવી. છેડા સાંધવાથી પણ લંબચોરસ બને.

લંબચોરસ અને ચોરસ દોરવાનો મહાવરો થયા પછી ચોરસ, ચારી, ચારણું, બગા જેવા લંબચોરસ પદાર્થના આકાર દોરતાં શીખવવાનું છે. દરેકને માટે માત્ર લંબચોરસ દોરવાથી કામ થયું ગણાય નહિ, પણ લંબચોરસ કે ચોરસ સાથે દોરવાના પદાર્થનું ચિત્રિત લક્ષણ ઉમેરવું જોઈએ. જે-લુનના અંકમાં પાના ૨૨૮ ના પાંચમા પેરેગ્રાફમાં પેટીનો

આકાર કેવી રીતે બનાવવો તે બતાવ્યું છે. તેવી રીતે ઉભો લંબચોરસ

દોરાવી તેમાં સળીઆ બતાવવા માટે સરખે અંતરે ઉભી લીટીઓ દોરાવવાંથી ગળીતો આકાર બનાવાય, આમ જો લંબચોરસ પદાર્થનો આકાર દોરવાનો હોય તેના ખાસ અને વિશિષ્ટ લક્ષણ ચિત્રમાં આવવાં જોઈએ. એક જ ચિત્રને બારી પણ ગણી શકાય, બારણું પણ ગણી શકાય એમ ન થવું જોઈએ. પાટપુસ્તકમાં આપેલા ચિત્રો જોવાથી આ બાબત બરાબર સમજી શકાશે એક વાત ખાસ યાદ રાખવાની છે: જોડણો અને તેટલો સાધનોનો ઉપયોગ કરાવવો અને ચોક્કસાઈ ઉપર ખાસ લક્ષ આપવું.

આટલું આવડ્યા પછી પ્લાન અથવા નકશો દોરાવવાની શરૂઆત કરવાની છે. તે માટે ચોરસ અને લંબચોરસ પદાર્થની લંબાઈ પહોળાઈનું અટકળથી માપ અને ખરૂં સાપ કાઢવાનો મહાવરો કરાવવાની જરૂર છે. વિદ્યાર્થી અટકળ કરી શકે તે માટે પહેલાં જુદી જુદી લાંબી વસ્તુનાં માપ પહેલાં લેવાવવાં જોઈએ; લંબાઈનો બીજકુલ ખ્યાલ આવ્યા વગર અટકળ કરતાં વગર વિચારે ગમે તે માપ લાગર જવાળી વિદ્યાર્થી આપે.

મેજના મધ્યાગાનો પ્લાન દોરાવવા લંબાઈ પહોળાઈનું માપ લેવાની આવૃત્તિ દોરાવી તેમાં ચિહ્નકના ખડીઆનું, ચોંપડીનું, હોલ્ડરનું સ્થાન બતાવવા કહેવું. તે પ્રમાણે બીંદનું ચિત્ર દોરાવી બીંદે ટાંગેલી વસ્તુનું સ્થાન બતાવ-

વાય. વર્ગના ખંડની જમીનનો સ્થાન દોરવા લંબાઈ પહોળાઈનું માપ લઈ યોગ્ય લંબચોરસ (ચોરસ ખંડ હોય તો ચોરસ) દોરાવવો. પછી ગેજેરીનું શિક્ષકના મેજનું, ખુરસીનું, તેમજ ખીચ વસ્તુઓનું સ્થાન આપી શકાય. આકૃતિ રચના:—

આકૃતિ રચનામાં પહેલા ધોરણમાં દોરેલી આકૃતિનું પુનરાવર્તન કરી પછી કામ આગળ લેવું. સળસળનારી એટલે કાગળ વાળીને અથવા મણકા અને સળાઓ વડે જુદી જુદી આકૃતિઓ સહેલાઈથી ઉપભવી શકાય. પછી તેવી રચના સાધના વડે સ્કેટમાં કે કાગળ ઉપર દોરતાં શીખવાય. જુનાં મકાનનું, મંદિર કે મસ્જિદનું, કાપડની વસ્તુનું, ચોપડીના પુકાનું અવલોકન કરાવી દોરી શકાય તેવી ડિઝાઇન (આકૃતિ રચના) તરફ વિદ્યાર્થીઓનું ધ્યાન ખેંચવું અને તે ઉપરથી આકૃતિ બનાવવા અને દોરવા તેમને પ્રેરણા આપી શકાય. આ રથળે ફરી કહેવું જોઈએ કે બહુ ગુચ્છ વધુભરેલી આકૃતિની આશા રાખી શકાય નહિ, રાખવી જોઈએ નહિ અને દોરી ન શકાય તેવી તેમનાં ગળ ઉપરાંતની આકૃતિ બાળકો પાસે દોરાવવા યત્ન ન કરવો; કારણ કામ બરાબર ન થાય તો તેઓ નિરાશ થાય છે અને તેમને પોતાની શક્તિમાં અશ્રદ્ધા ઉપજે છે. વળી બાળકોએ દોરેલી સારી આકૃતિઓ વર્ગને બતાવી, યોગ્ય પ્રયત્નને સુંધારી યોગ્ય દિશામાં વાળી કામમાં ઉત્સાહ લાવી શકાય.

ધોરણ ત્રીજું:—

બાળવર્ગમાં સાધનની (લંબચોરસ કે ચોરસ પુકાના કકડા) આસપાસ ખેન કે પેન્સિલ ફેરવી ચોરસ લંબચોરસ આકાર દોરતાં શીખવવામાં આવ્યું, પહેલા ધોરણમાં સળસળનારી મદદથી અથવા સાદા દોરવાના સાધનની મદદથી તેવા આકાર દોરાવવામાં આવ્યા; ખીજા ધોરણમાં દોરવા માટેનાં સાધનનો ઉપયોગ માપ સાથે શીખવવામાં આવ્યો. હવે આ ધોરણમાં તેવા આકાર દોરતાં પ્રમાણ બજાવતાં શીખવવાનું છે:—

સ્કેલ માપ:—

બૂજાળનો ભૂમિતિ સાથે સંબંધ જોડવાથી આ કામ સહેલું થશે. બાળકો શીખી ગયાં હોય તેવાં નકશો લેવો, જે બાણીતાં રથળ વસ્ત્રોનું અંતર મપાવવું. ખડું અંતર કહેવું અથવા બને તો બૂજાળમાંથી તેમની પાસે શોધાવવું. ફેટલાં અંતરને બદલે એક ઈંચ અંતર લીધું છે તે કદાવવું. પંજાખરા નકશામાં નીચે તે અંતર બજાવેલું હોય છે, તે પછી જુદાં જુદાં રથળ વસ્ત્રો અંતર મપાવવું અને ખડું અંતર શોધાવવું.

ઉપર પ્રમાણે મહાવરો થયા પછી ચોરસ અને લંબચોરસ પદાય દોરતાં શીખવવાનું શરૂ કરવું. ધારો કે કાળા પાટીઆનો આકાર ચીતરાવો છે. તેનું ખરૂં માપ બાજકો પાસે હલેવરાવવું. ધારો કે પાટીક ચાર ફુટ લાંબુ અને ચાર ફુટ પહોળું છે. કુદરતી રીતે બાજકો એક કુટને બદલે એક ઇંચ દોરવાનું પસંદ કરશે. મથાળે કાળું પાટીક, લંબાવવું તે નીચે 'એક કુટને બદલે એક ઇંચ' એમ લખાવવું. નકશામાં લીટી, વડે ખરૂં અંતર બતાવેલું છે. તે પ્રમાણે પણ અંતર બતાવી શકાય. તે માટે આજુબાજુ ચાર ઇંચ લીટી દોરાવી તેના ઇંચ ગણવા લાગ કરાવી ૧ ફુટ, ૨ ફુટ, ૩ ફુટ, ૪ ફુટ એ પ્રમાણે લખાવવું બેઈ એ કોરણ કે ૧ ફુટને બદલે ૧ ઇંચ અંતર લીધેલું છે.

એ પછી એ ચિત્ર ૨ કુટને બદલે ૧ ઇંચ એ પ્રમાણે અંતર લઈ દોરાવવું.

મેળના મથાળાની લંબાઈ પહોળાઈ માપવા કહેવું. ધારો કે લંબાઈ ૩૬' અને પહોળાઈ ૧૬' છે. તે ૧' ને બદલે ૧" લેતાં કુટલી કુટલી લંબાઈ પહોળાઈ દોરવી પડશે તે પૂછવું. પછી ઉપર પ્રમાણે બધી ક્રિયાઓ કરાવવી. તે પછી બીજા ચોરસ અને લંબચોરસ પદાર્થોનાં ચિત્ર ચીતરાવવાં. કંપાસનો ઉપયોગ:—

કંપાસનો ઉપયોગ કરી વર્તુલ દોરતાં આ ધોરણમાં શીખવવાનું છે. કંપાસની આણી ઉપર આછો પણ મક્કમ (ખરી ન-અખ તે માટે) લાક ઈર્ષ પેન્સિલની આણી લીટી દોરાય નેવી રીતે કાઢાવળ. ઉપર ફરે તે પ્રમાણે રાખી નાના ગોટા વર્તુલ દોરાવવા. પછી કંપાસની આણી અને પેન્સિલની આણી એ બેને સાધનારી લીટી દોરાવી મપાવવી, તે લીટીને ત્રિજ્યા કહે છે તે શીખવવું. પછી એકજ મધ્યગિદ્ધ લઈને અને ગાળ ૧", ૧", ૧", ૧", ૧" એમ જુદી જુદી ત્રિજ્યા લઈને વર્તુલ દોરાવવાં, આ આકૃતિમાં બાજકોને રસ પડશે. શિક્ષકે સરઆતમા કંપાસ વડે વર્તુલ દોરી બતાવવાં. કાળા પાટીઆ ઉપર પણ બાજકો પાસે વર્તુલ દોરાવવાં.

નળાકાર:—

બાજકો પાસે ચોરસ, લંબચોરસ અને વર્તુલાકાર કાગળના કકડા કપાવવા. તેનો મહાવરો થયા પછી ચોરસ અને લંબચોરસ કકડાની સામ-સામી બાજુ બેળવાવવી અને કેવો આકાર થશે તે પૂછવું. આ પેન્સિલ વાપર્યા આકૃત્તી જેવા આકારને આપણે તળાકાર કહીશું. નળાકારનો એવો આકાર છે. તળાકાર પદાર્થનું ચિત્ર દોરવા માટે તેની ઉચાઈ

અને પહોળાઈ મપાવવી, તેટલી ઉચાઈ પહોળાઈ નો લંબચોરસ (ઉચાઈ પહોળાઈ સરખી હોય તો ચોરસ) દોરાવવો. લંબચોરસની નીચેની લીટીની નીચે બે છેડાને અડીને સાંકડો અર્ધલંબચોળ દોરાવવો. ઉપરની લીટીની ઉપર અને નીચે તેવોજ અર્ધલંબચોળ દોરાવવો (એટલે ઉપર આખો લંબચોળ થશે). અને પહોળાઈની લીટીઓ કાઢી નાખતાં નખાકાર બની રહેશે.

ગોળ ટોપી મૂકવાનો ડબો બનાવવાની રીત નીચે લખનાં આ ચોરસની તે વાત ધુરી થશે.

પુઠામાંથી ૩" અને ૪૩" ત્રિજ્યા દોર તેવા વર્તુલ જેવડો કટકા કાપી કાઢો. નાના કટકાની આસપાસ આવી શકે તેટલી લાંબી. અને ૪ ઇંચ પહોળી અને મોટા કટકાની આસપાસ આવી શકે તેટલી લાંબી એક ઇંચ પહોળી એવી બે પટીઓ તેજ પુઠામાંથી કાપી કાઢો. આ પટીઓની પહોળાઈની સામસામી બાજુઓ સાંધી તેમને નાખકાર બનાવો. નાના કટકા સાથે આવી રીતે બનાવેલી મોટી પટી અને મોટા કટકા સાથે નાની પટી બંધ કરાવો અને ગુંદર વડે બરાબર સાંધી દેવાથી ઢાંકણ સાથેનો ટોપીનો ડબો બની જશે. ઉપર આપેલા માપમાં નાની મોટી ટોપી પ્રમાણે ફેરફાર કરી શકાય, ગોળ નખાકાર નાની દાખડીઓ પણ આવી રીતે બનાવી શકાય.

પ્રે. શ. ટ્રેનિંગ કોલેજ,
અમદાવાદ.

ચંદુલાલ કેશવલાલ અમીન

શિક્ષકોને

ઉદાર વૃત્તિવાળા સદ્ગુણસ્થ તરફથી તમારી નિરાશને રૂ. ૫૦૦) ની બેટ આપવામાં આવે તો તેનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરશો તે જણાવનારી વીગતવાર યોજના ઘડી મોકલશે. રૂપિયા તમામ પૂરેપૂરા ખર્ચાઈ જવા બેઠકે. મુખ્ય શિક્ષક તરીકે યોજના મોકલવાની છે. મદદનીશ શિક્ષક પણ યોજના મોકલી શકશે; પરંતુ તેણે પોતે મુખ્ય શિક્ષક હોય એમ સમજતે યોજના ઘડવાની છે. દરેકની યોજના સ્વતંત્ર રીતે જ ઘડાએલી હોવી બેઠકે. નિરાશના સંચાલક તરફથી જે બાબતની મદદ મળતી હોય કે મળવાની હોય તે સંવાદની બાબતો માટેની જ તે યોજનાઓ હોવી બેઠકે; એમાં દરેક શિક્ષક સમગ્ર શકે. શિક્ષકે પોતાનું સરનામું એક સાથે યોજનાની નીચે આપવું બેઠકે. તંત્રી

ધોરણ ૪ થું

મધ્ય-ગણિત

—તકશક્તિ ખીલવી વ્યાવહારિક જ્ઞાન આપવાનો.

હેતુ:—લંબચોરસ આકૃતિઓનું ક્ષેત્રફળ કાઢવું.

કેન્દ્ર્ય:—કાળું પાટીલું, ચાક (માપનું સાધન)

ચોરસ તથા લંબચોરસના નમુનાઓ.

શિક્ષક:—નમદાસ ડર ગંગારામ ભેશી

મ્યુ. કાળુપુર શાળા નં. ૬ અમદાવાદ

તા. ૯-૨-૧૯૩૫.

વખત:—૩૦ મિનિટ.

કા. પા. ની નોંધ

શિક્ષણ શૈલી

પાઠના
મુદ્દા

અ વર્ગવ્યવસ્થા
પૂર્વ જ્ઞાનની
કસોટી

કાર્યોરંભે ડિલ કરાવી વર્ગ વ્યવસ્થિત કરીશ.

ચોક્ક કુટના છંચ કુટલા? કુટલા કુટનો વાર?

પ્રત્યક્ષ આકૃતિઓ બતાવી લંબાઈ પહેળાઈનો

ખ્યાલ આપીશ.

લંબચોરસ કાગળ આપી દરેક વિધાર્યોને લંબાઈ

પહેળાઈ માપવા કહીશ.

(૧) આ કાગળની લંબાઈ કટલી?

(૨) આ કાગળની પહેળાઈ કટલી?

(૩) આ કાગળનો આકાર કેવો છે?

(૪) હાલ તમને દેખાતી લંબચોરસ વસ્તુનો

નામ આપો.

૮૨

પહેળાઈ પૂરીથ. પછી પ્રથમ બતાવેલો ચો. ડુ.
મૂકાને બીજાકા પાસે આપવાનું કહેય.

આ ચો. ડુ. લખવો. મારું દેટલીવાર સમાય ?

પ્રથમના નમુનાનું માપ દેટલું છે ? તે આ
આકૃતિ દેટલા ચો. ડુ. થય ? (જવાબ ૨ ચો. ડુ.)
આ ૨, ચો. ડુ. આકૃતિનું ચારસમાય કહેવાય.
અને તે ચોરસમાપને કોનકાર કહે છે.

(૨) ઉપર પ્રમાણે ૩ અને ૨ નો લખવાસ
દેટલી જણાવે છે. તે કદાવીને જવાબ આપશે
તે પાટીઆ ઉપર નોંધાય.

વ નિયમ શોધાવવો.
(ઉદા. ૧)
(ઉદા. ૨)

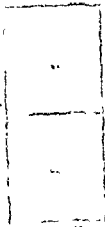
ઉપરના ઘખણા ઉપરથી નીચે મુજબ પ્રશ્નો
પૂછી નિયમ કદાવીએ.

(૧) લખાણ દેટલી છે ? પહેલાં દેટલીના ચો. માપ
આ આકૃતિ નો કદ લેવાવું ? (ઉદા. પહેલું.)

પર (૨) " " " " (ઉદા. બીજું.)

તે લખાણને પહેલાંની આકૃતિને કંઈ અંતરો
જોડે સંબંધ વડે જોડવાયા હોય તેના આકૃતિનું
ચો. માપ કદાવીને કંઈ અંતરો છે ? તે કદાવી
ચો. માપ દેટલીના ચો. રીતે કદાવ ?

લખાણ પહેળાઈ નો બીજા કાર કરવાથી દેટલી

ચો. માપ
ચો. માપ ૧ નો અદલે ૧"
૩" લખાણ

૧	૨	૩
૪	૫	૬

ચો. માપ ૧ નો અદલે ૧"
૩" લખાણ
નિયમ :- લેવાણ = ૧ ચો. ડુ. x
લખાણ = લેવાણની સાદી મંજૂર
x પહેળાઈના લેવાણની સાદી મંજૂર

લંબાઈ ૧૫ ફુટ છે. ∴ લંબાઈના
ઑકમ ૧૫
પહોળાઈ ૧૦ ફુટ છે. ∴ પહોળાઈના
ઑકમ ૧૦
∴ ક્ષેત્રફળની ઑકમ $૧૫ \times ૧૦ = ૧૫૦$
પણ ક્ષેત્રફળનો ઑકમ ૧૧ ચો.
ફુ. ની બરાબર છે.
∴ ઓરડાનું ક્ષેત્રફળ = ૧૫૦ ચો.
ફુ. થાય.
ફુંકમાં ઓરડાનું ક્ષેત્રફળ = ૧ ચો.
ફુ. $૧૧ \times ૧૦ = ૧૧૦$ ચો. ફુ.

ઉપરનો દાખલો શીખવ્યા પછી બીજો દાખલો
લખાવીને ગણવા કહીશ.
૧ બાગ ૩૦ ફુ. લાંબો ને ૧૫ ફુ. પહોળો છે,
તો તેની સપાટીનું ક્ષેત્રફળ શું ?
દાખલો તપાસી ખોટાયાળાને પ્રશ્નોદ્વારા ગણાવીશ.
ફેવી આકૃતિનું ક્ષેત્રફળ કાઢતાં શીખ્યા, લંબ-
ચોરસનું ક્ષેત્રફળ શી રીતે કઢાય ?
ચો. ફુ. એટલે શું ? ચો. વાર એટલે શું ?
ચો. ઇંચ એટલે શું ? એવા પ્રશ્નો પૂછી સમ-
યાનુસાર પાઠ પૂર્ણ કરીશ.

દાખલો લખાવવો.

સાક્ષ્ય

બાળ કુસુમડા

(કુમરી)

પ્રભુને પ્યારા બાળ કુસુમડા !
 સાર જીવનના બાળ કુસુમડા !
 માતાપિતાના દીન બહલાવે,
 મનમ દિરમા જ્યોત પ્રગળે,
 હૃદય ઉગળે બાળ કુસુમડા—પ્રભુને.
 માતાપિતાને અંતર હૈડી,
 વહતી સરિતા રમની રૂડી,
 દિવ્ય બનાવે - બાળ કુસુમડા—પ્રભુને.
 એને હારથે ફૂવડાં ખરેતા,
 નયને એને મોતી ઝરતા,
 ફેરે - શોભે - બાળ કુસુમડા—પ્રભુને,
 વૈરીને કદાં જોઈ ખીલે છે !
 આંખે નિહાળી કદીય વીલે છે !
 બેઠે રહિત છે - બાળ કુસુમડા—પ્રભુને !
 પ્રેમે દીધુ કદીય ન લેતાં !
 વણુ દીધુ હદ કરી કરી લેતા !
 મન મોજવા - બાળ કુસુમડા—પ્રભુને.
 એ કિલકારે ધગને ગજવે,
 આપ્તમનોમા ભાવો જગવે,
 ધગ ધગ હોતે-બાળ કુસુમડા—પ્રભુને
 દુભવો શદને, દુભવો જગડને,
 દુભવો લોભી, વળહૃદયને,
 કો ન દુભવતે—બાળ કુસુમડા—પ્રભુને.
 એને પોગો, એને પૂતો,
 એને અર્ચો, એને આર્પો;
 જીવનના ધન - બાળ કુસુમડા—પ્રભુને

બાહી-ફણીને તીરે }
 વમતપન્થમાં }

અંબાગંઠર હરિશંકર દિવેદી

શિક્ષકને સહુપ્રદેશ

ગોઝલ

- અયે શિક્ષક, અયે શિક્ષક, યેની તું બાલનો પેલક;
 સુવિદ્યા દાન બક્ષયજે, સકળ કરજો આદ કરજો. ૧
- પ્રીતિ પરમાર્થમાં રાખી, વૃત્તિ ધનથી ચરી રાખી;
 શિશુ સત્પંથ દોરવજે, સકળ કરજો આદ કરજો. ૨
- સ્વદેશોદ્ધાર કરવાની, સદા સ્વાતંત્ર્ય પરવાની;
 શિશુ ઉરભિમિ ઉદ્ભવજે, સકળ કરજો આદ કરજો. ૩
- અમોલા રતન શૈશવ છે, અહો એ દેવદુર્લભ છે;
 દદ્ય શુભ જ્ઞાન કેળવજે, સકળ કરજો આદ કરજો. ૪
- અપેક્ષા ધન કમાવાની, વિહારી સુખ જમાવાની;
 હૃદય નવ લાવના ધરજે, સકળ કરજો આદ કરજો. ૫
- કરે બન કોઈ અવગણના, હૃદયમાં હોય ખામિશ ના;
 તહારી શ્રેષ્ઠ કારિ છે, સકળ કરજો આદ કરજો. ૬
- જયસુખલાલ માનસકર ત્રિવેદી, સરધાર (કાઠિયાવાડ)

રૌપ્યમહોત્સવ પ્રસંગે

જંબુસર ગુજરાતી કન્યાશાળાની બાળાઓએ ગાયેલો ગરબો

રાગ-ખમ્મા વીરાત નાહ વારંછેરે લોહ —

આજે આનંદ લઈ અમ ઉરા રે લોહ,
 મલકે, છલકે, અતિ ઉમરાય જો; આજે આનંદ...આજે પચીસી મહારાજની રે લોહ,
 રનેહલરી સુરીતે ઉજવાય જો; આજે આનંદ...સાથીઆ સગવો શુભ આંગણે રે લોહ,
 મોતીડાં વેરાવો ભલી ભાત જો; આજે આનંદ...રનેહનાં સિયાવો રૂડા સિયનો રે લોહ,
 અવનવા ઉદાસના સમાય જો; આજે આનંદ...તરિયાં તોરણ બધાવો આરણે રે લોહ,
 વાજિત્રોના નાદ ગધુર થાય જો; આજે આનંદ...મંગલ શુભ મર્ષ આ પચીસમું રે લોહ,
 પ્રેમની વર્ગવૃદ્ધિ થાય જો; આજે આનંદ...હવે આશિષ ઉડા અંતરે રે લોહ,
 જય જય જંમ જંગે જયે ગવાય જો; આજે આનંદ...

મંગળાગૌરી સાકરલાલ-હે. -મિ. ગુ. કન્યાશાળા, જંબુસર

મુંબઈ ઇલાકાની ઉદ્ધ શાળાઓ માટે મંજૂર થયેલાં પુસ્તકોની માહી ૨૭૯ :

ક્રમ	પુસ્તકોનું નામ	અર્થકર્તાનું નામ	પ્રગટકર્તા કે અધિકારીનું નામ	કિંમત રૂ. આ. પા.	ધારકોની સંખ્યા
૧	પ્રાચીનગ્રામ્ય-ઉદ્ધ ભાગ ૧ (સને ૧૯૩૨ની પહેલી આગસ્ટ)	મીસ્ત્રી સુવર્ણ સુભાષીચંદ્રભાઈ	સુભાષીચંદ્રભાઈ	૦-૬-૦	૦-૬-૦
૨	" ભાગ ૨ (સને ૧૯૩૩ની પહેલી આગસ્ટ)	"	"	૦-૧૦-૩	૦-૧૦-૩
૩	" ભાગ ૩ (સને ૧૯૩૩ની પહેલી આગસ્ટ)	"	"	૦-૧૦-૬	૦-૧૦-૬
૪	" ભાગ ૪ (સને ૧૯૩૩ની પહેલી આગસ્ટ)	"	"	૦-૧૧-૩	૦-૧૧-૩
૫	પદ્મસીમા-ઉદ્ધભાઈની આગસ્ટીની પહેલી આગસ્ટ	"	અંબુભાઈ-તરુણી-એ-ઉદ્ધ, ચીરંગાળાદ.	૦-૨-૦	૦-૨-૦
૬	પદ્મસીમા-એ-ઉદ્ધભાઈની આગસ્ટીની પહેલી આગસ્ટ	"	"	૦-૪-૦	૦-૪-૦
૭	પદ્મસીમા-એ-ઉદ્ધભાઈની આગસ્ટીની પહેલી આગસ્ટ	"	"	૦-૪-૦	૦-૪-૦
૮	પદ્મસીમા-એ-ઉદ્ધભાઈની આગસ્ટીની પહેલી આગસ્ટ	"	"	૦-૪-૦	૦-૪-૦
૯	પદ્મસીમા-એ-ઉદ્ધભાઈની આગસ્ટીની પહેલી આગસ્ટ	"	"	૦-૪-૦	૦-૪-૦
૧૦	પદ્મસીમા-એ-ઉદ્ધભાઈની આગસ્ટીની પહેલી આગસ્ટ	"	"	૦-૪-૦	૦-૪-૦
૧૧	પદ્મસીમા-એ-ઉદ્ધભાઈની આગસ્ટીની પહેલી આગસ્ટ	"	"	૦-૪-૦	૦-૪-૦
૧૨	પદ્મસીમા-એ-ઉદ્ધભાઈની આગસ્ટીની પહેલી આગસ્ટ	"	"	૦-૪-૦	૦-૪-૦
૧૩	પદ્મસીમા-એ-ઉદ્ધભાઈની આગસ્ટીની પહેલી આગસ્ટ	"	"	૦-૪-૦	૦-૪-૦
૧૪	પદ્મસીમા-એ-ઉદ્ધભાઈની આગસ્ટીની પહેલી આગસ્ટ	"	"	૦-૪-૦	૦-૪-૦
૧૫	પદ્મસીમા-એ-ઉદ્ધભાઈની આગસ્ટીની પહેલી આગસ્ટ	"	"	૦-૪-૦	૦-૪-૦
૧૬	પદ્મસીમા-એ-ઉદ્ધભાઈની આગસ્ટીની પહેલી આગસ્ટ	"	"	૦-૪-૦	૦-૪-૦
૧૭	પદ્મસીમા-એ-ઉદ્ધભાઈની આગસ્ટીની પહેલી આગસ્ટ	"	"	૦-૪-૦	૦-૪-૦
૧૮	પદ્મસીમા-એ-ઉદ્ધભાઈની આગસ્ટીની પહેલી આગસ્ટ	"	"	૦-૪-૦	૦-૪-૦
૧૯	પદ્મસીમા-એ-ઉદ્ધભાઈની આગસ્ટીની પહેલી આગસ્ટ	"	"	૦-૪-૦	૦-૪-૦
૨૦	પદ્મસીમા-એ-ઉદ્ધભાઈની આગસ્ટીની પહેલી આગસ્ટ	"	"	૦-૪-૦	૦-૪-૦

[illegible]

૨૨	રજાબદીદ બુદ્ધિઆ-એ-અશીઆ-ગુન્દી અબ્દુલ સહેયાન, મુરીદ-એ-અબ્દામ શેમ, વા શુરાપ, (સને ૧૯૩૪ની પહેલી આવૃત્તિ)	૩૦ ૨૫	૦-૧૦-૦	ગ્રાથમિક રફ્લોમાં બજોગના વિષયમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે.
૨૩	અદલાબ-એ-અવધ (સને ૧૯૩૩ની પહેલી આવૃત્તિ)	૩૦ ૨૫	૦-૧૦-૦	ગ્રાથમિક રફ્લોમાં વિદ્યાર્થીની દાખલેરી તરીકે,
૨૪	દિલ્લયરપ તરીખ-એ-દિદ ભાગ ૧ (સને ૧૯૩૪ની પહેલી આવૃત્તિ)	૩૦ ૨૫	૦-૧૦-૦	માધ્યમિક રફ્લોમાં ઇતિહાસના વિષયમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે.
૨૫	ભાગ ૨ (સને ૧૯૩૪ની બીજી આવૃત્તિ)	૩૦ ૨૫	૦-૧૫-૦	"
૨૬	ઉરમાનીઆ કાગ્ઝદા (પહેલી વહીદા આનમ આવૃત્તિ)	૩૦ ૨૫	૦-૨-૦	કુશનના, વર્ગીમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે.
૨૭	અરબીમુસ-અશીઆ-ઓન-નેકેદ લેસન્સ ધો. ૪ (પહેલી આવૃત્તિ)	૩૦ ૨૫	૦-૮-૦	ગ્રાથમિક અને માધ્યમિક રફ્લો અને ફ્રેન્ચ પ્રિન્સિપલ્સનોમાં શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓની દાખલેરી માટે.
૨૮	ધો. ૩.	૩૦ ૨૫	૦-૧-૦	"
૨૯	ધો. ૩.	૩૦ ૨૫	૦-૧-૦	"
૩૦	ધો. ૩.	૩૦ ૨૫	૦-૧-૦	"
૩૧	પહેલી કિતાબ પ્રાદેસર રામસરપ કાગ્ઝદા (સને ૧૯૩૪ની પહેલી આવૃત્તિ)	૩૦ ૨૫	૦-૪-૧	માધ્યમિક રફ્લોમાં વિદ્યાર્થીની દાખલેરી માટે.
૩૨	પ્રાદેસર રામસરપ કાગ્ઝદા (સને ૧૯૩૪ની પહેલી આવૃત્તિ)	૩૦ ૨૫	૦-૪-૧	માધ્યમિક રફ્લોમાં વિદ્યાર્થીની દાખલેરી માટે.

વિદ્યાર્થીની

૦-૬-૧ પ્રાથમિક સ્તરમાં

સાયબેરી મોટે.

રાયસાહેબ મુન્શી ગદાન

ગોદામર રામસરપ કોચલ.

૨૨ કલાનીઓ-૩૦ દસરી કિતાબ

બસેંગ એન્ડ મન્સે

લાહોર.

"

"

"

મુ પન્ડિયા પબ્લિ-

શીંગ કો., લાહોર.

મદીના મારફી ગ્રેસ,

બીજનોર.

ગંત ગ્રાફિસ, અલ્લા-

લાખાદ.

૦-૬-૦

૦-૬-૦

૦-૬-૦

૦-૬-૦

૦-૬-૦

૦-૬-૦

૦-૬-૦

૦-૬-૦

૦-૬-૦

૦-૬-૦

૦-૬-૦

૦-૬-૦

૦-૬-૦

૦-૬-૦

૦-૬-૦

(ગંગોળમાં સહી) એન. જી. ગાડગીલ

પર્સનલ ઓફિસ. ૬ ધી એનસુ. મન્સ. પી. ડી.

અને સેક્રેટરી ઓફ સ્કૂલ બુક ડિસ્ટ્રી, મુંબઈ.

મુંબઈ, તા. ૧૮-૨-૧૯૩૫.

ગાંધી

જાહેરખબર

હાંટર ટ્રેનિંગ કોલેજ ફોર મેન-પ્રાવેશિક પરીક્ષા

સને ૧૯૩૫

૧. આથી જાહેર કરવામાં આવે છે કે હાંટર ટ્રેનિંગ કોલેજ ફોર મેનની ચાલુ સાલની પ્રાવેશિક પરીક્ષા તા. ૩૦ મી ઓગસ્ટ સને ૧૯૩૫ને શુક્રવારે ૧૧-૦ વાગે આ કોલેજના મકાનમાં શરૂ થશે.

૨. નીચેની કલમ, ૩૭ માં જણાવેલી કોષ્ટકો પાસ થએલા ઉમેદવાર કોલેજની પ્રાવેશિક પરીક્ષા આપી શકશે; પરંતુ ૧૬ વર્ષથી ઓછી ઉંમરના તથા ૨૨ વર્ષથી વધારે ઉંમરના ઉમેદવારો કોલેજમાં સામાન્ય રીતે દાખલ થઈ શકશે નહિ; પરંતુ વે. ઇ. સ્ટે. એજન્સિના કોષ્ટકો પાસે રહેલી કે એજન્સિની કોષ્ટકો શાળામાં ઓછામાં ઓછા છેલ્લા એ વર્ષથી કામ કરતો શિક્ષક ૩૦ વર્ષની ઉંમર સુધી કોલેજમાં દાખલ થઈ શકશે.

૩. દરેક ઉમેદવારની અભ્યાસ સંબંધી લાયકાત ઓછામાં ઓછી નીચેમાંથી એક જોઈ શકે.

(ક) સરકારી કેળવણીખાતાએ નિયત કર્યા મુજબ સાતમું ધોરણ પાસ.

(જ) વર્તીકયુતર કામનસ પાસ.

(ગ) સરકારે મંજૂર કરેલી કોષ્ટકો શાળામાં અંગ્રેજી ધોરણ ચોથું પાસ.

૪. ઉપરની કલમ ૩૭ પ્રમાણેની લાયકાતવાળા ઉમેદવારો મુકરર કરેલા ફોર્મમાં પોતાની અરજી તા. ૧૫મી જુલાઈ ૧૯૩૫થી તા. ૧૫ મી ઓગસ્ટ ૧૯૩૫ સુધીમાંજ આ ઓફિસે મળી જાય તેવી રીતે મોકલી આપવી તથા આ અરજીની સાથે ઉમેદવારે પાછળ આપેલા નમુના પ્રમાણેનું સર્ટિફિકેટ ભરવી મોકલવું.

૫. (ક) અપૂર્ણ અથવા અનિયમિત રીતે પૂરેલાં, અને વખતસર નહિ પહોંચેલાં સર્ટિફિકેટ તથા અરજીઓ કોષ્ટકો, સંજ્ઞા-ગોમાં સ્વીકારવામાં આવશે નહિ.

(જ) દરેક ઉમેદવાર માટે જુદી અરજી તથા જુદું સર્ટિફિકેટ જોઈ શકે.

* અરજીના નમુના તથા સર્ટિફિકેટના પત્રક માટે જુઓ શાળાપત્ર પુરતક ૭૩ પૃષ્ઠ ૨૮૫.

૬. પરીક્ષા માટે કાંઈ દાખલ ફી લેવામાં આવશે નહિ પણ રોસનરી વિ. ખર્ચના માટે આ ઓફિસ વખતો વખત નિક્કી કરે તે રૂકમ ઉમેદવાર પાસેથી પરીક્ષા શરૂ થયા પહેલાં લેવામાં આવશે.

૭. મુંબઈ સરકારના કેળવણીખાતા તરફથી સને ૧૯૧૩માં પ્રસિદ્ધ થએલા ગુજરાતી સાતમા ધોરણના અભ્યાસક્રમ મુજબ પરીક્ષા લેવાશે પણ તેમાં ફેરફાર કરેલા વિષયની પરીક્ષા નીચે મુજબ લેવાશે:—

૧. ગુજરાતી:—
(ક) લેખી પરીક્ષા	}	૧. ગુજરાતી સરકારી વાચનમાળા પુસ્તક સા-	
		તમાના સામાન્યજ્ઞાનના પાંડોની લેખી પરીક્ષા	૫૦
		૨. વ્યાકરણ, વ્યુત્પત્તિ ધિગણ અને નિબંધ.	૫૦
		૩. અદાર.	૨૦

(જ) ગોદાની પરીક્ષા

આ પરીક્ષા માટે સાતમી ઓપરીની નીચેની કવિતાઓ મુંબઈમાં તથા અર્ધ સાથે લેવાને મુકરર કરેલી છે:—

પાદ ૩, ૭, ૧૨, ૧૬ (ફક્ત ધમ વિષેની), ૩૨.

૨. સાયન્સ તથા આરોગ્યવિજ્ઞાનના વિષયમાં લે. ઇ. ૨૦. એ. ના મહે. એન્ડ મુ. ઓફીસર સાહેબના સર. તં. ૭ તા. ૨૬-૧-૨૮ થી સુધારેલા અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે પરીક્ષા લેવામાં આવશે (આ અભ્યાસક્રમ “સૌરાષ્ટ્ર શિક્ષક” ના નવેમ્બર સને ૧૯૨૮ ના અંકમાં અગત કરવામાં આવ્યો છે).

૩. ભૂમિતિ તથા ગણિતને સુધારેલા અભ્યાસક્રમ મે ૧૯૩૩ ના સૌરાષ્ટ્ર શિક્ષકમાં છપાએલ છે તે મુજબ પરીક્ષા લેવાશે.

૪. છેક જાના કદના, કાનની કે આંખની શક્તિમાં ખામીવાળી, ઓખડા કે અશુદ્ધ ઉચ્ચારવાળા તથા દોકતારી પરીક્ષામાં નાપાસ થએલા ઉમેદવારને કોલેજમાં દાખલ કરવામાં નહિ આવે.

૬. હંટર ટ્રેનિંગ કોલેજમાં અત્યાર સુધી એક પ્રાથેશિક વર્ગ છુન આખરથી ખોલવામાં આવતો તેની હવે જરૂર ન હોવાથી ગયા વર્ષથી બંધ કરવામાં આવ્યો છે.

હંટર ટ્રેનિંગ કોલેજ ફોર મેન,

ગાંધીનગર તા. ૨૭-૪-૩૫.

બી. કે. ક્રેગ

પ્રિન્સિપાલ.

શ્રીઓ માટેની આર્ટન-ટ્રેનિંગ કોલેજ, રાજકોટ

પ્રાવેશિક પરીક્ષા સને ૧૯૩૫

આ કોલેજની આઠ સાલની પ્રાવેશિક પરીક્ષા તા. ૨૬ મી ઓગસ્ટને સુરવાર સવારના અગિયાર વાગ્યે કોલેજના મકાનમાં શરૂ થશે.

આ કોલેજમાં દાખલ થવાને જે બાઈઓ ઈચ્છા રાખેલી હોય, તેમણે નીચે અતાવેલા નમુના પ્રમાણે હકીકતનું એક પત્રક પોતાની સાળાનો મુખ્ય શિક્ષક ભારત અમારા તરફ મોકલી આપવું. જે પત્રકની સાથે સ્કૂલ કમિટીના મેમ્બરો તરફથી અથવા પોતાના ગામના કોઈ જે પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો તરફથી મેળવેલા સહવર્તનના પ્રમાણપત્રની ત્રણ નકલો પણ મોકલવી. હકીકતનું પત્રક તથા સહવર્તનના પ્રમાણપત્રની ત્રણ નકલો મોકલ્યાં મોકલ્યાં તા. ૧૦ મી ઓગસ્ટ સુધીમાં અમને મળી જવાં જોઈએ, ત્યારપછી આવેલાં પત્રકો સ્વીકારવામાં આવશે નહિ.

પ્રાવેશિક પરીક્ષા આપવાના સંબંધમાં ઉમરની કોઈ ખાસ મર્યાદા રાખવામાં આવતી નથી, પરંતુ કોલેજમાં દાખલ થતી વખતે જેની ઉમર પુરાં ૧૫ વર્ષની હોય છે. તેનેજ દાખલ કરવામાં આવે છે. ૧૫ વર્ષથી ઓછી તેમજ ૨૫ વર્ષથી વધારે ઉમરની બાઈઓને કોલેજમાં દાખલ કરવામાં આવતી નથી.

પ્રાવેશિક પરીક્ષાનો અભ્યાસક્રમ નીચે મુજબ છે.

પરીક્ષાના દિવસો દર્શાવ્યાને જે બાઈઓ કોલેજની બોર્ડિંગમાં રહેવા ઇચ્છેલી હોય તેણે તે બાબતની ખબર સેડી સુપરીન્ટેન્ડેન્ટને આપવાની આગળથી આપવી. પરીક્ષા પહેલાં ચાર દિવસથી વધારે વહેલાં કોઈને બોર્ડિંગમાં સમાસ આપવામાં આવશે નહિ. બોર્ડિંગમાં રહેવા ઇચ્છનાર પ્રત્યેક ઉમેદવારે ગિજનું, જમવાનાં વાસણો તથા લોટી પ્યાલો સાથે લાવવાં જોઈએ.

શ્રીઓ માટેની આર્ટન-ટ્રેનિંગ કોલેજ } મંજુલા મહેતા
રાજકોટ }
તા. ૨૫-૮-૩૫. } સેડી સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ.

ખાટન ટ્રેનિંગ કૉલેજ ફોર વીમેન-રાજકોટ

પ્રાવેશિક પરિક્ષા-માટેના અભ્યાસક્રમ

વિષય પહેલો.-અંગ્રેજી:—અ. ચોરે રીતોનો સંયુક્ત દાખલો. વિવિધ પરિભાષાની ચારે રીતોના દાખલો આશુપાણના અપૂર્ણકના સરવાળો. બાદબાકી અને ગુણકાર, [ગુણક અપૂર્ણકના આપવો] સામાન્ય અપૂર્ણકની બધી રીતોના દાખલો. લાભ અને અવિલાભ સંખ્યાઓ. અવયવો પાડીને ગુરુત્તમ સાધારણ અવયવ અને લઘુત્તમ સાધારણ અવયવની ઓળખ. ગુણોત્તર, એકમ પદ્ધતિ, પ્રમાણ, ત્રિશિષ્ટિ, સંયુક્ત પ્રમાણ, સાદું વ્યાજ (માત્ર વ્યાજજી ગણવું.) માર્ક ૭૫

બીજા ભાગના વિષય:—૮, ૧૦, ૧૨, ૧૬, ૨૦, ૨૪, ૩૨ અને ૪૦ ના ગુણોત્તરથી યદ્ય શકે તેવા વ્યવહારૂં દિસાઓ મોટેથી ગણવા. માર્ક ૨૫

વિષય ત્રીજો.-ગુજરાતી:—પાઠ્યપુસ્તક. કન્યા વાચનમાળા પુસ્તક બીજું. માર્ક ૩૪

ગદ્યપાઠ:—૧ થી ૪૩ સુધી.

પદ્યપાઠ:—૪, ૭, ૧૦, ૨૧, ૨૫ અને ૩૫. માર્ક ૩૩

રાસતરંગિણી:—સામુ, પનવટ, દેવર, નંજુદી અને વાતસ્ય.

વ્યાકરણ:—નામ, સર્વનામ, વિશેષણ, ક્રિયાપદ અને અવ્યયના મુખ્ય પ્રકાર. સાદું પદ્મજેદ અને સાદાં વાક્યોનું

પૃથક્કરણ. માર્ક ૩૩

વિષય ચોથો.-ભાષાશાસ્ત્ર:—અ. વાચન પાઠોમાં આવતી તથા

ઇતિહાસને લગતી વાતો લખાવવી; જુદી જુદી તરેહ બતાવવી.

ઐતિહાસિક પ્રસંગોનું વર્ણન તથા સ્થળ વર્ણન કરાવવું. માર્ક ૫૦

ચ. અ વિજ્ઞાનમાં કરાવેલાં શ્રેણીનાં સિદ્ધ અંગ્રેજીમાં મનોપત્તી.

સુંદર અક્ષરે લખાવવાં. માર્ક ૨૫

ફ. શ્રુતશ્રેણી ... .. માર્ક ૨૫

વિષય પાંચમો.-ઇતિહાસ:—પાઠ્યપુસ્તક બારોટ કૃત દિંદો ઇતિ-

હાસ્ય મદમદ પેશવરથી સર-કરી ચીરંગજી સુધીના મુગલમાની સમયનો. માર્ક ૫૦

ભૂગોળ:—પાઠ્યપુસ્તક, ભૂગોળ પાઠમાળા પુસ્તક ત્રીજું.

(અંબાણી અને અંબાણી કૃત) હિંદુસ્તાન પૂરો. માર્ક ૫૦

વિષય પાંચમો.—વિજ્ઞાન:—પાઠ્યપુસ્તક ગૃહદીપિકા પુસ્તક

પહેલું પુસ્તક. માર્ક ૫૦

વ ત્રિત્રકામ.—કુદરતી નમુના—કરેણ, નંજુડી, બારમાસી, ગુલાબ અને જામુસનું પાંદ અને ડાળખી. બારમાસી અને કરેણનું ફૂલ, કેરી, દાડમ અને ઘીસોડું. વરતુચિત્ર—ડોલ, લોટો, કુલ્મે, હાંડો, માદલી, કુંડ, ગરણી સાથે શીશો, પ્યાલો, તપેલું, કપ-રકાળી અને બરણી.

દિગ્ગામીનો—ચોરસ, ત્રિકોણ, રેખાખંડ ગોળ અને અર્ધગોળની છુદી છુદી દિગ્ગામીનો, કરાવવી. માર્ક ૫૦

વિષય છઠો.—સીવણ. ફરજિયાત:—જખડું, ગલેચી બિનની, ચોલકું ગાજ, ઓટણ બખીઓ થીમડું દેતાં શીખવવું.

મરાજઆત—દોરા કાઢીને રૂમાલ, પોલકું, બિનનાં મોળાં. માર્ક ૧૦૦

સરકારી જાહેરખબર

ગુજરાતી ભાષામાં લેખાએલી ને ખાતાએ મંજૂર કરેલી ભૂગોળની કુટલીક ચોપડીઓમાં, સિધમાં આવેલા જેકખાખાદ ગામના નામની જોડણી ખોટી છપાઈ છે તે બાબત મહેરબાન ડાયરેક્ટર સાહેબે બહાદુરના ધ્યાન પર લાવવામાં આવી છે. તે ઉપરથી તે ગામના નામની ખરી જોડણી તરફ શિક્ષકવર્ગનું ને લેખકોનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.

આ ગામ જનરલ જોન જેકબને લીધે અસ્તિત્વમાં છે અને તેનું નામ પછાત એમના નામ પરથીજ પડ્યું છે. તે નામની ખરી જોડણી જેકખાખાદ છે.

(ઉ. ભા. ના. મે. એન્ડુ. ઇન્સ. સાહેબના તા. ૨૩-૫-૨૫ નાં પત્ર નં. ૧૮૪૩ માં કરેલી સુચનાનુસાર).

ધનામયત્રક

પંચમહાલ નિવેસે

અનગદ	સારોલના નવદય ધુરસોગ રણુ	૧૫-૦-૦	પિતૃગૃહના પચાસ તથા
	હાલનાઓ		પત્રોમાં પ્રદેશો.
દાસતપુરા	દાકાર અમરસિદ્ધ નાયુસિ-	૧૭-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્ય
	દહ વક્તાપુરાનાઓ		
	દારનારી ગણપતરામ દયા-	૧૭-૦-૦	
	શંકર વક્તાપુરાનાઓ		
	પટેલ મયુરભાઈ તરસીનાઓ	૧૭-૦-૦	
	દાસતપુરાનાઓ		
	પટેલ મનોરભાઈ તરસીનાઓ	૧૭-૦-૦	
	દાસતપુરાનાઓ		
	પટેલ હજીભાઈ તરસીનાઓ	૧૭-૦-૦	
	દાસતપુરાનાઓ		
રાણપુરા	પટેલ જયરામ રાયાનાઓ	૧૦-૦-૦	
	મે. જાલીએર રોટના લોકો		મહિમાળી નં. ૧
	સાહેબે પોતાના જગત દિવ-		૧ કોટ આપ્યો.
	સના શુભ પ્રસંગે		
વાંદાનેર	રૂલ કમિટિના મેમ્બર પટેલ	૧૮-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્ય
	શંકરભાઈ લક્ષ્મીભાઈએ		
નંદરીયા	સોની નાનાલાલ અમૃતલાલે	૩-૦-૦	મિદાઈ વહેચી.
વાંદાનેર	ગોલીભાઈ દાશી તથા બાઈ	૧૫-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
	ગંગાએ		
બાકાર	મહાજન તરફથી	૧૫-૦-૦	
	ગાંધી જમનાદાસ દલસાએ	૧૫-૦-૦	
	આચાર્ય સુનીલાલ રજકેડે	૧૫-૦-૦	
	ગાંધી હીરાલાલ અમરચંદે	૧૫-૦-૦	
	રોક મહામુખ દલસાએ	૧૫-૦-૦	
સહુમેલી	રોક કાળુભાઈ જલભાઈના	૫૦-૦-૦	
	પુણ્યાર્થે તેમના પુત્રો અંદરે		
	સિદ્ધ તથા બેચાભાઈએ		
રામરા	ચાવડા મદીજી બાપુ	૩-૦-૦	બાળાઓને જોડણી-
			ઓ વહેચી.
		૨-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને પતાસાં
			વહેચ્યાં.
કુમ્હર	મે. દાકાર સાહેબે વીઝીટ કરી	૫-૦-૦	દેશી હિસાબ નં. ૩૫
	ધનામ વહેચ્યું.		બોલપોથી નં. ૧૬
			સેલેટ નં. ૩૩ તથા
			ચેનની પેટી નં. ૧
			વગેરે વહેચ્યું.

પરેલ, ધુરાલાઈ વરધદાસે.	૨૦—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
શેઠ સાંકરલાલ અમૃતલાલે.	૧૫—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
મે. દાકરશ્રી-જેડીસિહજી હ-	૬—૬—૦	ધડિઆળનો કમો ન.
મીરસિહજીએ.	૧—૦—૦	સાકર વહેંચી.
રફલ કમિટિના મેમ્બર-મિ.	૫—૦—૦	મિદાઈ વહેંચી.
રાજારામ ગંગારામ-જેડીએ	૧૬૭—૦—૦	કન્યાશાળામાં હાથનો
ડભોઈના મહેતા ગીરધરલાલ		પરના ઘોડા સાથેનો
મોતીલાલે		સ્ત્રીવવાનો સંચો ભેટ
સોની મગનલાલ મનસુખદાસે	૬૦—૦—૦	છોકરા તથા છોકરી-
શ્રીમંત દાકર સાહેબશ્રી યાવ-	૧૫—૦—૦	ધડિઆળ ભેટ આપ્યું.
રખાનજી ગંભીરખાનજીએ	૨૦—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડી
માણેકલાના પગી જવર જી-		મિદાઈ વહેંચી.
લાઈએ		અંત્યજ છોકરાને હુ-
આશ્રમના માસ્તર વણીકર		ગડાં આપ્યાં.
ગોવિંદ સાથે લક્ષ્મીદાસ મે.	૭—૦—૦	મિદાઈ વહેંચી.
શ્રીકાન્ત શેઠ પધારીદાસ	૧૨—૦—૦	ધડિઆળ ભેટ આપ્યું.
દાકર સાહેબે પોતાના મકુવર	૧૦—૦—૦	આળાઓને જમાડી.
નામે જન્મેતખાનજીને નિશાગે		વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
ખેસાડ્યો તે પ્રસંગે	૧૫—૦—૦	ધડિઆળ ભેટ આપ્યું.
ગામ ભોટો તરફથી	૮—૦—૦	ધડિઆળ ભેટ આપ્યું.
સુથાર કોદરલાઈ મોતીરામે	૧૦—૦—૦	ધડિઆળ ભેટ આપ્યું.
પા. રામા ખોડાએ	૩૭—૦—૦	ધડિઆળ ભેટ આપ્યું.
દરજી ખેચર-રણુછોડે		ધડિઆળ ભેટ આપ્યું.
સુથાર કોદરલાઈ મોતીરામજી		ધડિઆળ ભેટ આપ્યું.
મિ. લાલલાઈ બેરલાઈએ		ધડિઆળ ભેટ આપ્યું.
રેવાકાંદાના-મે. પોલિટિકલ		ધડિઆળ ભેટ આપ્યું.
એન્ટ સા. બા. પધારીથી		ધડિઆળ ભેટ આપ્યું.
શ્રીમાન દરબાર સાહેબ ત-		ધડિઆળ ભેટ આપ્યું.
રફથી		ધડિઆળ ભેટ આપ્યું.
ગામ ભોટોએ		ધડિઆળ ભેટ આપ્યું.

ભીલાથીઆ	મે. દાકર સાહેબ ઇન્સિદ્ધ	...	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
	મોટા બાપાએ		
	મે. કારભારી સાહેબ મિ.	૧૦-૦-૦	મિદાઈ વહેંચી.
	લાલચંદલાઈ તરફથી		
વલ્લવપુર	શ્રી હરિલાલ રણછોડાસે	૫-૦-૦	
	મે. રમોસ દાકર સાહેબે	૫-૦-૦	પુસ્તકો વહેંચ્યાં તથા
		૧-૦-૦	મિદાઈ વહેંચી.
રામકા	આરેયા ડાલાભાઈ શુભામએ	૧૫-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
	ગાયકવાડ મુકુંદરાવ નયુછરાવે	૨-૪-૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
	વાધેલા બૂપતસંગ પ્રભાતસંગે	૧-૪-૦	"
ગોધરા	મિ. જમાદાર ચીમાજી ભા-	૩-૦-૦	"
	ગોજીએ		
	મિ. લક્ષ્મણસિંહ દેવીસીંગે	૧-૦-૦	"
	સંતવીરે	૦-૬-૦	"
	ડાક્ટર મોતીચંદ કુંવરજીએ	૧-૦-૦	"
	મિ. મંગેતસિંહે	૧-૦-૦	"
અનગદ	દક્ટર ગોવિંદ જવરે	૨-૭-૦	તાંબાનો ધડો નં. ૧
			પરબ ખાતે આપ્યો.
ભીલોડીઆ	ગામના સદ્ગૃહસ્થોએ	...	પિતૃગના ખાલા તથા
			મિદાઈ વહેંચી.
શીવરાજપુર	સ્કૂલ કમિટિના મેમ્બર મિ.	૧૦-૦-૦	પુસ્તકો તથા
	જેઠાલાલ રણછોડલાલ પરીએ	૧-૦-૦	મિદાઈ વહેંચી.
	તથા મિ. અતુરલાઈ લલ્લુ-		
	ભાઈ પટેલ તથા મિ. ચંદ્ર-		
	સિંહ ભાઈજી પોલિસ પટેલે		
જીતપુરા	શ્રી મુનિ મહારાજશ્રીના સા-	૧-૦-૦	સાકર વહેંચી.
	ધક શિષ્ય-		
	મહાનિષ્ઠ બહાચારીજી શંકર	૫-૪-૦	ફંડમાં આપ્યા.
	મુનિ મહારાજે		
સીહોરા	મે. દાકર શ્રીમાનસિંહજી સા-	૨૫-૦-૦	સાકર વહેંચી તથા
	હેબે પોતાના પાટવી-કુંવર		જોડકરાને જમાડ્યા.
	સાહેબ પૃથ્વીરાજ સિંહજીને		
	નિશાએ એસારયા નિમિત્તે		
અડાદરા	એરાતના સોની મણીલાલ	૫૧-૦-૦	જાને સ્કૂલોના વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
	મંગનલાલે		
જીતપુરા	ગામ લોકો તરફથી	૭૩-૦-૦	શાળા માટે સાહિત્યો
			લાવવા આપ્યા તથા
		૩-૦-૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.

ભવાનીપુરા	મિ. ધુળાભાઈ ડાલધ તથા મિ. ધનાભાઈ રાધનભાઈ તથા મિ. રાહાભાઈ શંકર- ભાઈ તથા મિ. નાયાભાઈ ચુકાભાઈ તથા મિ. બખા- ભાઈ નાથાભાઈએ મળી	૧૨-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
છતપુરા	પોલિસ પટેલના પોત્રને નિ- શાળે મૂકતાં શાહ સુનીલાલ મહામુખે પો- તાના દીકરાના લગ્ન પ્રસંગ નિમિત્તે	૧-૦-૦ ૧-૦-૦	સાકર વહેંચી. પતાસાં વહેંચ્યાં.
	શ્રીમાન દારાશાહ રસ્તમજી રીટાપર રેશન મારતરે ટી બાનાએ	૧-૦-૦ ૧-૦-૦ ૧-૪-૦	શાળા ફંડમાં આપ્યો. સાકર વહેંચી તથા રાકડા આપ્યા.
	શેઠ રતિલાલ અમરશી ખર- સાલીયાનાએ	૧-૦-૦	"
	રેશન મારતર પુરુષોત્તમદાસ કુલાભાઈ પટેલે	૧-૦-૦	"
ગોધરા	ચોહાણુ ફતેસિહ ચાંદાભાઈએ	૧-૦-૦	પોલિસ હેડક્વાર્ટસ સ્કૂલમાં પતાસાં વ- હેંચ્યાં.
	મિ. જોરામ દેવજી હેડ કોન્સ્ટે- બલે	૧-૦-૦	"
	મે. સુખેદાર સાહેબ ચીમાજી ભાગોજીએ	૧-૮-૦	"
	સુખડીઆ મોહનલાલ જોદાલાલે	૫-૪-૦	દૂધ પાખું તથા મિઠાઈ વહેંચી.
	રામસુખેર મહાવીર હેડ કોન્સ્ટે- બલે	૦-૮-૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
	દોન્સ્ટેબલ કરીમખાં એહમદ- ખાંએ	૦-૮-૦	"
	મિ. વહીદમહમદ મહમદખુસદે	૧-૦-૦	"
	દોન્સ્ટેબલ બાબુ મુળજીએ	૦-૮-૦	"
છાટાઉદેપુર	શેઠ મણીલાલ દેવચંદ તથા તલાટી મંગળભાઈ નાથા- ભાઈએ	૨-૮-૦	ખાંડીઆવાંટ સ્કૂલમાં સાકર તથા સાક- રીઆ ચણા વહેંચ્યાં.
	પાનવડના શાહ મૂળજીભાઈ મગનલાલ તથા મિ. ત્રીભે- વન મગનલાલે	૨-૧૨-૦	સાકર તથા ચેનો વહેંચી.

છાંટાઉદેપુર	ગીઓરના પટેલ શાંભળાજી ગોખરજીએ ચાલીસાના પટેલ મોતીલાલ રવાજીએ સુડેલ રૂલ કમિટિના મેમ્બર શાહ છાંટાલાલ વનમાળીએ	૧૪-૦-૦ ૧-૦-૦ ૫-૦-૦ ૧-૦-૦ ૧-૦-૦	સુડેલ રૂલના વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા. ધીઓને જમાડ્યા. " " " " " "
મહેસોલ	દરબાર સાહેબ મહારાજીશ્રી રાયસિંહજી નર્દારસિંહજીએ પાટવી કુમારશ્રી પૃથ્વીરાજસિંહ રવિસિંહજીએ	૧૦-૦-૦ ૩-૦-૦ ૧૮-૦-૦	ધડિયાળ બેટ આપ્યું. સાકર વહેંચી. વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
નળવાંટ	કાળી માવજી ધોલજી અને ગામના આગેવાનોએ કાળી નીચા ધોલજીએ કાળી માવજી ધોલજીએ અને ગામના આગેવાનોએ મળી મહારાજ સાહેબ શ્રી નટવ- રસિંહજીની સાલગીરી નિમિત્તે	૧૪-૦-૦ ૧૫-૦-૦ ૧૦-૦-૦ ૧૫-૦-૦ ૧૦-૦-૦ ૧૫-૦-૦	" " " " " " " " " " " "
જળુગામ	મિ. હીનુલાલ દરિલાલએ " "	૧૦-૦-૦ ૧૫-૦-૦	જાળાઓને જમાડી. જાળાઓના ઉપયોગી સાહિત્યો માટે બ- ક્ષિત આપ્યા.
અમરોલી	મે. ચોરાગલા હાકોર સાહેબ તરફથી	૭-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકો વહેંચ્યાં.
મલાવ	પટેલ ગોરધનલાલ જોરલાલએ " " " " પટેલ બાબરલાલ ગીરધરલા- લની દીકરીના લગ્ન પ્રસંગે	૧૫-૦-૦ ૨-૦-૦ ૨૨-૮-૦ ૨-૮-૦	જાળાઓને પિત્તળના રકાળી પ્યાલા વહેં- ચ્યા તથા પતાસાં વહેંચ્યાં.
રામસીંગપુરા	સ્વ. ચોરાંગલા હાકોર સાહેબ સ્વરૂપસિંહજી જગસિંહજી તરફથી	૧૫-૦-૦	જાકરાઓને પુસ્તકો વહેંચ્યાં.
જોડાલી	પટેલ ધુળાલાલ વરધદાસે	૨૦-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમા- ડ્યા તથા પેપરના ખેસાડી.
જાગંડાગામ	પટેલ જગનભાઈ કાળીદાસે	૩૦-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
મર્મ	જીવોડીઆ પટેલનાં મે. હાકોર સાહેબ જગસિંહજી ગોટા- બાવા તરફથી	૨૦-૦-૦ ૧-૦-૦	અરે માસ પાણી પીવા માટે પરબ ખેસાડી તથા લોટા આપ્યા.

રામપુરા	સ્વ. દાકર સાહેબ ઢાણ્યાવા નાથુઆવાની ઉત્તરક્રિયા નિમિત્તે	૨૦-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
વથરીયા	મે. પોલિટિકલ એજન્ટ સાહેબ પદ્મારેલા તે વખતે.	૧૭-૦-૦	પુસ્તકો તથા સાકર વહેંચી.
	મે. દાકર સાહેબ શ્રી. કેસર- ખાનજી સાહેબે	૩-૦-૦	"
સરસિદા	મે. દાકર સાહેબ દીપસિદજી ભારતસિદજીએ	૧૪-૪-૦	છોકરાને પુસ્તકો તથા મિઠાઈ વહેંચી.
કલુમરી	મે. દાકર સાહેબ શ્રી. ચંદ્રસિ- દજી સાહેબે સ્વ. મનહર કુંવરખાના-પુણ્યાર્થે	૧૫-૦-૦	છોકરા છોકરીઓને જમાડયા તથા દરેક બાળકને જર્મન સિ- લવરની લોટીઓ વહેંચી.

નથવાડી	જોષી પુરુષોત્તમ અગ્રિકભાઈએ	...	ચાર માસ માટે પા- ણીની પરબ ખેસાડી.
ડાંગરીયા	શાહ હરીલાલ મોહનલાલે શિક્ષક સ્ટાફ તરફથી	૩-૦-૦	ફુલ માટે ઘડિયાળ
	સોની જોશલાલ મગનલાલે	૧-૮-૦	લાવવા સારું ફૂલ કરી આપ્યું.
	ખારીયા ભૂધરભાઈ સાહેબા- ભાઈએ	૧-૦-૦	"
	પટેલ નારસીંગ વેચાતભાઈએ	૧-૦-૦	"
	પટેલ હીરાભાઈ વેચાતભાઈએ	૧-૦-૦	"
	મિ. ઢાણ મરમાઈલભાઈએ	૧-૦-૦	"
	દરજી પરસોતમ પીતામ્બરે	૦-૮-૦	"
એવાડા	ચોહાણ હોમિયલસોંગ મોકમસોંગી	૧-૦-૦	સાકર વહેંચી.

લચર્ય જિલ્લો

કરમાડ	ખા. આપુભાઈ રામદાસે	૨-૦-૦	નિશાળમાં પેંડા વહેં- ચ્યા.
	ખા. ગોરધનભાઈ હથરભાઈએ	૧-૦-૦	નિશાળમાં જલેબી વહેંચી.
હાંસોટ	ખા. સા. અમીર રહીમ પોલિસ મેજિસ્ટ્રેટ અમદાવાદનાએ	૫-૦-૦	ફુલ, સ્ટાફિટ, ટૂપમાં આપ્યા.
વાલમા	મામલોદાએ	૬-૦-૦	કન્યાશાળામાં ખાંડરી તથા લાડીયા ભેટ આપ્યા.

માંડવાબુજી	શા. સરપચંદ પાનાચંદ તથા પટેલ જગનભાઈ દાનજીભાઈ તથા મિ. જોગજીવલાલ શંકર રક્ષાલ ત્રિવેદી તથા પટેલ મોહનભાઈ નાથાભાઈ તથા દાદાર ચંદ્રસિંહ ખુશાલખાવા તથા શા. મોતીચંદ લાલ- ચંદ મળી	૫-૮-૦	ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ પુરતકા વહેંચ્યાં.
દોરા	પોલિસ પટેલ ભાઈલાલભાઈ ઉર્ફે હીરાભાઈ જેસંગભાઈએ ગામાત પાટીદાર પંચ તરફથી	૧૩૦-૦-૦	ધોરણવાર વિદ્યાર્થી ઓને ચાલતી ચોપ- ડીઓ વહેંચી.
રોધ	ગામપંચ તરફથી	૫-૦-૦	પિત્તળના રકાખી પ્યા- લા વહેંચ્યાં.
	"	૨૬-૦-૦	જર્મન, પિત્તળના ટા
	"	૨-૦-૦	તથા સાકર વહેંચી
દોરા	પોલિસ પટેલ ભાઈલાલભાઈ ઉર્ફે હીરાભાઈ જેસંગભાઈએ	૩૫-૦-૦	ખાળાઓને ચાલત ચોપડીઓ વહેંચી.
દિવ્યનગર	આસિ. ડિ. રકાઉટ માસ્તર મગનભાઈ જે. પટેલ	૨-૦-૦	પરખ બેસાડી.
	"	૧-૦-૦	ગરીબ વિદ્યાર્થીને પુ- રતકા વહેંચ્યાં.
	પોલિસ પટેલ નાયુભાઈ કાળિ- દાસે	૧૪-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાઈ
ઓરા	નોખારના સોંધા રૂપસંગ દલ- પતસંગે	૫-૮-૦	પિત્તળના પ્યાલા નં
		૦-૮-૦	પદ તથા મિઠાઈ વહેંચી.
દીવી	હેડમાસ્તર મગનભાઈ જેઠાભાઈ પટેલ	૭-૦-૦	પિત્તળના પ્યાલા રકા- ખી વહેંચ્યાં.
	"	૩-૦-૦	ચોપડીઓ ઇનામ તર- ફે વહેંચી.
	માંડવાના મિ. ગોવિંદ નારણે	૬-૦-૦	પિત્તળની રકાખીઓ વહેંચી.
કોબલા	મિ. ભીમસિંહ ભગવાનસિંહે	૧-૦-૦	મિઠાઈ વહેંચી.
	આઈ ખાનજીએ ભજન કરાવી	૦-૧૨-૦	"
જંબુસર	મિ. રતિલાલ જગમોહનદાસ ચૌદે	૬-૦-૦	ખાન્ય રકૂલ નં. ૧માં ધડિઆળ નં. ૧ ભેટ આપ્યું તથા
		૩-૦-૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
	મિ. ચંદુલાલ પ્રેમાનંદદાસ ભંડારીવાળાએ	૪-૦-૦	પાણી ભરવા માટે પિ- ત્તળની ગોળા આપી.

જાંબુસર	મિ. સુનીલાલ ગોરખનદાસ શાદ તથા મિ. હીરાલાલ મગનલાલ શાદ સરકાર ઈન્ડિયેક્ટર	૨-૦-૦ ૨-૦-૦	} બેટ આપ્યા.
માંડવા	રૂઢ કમિટીના સભ્ય પા. મોહનભાઈ મુળજીભાઈએ	૧૦-૦-૦	
હુંડજ	ગામલોકી તરફથી	૧૫-૦-૦	સાકર તથા રહેટ નો- પરીઓ વહેંચી. પડિયાળ ખોખા સાથે બેટ આપ્યું.
જાંબુસર	મિ. શાંતિલાલ નંદકિશોર ડોક્ટર	...	કન્યાશાળામાં ત્રાંખાનું બેટ નં. ૧ બેટ આપ્યું.
	પેથ પ્રેમશંકર જગન્નાથે	...	પિત્તળની પવાલી નં. બેટ આપી.
	મિ. મણીલાલ ભક્તિદાસે	...	પિત્તળનો ટાટ નં. ૧ બેટ આપ્યો.
	ડોક્ટર બાપાલાલ કરણશંકર	...	જર્મનની યાળી નં. ૧ બેટ આપી.
	મિ. ગીમનલાલ મગનલાલ પાનવાળાએ	...	જર્મનનો લોટો નં. ૧ બેટ આપ્યો.
	મિ. ગનાભાઈ પરેલે	...	કન્યાશાળામાં ત્રાંખાનો કરવડો નં. ૧ બેટ આપ્યો.
	મિ. ધનજીભાઈ મુંબજવાળાએ	...	જર્મનની કાસ્ટ્રી નં. ૧ બેટ આપી.
	મિ. ગોકળદાસ લાલદાસ ડોક્ટર	...	"
	મિ. મગનલાલ હોટાલાલ છત્રપતિએ	...	"
	સોની નગીનલાલ મોહનલાલે	...	"
	મિ. દેવશંકર, લલિતભાઈએ	...	"
	મિ. મણીલાલ આચાર્યએ	...	"
	મિ. દુર્ભાસંકર પ્રાણ્યંકર પરેલે	...	"
	સોની રતિલાલ નરસિંહરાએ	...	"
	ભાઈ મંગા કિંચરાદારે	...	"
	સોની રતિલાલ શ્રીકૃષ્ણભાઈએ	...	"
	દરજી ધનજીભાઈ જગનલાલે	...	લાકડનો બાંદરો નં. ૧ બેટ આપ્યો.
	મે. મોહાસર લાલજી પ્રભા- સંકર	૪-૦-૦	માન્ય રૂઢ નં. ૧માં પતામાં વહેંચ્યાં તથા
	"	૫-૮-૦	પિત્તળની ગોળી તથા
	"	૧-૮-૦	કરવડો પરખ ખાતે બેટ આપ્યો.

જાહેરખબર

નવરોજ પેસ્તનજ વકીલ સ્કોલરશિપ પરીક્ષા

૧. અમદાવાદ શહેરની અથવા તે તેની નજીકમાં આવેલી સરકારે સ્વીકારેલી કોઈપણ શાળામાં અભ્યાસ કરતી બાળીઓને નવરોજ પેસ્તનજ વકીલની ચાર સ્કોલરશિપો માટેની સ્પર્ધાની પરીક્ષા ચુસ્તવારે તા. ૧૫-૮-૩૫ને દિવસે અને તે પછીના દિવસોએ અગીયાર વાગ્યાથી સાંજના પાંચ વાગતા સુધી અમદાવાદમાં મહાલક્ષ્મીટ્રેનિંગ કોલેજ ફાર વીમેનના મકાનમાં લેવાશે.
૨. આ પરીક્ષામાં બેસવાની અરજીઓ મે. ઉત્તર વિભાગના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ દેશે. આ પરીક્ષામાં બેસવાની અરજીઓ મે. ઉત્તર વિભાગના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબને તા. ૧૫મી જુલાઈ ૧૯૩૫ને દિવસે અથવા તે પહેલાં તેમને પહોંચે એવી રીતે મોકલી આપવી. તે દિવસ પછી એક-પણ અરજી લેવામાં આવશે નહિ.
૩. આ પરીક્ષામાં બેસવા ઇચ્છનાર ઉમેદવાર કટલી ઉંમરના હોવા જોઈએ, પરીક્ષા ક્યા ક્યા વિષયોમાં લેવામાં આવશે, સ્કોલરશિપો કટલી કિંમતની છે અને કટલી વખત ચાલશે વગેરે બાબતની માહિતી માટેના નિયમો અમદાવાદમાં બધી માધ્યમિક શાળામાં સને ૧૯૨૯માં મોકલવામાં આવેલા છે તે ઉપરથી માલમ પડશે.

મ્યુનિસિપલ ઓફિસ,
અમદાવાદ.
તા. ૧૩મી જુન ૧૯૩૫

બળવંતરાય પ. ઠાકોર
પ્રમુખ.
અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી.

આરોગ્યશાસ્ત્ર સંબંધી નવું પાઠ્યપુસ્તક

કિંમત-] આરોગ્યવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર [ઘણું જ
૦-૧૨-૦.] કમિશન

લેખક:- ડૉ. બા. બર્વે બી. એલ. અનુવાદક:- એમ. કે. પંડી. બી. એલ.
આ પુસ્તક પ્રાથમિક શાળા, હાઈસ્કૂલ અને ટ્રેનિંગ કોલેજોમાં ગણના વિદ્યાર્થીઓ માટે પાઠ્યપુસ્તક તરીકે સરકારે મંજૂર કર્યું છે. અન્ય ભાગમાં આ પુસ્તકની મરાઠી આવૃત્તિ અને દક્ષિણ ભાગમાં કાનડી આવૃત્તિ ત્રણ પાઠ્યપુસ્તક તરીકે વપરાય છે:-

મળવાનું ઠેકાણું:-

મળવાનું ઠેકાણું:-

૬. બા. બર્વે

કરસનદાસ નારણદાસ-ચુરત

૮૦૨, સદાશીવ-પુના

મેસર્સ શાહ એન્ડ કું. - અમદાવાદ.

મેસર્સ સી. જમનાદાસ એન્ડ કું.

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ-મુંબઈ ૨.

શ્રીશક્તિ મંજુર થએલું અંકવાડિકે છે,

તેથી

અમદાવાદ મ્યુનિ. સ્કૂલબોર્ડ	તેની	૧૭	નકલ લે છે.
ભરુચ જિલ્લા સ્કૂલબોર્ડ	,,	૧૦	નકલ મંગાવે છે.
બુનાગઢ વિદ્યાધિકારી સાહેબ	,,	૧૦	નકલ મંગાવે છે.
નડિયાદ મ્યુ. સ્કૂલબોર્ડ	,,	૪	નકલ મંગાવે છે.
સુરત જિ. સ્કૂલબોર્ડ	,,	૧૧	નકલ મંગાવે છે.

—: આપ પણ આપની કન્યાશાળા માટે મંગાવો :—

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૫૫

નમુનો મફત

શ્રી સાહિત્ય મંદિર, સુરત

ઈતર વાચન

સુરતના એડમિનિ. ઓફિસર સાહેબે શ્રીસાહિત્ય મંદિર સુરતની નીચેની ચોપડીઓ નિશાળોમાં ઈતર વાચન તરીકે ચલાવવા પસંદ કરી છે.

વાતનું વતેસર કિં. ૦-૧-૦ કન્યાશાળા ધોરણ ૩ બું.

લીલીની આત્મકથા ૦-૩-૦ કન્યાશાળા ધો. ૪ થું.

ખલિદાન ૦-૫-૦ છોકરા તથા છોકરીઓનું ધો. ૫ મું.

ગૃહવ્યવસ્થાની વાતો ૦-૬ ૦ કન્યાશાળા ધો. ૬ ફું.

ખીબ વિદ્યાધિકારીઓ, એડ. ઓફિસર વગેરે સાહેબો તે પ્રમાણે કરે એવી લલામણ છે.

શ્રી સાહિત્ય મંદિર, સુરત

વિદ્યાર્થીઓના લાભાર્થે કિંમતમાં ઘટાડો

લેખનકળા-કોપિબુક

પાછળ અક્ષરો કૂટે નહિ તેવા ઉત્તમ કાગળ પર છાપેલી
૨૪ પાનાં છતાં કિંમત-દોઢ આનો

કેળવણીખાતાએ મંજૂર કરેલી, શિક્ષકવર્ગમાં માન્ય
થએલી અને વિદ્યાર્થીઓને વિભૂષિત થતી અમારી
લેખનકળા કોપિબુકો માટે આજેજ સજો.

કેળવણીખાતાએ મંજૂર કરેલી

લેખનકળા-કોપિબુક

માધ્યમિક શાળા માટે

નંબર ૧ થી ૩ કિંમત-દોઢ આનો

ખાતાએ મંજૂર કરેલી

દેશીહિસાબ ભાગ પહેલો

૪૮ પાનાં છતાં કિંમત-દોઢ આનો

દેશીહિસાબને નામે આજકાલ રાફડો-ફાટી નીકળ્યે છે

માટે ખીન્ત ખરીદ કરે તે પહેલાં, મંજૂર કરેલા માગણો

તો આપની ખાત્રી થશે.

એન. ડી. મહેતા-એન્ડ કું.

૩૬૭ કાલજાદેવી રોડ-મુંબઈ ૨

વસ્તુ દરેક શાળામાં જોઈએ

ગાંડીવના આળસાદિત્યનો પૂર્ણ સટ. ચોપન ચોપડીઓ બહાર પડી છે. તેમાંની ૫૦ મંજુર થઈ ગયેલી છે તે બીજી મંજુર થવા ગઈ છે. ચોપડીઓ મસ્તી, સુંદર, સુખોદક અને સર્વ પ્રશંસિત છે. આખો સટ લગભગ ૧૪૫ રૂ.નો થાય છે. સિરફ મંગલ્યાયી ગોકલાય છે; અથવા આગલા શાળાપત્ર જુઓ.

(૨)

ગાંડીવ આળપખેત્રાડિક દર ૧લી અને ૧૬મીએ દફતરાબંધ બહાર પડે છે. લવાજમ ફક્ત રૂ. પાંચ ૮૦ ખ. તથા ભેટ પુસ્તક સાથે ઇતિહાસ, જૂગોળ, ગણિતમખત, કાયડા, વાર્તાઓ ને જુએ છે; તે વંખાણે છે તે મંગાવે છે. માત્ર નિશાળા નેજ નમુનો મફત સરકારે તા. ૭ મી. માર્ચના જોગેટમાં મંજુર કર્યું છે.

(૩)

ચાલો ભજવીઓ: (લાગુ થી પે) આ ચોપડીઓમાં ભજવી શકાય એવા પુસ્તકો નાટકો ભજવવા માટેની સૂચનાઓ અને સલાહ સાથે આપ્યાં છે. માત્ર રૂ. ૦-૦ ની ટ્રિટ્ટ બીડી તરફે ચોપડીઓ મંગાવો: મેળાવણા વખતે ખૂબજ દામ લાગશે. છઠ્ઠી ને સાતમો ભાગ કંપાય છે.

ગાંડીવ
હવાડીયો ચકલો
સુરત

—: ગાંડીવની ચોપડી સૌ કોઈ વાંચે :—

જાહેર અખ્બર -

તા. ૧લી નવેમ્બરથી

કેઈપણ બુકસેલર પાસેથી

માગી લો.

ગુજરાવાળા ગુજરાતી કૉપિબુક નં. ૧ થી ૫
દરેકની કિંમત ૧ આનો.

એકઆના ગુજરાતી કૉપિબુક નં. ૧ થી ૫
દરેકની કિંમત ૧ આનો.

એકસામટી ખરીદનારને સાડું કમિશન મળશે.

કિંમત સંબંધી કંઈ પણ ફેરફાર હોય તો
નીચે બતાવેલા સરનામે લખો.

ધી ગુજરાત ઓરિએન્ટલ બુકડીપો,

ગાંધીરોડ, રતનપોળને નાકે,

અમદાવાદ.

શાળાપત્ર સંબંધી સૂચના

- ૧ પત્ર સંબંધી લખાણ એડિટર તરફ મોકલવું. છાપવા મોકલવાનું લખાણ કાગળની એક બાજુએ ચોકસાઈ અક્ષરે લખવું. જે છાપવા ચોગ્ય લાગશે તો છપાશે, અને પસંદ નહિ કરેલા લેખ ટિકિટ મોકલી હશે તો પાછા મોકલવામાં આવશે. ચોગ્ય ચર્ચાપત્રને પણ સ્થાન મળશે.
- ૨ લવાજમ—વરસ એકનો રૂ. ૧-૮-૦ ટપાલ ખર્ચ સાથે અગાઉથી. છુટક અકના રૂ. ૦-૨-૯ પોસ્ટેજ સાથે.
- ૩ શાળાપત્રમાં આપેલી ખાનગી જાહેરખબરોમાં જણાવેલી ચોપડીઓ ખાતાએ મંજૂર કરેલીજ હોય એમ હમેશા હોતું નથી. માટે દરેકને મંજૂર કરેલી તરીકે ગણવી નહિ.
- ૪ આ પત્ર સાથે કોઈપણ હેડલીસ વહેંચવામાં આવશે નહિ.
- ૫ જે ગ્રાહકો પાસે સને ૧૯૩૪ અને ૧૯૩૫ની સાલના લવાજમના પૈસા મોકલવાના પાકી રહ્યા હોય તેમણે બનતી તાકીદે મોકલી આપવા નહિ તો આવતો અંક વી. પી. થી મોકલવામાં આવશે.

પુસ્તક ૬૪] [અંક ૮

Regist. નં.
No. B.

ઓગસ્ટ સને ૧૯૨૫

ગુજરાત

સામિયન

તંત્રી.
જોગ. ડી. ઘોઘારી, બી એ, એમ. ડી. ની ડી.

અનુક્રમણિકા

ક્રમ નંબર	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	કેળવણીમાં મિતેમાનુ સ્થાન... ..	૨૯૭
૨	ના. શહેનસાહના રૌપ્ય મહોત્સવ પ્રમંચે તા. ૧-૭-૩૫ ને મોમવારના રોજ પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કોલેજમાં ઉજવાયેલો આનંદોત્સવ	૩૦૦
૩	બાળકની ભાવના	૩૦૫
૪	ભૂમિતિશિક્ષણ-નીચલા પ્રાથમિક ધોરણો માટે	૩૦૯
૫	નીતિશિક્ષણ	૩૧૫
૬	વીર આસો બીજ	૩૨૨
૭	પ્રકરણ ૨ જી, દુઃખનું કારણ	૩૨૯
૮	પૂર્વ પશ્ચિમનો પ્રવાસ	૩૩૨
૯	મગાયહાલાનું ઇતિહાસ	૩૩૫
૧૦	પાઠ્યપુસ્તક, ધનામ અને લાયબ્રેરી માટે મરકારી ખાતા તરફથી મંજુર થયેલા પુસ્તકોની યાદી	૩૩૬
૧૧	ખાનગી જાહેરખબરો	૩૩

કેળવણીખાતાના હુકમથી

તંત્રી અને પ્રકાશક (ફેબ્રુઆરિ ૧૯૩૫ થી)

હીરાલાલ ત્રિકમલાલ ધોધારી બી. એ., એસ. ટી. સી. ડી.

હેડમાસ્ટર પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કોલેજ, અમદાવાદ

(સર્વ હક સ્વાધીન રાખ્યા છે)

ગુજરાત શાળાપત્ર

પુસ્તક ૭૪] ઑગસ્ટ ૧૯૩૫ [અંક ૮ મો

પ્રજાની ઉન્નતિનો આધાર તેની કેળવણી પર છે; અને કેળવણીનો આધાર તેના શિક્ષકો ઉપર છે. આ સૂત્ર જોઈતું વહેતું અમલમાં આવે તેટલી વહેલી ઉન્નતિ.

કેળવણીમાં સિનેમાનું સ્થાન

ચિત્રપટો કેળવણીના કે પ્રચારકાર્યના સાધન તરીકે ઘણા અગત્યના છે. તે કેટલાં બળવાન સાધનો છે તે સુરોપી મહાયુદ્ધ વખતે જણાઈ આવ્યું હતું; કારણ કે યુદ્ધ માટે નવાં માણસો મેળવી યુદ્ધને આગળ ચલાવવા માટે રણક્ષેત્રનાં મોખરા પર જે બહાદુરીનાં કામો થતા હતાં તેનાં ચિત્રો લઈ જે જે દેશો યુદ્ધમાં જોડાયા હતા તે તે દેશોના લોક આગળ તે રજુ કરવામાં આવતાં હતાં.

સિનેમાં એ કેળવણી તથા કોઈપણ જાતના પ્રચારકાર્ય માટે ઘણું કીમતી સાધન છે, એ પહેલવહેલું સ્વીડને જાણી લીધું, અને તેથી તે દેશનું જે કુદરતી સૌંદર્ય હતું તેનો સંપૂર્ણ લાભ લઈ ચિત્રપટો તે દેશ તૈયાર કર્યા. સ્વીડનમાં આનો પ્રયોગ થયો એટલે અમેરિકાએ તે બાબત ઊપાડી લઈ ત્યાંની દરેક પ્રકારની કેળવણીની સંસ્થામાં તેનો પ્રચાર કર્યો, અને અત્યારે એ દેશમાં દરેકે દરેક વિષયનું શિક્ષણ આવાં ગતિમાન ચિત્રોના પટો વડે આપવામાં આવે છે. આવા ચિત્રપટો તૈયાર કરવાનો ધંધો કરવા

માટે ત્યાં ઘણી કંપનિઓ ઉભી થઈ છે. શાળાપયોગી ને ને ખાસ સાહિત્યો બનાવવાં બેઠાં છે તે ઘણી સંસ્કૃત રીતે હવે બનાવવામાં આવે છે, અને અત્યારે અમેરિકાની બનાવટનાં સાહિત્યો દુનીઆભરમાં વેચાય છે.

જર્મનિ અને રશિઆમાં આવાં ગતિમાન ચિત્રોના પટોનો ઉપયોગ જનસમુદાયને કેળવવા માટે મંપૂર્ણપણે કરવામાં આવે છે. મદાયુદ્ધ પછી પ્રશિઆની રાજસભાએ ફરમાન કાઢ્યું હતું કે ત્યાંની દરેક શાળામાં આવા પટો અવશ્ય હોવા બેઠાં છે અને અત્યારે આખા દેશમાં તેવી વ્યવસ્થા કરી રાખવાની ફરજ પાડવામાં આવી છે. રશિઆમાં આવા પટો બનાવવાનો ઉદ્યોગ રાજને હસ્તક છે અને ત્યાંના રાજતંત્રમાં પ્રજાને કેળવવા માટે નિયમ મુજબ વખતોવખત ચિત્રપટો બતાવવામાં આવે છે અને તેનું ખર્ચ રાજ ભોગવે છે. ફ્રાન્સ પણ પાછળ રહી ગયું નથી. ત્યાંની શાળાઓના અધ્યાપકમંત્રીમાં ચિત્રપટોનો નિયમિત રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. વળી ખાનગી સંસ્થાઓને પણ સાહિત્યો પુરાં પાડી તેમજ તેને એક જગાએથી બીજી જગાએ લઈ જવાનું ખર્ચ આપી મદદ કરવામાં આવે છે. સ્વીડનમાં જે ચિત્રપટો બનાવવામાં આવે છે તેમાંના ઘણા કેળવણી કે જ્ઞાનવિષયક હોય છે. ઇટલીમાં આવી જાતના શિક્ષણ માટે એક સરકારી ખાતું બોલ્યું છે અને તે ખાતું ચિત્રપટો બનાવે છે, સ્થળે સ્થળે મોકલે છે અને દેખાડે છે. યુરોપના ક્રિશ્ચિઆનિઆ, લેટિનિઆ, દિ-સેન્ડ, ઝેકારલોવેકિઆ, આરિટ્ઝિઆ, કેન્માર્ક અને પોર્ટુગાલ જેવા નાના દેશોએ, નાણાબીડ હોવાથી આવા ચિત્રપટો બનાવી શકે એવી સ્થિતિમાં નથી તે પણ તેમની શાળાઓમાં ચિત્રપટો વધારાના ફરજિઆત વિષય તરીકે દાખલ કર્યા અને સિનેમાનાં મકાનોમાં કેળવણીવિષયક જે જે ચિત્રો વગેરે હોય તે તથા બહારથી લાવેલા ખાસ દેખાવો વગેરે જે કેળવણીની દૃષ્ટિએ અગત્યના હોય તે બતાવવાનું ફરજિઆત કર્યું છે. વળી પ્રજાસંઘની દેખરેખ નીચે રોમ શહેરમાં એક આંતરરાષ્ટ્રીય સિનેમાની સંસ્થા સ્થાપવામાં આવી છે અને તેને દુનીઆના જુદાં જુદાં દેશોમાં કેળવણીવિષયક ચિત્રપટો તૈયાર થતા હોય તેમાં મદદ આપવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું છે. યુરોપ અને અમેરિકામાં આવી પ્રવૃત્તિ બેઠાં છે છતાં પણ તે કામ હાથ ધર્યું, અને કાર્નેગી ફંડમાંથી નાણાની સારી રકમ લઈ સરકારી કમિશનને ચિત્રપટોની બાબતમાં દરેક રીતે વિચાર કરવાનું કામ સોંપ્યું. પરિણામે આ કમિશને 'પ્રગત્યવનમાં ચિત્રપટનું સ્થાન' એવો એક રિપોર્ટ તૈયાર કર્યો, એટલે ઇંગ્લેન્ડમાં ચિત્રપટની એક સંસ્થા ઉભી થઈ.

ઉપર જણાવેલા દરેક સંબંધમાં સરકારી ચિત્રપટખાતું રાખવામાં આવ્યું છે. તે ખાતા તરફથી કેળવણી, હુન્નરઉદ્યોગ કે જ્ઞાનવિપયક ચિત્રપટો તૈયાર કરવામાં આવે છે. અને તે ચિત્રપટો દુનીઆભરમાં મોકલવામાં આવે છે અને તે એવા હેતુથી કે તેનાથી જુદી જુદી પ્રગતિઓ વચ્ચે સંસ્કૃતિનો સંબંધ બંધાય. જાણુવા જેવી બાબત એ છે કે ઉપરના દરેક દેશમાં કેળવણીવિષયક ચિત્રપટો તૈયાર કરવા માટે અને કેળવણીની સંસ્થાઓ તેમનો ફરજિઆત ઉપયોગ કરે એટલા માટે નાણાની મદદના રૂપમાં સરકારે અથમ પગલાં લીધાં છે. ઇટલી, જર્મની અને રશિયામાં કેળવણી મંથંધી ચિત્રપટો તૈયાર કરવા જે અમર્ય થાય છે તે બધું ત્યાંની સરકાર ભોગવે છે, અને ઇંગ્લંડની ચિત્રપટસંસ્થાને રવિવારે સિનેમાનાં દેખાવથી મળતી રકમમાંથી અમુક હિસ્સો આપનામાં આવે છે. હિંદુસ્તાનમાં વડી કે પ્રાંતિક સરકારે આવું કામ હાથમાં લીધું નથી. ચિત્રપટો એ તો એક પ્રગટજ્ઞાનનું પુસ્તક, એક શાળાનું સ્વરૂપ, કે કેળવણીની પદ્ધતિ છે. તેનાથી નાનાં બાળકોનાં આરિંચ ઘડાય છે. કેળવણીની દૃષ્ટિએ ચિત્રપટોની તોલે કોઈ પણ સાધન આવી શકે તેમ નથી.

આપણા આંધ્રા વિશાળ દેશને માટે દરેક ઇલાકામાંથી ને જિલ્લામાંથી ઉદાર ધીમતોએ બહાર પડીને પોતાનો સખાવતી હાથ આ દિશા તરફ લંબાવવાની જરૂર છે. નામદાર સરકારના નાણાવિપયક કટોકટીના પ્રસંગે આ બાબતમાં ચોક્કસ મદદની આશા ન રાખી શકાય, તો બાળકો કે જે ભાવિ પ્રજા છે તેમના હિનાર્થે સખી ગૃહસ્થો ચોક્કસ આગળ પડે તોજ આપણી શાળાઓમાં સિનેમા કેળવણીની માતા તરીકેનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકે. ગુજરાતના શિક્ષકો આ બાબતમાં ધાયું કરી શકે-તેમ છે. જ્યાં જ્યાં તેઓ હોય ત્યાં ત્યાં એવા ઉદાર ધીમતોના ધ્યાન પર વાત લાવીને અને તેટલી મદદ આ દિશામાં મેળવી શકે, અને પ્રજાની ઉન્નતિમાં પોતાનો ફાળો આપી શકે. ગુજરાતના શિક્ષકોના ધ્યાનમાં આ બાબત સક્રિય સ્વરૂપ પકડશે એવી આશા રાખવામાં આવે છે. આ સંબંધમાં મોશન પીકચર કંપનીના પ્રતિનિધિ મંડળનો પ્રયાસ સ્તુત્ય છે, અને જરૂરી સગવડો નામદાર સરકાર તરફથી (કેળવણીની દ્વિતમ બાબતમાં) મળશે એવી આશા સાથે વિરમીશું.

ના. શહેનશાહના રૌપ્ય મહોત્સવ પ્રસંગે તા. ૧-૭-૩૫ ને સોમવારના રોજ પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કોલેજમાં ઉજવાયેલો આનંદોત્સવ

શરૂઆતમાં કોલેજ તથા પ્રે. સ્કૂલના તમામ વિદ્યાર્થીઓ દ્વય કરી નળાકૃતિમાં વ્યવસ્થા પૂર્વક ગોઠવાઈ ગયા હતા અને નિર્ણિત સમયે સવારે આઠ વાગે અગ્નેતી પ્રે. સ્કૂલના હેડમાસ્ટર મિ. સાફરલાલ શુક્લની રચેલી પ્રમંગને અનુસરતી કવિતા બધા વિદ્યાર્થીઓએ ગાઈ હતી. પછી ટ્રે. કોલેજના મે. હેડમાસ્ટર સાહેબે પ્રવચન કરી, તે દિવસનો સવારના આઠથી દસ મુધીનો કાર્યક્રમ જેમાં સ્ટાફિંગ અને સંવાદો વગેરે બાબતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો, તે શરૂ કર્યો હતો. અને સંસ્થાઓના વિદ્યાર્થીઓએ તથા શિક્ષકોએ આ કાર્યક્રમમાં બહુજા આનંદપૂર્વક ભાગ લીધો હતો. કાર્યક્રમ પુરો થયા બાદ રાજગીત ગાવામાં આવ્યું હતું અને મિહાઈ પહેંચી મેળાવડો વિસર્જન કરવામાં આવ્યો હતો. કાર્યક્રમ નીચે પ્રમાણે રાખવામાં આવ્યો હતો.

કાર્યક્રમ

૧. માર્ચ-નળાકૃતિ-પ્રાર્થના
૨. મે. હે. સાહેબે કરેલું પ્રવચન; વિદ્યાર્થીઓ પોતપોતાને રથાને
૩. પ્રે. સ્કૂલ — સંવાદ (રા. ચંદુલાલ કેત)
૪. ક. કોલેજ—એક ચક્ર દોડ
- ખ. પ્રે. સ્કૂલ—સીધી દોડ-૧૦૦ ફુટ
- ગ. કોલેજ—રમાલ પસાર કરવાની હરિકાઈ
- ઘ. પ્રે. સ્કૂલ—આંગળી હલાવી ખાલું
- ચ. કોલેજ—મંદિરો
- છ. પ્રે. સ્કૂલ—લાકડી ઊભી રાખી દોડ
- જ. કોલેજ—ખુરસી
- ઝ. પ્રે. સ્કૂલ—ચોરખોટવાળી રમત
- ટ. કોલેજ—દોરડું ખેંચવું
- ઠ. પ્રે. સ્કૂલ—નિશાન તાક
- ડ. કોલેજ—ખોલ કૂદવો
- ઢ. પ્રે. સ્કૂલ—કોથળાની રમત

૫. ગીતને રાજગીત

૬. મિદાઈ

અવચન

નામદાર શહેનશાહ પાંચમા વ્લોર્જ અને શહેનશાહ બાનુ રાસીમેરીના રાજ્યાસનારોદણુ દિવસના આ પ્રસંગે આપણે તેઓના નામદાર પ્રત્યે આપણી વફાદારી અને પ્રેમની લાગણીઓ પ્રદર્શિત કરવા અને બેગા થયા છીએ. આખી દુનીયામાં રથપાએલા સામ્રાજ્યના લોકને જાણવા સમજવાનું અને તેમના ઉપર તેમનો પોતાનો પ્રેમ રાખવાનું નામદાર શહેનશાહ અને મહારાસી મેરીએ સર્વદા ધ્યેય રાખેલું છે, અને તે બદલામાં તેઓ નામદાર પ્રત્યે આપણી પ્રેમ અને ઉપકારની લાગણીઓ પ્રદર્શિત કરવા ઇચ્છીએ છીએ; વળી આ મહાન સામ્રાજ્યના તમામ બાળકો સાથે આપણે પ્રભુ તેમના રાજ્યના ૨૫ વર્ષ પુરા થયે જે ઉત્સવ ઉજવાય છે તેમાં અંતઃકરણપૂર્વક સક્રિય ભાગ લેવા ઇચ્છીએ છીએ. નામદાર શહેનશાહ અને બાનુ આપણા દેશથી અગ્રણ્ય નથી; કારણ કે તેમના રાજ્યાભિષેક પહેલાં અને ત્યારપછી તેઓ આપણા દેશની મુલાકાતે પધાર્યા હતા, અને આપણા પ્રત્યે તેઓએ જે સહૃદયતા અને સહાનુભૂતિ બતાવી છે તે બદલ આપણે હિંદજનો તેઓ નામદારના મોટા ઋણી છીએ. આ પૃથ્વી ઉપરના જે જે ઘણી જાતના લોક ઉપર તેઓનું શાસન ચાલે છે, તે તમામ લોકોની પ્રગતિ અને સુખ દિવસે દિવસે વૃદ્ધિ પામે અને બીજાં ઘણાં વરસો સુધી રાજ્ય ચલાવવાને પ્રભુ તેમને આરોગ્ય અને બળ આપે એવી આશા રાખીએ છીએ, અને પ્રભુ પ્રત્યે તેવીજ પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

નામદાર શહેનશાહ અને તેમનાં બાનુનાં જીવનચરિત્ર બાળકોને માટે જોધપાટ રૂપ છે. તેઓશ્રીએ જીવન સુખરૂપ, આનંદરૂપ અને વૈભવરૂપેજ ગાળ્યું છે એવું તમે ધારણો નહિ. નામદાર શહેનશાહ અને રાણી એક વખત તમારા જેવાંજ બાળક હતાં. તમારી માફક તેઓ વિદ્યાર્થી હતા. તેમને પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવો પડતો અને તમારા કરતાં વધારે સખત સંપેલાં કામ પણ કરવાં પડતાં. તેઓશ્રીને જે વધારે ઉચ્ચ અને અધર્મ કર્તવ્ય કરવાનું હતું તેને માટેની તૈયારીરૂપ જે સખત કામો કરવાનાં હતાં તે કરવાનું તેઓએ ખુશીથી માથે લીધું હતું, અને તેમની ફરજનું એક અંગ ગણી તે કામ તેઓએ પાર પાડ્યાં હતાં. ફરજ અથવા કર્તવ્ય એ બહુ અંધર્મ કામ છે તે તમે અથા જાણો છો, પણ તેમનાં જીવન-

ચરિત્ર તેવી ગ્રંથપુશીયા લીધેલાં અને ઉમદા રીતે-પાર પાઠેલાં-કર્તવ્યોની પરંપરા રૂપ છે.

શાળાનાં બાળકો માટે તો નામદાર શહેનશાહનું જીવન ખાસ રસિક છે. નૃપતિ યદા માટે લાયકાતની તાલીમના એક અંગ તરીકે તેઓ નૌકા-શિક્ષણની શાળામાં દાખલ થયા, અને જહાજના એક અગ્રણી તરીકે દરીયાની સફર ખેડવા માંડી; ખસારી તરીકેનું જીવન-ગુજરાતમાં તેમને કંપેટા અને લાય વેટવાં પડ્યાં હતાં. તેઓ એક મહાન સત્રાટના પુત્ર હતા તોપણ તેમને ખાસ હોય એકે આપવામાં આવ્યા નહોતા. તેમના બીજા નાવિકબંધુઓની માફક તેમને હુકમને આધીન થવું પડતું હતું. આગા-ખાનની મહાન ટેવથી નામદાર શહેનશાહ શાસન કરતાં શીખ્યા છે.

સામાન્ય બાળક-છોકરા અને એક યુવાન તરીકે તેમને સખત પણ સાદી તાલીમ મળવાથી-તેમજ ભવિષ્યમાં તેમનીજ જે પ્રગ્ન થવાની હતી તેમનાથી અલગ રહીને નહિ પણ તેમની સાથે ભળી જઈને તેઓ નામદાર સચળી જાતના કારીગરો-દામ કરનારાઓ પ્રત્યે વાર્તાવિક ભાવભાવ કેળવ્યો છે. નામદાર શહેનશાહ ખાણો, કારખાનાં, વગેરેની વારંવાર મુલાકાત લે છે; ત્યાં ત્યાં તેઓ જંદુલની ભાવનાથી અને કારીગરોના જીવન અને કાર્યમાં રસ લઈને તેમનાં હૃદય જતી લે છે, અને એટલા માટેજ શહેનશાહનું ૫૬ ધારણુ કરી પ્રગ્નથી અધિકતમ પદવી પ્રાપ્ત થયા છતાં માનવતા અને સમજાની સાકળથી તેઓ નામદાર પ્રગ્નથી અભિન્નતા દાખવે છે.

આપણી શાળાઓની બાળકોએના હૃદયમાં શહેનશાહ બાબુ મેરીનું તો સતત ચિત્તવન રહ્યા કરવું જોઈએ; કારણ કે તેમણે સુખી અને સુગંધીલું ઘર રચાવવાનું ધ્યેય હંમેશાં પોતાની આગળ રાખેલું છે. તેઓશ્રીએ પોતાના ઉમદા ખવાસ, પવિત્ર જીવન અને કર્તવ્યની ઉચ્ચ સમજનો દાખલો આપી સ્ત્રી જાતિના અતિ ઉચ્ચ આદર્શો આપણી સમક્ષ, રજુ કર્યા છે. નામદાર શહેનશાહ પ્રમાણે મહારાણી મેરીએ પણ પોતાની પ્રગ્ન ઉપર પ્રેમ રાખવાનું તેમજ તેમને જરાબર સમજવાનું શીખી લીધું છે. તેઓ નામદાર પોતાના જીવનનો દંષ્ટાંતો આપી આપણને તેનો મોઢા આપે છે.

નામદાર શહેનશાહ અને બાબુના ૨૫ વરસના રાજ્ય-દરમિયાન ધણું અને મહાન ફેરફારો થયા છે. યુદ્ધ અને વિપત્તિના વખતમાં પણ તેમના મહાન સામ્રાજ્યના લેડીને સુખ, સગવડ અને ઉદ્યોગન મળે એ માટે તેઓ નામદાર હંમેશાં ચિત્તવન કરે છે. ત્યારે ત્યારે કર્તવ્યનો કે મનુષ્યત્વ જતાવવાનો પ્રયત્ન ઉભો થાય છે ત્યારે તેઓ તેને માટે સદા તત્પર.

રહે છે, અને તેમના રૌપ્ય મહોત્સવ પ્રસંગેના આનંદ અને હિત્સાહના અસારના પ્રસંગે પણ પ્રજાનાં પીડિત, જનોને નામદાર વીસરી ગયા નથી. આ જ્યુબિલીના પ્રસંગે આપણા દેશમાં માંદા અને દુઃખી જનોને માટે જે ભંડોળ એકઠું કરવામાં આવ્યું છે તે આપણા શહેનશાહ અને શહે-શાહ બાંનુમાં કેટલી બધી માનવતા છે તેનો પુરાવો આપે છે.

આ દુતીઆમાં રહેવાને માટે તેને વધારે સારી, વધારે આરામ્ય જાણે તેથી અને વધારે સહીસલામત બનાવવા જે જે સાહસ ખેડનારાઓ અને વિજ્ઞાનના શોધકો યત્ન કરી રહ્યાં છે તેમને બધાને આશ્રય અને અભિ-નંદન આપીને આપણા નામદાર શહેનશાહે તેમના રાજ્યઅમલ દરમિ-આન થયેલા હરેક જાતના યત્નોને યોગ્ય આશ્રય છે. એમના રાજ્ય સમય-માંજ ધણે ભાગે એવાં સાધનો પ્રાપ્ત થયાં છે કે જેના વડે દુનીઆ-ભરનાં આપણા જાતિભાઈઓ સાથે સહેલાઈથી વાતચીત કરી રાખીએ અને આપણા શહેનશાહ બહુ તીવ્રતાથી જે સલાહસંપ અને શુભેચ્છા માગી રહ્યા છે તે સિદ્ધ કરવામાં આજ સાધનો બહુ બળવાન ભાવિ સાધન થઈ પડશે.

નામદાર શહેનશાહ અને તેમનાં બાનુ મહારાજી મેરી દીર્ઘાયુષ અને મહાસુખ ભોગવે એમ આપણે આનંદ સાથે ધૃષ્ટીએ છીએ. આપણી વફાદારી અને વિશ્વાસની લાગણીની આપણે તેમને ખાતરી આપીએ છીએ, અને મનુષ્યજીવનમાં જે કાંઈ ઉમદા અને સુંદર છે તે બધાના પુનરુ-ત્થાનરૂપ આ વર્ષે ઉજવશું અને આપણા ઉત્તમોત્તમ શહેનશાહ અને તેમનાં બાનુના લાયક પ્રજાજન યવા તનમનધનથી યત્ન કરીશું.

રૌપ્ય મહોત્સવને અંગે લખવાયેલો સંવાદ

મિત્રગોષ્ઠિ.-

રમેશ:-

ઉપજાતિ

પાણે પ્રજાને નિજ પુત્ર પેરે,

ને સુખશાંતિ મહી જે ઉછેરે;

તે રાજવીમાં પ્રભુતા ભરી જો,

તેના પર પૂર્ણ પ્રભુ રૂપા હો.

જેમના સામ્રાજ્યમાં પ્રજાએ પૂર્ણ સુખશાંતિ સાથે સારી આબાદી ભોગવી હોય તેવા રાજ્યપ્રવર્તકો આંગણીના વેટે ગણાય તેટલાજ છે. સૌથી પ્રાચીન રાજ્યોમાં શ્રીરામનું રાજ્ય ઉચ્ચ પ્રતિનું હતું, અને તે રામ-

રાજ્યના નામથી જાણીતું થયું છે. આજે પણ એ રામરાજ્યની ઉપમા સારાં રાજ્યોને આપાય છે. સમ્રાટ અકબરના રાજ્યની ગણતરી રામરાજ્યમાં થઈ ગઈ, અને હાલ અંગ્રેજ રાજ્યની ગણતરી પણ એ રામરાજ્યમાં થાય છે.

સુરેશ:—કેમ મિત્ર, શા વિચારવમળમાં ગયાં ખાઓ છો ?

રમેશ:—આજના દિવસને અંગે જે કંઈ વિચારો ઉદ્ભવે તેજ તો.

નરેશ:—જવા દોને એમની વાત ! નર્મદા, ગાંધીજી ત્યારે એમને દિવમનાજ વિચાર ના, ના, કહો તો ખરા આજના દિવસની મહત્તા !

રમેશ:—આજ આપણા નામદાર પંચમ જ્યોર્જનો રોધ મહોત્સવ છે.

ઉમેશ:—રોધ મહોત્સવ એટલે ?

રમેશ:—નામદાર શહેનશાહને રાજગાદી પર બેઠે આજ પચીસ વર્ષ પૂર્ણ થયાં. પચીસ વર્ષનો રાજ્યકારભાર ભોગવવા બેઠેલા તેઓ ભાગ્યશાળી નીવડ્યા તે માટે આજ આનંદનો ઉત્સવ છે.

સુરેશ:—એમ તો મહારાણીથી વિક્ટોરિયાએ ત્રેસઠ વર્ષ રાજ્ય ભોગવ્યું હતું. ત્યારે એમનાએ આવા મહોત્સવો ઉજવાએલા કે નહિ ?

રમેશ:—કેમ નહિ ! મહારાણીથી તો સૌથી વધારે ભાગ્યશાળી એમનો તો પચાસ વર્ષનો સુવર્ણ મહોત્સવ ઉજવાએલો અને સાદ વર્ષનો હીરક મહોત્સવ પણ ઉજવાએલો. મહારાણીથી તો ભલાં ભાગ્યશાળી ! નામદાર શહેનશાહ પંચમ જ્યોર્જ પણ તેવા ભાગ્યશાળી નીવડે એવી આજ પ્રભુ-પ્રાર્થના છે.

નરેશ:—મહોત્સવને પ્રસંગે આનંદોત્સવ થાય અને પ્રભુ પ્રાર્થનાઓ થાય એથી કંઈ ખીજે વિશેષ અર્થ ખરા ?

રમેશ:—હા, ખીજે પણ અર્થ છે. રામજયંતિ ઉજવાય ત્યારે શ્રીરામનાં સદ્ગુણોનું સુકીર્તન થાય. શ્રીકૃષ્ણજયંતિ ઉજવાય ત્યારે શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની કૃપાનાં ગુણગાન થાય. તેમ આજના મહોત્સવને પ્રસંગે અંગ્રેજ રાજ્યથી થએલા કષ્ટદા પણ વિચારાય.

સુરેશ:—અંગ્રેજ પ્રજાના સંહવાસથી આપણે ઘણું શીખ્યા છીએ; આદર્શ કેળવણી કેવી હોય એ આપણે તેમની પાસેથી જાણ્યું; આપણું રાજકીય જ્ઞાન તેમના સહવાસથી વધ્યું; નીડરતા અને સાહસિદ્ધતા આપણે તેમની પાસેથી શીખ્યા; વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય અને સમાન હક્કના સિદ્ધાંતો આપણે તેમની પાસેથી મેળવ્યા. આમ અંગ્રેજ રાજ્યનાં લાભ મેં જણાવ્યા. હવે નામદાર શહેનશાહના અમલની સમાવેશના આપણા મિત્રવર્ગ કરશે.

ઉમેશ:—ના. હું એમને થોડી મદદ કરીશ. નામદાર પંચેમ જ્યોર્જ ઇ. સ. ૧૯૧૧ ના જૂન માસની ૨૨ તારીખે ઇંગ્લંડમાં અને તેજ સાલના ડિસેમ્બરની ૧૨ મા તારીખે હિંદુસ્તાનમાં ગાદી પર બેઠા હતાં. તે વખતે હિંદીગ્રન્થના પ્રેમને સરકારવા તેઓથી હિંદમાં પંધાર્યા હતાં. દિલ્હીમાં મોટા દરબાર ભરાયો હતો. ઇ. સ. ૧૯૧૪ માં યુરોપમાં મહાન વિગ્રહ જાગ્યો, તેમાં તેઓને ઉતરવું પડ્યું. તેમાં તેઓએ જીત મેળવી. દર દસ દસ વર્ષે હિંદુસ્તાનને સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યને રસ્તે લઈ જતા મોંટેગ્યુ એમ્સફોર્ડના સુધારા પર ઇ. સ. ૧૯૨૦ માં તેમના શુભ હસ્તે સહી થઈ. તેમના હાથે હિંદુસ્તાનના જવાબદારી રાજ્યનંતરનો ઉદય થયો. હવે-આગળ મિત્રવર્ધક હશે.

રમેશ:—ધારાસભાઓનાં ખર્ચ સ્વરૂપ ત્યારથી થતયાં. હિંદવાસીઓને થણા હક્કો એથી પ્રાપ્ત થયા અને બીજા હક્કો મળવાની આશાઓ બંધાઈ છે. જવાબદારી રાજ્યનંતર ચલાવવા જેટલી આપણી લાપકાત ટેળવાતી જાય છે, એટલે નામદાર શહેનશાહેના સમયમાં મુખપ્રાંતિ સાથે સ્વાતંત્ર્યના પ્રવાહમાં આપણે આગળ વધીએ છીએ એ અસંભવ લાગે છે, માટે નામદાર શહેનશાહ પંચમજ્યોર્જ ને નામદાર શહેનશાહ બાનુ મેરી દીર્ઘાયુષ્ય ભોગવે અને તેમની તથા તેમના રાજ્યની દિનપ્રતિદિન આજાદી વધે એવી પ્રવૃત્તિઓ કરી આજના મહાત્મવનું શુભકાર્ય સમાપ્ત કરીશું.

અધા:—

સુધર

બહોળાં ગંગાજનાં ત્યાં શુચિજળ ઉછળે તે હિમાદ્રિ યદી તે,
રાજે રતો રૂં ત્યાં વિધવિધ તટમાં દક્ષિણાબ્ધિ સુધી તે;
સાગરો ને નરેદ્રો મનુગણુ સરવે પ્રાર્થતાં હે કૃપાળુ,
સમ્રાટ સમ્રાતી કેરાં, હૃદય યદી ચહે, સુખદા દીર્ઘ આયુઃ.

બાળકની ભાવના

ને આપણે બાળકને ખરી રીતે જાણખવા માગતા હોઈએ તો આપણે આપણી જાતને તીચેના પ્રશ્નો પછવા બેઠીએ.

તમે બાળકના સંસર્ગમાં કદાપિ આવ્યા છો? તમે બાળકને સહવાસ કદી એવો છે? બાળકના માનસને પીડાવવા તમે કદાપિ પ્રયત્ન કર્યો છે? બાળકની રમતો, તેમનો આસ્વાદ, એકાએક કે હાવભાવ કદી નિહાળ્યા છે? યદિ આ પ્રશ્નોના જવાબ તમારી પાસે નકારમાં હોય તો—

કોઈ સંધ્યા સમયે, નદી કે દરીઆની રેતીમાં શુંખલાંઓ પીણતાં કે ગણતાં તેમજ રેતીનાં ઘર બનાવતાં બાળકોને નિહાળજો; વર્ષા ઋતુથી ભીંજાયેલી માટીથી ગામડાનાં બાળકોને ઝુંપડીનો આકાર કરતાં જોજો; કોઈ પુષ્પવાટિકામાં જઈ હરિઆળાં તુલસી આરંભાદિત થયેલી ભૂમિ ઉપર આબોહતાં બાળકોને અવલોકજો; કોઈ પૂર્ણિમાની ચમકતી ચાંદનીમાં બાળકોની સ્વતંત્ર રમતગમતોનો સમાગમ સેવજો; કોઈ આંગળીએ વળગાડેલા ફરવા જતા બાળકના કાલાધેરા પ્રશ્નો સાંભળજો; કોઈ વખત તમારી જાણમાં હોય, છતાંય અજાણતાનો આડંબર કરી ચાલવા જતા પડી જતા બાળકને નિહાળજો; તેમજ કોઈ વખત પડી જતા બાળકને તેના પડી જવાની જાણ બતાવજો, કોઈ આદ્યવયના બાળકને મોટેરાંની માફક તપખીર મુંઘતાં કે ચાળા પાડતા તેના મુખાર્વિદના ફેરફારો પેજો; કોઈ બાળકનું સમોવડીલ મિત્ર રુદન કરતું હોય તો તેને તેમ કરતું બંધ કરવા માટે તેની સમજાવવાની, પટાવવાની કે ફોસલાવવાની શક્તિ અનુભવજો; કોઈ બાળબગીચામાં આકર્ષક પુષ્પોનું સૌન્દર્ય નિહાળતા બાળકને અવલોકજો. કોઈ મદારી કે મદુગર આગળ જમા થયેલાં બાળકોમાંથી એકાદને ઓડાવી જોજો.

ઉપર્યુક્ત તેમજ આવી અનેકવિધ બાળક્રિયાઓના અવલોકને તમોને બાળક ઉપર પ્રેમ, ગમતા અને માન ઉત્પન્ન થયા વિના રહેશેજ નહિ. સાથે સાથે તેનામાં છુપાયેલી શક્તિએ વિષે, તેની ભાવનાઓ વિષે તેમજ તેના ભાવિ વલણ વિષે પણ બાળકનું અવલોકન તમોને ઉપયોગી થઈ પડશે.

બાળકની આ દરેક ક્રિયા કંઈક ને કંઈક હેતુપુરઃસર હોય છે. એ હેતુઓને સુસાધ્ય કરવા બાળમાનસનો અભ્યાસ માતાપિતાઓને તેમજ શિક્ષકોને આવશ્યક છે.

બાળક જન્મથીજ ભાવનાશીલ હોય છે. બાળક ભયારથી આ લોકની આબોહવા લેતું થાય છે ત્યારથીજ ક્રમે ક્રમે તેનામાં નવું નવું જોવાની, જાણવાની અને અનુભવવાની વૃત્તિ ઉદ્ભવે છે. પ્રથમ તો તે અશુરિન્દ્રિયદ્વારા તેની આસપાસની વસ્તુઓનું અવલોકન કરે છે અને અશુરિન્દ્રિય કેળવે છે. અશુરિન્દ્રિય કંઈક અંશે દરેક યતાં, માતાપિતાના નાદોથી તેની કર્ણેન્દ્રિય કેળવાય છે. પછી સાધારણ શિશુ વયનું યતાં એટલે કે હાથપગની હલનચલન શક્તિએ ચાલવાની અવસ્થાએ પહોંચતાં નિહાળેલી વસ્તુઓને સ્પર્શ કરવા પ્રેરાય છે. તેટલેથી સંતોષ ન પામતાં અનુભવ અથે તેના હાથમાં આવતી ચીજોને ભાગવા ફેડવા મટે છે. અનુભવ

દ્વારા તેની રનાયુ હન્દિય તેમજ ચામડીની રપર્શેન્દ્રિય કેળવાય છે. આવી દરેક ક્રિયા તેનામાં જન્મથીજ રહેલા સંસ્કારોના ઉદ્દેશોધન અર્થે, રક્ષ-રેલી ભાવનાઓને લઈને હોય છે. પછી અનુભવ ઉપરથી જાળક અનુકરણ પર જાય છે. અનુકરણ કરવા માટે તે મનુષ્યોના સમાગમમાં નિહટ ને નિહટ આવતું જાય છે. પ્રથમ તો જાળકને માતાપિતાનો સદવાસ વધુ આનંદકારી હોય છે કારણ કે માતાપિતાના સદવાસમાં તેને વધુ વખત રહેવાનું હોય છે, ત્યારપછી તેઓ ફેરી કે કળીઆનાં મનુષ્યોના સદવાસ-માં આવે છે. નહકના મનુષ્યોના સદવાસ પછી બહારના સદવાસમાં આવવા લગ્નચાય છે. એમ ક્રમશઃ તે સૃષ્ટિના સમાગમમાં આવતો જાય છે.

જાળવિકાસના આ ક્રમને જો આપણે અનુલક્ષીએ તો જાળકની કેળવણી સર્વ અંશે પરિપૂર્ણ કરી શકીએ. આપણે જાણીએ છીએ કે ત્યારે ત્યારે જાળકની ભાવનાથી વિરહ વર્તન આપણે કરીએ છીએ અથવા તો તેમના ભાવનાપ્રદેશમાં ત્યારે આપણે બાધાર્પ કે વિઘ્નરૂપ યર્થ પડીએ છીએ ત્યારે ત્યારે જાળક નિરાશ યર્થ રદન કરવાનું શરૂ કરે છે, કારણ કે રદન સિવાય તેની પાસે બીજો ઇલાજ નથી. કોઈ વખત પશંદ પડેલી ચીજ મેળવવામાં વિઘ્ન થવાથી અથવા ન મળવાથી પણ તે રડે છે, તો કોઈ વખત તેની શક્તિ ઉપરાંત મુશ્કેલીમાં આવી પડતાં તેના માર્ગમાંથી જટકવાને માટે પણ રડે છે. આમ જાળકનું રદન થણે-ખરે અંશે તેની ભાવના ન પોષાવાને અંગ હોય છે. તેથી ઉત્તરું એમ પણ બને છે કે તે જાળક હકીકતું યતું નિરપયોગી વસ્તુ માટે પણ રડે છે. આવે સમયે તેને ખરી વસ્તુથી જાણ કરી તેના રદનનો તોડ લાવી શકાય છે. કેટલાંક માઆપો તેને ડર બતાવીને રદન કરતાં જવું કરે છે. આ રીત જાળકને માટે શાપ સમાન છે અને આગળ જતાં જાળકને દરેક ક્રિયાને બાધાનું બનાવે છે. ખરી રીતે જાળકની માનસિક શક્તિ બળવાન હોતી નથી તેથી જાળકને ખરી વસ્તુસ્થિતિથી વાકેફ કરી સમજાવી તેને રોતાં અટકાવવું જોઈએ. આ ઉપરથી આપણને સહેજે સમજાય છે કે જાળકની ભાવના ત્યારે મનોપાતી નથી ત્યારેજ તે રદન કરે છે.

ત્યારે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે જાળકની ભાવના સંતોષવાની ખાતર આપણે શું શું કરી શકીએ? તેમને રમતો રમાડવી, વાર્તાઓ કહેવી, સૃષ્ટિસૌંદર્યમાં વિહરવા દેવા, વાળીસ્વાતંત્ર્ય યોગ્ય રીતે આપવું. જાળકને વિચાર કરવો પડે તેવા સંજોગોમાં મૂકવું અને સ્વઆચારે તેને સદ્વર્તનશાળી બનાવવું. આથી જાળકની દરેક હન્દિય તેમજ કલ્પના-

શક્તિ, કે સ્મરણશક્તિ, અનુકરણશક્તિ વગેરેનો વિકાસ થાય છે. સાથે સાથે તેને શારીરિક તાલીમ પણ મળે છે. કેળવણીનો ખરો હેતુ શારીરિક અને માનસિક શક્તિઓને યોગ્ય રીતે ખીલવવાનો છે, માટે બાળકને બાલ્યવયથીજ સંપૂર્ણ અને સર્વવ્યવસ્થા કેળવણી આપવી જોઈએ. જેથી તે આગળ જતાં પોતાને “હું મનુષ્ય છું” એ રીતે ઓળખી શકે.

જન્મથીજ બાળકને સંમોહન અને સમભાવ વધુ પ્રિય હોય છે. તેથી બાળક શાળામાં આવતું થતાં તે અન્ય બાળકોનો સહવાસ. સેવનું થાય છે. બાળકને પોતાની સંમોહનનું બાળક વધુ પ્રિય છે, માટેજ તે મોટા માણસોની સંગત ન કરતા પોતાના સંમોહકીયાની કરે છે; બાળકને સંમોહકીયા બાળકોનો સહવાસ મળી શકે તેવું સ્થાન તે શાળા છે. શાળામાં તે બાળકો સાથે દલેમળે છે, મિત્રાચારી બાંધે છે, સાથે ખેલે છે, અધ્યયન કરે છે, સ્પર્ધામાં હિતરી શકે છે, છૂટથી ખેલી શકે છે, પરાપકારી વૃત્તિ કેળવે છે, સમયે મદદનીશ બને છે. આવા અનેક ગુણો તે શાળામાંથી પ્રદર્શ કરે છે. ઉપર્યુક્ત ગુણોએ આસ્પદિત થતા બાળકને આપણે મૂર્ખ, ઠોઠ કે નાજાયક કહી શું આપણે અન્યાય નથી કરતા? એ વાનો સત્ય છે કે દરેક બાળક ચપળ, આનંદી કે સર્વગુણસંપન્ન નથી હોતું. આવાં બાળકો માટે શાળામાં શિક્ષકો શું શું કરી શકે?

પ્રથમ તો શાળાનું વાતાવરણ બાળકની ભાવનાઓ સતેજ થાય તેવું રાખવું જોઈએ. શિક્ષકે દરેક બાળકના માનસનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. ક્યા બાળકને કઈ વસ્તુ રુચિકર છે તે જાણી લેવું જોઈએ. વિષય-શીખવતાં પહેલાં દરેક બાળકની ભાવના જાણી લઈ તે વિષય પરત્વે તેમની ભાવના પોષાય તેવું વાતાવરણ ઉભું કરવું જોઈએ અને જ્યારે બાળકો ઉત્તેજિત થાય ત્યારે વિષયની રજુઆત એવી રીતે કરવી જોઈએ કે બાળકોને ખજર પણ ન પડે કે આપણે તેમને શું શીખવવા માગીએ છીએ. આમ કરવાથી બાળકોને મન તે વિષય ગમત ખરાખર હોય છે. ઉપર્યુક્ત રીતે શાળામાં દરેક વિષયનું જ્ઞાન બાળકની ભાવનાને અનુકૂળીને અપાય તોજ બાળકની મુશ્કેલીઓ કંઈક અંશે નહિ થાય, શિક્ષણ આપવાનો સરળ માર્ગ બાળકની ભાવનાને અનુકૂળી હોવો જોઈએ, કારણકે રસવૃત્તિ કેળવ્યા સિવાય આપેલું જ્ઞાન નિર્રથક છે; માટે શાળામાં શિક્ષણનો વિષય પણ બહુધા તેની ભાવના પર અવલંબે છે. બાળકનામાં જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરી આપેલું જ્ઞાન કદી ભુલાતું નથી.

બાળકોમાં જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરવા માટે આપણે કઈ કઈ ચુકિતઓ અજમાવવી જોઈએ? ભાષાના વિષયમાં ટુંકી ટુંકી વાર્તાઓદ્વારા, જુદાં જુદાં પ્રાણી કે પદાર્થનાં નામની ઝાળખ આપીને, નવીન તેમજ તેને મોહક વસ્તુઓથી મળ્યું કરાવીને જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરાવી શકાય. ગણિત જેવો વિષય વ્યાવહારિક જ્ઞાનદ્વારા, ઇતિહાસનો વિષય વાર્તાદ્વારા કે જેનાથી તેની કલ્પનાશક્તિ વધુ ઉત્તેજિત બનતી હોય, ભૂગોળનો વિષય પર્યટન દ્વારા, પદાર્થપાઠનો વિષય, પણ પર્યટનદ્વારા તેમજ નિકટના પ્રાણી કે પદાર્થના સમાગમમાં લાવીને અથવા તે નજીકના કોઈ સંગ્રહસ્થાનોમાં લઈ જઈ પદાર્થ કે પ્રાણીનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરાવીને, શારીરિક તાલીમ માટે રમતોદ્વારા જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરી શકાય છે.

જો આપણે બાળકોને ઉચ્ચ કક્ષાએ મૂકવા માગતા હોઈએ તો સ્વકર્તવ્યની ઉચી સમજે નીચેના નિયમોનું મનન કરો:

- (૧) બાળકની ભાવનાને યોગ્ય રીતે સંતોષો;
- (૨) બાળકમાં રહેલી જોવાની, જાણવાની અને અનુભવવાની ઉત્કંઠાને વિશેષ પ્રમાણમાં ઉત્તેજિત કરો;
- (૩) વાણી, વિચાર અને આચારદ્વારા તેની રસવૃત્તિને પોષો.
- (૪) બાળકની સ્વાભાવિક સ્વયંજાતાને ઉપયોગ તેની કેળવણી પ્રત્યે કરો;
- (૫) યાદ રાખો કે કોઈ પણ વિષયમાં જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કર્યા સિવાય આપણું જ્ઞાન નિરર્થક છે.

ધી માર્સ્ટર્સ ટ્યુટોરિયલ હાઇસ્કૂલ,
ગોવાલીઆ રોડ,
મુંબઈ નં. ૭

ચુનીલાલ કાળીદાસ દ્વે

ભૂમિતિશિક્ષણ-નીચલાં પ્રાથમિક ધોરણો માટે

(જુલાઈના અંકના તેજ મથાળાના લેખના અનુસંધાનમાં, જુઓ પૃષ્ઠ ૨૭૨)

ધોરણ ૪ થી

વર્તુલ, તેના ભાગ

આ ધોરણનું કામ શરૂ કરતાં પહેલાં બાળક પાસે જ્ઞાનાં મોટાં વર્તુલ દોરાવવાં. શિક્ષકે કાળા પાટીઆ ઉપર ધીમે ધીમે વર્તુલ દોરવું અને તે વખતે બાળકોને કમ્પાસનું કયું પાંખીઉં ફરે છે, કયું રિથર રહે છે અને તે વખતે બંને પાંખીઆં વચ્ચેનું અંતર એનું એ રહે છે કે વધતું આધું થાય છે તે.

નેવા કહેવું. તેજ પ્રમાણે બાળકો પાસે તેમના કંપાસ વડે વર્તુળ દોરાવી ક્યું પાંખીઉં સ્થિર રહે છે, ક્યું પાંખીઉં ફરે છે અને અને પાંખીઆં વચ્ચેનું અંતર એનું એ રહે છે કે વધતું જોણું થાય છે તે અવલોકના કહેવું. તે પછી ફરતા પાંખીઆ વડે જે જોળ લીટી દોરવામાં આવી તેને પરિધ કહે છે, તે પરિધ વડે જે જગા ઘેરાઈ તે વર્તુલ છે, જે પાંખીઆં વચ્ચેના અંતરને ત્રિજ્યા કહે છે, જે બિંદુ ઉપર બીજા પાંખીઆની અણી સ્થિર રહે છે તેને મધ્યબિંદુ કહે છે, એ સ્તીખવનું દરેક બાળક એક પછી એક લેવી અને જુદા જુદા વર્તુલોમાં તે જોળખાવવી. ત્રિજ્યાને મધ્યબિંદુથી આગળ પરિધને મળે ત્યાંસુધી લંબાવતાં વ્યાસ બને છે. વ્યાસની લંબાઈ જે ત્રિજ્યાની લંબાઈની બરાબર છે. વ્યાસ વર્તુલને દુભાગે છે.

કાટખુણો, સાંકડો ખુણો, પહોળો ખુણો :—

વર્ગની સંખ્યાના પ્રમાણમાં ઢુકડીઓ પાડવી. દરેક ઢુકડીને પહેલેથી તૈયાર રાખેલા વર્તુલના જેવા આકારના ચાર કાગળના કટ (કટકા) વહેંચવા આવા કટ કાગળ ઉપર વર્તુલ દોગવી બાળકો પાસે પહેલેથી કપાવી શકાય. દરેક વર્તુલને બેવડું વગાવી ફરી બેવડું વગાવો. બરાબર સળ પડાવી ઉઠેલી નંખાવો. એ રીતે વર્તુલનું મધ્યબિંદુ જગશે અને તેની આગળ ચાર કાટખુણા પડશે. કાતર, ચમ્પુ અથવા જેવા સાધન વડે દરેક વર્તુલમાંથી એક કાટખુણો કાપી કઢાવો. કાપેલા કાટખુણાની સામેના કાટખુણાની કિનારીના કાઈ પણ બિંદુ અને મધ્યબિંદુથી બાકીના કટ ઝાલી સળ પડાવો અને એ રીતે કટના બે ભાગ પડાવો. આ રીતે દરેક ઢુકડી પાસે ચાર કાટખુણા અને આઠ કાટખુણાથી મોટા ખુણા થશે. મોટા ખુણામાંથી બે ખુણા તો. કાટખુણાથી વધારાને ભાગ કાપી કઢાવી બાકીના કાટખુણાના બે ભાગ કપાવો. હવે દરેક ઢુકડી પાસે ચાર કાટખુણા, છ તેનાથી મોટા અને છ નાના ખુણા થશે. નાના ખુણાને સાંકડા ખુણા અને મોટાને પહોળા ખુણા કહે છે.

કંપાસની પેટીમાંથી બે ત્રિકોણમાપ કઢાવવાં અને તેમાં કાટખુણાં અને સાંકડા ખુણા જોળખાવવાં. એક કાટખુણો દોરી, તે કાટખુણાના બિંદુમાંથી બહાર એક લીટી દોરાવી એ રીતે કાટખુણામાં સાંકડો ખુણો ઉમેરી પહોળો ખુણો દોરી શકાય છે તે બતાવવું.

કોણમાપક-ખુણા દોરાવવાં :—

આસરે બે ધ્રુવ લાગી લીટી દોરાવવી. પછી કંપાસની પેટીમાંથી કોણમાપક કઢાવવું. કોણમાપકની સીની પટ્ટી ઉપર વચ્ચે ઉભી સીટી છે.

તેનું નીચેનું બિંદુ લીટીની જમણી બાજુના છેડા ઉપર મૂકી પટ્ટી લીટીની સાથમાં આવે તેવી રીતે સાધન ગોઠવો. સાધનની ઉપર $10, 20, 30$ એ પ્રમાણે (અંગ્રેજીમાં) આંકડા લખ્યા છે તે બતાવવું. તે શા માટે લખ્યા હશે તે પૂછી કાટખુણાના નેત્રના ભાગને અંશ કહે છે તે સીખવવું. પછી સાધનના ઉપયોગ વડે $30^\circ, 40^\circ, 50^\circ, 60^\circ$ એવા સાંકડા ખુણા દોરાવવા. તે પછી $90^\circ, 120^\circ, 135^\circ$ એવા પહોળા ખુણા દોરાવવા. લીટીની જમણી બાજુને છેડે ખુણા દોરવાનો મહાવરો થાય તે પછી ડાબી બાજુને છેડે તે દોરતાં સીખવવા. લીટીની ડાબી બાજુના છેડા ઉપર સાધનની પહેલાં જથ્થાવેલી ઉભી લીટીનું બિંદુ મૂકી લીટીની મીધમાં આવે એમ સાધન ગોઠવવું. પછી જમણી બાજુ તરફથી $10, 20, \dots$ એ પ્રમાણે લખેલા આંકડા બતાવવા અને ઉપર પ્રમાણે સાંકડા અને પહોળા ખુણા દોરતાં સીખવવું. આકૃતિમાં ચુંચવાડો ન થાય તે માટે લીટી ફરી દોરાવવી; એની એ લીટી ચકાવી લેવી નહિ.

એક ચાર ઈંચ લાંબી લીટી દોરાવી તેના ઉપર અર્ધવર્તુલ દોરવું. પછી તેના મધ્યબિંદુ ઉપર સાધનની ઉભી લીટીનું બિંદુ મૂકી પટ્ટી લીટીની સીધમાં આવે એમ સાધન ગોઠવવું. પછી સાધન ઉપર $10, 20, \dots, 90$ એ પ્રમાણે લખેલા આંકડા આગળ ટપકા મૂકી સાધન ઉઠાવી લેવું. લીટીને ડાબી બાજુને છેડે 0 લખવું, જમણી બાજુને છેડે 180 લખવું. એક પછી એક ટપકાં અને મધ્યબિંદુ આગળ પટ્ટી (લીટી દોરવા માટેની) મૂકી તે વડે અર્ધવર્તુલની અંદર નાની લીટીઓ દોરવી. પછી 0 પછીની લીટીની આગળ 10 , તે પછીની લીટીની આગળ 20 એમ બહારની બાજુએ લખવું. જમણી તરફ અંદરની બાજુએ અનુક્રમે $0, 10, 20, 30, 40, 50, 60, 70, 80, 90$ એમ લખવું. એટલે કાણુમાપકનું ચિત્ર થશે. એ પ્રમાણે બાળકો પાસે ચિત્ર દોરાવવું.

કંપાસના બિંદુઓ :-

ચંચળના ચોરડાની દિશાઓ તથા દિશાઓ વચ્ચેના ખુણા પૂછવા. કોઈ પણ નકશો લઈ તે ઉપરની દિશાઓ અને ખુણા પૂછવા. દિવસે સૂર્ય ઉગે છે તે દિશાને પૂર્વ કહે છે અને ધ્રુવના તારા ઉપરથી રાત્રે ઉત્તર દિશાની ખબર પડે છે તે પૂછવું. ઘણી વાર રાત્રે અને કુટલીક વાર દિવસે તોફાન થાય છે ત્યારે દિશા ચૂકતી નથી, એટલે સુસાફરી કરવી ખાસ કરીને દરીયામાં સુસાફરી કરવી એ જોખમજરેહું થઈ જાય છે. તેવે વખતે દિશા બતાવે એવું એક સાધન છે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તેને હોડાયન્ટ કહે છે.

નાનું રંગકડા જેવું હોકાયત્ર જે ત્રણ આનામાં મળે છે. અને ત્યાં-
મુધી તે મેળવી મેજ ઉપર મૂકી બાળકોને બતાવવું. મેજ ઉપર તેને ગોળ
ફેરવવું. તે વખતે તે ચંત્રની સોયની આણી ઉત્તર, તરફ જ, રહે છે, તે
તરફ તેમનું ધ્યાન ખેંચવું. 'ઉત્તર' એ શબ્દ માટેનો અંગ્રેજી શબ્દ N અક્ષ-
રથી શરૂ થાય છે. તે અક્ષર ઉપર સોયની આણી આવે એવી રીતે સાધન
ફેરવી ગોઠવવાથી તોફાન વખતે પણ ઉત્તર અને બીજી બધી દિશાઓ
જણાઈ આવે છે. તે સાધન ઉપરનાં ચાર દિશા અને વચ્ચેના ખુણા દર્શા-
વતાં બિંદુઓ બતાવવાં. આપણે તેનું ચિત્ર દોરીએ—

આસરે ચારથી પાંચ ઈંચ બાજુના ચોરસ કટા બાળકોને વહેંચવા.
તેના ચાર ચોરસ ભાગ પડે તેવી રીતે વળાવી સળ પડાવવા. પછી ઉઠેલી
નાખી, સામસામા છેડા મેળવી, એ રીતે જે સિરકસ સળ પડાવી આઠ
સરળા ભાગ પડાવવા. પછી વચ્ચેના બિંદુને મધ્યબિંદુ ધારી વચ્ચે આસરે
અર્ધા ઈંચનું અંતર રહે એવાં જે વર્તુલ દોરવાં. વર્તુલની વચમાં આઠ
સળ ઉપર દિશાનાં અને ખુણાનાં નામ લખવા. દિશા અને ખુણા દર્શા-
વતાં વર્તુલ ઉપરનાં આ બિંદુને ક્રોસના બિંદુઓ કે હોકાયત્રના બિંદુઓ
કહે છે.

ચોરસમાપ ચોરસ અને લંબચોરસ :—

એક ચાર ઈંચ બાજુ ઉપર ચોરસ દોરો. બધી બાજુઓ ઉપર ઈંચ
ઈંચને છેડે ટપકાં મૂકો. બીજી સામસામા બાજુઓ ઉપરનાં સામસામા
બિંદુ સાધી ચાર એક ઈંચ પહોળા દારો ચરો. ઈંચ ઈંચને છેડે કાટખુણે
લીટી દોરવાથી દરેક દારમાં ચાર એક ઈંચ બાજુના ચોરસ, ચરો. એક
ઈંચ બાજુનો ચોરસ એટલે એક ચોરસ ઈંચ, એટલે ચોરસનું માપ = ૧
ચો. ઈ. $\times ૪ \times ૪ = ૧૬$ ચો. ઈ. કારણ કે દરેક દારમાં ૧ ચો. ઈ. $\times ૪$
છે અને દાર ચાર છે.

તેવી રીતે જો ક ઈંચ બાજુનો ચોરસ હોય અને ઈંચ ઈંચને છેડે
ટપકાં મૂકી સામસામા ટપકાં સાંધી ચોરસ ઈંચ જેવડા ભાગ બનાવીએ
તો એક દારમાં ૧ ચો. ઈ. $\times$ ક છે અને ક દાર છે. માટે

ચોરસનું માપ = ૧ ચો. ઈ. $\times$ ક $\times$ ક ચો. ઈ.

તેવી રીતે ૪" લાંબા, ૩" પહોળા લંબચોરસમાં ચારે બાજુઓમાં
ઈંચ ઈંચને છેડે ટપકાં મૂકી, સામસામા ટપકાં સાંધી ચોરસ ઈંચ જેવડા
ભાગ બનાવવા, દારો ત્રણ (પહોળાઈના અંક જેટલી) છે અને દરેક
દારમાં ૧ ચો. ઈ. $\times ૪$ (લાંબાઈના અંક જેટલા) છે. એટલે લંબચોરસનું

ચો. માપ = ૧ ચો. ઇ. $\times ૪ = ૪$ ચો. ઇ. તેવી રીતે, બે લંબ-ચોરસની લંબાઈ લ ઇંચ હોય અને પહોળાઈ ૫ ઇંચ હોય છે તો બંનેની સરેરાશ લંબચોરસનું ચો. માપ = ૧ ચો. ઇ. $\times ૫ = ૫$ ચો. ઇ.

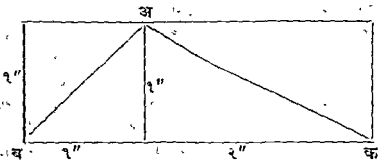
ઉપરના દરેક ઉદાહરણમાં હારો કર્યા પછી દરેક હારમાંથી એક ઇંચ બાજુના ચોરસ કપાવી ગણતરી કરાવાય.

તે પ્રમાણે લંબચોરસ ઓરડાનું ચો. માપ = ૧ ચો. ઇ. $\times ૪ = ૪$ ચો. ઇ.

૧. લંબચોરસે જમીનના કોણનું ક્ષેત્રફળ = ૧ ચો. વાર $\times ૫ = ૫$ ચો. વાર.

૨. લ એટલે લંબાઈના વારનો અંક અને ૫ એટલે પહોળાઈના વારનો અંક એ માદ રાખવાનું છે.

કાટખુણુ ત્રિકોણ

ચોરસ અને લંબચોરસનું માપ શોધી કાઢવાની રીત માદ રાખી ઉપરની આકૃતિના જમણા અને ડાબા ભાગ તરફ નજર કરતાં માલમ પડશે કે દરેક કાટખુણુ ત્રિકોણ દ્રોઈ અમુક ચોરસ અથવા લંબચોરસનું અર્ધ છે અને તેની કાટખુણુવાળી બાજુઓ તે ચોરસ અથવા લંબચોરસની લંબાઈ-પહોળાઈ છે. એક બાજુ લ ઇંચ ને બીજી ૫ ઇંચ હોય તો કાટખુણુ ત્રિકોણનું ચો. માપ = લંબચોરસનું અર્ધ = $\frac{૧}{૨}$ લપ ચો. ઇંચ.

આકૃતિની ડાબી બાજુના ત્રિકોણમાં છે તે પ્રમાણે બાજુઓ સરખી હોય અને બાજુ = ક ઇંચ હોય તો

કાટખુણુ ત્રિકોણનું ચો. માપ = $\frac{૧}{૨}$ ક $\times$ ક ચો. ઇંચ (કારણકે ચોરસનું માપ ક $\times$ ક ચો. ઇંચ થાય છે)

ત્રિકોણ

અચક ત્રિકોણ દોરો. મોટામાં મોટી બાજુ નક્કી કરો. તે બાજુને પાયા કહો. પાયાને બે છેડે બે લંબ દોરો અને પાયા ઉપર સામા

ત્રિફુમાંથી લંબ દોરો. તેજ સામા જ ત્રિફુમાંથી ત્રણે લંબને કાટખુણે આવે એવી લીટી દોરો (ભુજો ઉપર દોરેલી આકૃતિ).

અવક ત્રિકોણ = કાપી બાલુનો કાટખુણુ ત્રિકોણ + જમણી બાલુનો કાટખુણુ ત્રિકોણ

= આખી આકૃતિના જમણી બાલુના ભાગનું અર્ધ
+ આખી આકૃતિના જમણી બાલુના ભાગનું અર્ધ
= આખી આકૃતિનું અર્ધ

આખી આકૃતિ લંબચોરસ છે. તેની લંબાઈ તે ત્રિકોણનો પાંચો વક છે. ને પહોળાઈ તે જ ત્રિફુમાંથી દોરેલા લંબની બરાબર છે. તે લંબ ત્રિકોણની ઉચાઈ કહેવાય છે. હવે પાંચો વક ઇંચ હોય અને ઉચાઈ ૩ ઇંચ હોય તો

અવક ત્રિકોણનું માપ = $\frac{1}{2}$ વક ચો. ઇંચ.

ઉપર દોરેલી આકૃતિના માપ પ્રમાણે:

અવક ત્રિકોણનું માપ = $\frac{1}{2} \times ૩ \times ૧$ ચો. ઇંચ. = $\frac{૩}{૨}$ ચો. ઇંચ
= $૧\frac{૧}{૨}$ ચો. ઇંચ

આવી રીતે ત્રિકોણનું માપ કાઢવાનો મહાવરો થાય એટલે તેવા આકારના ખેતરનું માપ કઢાવવું, ચતુષ્કોણ, પંચકોણ, પટકોણ એવા આકારના ખેતરનું ક્ષેત્રફળ (ચોરસ માપ) શોધી કાઢવું હોય તો તેની આકૃતિ દોરી તેના ત્રિકોણાકાર ભાગ પાડી, દરેક ત્રિકોણનું ક્ષેત્રફળ નીકળશે. બહુકોણ ખેતરનું ક્ષેત્રફળ કાઢવાની આ રીતને ત્રિકોણરીતિ કહે છે.

ધનમાપ

એક ઇંચ લાંબો, એક ઇંચ પહોળો અને એક ઇંચ ઉંચો એવા લાકડાના કડકા ભરેલી પેટીઓ આવે છે. તે ન મળી શકે તેમ હોય તો પુડાના કડકાના તેવા ધન બનાવી તૈયાર રાખવા જોઈએ. તેવા ધનને ધનઈંચ કહે છે. એક ફુટ લાંબો, એક ફુટ પહોળો અને એક ફુટ ઉંચો તેવા આકારનો ધન હોય તો તે ધનફુટ કહેવાય છે. અંદરથી ૬" લાંબુ, ૪" પહોળું અને ૩" ઉંચું લાકડાનું બોખું હો. તેમાં ધન ઇંચ ગોઠવો. એક હાર ૬ ધન ઇંચની થશે. એટલે એક હારમાં ૧ ધ. ઇંચ $\times$ ૬ થશે. તેવી ૪ હારો ગોઠવાશે. એટલે એક ઇંચ જોટલા ઉંચા પડમાં ૧ ધ. ઇંચ $\times$ ૬ $\times$ ૪ ગોઠવાશે. ૩" ઉચાઈ છે માટે તેવાં ત્રણ પડ થશે. એટલે બોખાની અંદરની જગ્યાનું ધનમાપ = ૧ ધ. ઇંચ $\times$ ૬ $\times$ ૪ $\times$ ૩ = ૭૨ ધ. ઇંચ થશે. તેવી રીતે ૬' લાંબો, ૪' પહોળો અને ૩' ઉંચો પટારો હોય તો તેનું

ધનમાપ = ૧ ઘ. ફુટ $\times ૬ \times ૪ \times ૩ = ૭૨$ ધન ફુટ થશે. એટલે ખોખાની ક ઇંચ લંબાઈ, ૪ ઇંચ પહોળાઈ ને ૩ ઇંચ ઉંચાઈ હોય તો તેનું ધનમાપ = ૭૨ ઘ. ઇંચ થાય (ક $\times$ ૪ $\times$ ૩ $\times$ ૬).

અનિયમિત ધનપદાર્થનું ધનમાપ કાઢવાની એક 'સારી' રીત છે. એક લંબધન આધારનું ઘસણ લો. તેમાં ધનપદાર્થ સારી રીતે ડૂબી શકે તેટલું પાણી રેડો. પાણી જે સપાટીએ હોય તે જગ્યાએ ધોવાઈ ને ઝંચ તેવી નિશાની કરો. તેમ ન બને તો ફુટપટ્ટી સીધી કુખાડી પાણી કેટલી ઉંચાઈએ છે તે નક્કી કરો. પછી પેલા ધન પદાર્થ કુખાડો. કેટલા ઇંચ પાણી ઉંચું ચઢ્યું તે નિશાનીથી માપો. અથવા ફરી ફુટપટ્ટી સીધી કુખાડી નક્કી કરો. જેટલી જગ્યા ધનપદાર્થ રોકી તેટલી જગ્યા પાણીને ખસી આપવી પડી, એટલે પાણી ઉપર ચઢ્યું. એટલે ધન પદાર્થનું ધનમાપ = ચડેલા પાણીનું ધન માપ. હવે વાસણની અંદરથી લંબાઈ ૬", પહોળાઈ ૪" હોય અને પાણી ૧ ફી" ચઢ્યું હોય તો ચડેલા પાણીનું ધનમાપ = ૧ ઘ. ઇંચ $\times ૬ \times ૪ \times ૧ ફી = ૩૬$ ઘ. ઇંચ થશે.

અંદરથી એક ફુટ લાંબું અને એક ફુટ પહોળું એવા વાસણમાં પાણી ભરી તેમાં ધન પદાર્થ કુખાડતાં જે પાણી ફી" ચઢે તો,

$$\begin{aligned}\text{ધન પદાર્થનું ધનમાપ} &= \text{ચડેલા પાણીનું ધનમાપ} \\ &= ૧ \text{ ઘ. ફુ.} \times ૧ \times ૧ \times ૧ \\ &= ૧ \text{ ઘ. ફુ.}\end{aligned}$$

આવા વાસણમાં ધન પદાર્થ કુખાડતા જેટલા ફુટ પાણી ઉંચું ચડે તેટલા ધનફુટ તે પદાર્થનું ધનમાપ થાય.

પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કોલેજ, }
અમદાવાદ.

ચંદુલાલ કેશવલાલ અમીન

નીતિશિક્ષણ

શાળામાં નીતિનું શિક્ષણ કેવી રીતે આપવું, તેને માટે જે મત છે. એક મત એવો છે, કે વિદ્યાર્થીનિ જુદી જુદી જાતની નીતિના પાઠ આપીને પ્રત્યક્ષ રીતે નીતિનું શિક્ષણ આપવું. બીજો મત એવો છે, કે વાચન, કવિતા, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, સૃષ્ટિજ્ઞાન વગેરે વિષયો શીખવતી વખતે તેમાં આવતા નીતિના પ્રમંથોદ્ધારો પરાક્ષ રીતે નીતિનું શિક્ષણ આપવું. અગાઉ

પહેલા મત પ્રમાણે નીતિના પાસેદાર શાળામાં નીતિશિક્ષણ અપાતું હતું. હાલમાં બીજા મત પ્રમાણે શાળામાં નીતિનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે નીતિનું શિક્ષણ કેવી રીતે આપવું, તેને માટે જે મત છે, છતાં બાળકોને નીતિશિક્ષણ આપવાને માટે, જે મત નથી; એટલે બાળકોને શાળામાં કોઈપણ રીતે નીતિશિક્ષણ તો મળવું જ જોઈએ એ વાત સર્વામાન્ય છે. હવે એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે, કે નીતિનું શિક્ષણ બાળક શાળામાં આવે ત્યારે જ શરૂ થાય છે એમ નથી. આ શિક્ષણની શરૂઆત તો ઘર આગળ ચર્ચાએલી હોય છે. બાળક ઘર આગળ જેવા વાતાવરણમાં ઉછરે છે, તેવા સંસ્કાર તેને પડે છે.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે નીતિના શિક્ષણને માટે બાળકનાં માળાપ અને શિક્ષક બન્ને જવાબદાર છે. શાળામાં દાખલ થયા પછી પણ બાળકનો બાળકોનો સમય ધરના વાતાવરણમાં વ્યતિત થાય છે, એટલે બાળકના નીતિશિક્ષણ માટે શિક્ષક કરતાં માળાપની જવાબદારી વધે છે. નાનું બાળક જેવું જુએ છે તેવું શીખે છે, એટલે તે માળાપ અને શિક્ષકની હેણીકરણીનું અવશ્ય અનુકરણ કરે છે. આ કારણથી માળાપે અને શિક્ષકે પોતાની રહેણીકરણી દ્વંપરદિત બનાવવી જોઈએ. માળાપ અને શિક્ષકની બેદરકારીથી બાળક નીતિને બદલે અનીતિ શીખે છે, અને તેનું વિશુદ્ધ ભાવંકર આવે છે. નીતિશિક્ષણને માટે ઘર આગળ માળાપે અને દૂલમાં શિક્ષકે શી શી સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે, તે આ લેખમાં લખાવીશું. પ્રથમ તો નીતિની ઉત્કૃષ્ટતા, આવશ્યકતા અને સર્વામાન્યતા એ વિચાર કરીએ.

સત્ય, દયા, ક્ષમા, પ્રમાણિકપાણ, કર્તવ્યપરાયણતા, પ્રતિજ્ઞાપાલન, મારિતકતા વગેરે સદગુણોનો સમાવેશ નીતિમાં થાય છે. આવા સદગુણોથી અલંકૃત જીવન એટલે નીતિમય જીવન એજ ખરું જીવન છે. એથી ઉલટું અનેક પ્રકારના દુર્યુક્તિથી યુક્ત એટલે અનીતિમય જીવન એ અધમ જીવન છે. નીતિમાન મનુષ્ય હમેશા વંદનીય છે. તેના મુખ પર આંખને આજ નાખે એવો અદભુત પ્રકાશ પ્રકાશી રહેલો હોય છે. અધમ મનુષ્યોની દષ્ટિ તે પ્રકાશની સામે રિચર રહી શકતી નથી એટલુંજ નહિ, પણ તે અવર્ણનીય પ્રતાપ જોઈ તેમના હાથ ગગડી જાય છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે, કે અનીતિ ઉપર નીતિ મંપૂર્ણ વિજય મેળવે છે. ખરેખર, નીતિમાં કંઈક અજળ પ્રકારનું સામર્થ્ય રહેલું છે. નીતિ વડેજ આ જગતના વ્યવહાર ચાલી રહેલા છે. જે પ્રત્યેક વ્યક્તિ નીતિનો અનાદર કરે, તો

સમગ્ર અસ્તવ્યસ્ત ધર્મ જાય. વસ્તુતઃ આ જગતનો આધારસ્તંભ નીતિજ છે. કુંડામાં કહીએ તો નીતિ વહેજ આ જગતનું અસ્તિત્વ છે. આવી પ્રજાજ સત્તાને, લીધેજ નીતિનું પદ સર્વોપરિ છે. અનીતિમાન મનુષ્યના હૃદયમાં પણ ઉડાણમાં એક એવી દૈવી શક્તિ રહેલી છે, કે તે તેને અનીતિને રસ્તે જતાં અટકાવવાનો અને નીતિને રસ્તે વાળવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ ઉપરથી રપષ્ટ સમજી શકાયે, કે જગતમાં નીતિ સર્વમાન્ય છે.

આ પ્રમાણે નીતિની ઉત્કૃષ્ટતા, આવશ્યકતા અને સર્વમાન્યતા સિદ્ધ કર્યા પછી તેના શિક્ષણની જરૂરિયાત સંમંથી ઇવેચન કરીશું. મનનું વક્ષણ પાણીના જેવું છે. પાણીનો પ્રવાહ જેમ સ્વાભાવિક રીતે નિચાણ તરફ જાય છે, તેમ મન પણ નીચે જવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અર્થાત્ તે સારી જાગૃત કરતાં નહારી જાગૃત જટ વદણ કરે છે. નીતિના વર્તનની ડાપ મન ઉપર જેટલી ત્વચ્છી અને જેટલી પડે છે, તેના કરતાં અનીતિના વર્તનની ડાપ અતિશય ત્વચ્છી અને વધારે સત્તજટ પડે છે. મનની આ સ્વાભાવિક અધમતાનું નિવારણ કરવાને માટે સારા ઉપદેશની એટલે નીતિના શિક્ષણની અગત્ય છે. જેમ પાણીનું સ્વાભાવિક વક્ષણ નાચુદ કરી તેને ઉંચે લઈ જવાને માટે પંખો ઉપયોગ કરવો પડે છે, તેમ મનને હૃદય શિથિમાં મૂકવાને માટે નીતિશિક્ષણ રૂપી પંખની જરૂર છે. વળી જગત અનેક પ્રકારની લાજચોથી ભરપુર છે. તમાની ડાઈપણ લાજચને વચ ધર્મ, મનુષ્ય અનીતિનું આચરણ કરે છે. અનીતિનું અવજનન આખરે “કુંડરા દરથી રણિઆમણા” એ કહેવત પ્રમાણે તેને કુઃખદાયક ધર્મ પડે છે. મનુષ્યને વે નીતિનું શિક્ષણ મળ્યું હોય, તો તેને આવી કુઃખદ શિથિ અનુભવવાનો પ્રસંગ ભાગ્યેજ આવે છે; કારણ કે તે સારાસારનો વિચાર કરી શકે છે, અને તેથી ગમે તેવી લાજચને પણ લાલ મારીને નેનાથી દૂર રહી શકે છે. આવી રીતે નીતિનો પંથ રચાયી તેને ડાઈપણ જાગનો ભય રહેતો નથી. નીતિનો માર્ગ સાચું સુખ આપનારો છે, પણ તે માર્ગનું મધ્યાર્થ જ્ઞાન નીતિના શિક્ષણથી મળી શકે છે.

દવે નીતિના શિક્ષણ સંમંથી કેટલીક મહત્વની જાગૃતોનું જરા વિસ્તારથી વિવેચન કરીશું. “કુંડમ” જાડ જેમ વાળીએ તેમ વજે છે.” એ કહેવત પ્રમાણે જાગૃતના અંતઃકરણમાં જાગૃતપણથીજ નીતિના દૃઢ મંસ્કર પાડવા જેઈએ. જાગૃતના મનની વૃત્તિ અનિશ્ચય સ્વપણ હોય છે, તેથી તે જેના સંમર્ગમાં રહે છે તેના વર્તનનું દંમેશાં સ્વપણાથી અનુકરણ કરે છે. વસ્તુતઃ જે વાતાવરણમાં જાગૃત ઉગરતું દશે, તેની સંપૂર્ણ અસર તેના

ઉપર થયા વિના રહેશે નહિ. તેની આસપાસનું વાતાવરણ નિર્દોષ એટલે નીતિમય હશે, તો તેના હૃદયમાં સારાં બીજ રોપાશે. એથી ઉત્પન્ન જે તેની આસપાસનું વાતાવરણ દોષયુક્ત એટલે અનીતિમય હશે, તો તેના હૃદયમાં નારાં બીજ રોપાશે. આ બાબત બરાબર સમજાય એટલા માટે પોપટનાં જે બચ્ચાંના સુપ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંતનું સ્મરણ કરાવવાની જરૂર છે. એકજ માળાપનાં જે બચ્ચાંને સારેતરસે રથજે વેચતાં ભવિષ્યમાં એક વિવેકી બન્યું અને બીજાં અવિવેકી બન્યું. સારે રથજે વેચેલું બચ્ચું જે આવે તેને માનવાચક શબ્દો બોલીને આવકાર આપતું, અને નરસે ઠકાણે વેચેલું બચ્ચું જે આવે તેને ગાજો દેતું. બન્નેની વાણીમાં આટલો બધો તફાવત પડવાનું કારણ બીજાં કંઈ નહિ, પણ તેમની આસપાસનું વાતાવરણજ હતું. નાના બાળકોના સંબંધમાં પણ એમજ છે; એટલે તેમને જેવી સૌખ્ય તેવીજ અસર થાય છે, માટે જે આ બાબત તરફ દુર્લક્ષ રાખવામાં આવે તો પરિણામ વિપરીત આવે. આ ઉપરથી એટલું સમજી શકાય છે, કે જે બાળ્યાવસ્થામાં નીતિનો પાયો સારી રીતે રચાયો હોય, તો ભવિષ્યમાં તેનું જીવન નમુનારૂપ બને છે.

નીતિની કેળવણી ઉપર છેક બાળપણથીજ લક્ષ અપાવું જોઈએ, એ નિર્વિવાદ છે. ત્યારે આ સત્ય વિષે જે મત નથી, ત્યારે દેખીતું છે કે નૈતિક કેળવણીની જવાબદારી તેના માળાપ તેમજ શિક્ષકને માથે છે. બાળકને બ્યાસુધી નિશાળે મૂકવામાં આવ્યું નથી, ત્યાંસુધી તેની જોખમદારી માત્ર તેના માળાપ કે વાલીને માથે છે; પરંતુ તેને શાળામાં દાખલ કર્યા પછી તેના પાલક ઉપરાંત શિક્ષક ઉપર પણ તે જોખમદારી આવે છે.

બાળકના મન ઉપર અનીતિની છાપ ન પડે તે માટે માળાપે અથવા તે જેના આશ્રય નીચે રહેતું હોય તેમણે કેટલી બધી સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે અને તેમની ગફલતથી કેવાં માદાં ફળ આવે છે, તે બાબતનો વિચાર કરીએ. પ્રથમ સાથી અગત્યની બાબત એ છે કે ઘરમાં માળાપે અને વડીલવર્ગે પોતાનું વર્તન ઉત્તમ પ્રકારનું રાખવું જોઈએ. પોતાની રહેણીકરણીમાં કોઈપણ પ્રકારની ખામી હોય, તો તે પોતાનાં બાળકોના કલ્યાણને માટે તરત સુધારી લેવી જોઈએ. જે તે તરફ બેદરકારી રાખવામાં આવશે, તો તેમની ખામી તેમનાં છોકરાંને વારસામાં મળશે. બાળક થોડુંઘણું સમજણું થાય છે, તે વખતથી ઘરમાં બનતા બનાવો તરફ તે ધ્યાન આપે છે, એટલે નીતિ કે અનીતિનાં શિક્ષણની શરૂઆત પણ તે વખતથીજ થાય છે. ઘરમાં વડીલ વર્ગમાંનું કોઈ અસત્ય બોલતું હશે, તો પરોક્ષ રીતે બાળકોને અસત્ય બોલવાનું શિક્ષણ મળશે.

વધારે દિલગીરીની વાત તો એ છે, કે કેટલાંક માળાપ પોતે અસત્ય બોલીને નહિ અટકતાં પોતાનાં બાળકોને પણ અસત્ય બોલવાની દરજ્જા પાડે છે. આ સ્થળે તેનાં એક બે દૃષ્ટાંત આપવાં અયોગ્ય ગણાશે નહિ. કોઈ એક ઘરના અંદરના ભાગમાં બાપ પોતાનું કંઈ કામ કરે છે, અને તેનું પાંચે છ વરસનું બાળક તેની પાસે બેસીને રમકડાંથી રમ્યા કરે છે. એટલામાં કોઈ લેણુદાર આવે અને બહારથી ખૂબ મારે છે. આ ખૂબ સાંભળીને બાપ પેલા બાળકને આશ્વા કરે છે, કે જા બહાર કોઈ આવ્યું છે તેને કહે કે મારા બાપા ઘેર નથી. આ હડહડતું જુદાણું સાંભળીને કદાચ તે બિચાઈ નિર્દોષ બાળક આપને પૂછે છે, કે બાપુ ! તમે તો ઘરમાં છો, તે છતાં 'ઘરમાં નથી' એમ શા માટે કહેવડાવો છો ? તેના જવાબમાં બાપ બાળક ઉપર ગુસ્સે ધર્મને કહે છે, કે હવે જાણ્યું તારું કહાપણ ! શુભચુપ જા, અને મેં કહ્યું તેમ કહે. બાળક બિચાઈ બહાર જઈને તેના બાપની આશ્વા પ્રમાણે અસત્ય બોલે છે.

એવુંજ એક બીજું દૃષ્ટાંત છે. કોઈ એક ગૃહસ્થનાં સગાંમાં કોઈનું મરણ થયું છે. હવે લોકાચાર પ્રમાણે તેમણે અમુક મુદત સુધી તે મરણ પામેલા સગાનો શોક પાળવો જોઈએ. એટલામાં કોઈ તહેવાર આવવાથી તે ગૃહસ્થના ઘરમાં શુભ રીતે મિષ્ટાન્ન બનાવે છે. હવે આ વાત શુભ રાજવામાં નાનાં બાળકો વિધનકર્તા ધર્મ પડે છે. તે વિધન ટાળવાને માટે માળાપ પોતેજ પોતાનાં બાળકોને અનીતિનો પાઠ ભણાવી દે છે. તેઓ કહે છે, કે જુઓ, તમે આજે આ સાઈં સાઈં ખાવાનું ખાઓ છો, પણ બહાર કોઈ પૂછે તો 'રોટલી ખાધી' એમજ કહેજો. બિચારાં નિર્દોષ બાળકો આ પ્રમાણે જુદું બોલતાં શીખે છે. આ દૃષ્ટાંતો ઉપજાવી કાઢેલાં નથી, પણ આપણાં ઘરોમાં ખરેખર આવા બનાવો બને છે. તાત્પર્ય એ છે કે ઘરમાં પોતાનાં છોકરાંને સત્ય બોલતા શીખવવાનું તો બાળુએ રહ્યું, પણ હિંદુ અથવા રીતે અસત્ય બોલવાનું શિક્ષણ આપાય છે.

આ તો એક પ્રકારની અનીતિની વાત કહી, પણ આવી રીતે માળાપની અજ્ઞાનતાથી બાળકો ઘણી જાતની અનીતિ શીખે છે. ધારો કે બાપને બીડી પીવાનું વ્યસન છે, અને નાનાં બાળકોની હાજરીમાં તે નિશ્ચિતપણે મોદામાંથી ધુમાડાના ગોરેગોટા કાઢે છે. નિર્દોષ બાળકોને આ પ્રદર્શન ઘણું આકર્ષક ધર્મ પડે છે; તેથી બાપની ગેરહાજરીમાં જાતે પ્રયોગ કરીને તે પોતાની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરે છે. કેટલાક લોકો તો વગી એટલા બધા મૂર્ખ હોય છે, કે પોતે બીડી પીતાં પીતાં પોતાના બાળક છોકરાને પણ

ખીડી પાય છે, અને તેના મોઢામાંથી ધુમાડો નીકળતો જોઈ જાય જ્યાં હોય તેમ ખૂશ ખૂશ થઈ જાય છે. કહેવાની મતલબ એ છે, કે વ્યસની બાપ આ પ્રમાણે પોતાનાં છોકરાંને પણ વ્યસની બનાવે છે.

ઉપર જણાવેલી સઘળી દષ્ટીકતનો સારાંશ એ છે, કે માબાપની ભૂતથી છોકરાં અતીતિમાન બને છે આ પ્રમાણે માબાપ પોતેજ પોતાનાં, વ્હાલા-માં વ્હાલાં બાળકોના જીવનમાં ઝેર રેડે એના જેવું બીજું કંઈ પણ જોયનીય નથી, માટે તેમણે પોતાની ભૂલો કાળજીપૂર્વક સુધારવી જોઈએ. વળી પોતામાં કે ક્ષણઆમા છોકરાં રમવા જાય, ત્યારે પણ તેમના ઉપર વારંવાર દેખરેખ રાખવી જોઈએ. એમ કરવાનો હેતુ એ છે, કે તેમને નકારાં છોકરાંની સોજનથી દૂર રાખી રાકાય. જો આ બાબતમાં દુર્લક્ષ રાખવામા આવશે, તો છોકરાં ખરાબ સોજનથી અનેક પ્રકારના દુર્ગુણો શીખશે. બાળક પાડોશમાં કોઈને ત્યાં રમવા જાય, અને ત્યાંથી લાલચને લીધે કંઈ ચીજ લાવે, તો તેને ધમકાવીને તે ચીજ તેની સાથેજ પાછી મોકલવી; તથા ફરીથી તે પ્રમાણે ન કરે, એટલા માટે તેને ખૂબ સિખામણ આપવી.

નાનાં બાળકોને નીતિની કેળવણી આપવાને માટે તેમની માએ વિશેષ કાળજી રાખવાની જરૂર છે, કારણકે તેઓ બાપના કરતાં માના સહવાસમાં વધારે વખત રહે છે. મા ભણેલી અને રાદગુણી હોય, તો તે પોતાની આ ફરજ સારી રીતે બજાવી શકે. કેટલાંક માબાપ પુત્રીની કેળવણી તરફ દુર્લક્ષ રાખે છે, પણ તે ઘણુંજ પાડું છે. નાની બાળાઓ ભવિષ્યની માતાઓ છે, અને તેમને હાથે ભવિષ્યનાં બાળકો ઉછરવાનાં છે. આ મહત્વનું સત્ય ધ્યાનમાં રાખી માબાપે પોતાની પુત્રીઓની કેળવણી તરફ જરા પણ બેદરકારી રાખવી નહિ. કેટલીક અણુચમણુ માતાઓ પોતાની નાની વયની બાળાઓને પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે અનેક પ્રકારની કુટેવો શીખવે છે. તે કુટેવો જેમ જેમ તેમની ઉંમર વધે છે, તેમ તેમ પરિપકવ થતી જાય છે; અને પરિણામે ઘણીજ દુઃખદાયક ચર્મ પડે છે. વળી કેટલીક અર્ધ માતાઓ તો પોતાની બાળક પુત્રીઓને ખેશરમી ગાળો દે છે: તેમની આ ટેવ ઘણીજ ધિક્કારવા લાયક છે. નાની પુત્રીઓનાં કુમળાં મગજ ઉપર આવી ગાળોના પ્રહાર ઘણીજ ખરાબ અસર કરે છે. પોતાની માનું બોલેલું સાંભળીને નિર્દોષ બાળકીઓ પણ તે પ્રમાણે બોલનાં શીખે છે. આ પ્રમાણે માનું અજ્ઞાન પુત્રીનું અહિંત કરે છે.

વસ્તુસ્થિતિ ત્યાં આ પ્રમાણે હોય, ત્યાં આપને માથે બેવડી દરજ્જા આવી પડે, એ નિર્વિવાદ છે. આમ હોય ત્યારે પુરો ધીરજ અને ઉત્સાહથી આ બેવડી દરજ્જાને પણ પહેંચી વળવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. તેણે પોતાની અભણ પત્નીને સદ્ગોષ્ઠ આપીને સુધારવી; અને પોતાનાં બાળકોને કેવી રીતે નીતિમાન બનાવવાં તેનું પણ તેને જ્ઞાન આપવું. આ પોતાનાં સંતાનોનું અંતઃકરણ પૂર્વક દિવ છડે છે, તેથી બાળકોનાં જીવન સુધારવાના સંબંધમાં માને-માથે કેવી અગત્યની દરજ્જા છે, તેનું તેમને યદાચર જ્ઞાન કરાવ્યું હોય, તો તે પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવામાં જરા પણ ભૂલ કે બેદરકારી કરશે નહિ. આ પ્રમાણે મા અને બાપ બન્ને પોતા-પોતાની દરજ્જા સમજનારાં, સદ્ગુણી અને ખંતીલાં હશે, તો બાળકોને સુધારવાનું કામ ઘણુંજ સરળ થશે, એમાં જરા પણ શક નથી.

સમગ્ર માબાપોએ એક બાબત ખાન લક્ષમાં રાખવાની છે, કે તેમણે પોતાનાં બાળકોને ઉત્સાહી અને દિમતવાન બનાવવાં. કેટલાંક માબાપ પોતાનાં કુમળાં સંતાનોને ખોટો ભય બતાવી નાનપણથીજ બીકણ બનાવી દે છે. બાળક પગલે નહિ એટલા માટે કે બીજા કોઈ કારણને લીધે તે તેમનાં પ્રમુખ હૃદયમાં બીક ઉત્પન્ન થાય એવા વાક્યો સંભળાવે છે. “ઘરમાં આવ, નહિ તો હમણાં બાવોં પકડી જશે.” “ભેંઘી જ, નહિ તો બાધડો આવશે.” “છનો રહે, નહિ તો મોકેડાની કોડીમાં પુરી દર્શા.” “પેડાં ઝોરડામાં ભૂત છે, માટે ત્યાં જઈશ નહિ.” આવાં ભયાનક વાક્યોથી બિચારાં બાળકો ધરધરી ભય છે. તે ધરધરાટ તેમના હૃદયમાં ઉછરતી દિમતનો અને હિંદય પામતા ઉત્સાહનો જડમૂળમાંથી ઉગ્રેદ કરે છે. પરિણામે મોટપણમાં પણ તેઓ નિર્ભયજ રહે છે. વળી નીતિની બાબતમાં તેઓ ઘણેશામે પછાતજ રહે છે, કારણ કે જિંદગીમાં ઉત્પન્ન થતા પ્રતિકૂળ પ્રસંગોમાં નીતિના માર્ગને દૃઢતાથી વળગી રહેવામાં દિમત અને ઉત્સાહની ખાસ જરૂર છે. આવી રીતે દિમત અને ઉત્સાહ નીતિનાં રક્ષક હોવાથી માબાપની દરજ્જા છે, કે તેમણે પોતાનાં બાળકોને એ સદ્ગુણોથી વિભુષ રાખવાં નહિ.

કેળવણીમાં માબાપોએ ઘરમાં નાનાં છોકરાને એક બીજા ઉપર હેતુ રાખતાં અને એક બીજાને મદદ કરવાનું શીખવવું જોઈએ. વળી તેમને જેમ-જેમ તેમ આત્મીકિત અને વિવેકી બનાવવા જોઈએ. રાતે વાંચુ કથો પછી કોઈની નિદાની અથવા બીજી નકામી વાતો નહિ કરતાં, બાળકોને નીતિની ટુંકી ટુંકી અને રસુદ વાતોઓ કહેવી જોઈએ. નાનાં બાળકોને

વાર્તા સાંભળવી બહુ ગમે છે, તેથી વાર્તાદ્વારા તેમને ગમત સાથે નીતિનું શિક્ષણ આપી શકાય છે.

શુદ્ધસ્થનાં છોકરાં નોકરોના હાથમાં ઉછરે છે, તેમાં પણ ખાસ મંભાળ રાખવાની જરૂર છે. હલકી જાતના નોકરોના સહવાસમાં બાળક અનીતિ શીખે છે. શુદ્ધસ્થનાં છોકરાંને બગાડવાનો આક્ષેપ તેમના નોકરો ઉપર આવે છે, પણ તેમાં માળાપની બેદરકારી હોવાથી નોકરો કરતાં તેમનો દોષ વધારે ગણાય. નોકરોના સ્વભાવ અને ચાલચલગતની સંપૂર્ણ રીતે પરીક્ષા કર્યા પછી તેમના હાથમાં પોતાનાં બાળકોને સોંપે અને તે ઉપરાંત જાતે વખતોવખત મંભાળ રાખે, તો એવાં પરિણામ આવવાનો સંભવ રહેશે નહિ.

માળાપે પોતાનાં બાળકોને બાળપણથીજ સ્વચ્છ રહેવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. તે પોતાનું શરીર કાળજીપૂર્વક સ્વચ્છ રાખે એવું શિક્ષણ તેને આપવું જોઈએ. સારી રીતે દાંતણ કરીને દાંત સ્વચ્છ રાખવા, આંખો સારી રીતે ધોઈને સાફ રાખવી, નામ વધવા ન દેવા, વાળ સાફ રાખવા વગેરે બાબતો ઉપર બરાબર કાળજી રાખવી અને રખાવવી.

માળાપે પોતાના હાથલાથી પોતાના બાળકોને સર્વશક્તિમાન પ્રભુ ઉપર આરથા રાખનારા બનાવવાં. સૃષ્ટિમાં સર્વ સ્થળે પ્રભુ પૂર્ણપણે પ્રદર્શી રહ્યો છે, તે બતાવી બાળકોને તેમનું દર્શન કરાવવું. ઝાડનાં પાંદડાં, ફૂલની પાંખડીઓ વગેરેમાં જગન્નિયતા ઝળહળી રહેલો છે, તેનું જ્ઞાન કરાવી બાળકોને આસ્તિક બનાવવા.

પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કોલેજ,
અમદાવાદ. }

સાકરલાલ પુરુષોત્તમ શુક્લ
હૃડમાસ્તર, પ્રેક્ટિસિંગ સ્કૂલ

વીર આસો લીલ

ગુજરાતી ભાષામાં અભ્યાસ કરતા ગુજરાતી બાળકોને ગુર્જર ભૂમિના એક ગૌરવશાળી બીજ જાતિના એક વીરાત્માના વીરવતી કાંઈક વધુ ઝાંખી કરાવવા ખાતરજ તેમજ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં એ સંબંધી રહેલી અપૂર્ણતા પૂર્ણ કરવા ખાતરજ આ સચિસ્તર વીગતવાર સાચ બનેલી બીના દટલાક ઇતિહાસોના સરવાળે અત્રે રજુ કરવામાં આવી છે.

આજેથી લગભગ કેટલાંક વર્ષો પૂર્વ-ત્યારે આધુનિક અમદાવાદ શહેરનું અસ્તિત્વ પણ નહોતું, તે પહેલાં આજે જે ભાગમાં અમદાવાદ-શહેર વસ્યું છે તે ભાગમાં એક ઘાટું અને વિકટ જંગલ હતું. એ તો આપણે અમદાવાદ શહેરની ભૂગોળ અને ઇતિહાસ પરથી પણ કાંઈક જાણીએ છીએ.

ત્યારે ઉપર જણાવ્યા મુજબની વસ્તુચિત્રિ અત્રે હતી ત્યારે હાલ જે અસારવા ગામ છે ત્યાં ભીલ જાતિના લગભગ પચીસેક નાનાં નાનાં તાડપત્રથી છાએલાં ઝુંપડાં હતાં અને એ ઝુંપડાં પાસે સાબરમતી નદી વહેતી હતી, પછી જેમ જેમ અમદાવાદ વસ્યા પછી વસેલી વધવા લાગી તેમ તેમ અદમદશાહના હુકમથી બહામ્ગામથી વસવા આવેલા લોકો નદીના પટને પુરી પુરીને મકાનો બાંધતા લાગ્યા. ત્યારે અદમદશાહે અમદાવાદ વસાવ્યું ત્યારે એજ સાબરમતી નદી અસારવા ગામથી ખસી ખસીને અત્યારના માણેકચોક જાગરમાં વહતી હતી. ત્યાંથી પણ જેમજેમ વસેલી વધવા લાગી તેમ તેમ અત્યારે એલિસબ્રિજ પાસે સાબરમતીએ પોતાનું વહેણ કાયમ માટે જમાવ્યું છે.

કુદરતની કારીગીરી એ એક અજ્ઞાન વસ્તુ છે. જ્યાં જંગલ હોય ત્યાં વસેલી અને જ્યાં વસેલી હોય ત્યાં લાયકર જંગલ કે રણ બન્યાની વાતો આજે પણ આપણે ઇતિહાસ કે ભૂગોળમાં વાંચીએ છીએ.

હવે જે કેવળ અસારવા ગામ હતું તેને જંગલી લોકો આસા-પહીના નામથી ઓળખતા. આસા-પહી એ શબ્દજ્ઞ આપણને કાંઈક અર્થમયક જણાય છે. કેટલાક ઇતિહાસોમાં પણ આ મંત્રાંથી કાંઈ એકસ નિર્ણય નથી; પરંતુ મારા ધારવા મુજબ તથા કેટલીક લોકિકિત મુજબ “આસાપહી”નો અર્થ અને ઇતિહાસ નીચે મુજબ છે:—

આસાપહી.—	}	આસાપહી=આસા ભીલે પ્રતિષ્ઠા કરી રથાપન કરેલી
આસા=આસો		આશાપુરી માતા કે જ્યાં વર્ષમાં એક વખત સમગ્ર
પહી=ગામડું		ભીલ જાતિ આવતી અને આનાજની પહીઓ ગાતાને
આસાનું ગામડું		ચલાવતી. આજે પણ ત્યાં આશાપુરીનું મંદિર છે.

આસાપહીમાં વસતા ભીલ લોકો સાબરમતી નદીમાંથી માછલાં પકડી આલુઆલુના પ્રદેશોમાં વેચી પોતાનું મુજરાન ચલાવતા તેમજ નદીના ભાદામાં મકાઈ, શાક, ટેડી વગેરે પકવીને આ પચીસ ત્રીસ ઝુંપડાંમાં વસતી ભીલ જાતિ પોતાનું શુવન પસાર કરતી હતી.

આ જીર્ણોત્થાની ધરતુરિયતિ હતી ત્યારે ગુજરાતની રાજધાની પાટણમાં હતી. પાટણપતિ કર્ણરાજ તે અરસામાં સમગ્ર ગુજરાતના મહારાજા તરીકે રાજ્ય કરતા હતા અને - આમરવા પણ પાટણપતિના તાબે હતું. જેથી આવા સ્વર્ગીય જીવન માગનારી ભીલ જાતિ પર મહારાજા કર્ણરાજના કારભારી “ધરમસી ધોળાપીઆ”ની દષ્ટિ પડી, જેથી તેણે મહારાજા કર્ણરાજને સમગ્રની આસાપદ્ધીના આગેવાન એક “આસા” નામના ભીલને પાટણ જોડાવી સરકારી જમીન સ્વતંત્ર રીતે વાપર્યો સંજોગથી વાટાઘાટને અને તેને પુષ્કળ માર માર્યો અને એ આસાપદ્ધીના બાદની જમીન પર વિદોદીનો કર સદાને માટે નાખી દીધો અને જમીન સરકારને કબજે કરી આસાને કાઢી મૂક્યો.

કારભારીની સમક્ષ એ આસા ભીલે પોતાના પર નખાતી ગુલામીની જાહેરના જવાબમાં ઘણું કહ્યું, પરંતુ એ કારભારીની ફરતાનો અંત ન આવ્યો, જેથી પાટણના દરબારમાંથી આપમાન પામી એ ભવાનક ભીવરાંજ પાછો પોતાના ગામ આવ્યો અને પોતાના પર ગુજરેલી તમામ જીના જધા ભીલોને કહી સંભળાવી.

ઈશ્વરે બહેલી સ્વતંત્રતા પર પરતંત્રતાના દોર નખાતા જોઈ મધળી ભીલજાતિ કંકળી ઊઠી. છેવટે સર્વ ભીલાને પોતાના પક્ષમાં લઈ વિદોદીનો કર નહિ ભરવા માટે આસા ભીલે પાટણપતિને જાહેર કર્યું. જેથી પાટણપતિ કર્ણરાજના કંઠવાથી ધરમસી કારભારીએ સૈન્ય લઈ આસાપદ્ધીને ઘેરા ઘાલી ગિચારા એ ભીલોને પુષ્કળ માર માર્યો અને તે પાટણ રવાના થઈ ગયો.

ત્યારબાદ સમગ્ર ભીલોને એવર કરી પોતાની સ્વતંત્રતા પાછી મેળવવા માટે એ આસા ભીલે બહારવડું ખેડવાનો ચોકસ નિશ્ચય કર્યો. પ્રથમ ધોળાકાના એ કારભારી ધરમગીનું રાત્રીના વખતે તેના મકાનમાં પેસી ખુન કરી પોતાનું બહારવડું કર્ણરાજને જાહેર કર્યું અને પાટણની આજુબાજુ લૂંટો શરૂ કરી.

ત્યારે ભીલો ગુજરાતમાં મહાન લૂંટો ચલાવી ગામડાં બાળવા લાગ્યાં, ખુન ઉપર ખુન કરવા લાગ્યા અને ત્યારે બાજુ બધારે પ્રજા પર બેસીતમ જીલમ ગુજરવા લાગ્યો ત્યારે પાટણની તેમજ આજુબાજુની પ્રજા પોકાર પાડી ઊઠી. છેવટે - પ્રજાપોકારનો અવાજ પાટણપતિ કર્ણરાજના કાન સુધી પહોંચ્યો ત્યારે એ રંગમાં મશગુલ બનેલ ગુજરાતના નાયક બાને પાટણપતિ કર્ણરાજની આંખો ઉઘડી, અને એ હુંટકાટ કરતી હુંટારાની ટેળીનો નાશ કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા.

પરંતુ હવે એ પ્રથમનો આસો લીલ નહોતો. તેણે તો એ આસાપક્ષીમાં એક આશાપુરી દેવીનું નાનું સરખું દેવળ બાંધીને તમામ લીલ વાલિને માતાની સન્મુખ સોગન લેવડાવી એક અલ્લેહ સંઘળળ જમાવેલું હતું અને તેણે પોતાના પર ગુજરેલા બેસીતમ જોરજીલમનું નિકંદન કરવા તૈયારી કરી હતી. આસાની વીરદાક આખા ગુજરાતમાં માછ રહી હતી તે અરસામાં તેણે પ્રથમ પાટણપતિને જણાવી પ્રથમ ધોળકા ગામ ભાગી લાખોની ગિલ્કત મેળવી હતી. જેમ જેમ તે ધન મેળવવા લાગ્યો તેમ તેમ દૂર દૂરથી તેણે બીલોને બોલાવી આસાપક્ષીની સરહદમાં વસાવ્યા હતા.

જે આસાપક્ષીમાં ફક્ત પચીસ ઝુંપડીઓ હતી તેજ આસાપક્ષીમાં ધીમે ધીમે વધતાં પાંચસો બીલોનાં ઝુંપડા વસવાટ કરવા લાગ્યાં અને તમામ આસા લીલની સરદારી નીચે પોતાની મુક્તિ મેળવવા તનમન-ધનથી આસા લીલને વફાદાર બનવા લાગ્યા.

એવામાં એક દિવસનો યોગે પાટણપતિનો મહેસુલ ઉધરાવી જતો રાજબજનનો અધવચ આસા લીલે લૂટી લીધો અને એ ધનની મદદથી તેણે એક મોટો હવન આરંભ્યો અને પંચમહાલમાં વસતા બીલોને પણ આમંત્રણ આપી બોલાવ્યા.

ચોક્કસ દિવસ આવી પહોંચતાં એ નાના સરખા આસાપક્ષી ગામની પાદરે હજારો બીલો આવીને એકત્ર થયા. ધામધુમથી માતૃદેવી આશાપુરીનો હવન પૂર્ણ કર્યો અને નદીની વિશાળ જમિમાં લગભગ પચીસ હજાર બીલોએ લાતના જમણનો લાવો લીધો. હેવટે પંચમહાલના બીલોનો સરદાર લીલ પણ તેના પક્ષમાં બગી ગયો. તે આશા લીલને પોતાનો સરદાર માનવા લાગ્યો.

આ વખતે આશા લીલને બે મંતાન હતાં. એક પુત્ર અને એક પુત્રી. પુત્રનું નામ બાલાયયા અને પુત્રીનું નામ સુદેખ્યા હતું. પિતાએ ઉપાડેલા જંગમાં તે પણ મદદગાર હતાં.

બાલાયયા ફક્ત સોળ વર્ષનો હતો પણ આસા લીલનો જન્મજો હાથ હતો. પુત્રી સુદેખ્યા પણ ચૌદેક વર્ષની હોઈ ગયા હાથ બરાબર હતી. જેવો પિતા બળવાન હતો તેવાંજ તેનાં બાળકો પણ અતુલ બળવાન હતાં.

આસા લીલે આરંભેલા મુક્તિસંગ્રામમાં પંચમહાલ નિસ્તાના સરદાર લીલમનું બળ વધવાથી લીલગતિ ઘણી સબળ બની અને ચોતરફ હુંદકાટ કરવા લાગી.

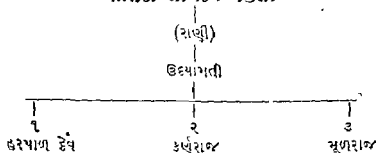
ન્યારે આસા ભીક્ષુનું બળ ઘણું વધી ગયું ત્યારે સઘળા પ્રગતના આર્તનાદનો પોકાર મહારાજ કર્ણરાજના કાન સુધી પહોંચ્યો. મહારાજ કર્ણરાજે પોતાના વડીલ બંધુ હરપાળદેવ કે જે એક સંન્યાસીનું સાત્ત્વિક જીવન ગાળી રહ્યા હતા તેમની પાસે જઈ તે સંબંધી તેમની સલાહ માગી. હરપાળદેવે કર્ણરાજને વિધેાદીનો કર નાખ્યા બદલ ઘણો દુપદો આપ્યો. જેથી કર્ણરાજ ત્યાંથી નિરાશ બની પોતાના દરબારમાં આવ્યો અને દત્તાત્રેય બની સિંહાસન પર બેઠો.

એવામાંજ એક સૈનિકે દોડી આવી મજબૂતનો હુંદાયા સંબંધીની હકીકત જાહેર કરી, જેથી હવે કર્ણરાજ ઘણોજ ગભરાઈ બેઠ્યો.

એક બાણ કર્ણરાજને મહારાણી મિનળદેવીની ચિંતા હતી અને બીજી બાણ આ ભયંકર હુંદારાની ચિંતા હતી. આ ઉભયચિંતામાં અત્યારે તે એક પાગલ જેવો વિદુવળ બનેલ હતો.

ગુજરાતના એ ઘેલા ગુર્જરપતિ કર્ણરાજનામાં કેટલી બધી ગેરસમજણ અને ઘેતરાજ હતી અથવા તેનામાં કેટલું ગાંડપણ હતું તે નીચેની એક સત્ય ખીનાથી વિદિત થશે:

સોલંકી ભીમદેવ પહેલો

મહારાજ ભીમદેવ ન્યારે વૃદ્ધ થયા ત્યારે તેમણે પોતાના વડીલપુત્ર હરપાળદેવને ગાદી સંભાળવાનું જણાવ્યું ત્યારે હરપાળદેવે ધનકાર કરી એક સાધુ જીવન ગુજારવાની પિતા પાસે આજ્ઞા માગી. મહારાજ ભીમદેવે તેને આજ્ઞા આપી. જેથી પોતે માયાનો ત્યાગ કરી પાટણની પાદરે એક મઠ સ્થાપી પોતાનું સાત્ત્વિક જીવન ગુજારવા માંડ્યું. તે પહેલાં તેમને એક પુત્ર થયેલ હતો. જેને પોતે કર્ણરાજને સુપ્રત કહ્યો હતો અને તે યોગ્ય ઉછરેલો થતાં સમગ્ર સૈન્યનો સેનાપતિ બન્યો હતો. તે રાજકાળમાં મહારાજ કર્ણરાજને પોતાના જમણા હાથ ગરોબર લેખાતો હતો. ન્યારે તે વીસ વર્ષનો થયો ત્યારે સેનાપતિપદ શોભાવેલો હતો.

હરપાળદેવે ગાદી ભોગવવાનો ઇન્કાર કર્યો, એટલે રાજગાદી કર્ણુ-
રાજને આવી. મહારાજા ભીમદેવ પોતાના નાના પુત્ર મૂળરાજને સાથે
લઈ દાશીમાં જઈ કાયમનું પવિત્ર જીવન ગાળવા લાગ્યા—છેવટે લાંબ
મરણ પામ્યા.

કર્ણુરાજ પોતાની માતા ઉદયામતીની સલાહ મુજબ ગુજરાતનું
રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો. એવામાં કર્ણુટક દેશના ચંદ્રપુર નાયકે એક નાના
રાજની પુત્રી દેવી મયણુદલાની તરવીર કર્ણુરાજના દરબારમાં પાઠવી. ચંદ્ર-
પુરના રાજવીએ પોતાની પુત્રીના શ્રીફળનો સ્વીકાર કરવા માટે કર્ણુરાજ
પાસે એક ચિત્રકારને મોકલ્યો. તે ચિત્રકારે મયણુદલાની આકર્ષક
તરવીર કર્ણુરાજને બતાવી. કર્ણુરાજે ચંદ્રપુરની રાજકુમારીના શ્રીફળનો
સ્વીકાર કર્યો. છેવટે તેની સાથે ખાંડાલમ્મ થયાં. મયણુદલા પાટણ આવી
અને તેણે અધુરાં રહેલ લગ્નની માગણી કરી.

મયણુદલાને રૂબરૂ જોવાથી કર્ણુરાજને કાંઈક શ્યામતા જણાઈ તેથી
રાણી તરીકે સ્વીકાર કરવા તેમજ અપૂર્ણ રહેલ લગ્નવિધિ પૂર્ણ કરવા
માટે ચોકખી ના પાડી. જ્યાં કર્ણુરાજની પ્રથમની નિઃસંતાન રાણી સુમિત્રા-
દેવીએ તથા રાજમાતા ઉદયામતીએ કર્ણુરાજને ધણો આગ્રહ કર્યો.
ત્યારે અધુર્ન રહેલ લગ્ન પૂર્ણ કર્યું, પણ મયણુદલાનું સુખ નહિ જોવાની
તેણે દ્રઢ પ્રતિજ્ઞા કરી. તેને એક એકાંત રાજમહેલમાં રાખવામાં આવી.

પોતાના દિરંગત પર દોષારોપણ કરી મહારાણી મયણુદલાએ કેટલાંક
વરસો આમ એકલવાયું જીવન પસાર કર્યું. છેવટે કર્ણુરાજની રખાત નર્તિકા
નમુંજલાની સુકિતથી એક દિવસે મયણુદલા અને કર્ણુરાજનો સ્નેહસંસાર
ઉત્તરવળી ગયો. મયણુદલાને અમૂલ્ય રતનસમ સિદ્ધરાજ જ્યોતિર્સિંહનો જન્મ
મયો. આમ કર્ણુરાજનો પિકટ શ્વસંસાર સુખરૂપ નીવડ્યો. કર્ણુરાજ દેવી
મયણુદલાને પોતાની પટરાણી તરીકે માનવા લાગ્યો.

આવા આનંદના પ્રસંગમાંજ સમરત ગુજરાતમાં આસા ભીલનો
ત્રાસ વર્તી રહેલો હતો. જ્યાં તેને શિક્ષા કરવા માટે અને તેની ભીલ
રાણાને પકડી તેનો નાશ કરવા માટે હવે એ ગુજરાતના નાયને વિચારો
આવવા લાગ્યા.

ખીજે દિવસે તેણે આલુઆજુના માડળિકા અને જાગીરદારને આમંત્રી
એક મોટા દરબાર ભર્યો. તેમાં આસા ભીલને જે કોઈ પકડી લાવે અગર
તેનો નાશ કરે તેને એક મોટી જાગીર આપવાનું જાહેર થયું.

દરબારમાં હાજર રહેલા સર્વ માંડળિકો અને જાગીરદારો એક બીજાના મુખ સામું જોવા લાગ્યા. કોઈએ પણ એ શરતનો સ્વીકાર કરી કાર્ય સિદ્ધિ માટે માથું ન ઉચક્યું. ત્યારે મહારાજ કર્ણરાજને ધમ્મીજ દીક્ષગીરી થઈ. ત્યારે કોઈએ પણ એ જોખમ ખેડવાની ઇચ્છા ન દર્શાવી ત્યારે મહારાજ કર્ણરાજની હાલત ઘણી ગંભીર બનવા લાગી. તેને જણાયું કે હવે ગુજરાતીઓના દેહોમાંથી વીરત્વ, સદાને માટે ચાલ્યું ગયું છે. ક્ષત્રીઓના શરીરમાંથી વીરતા નાશ પામી છે. મૃત્યુ હવે નક્કી બની છે.

મહારાજ કર્ણરાજની વીર હાલતો ત્યારે કોઈએ જાણ ન આપ્યો ત્યારે મહારાજને વિષત્તિમાંથી મુક્ત કરવા માટે પાટણના યુવાન સેનાપતિ દેવરાજસિંહે માથું ઉચક્યું અને મહારાજને નમન કરી 'આસા બીલ' નો સામનો કરવા ભર્યાદરબારમાં તેણે જોરથી પ્રતિજ્ઞા કરી. પોતે એકલો મહારાજની આસા લઈ પોતાના અખપર સ્વાર થઈ એકદમ પાટણથી આસાપટ્ટી તરફ રવાના થઈ ગયો.

આ બાજુ આસા બીલ પણ પોતાના જમણા હાથ બરાબર પંચ-મહાલના બીલ સરદાર બીલમ સાથે કર્ણરાજનો સામનો કરવાની ગુપ્ત મંત્રણા ચલાવી રહ્યો હતો. પોતાની આજુબાજુ આજે અસંખ્ય બીલો ઉભરાઈ રહ્યા છે. તે વખતે આસાપટ્ટીથી પાવાગઢ મુઘીના રાહોમાં બીલ જાતિ કીડીઓની માફક ઉભરાઈ રહી છે. મતલબ કે સર્વત્ર બીલ કોમ જોવામા આવતી હતી. તે વખતના લોકો એ પ્રદેશને બીલ પ્રદેશ તરીકે ઓળખતા હતા.

આસા બીલનો પુત્ર બાલાયયા અને પુત્રી સુદેખ્યા એ પણ એક મદદગારી પાત્રા હતાં. દિવસે વેશપલટો કરી તે પાટણમાં ફરતાં અને ખાનગી ખાતમી લાવી આસા બીલને જણાવતાં હતાં. અને જનસુસવિદ્યામાં પરિપૂર્ણ હતા. વળી તીર તત્તવારથી સારામાં સારું લઢી પણ જાણતાં હતાં. તેમજ સુદેખ્યાને ઘણાખરા બીલો એક દેવી તરીકે માનતા હતાં. બીલડીઓની મોટી મેદની ભરાતી. ત્યાં હંમેશાં સુદેખ્યાની એક વીરાંગના સમ પૂજા ચતી. બીલડીઓ જંગલમાંથી ફળફૂલ લાવી 'સુદેખ્યાના ચરણોમાં ચઢાવતી અને તેને પગે લાગતી.' સુદેખ્યાના શબ્દો પર હજારો બીલ અને બીલડીઓ મરવા તૈયાર હતા. આમ સુદેખ્યા પણ આસાધારણ શક્તિ ધરાવતી હતી.

આ તરફ પાટણથી પ્રતિજ્ઞા કરી પોતાના વિજયની આશાનાં રોનેરી સ્વપ્નાં સેવતો સેવતો પાટણનો નવયુવાન સેનાપતિ દેવરાજસિંહ પોતાના

આસાદ અશ્વને દોડાવતો દોડાવતો આસાપેલીની સરહદ તરફ આવતો હતો. આખા દિવસની સખત મુસાફરી તથા સૂર્યના પ્રખર અગ્નિજ્વરતા તાપથી તે અને તેનો અશ્વ બંને અતિશય પરિશ્રમથી થગિત થતી ગએલા હતા. એવામાં લગભગ પાંચેક પાગથાના સુમારે તે આસાપેલી ગામના પાદરે આવી પહોંચ્યો.

અકરણુ ૨ નું

દુઃખનું કારણ

(ગીતાંક ૫૪, ૨૬૬ થી ચાલુ)

ગીતામાં ભગવાન કૃષ્ણ કહે છે 'પોતે જ પોતાનો મિત્ર છે ને પોતે જ પોતાનો શત્રુ છે.' એ વાત તદ્દન સાચી છે. સામાન્ય રીતે માણસોનો ખ્યાલ એવો છે કે રોગ એ તો પરમાત્માએ દીધેલા શાપ છે, પણ એ ખાન્યતા ખોટી છે. પરમાત્માએ તો આપાપ વિશ્વ માટે અમુક નિયમો ઘડી રાખ્યા છે. એ નિયમો પ્રમાણે એનું તંત્ર અવિરત ચાલ્યા જ કરે છે. જેવું મેં કરે, એવું માણસ પામ્યા જ કરે છે. અકસ્માત સિવાયના બીજા ધા જ રોગનું કારણ માણસ પોતે છે. શરીરની અંદર એકલાં થએલાં ઝેર, ને કચરો અનેક માર્ગે બહાર કાઢી નાખવા માટે પ્રકૃતિમાતા રોગ ઉત્પન્ન છે અને એ કાર્ય સમાપ્ત થતાં રોગ પણ એની મેળે શાંત થઈ જાય છે. મહામુનિ આત્રેય પોતાનો શિષ્ય અગ્નિવેશને રોગનું કારણ સમવર્તા કહે છે "અર્થ, કર્મ અને કાલનો અતિયોગ, હીનયોગ ને મિથ્યાયોગ કહે. ૧ અસાત્તમેન્દ્રિયાર્થ સંયોગ. ૨ પ્રત્યાપરાધ, ૩ કાળ, રોગનાં કારણ છે. તિના મહાતાંકવની વાત આ પ્રકરણમાં ન કરીએ તો ઉપલા ગદન વાક્યનું હીકરણ એમ કરી શકાય કે માણસ 'અમંથમ' અને 'અસાન'થી જ ને નોતરે છે. ખૂબ જોડા કિતરી અવલોકન ને મનન કરીએ તો અઢી ૧૨ વર્ષ પર ઉચ્ચારાએલી આ વાત તદ્દન સાચી લાગશે; અને આત્મે વેગમાં બનીડ મેકડેડન વગેરે વિદ્વાનો પણ આ જ સત્ય ઉચ્ચારી રહ્યા છે.

નિરોગી રહેવામાં દર્વાઓ બહુ ઝાણો ભાગ ભજવે છે એને કવળા ઝો પર નહાનારો અને પ્રત્યાપરાધ ચાલુ રાખનાર સૌંચા સ્વાસ્થ્યની કદી ન સરખીયે નથી કરી શકતા એ વાત દરેક પોતાના મનમાં જડી વી બેઠેલો. કેટલાક સમર્થ વિદ્વાનોનું તો માનવું છે કે દવાઓથી તો

માનવજીવનને નુકસાન જ પહોંચે છે. આ વાત એક રીતે સાચી છે; પરંતુ સામાન્ય માણસો એ મહાસત્યને સમજી નથી શકતા, એટલે એમને દુઃખ-મુક્ત કરવા માટે, રોગમુક્ત કરવા માટે, ખીજા માર્ગ તરીકે દવાઓનો ઉપયોગ અનિવાર્ય થઈ પડે છે. આ વસ્તુનું સ્વસ્થ દરેકે બરાબર સમજી લેવું જોઈએ. એક માણસને લોહીવિકાર થયો તો તે મટાડવા માટે દવાઓનો ઉપયોગ કરવાથી કાયદો થાય, પરંતુ જે કારણોથી લોહીવિકાર થયો એ દૂર ન થાય, કુદરત અંદરનાં એર બહાર કાઢી નાખવા માટે જે પ્રયત્ન કરી રહી હોય તેમાં મદદ કરવામાં ન આવે તો દરદ ફરીફરીને થાય અને કોઈપણ સમર્થમાં સમર્થ દવા પણ કંઈ જ ન કરી શકે અને પછી વારે-વારે શરીરને દવાઓથી લાદવામાં આવે તો તેથી નુકસાન જ થાય;—ભયંકર નુકસાન થાય. માણસે તો એટલું જ કરવાનું છે કે કુદરત અંદરના મળાને જે રીતે બહાર કાઢવા મંથી રહી છે તે કાર્યમાં મદદ કરવી અને રોગ થવાના કારણને તુરંત જ દૂર કરવું. આયુર્વેદ કહે છે—**સંક્ષેપેન ક્રિયા-યોગો નિદાનપરિવર્તનમ્** ।

હવે વાંચકના મગજમાં એક શંકા એ સહેજે ઉદ્ભવશે કે આ વાત તમે સાચી કહી, સમજાઈ, પરંતુ તે તો વૈયક્તિક રોગ માટે; પરંતુ ચેપી રોગો, મહામારીઓ—પ્લેગ, કોલેરા, મેનિંગાઈટીસ, ટાઇફોઇડ—વગેરે રોગો માટે શું ? એમાં તો લક્ષલક્ષા તદુરસ્ત ને તગડાં માણસો પણ સપ-ઠાઈ જાય છે. તેમાંથી તો પ્રકૃતિની કૃપા હોય તે જ બચી શકે. આવા ભયંકર દરદો માટે આપણા આગવર્ગમાં ભારે અજ્ઞાન પ્રસરેલું છે. આ ભયંકર મહામારીઓ પણ જગતમાંથી વિજ્ઞતીય દ્રવ્ય દૂર કરવા માટે પ્રકૃતિએ આરંભેલું કાર્ય છે એ વસ્તુ ન ભુલાવી જોઈએ. એવાં દરદોના જંતુઓની શોધ થઈ છે પરંતુ તે પણ શરીર અંદરથી અને બહારથી સ્વસ્થ હોય, વિપદીન ને વિજ્ઞતીયદ્રવ્યહીન હોય તો કંઈ જ અસર ઉપ-જવી શકતાં નથી અને જે માણસના શરીરમાં નિર્માન્ય રક્ત વહે છે, જેના દોષ, ત્રિધાતુઓ ને સંસંધાતુઓ સમ છે તે ગમે તેવા ભારેમાં ભારે ચેપી રોગ સામે સફળતાથી ટકર ઝીલી શકે છે.

આયુર્વેદ સ્વસ્થતાની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે આપી છે:—

“સમદોષઃ સમાગ્નિઃ સમઘાતુમલક્રિયઃ ।

પ્રસન્નાત્મેન્દ્રિયમનાઃ સ્વસ્થ इत्यभिधीયते ॥

[સમદોષવાળો, સમ જ્વરાગ્નિવાળો ધાતુઓ અને મલક્રિયાઓની સમતાવાળો, આત્મા, ઇન્દ્રિયો અને મનની પ્રસન્નતાવાળો સ્વસ્થ કહેવાય છે.]

ઉપલો શ્લોક અત્યંત રહસ્યમય છે. આગળ ઉપર એકાદ પ્રકરણમાં એ વીગતથી સમગ્રવીણું; પરંતુ આ શ્લોકમાં, “આત્મા, ઇન્દ્રિયો અને મનની પ્રસન્નતા” એ શબ્દો બહુ મહત્વના છે. મન એ કંઈ શરીરથી અલગ વસ્તુ નથી. એ બધાનો અતુટ સંગ્રહ છે, એટલે શરીરની દુરસ્તી કે અદુરસ્તીની અસર મન પર થયા વગર રહેતી નથી. તેમ મનની અસર શરીર પર થાય જ છે. દા. ત. રોગી ને નળગાં માણસ ખૂબ ઉત્કેષાર્થ જાય છે, ક્રોધ કરે છે. તેજ પ્રમાણે જેને ખૂબ ક્રોધ થઈ આવ્યો હોય તેના શરીરની અંદર અનેક વિકૃતિઓ થઈ આવે છે. ક્રોધને તોવ આવે તો અન્યને કંપ થાય. અને ક્રોધિત થએલી સ્ત્રીનું ધાવણ તરતજ ઝેરી ખની જાય છે, અને એ ધાવણ જો બાળકના ધાવવામાં આવે તો તેને ખરાબ અસર થયા વગર રહેતી નથી.

આવાં માનસિક કારણો પણ આણુ હોય તોયે જો દવાઓ લેવામાં આવે તો કંઈજ અસર ન થાય, અને અસર ન થવાથી વધારે ને વધારે ઝેરી ને ઉત્કેષ દવાઓ આપવામાં આવે તો માણસની નૈસર્ગિક રોગપ્રતિકારક શક્તિઓ નાશ પામે અને છેવટે દવાઓના દાસ બનવું પડે અથવા તો મૃત્યુ આવે.

આગળ આવનાર અનેક પ્રકરણોનાં રોગોના ઉપાયો તરીકે અમે દવાઓ પણ આપી છે છતાં અહીં શરૂઆતમાં જ એક ચેતવણી આપી દેવી જોઈએ કે દવાનું ક્ષેત્ર બહુ પરિમિત છે—પરિમિતજ હોવું જોઈએ. રોગ મુક્ત થયા મારે-ફરીથી એ દરદ બીજા માર્ગે બીજું સ્વરૂપ લઈને ન આવે તે મારે તો પ્રકૃતિની મહાશક્તિઓ—જળ, તેજ, વાયુ, ઇત્યાદિની ઉપાસનાજ શ્રેયસ્કર છે, એજ સાચો માર્ગ છે,—વ્યક્તિની તેમ સંગત રાષ્ટ્રની દૃષ્ટિએ.

ખીછ એક મહત્વની વસ્તુ દરેક વાચકે એ યાદ રાખવી ધટે છે કે રોગ એક જ છે. જુદા જુદા રોગ દેખાય છે તે તો મગ કારણોનાં વિવિધ સ્વરૂપો છે. આ સત્ય બહુ લંબાણપૂર્વક આ નાનકડા પ્રકરણમાં વીગતવાર સમગ્રવણું મુસ્કેલ છે; પરંતુ એ વિશે વધારે બાણુવાની જિજ્ઞાસા રાખનારે હુઈકુહણે નામના જર્મન લેખકનું “અભિનવ ચિકિત્સાપદ્ધતિ” નામનું પુસ્તક જરૂર પાંચવું. આયુર્વેદ પણ એ જ વસ્તુ અન્ય શબ્દોમાં જણાવે છે. એ કહે છે, “અથ જ રોગોનું એકજ કારણ છે અને તે કૃપિત થએલા મળ-વાત, પિત્ત, કફ.” અને તેથી તે કહે છે, “રોગનાં બધાં નામો ને તેમની અટપટતા ન જાણનારે મઝરાવું નહિ. કંઈ અથ જ ચિકારોનાં નામો ન પાડી શકાય.” અત્રે સામાન્ય પ્રગતને પણ નિર્ભય રહેવા જણાવીએ

છીએ. રોગોથી દબાઈ ન જતા. પ્રકૃતિએ પોતાની ફરજ આદરવા, અંદરના મજાને પકવી વિવિધ માર્ગે બહાર કાઢવા રોગ પેદા કર્યો છે. આપણે પ્રકૃતિના કાર્યની સામે નથી થવાનું, પણ એના કાર્યમાં મદદ કરવાની છે.

વૈદ્ય શિવશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ

પૂર્વ પશ્ચિમનો પ્રવાસ

આજકાલ પૂર્વની પ્રગતિ પર પશ્ચિમની પ્રગતિનું પ્રભુત્વ જણાય છે. તે પ્રભુત્વનાં કારણો જાતે જઈ શોધવા, તેમનાં કાર્યો નજરે નિહાળવા અને છેલ્લામાં છેલ્લી દબાઈ ચાલતી ઉત્તમ કેળવણીની સંસ્થાઓ જેવા- લાંબા સમયથી સ્વપ્ના સેવતા હતા તે પાછલા પાંચ માસમાં પ્રભુકૃપાથી પૂર્ણ થયાં. ભૂતકાળમાં પૂર્વની પ્રગતિએ પશ્ચિમની પ્રગતિ પર ધાર્મિકવૃત્તિથી પ્રભાવ પાડેલો છે. તેનો બદલો પશ્ચિમની પ્રગતિ આજે વ્યાજ સાથે વાળી આપે છે. તે બાળક કોઈપણ નિષ્પક્ષપાતી વિચારકને સ્પષ્ટ સમજાશે.

યુરોપની કેળવણીની સંસ્થાઓ, સંપ્રદાયો અને અનેક બહેરસંસ્થાઓ ઉપરાંત તે પ્રગતિ કર્તવ્યભાવના, ઉદ્યોગી પ્રકૃતિ અને વ્યવસાયશક્તિ જેવાં તે પ્રગતિ ઉત્તરિ સકારણ છે તે સહજ સમજાય છે. એ પ્રગતિમાં આ ઉપરાંત બીજા પણ અનેક સદ્ગુણો છે: જેવાકે નમ્રતા, સભ્યતા, નિયમિતતા, પ્રમાણિકતા, સહનશીલતા, કૃતસતતા અને ઉદારતા વગેરે કે જેનો મને પ્રત્યક્ષ પરિચય થયો છે; તે પ્રગતિઓમાં પણ ધાર્મિક, સાંસારિક તેમજ રાજકીય વિષયોમાં અનેક મતભેદ છે છતાં તેમનામાં ઐક્યભાવના અમર રહેલી છે.

મારા પાંચ માસના પ્રવાસનો ધણો વખત મેં છગ્ગડમાં ગાળ્યો છે; છતાં જે થોડો વખત મળ્યો તેમાં યુરોપના બીજા દેશોનાં જાણીતાં શહેરોની મુલાકાત લીધી અને જે જોયું તે સંઘર્ષીના આલેખમાંથી વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો અને કેળવણીના વિષય સાથે સંઘર્ષ ધરાવતા રાજ્ય વગને કંઈક ઉપયોગી બાળક મળી આવશે.

'દેશ તેવો વેશ.' સોળમી ઓગસ્ટની સવારે પાશ્ચાલ સંસ્કૃતિનો સંપૂર્ણ સ્વાંગ સળ્યો. સામે પ્રતિબિંબ પડ્યું, તે જેતાં શરમાંથો, મુંઝાથો અને અને પુરો પરતાથો. કેનિઆ કોલોનીના કેળવણીખાતાના પ્રતિનિધિ તરીકે તેમજ ઍલ્ફીદીનાના વિશાળ હાઈસ્કૂલના સ્ટાફની પ્રતિષ્ઠાની દૃષ્ટિએ મારે પશ્ચિમની રંગભૂમિ ઉપર પગ મૂકવાનો હતો. વળી 'જેવો દેશ તેવો વેશ' સંઘર્ષો એવો પ્રિન્સિપાલ મિ. ડોલ્ટનને આગ્રહ હતો; એટલે મંડલી "મનુંગુ" થયા વિના મારે છુટકોજ નહોતો.

વહાલાનો વિયોગ કરાવી અને સાથીઓનો સાથ છોડાની ક્રાન્સની સ્ટીમર એન્જીનમાં મને મોખ્યાસાથી માર્સેઈસ તરફ લઈ ચાલી. મોખ્યાસાનાં મંદાલયો દૃષ્ટિથી દૂર થવા લાગ્યાં; એટલે ઉતાડની આંખ ઉત્તર તરફ વળી અને એક આલીશાન મકાન પર ટરી. એ આલીશાન મકાન તેજ આપણી અલીદીના વિશ્રામ હાસકૂલ. સરસ્વતી મંદિરનું એ લવ્યભુવન સ્વર્ગરથ શેઠ અખ્લુલરમુલની ઉદારતાનું લાન કરાવે છે.

પાણીમાં પહેલા પાંચ દિવસ, સાંજના છ વાગે ખાવાનો વખત થયો, એટલે ખાવાના ઓરડામાં દરેકની સામે પાંચપાંચ રકાળી ગોઠવવામાં આવી. ડાંખી બાજુએ ટીમાં ઘાલેલો રૂમાલ, જમણી બાજુએ બ્રેડ, બટર અને વાઈનની બોટલ, સાથે બરફની ડોલ, સામે કાચા શાકની કચુંબર, મરી, મીઠું, રાઈ, સરકો અને ઓલીવ ઓઈલ, એટલી વસ્તુઓ રોજની રસોઈની ચીજો ટેબલ ઉપર ગોઠવેલી જોઈએ.

સૌથી પહેલાં શાકભાજીનું આવે. સુપ એટલે આપણું ઓસામણ. મરીમીઠું નાખી જોઈએ તો ઓર. સ્વાદ આવે. સાથે બ્રેડ લઈ ખાઈએ તો દાળરાંદીની ગરજ સારે. બીજી રકાળી માસાહારની હોય છે, પરંતુ જે શાકાહારી માગણી કરે તો તેને માટે ભાંત અને તજેહું શાક મળે. ક્રાન્સના લોકો ઘણો ખોરાક તજાને તૈયાર કરે છે. ખ્રિષ્ટીયો ખાશીને ખનાવે છે: જ્યારે જર્મનોનું જમણુ જુદીજ ગતની ભાત પાડે છે. તે બાબત તેમની સ્ટીમરોમાં મુસાફરી દરીને તથા તેમના દેશોમાં જતે જર્મને અનુભવી. ત્રીજી રકાળી વનસ્પતિ આહારની બધાને માટે આવે છે, એથી રકાળી પાછી માંસાહારની હોય છે; પરંતુ તેને બદલે શાકાહારી બ્રેડ, બટર, કટોળ, ભાત અને શાક વગેરે મેળવી શકે છે. પાચળી મિદાઈ અને ડબ્બાબંધ ઓરાકની હોય છે.

છેવટે ચીઝ, બિસ્કીટ, બ્રેડ, આઈસક્રીમ, તાજાં ફળ તથા કોફી અને ચા પુરાં પાડે છે. સવારના. નાસ્તામાં બ્રેડ, બટર, ચા, કોફી વગેરે આવે છે. બપોરે લંચમાં પણ લગભગ સવારના જેટલીજ અને તેવા પ્રકારની વાનીઓ પીરસાય છે. ચાર વાગે ચા સાથે પણ બ્રેડ, બટર અને બિસ્કીટ હોય છે. ક્રાન્સમાં તેની સ્ટીમરમાં તેમજ તેની કોલોનીમાં રંગ-લેટ દેખાતો નથી. આફ્રિકન, એશિયન અને યુરોપીયન સૌને સમાન ગણવામાં આવે છે તે બાબત જતે અનુભવી તથા મોરીશિયસના એક હિંદી વેપારી શેઠ ઇસ્માઈલભાઈ તરફથી સાંભળ્યું.

મુંગઢ અને મોખ્યાસા વચ્ચે આવતી બી. આ. ઇ. કંપનીની સ્ટીમરોના બીજા વર્ગમાં જેટલી સગવડ હોય છે તે કરતાં પણ કેટલીક

બાબતોમાં વિશેષ સગવડ ફ્રાન્સ, જર્મન અને ઓરિએન્ટલ લાઇનની સ્ટી-મરેન્ટા ત્રીજા વર્ગમાં હોય છે. ઓરિએન્ટલ લાઇનની જે સ્ટીમરો ઈંગ્લેન્ડ અને ઓસ્ટ્રેલિયા વચ્ચે દોડે છે, તેમાં તો ફક્ત બેજ વર્ગ હોય છે. એક પહેલો વર્ગ અને બીજો વર્ગ. ત્રીજા વર્ગની સગવડ એટલી બધી ઉત્તમ છે કે કેટલીક બાબતમાં પહેલા વર્ગ કરતાં પણ વિશેષ મજા પડે છે. નંપરથી કોલંબો સુધી ઓરિએન્ટલ લાઇનમાં ત્રણ આઠવાડીયાં મુસાફરી કરી. તેનાં મીઠા સંસ્મરણો લખ્યો તાજાં છે.

એડન આવડું—ગોઆસાથી એડન સુધીના પહેલાં પાંચ દિવસ સૌની સાથે હળવામળવામાં, જોળખાણો કરવામાં, દેશદેશના અનુભવો સાંભળવામાં અને આનંદથી વતો કરવામાં વીતાવ્યા.

૨૧ મી ઓગસ્ટના આસરે અગિયાર વાગે અમારી આગખોટ એડન આવી પહોંચી. દૂર દરીઆમાંથી દેખાતા એડનના મોટા “કુંગર દરથી રળિઆમણા પણ પાસે જઈએ તો ગિલામણા” એ કહેવતને જુદી પાડે છે. જુખરા લાલ રંગની, ઝાડપાન વિનાની અને આંખને અપ્રિય લાગે તેવી જુદી જુદી તથા નાની કુંગરીઓનાં દ્રશ્ય દરથી દષ્ટિગોચર થાય છે, પરંતુ પાસે જતાં દરીઆકિનારે ખાંચેલા બંગલા અને બજારને લીધે કંઈક રમ્ય લાગે છે. એડન જે કે એક અગત્યનું બંદર છે છતાં તે મુંબઈ કે મોઆસા જેવું જણાતું નથી. આગખોટ દરીઆમાં દૂર લંગરાય છે. એડન એ પૂર્વ અને પશ્ચિમના દેશો વચ્ચે દરીઆઈ માર્ગનું મધ્ય બંદર હોવાથી અસંખ્ય આગખોટો આવતી જતી અને લંગરાએલી હોય છે. કુંગરીઓ ઉપર લસકરી દષ્ટિએ બાધેલા નાના નાના દિલ્લા દેખાય છે. આગખોટમાંથી એડન જવા મોટરખોટ મળે છે જેની આઠ આના ટિકિટ હોય છે. બ્રિટિશ વ્યવસ્થા જરા ખર્ચાળ જણાય ખરી, પરંતુ વ્યવહાર દષ્ટિએ તે સગવડભરી છે. એડનની પોલિસ ટુનિઆની પોલિસ જેવી ચાક્કા અને દૃઢ જણાતી નથી. બાળકો અને ઘરડાઓમાંથી ભરતી થતી લાગે છે. યુનિફોર્મ પણ આકર્ષક નથી. નમ્રતા અને વિવેકમાં કંઈક ટુનિઆ કરતાં વધે.

એડન એ આપણા ઓશિઆઈડનું બંદર છે. ઓશિઆના કોઈપણ બંદરે પગ મૂકતાં જાણે આપણા વતન નજીક આવ્યા હોઈએ એવું લાન થાય છે. એડનની વસ્તીમાં સઘળી પ્રમ્તનો સંભુમેળો માલમ પડે છે. ત્યાંના મજૂરો બધી પ્રમ્તના સહવાસમાં આવતા હોવાથી ઘણી ભાષાઓ જાણે છે. જેવો માણસ જુઓ તેવી ભાષા બોલવાનું શરૂ કરે છે; છતાં હિંદી ભાષા જાણે કે રાષ્ટ્રભાષા સામાન્ય ભાષા હોય એમ જણાઈ આવે છે. નાણું પણ હિંદી રૂપિયા, આનાનું ચાલે છે. આ ઉપરથી એડન એ

જાણે હિંદનું એક વસાહતી સાંસ્થાનિક શહેર હોય એવોજ ભાસ થાય છે. હતું પણ તેમ, હજુએ છે એમ, પરંતુ ભવિષ્યમાં એ સ્થિતિ રહેશે કે કેમ એ શંકા છે. સને ૧૮૩૯ માં એડનનો કબજો મેળેર. એલીએ જોખ્ખે ગવર્મેન્ટ તરફથી મેળખ્યો. તે પહેલાં તે સુએઝનાં સુલ્તાનના તાબે હતું. કેટલાએ સૈફા પહેલાં હિંદીઓએ લાં વસવાટ કર્યો હતો અને વેપાર વધાર્યો હતો. એડન હિંદના નાણાધીજ આગ્રાદ બન્યું છે, અને તેથી હજુ સુધી હિંદી સરકારના અંકુશ નીચે છે. એડનનો વિસ્તાર આસરે ત્રીસ ચોરસ માઇલ છે, અને વસ્તી ૫૫ હજારની છે. તે પૈકી પાંચ હજાર હિંદી છે. વેપાર હિંદીઓને હાય છે.

એડન ચાર ભાગમાં વહેંચાયેલું છે: (૧) ખંદર નજીકનો લતો. લાં પાશ્ચાત્ય દબની પેટીઓ, એન્જિનસિઓ અને મોટી મોટી ઓફિસો છે. (૨) દરીઆ કિનારા પાસે યુરોપીયન લતો, (૩) એડનકેમ્પ અને ઇન્ડિયન લતો જે કેટર કહેવાય છે. કેટર એટલે જ્વાળામુખી પર્વતનું મુખ. આપણી હિંદી વસ્તી જ્વાળામુખી પર્વતના મુખમાં વસી છે. બીનરમાં રહેલી બેદી ગરમી ક્યારે એ વસ્તીને ભરમીભૂત કરશે એ ભગવાને વિના કાણ જાણે? પ્રભુ બચાવે. (૪) શેખ ઓસ્માન ઓસીસનો ફળદ્રુપ ભાગ કે જ્યાંથી પીવાનું પાણી તથા ફળફૂલ અને શાકભાજી પુરું પાડવામાં આવે છે, એ લીલોતરીવાળો રણકીપ એડનથી આઠ માઇલ દૂર છે. ત્યાં જુનું આરબ ગામ છે.

સગાંવહાલાંનું જીવનચરિત્ર

ઉપલાં ઘોરણોમાં ધણાંએ જાળકો પોતાના સગાંવહાલાં જેવાં કે બાઈ, બેન, માતાપિતા, મિત્ર વગેરેનું જીવનચરિત્ર પોતાના શબ્દોમાં સમજાવે પ્રમાણે લખી લાવે અને તેમાંના કેટલાક નમુના મોકલી આપવામાં આવે તો તે ઉપરથી જાણવાનું ઠીક થઈ પડશે. શિક્ષકોએ કંઈજ હકીકત કહેવાની ન હોય, તેમજ બીજાઓ પાસેથી પણ હકીકત મેળવવાની ન હોય. પોતાની જ જાણ પ્રમાણેની હકીકત હોવી જોઈએ. તેમને થોડાક દિવસ વિચાર માટે આપવાને પાંચો હોઈ શકે નહિ. વિદ્યાર્થીઓએ અંદર અંદર પણ પૂછવાનું ન હોય, એકી વખતે એકજ જીવનચરિત્ર લખી લાવે. આંશ રાખવામાં આવે છે કે શિક્ષક તે પ્રમાણે કરશે. જુદી જુદી જાતના નમુના મોકલી આપશે. નિશાળ દીક્રાં એકેકે નમુનો બસ થઈ પડશે. દરેક નિશાળમાંથી નમુનો આવવો જોઈએ તેમ કાંઈ નથી પરંતુ જે નિશાળમાંથી તેવા નમુના આવે તો તે ધણા હોવા જોઈએ નહિ.

પાઠ્યપુસ્તક, ધનામ અને લાયઝેરી માટે સરકારી ખાતા તરફથી મંજૂર થએલાં પુસ્તકોની યાદી

પુસ્તકનું નામ	અન્યકર્તા	પ્રગટકર્તા (ડેકાલુ સહિત)	કિંમત રૂ. આ. પા.	શા માટે મંજૂરી આપવામાં આવી છે.
૧. આરોગ્ય દીપક (સને ૧૯૩૪ ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. એસ. એસ. પરમાર અને મિ. એમ. જી. ગીમા.	મેસર્સ એસ. બી. શાહ એન્ડ કો. પાનકોરનાકા, અમદાવાદ.	૦-૧૨-૦	પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શૃલોમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે.
૨. હિંદો નવો પ્રતિહાસ રાજ્ય-વંશારણ્ય સાથે (સને ૧૯૩૪ ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. એમ. કે. પટેલ.	મિ. મોતીભાઈ ખુશાલભાઈ પટેલ, સુપરવાઈઝર, ડિરેક્ટર શૃલભોડ-એડા, નડિઆદ.	૦-૧૨-૦	"
૩. સાહિત્યરત્ન લાગ ૨ (સને ૧૯૩૪ ની સુધારેલી ૧૪ મી આવૃત્તિ)	મિ. આર્થ. પી. ખાનસાહેબ મિ. નરહરિલાલ ડી. અને મિ. આર. એન. વઢીલ.	મિ. આર્થ. પી. ખાનસાહેબ, ગોપીપુરા, સુરત.	૦-૧૪-૦	માધ્યમિક શૃલોમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે.
૪. સરળ ભૂગોળમાળા મણ્ડોલી-હિંદુસ્તાન (સને ૧૯૩૪ ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. એમ. દોશી.	મિ. ડી. એમ. દોશી, ગવર્મેન્ટ હાઈશૃલ, નડિઆદ.	૦-૫-૦	પ્રાથમિક શૃલોમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે.
૫. સિધ્ધતા નવો પ્રતિહાસ (સને ૧૯૩૪ ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. એ. એચ. લંબુ અને મિ. ડી. કે. ભટ્ટ.	મિ. એ. એચ. લંબુ, અમરાઇ રોડ, રામનગ, કરાંચી.	૦-૬-૦	"
૬. સરળ સ્થિતિનીશૃલ્ય	મિ. એમ. એમ. દિવેલી.	મેસર્સ મંગળદાસ એન્ડ સન્સ, ભાગાતળાવ, સુરત.	૦-૧૨-૦	પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શૃલો અને ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટિટ્યુશનોમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે.
૭. પૃથ્વીનો સંક્ષિપ્ત પરિચય	મિ. પી. બે. અંબાણી.	મેસર્સ ભેચર મેથલ એન્ડ સન્સ, પુરાનગર, રાજકોટ.	૧-૦-૦	"

૮૧ નવનવી વાતો (સને ૧૯૩૪ની) મિ. ને. ડી. ખંધાડીયા.	૧૧ જનરલ બુક ડેપો, ૧૧૬, પ્રિન્સેસ રોડ, મુંબઈ ૨.	૧-૦-૦-૦	પ્રાથમિક અને માધ્યમિક
૮૨ બીજી આયુષી			સ્કૂલ અને ટ્રેનિંગ પ્રિન્સિપલ્સ સુશનોમાં વિદ્યાર્થીઓની લાયજેરી તરીકે.
૮૩ અગ્નિસ લખખણ (સને ૧૯૩૪ની પહેલી આયુષી)	”	૧-૪-૦-૦	”
૮૪ ઉત્તરિનો માર્ગ યાને ગોશ્વર્ધન મિ. સી. જી. જોશી.	મિ. ને. ડી. ખંધાડીયા, વસોબુવન, ત્રીજી ખેતવાડી, લેકન, મુંબઈ ૪.	૨-૦-૦-૦	”
૮૫ રાસ મંદાકિની (સને ૧૯૩૪ની પહેલી આયુષી)	મિ. ચંદ્રશંકર ગૌરીશંકર જોશી વરતેજ, બી. એસ રેલ્વે. અંદકાન્તા એમ. ઓ.આ. ભાવનગર, ભાવનગર હાઉસ, રાજકોટ.	૦-૫-૦-૦	હોકરીઓની પ્રાથમિક સ્કૂલ અને સ્ત્રીઓની ટ્રેનિંગ પ્રિન્સિપલ્સ સુશનોમાં વિદ્યાર્થીઓની લાયજેરી માટે.
૮૬ પારસી લક્ષ, ગીતા, ગરબા વગેરે	...	૦-૬-૦-૦	પ્રાથમિક સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ પ્રિન્સિપલ્સ સુશનોમાં વિદ્યાર્થીઓની લાયજેરી માટે.
૮૭ સામાજિક વાતો	”	૦-૫-૦-૦	”
૮૮ અકસ્માત અને તાત્કાલિક ઉપાયો	મિ. એચ. એ. દેસાઈ.	૦-૪-૦-૦	”
૮૯ અવધાર	મિ. ડી. ડી. શાહ.	૦-૬-૦-૦	”
૯૦ સ્ત્રીહૃદય	કિર્તિદાનેન દીવાનજી	૦-૩-૦-૦	”

૪૯૨૦૬૩૨ સાવજદાસ અને બીજી વતી	"	"	૦-૨-૦	પ્રાયમિક સ્કૂલોમાં વિદ્યાર્થીઓની લાયજેરી માટે.
પંચાંગોળી (સને ૧૯૩૪ નીમિ. વસંત નાયક.	"	મિ. વસંત નાયક, મ્યુનિસિપલ આલમદિર, અમદાવાદ.	૦-૨-૦	"
પહેલી આવૃત્તિ)				
પંચમહાત્મા કંબોરનાં આધ્યાત્મિક મિ. વી. એમ. શાહ.		મિ. શકરાભાઈ મોતીલાલ શાહ, ૪ વાટકોપર, મુંબઈ.	૧-૪-૦	પ્રાયમિક સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટિટ્યુશનોમાં ટીચર્સ લાયજેરી માટે.
પદો (સને ૧૯૩૨ ની ત્રીજી આવૃત્તિ)				"
પરશિક્ષક અને શાળા, (સને ૧૯૩૪ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. એમ. એચ. ચોકશી.	મિ. એમ. એચ. ચોકશી, રીટાયર્ડ હુકમસ્તર. પી. આર. ટ્રેનિંગ કોલેજ ફોરમેન, અમદાવાદ.	૧-૪-૦	"

ટીપ્સ:—નવયુગ વાંચનમાળાની સને ૧૯૩૫ ની સસ્તી આવૃત્તિ વંળી મંજુર થઈ છે, તેની કિંમત નીચે મુજબ છે:—

૧ નવયુગ વાંચનમાળા આજપોથી ભાગ ૧	૨. ૦-૨-૬
૨ " " " ૨	૦-૧-૩
૩ " " " ૩ પુસ્તક ૧	૦-૨-૬
૪ " " " ૪ " ૨	૦-૪-૦
૫ " " " ૫ " ૩	૦-૪-૬
૬ " " " ૬ " ૪	૦-૬-૦

(અંગ્રેજીમાં સહી) એન. એ. કાદરી

ફોર એજ્યુ. ઇન્સ. ઉ. ભા.

(ઉ. ભા.ના મે. એજ્યુ. ઇન્સ. સાહેબના તા. ૧૧-૬-૩૫ ના પત્ર નં. ૨૪૫૯માં ફરેલી મુજબાનુસાર.)

સ્ત્રીશક્તિ મંજુર થએલું અઠવાડિક છે,

તેથી

અમદાવાદ મ્યુનિ. સ્કૂલબોર્ડ	તેની	૧૭	નકલ લે છે.
ભરૂચ જિલ્લા સ્કૂલબોર્ડ	„	૧૦	નકલ મંગાવે છે.
ભુનાગઢ વિદ્યાધિકારી સાહેબ	„	૧૦	નકલ મંગાવે છે.
નડિયાદ મ્યુ. સ્કૂલબોર્ડ	„	૪	નકલ મંગાવે છે.
સુરત જિ. સ્કૂલબોર્ડ	„	૧૧	નકલ મંગાવે છે.

—: આપ પણ આપની કન્યાશાળા માટે મંગાવો :—

વાર્ષિક લવાજમ રૂા. ૫૭

નમુનો મંદ્રત

સ્ત્રી સાહિત્ય મંદિર, સુરત

ઈતર વાચન

સુરતના એડમિનિઁ ઓફિસર સાહેબે સ્ત્રીસાહિત્ય મંદિર સુરતની નીચેની ચોપડીઓ નિશાળોમાં ઈતર વાચન તરીકે ચલાવવા પસંદ કરી છે.

વાતનું વતેસર કિં. ૦-૧-૦ કન્યાશાળા ધોરણ ૩ થું.

લીલીની આત્મકથા ૦-૩-૦ કન્યાશાળા ધો. ૪ થું.

ખલિદાન ૦-૫-૦ છોકરા તથા છોકરીઓનું ધો. ૫ થું.

ગૃહવ્યવસ્થાની વાતો ૦-૬-૦ કન્યાશાળા ધો. ૬ થું

ખીલત વિદ્યાધિકારીઓ, એડ. ઓફિસર વગેરે સાહેબો તે પ્રમાણે કેરે એવી લલામણુ છે.

સ્ત્રી સાહિત્ય મંદિર, સુરત

ગાંધીજી -

તા. ૧લી નવેમ્બરથી

કોઈપણ બુકસેલર પાસેથી

માગી લો.

ગુજરાવાળા ગુજરાતી કોપિબુક નં. ૧ થી ૫

દરેકની કિંમત ૧ આનો.

એકઆના ગુજરાતી કોપિબુક નં. ૧ થી ૫

દરેકનો કિંમત ૧ આનો.

એકસામટી ખરીદનારને સાફ કમિશન મળશે:

કિંમત સંબંધી કંઈ પણ ફેરફાર હોય તો

નીચે બતાવેલા સરનામે લખો.

ધી ગુજરાત ઓરિએન્ટલ બુકડીપો,

ગાંધીરોડ, રતનપોળને નાકે,

અમદાવાદ.

લેખનકળા-કોપિયુક

પાછળ અક્ષરો કૂટે નહિ તેવા ઉત્તમ કાગળ પર છાપેલી
૨૪ પાનાં છતાં કિંમત હોઠ આનો

કેળવણીખાતાઓ મંજુર કરેલી, શિક્ષકવર્ગમાં માન્ય
થએલી અને વિદ્યાર્થીઓને વિભૂષિત થતી અમારી
લેખનકળા કોપિયુકો માટે આજેજ લખો.

કેળવણીખાતાઓ મંજુર કરેલી

લેખનકળા-કોપિયુક

માધ્યમિક શાળા માટે

નંબર ૧ થી ૩

કિંમત હોઠ આનો

ખાતાઓ મંજુર કરેલો

દેશીહિસાબ ભાગ પહેલો.

૪૮ પાનાં છતાં

કિંમત હોઠ આનો

દેશીહિસાબને નામે આજકાલ રાફડો ફાટી નીકળ્યો છે
માટે બીજા ખરીદ કરો તે પહેલાં મંજુર કરેલા માગશો
તો આપની ખાત્રી થશે.

એન. ડી. મહેતા એન્ડ કું,
નં. ૩૬૭ કાલળાદેવી રોડ-મુંબઈ ૨.

શાળાપત્ર સંબંધી સૂચના

- ૧ પત્ર સંબંધી લખાણ એડિટર તરફ મોકલવું. છાપવા મોકલવાનું લખાણ કાગળની એક ખાતુએ ચોકખે અક્ષરે લખવું. જે છાપવા યોગ્ય લાગશે તેો છપાશે, અને પસંદ નહિ કરેલા લેખ ટિકિટ મોકલી હશે તેો યાછા મોકલવામાં આવશે. યોગ્ય ચર્ચાપત્રને પણ સ્થાન મળશે.
- ૨ લવાજમ—વરસ એકનો રૂ. ૧-૮-૦ ટપાલ ખર્ચ સાથે અગાઉથી. છુટક અકના રૂ. ૦-૨-૯ પોસ્ટેજ સાથે
- ૩ શાળાપત્રમાં આપેલી ખાનગી જાહેરખબરોમાં જણાવેલી ચોપડીઓ ખાતાએ મંજૂર કરેલીજ હોય એમ હમેશ હોતુ નથી. માટે દરેકને મંજૂર કરેલી તરીકે ગણવી નહિ.
- ૪ આ પત્ર સાથે કોઈપણ હેડખીલ વહેચવામાં આવશે નહિ.
- ૫ જે ગ્રાહકો પાસે સને ૧૯૩૪ અને ૧૯૩૫ની સાલના લવાજમના પૈસા મોકલવાના બાકી રહ્યા હોય તેમણે બનતી તાકીદ મોકલી આપવા નહિતો આવતો અક વી. પી. થી મોકલવામાં આવશે.

પુસ્તક ૭૮] [અંક ૯

Registered

No. B. 43.

સપ્ટેમ્બર સને ૧૯૩૫

ગુજરાત

શ્રીમિત્ર

તંત્રી,
એચ. ડી. ઘોઘાડી, બી.એ., એમ. ડી. બી. ડી.

અનુક્રમણિકા

ક્રમ નંબર	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	સ્કાઉટ પ્રવૃત્તિ ...	૩૪૧
૨	બાળવૃક્ષ તાલીમ ...	૩૪૨
૩	ખોવાએલી નગરી ...	૩૪૭
૪	વીર આસો બીલ ...	૩૫૩
૫	હિંદના ઇતિહાસના યુગો ...	૩૫૮
૬	પૂર્વ પશ્ચિમનો પ્રવાસ ...	૩૬૧
૭	આંખની સંભાળ ...	૩૬૭
૮	અંગકસરત અને તેની અગત્ય ...	૩૭૧
૯	બંધકોશ ...	૩૭૪
૧૦	મનુષ્ય જીવનના આદર્શ ...	૩૭૬
૧૧	ફૂલ (કવિતા) ...	૩૭૭
૧૨	રહેટ (કવિતા) ...	૩૭૮
૧૩	અજબ જેવી વાત (કવિતા)...	૩૭૮
૧૪	સાંપ તા. ગોધરાની વિક્રમસેનાએ બચાવેલી સેવા ...	૩૭૯
૧૫	મહેરખબર ...	૩૭૯
૧૬	મુંબઈ ઇલાકાની ઉર્દુ શાળાઓ માટે મંજુર થયેલાં પુસ્તકોની યાદી ...	૩૮૦
૧૭	ઇનામપત્રક ...	૩૮૪
૧૮	ખાતગી મહેરખબરો ...	૩૭

કેળવણીખાતાના હુકમથી

તંત્રી અને પ્રકાશક (ફેબ્રુઆરિ ૧૯૩૫ થી)

હીરાલાલ ત્રિકમલાલ ધોધારી બી. એ., એસ. ટી. સી. ડી.

હેડમાસ્ટર ગ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કોલેજ, અમદાવાદ

(સર્વ હક સ્વાધીન રાખ્યા છે)

ગુજરાત શાળાપત્ર

પુસ્તક ૯૪] સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૫ [અંક ૬ મો

પ્રજાની ઉન્નતિનો આધાર તેની કેળવણી પર છે; અને કેળવણીનો આધાર તેના શિક્ષકો ઉપર છે. આ સૂત્ર જેટલું વહેલું અમલમાં આવે તેટલી વહેલી ઉન્નતિ.

સ્કાઉટ પ્રવૃત્તિ

મથાળું વાંચીને કેટલાક શિક્ષકો એમ સમજશે કે આ નીચે તે પ્રવૃત્તિના ગુણદોષ વર્ણવામાં આવ્યા હશે. અમારો હેતુ જુદોજ છે. આ પ્રવૃત્તિની ઉત્પત્તિ વિશે બે મત છે:—

કેટલાકનું માનવું એવું છે કે આ પ્રવૃત્તિ હિંદને મારે તદ્દન નવી નથી. ફક્ત જુના મંતવ્યને નવું પદ્ધતિસરનું સ્વરૂપ આપવામાં આવેલું છે. બીજાઓનું માનવું એવું છે કે આ હીલચાલ તદ્દન નવીજ છે, અને થોડાંક વર્ષો પરજ એ હીલચાલ શરૂ થઈ હતી.

શિક્ષકો ઉપરની બંને દલીલોનો વિચાર કરીને તેમજ બંને મંતવ્યો મારેની પુરતી તપાસ કરીને પુરાવા સાથેની હકીકત જણાવશે તો ફક્ત જાણવાનું થઈ પડશે.

હીલચીરી સાથે જણાવવું પડે છે કે કંઈક નવું કરવાનું કે જાણવાનું હોય તેમાં જહુ થોડા શિક્ષકો રસ લેતા જણાય છે. કેટલાક શિક્ષકો વખતે શરમાળ હશે, પરંતુ શિક્ષકોને એવા શરમાળ થયે પાલવે નહિ કારણ કે

દેવામાં પણ ભય છે. બીજી તરફથી જિજ્ઞાસા દબાવી દેતાં, તેની નવું નવું બાળવાની વૃત્તિને ભારે હાનિ પહોંચે છે. જિજ્ઞાસા દબાવી દેતી એ જોડેલું નુકસાનકારક છે, તેના કરતાં પેણુ તેને અયોગ્ય સાધનોદ્વારા તૃપ્ત થવા દેવી તે વધારે ભયંકર છે. શહેરમાં વસનારાં ઘણીજ પ્રવૃત્તિવાળાં અને કહેવાતાં “મોટાં માણસો”નાં છોકરાંને આ ભય ઘણોજ છે. માઆપને પોતાનાં બાળકો સાથે દિવસનો થોડો સમય પણ માળવાની કૂરસદ હોતી નથી ત્યાં એમની આ પ્રશ્નચરંપરાના જવાબ આપવાની કૂરસદ તેમને ક્યાંથી મળે ? પરિણામે બાળકોને છણુકો કરી તે દબાવી દેવાના યત્ન થાય છે. તાત્કાલિક બાળક દબાઈ જાય છે પણ ખરું; પણ તેની જિજ્ઞાસા દબાતી નથી. પ્રસંગ મળતાં તે ઘરના નવરા માણસો પાસેથી, નોકરચાકરો પાસેથી, પોળમાં રખડતા મોટી ઉંમરના છોકરાઓ પાસેથી પોતાને જોઈતું જ્ઞાન મેળવી લે છે. આ સ્થિતિ કેટલી ભયંકર છે, તેનો જરા ઉંડો વિચાર કરવાથીજ ખ્યાલ આવશે. બાળવૃક્ષપદ્ધતિમાં આ જાતની જિજ્ઞાસા સંતેપવાનો ઘણો અવકાશ છે. યોગ્ય તાલીમ પામેલો વૃક્ષનાયક પર્યાટનો સમયે જંગલમાં ભ્રમતી વખતે કે બીજા એવા અનેક પ્રસંગે તે તૃપ્ત કરી શકે છે.

બાળકોને સાહસમાં આનંદ પેડે છે. બાળકોનાં સાહસ મોટાં માણસનાં જેવા હોતા નથી, પણ આપણા સાહસો આપણને જેવાં મહર્ષવનાં લાગે છે તેવાંજ તેમનાં સાહસો તેમને પણ મહર્ષવનાં લાગે છે. ઉચે ઓટલેથી કોણ ભૂસકો મારી શકે છે, “ખૂબ હિંમતી કોણ ખાઈ શકે છે.” ‘પડ્યા કે ફેર આવ્યા સિવાય કોણ ઉચે છેકે ધાર નહીં ઉભો રહી શકે છે,’ આવાં આવાં સાહસો ભલે આપણી નજરે છેક નહીં દેખાતાં હોય પણ બાળજીવનમાં તે ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. આ જાતનાં સાહસો ખેડવાનું નિશાળની ચાર દિવાલો વચ્ચે સંભવિત નથી. આ પ્રવૃત્તિને અંગે જોડાએલાં ભ્રમણોમાં તે સાવ સંભવિત બને છે.

આ ઉંમરનાં બાળકોનાં જીવનમાં કલ્પના ઘણોજ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. કલ્પના વાર્તાથી ઉશ્કેરાય છે ને વાર્તાદ્વારાજ પોષાય છે તે વાત શિક્ષકો સારી પેઠે જાણે છે. આ પ્રવૃત્તિમાં “તાપણા” પાસે અને બીજા ઘણે પ્રસંગે વાર્તા કહેવાના પ્રસંગો યોગ્ય છે. વૃક્ષનાયક ધારે તે વાર્તાદ્વારા અનેક શુભોનાં બીજા બાળકોમાં નાખે. મહાભારતની કથાઓએ તેના મનમાં રાપેલાં બીજાંને પરિણામેજ આજ શિવાજી મોટા રાષ્ટ્રવિધાતા બની શક્યે. સીધો નીતિ બોધ બાળકોને જલદી મળ્યે યર્ષ પડતો નથી.

દુકમ તરફ તો તરતજ અણુમો છુટે છે, પણ વાર્તાદ્વારા પરાક્ષ રીતે મળતો નીતિબોધ બાળજીવનમાં મોટા મોટા પસરા આણે છે.

બાળકોમાં રૂઢિતિની અતિશયતા હોય છે. એ 'રૂઢિતિ'ને વહેવાને માટે દિશા જોઈએ છે. એ રૂઢિતિ કૃતિઓમાં પરિણમે છે. બાળજીવનમાં આ બનાવ એટલો તો સાધારણ છે કે તેથી પરિચિત કોઈ પણ માણસ એ સહેલાઈથી જોઈ શકે; છતાં આજ બાળકમાં બાળકને સહન-પણુ બહુ કરવું પડે છે. બાળકથી નવરા જેસી રહેવાતુંજ નથી, એ સહનને સ્વાભાવિક છે. આ જાતની પ્રવૃત્તિમાંથી તેને જેટલે અંશે રોડીએ તેટલે અંશે આપણે તેનો વિકાસ અટકાવીએ છીએ ને જેટલે અંશે આપણે આ પ્રવૃત્તિને પોષીએ તેટલે અંશે આપણે તેના વિકાસને પોષીએ છીએ; છતાં પણ બાળમાનસથી અત્યંત શિક્ષકો અને માળાપો આ બાળક માટે બાળકોને પારાવાર હપકો આપે છે. "સપણો જેસ, અટક્યામાં મું કરે છે, માર ખામસ" છતાં ધમકીઓ ઘેર ને નિશાળે એમ બંને સ્થળે બાળકના નસીબમાં લખાઈલીજ હોય છે. આ કમનસીબી છે, જેને પોષવું જોઈએ, સારે માત્રે બાળકું જોઈએ તેનેજ હજુયામાં આવે છે. આ બાળક પ્રવૃત્તિદ્વારા વૃક્ષનાયક બાળકની આ વૃત્તિને સારી પેઠે પોષી શકે છે.

હસ્તક્રિયાગતો વિષય પણ હવે અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન પામ્યો છે તે સારી વાત છે, પણ વર્ગનું આવાડીઆમાં એક વાર ૨૦ મિનિટના એક 'સમયમાં' કરેલું હસ્તક્રમ આ વૃત્તિને મંપૂર્ણ રીતે પોષી શકે નહિ તે દેખીતુંજ છે. એને માટે તો બાળવૃક્ષ પ્રવૃત્તિ જેવી કોઈ પ્રવૃત્તિ હોય તોજ બાળકોની સહજ શક્તિઓનો મંપૂર્ણ વિકાસ સાધી શકાય.

આ રીતે બાળવૃક્ષભાવનાં ધણાં લક્ષણોને અનુકૂળ પડે એવી આ યોજના છે એ સ્પષ્ટ છે. આ ઉપરાંત કુદરત સાથેનો આદર પરિચય, પ્રાણીઓની ટેવોનું અવલોકન ને તેમના દૃષ્ટાંતોથી લાભાલાભ, જીવનની જરૂરિયાતોનું યોગ્ય જ્ઞાન ને સમજ વગેરે અનેક બાળકોનો આ યોજનામાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. યોગ્ય તાલીમ પામેલા વૃક્ષનાયકના હાથ નીચે બાળવૃક્ષ આ તાલીમથી લાભ મેળવી શકે એમ છે.

આદર સામાન્ય વિવેચન પછી બાળવૃક્ષ પદ્ધતિ અમલમાં લાવવા માટેનારે ભાઈઓ માટે કેટલીક અગત્યની વિગત આપવાની જરૂર જણાય છે.

બાળવૃક્ષના ધર્મો બે છે, ને તેનાં વચન પણ બે છે. તેથીજ તે અંગૂઠા પાસેની પડેલી તથા બીજ એમ બે આંગળીઓથી સલામ કરે છે. વળી તે

આંગળીનો દેખાવ વડના કાન જેવો પણ, યાય છે; એટલે પોતે-વડના બચ્ચા માફક પોતાની ટોળીને, વડાદાર રહેવા, નાચકનું માનવા, તે નાચક જાય ત્યાં દિમત્તજેર જવા સરજાય છે તેનું-તેમને જાન થાય છે.

પોપાક—અમીસ, અર્ધી કે આખી બોંયવાળું, સાદું કે ગજવાં વાળું. (નોડીદાર રકાઉટટૂપના રંગથી ખીખ કાઢી પણ રંગનું)

ચટ્ટી—અધી: આખી કે ઘેરી બધું કે એ કે ઘોળા રંગની

રૂમાલ—મંડળના રંગનો સૌનો એકસરખો

મોજા—કાઢી પણ રંગનાં, ઉપરથી વોળેલી, પીળી શીટ બેધારે દેખાય તેવાં

છકાપટ્ટી—છકાના રંગની નાની ત્રિકોણપટ્ટી. શિરે બિંદુ ઉપરે રહે તેથી રીતે કાપા ખલા નીચે સીવી લીધેલી

સેનાપટ્ટી—મંડળના નામની લંબચોરસપટ્ટી જમણે ખમે આડી સીવી લીધેલી

માથાનો પોપાક—ગમે તે જાતનો, ગમે-તે રંગનો (રકાઉટ હેટ સિવાયનો) D. C.ની સંમતિ મેળવી વાપરી શકાય.

પગરખાં—કાળા કે બદામી રંગ કે અંપલ

નામ—રંગ પરથી આપવું, અને તેમના સ્વભાવને અનુકૂળ છે માટે કાઢી પંખી કે જનાવરનું લાડ નામ તરીકે રાખવું.

છકાનું બંધારણ—છકાનાયક, ઉપનાયક ને ખીખ ચારે બળી એક છકા થાય.

વૃંદ—એ ચી પાંચ છકાનું એક વ્રકવૃંદ બને.

પ્રતિજ્ઞા—(૧) હું-કિંવેશને નરેશને, સ્વદેશને વડાદાર રહેવા,

(૨) વ્રકવૃંદના નિયમો પાળવા

માફે બનવું કરીશ.

ધર્મ—(૧) બાળવૃક મોટાંઓનું કહ્યું માને છે.

(૨) બાળવૃક જક્ષી બની પોતાનું ધાર્યું કરતું નથી.

એમના આ ધર્મો એમને આનંદ સાથે પાલ રહે અને એમની ધાંટાધાટ કરવાની વૃત્તિને પ્રોત્સાહન મળે માટે આ ચોળનામાં એક હર્પનાદ ગોણવામાં આવ્યો છે. તે નીચે પ્રમાણે છે,—

વૃંદ—આ-ચા-યા, અમે આમાફે બનવું કરશું.

નાયક—બાળવૃક, તબક, તબક, તબક, તબક.

[illegible]

જોવાંચેલી નગરી

तक्षशिलासु* प्राचीन विद्यापीठ

એ-સાધકલોપીડીઆ ધ્રિટાનિકા જેવા અંગમાં લખ્યું છે. કે. હિંદના મતિદાસમાં કોઈ કાળે હિંદુદેશ વિદ્યાના સંસ્કારથી રહિત નહોતો. દેવનાગરી લિપિનું મૂળ પ્રાચીનતામાં હ્રુમ્ થયું છે. શિલાલેખ, તામ્રપટ અને તાક-પત્ર પરના લેખો તથા ઉત્તરકાળમાં કાગળના વિશાળ ઉત્પાદન પરથી જણાય છે, કે હિંદમાં તેનો સર્વ સાધારણ પ્રસાર હતો, વળી પુરાતનતા અને બુદ્ધિની સૂક્ષ્મતામાં બ્રાહ્મણોએ સાચવેલું હિંદનું સાહિત્ય અપ્રતીમ છે. વળી હિંદમાં સામાન્ય કેળવણી હતી એટલુંજ નહિ, પણ લખવાની કળાનો પણ આ દેશમાં પ્રચાર હતો. રાત્રીઓની અનેક ઉચ્ચમાયકો છતાં ગામડામાં શિષ્ટવર્ગોને માતૃભાષાદ્વારા અતિ સરળ પ્રકારનું શિક્ષણ સર્વ કાળે આપવામાં આવતું હતું. કાશી અને નદીઆનાં સરસ્વતીમંદિરો, અથેન્સ અને અલેક્ઝાન્ડ્રીઆનાં વિદ્યાલયોનું સ્મરણ કરાવે છે, અને ગણિતનું શિક્ષણ હોરેસે વર્ણવેલી રોમની કેળવણીનું સ્વરૂપ મુંઝારી આપે છે.

આપણા દેશમાં અતિપ્રાચીન જ્ઞાણથી તે અદ્વરમી સદીના, મધ્યભાગ સુધી સાહિત્ય અને કલાનો અદ્વિતીય પ્રવાહ વધ્યા ર્થેયો હતો. 'યુનિવર્સિટી ઓફ ઇન્ડિયાનું મંડળ હાવી' નેઈએ. એ ન્યુમેને-બાંધેલું લક્ષણ તક્ષશિલા, નાલન્દા અને વિક્રમશિલા જેવાં પ્રાચીન વિદ્યાપીઠોને સુયોગ્ય રીતે લાગુ પડે છે. તક્ષશિલાની મહાન વિદ્યાપીઠનું વર્ણન કરવાનો આ ક્ષેત્રનો હેતુ છે.

રાવલપોંડીની વાયવ્યમાં એકવીસ માઇલને અંતરે વિદ્યાનું આ મુખ-
સિદ્ધ દેન્દ્રયાન આવેલું હતું. વળી તક્ષશિલાનાં પૌરાણિક અવશેષો, સર જૈન
માર્ગદર્શના પ્રયાસથી જહાર કાઢવામાં આવ્યાં છે. એક અત્યંત મનોહર
ખીણમાં ટેકરીઓની વચ્ચે તક્ષશિલાનું નગર હતું. પૂર્વે, મધ્ય એશિયા

અને પશ્ચિમે એશિયાને હિંદ સાથે 'જોડનાર' મહાન વ્યાપારી 'માર્ગ' પર આ શહેરની સ્થિતિ હતી. સિકંદરના સમયમાં તે અતિસમૃદ્ધ નગર હતું. નગરની વસ્તી ઘણી હતી, આસપાસનો પ્રદેશ ફળદ્રુપ હતો, પ્રસિદ્ધ ચીનના પ્રવાસી હ્યુએનસંગે એ પ્રદેશની રમણીયતા અને 'ફળદ્રુપતાનું' વર્ણન કર્યું છે. ઇ. સ. પૂર્વે જહા સંક્રામાં આ વિદ્યાપીઠની ખ્યાતિ સર્વત્ર પ્રસરી હતી એવાં પ્રમાણો આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં છે. મહાભારતમાં તક્ષશિલાના એક શિક્ષાગુરુ ધૌમ્યનો ઉલ્લેખ છે. — — —

સમકાલીન જીવનની સ્થિતિનું 'પ્રતિબિંબ' ભૌદ્ર જ્વતકોમાં પડેલું છે. વિદ્યા અને સંસ્કારિતાના વાતાવરણથી કેટલાંક જ્વતકો ભરપુર છે. ખાસ કરીને તત્કાલીન કેળવણીપદ્ધતિ, અને વ્યવસ્થા, વિશે આ ગ્રંથો ખૂબ પ્રકાશ પાડે છે.

કાશીના એક રાજાને બ્રહ્મદત્ત નામે એક પુત્ર હતો. જુનાં વંષતમાં પોતાની પડોશમા કોઈ પ્રસિદ્ધ વિદ્યાગુરુ હોય, તેઓપિ રાજકુમારોની કેળવણીની પરિપૂર્ણતા માટે રાજ્યએ તેમને દૂર દેશાવરં મોકલતા. આમ કરવામાં એમનો હેતુ એ હતો કે 'કુમારોનું અભિર્માન ગંજા જ્વંય, ટાઢ તડકા વેશમાં શીખે અને જગતના વ્યવહારથી પરિચિત થાય. કાશીરાજે પણ સોળ વર્ષના બ્રહ્મદત્તને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને એકે તેની આવાળી ચંપલની જોડ, પાંડાંની એકે છત્રી અને એક હેઝર દામ આપીને તેને કેલું-પુત્ર ! તક્ષશિલા જા અને ત્યાં અભ્યાસ કરી આવે.

રાજકુમાર પિતાની આજ્ઞા માથે ચઢાવી નીકળ્યો અને માતા-પિતાને વંદન કરીને યોગ્ય સમયમાં તક્ષશિલા પહોંચ્યો. ત્યાં તેણે આચાર્યના નિવાસની તપાસ કરી. અધ્યયન પુરૂં થયા પછી પોતાના ગૃહના દ્વારે પાસે આચાર્ય આમતેમ આટા મારતા હતા. ત્યાં તે જઈ પહોંચ્યો. આચાર્યને જોતાંવેતજે કુમારે ચંપલ કોઢી નાખ્યાં, છત્રી બંધ કરી અને 'પ્રણામ' કરી ગુરુ સમક્ષ શાન્તિથી ઉભો રહ્યો. કુમાર યાકી ગયો છે એમ વિચારી 'ગુરુએ' તેનું તડકોલ સ્નાગત કર્યું. કુમારે ભોજન કર્યું અને શોરીયાર આરામ લીધો. પછી તે ગુરુ પાસે પાછો આવ્યો અને અદ્ભ વાંજા તેમની સંમીપ ઉભો. આચાર્યે પ્રશ્ન કર્યો—

તમે ક્યાંથી આવો છો ?

કાશીથી.

કોના પુત્ર છો ?

કાશી રાજાનો પુત્ર છું.

- અહીંયાં કેમ આવવું થયું છે ?

અધ્યયનાર્થે આવ્યો છું.

વાર, તમે કોઈ રકમ સાથે લાવ્યા છો કે અધ્યયનના બદલામાં મારી પરિચર્યા કરવા ઇચ્છો છો ?

હા, હું મારી સાથે રકમ લાવ્યો છું.

આમ કહીને બ્રહ્મદત્તે ગુરુસમક્ષ એક હળર દામની ક્રાંચળી મૂકી.

આ અવતરણ ઉપરથી તે સમયની કેળવણીનાં મુખ્ય તત્ત્વોનો આપણને પરિચય થાય છે.

તક્ષશિલા વિદ્યાનું સુવિખ્યાત સ્થાન હતું. હિન્દુસ્તાનના જુદા જુદા અને દૂર દૂરના ભાગોમાંથી વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં વિદ્યાભ્યાસ કરવા આવતા. રાજગૃહ, મિથિલા, ઉજ્જયિની, કોસલ અને મધ્ય પ્રાંતમાંથી તો ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ ઉભરાતા. તક્ષશિલાની પ્રસિદ્ધિ, ત્યાંના અધ્યાપકોને લીધે હતી. તેઓ 'જગપ્રસિદ્ધ' કહેવાતા; કારણ કે પોતપોતાના વિષયમાં તેઓ નિષ્ણુત અને પ્રમણાસૂત ગણાતા. દેશનાં વિવિધ વિદ્યાલયો તક્ષશિલાના વિદ્યાર્થીની સાથે જોડાએલાં હતાં.

વિદ્યાનો આરંભ કરવા માટે નહિ પણ વિદ્યા પરિપૂર્ણ કરવા માટે વિદ્યાર્થીઓ તક્ષશિલા જતા. 'સામાન્ય રીતે ત્યાં જવાને માટે સોળ વર્ષની ઉંમર, યોગ્ય ગણાતી.' સાધારણ નિયમ એવો હતો કે શિષ્યોએ અધ્યાપકોને પરિપૂર્ણ કેળવણીના બદલામાં એક હળર દામ આપવા. જે રોકડી, રકમ ન આપી શકાય તો વિદ્યાર્થીએ ગુરુની સેવા કરવાની હતી. આવા ઘણા વિદ્યાર્થીઓ દિવસે કાષ્ઠમંચક ઇત્યાદિ ગુરુનું કામ કરતા અને રાત્રે જ્ઞાન મેળવતા. કેટલીકવાર કોઈ ગરીબ વિદ્યાર્થી પોતાનો બધો સમય અધ્યયનમાં ગાળતો અને તેથી ગુરુની સેવા કે આજીવન કામ કરી શકતો નહોતો. આવી બાબતમાં પોતાની કેળવણી પુરી કર્યા પછી બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીઓ ગંગાનાં પારના પ્રદેશમાં યાત્રા કરીને ગુરુદક્ષિણા આપતા. ગરીબ વિદ્યાર્થીઓનું દાનવીરો ખર્ચ પુરું કરતા. કેટલીક વાર પરાપકારી ગૃહસ્થોને ત્યાં શિષ્યમંડળ સહિત અધ્યાપકોને જોજનનું નિમંત્રણ થતું. કોઈ કોઈ વાર આખા વિદ્યાલયને માટે કમવાર જોજન આગળથી નિર્મિત થતું.

કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને રાજ્ય તરફથી શિષ્યવૃત્તિઓ મળતી. ઘણુંખરું આવા વિદ્યાર્થીઓને કેળવણી સેવા માટે પોતપોતાના દેશના રાજકુમારોના સાથીઓ તરીકે મોકલવામાં આવતા. કાશી અને રાજગૃહના રાજકુમારો

હંમેશાં વિદ્યાર્થીઓમાં રાત્રે અને દિવસે જુદે જુદે સમયે ધણા વર્ગો લેવાતા. વિદ્યાર્થીઓને અનુકૂળ આવે એવા સમયો ગોઠવી અધ્યાપન થતું. ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ જેઓ દિવસે પરિચર્યામાં રોકાતા તેઓ ગુરુઓ પાસે રાત્રે ભણતા. રાજકુમાર જીવંદ અધ્યાપક પાસેથી શિક્ષણ લઈ મોટી રાત્રે અંધારામાં પોતાને ઘેર પાછો ફરે. હવે જે જે વિદ્યાર્થીઓ શી આપીને ભણતા તેમને જ્યેષ્ઠપુત્ર સંમાન ગણવામાં આવતા અને જ્યારે તેઓ છત્તે ત્યારે તેમને શીખવવામાં આવતું.

હવે આપણે તક્ષશિલાના અભ્યાસક્રમ ઉપર આવીએ. જાતકોમાં પારંપાર ઉત્તેજ કરવામાં આવ્યો છે, કે તક્ષશિલામાં વેદવધી અને અષ્ટ-દશ કલામાં કેળવણી પરિપૂર્ણ કરવાને વિદ્યાર્થીઓ આવતા. કેટલીક વાર વેદ અથવા કલાઓ એમાંથી એક વિદ્યાર્થીઓ પસંદ કરતા.

જાતકના સમયમાં અર્ધવેદનો સામાન્ય કેળવણીમાં સમાવેશ કરવામાં આવતો નહિ. વેદ, કંડે કરવા પડતા. તક્ષશિલાના ગુરુઓ નાં મુખેથી પાંચસો વિદ્યાર્થીઓ વેદાધ્યયન કરતા. તક્ષશિલાનાં કેટલાંક વિદ્યાર્થીઓમાં દક્ષિણશિક્ષા, મૃગયા, ધનુર્વિદ્યા, આયુર્વેદ વગેરે શીખવવામાં આવતું. આમાંથી એક વિદ્યાર્થી ધણા વિદ્યાર્થીઓ નિષ્ણાત થતા.

પ્રત્યેક વિષયનું શાસ્ત્રીય તેમજ વ્યવહારપરોગી જ્ઞાન આપવામાં આવતું. ગુરુની દેખરેખ નીચે આયુર્વેદનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવતો. તક્ષશિલામાં વનસ્પતિનું જ્ઞાન સંપાદન કરવા માટે પ્રત્યેક છોડના ગુણો વૈદ્યક દૃષ્ટિથી તપાસવા પડતા. બીજા વિષયોમાં વિદ્યાર્થીઓ પુરો કર્યા પછી વ્યાવહારિક જ્ઞાન મેળવવાને વિદ્યાર્થીઓ પ્રવાસ કરતા. એક આત્મજી વિદ્યાર્થીએ તક્ષશિલામાં ધનુર્વિદ્યામાં નિપુણતા પ્રાપ્ત કર્યા પછી પોતાની કળાના વહેવાર ઉપયોગને માટે છેક આંધ્રદેશ સુધી પ્રવાસ કર્યો. મગધનો રાજપુત્ર, તક્ષશિલામાં બંધી કળાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને વ્યાવહારિક જ્ઞાનાર્થે ગામેગામ ફર્યો. કેટલાક તો રથાનિક રીતરિવાજને સમજવાના હેતુથી પ્રવાસ કરતા. શિક્ષણ પુરું કરીને વ્યાપારીના જે પુત્રો અને એક દરજ્જો પુત્ર ગામડાંના રીતરિવાજને જાણવાને માટે પ્રવાસે ગયા હતા. કેસરનો રાજપુત્ર વેદ અને કળાઓનું સાંગોપાંગ અધ્યયન કર્યા પછી વ્યવહારોપરોગી જ્ઞાન મેળવવાને દેશપરદેશ વિચર્યો હતો.

આ પ્રમાણે આ સમયની કેળવણીનું અગત્યનું સ્વરૂપ એ હતું, કે જ્ઞાતક અપવા વિદ્યાર્થી પ્રવાસે જતો. આથી એની દૃષ્ટિ વિદ્યાળ જાતની.

સ્નાતક કે નિષ્ણાત થયા પછી જુદા જુદા દેશના રીતરિવાજ, મનુષ્યસ્વભાવ ઇત્યાદિ પારખેવાને વિદ્યાર્થી સર્વે સ્થળે ફરતો અને જીવનને મારે એ બહુ સારી રીતે તૈયાર થતો.

તક્ષશિલામાં આયુર્વેદની ઉત્તમોત્તમ કૌશલ્ય હતી. પ્રસિદ્ધ વૈદ્ય જીવક ત્યાંના વિદ્યાર્થી હતા. વળી ધર્મશાસ્ત્રનું પણ અહીં સરસ જ્ઞાન અપાતું. તક્ષશિલાની ‘લક્ષ્મી શાળાઓ’ કાંઈ ઓછી પ્રસિદ્ધ નહોતી. એવી એક શાળા તો હિંદના એકસોત્રણ વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપ્યાનું વાર્તાવિક અભિમાન લેતી.

મધ્યકાલીન હિંદમાં જે ઉચ્ચ પદ નાણંદાનું હતું, તેવુંજ ઉચ્ચ સ્થાન ગ્રામીન હિંદમાં તક્ષશિલાનું હોય એમ જણાય છે; પરંતુ આ મહાન વિદ્યાપીઠનો નાશ અત્યંત સ્વચ્છંદી અને નિર્દય રીતે કરવામાં આવ્યો. ઇ. સ. ૪૫૦ થી ૫૦૦ સુધીમાં જંગલી હૃણ લોકોએ તક્ષશિલાના વિદ્યાપીઠનો નાશ કર્યો.

ભગવાનભાઈ ગોવિંદ પટેલ

લો. - બો. સ્કૂલ, સિસોદ, તા. અંકલેશ્વર

વીર આસોભીલ

ગતાંક ૫૪ ૩૨૯ થી

આસાપદ્મી એ સાગરમતીના કિનારાપર પાધડીપને વસેલું એક નાનું ગામકું હતું, જેનું આપણે પ્રથમ વર્ણન કરી ગએલા છીએ. સાગરમતીના પવિત્ર તટમાં બીલ લોકો શાક, અને ટેડી, તેમજ તડખૂચ રોપતા, અને તે વેચી તે પોતાના પેટનો ખાડો પુરતા હતા. જેથી જંગલમાં ઝુંપડાં બાંધી એકસવાયું જીવન પસાર કરતા. બીલો ત્યાં રાહત મળતી હોવાથી ત્યાં રહેવા આમવા લાગ્યા હતા અને આસાભીલને પોતાનો રાગ માની તેના શબ્દોને દેવી આજ્ઞા માની સર્વે અનુસરતા હતા.

સાંજના પાંચેક વાગ્યાના સુમારે એ બીલ ગતિના અગ્રગણ્ય વીર આસાભીલની વીરપુત્રી મુદેણા પોતાની સરખી ઉંમરની બીલબાલિકાઓ સાથે સાગરમતીના વિશાળ પટમાં આવી હંમેશાંના નિયમ પ્રમાણે યુવાવરયાની નિર્દોષ મરતીમાં મુલતાન બની આમતેમ રમતમાં દોડદોડ કરી મૂકતી. આજ પણ તે પોતાના હંમેશાંના નિયમ મુજબ એ રેતીના વિશાળ પટ પર ખેલી રહેલી હતી.

આ બાળુ પાટણનો સેનાપતિ દેવરાજ બાળુ. આખા દિવસની સખત મુસાફરીથી, કંઠાળી તળિયેથી થવાથી દૂરથી દેખાતી એ સરિતાની તરફ પોતાનો અશ્વ જોડેથી દોડાવી આવતો હતો. તેને અખર મનહોતી કે પોતે હાથે કરીને આશાપદ્મીની સરહદમાં સપડાઈ રહેલ છે. એ તો જોતામાં દેવરાજસિંહ જ્યાં આગળ પેલી બાલિકાઓ નિર્દોષ રમતગમત રમી રહી છે ત્યાં આગળજે એ પાટણનો નવયુવાન 'સેનાપતિ' આવે - પહોંચે. પોતે અશ્વપરથી નીચે ઉતરી પ્રથમ અશ્વને પાણી પાડું, બાદ પોતે પોતાની તૃપા છીપાવી આરામ લેવા માટે રહેજ નદીની કંઠી પડેલ રેતી પર બેઠો. અશ્વ પણ આળુઆળુ ઉગેલી લીલોતરી તથા લીલા ધાસને આનંદથી ચરવા લાગ્યો.

નવીન આવતાર ઘોડેચારને જોઈને પેલી બાલિકાઓએ પોતાની રમત બંધ કરી. એક ટોળું વળી ત્યાંથી થોડેક દૂર એક વૃક્ષની નીચે બેસી વાતચીત કરી રહેલું હતું. નવીન આવતાર યુવાન કાંણુ હશે? એ પ્રશ્ન સુદેબાને ઉત્પન્ન થવાથી તેની છુપી બાતમી મેળવવા માટે પોતે અને એક બે બીજી બાલિકાઓ તે તરફ જવા લાગી.

આવા નિર્જન જંગલસમીપણુ કુદરતની કારીગીરીથી ભરપૂર એવા રમણીય સ્થળની સુંદરતા નિહાળી એક અર્જુન ઇન્સાનને પણ કુદરતની અકળલીલાનું કાંઈક ભાન થાય, તો પછી આ તો એક વીર તેમજ સેનાપતિ હતો, તો તેને તો ભાન અવશ્યજ થાય. કુદરતમાં બ્યાપી રહેલી અનેકવિધ ઇશ્વરી સત્તાથી આસાબીતનો નાશ કરવા આવેલ એ પાટણનો નવયુવાન સેનાપતિ કોઈ, વેરને વીસરી ઇશ્વરી લીલામાં લીન થયો.

બીજી બાળુએ સુદેબા પોતાની સમવયની બાલિકાઓ સાથે ધીમે ધીમે વાનચીત કરતી પેલા પાટણના નવયુવાન સેનાપતિ દેવરાજસિંહની પાસે આવી પહોંચી અને એકી ટોચે કુતૂહલતાભરી દષ્ટિથી તેના તરફ નિહાળવા લાગી. છેવટે સેનાપતિને જિજ્ઞાસા થવાથી તેણે સુદેબા તરફ દષ્ટિ કરી પૂછ્યું. —

બાલિકા! આપ કોણ છો? સુધ અસ્ત થવા આવ્યો છતાં આપ નિર્ભયપણે આમ ખેડી રહ્યાં છો તેને માટે મને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

સરદાર, અમે જંગલી બાળુઓ હોવા છતાં અમે યોગ્યતાને તો ખૂબી જ ગયાં છીએ. સત્ય, દયા, એજ અમારો ધર્મ સમગ્રજાતિએ સમજ્યા! બુઝો, સાંભળો, આ અમારી દેવ સંમાન સખી સુદેબા છે. તેમનો પિતા આજે ગુજરાતમાં એક નામાંકિત નર છે. આ એમાઈ ગામ છે. બુઝો,

પેલાં અમારાં જુવડાં દેખાય નેયાં? એક બીજાં બાલિકાએ સેનાપતિના પ્રશ્નનો જવાબ આપી દીધો. વાર, એ નોમાંકિત નરનું નામ શું? તે જરા જણાવશો? સેનાપતિ દેવરાજે અંધીરાઈભર્યાં અવાજથી પૂછ્યું.

એ નોમાંકિત નરનું નામ? શું તમે નથી જાણતાં! તો સાંભળો, એ નોમાંકિત નર જીલ્લે કોઈ નહિ, પરંતુ જેણે પોતાની વીરતાથી આજે ગુજરાતની ગાદીના સ્તંભ હથથાવી મૂક્યા છે, તેમજ આજે જેના નામથી ખૂદ પાટણપતિ કર્ણુરાજ પણ ગભરાઈ હિંક્યા છે, એવા વીરે આસોબીવની હું પુત્રી છું. માફ નામ સુદેશ્યા છે. સમજ્યાં! હવે જરા આપ આપનું શુભ નામ જણાવી શકશો? સુદેશ્યાએ પૂછ્યું.

માફ નામ દેવરાજ છે. હું પાટણપતિ કર્ણુરાજનો સેનાપતિ છું. વળી મહારાજનો ભત્રીજો પણ થાઉં છું. સમજ્યાં! સેનાપતિએ જણાવ્યું.

વાર, એમ છે! તો તો હીક! આજે અમારી જંગલનો જમીન પણ ખાવન થઈ. વાર, આમ એકલાં અને આ સમયે આ તરફ ક્યાંથી? હું ધારું છું કે શિકારની શોધમાંજ અથવા રાહ ભૂલ્યાથીજ આવા વિકટ સ્થળ તરફ આવે. સમયે આવી પહોંચ્યા જણાવ્યો છો, નહિ વારે? સુદેશ્યાએ સેનાપતિનાં આગમનનું કારણ કદાવી લેવા પ્રશ્ન કર્યો, અને એક પોતાની પ્રિય સખી તરફ નિહાળી અટકાસ્ય કર્યું.

મો, ના, બાલિકા તેમ નથી. હું પશુહિંસા તો જીવંતકર કરતોજ નથી, કારણ કે નિદોષપણે સ્વતંત્રતાથી જંગલમાં વિહરતાં એ પંથુઓનો સંહાર કરવો એ મહાન પાતક કહેવાય છે; પરંતુ માફ આ તરફ આવવાનું પ્રયોજન પણ પશુને બદલે નરપશુના શિકાર અર્થેજ છે. સમજ્યાં, હું શિકાર કરું છું, પરંતુ પશુઓનો મંદિ પણ નરપશુઓનો. હવે તો સમજ્યાં હશે! સેનાપતિએ મર્મભેદથી વાત શરૂ કરી.

શિકાર! અને તે નરપશુનો! વાર, એવો નરપશુ કાણ છે! સુદેશ્યાએ વાક્યમાતુર્યથી પ્રશ્ન કર્યો.

મારો શિકાર આ તરફજ છે અને તે અન્ય કોઈ નહિ પરંતુ એ નીચ લુટારો આસોબીવજ છે, અને તેનો નાથ કરવા માટેજ હું આ તરફ આવેલો છું. સમજ્યાં! સેનાપતિએ કોધની જગાળી જવસંત કરી દીધી.

સેનાપતિના સ્તીનમજરેલાં શબ્દો સાંભળી પ્રથમે તો સુદેશ્યાની નસ-નસમાં કોધનું તોતું ખૂત વહેવાં મોઝું પરંતુ પોતાના કોધને દબાવીને તે બોલી—

સેનાપતિજી, જરા અવિનય થાય તો, ક્ષમા કરશો... આપનો ખ્યાલ તદ્દન ભૂલભરેલો છે. આસા બીલનો નાશ એ તમારા માટે, તો અસંભવિત વસ્તુ છે. ત્યાં સુધી સમગ્ર બીલ જાતિનો અમોને સાથ છે ત્યાં સુધી તો તમે તો શું, પણ ખૂદ પાટણપતિ પણ એ સંઘર્ષી ખાંડ ખાય છે, સમજ્યા! આસાપલ્લીના સરદારનો નાશ કરતાં, પહેલાં કેટલાએ સૈનિકોનો પ્રયત્ન નાશ થઈ જશે, સમજ્યા? શું કંઈ કે તમે એક અગભર અને અતિથિ સમાન છો, નહિતો એ શબ્દો બોલતાં પહેલાંજ તમારી જીભ બહાર નીકળી જતી. સમજ્યા? સુદેષ્યાએ સેનાપતિને શેકડો જવાબ આપી દીધો, અને ત્યાંથી ક્રોધમાને ક્રોધમાં જવા લાગી.

ખીજી બાજુએ પેલી વૃક્ષ નીચેની બાલિકાઓએ એકદમ ક્રોધ સરકારી અમલદાર આવ્યા સંઘર્ષીની સર્વ હકીકત બીલ સરદાર બીલભાને જણાવી દેવા દોડી ગઈ.

જેતજેતામાં સરદાર બીલભા દસેક બીલોને લઈ સેનાપતિ પાસે આવ્યો અને એકદમ સેનાપતિને ગિરફતાર કરી હાથપગે દોરડાં બાંધી બંધીવાન બનાવી ત્યાંથી લઈ આવ્યો અને એક અંધારી કોટડીમાં તેને સખત દેખરેખ નીચે પુર્યો. આમ શિકાર કરવા આવેલો સેનાપતિ પોતેજ શિકાર બની ગયો. મનની મનમાંજ રહી ગઈ તેને માટે તે ઘણો ખરતાયા લાગ્યો.

રાત્રે બહારગામથી આસોબીલ આવ્યો અને સમગ્ર બીલમંડળ એકઠું કરી પાતચીત કરવા લાગ્યો. એવામાં બીલ સરદાર બીલભાએ આવીને પોતાના સરદાર આસાબીલને નમન કરી સેનાપતિને કેદ કર્યાની સર્વ ખીના જાહેર કરી દીધી, જેથી સર્વ બીલમંડળ આનંદમાં આનંદમાં વેરાઈ ગયું.

ખીજે દિવસે પાટણના સેનાપતિ દેવરાજને કેદ કર્યાના સમાચાર વીરપુત્રી સુદેષ્યાને તેની સખી મારફતે મળ્યા. જે જાણી તે ઘણી દીલગીર થઈ; કારણ કે કોઈ પણ ગુનેગાર ન હોવા છતાં જો તેને અન્યાય થતો હોય તો એવાં કાર્યો તે પોતાના પિતાને સમજાવી આટકાવતી. પાટણના સેનાપતિનો કોઈ પણ ગુનો નહોતો. ફક્ત તેણે આસાપલ્લીની સરહદમાં પ્રવેશ કર્યા બદલજ તેને ગુનેગાર ઠેરવીને કેદખાનામાં નાખવામાં આવ્યો હતો, જેથી કુદરતી રીતેજ તેનો પક્ષ કરવાની સુદેષ્યાને ઇચ્છા થઈ હતી.

આજ કેટલાએ દિવસથી આસાપલ્લીની સરહદમાં આવેલ આસાબીલના કેદખાનામાં સખત દેખરેખ નીચે એ પાટણનો સેનાપતિ પુરાઈ રહેલો છે. એક ગુજરાતના સ્તંભને આજે જંગલી બીલોનાં કટુવચનો

સહન કરવાં પડે છે; પરંતુ તેણે પોતાના હૃદયમાંથી આશાનું ખીજ સુકાવા દીધું નહોતું.

આજે પ્રાટણના સેનાપતિ દેવરાજ પાસે ગુજરાતની રહતી-અમ્મના પોદારનું કારણ દૃશ્ય ખડું થઈ તેને તે વધુ ગમગીન બનાવી રહેલું હતું. ખીજ બાબુ સેનાપતિની અચાનક સુઝાકાત લેવા માટે વીર આસાબીજ કેદખાના તરફ આવી રહેલો હતો. તે જોડમાં પ્રવેશ કરતાંજ એક ભયંકર અટકારા કરતાં પુલકે અચાનકથી બોલ્યો—

કેમ, પ્રાટણપતિના સુવરાજ યાને ગુજરાતના સેનાપતિ, તખ્તીયત તો મળ્યામાં છેને? બોલો, હવે આપનો શો વિચાર છે? બોલો, અમારા પક્ષમાં ભળવું છે કે પછી જીવન બરબાદ કરવું છે?

દુષ્ટ, તું એમ સમજતો, હોમશ કે આમ ખાલી દમદમીથી તું તારું કાર્ય સફળ કરવા ધારતો હોમશ; પણ સાથે સાથે એટલું પણ સાંભળી લે, તારી દેખાવની દાદાગીરીથી કરે અને તારા પક્ષમાં ભળી તારા ગુલામ બને તે મનુષ્યો ખીજ. આ દેવરાજ નહિ, સમજ્યો! ભલે, આમ જોડમાં રીખીરીખીને મૃત્યુની સુઝાકાતને હું બેઠું. એની મને ખીજ-કુલ પરવા નથી; પરંતુ વિશ્વાસઘાતી અરે દેશદ્રોહી બની તારા પક્ષમાં ભળું અને તને મદદ કરું, એ આશા તું ખીજકુલ રાખીશ નહિ. દેવરાજે પોતાનો અંતીમ વિચાર જાહેર કરી દીધો.

એમ છે! આટલું બધું ગુજરાતનું ગુમાન છે! તો જોઈ લે, હું હમણાં જ તારું ગાંડું ગુમાન કાઢી નાખું છું. આસાબીજે પોતાનો અંતીમ નિશ્ચય સેનાપતિ દેવરાજની સન્મુખ રજૂ કરી દીધો.

જો દુષ્ટ બીલરાજ, શું તું એટલું પણ જાણતો નથી કે જે ત્રણ દિવસનો ઉપવાસી હોવા છતાં વનરાજ કાંઈ ધાસ ખાતો સાંભળ્યો છે? ભલે, હું અસારે તારા કેદખાનામાં એક કેદી તરીકે જીવન પસાર કરી રહેલો છું. તારા પ્રપંચના પિંગ્લમાં પુરાએલો છું, પરંતુ એટલું યાદ રાખજે કે, હું એક સિંહસંતાન છું. ભલે, મારા જીવનનો મૃત્યુ-અસ્ત થતો હોય તોપણ તેની મને પરવાજ નથી; પરંતુ હું દેશદ્રોહી બની તને મદદ કરું, એવી જો તને આશા હોય તો તે તારી આશા કેવળ આકાશ કુસુમ-વત્ સમજજે. જા, તારાથી ધાય તેટલો જીવન ગુમરી લે; પરંતુ હું મારા માલીકથી એવકા નહિ બનું. સેનાપતિ દેવરાજે પણ પોતાની અંતીમ ઇચ્છા જાહેર કરી દીધી.

અપૂર્ણ.

હિંદના ઇતિહાસના યુગો

આપણે હિંદમાં ખ્રિષ્ટિય અથવા મુસલમાની હકુમતના સમય વિશે વધુ વિચાર કરીએ છીએ, જ્યારે ગ્રામીન ઇતિહાસના એથી વધુ લોકોમાં આ યુગોને તેમની લખાઇનો ખ્યાલ લક્ષમાં લીધા સિવાય છોડી દઇએ છીએ.

રામાયણ અને મહાભારતમાં આપણા લોકો વ્યવસ્થિત રાજ્યવ્યવસ્થા, કળાકૌશલ્ય, વેપાર, ઉદ્યોગ અને વિદ્યા વગેરેનાં રામાયણ અને ક્ષેત્રોમાં ખૂબ ઉચી કક્ષાની સંસ્કૃતિએ પહોંચ્યાં મહાભારત હતાં એવાં સૂચનો મળે છે. આ તો પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાંની વાત છે.

લોર્ડ હેરિટગ્સથી માંડી અસહકારના જમાના સુધીની ખ્રિષ્ટિય હકુમતનો સમય લગભગ સો વર્ષ નેટલોજ છે. કલાક અને મિનિટ જેવું આ પ્રમાણ ગણાય. આપણી સંસ્કૃતિના એક કલાકમાં હાલનું ખ્રિષ્ટિય રાજ્ય એક મિનિટ નેટલોજ હિસસો ધરાવે છે.

આજથી ૨૫૦૦ વર્ષ પહેલાં યર્ષ ગએલા ગૌતમ બુદ્ધનો વિચાર કરો. તમે એ વખતનું ચિત્ર, તેના મહાભિનિષ્ક્રમણ વખતની પરિસ્થિતિ, એના ઉપદેશ, અભીરો અને આમ પ્રગતિમાં તેનું કાર્ય, અને તેના વારસોનું કાર્ય વગેરેનો વિચાર કરો તો તમને તેના સમય પહેલાં રથપાએલાં અને વિકાસ પામેલા કાયદો અને વ્યવસ્થા, કળા, સંસ્કૃતિ, કેળવણી અને તત્ત્વજ્ઞાનનો ખ્યાલ આવશે. કળા, સંસ્કૃતિ, કેળવણી, કાયદો અને વ્યવસ્થા જનતામાં કાંઈ એક દિવસમાં ફેલાઈ શકતાં નથી. એ તો યુગો સુધી ખર્ચાએલી મનુજ્જ શક્તિના સરવાળાનાં પરિણામેજ આવી શકે. બુદ્ધ અને તેના ઉપદેશ માટે ભૂમિકા તૈયાર કરવામાં કેટલાં વર્ષોની પ્રગતિની જરૂર પડી હશે તેની તમે કલ્પના કરી શકો.

ત્રેવીસ સદીઓ પહેલાં અશોકના દાદાએ દેશ ઉપર ચડી આવેલા ગ્રીકોને પાછા હાંકી કાઢ્યા, હિંદને એતાના કબજામાં આણ્યું, અને એવા પાટનગરમાંથી રાજ્ય ચલાવ્યું કે જેના મ્યુનિસિપલ વહીવટનાં તે વખતના ગ્રીક મુસાફરોએ અગત્યની પ્રશંસાવાળાં વર્ણનો કર્યા. મેગેસ્ટિનિસનું પુસ્તક પાંચતાં આપણે કોઈ આધુનિક મ્યુનિસિપાલિટિનો અહેવાલ પાંચતાં હોઈએ એવો બામ થાય છે.

અશોક આપણા દેશમાં ૨૧૦૦ વર્ષ પહેલાં ચલેલો હતો. અને રાજ્ય કરતો હતો. એને તો અધાન જમાનાઓનો સહુથી અશોક મહાન અને મંરકારી રાજા કહી શકાય. આવી કોટિનો રાજા હોવો એ સંસ્કૃતિ અને તત્ત્વજ્ઞાનની ઉંચામાં ઉંચી કોટિએ પહોંચેલા સમાજમાં જ જાની શકે. અશોકે દેશમાં કાઢ્યું હતું: “દોષ પણ વ્યક્તિ ખીનના ધર્મ વિષે હલકું બોલે નહિ.” આ જાતનો ગુનો અને એની મનાઈ એ જાને તે વખતે આપણે સંસ્કૃતિની કેટલી ટોચે પહોંચેલા હોઈયું તે સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે.

વાસ્તીકિ રામાયણથી મુસલમાની હુમલાઓનો ૪૦૦૦ વર્ષનો લાંબો ગાળો ફક્ત વ્યવસ્થિત રાજ્યવ્યવસ્થામાં જ નજરે પડે એવી ઉંચી જાતનો સંસ્કૃતિદર્શક છે. તેથી અવ્યવસ્થાના પ્રસંગો ગમે તેટલા બન્યા હોય તોપણ શાંતિ અને વ્યવસ્થાના ગાળા એટલા લાંબા હશે કે કળા અને કેળવણી, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો વિકાસ બરાબર થઈ શકે. મુસલમાનોના આવ્યા પહેલાંનો હિંદુ સ્વરાજ્યનો આ યુગ હિંદમાં બ્રિટિશ સમયના યુગ કરતાં ચાલીસ ગણો લાંબો છે. હાથમાં લાકડી લઈને અરબીયાં ખાતાં ખાતાં ચાલતી તમારી દાદીમાં સાથે ક્યાંય ન થાલનારી એક્સપ્રેસ ગાડીનો મુકાબલો કરે તો ચાલીસગણું એટલે કેટલું તેનો ખ્યાલ બાંધી શકશો. એટલે ગમે તેમ તોયે આપણે બ્રિટિશ અમલ નીચે બહુ લાંબો વખત નથી રહ્યા. વોરન હેસ્ટિંગ્સથી આજ સુધીના વર્સો કરતાં ત્રણ ગણાં વરસ સુધી તો મુસલમાનોએ હિંદ પર રાજ્ય કર્યું.

હિંદમાં મુસલમાની હકુમતના એ ભાગ પ્રાડી શકાય: એક બાજુ પહેલાંનો અને બીજો મોગલાઈ. બાજુ પહેલાંના મુસલમાન રાજાઓએ ૩૦૦ વર્ષ સુધી, એટલે કે કલ્કાઈવથી સને ૧૬૨૦ સુધીના સમય કરતાં બમણા વખત સુધી, અમલ ચલાવ્યો. મોગલોએ ૧૮૦ વર્ષ સુધી હકુમત બોગવી એટલે કે અંગ્રેજોને વિષે વિચાર કરતાં એટલા સમયનો ખ્યાલ રાખવો પડે એટલો સમય તો ખરોજ.

આપણે જાડીવાળા ભાગમાં હોઈ એ ત્યારે જોડ આપણને મંદિરોની ટોચ કરતાં ઉંચાં અને એને ઢાંકી દેતા ભાગે છે. એ રીતે આ જમાનામાં જ આપણે વિચરતા હોવાથી બ્રિટિશ હકુમતનો સમય આપણને આટલો બધો લાંબો લાગે છે, ખરૂં જોતાં બાજુ અને એની પાછળ ગાદીએ આવનાર પાંચ તેજસ્વી શાદશહોના અમલ તજે આપણે રહ્યા એટલે જ વખત થયો, આપણે બ્રિટિશ અમલ તજે આવ્યા છીએ.

‘મરાઠાઓએ’ પણ બાહ્યવના વખતથી તે બ્રિટિશ અમલ બરાબર સ્થપાયો ત્યાંસુધી હિંદુસ્તાન ઉપર સાર્વભૌમ સત્તા ચલાવેલી. ઘોઠ હેરિટજે હિંદમાં બ્રિટિશ રાજ્યને સર્વોપરી બનાવ્યું ત્યારથી અસંહકારના દિવસો સુધી માત્ર ૧૦૦ વર્ષજ થાય છે. મરાઠાઓ માત્ર હુટારાની ટોળીના સભ્યો ન હતા. એમણે તો જેમાં જમીનમાપણી અને જમીનમહેસુલની આકાર-ણીની વિગતો પણ નામી કરવામાં આવી હતી, એવા પ્રકારનો વ્યવસ્થિત વહીવટ ચલાવ્યો હતો.

જે મહાન અને પ્રખ્યાત હિંદુ સમ્રાટો ચંદ્રગુપ્ત અને વિક્રમાદિત્યનો વિચાર કરો. એમનો જમાનો કોઈ હિંદી સંસ્કૃતિનો ઉદય અથવા અસ્તનો કાળ નહતો. ખન્ને વચ્ચેના સમયનો ગાળો ૮૦૦ વર્ષનો એટલે કે હિંદના ઇતિહાસમાં બ્રિટિશ અમલનાં બધાં વર્ષો કરતાં ચાર ગણો હતો. વિક્રમાદિત્ય પછી પણ મહમદ ઘોરીએ દિલ્હીનો કેળવે લીધો, ત્યાંસુધીન ૮૦૦ વર્ષો દરમિયાન કેટલાંકો રાજાઓ અને રાજવંશો ગાદીએ આવી ગયા

હવે હિંદમાંની સંસ્કૃતિનો વિચાર કરીએ. તેમાં નોંધવા જેવી બાબતો સનાતન કાળથી ચાલી આવતી ધાર્મિક સહિષ્ણુતાની નીતિ છે.

ધાર્મિક માન્યતાઓને કારણે જીલમ કરવાની નીતિ બ્રિટનમાં માત્ર ૧૯મી સદીમાંજ બંધ થઇ. જ્યારે અહીંરે તો ૧૬મી સદીમાં હકકોની સમાનતા, કાયદાની સમાનતા અને સર્વેને ધાર્મિક સ્વતંત્રતાની જાહેરાત કરી હતી. અહીંરે તો દરેક ધર્મમાંથી સત્યનું દર્શન થયું હતું, એથી પોતે ઇસ્લામી મજહબ પ્રમાણે પોતાના મહેલમાં ખુદાની બંદગી કરવા ઉપરાંત કેટલીક વખતે હિંદુવિધિ પ્રમાણે, કેટલીક વખત પારસીઓની અને કેટલીક વખત ખ્રિસ્તિઓની પદ્ધતિ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરતો હતો. તેણે પોતાની પદ્ધતિ પ્રમાણે ઇસ્લામ અને હિંદુત્વને એક કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ એ સ્વીકારવાની કોઈ ઉપર ફરજ પાડી નહતી. એના વખતમાં ચાલતા ધાર્મિક રીતરિવાજો ઇંગ્લાંડ અથવા યુરોપમાં તો જમાનો ત્રણસો વર્ષ જુનો થયો ત્યારેજ પળાવા લાગ્યા. પોતાની ઇચ્છા હોય એ રીતે ઇશ્વરને લાજ શકાય એવો તેણે યોજેલો કાયદો તેના જમાનામાં અને ત્યારપછી કેટલાંક વર્ષ સુધી યુરોપના સમાજમાં નહતો. ધર્મની બાબતમાં સ્વતંત્રતા એ હિંદને ગાંઠ નથી વસતુ નહોતી, પણ સનાતન કાળથી ચાલતી આવતી નીતિ અને સંસ્કૃતિનું એક અંગજ હતી. હિંદનો કોઈપણ ઉદાર-મતવાદી સમ્રાટ એ વસ્તુને ખૂલી નથી શક્યો. જે વખતે અહીંરે પોતાના

દરબારમાં. જુદા જુદા ધર્મના પ્રચારકોની દલીલોને માનપૂર્વક સાંભળતો અને સમજતો, તે વખતે ઓકસફર્ડમાં વ્યવસ્થિત સરકારનો અમલ હોવા છતાં પાદરીઓ અને ધર્મશુરુઓને જીવતા બાળા નાખવામાં આવતા હતા.

ચુનીલાલ બી. પટેલ
ટ્રેનિંગ કોલેજ, અમદાવાદ

પૂર્વ પશ્ચિમનો પ્રવાસ

(ગતાંક પૃષ્ઠ ૩૩૫ થી ચાલુ)

ઓડનકેમ્પ ચાને ઇન્ડિઅન લત્તો અને બગ્ગર બંદરથી પાંચ માઇલ દૂર છે. ત્યાં રસ્તા ઘણા સારા છે. ઉચ્ચીનીચી ટેકરીઓ પરથી પસાર થતાં દૂરના દરીઆ પર દૃષ્ટિ પડે છે. આકાશ અને અરણ્ય એક રંગે રંગાઈ એકબીજાને મળી ગયેલાં માલમ પડે છે. ઇન્ડિઅન લત્તામાં માટાંનું માથું ફાટી જાય તેટલી ગરમી પડે છે. ગરમીનું ઓછામાં ઓછું તાપ ૮૦° થી ૯૫° ફેરનહાર્ટ છે. ઇન્ડિઅન લત્તાની આસપાસ ડુંગરાની દીવાલ છે. જેથી દુશ્મનોથી રક્ષણ કરવામાં તે જેમ મિત્રનું કામ કરે છે, તેમ દર-રોજ દરીઆનો ટો પવન અટકાવી દુશ્મનનું કામ પણ કરે છે. ઓડનની હિંદી કેળવણી સંબંધી મારે માહિતી મેળવવાની હતી જેથી સીધો પ્રથમ સ્ટુડે ગયો. હેડમાસ્ટર મિ. ઉપાધ્યાય મળ્યા. તે બી. એ; એસ. ટી. સી. ડી. છે, વિવેકી અને ઉત્સાહી છે. તેમણે બધી સ્ટુડે બતાવી અને પુરતી હકીકત પુરી પાડી. ઓડન સ્ટુડ સાથે શેફરી સર હોરમસન કાવસજી દીનશાહનું નામ જોડાયેલું છે. વળી ઇન્ડિઅન ગર્સ સ્ટુડ તથા ઉર્ડુ સ્ટુડ પણ છે. આ સ્ટુડે ગ્રાન્ટ-ઇન-એઈડ છે. ગવર્મેન્ટ એક સ્ટુડ ચલાવે છે. તેનો સ્ટાફ કેળવાયેલો છે. સાધન અને મકાન પણ શ્રેષ્ઠ છે છતાં તેનો લાભ હિન્દી પ્રગ્ન લેતી નથી, કર કરે તેટલો દેવો અને લાભ બીલકુલ ન લેવો એવી માન્યતાને લીધે ઘણાં બાળકોનો અભ્યાસ ગામડી ઢોળે આસે છે. ગામડીમાં આપણી પ્રગ્ન સ્વદેશાભિમાન માની લે છે.

હિંદી વસવાટ સ્થાયી છે. પહેરવેશ ગાંધીયુગનો છે. નમ્રતા અને સખ્યતા પૂર્વની છે. બગ્ગર ઇન્ડિઅન અને સરળ હબનું મિશ્રિત છે. ધાર્મિક વાતાવરણ હિંદુ જેવું છે. માતામહાદેવનાં મંદિર છે, જનનાં દેરા-સર છે, મસીદો છે, કોમવાર કલમો અને લાઇબ્રેરીઓ છે. ઓડનમાં ફક્ત

ત્રણ ઇંચ વરસાદ પડે છે જેથી નદાવાધોવામાં અને પાણીના વાપરમાં ઘણી કેશુસાઈ કરવી પડે છે. હાલમાં પાણીના નળ થયા છે. પહેલાં ડુંગરના પાણીથી ટાંકાં ભરી લેવાતાં. એકંતરત એકાલાગેમાંથી ધીમળમાં જ્યાં માટે કેટલેક ટેકાણે સુરંગથી પુગદા પડેલા છે. એકંતરમાં મીઠું ધણું પાકે છે. ત્રણ મોટાં મીઠાનાં કારખાનાં હિન્દીઓના હસ્તક છે. એકંતરની સ્થાનિક પેદાશ કંઈજ નથી. ઉન્નતિ લશ્કરી દષ્ટિએ ધર્ષ છે. હાલ ખુસ્કી અને દરીઆઈ લશ્કરમાં ઘટાડો કરી વિમાની દળમાં વધારો કરવામાં આવ્યો છે. એકંતરનું જીવન સોંધું છે, 'વીશી ખર્ચ' (૨.૨૦) છે. ધરભાડું માસિક પંદર રૂ. છે. પાંચ રૂપીઆના માસિક પગારે નોકરો મળી શકે છે. રાજ્યવ્યવસ્થા બ્રિટિશ હબની છે, એકંતરના દેખાવોના કાર્ડ કંઈ ૪ વાગે ખોટ પર આવ્યા. ખોટ ઉપડી અને અરબી સમુદ્ર એળંગી હવે રાતા સમુદ્રને રસ્તે વળી.

પાંચ રાત રાતા સમુદ્રમાં—૨૧ મી. ઓગસ્ટની સાંજે એકંતરથી ઉપડી ખીજે દિવસે સપ્તરે આઠ વાગે ત્રીયુટી પંદરે આવ્યા. તે ફ્રેન્ચ સોમાલી લેન્ડનું અને એલિસિનિઆની નજીકનું પંદર છે. ડોક એકંતર જેવા છે, પરંતુ ફ્રેન્ચ ફેશનની સુઘડના અને સુંદરતાથી મોહક લાગે છે.

ડોકથી ગામ મુધી દરીઆમાં પત્થરની પહોળા સડક બાંધેલી છે. અને બાજુ દરીઆના મોઝાં પત્થર સાથે પછડાઈ પાછાં પડે છે. તે દેખાવ મળે નવા આવનાર અતિથિઓનાં આવારણાં લેવા આવેગથી આવતો હોય એમ લાગે છે. ફ્રેન્ચ શાસન હોવાથી સ્વતંત્રતા વિશેષ છે. ત્રીયુટીમાં સોમાલી નામની મૂળ જાતની વસ્તી વિશેષ છે. એ પ્રજા તેનું તે ઝેર કરી દૂધ દેનારને ડંખે છે, તેમ સોમાલી પ્રજા પોતાને આપા-એલી સ્વતંત્રતાને સ્વહંદતામાં ફેરવી મળ્ય અને પ્રજાને અફર્નિશ સતાવ્યા કરે છે. દેખીતી રીતે નવાસવા માણસને એ પ્રજા ગરીબડી ગાય જેવી શાત અને મીઠી જખાનવાળા જણાય છે, પરંતુ જ્યારે તે તેની જાત પર જાય છે ત્યારે ઘણીજ ઝડુની ને ખુની બને છે.

ત્રીયુટીના મહાજન તરફથી અમને તેડવા આવેલા લાંબા સાથે વાતો કરતા કરતા ને પારીસનાં પરાં જેવાં ત્રીયુટીનાં સુંદર દાંતો નિહાળતા નિશાળ નજીક આવી પહોંચ્યા. ભૂમિ રસાળ અને સપાટ છે. જેથી એકંતર કરતાં ગરમી કંઈક ઓછી લાગે છે. ઇન્ડિઅન વસ્તી આશરે સવા-સોની છે. તેમાં મોટો ભાગ જૈન ધર્મી વેપારી વર્ગનો છે. સુંદર દેરાસર છે. મહાજન તરફથી ધર્મશાળા છે અને તેની સાથે એક અખાડો છે. લાંબાકેરી પંથુ વસ્તીના પ્રમાણમાં સારી છે. મહાજન તરફથી એક શાળા

પણ છે. હિંદી વસ્તી પૈસેટકે સુખી છે. બધા ફ્રેન્ચ લાપા સમજે છે. પોપાક ગાંધીયુગનો અને સ્વદેશી ખાદીનો છે. દરવે દરેકને ૧૦૦ ફ્રાન્ક પોલ્ટેક્સ ભરવો પડે છે. સોંધવારી સ્વદેશ જેવી છે, પણ મકાન ઘણાં મોંઘાં છે. મીઠું મન માન્યું પાકે છે. સોમાલી લોકોની સત્તામણીમાંથી મુક્ત કરવા ઝીઝુટી-હિતરી એળીસિનિઆ જતા અને ત્યાંથી આવતા હિંદી ઉતાડ્યોને મદદ કરવા દર સ્ટીમરે તથા ગાડીના સમયે મહાજન તરફથી એક માણસ બળે છે. તે તમામ પ્રકારની સગવડ કરી આપે છે. જમવાસુવાની સગવડ મહાજનની ધર્મશાળામાં કરવામાં આવે છે. અમને જમવા તથા રહેવાનો ઘણો આગ્રહ કર્યો, પરંતુ ઉતાવળ હોવાથી આપણી ને નાસ્તાથી મન મનાવી લઈ સીધા સ્ટીમરે આન્યા.

ઝીઝુટી એ જંદર છે તેગજ રેલ્વે સ્ટેશન છે. ત્યાંથી એળીસિનિઆના એડીસાઆયા સુધી જઈ શકાય છે. ઝીઝુટી એડનની નજીક છતાં એડનથી અનેક બાબતમાં 'લુદ્ધ' પડે છે. આસપાસની જમીન ફળદ્રુપ હોવાથી વાડી ને વજ્ર છે. ત્યાં દર શનિવારે અને રવિવારે દરેક જણ સહેલ કરવા બળે છે. અમે દૂરના દરીઆકિનારે મીઠાના સફેદ ઢગલા જોઈ સ્ટેશન તરફ ચર્ચ સ્ટીમર પર આવ્યા.

ઝીઝુટીથી એળીસિનિઆ નજીક હોવાથી એ દેશ વિષે ઘણી માહિતી વાતચીતમાં પણ મળી આવે છે. એળીસિનિઆ એ સ્વતંત્ર મુલક છે. તેમનો રાજ્ય ક્ષતી એમ્પરર ઓફ ઈથીઓપીઆ કહેવાય છે. ત્યાંના લોક જુના વિચારનાં ક્રિશ્ચિયન છે. તે દેશમાં સોનું, રૂપ, લોદું, તાંબુ, સીસું, ગંધક, કાલસા, પોટાશ, સરમાની ધાતુ, અબરખ વગેરેની ખાણો છે. એ દેશમાં હરકોઈ પ્રજા દાખલ થઈ શકે છે. ઇન્ડિઅનોની વસ્તી આશરે એ હજારની છે. જેમાંના કેટલાક તો ફળદ્રુપ જમીનના માલીક છે. તેમાં કાશી વગેરે મોટા પ્રમાણમાં પકવે છે. એ ઉપરાંત દરેક જાતના ધંધાદારી ત્યાં સાફ કમાઈ શકે છે. ઇન્ડિઅન માલીકોની હોટલો તથા સિનેમાટ્રો છે. સોમાલી લાપા સામાન્ય 'લાપા' તરીકે બોલાય છે. દીરાદાવા તથા એડીસીઆયામાં યુગરુતી રહેલો છે. મુસ્લીમ બાળકો માટે અરબી રહેલો પણ છે. એ ઉપરાંત સરકાર તરફથી તેમજ મિશન તરફથી રહેલો ચાલે છે તેમાં ઇન્ડિઅન બાળકોને ધર્મ કે જોતના ભેદ વિના દાખલ કરવામાં આવે છે. મુખ્ય શહેર એડીસાઆયા છે. તે શહેરમાં હિંદી વસ્તી એક હજાર છે. થોડા વર્ષ પહેલાં હિંદુઓના શબને અગ્નિદાહ દેવાની ઘુટ નહોતી; પરંતુ થોડા સમય ચર્ચા બ્રિટિશ સરકારની મારફતે રાજ-

કર્તોને અરજ કરવાથી હવે તે છુટ મળી છે. ત્યાંનું નાણું ડોલર ગણાય છે. તેની કિંમત શિ. ૧-૩ પેન્સ થાય છે. ઝીયુટી અને એડીસાબાબા વચ્ચે એક અડવાડીઆમાં બે વાર ગાડી જાય છે. મુસાફરી દોઢ દિવસની છે.

ઝીયુટીથી અમારું જહાજ હવે સુવેજની નહેર તરફ સપાટાબંધ ચાલવા માંડ્યું. ૨૬ મી ઓગસ્ટની સવારે અમારી સ્ટીમર સુવેજ બંદરે પહોંચવાની હતી; પરંતુ વરુણદેવની અવકૃપા થવાથી રાતો સમુદ્ર રાતો પીળા થઈ તોફાને ચઢ્યો, એટલે અમે ધાર્યા કરતાં ૧૨-૩લાક મોડા એટલે કે રાતના સાડાનવ વાગે સુવેજ બંદરે પહોંચ્યા. સુવેજની વસ્તી ૨૯ હજારની છે, તેમાં ૮૦૦૦ યુરોપીઅન છે. હિંદીઓની કુલ ભેજ મોટી પેટીઓ છે. સુવેજ ઉતરી ત્યાંથી ટ્રેનનાદારા-કેરો જઈ ત્યાંના મ્યુઝિઅમ અને જગપ્રસિદ્ધ પિરામિડો જોઈ પોર્ટસૈયદ પહોંચી. સ્ટીમર પકડવાના કોડ ક્રેટલાએ ઉતારીએને હતા તે બધા મીસરની માટી સાથેજ મળી ગયા. થોમસ કુકના એજન્ટની સલાહ મુજબ સુવેજથી કેરો જવા રાત્રે નીકળવું જોખમકારક છે; એટલે તે પ્રોગ્રામ લવિખ્યામાં વળતી વખતે માટે મુસ્તવી રખાયો.

સુવેજ પાછડીપને દરીઆકિનારે વસેલું છે. રાત્રે અનેક વીજળીની ખતીથી સુવેજનો દેખાવ ધણોજ સુંદર-જાણે મુંબઈની દીવાળી હોય તેવો લાગે છે.

સુવેજની નહેર સાંકડી-નાની પણ ઉંડી નદી જેવી હોવાથી સ્ટીમરથી રાતની મુસાફરી વખતે આગળ સુકાન પાસે સર્ચ લાઈટ સાથે એક એકસપર્ટ બેસે છે. તે સર્ચલાઈટ વડે સામેથી આવતાં તેમજ જતા વહાણો જોઈ શકે છે. એક સાથે બે મોટી સ્ટીમરો જઈ શકતી નથી, જેથી અમુક અમુક અંતરે જેમ દ્રામની ગાડીને ફોસ કરવાની અનુકૂળતા હોય છે તેવી કેનાલમાં પણ સગવડ કરેલી છે.

અમારી સ્ટીમર રાત્રે અગીઆર વાગે ઉપડી. સર્ચલાઈટ શરૂ થયું એટલે તે વડે સુવેજ શહેર અને કેનાલના કિનારા જેવા પ્રવાસી ડેક પર આવ્યા. નહેર સાંકડી હોવાથી સ્ટીમર શહેરને ઘસારીને જાય છે; એટલે રસ્તે ચાલતા મનુષ્યમેદની, મકાનો અને મોટરનો દેખાવ મોહક લાગે છે. કેનાલની કૃત્રિમ નદીમાં અમારું જહાજ જળમાર્ગ કાપવા લાગ્યું. ગંગા, જમના અને નર્મદા નદીમાં ચાલતી પનાથઓ જેવો આનંદ આવે છે તેવો આનંદ અનુભવવા માંડ્યો; કેનાલની એક બાજુએ આપણી

એશિયાની ભૂમિ, અને ખીણ બાબુએ આફ્રિકાના ધર્મિસની ભૂમિ દર્શિ-
ગોચર થાય છે. એ બે ખંડ વચ્ચે ફક્ત સો ફુટનું અંતર છે છતાં તેમનાં
દેખાવ, વસ્તી, ફળદ્રુપતા, વગેરેમાં સેંકડો માઇલનું અંતર હોય એમ
લાગે છે. એશિયા તરફ-ઉત્તર અને રેતાનાજ દગલા જ્યાં નજર નાખે
ત્યાં નેવામાં આવે, ન્યારે ડાળી બાબુ દર્શિ કરીએ તો કુદરતની લીલા
અને કળા સાથે કૃત્રિમ કૃત્યોની કૌશલ્યકળા, રહેલે અને મોટર તથા
મોટર સાઈકલોની ધગાલ સાથે લીલી કુંજલતાઓ અને ગુંદાઓમાં લાલ-
રંગના બેડી બાંધણીના બંગલા આખને આંજી નાખે છે.

મોટરમોર્ગની બંને બાબુ છતાંદર વક્ષો લચી રહ્યાં છે. પાણી અને
પૃથ્વી ઉપર ચાલતાં વીસમી સદીનાં વાહનોમાં માત્ર વિમાનોની ઉણપ
હતી. આ બધું કુદરતી ને કૃત્રિમ નેઈ નેઈ દર્શિ ધરાઈ ગઈ અને
ઊંધવા માટે આગ્રહ કરવા લાગો, પરંતુ નવું નવું નેવાની જિજ્ઞાસા-
વૃત્તિએ તેને હરાવી. એ કૃત્રિમ નદીનાં અને તેના જળપ્રવાહ પર જતાં
આવતાં જહાજોની જરૂરઆવર નેતાં નેતા વહાણું વાઈ ગયું. પૂર્વમાંથી
સૂર્યનારાયણ પોતાનો પ્રકાશ પશ્ચિમ તરફ ફેંકતા હતા તેમને નમન કર્યું.
પૂર્વનું તેજ પશ્ચિમમાં જાય છે એ બાણીતી વાત છે, છતાં પશ્ચિમનાં
તેજમાં પૂર્વ બિચાઈ તણાય છે એ પણ સમયની બલિદારી છે. પશ્ચિમમાં
ધણા તેજસ્વી તારા છે. તેમાંના એકની કલ્પનામાં આ કેનાલનો જન્મ
થયો. સુવેજની, એ નહેરના સ્પષ્ટ પ્રત્યે સહેજે સૌને માન ઉત્પન્ન થાય
છે. ‘જળ ત્યાં રથજ અને રથજ ત્યાં જળ’ કરવાની શક્તિ પ્રભુતા પુત્રો
પણ થોડે અંશે ધરાવી શકે છે. તેના પુરાવામાં સુવેજ કેનાલ મૂકી શકાય.

સુવેજની નહેર શુમારે ૧૦૦ માઇલ લાંબી અને સો ફુટ પહોળી છે.
તે સુવેજ શહેરથી શરૂ થઈ પોર્ટસૈયદ બંદરે પુરી થાય છે. નહેરની લંબાઈ
૩૩ ફુટ છે. એ નહેર પસાર કરતાં ૧૪ કલાક લાગે છે. તે ૧૮૫૯માં શરૂ
થઈ ને ૧૮૬૯માં પુરી થઈ. આ નહેરથી લંડનથી મુંબઈ સુધીની
મુસાફરીમાં ૪૫૬૩ માઇલનો ઘટાડો થયો છે. “પુરુષપ્રયત્ન અને
ધર્મરૂપા” એ કહેવત મુજબ લેસેપ્સ સાહેબની કલ્પનાની સુવેજ
કેનાલને મદદ કરવા કુદરતે પણ સારી મદદ કરી છે.

એ સો માઇલની કેનાલમાં કેટલેક રથજે કુદરતી સરોવરો આવે છે.
ત્યાં આંગળ કેનાલ કુદરતી સરોવરનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. એવાં સરોવરની
વચ્ચે થઈ ને ન્યારે જહાજ જાય છે ત્યારે બંને બાબુ મચ્છી પકડવા

પરવરતાં સફેદ સદોવાળાં વહાણો, તે મજબૂત સારસ, અને બગલાં જેવો લાગે છે. સૂર્યનાં સફેદ કિરણો સરોવરના સ્થિર પાણી ઉપર પરાવર્તન પામે છે; તે તથા ધવલ વસ્ત્રધારીના વના, દેખાવ, અલીકિક આનંદ આપે છે; આગળ જતાં ધરમાછલિઆ-ખંદર આવે છે. સુવેજથી દ્રેષનમાં, ખેસી ધરમાલિઆ-ખંદરદ્વારા કેરો જઈ શકાય છે; કેરો સુવેજથી હર માછલું દૂર છે; તે એકજ દિવસમાં જેમ્ રેલ્વે રસ્તે પોર્ટસૈયદ ખંદરે પહોંચી રટીમરમ, જેનાઈ શકાય છે, કેનાલના કિનારા પાણીનાં મોજાંથી, ધોવાઈ ન જાય તથા, કિનારાનો કચરો અંદર દાખલ ન થાય તે માટે રટીમર, ધીમી, ગતિથી ચલાવે છે છતાં પણ કચરો કાઢી નાખનારી ખોરા હંમેશાં, તે કામ કર્યાજ કરે છે. ઘણી જગાએ કિનારા પથ્થરથી બાંધી, લીધેલા હોવાથી, નદી કે તળાવના ઓવારા જેવો દેખાવ લાગે છે. કેટલીક જગોએ કેનાલમાં સાધ્ન કનો મૂકી તે દ્વારા નાની નહેરો કાઢી છે. તે નાની નહેરોને લીધે તેની આસપાસ લીલોતરી ઘણી દેખાય છે.

જેમ નાની નદીની બંને બાજુએ વૃક્ષવૃક્ષાઓ લગી રહી હોય તેમ રનરપતિની માતાસમ મનાતી એ નાની નહેરની બંને બાજુ લીલી લતાઓ રમી રહેલી છે. સૂર્યના પ્રખર પ્રકાશની ગરમીથી બચવાને પ્રાણીમાત્રને આ લીલોતરી અતિ ઉપયોગી થઈ પડે છે. આગળ જતાં કચારો રેલ્વે સ્ટેશન આવે છે, ત્યાં આગળ કેરોથી પેસેસ્ટાઇન જતી અને સુવેજથી પોર્ટસૈયદ જતી રેલ્વેનો કોસ થાય છે. એ સ્ટેશન થઈ જેરસલેમ જઈ શકાય છે. કચારો દૃષ્ટિથી દૂર થતાં આગળ પોર્ટસૈયદની નજીક મીઠાના મોટા અગર જ્યાંત્યાં જણાય છે, આવા રમ્ય દેખાવો નિહાળતાં નિહાળતાં પોર્ટસૈયદ પાસે આવી પહોંચ્યા. પોર્ટસૈયદના બારામાં અનેક આગબોટો લંગરાએલી અને પોતપોતાના દેશના વાવટા ફરકાવતી પડેલી હોય છે.

સાગરસ્વામી વિહોણી સરિતામુંદરી પોતાના પતિને ભેટવા જતાં આનંદનો ઉલારો કાઢવા મ્હોં પહોળું કરે તેવો દેખાવ સુવેજ કેનાલ પોર્ટસૈયદ પાસેના પોતાના લતાં જૂમખ્ય સમુદ્રને મળે છે ત્યારે દેખાય છે. વિશેષમાં જાણે તે પોતાના સર્જક પિતા મોંશયો લેસેપ્સ સાહેબના પુતળાના પગનું પાદપ્રક્ષાલન કરતી હોય તેવો લાસ થાય છે.

અલીદીનાં વિસરામ હાઈસ્કૂલ,
મોમ્બાસા (આફ્રિકા) }

એસ. બી. જોષી.

આંખની સંભાળ

આંખની રચના અદ્ભુત છે. શરીરના બધા અવયવોમાં આ અવયવ ઘણોજ અગત્યનો છે. તેની અગત્ય હૃદય ને ફેફસાંની પેઠે માત્ર શરીરને દેખી શકવા માટે જ નથી, પરંતુ મનુષ્યને મનુષ્ય તરીકેનું જીવન સુખરસતા શીખવવામાં તે ઘણોજ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. એમ કહેવાય છે કે પાંચે ઇન્દ્રિયોદ્વારો મળતા માનવો પચાસ દેહ ભાગો માત્ર આંખદ્વારો પ્રાપ્ત થાય છે. આથી બહારની દુનિયા જોડે મનુષ્યને જોડતું ને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં આંખો મોટો ફાળો આપતું આ સાધન મનુષ્યને ઘણુંજ ઉપયોગી છે.

કુદરતે આંખને શરીરના પ્રમાણમાં ઘણીજ નાની બનાવી છે તેમ છતાં તે જગતના મોટામાં મોટા પદાર્થોના સંસ્કાર લઈ શકે છે. એક નજીવા ધાથી પણ ફરી જાય તેવી નાણુક છતાં તેની સમગ્રપૂર્વક સાચવણી રાખ્યાથી ને તેનો અયોગ્ય ઉપયોગ ન કર્યાથી તે જીવનની અંતઃ ધરી સુધી કામ આપે છે. દુનિયાની પ્રગતિ સાથે મનુષ્યની રહેણીકરણી પણ બદલાતી જાય છે. આધુનિક જમાનાના મનુષ્યને લેખનવાચન વધારે કરવાનું હોય છે. તેથી આંખને બોલે પણ વધારે પડતો જાય છે. આધુનિક પ્રગતિમાં મનુષ્ય ઘણે ભાગે કુદરતથી વિમુખ ને વધારે ને વધારે કૃત્રિમ બનતો જાય છે; એટલે-અમુક રીતના કુદરતી સંજોગોમાં કામ કરવાને સરજનએક્ષા અવયવોને કુદરત વિરદ્ધ કામ કરવામાં શકાવું પડે છે. કુદરતે આંખને નાણુક કરી છે એ વાત સાચી છે પણ તેનું રક્ષણ પણ કુદરતે તેટલીજ કાળજીથી કર્યું છે. તે પોતાનું કામ બરાબર-રીતે કરી શકે તેટલા માટે કુદરતે તેને અનેક સ્નાયુઓ મદદમાં આપ્યા છે. ત્યારે ત્યારે અમુક પદાર્થ જોવાનું ઉપરિચિત થાય છે ત્યારે ત્યારે આ સ્નાયુઓ દલન-ચલન કરી જોવાના પદાર્થના સંસ્કાર નેત્રપટ પર પાડવાનો યત્ન કરે છે. સામાન્ય રીતે કુદરતે આંખને દૂરના અને પ્રમાણમાં મોટા પદાર્થો જોવાને સરજી છે; પરંતુ આ લેખનવાચનના યુગમાં બાળકની છેક ફૂંખી વગરથીજ આ લેખનવાચન શરૂ થઈ જાય છે. આ બંને કૃતિઓ ઘણીજ નજીકથી કરવાની હોય છે, અને અહારે પણ પ્રમાણમાં ઘણા નાના હોય છે. આથી આ કૃતિઓ કરવામાં આંખને ખાસ વિશેષ શ્રમ લેવો પડે છે. આવધારનો શ્રમ એ આંખની લવિષ્યની નબળાઈનું એક મોટામાં મોટું કારણ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એવું નથી કે દરેક જાતના લખાણ દેવાચનથી આંખ

બગે છે; પરંતુ જે આપણે આ લેખનવાચનમાં આવશ્યક દરેક જાતની સંભાળ ન રાખીએ તો લવિષ્યમાં આંખને, બગાડવામાં એ કારણરૂપ થઈ પડે છે, એ નિર્વિવાદ છે. દાખલો લેવાથી આ વાત વધારે સ્પષ્ટ રીતે સમજાશે. કેઈ એક છાપેલા ફકરાનું વાચન કરવામાં આંખને ફેટલું હલનચલન કરવું પડે છે તેની અંદર ફેટલી બધી ક્રિયાઓ થાય છે તેનો આપણે વિચાર કરીએ તો ઉપર કહેલી વાતનો સહેજ ખ્યાલ આવશે. વાચન કરતી વખતે છાપેલી લીટીઓ ઉપર આંખ એકસરખી રીતે સરી જતી નથી; પરંતુ જે શબ્દ ઉપર આપણે લક્ષ્યાંધ્યું હોય તેજ શબ્દ તે સ્પષ્ટ જુઓ છે. સાથે સાથે તેની આજુબાજુના શબ્દોના નેત્રપટ પર સંસ્કાર પડે છે પણ તે અસ્પષ્ટ હોય છે. જેમ જેમ નવા શબ્દો ઉપર લક્ષ્યાંધ્યું જાય છે તેમ તેમ આંખ એક લક્ષ્યબિંદુ ઉપરથી બીજા લક્ષ્યબિંદુ ઉપર ફેરતી જાય છે. સાથે સાથે દષ્ટિમર્મીદામાં આવતા શબ્દોના સંસ્કાર પણ તે અદૃશ્ય કરતી જાય છે. લખાણમાં અગ્નિપ્રવા શબ્દો વધારે હોય તો તેના ઉકેલને માટે તેને આમ આગળ પાછળ દૂદકા વધારે મારવા પડે છે. આ ક્રિયામાં આંખના સ્નાયુઓને અનેક ક્રિયાઓ કરવી પડે છે. આંખને અનેક વખત ઘરડાવું પણ પડે છે અને જોવાના પદાર્થના નેત્રપટ પર સ્પષ્ટ સંસ્કાર પડે તેટલા માટે ઇન્ કાયની ગોળાકારમાં પણ ફેરફાર કરવા પડે છે. આ બધી ક્રિયાઓ આંખના નાજુક સ્નાયુઓને ધણીજ એકસાઈથી અને તાત્કાલિક કરવી પડે છે એટલુંજ નહિ પણ અમંજ્ય વખત તે કરવી પડે છે. આથી આંખના નાજુક સ્નાયુઓને થાક લાગે છે.

બાળકના એક દિવસના જીવનમાં પણ લેખનવાચનના પ્રમંગો એટલા બધા હોય છે અને એટલો લાંબો સમય હોય છે કે બાળકની આંખોને વધારા પડતો શ્રમ પહોંચ્યા વિના રહે નહિ. હલનચલન ઉપરાંત પણ બીજાં ફેટલાંક કારણોને લીધે આ જાતનો વધારાનો શ્રમ આંખોને પડે છે. આ કારણોનો એકપછીએક વિચાર કરીએ. સૌથી મોટું કારણ અયોગ્ય પ્રકાશ છે પુરતા અજવાળા કરતાં જેટલા પ્રમાણમાં અજવાળું ઓછું તેટલા પ્રમાણમાં આંખના સ્નાયુઓનો શ્રમ વધારે. કુદરતને અમુક પ્રમાણમાં પ્રકાશની જરૂર જણાઈ છે, તેથી વધારે પ્રકાશ હોય તો કીકીને મંકોચાવું પડે છે અને ઓછા પ્રકાશ વખતે તેને વિકસવું પડે છે, એટલે આંખના સ્નાયુઓને કીકીનો મંકોચ ને વિકાસ સાધવા અજવાળાનાં પ્રમાણ પ્રમાણે સતત ખેંચતાણ કરવી પડે છે. આથી વાચન વખતે અજવાળાનું પ્રમાણ ઓછું હોય તો સ્નાયુઓને વધારે કામ પહોંચવાનો સંભવ રહે છે.

સ્થિર પ્રકાશને બદલે હાલતી બ્યોતમાંથી પ્રકાશ આવતો હોય તો તે ક્ષણે ક્ષણે વધતો ઓછો થયા કરે છે. આથી આ ફેરફારના પ્રમાણમાં સ્નાયુ-ઓને વિકાસસંકેત થઈ કરવો પડે છે. આથી પણ સ્નાયુઓને ઘણો શ્રમ પડે છે અને પરિણામે આંખને નુકસાન થાય છે. પ્રકાશ પ્રમાણે કીકીમાં ફેરફાર થવાની શક્તિ ક્ષીણ થતી જાય છે.

ઓછા અજવાળા કરતાં વધારે પડતા અજવાળાનો અથવા અમકાટનો પ્રશ્ન વધારે ધ્યાન ખેંચે તેવો છે. આ વધારે પડતા પ્રકાશને અટકાવવા આંખના સ્નાયુઓને ઘણું કામ કરવું પડે છે, તેથી આંખને ઘણું નુકસાન થાય છે.

આ બધા પ્રશ્નોનો શિક્ષકે વિચાર કરવો જોઈએ. વર્ગમાં નાનપણથી જ બાળકો પાસે લેખનવાચનનું કામ રોજ કલાકો સુધી લેવામાં આવે છે. લેખનવાચનનું કામ નહોતી કરવાનું હોઈ આંખને અંદરની બાજુ ચરડાએથી રાખવા આંખના સ્નાયુઓના અમુકને વિકસિત ને અમુકને સંકુચિત સ્થિતિમાં લાંબો વખત રહેવું પડે છે. આથી પણ આ સ્નાયુઓ ઘણા થાકી જાય છે. નાની ઉંમરનાં બાળકોને લાંબા સમય સુધી લેખન-વાચનમાં રોકવાં એ એમની આંખોને ઘણું નુકસાનકારક છે.

વાચનના સંબંધમાં પ્રકાશનો પ્રશ્ન સૌથી વધારે મહત્ત્વ છે. પ્રકાશ જોઈએ તે કરતાં ઓછો હોય કે વધારે હોય, અસ્થિર હોય, ખોટી દિશા-એથી આવતો હોય, આખાએ વર્ગમાં એકસરખી રીતે ફરી વળતો હોય કે નહિ, વગેરે અનેક પ્રશ્નો પ્રકાશના સંબંધમાં વિચારવા જેવા છે. ઘણી વખત વર્ગના દરેક ભાગમાં સરખું અજવાળું આવતું હોતું નથી અને શિક્ષકો તો દરેક જગ્યાએ એટલાં બાળકો પાસે એક સરખી રીતે પુસ્તક પકડાવે છે. આથી પ્રકાશનાં ફેરફારોના ઓછાવધતા ખુણાને લીધે કેટલાક બાળકોનાં પુસ્તકો પર ચળકાટ ને કેટલાકનાં પુસ્તકો પર જોઈએ તે કરતાં ઓછું અજવાળું આવે છે. આ બન્ને સ્થિતિ ઇચ્છવાજેગ નથી એટલુંજ નહિ, પણ તે સરખી રીતે નુકસાનકારક છે. વર્ગના એરણમાં અજવાળું ગમે તેટલું વધારે હોય, પણ ત્યાંસુધી તે દરેક અને પુરતા પ્રમાણમાં બાળકના પુસ્તક ઉપર સરખી રીતે વહેંચાતું આવતું નથી ત્યાંસુધી વાચન-થી આંખને નુકસાનજ થવાનો સંભવ છે. આ સ્થિતિ પણ જરા વિચાર કરવાથી શિક્ષક સુધારી શકે તેમ છે. વર્ગના એક ઓછા અજવાળાવાળા ભાગમાં સપાટ મેજ ઉપર ચત્તા પડેલા પુસ્તકના પાના ઉપર નજર નાખો, પ્રકાશનું પ્રમાણ ધ્યાનમાં રાખો. પછી તેજ જગ્યાએ પુસ્તકને પ્રકાશનાં ફેરફારોથી કાંટખુણે ધરો. પાના ઉપરના પ્રકાશનું પ્રમાણ એકદમ વધી

પોતે બાળકોના જરોબરીઆજ છે તેમ માનવું; દક્ષ : સાચવેતી એટલીજ રાખવાની કે મર્યાદા સંચવાય ને આગાઓનું ઉલ્લંઘન થવા ન પામે.

શિષ્યવર્ગ સ્વભાવે તદને ગરીબ યર્ષ ગયો છે, કાં તો તે માખાપના દબાણને લઈને કાં તો શિક્ષકના દબાણને લઈને. તેઓએ દંડ, મગદળ, મલખમ, વગેરેની કસરત ઉપરાંત દેશી રમતો જેવી કે બારીઓ દાવ, આટાપાટા, ગેઠાદડી, વગેરે પુરતા હિસાદથી રમવી જોઈએ અને સુધરેલી રમતો જેવી કે હોકી, ક્રિકેટ, ટેનિસ, સાથે સરખાવતાં આ જંગલી રમતો છે તમ માનવા કંઈ પણ કારણો નથી. જેટલું જોખમ દેશી રમતોમાં રહેલું છે, તેટલુંજ જોખમ સુધરેલી રમતોમાં પણ 'રહેલું' છે. જેટલીજ શારીરિક ખીલવણી સુધરેલી રમતોથી થાય છે તેટલીજ દેશી રમતોથી થાય છે. ઉપરાંત દેશી રમતો ખર્ચાળ નથી. તે આપણા જેવા નિર્ધન દેશને માટે ફાયદાકારક છે. આ બધા પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતાં શિક્ષકવર્ગ, શિષ્યવર્ગ, તેમજ માખાપો ધારે તો પોતાની જૂલો સુધારી દેશને ઘણી સારી રીતે આપાદીમાં લાવી શકે છે. ગામડાંનાં માખાંપો ઘણાં ભોળાં હૃદયનાં હોય છે એટલે તેમને આ તરફ દોરવામાં શિક્ષકવર્ગને બહુ મુશ્કેલી નડે તેમ નહિ હોવાથી દરેક પોતાથી બનતું કરે તે ઇચ્છવા જોગ છે.

જો કે તંદુરસ્તી સાચવવા કરાવતની જરૂર છે તેમ સર્વ દ્રાઈ માને છે, પણ તેમ માનીને તેનો અમલ કરનાર ઘણાજ થોડા જોવામાં આવે છે. શરીરના જુદા જુદા અવયવો સહેલાઈથી અને અસંરકારક રીતે કામ કરી શકે તે સાફ કસરત કરવી આવશ્યક છે. ખોરાકના ઉપયોગ સાફ અને ઘસાઈ ગએલા રનાયુઓની મરામત સાફ જે પ્રાણવાયુની જરૂર પડે તે પુરતો મેળવવામાં કસરત બહુ જરૂરની યર્ષ પડે છે. જો કસરત કરવામાં ન આવે તો માણસ દિનપ્રતિદિન આળસુ અને મુસ્ત થતો જાય છે. એક અંગ્રેજ લેખકનું કહેવું છે કે માણસ આરામના દિવસ કરતાં કામગીરીના દિવસે આઠ અઘોળ પ્રાણવાયુ વધારે લે છે, માટે કુદરતની જરૂરિયાત સાફ પુરતો પ્રમાણમાં પ્રાણવાયુ મળે તે ધરાટે પણ ખુલ્લી હવામાં કસરત કરવાની આવશ્યકતા છે.

કસરત શા માટે કરવી જોઈએ.—

- (૧) નિર્બળ તેમજ અતિશય વધી ગએલા રનાયુઓ તેમજ અવયવોને ખીલવવા;
- (૨) માંદગી ભોગવવાથી નિર્બળ યર્ષ ગએલા અવયવોને તંદુરસ્તીમાં લાવવા;
- (૩) જુવાનીમાં શારીરિક ખોડોને દૂર કરવા;

- (૪) અશક્તિ અને જાડપણું દૂર કરવા;
  - (૫) ફેફસાંનાં રોગથી કેટલીક વિચિત્ર યુએલી રિથિતિને દૂર કરવા;
  - (૬) સામાન્ય જિંદગીના વહેવારમાં જેઓ જરૂરિયાત યા ટેવ, સદગુણ અથવા દુર્ગુણને લઈને શરીરની દુરસ્તી સાચવી ન શકે તે સાચવવા;
  - (૭) મન પર માનસિક ખીડવણીથી ધાંતક અસરો થતી હોય તેના સામા થવા;
  - (૮) માનસિક અપૂર્ણતાઓ દૂર કરવા.
- જુદા જુદા અવયવો ઉપર કસરતની થતી અસરો.—
- (૧) કસરત કરતાં શરીર પર તંબ કપડાં ન રાખવાં; કારણ તેથી ફેફસાં વગેરે પોતાની ફરજ બજાવી શકતાં નથી. લોહી જઠ્ઠી ફરવા માંડે છે, પ્રાણવાયુ પુરતો લેવાય છે અને ઝેરી વાયુ બધો બહાર જતો રહે છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જેમ ઝેરી વાયુ વધારે બહાર નીકળી જાય તેમ ખોરાક તેમજ તાજા હવા પુષ્કળ લેવાય.
  - (૨) વધારે કસરતથી લોહી કપાટાબંધ ને જોડથી ફરવા માંડે છે.
  - (૩) રનાયુને પ્રુપ્ટિ સારી મળે છે ને તેથી તે મજબુત થાય છે. કસરતથી રનાયુઓ પુષ્કળ પાણી બહાર કાઢે છે.
  - (૪) ચામડી પણ તે વખતે લાલ થઈ જાય છે અને પોતાનું કર્તવ્ય બહુ સારી રીતે બજાવે છે. પરંપરા સારી પેડે નીકળે છે ને તેથી શરીરની ગરમીનું પ્રમાણ સંમત રહે છે. જોડોર કસરત કરતાં હંડી લાગતી નથી પણ કસરત કરી રહ્યા બાદ ગરમી નકામી ચાલી ન જાય તે સાદ કપડાં તરતજ પહેરી લેવા સંભાળ રાખવી.
  - (૫) પેસાબનું પ્રમાણ વધતું નથી પણ યુરિક એસિડ પ્રમાણમાં વધારે બહાર જાય છે.
  - (૬) મગજના કામ કરનારે શારીરિક કસરત કરવી જોઈએ કે જેનાં પરિણામે માનસિક કામ સાદું થાય.
  - (૭) મળ પ્રમાણમાં ઓછો થાય છે. ઝાડનો બંધકાપ રહેતો નથી, અને આંતરડાં નિયમિત કામ કરે જાય છે.

જો કસરત ગળ ઉપરાંત કરવામાં આવે તો તેથી અનેક ભેતનાં નુકસાન, જેવાં કે હૃદયનાં અસંખ્ય ધબકારા (કેટલીક વખતે નબળાં), રનાયુઓનું નિર્રથક નકામું ધસાઈ જવું, વગેરે થવા સંભવ રહે છે; માટે દરેક વ્યક્તિએ લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે કે કસરત અવશ્ય કરવી જોઈએ ને તે ખુલ્લામાં ને પ્રમાણસર કરવી જોઈએ.

બંધકોશ

(ગંતાકે પૃથક ઉઠે થી ચાલું)

બંધકોશમાંથી અનેક વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. એક લેખકે તો એટલે સુધી કહ્યું છે કે એકેએક શારીરિક રોગનું કારણ બંધકોશ છે. એ વાત તદ્દન સાચી છે. આંતરડાંની સ્વચ્છતા અને પુષ્ટિ ઉપર આખા શરીરનો આધાર છે. મુખથી થુદા સુધી એક મોટા માર્ગ છે તેને મહા-સ્ત્રોતમ્ અને અંગ્રેજીમાં 'એલિમેન્ટરી-કેનાલ' કહે છે. ખાધેલા અન્નનું એમાં પાચન થાય છે, એટલે આ માર્ગમાં પાચનપત્રના અનેક અવધવા આવેલા છે. ખાધેલું અનાજ સૌથી પહેલું તો મોંમાં દાંતથી ચવાય છે. દાંત તો ઘટી છે. ચાવવાની ક્રિયા ચાલતી હોય છે તે વખતે મોંમાં રહેલા લાલપિંડમાંથી થૂંક ઝરે છે. એ થૂંક પાચનક્રિયામાં ભારે મદદ કરનાર એક જાતનો રસ છે. ત્યાંથી પછી અનાજ અન્નનળી વાટે હોજરીમાં જાય છે. હોજરીમાં તેને અનેક જાતના પાચક રસ મળે છે અને ત્યાં ખોરાક પ્રવાહી બને છે. ત્યાંથી તે આગળ આંતરડાંમાં જાય છે. આંતરડાંના એ મુખ્ય વિભાગ-નાનાં આંતરડાં ને મોટાં આંતરડાં છે. નાનાં આંતરડાં તે વીસ કુટ લાંબાં ને ૧ થી ૧૫ ઈંચ પહોળાં હોય છે. એની શરૂઆતનો ભાગ ગ્રહણી કહેવાય છે. હોજરીમાંથી આવેલું પ્રવાહી ત્યાં એટકે છે અને ત્યાં એને કલેજામાંથી આવેલું પાચક પિત્ત મળે છે. ડાબે પડખેથી અગ્ન્યાશય (પેક્ટિયાસ)માંથી પણ પાચક રસ ઝરે છે અને તે બન્ને રસ છેવટે એક સામાન્ય નળીદ્વારા ગ્રહણીમાં આવે છે. અહીં બરાબર પાચન થાય છે. અહીં પાચન થઈ આવ્યેલાનો જે સાર બને તેને રસ કહે છે અને એ રસ ડાબે પડખે આવેલી બરોળમાં જઈ ત્યાંથી પછી લોહી થવા માટે હૃદયમાં જાય છે. પાણીનો ભાગ ચુસાર્ધને ગુદા-આમાં જાય છે અને બાકી રહ્યું તે આગળ ધકેલાય છે. ત્યાં પણ પાચન-ક્રિયા ચાલુ હોય છે અને પેલા કચરામાં કંઈ પણ સત્ત્વ રહી ગયું હોય તેને ત્યાં ચૂસી લેવામાં આવે છે. મોટાં આંતરડાંને મલાશય કહે છે. છેવટેના કચરા ત્યાં આવીને પડે છે. મોટાં આંતરડાંના ત્રણ ભાગ છે: ૧ આરોહી, ૨ અવુગ્રસ્થ, ૩ અવરોહી. મોટું આંતરડું પાંચ કુટ લાંબું ને આશરે ૨૫ ઈંચ પહોળું હોય છે. આમાં પણ કંઈક સૂક્ષ્મપાચન કાર્ય થાય છે એમ મનાય છે. કુદરતની કેટલી ભારે ત્રેવડ! કંઈ નકામું ન જવા દેલું એવી

કુદરતની યોજના છે ! છેવટે મોટાં આંતરડાંમાંથી મળી શુદ્ધ વાટે બહાર નીકળે છે. એ મળી બહુ કડક તેમ બહુ પાતળો ન હોવો જોઈએ. ગંધાતો ન હોવો જોઈએ. ફાદફાદા ન હોવો જોઈએ. સિન્ધ, પ્રીતો, ગંધરહિત મળ રોજ નિમ્નમિત રીતે સવારે આવેલાં જોઈએ. ઉપરનું મહાન પાચક-ચક્ર જેને બરાબર નિયમિત રીતે ચાલે તેને અંધકોશ તો ન જ થાય; પરંતુ બીજો કોઈ પણ વ્યાધિ ન થાય. અગ્નિને અંધકોશને તો બધાજ રોગોના કારણરૂપ ગણ્યા છે. એક વિશ્વાવખ્યાત અમેરિકન દાકતરે તો દુનિયામાં ભારે ભારે સુદૃઢ થયાં તેના કારણ તરીકે 'પેલુ' અગ્નિને જ ગણ્યું છે. ક્રોધ, વૈમનસ્ય, દ્રેષ વગેરે માનસિક વિકારો પણ આ બંનેને આભારી હોય છે.

અંધકોશની ચોક્કસ દવાઓ હોઈજ ન શકે. જે 'કોરલુને' લીધે એ થયું હોય તેનેજ દૂર કરવાથી એ મટી શકે. ખોરાક, પાણી, ઉષ્ણ, વ્યાયામ, અને બ્રહ્મચર્ય એજ મુખ્યત્વે સાચો ભાગ લેજો છે. અનેક રોગોના ઉપદ્રવરૂપે પણ અંધકોશ જણાય છે.

આસન, પ્રાણાયામ તથા ચાલવું એ ઉત્તમ કુસ્તરો છે. આસનોમાં શીર્ષાસન, સર્વાંગાસન, પશ્ચિમોત્તાન, શવભાસન, કંકાસન વગેરે ખૂબ ઉપ-યોગી નીવડે છે. ઉડ્ડિયાન ને ત્રાસિ અત્યંત લાભદાયી છે. ઉપાધાન એટલે કે સવારમાં વહેલાં બહાર રોતે તાંબાના વાસણમાં રાખેલું પાણી પીવું એ પ્રયોગ ઘણો ફાયદાકારક નીવડે છે. તાજાં શાકભાજીનો ખૂબ ઉપયોગ કરવો. તાંદળજી, કુંગળી, લોખું, ટામેટાં અંધકોશને દૂર કરવામાં ભારે ફાળો આપે છે. અંધકોશને માટે અવારનવાર ઉપવાસ કરવા, એક ટાણું કરવું, અને એનિમા એટલે કે પાણીની ખૂંતિ લેવી. આ એનિમાથી ગામડાંમાં ઘણા લોકો મહારાય છે પરંતુ તેનો પ્રચાર ધીરેધીરે કરવા જોવો તો છે જ. વારંવાર દવા ન જ લેવી પરંતુ જરૂર પડે લેવી પડે તો નીચેના ગુંસખા સારા છે :

દવાઓ

૧. નાનાં બાળકો માટે સૌથી ઉત્તમ દીવેલ. એથી વધારે જરૂરી હોય તો ઉમ્મરના પ્રમાણમાં એળાઓ આપી શકાય. નેપાળાની કોઈ પણ બનાવટ ન જ આપવી. ગરમાળાનો ગોળ પણ નાનાં બાળકો માટે સારો.

૨. મિઠિયાવળ ૦૧ શેર, અજીઓ ૦૧ શેર, સંયળ નવટાંક. એ ત્રણેયને ખાંડી ફાફી બનાવી રાખવી. રાતે સૂતી વખતે મોટાં માણસોએ ૦૧ તોલાથી ૧ કે ૧૧ તોલા લેવી ને ઉપર ઠંડું પાણી પીવું. સવારે પચીને દસ્ત આવશે.

૨૩. અવિપત્તિકર ચૂર્ણ, અથવા શિવાક્ષાર પ્રાચન ચૂર્ણ પાંચ સારો ફાયદો આપે છે.

૪. ત્રિકૃણ—૧ હરડે, ૨ બહેડાં, ૩ આમળાંતું સરખો ભાગે કરેલું ચૂર્ણ છે. એનું લાંબો કાળ સેવના કરવાથી ઘણાજ સારો ફાયદો થાય છે. અર્થ ઉપર પણ આની સારી અસર થાય છે.

૫. એકલી હરડે-મોટી-પાંચ જુદી જુદી જાતુઓમાં જુદી જુદી વસ્તુઓ સાથે લેવાથી સમાધારી ફાયદો કરે છે. હરડો જેવી, તે બંધકોશ માટે એક પણ ચીજ નથી.

૬. બહુજ સખત બંધકોશ હોય તોજ આશ્વકંચુકી કે

૭. ઇચ્છાભેદી જેવી નેપાળાની બનાવટો લેવી, નહિ તે નહિ.

આ તો નાફટકાના ઉપાય બતાવ્યા; પરંતુ સાચા ઉપાય તરીકે, તો આગળ જણાવેલા કુદરતી ઇલાજોજ છે. ખૂબ ચાવીને ખોરાક ખાવો, પથ્ય ખોરાક ખાવો અને એ ખોરાકને પચવવા માટે, નિયમિત વ્યાયામ કરવો, પુરતું જીંધવું, પુરતા પ્રમાણમાં પાણી પીવું, ચોકખી હવામાં ફરવું, પ્રાણાયામ કરવા, આમ કરવાથી કદી બંધકોશ થતો નથી, અને બંધકોશ થયો હોય તોયે મટી જાય છે. જલ્દાયર્ધનું પાલન બંધકોશ થવા દેતું નથી. વીર્યનો દુરુપયોગ કરનારને બંધકોશ થવા વગર રહેતોજ નથી. (અપૂર્ણ)

શિવરાકર પ્રાણશંકર શુક્લ

મનુષ્ય જીવનના આદર્શ

ભય એ માણસને બીજાઓનો ગુલામ બનાવે છે. ભય એ જીંદગી રાગની બેડી છે. ચિંતા એ એક પ્રકારની કાયરતા છે. તે જીવનને વિષમય બનાવે છે, જ્યારે હિંમત એ ઉંચામાં ઉંચા પ્રકારની ઉદારતા છે.

દૃઢ ઇચ્છા કરી શકનારને માટે, પ્રાધિક્ષક કાર્ય અશક્ય નથી; મજબુત મનોબળવાળા પુરુષની દૃઢ ઇચ્છા હજારોને ચથરાવી મૂકે છે.

ઇચ્છાશક્તિનો વિકાસ કરવો એ મનુષ્યજીવનનો ઉપદેશ છે. દૃઢ ઇચ્છા અને નિશ્ચય ધરાવનાર વ્યક્તિને માટે આ જગતમાં સમય અને કષ્ટ છે, છે ને છેજ.

અહીં નિશ્ચય અને સત્યમાર્ગનું અવલંબન એ આ જગતને હલાવી બાળનાર પ્રબલ શક્તિઓ છે.

અજકતી કારકીદિવાળા તરણનો; શબ્દમાં નિષ્ફળતા હોવી જ ન જોઈએ. નિરંતર આગળ ધસવાની ટેવ અને શ્રદ્ધા સુધ્ધળી મુશ્કેલીઓને હંકારી નાખે છે.

મનુષ્ય સંયોગોનો ગુલામ નથી; પરંતુ ઉચ્ચ સંમગ્ન્ય અને ધૃત્વા-શક્તિઓનીજ તેનામાં ન્યૂનતા હોય છે.

ગરિબાર્ધના દુઃખોમાં દુઃખોએલી મહાનતા ધીમે ધીમે જ ઉદયને વરે છે. જે માણસે સંકટો સહન કર્યા નથી તે દુનીઆમાં આવ્યો જ નથી.

મહાન પુરુષોને પોતાના વિગ્ન્ય માટે તૈયાર. રાજમાર્ગ મળતા નથી; પરંતુ તેઓ હંમેશાં સતત કાર્ય અને ખતના સનાતન માર્ગે જ પ્રયાણ કરે છે.

દિવ્ય પુરુષોની મહત્તાનું કારણ તેમની પ્રચંડ મુશ્કેલીઓજ છે. જેમ કરતુરીને કચરી નાખવાથી તેમાંથી વિશેષ સુગંધ નીકળે છે તેમ માર્ગના વિધપહાડોથી મનુષ્યનું જીવન અધિકાધિક ઉચ્ચ બને છે.

જો કે હાનિઓ અને સંકટો એ અત્યંત કટિન પાઠો છે તોપણ તેમાંથી જે બોધ મળે છે તે બીજા ક્યાસથી પણ મળતો નથી.

શત્રુઓ એ સ્વઉન્નતિના આઘાતના ગુરુ છે, જેમ પતંગ જેવી નિર્જીવ વસ્તુ, પવનના મુસવાદાં સ્ત્રીક્રતો ઉચે જઈ શકે છે. તે ઘણેપર અંશે પવનની લહરીનેજ અવલંબે છે.

દુઃખી, ગિદગી, અંધ જ્ઞાન સાથે ગુંગરતી અંતિ ઉત્તમ છે. જીવનનો કીમીઓ જ સુખદુઃખથી ઘડાયેલો છે.

માયાળુ શબ્દોની કિમ્મત ધીણી છે. જીવનમાર્ગ આમાં સમાયેલો છે. જગતમાં કર્યાં જે શાંતિ હોય તો દુઃખીઓનાં અશ્રુ લોહવામાં છે ?

માસ્તર સરસ્વતિચંદ્ર રાણા

ફૂલ

આવો ફૂલડો ફાળો રે, ભેગો બેસીને રમીએ;

ફૂલની વાસ મધુરી રે, સુધી સુધીને લઈએ-આવો.

આ ગુલાબનો ફૂલમાં રે, ફૂલો રડો રંગ લયો;

પાસે છે પતંગીઓ રે, બમરે એ એ ગલંગણી રેલો-આવો.

લુંગો એ રડો ફૂલને રે, દીધી રડી પોંખડીઓ;

અમને પ્રેમજીએ આપી રે, આવી રડી આંગળીઓ-આવો.

એસ. બી. ભેપી

સ્લોટ

નામ માંડે છે સ્લોટ, તે બૂલશે ના;
 પેન મારી છે પેન, ખોઈ નાખશે ના.
 મને મૂકીને ઘેર, તમે આંધશે ના;
 મને પાસેથી કદી, ખસેડશે ના.
 મને કાળા કાળા કંઠીને ખીજવશે ના;
 મને રસ્તે રજાતી મુકશે ના.
 મને ઉચેથી નીચે પછાડશે ના;
 મને ખડે ખડે ખડે ખખડાવશે ના.
 મને પગ મૂકીને, તમે લાગશે ના;
 મને લઈને દોઈને મારશે ના.
 મારા ડીલ પર, ડાઘ કદી પાડશે ના;
 મને કદીએ થૂંક, લગાડશે ના.
 મને સાફ કર્યો વિના, તમે લખશે ના;
 તમે લખી લખીને, કદી થાકશે ના.
 પેન મારા ઉપર, ગગડાવશે ના;
 પેન હોકી હોકીને ખખડાવશે ના.

એસ. બી. જોષી

અજબ જેવી વાત

નાની મારી આંખ, એ જોતી કાંક કાંક;
 એ તે કેવી અજબ, જેવી વાત છે !
 નાના મારા કાન, સાંભળે દઈ ધ્યાન-એ તે...
 નાક માંડે નાનું, એ સુંઘે ફૂલ મઝાનું-એ તે...
 હલ મારી રાતી, એ મીઠું મીઠું ખાતી-એ તે...
 દાંત મારા ઘોળા, એ ચાવે દાળાઆ મોળા-એ તે...
 નાનું મોઢું માંડે, એ બોલે સાફ સાફ-એ તે...
 નાના મારા હાથ, તાળી પાડે સાચ-એ તે...
 આંગળી મારી લપટી, તેથી વગાડું ચપટી-એ તે...
 પગ મારા નાના, એ ચાલે જાના માનો-એ તે...

એસ. બી. જોષી

સાંપા તા. ગોધરાની વિઠ્ઠમસેનાએ બજવેલી સેવાં

સાંપા રફલખાતે લગભગ ૧૫ વર્ષથી બાજસેના ઉભી કરવામાં આવી છે. તે બાજવીશાએ નીચે પ્રમાણેની સેવા બજાવી છે.—

(૧) ત્યાં ત્યાં કુવા હતા અને તેની પાછળ પુખ્ત પાણી ભરાઈ રહી કુવાના પાણીને અસ્વચ્છ કરતું હતું ત્યાં ત્યાં તેની આબુબાબુ રેતી લાવીને પુરી ગંદછી દૂર કરી છે.

(૨) પોતાના ગામમાં લો. બો. નિશાળ ચાલે છે તેને ખેસવાને માટે સાઈ મકાન નહિ હોવાથી આખાં ગામમાં ઘેરે ઘેર ફળીને વળાઓ તથા ચાંબલા ઉધરાવીને મકાન બંધાવ્યું.

(૩) મકાન બંધાવવા માટે સુમારને મળુરી પેટ આપવાના પૈસા તે આ બાજવીશાએ પોતે ઉધરાવું કરીને આપ્યા છે.

દલસિંહ પરથમસિંહ પરમાર

રક્ષા. મા. સાંપા, તા. ગોધરા

જાહેરખબર

મિસિસ માર્ટર રીવલ્યુશન ફક્તા બ્યાગમાંથી ધનામ માટે ખેડ જિલ્લાની નામદાર સરકારે માન્ય કરેલી સઘળી પ્રાથમિક કન્યાશાળાઓમાં બજાવી બાળાઓએ બનાવેલા રીવલ્યુશનના નમુનાનું ત્રીજું પ્રદર્શન ભરવાનું છે, માટે તેવા નમુનાઓ તારીખ ૧૫ મી એપ્રિલ ૧૯૩૫ પહેલાં સિનિઅર આસિસ્ટન્ટ ડેપુટી એન્ડુકેશનલ ઇન્સપેક્ટર, નડિઆદ, મુકામે મોકલી આપવા.

(૧) નમુનાઓ બાળાઓએ બનાવેલા બેઈએ.

(૨) નમુનાઓ બાળાઓએ બનાવેલા છે તેવું પ્રમાણપત્ર બે સાઈ શરયોનું નમુના સાથે મોકલવું.

(૩) નમુના મોકલવા, લઈ જવાનો ખર્ચ નમુના મોકલનારને શીર છે.

(૪) એકંદરે બે ધનામો છે, તેમાં પહેલું ર. ૧૦) ને બીજું ર. ૫) નું છે.

અવર્મેન્ટ હોસ્ટેલ,

બી. બ્લોક,

સિનિઅર આસિસ્ટન્ટ ડેપુટી

એન્ડુકેશનલ ઇન્સપેક્ટરની

ઓફિસ, નડિઆદ.

એન. એલ. બ્રહ્મચારી

સિનિઅર આ. ડે. એ. ઇ. બે. મા.

એકસ ઓફિસિયો સેક્ટરી,

" મિસિસ માર્ટર સોઇંગ ને એન્ડ્રોઇડરી પ્રાઇઝ ફંડ "

સુંબર્ષ ઇલાકાની ઉર્દુ શાળાઓ માટે મંજૂર થયેલાં પુસ્તકોની યાદી

નંબર	પુસ્તકનું નામ	અન્યકર્તા	પ્રગટકર્તા કે લુકસેવરનું નામ	કિંમત રૂ. આ. પા.	શા માટે મંજૂરી આપવામાં આવી છે.
૧	મુખતસિર તારીખ-એ-આસમ, ભાગ ૧, ૧૯૩૪	મિ. હકીમ અહમદ, પી. એ. મુલાત્રીમ તગીરદાર ગાલીઅર, ગવર્મેન્ટ ગ્વા લીઅર.	મિ. હસિકદ્રિક અલીખાન દરબાર પ્રેસ, ગ્વાલીઅર	૧-૦-૦	પ્રાથમિક અને માધ્યમિક સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટિ- ટ્યુશનોમાં ટીચર્સ લા- યબેરી માટે.
૨	તેપર-ટુટીયલ ઇર્ધાન ઉર્દુ (સને ૧૯૩૪ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. જગમોહનલાલ ચતુર્થે- દી, પી એસસી, એલ.ટી. મિ. રાગવેન્દરાય કુરુડર (તિઆમ હોમીનીઆન્સ)	આર્ચમ સ્ટીમ પ્રેસ, હૈદરા- બાદ	૧-૬-૦	" " " " " " " "
૩	આપાદયત-એ-જામ		નીઆમી પ્રેસ	૧-૬-૦	પ્રાથમિક અને માધ્યમિક સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટિ- ટ્યુશનોમાં ટીચર્સ અને વિદ્યાર્થીઓની લાયબેરી માટે.
૪	અન્વો-શ-આપયત (સને ૧૯૩૪ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. મહમદસન હસીદા- એલી મુખમ.	લેખક પોતે	૦-૧-૩	પ્રાથમિક સ્કૂલોમાં વિદ્યા- ર્થીની લાયબેરી માટેનું
૫ થી ૧૦	ઉરમાનીઆ કાઝિદા. કુરમાનીઆ કાઝેદા લા. અદીઅલ-કરામ અરકાનુલ-ફરાન	વલીહાપાનુનમ લક્ષી પ્રિ- ન્સિપાલ, ૧ ફરાનીક કોલેજ, બેંગલોર " " " "	... ...	૦-૧-૬ ૦-૧-૩ ૦-૧-૬	મકતાળો માટે પાઠ્ય- પુસ્તક તરીકે " " " "

[illegible]

૨૩ અદ્ય-એ-મગ્ધામીન ભા. ૧ (પહેલી ઓવૃત્તિ)	મોલ્લી નીસાર અહમદ, અનવર અહમદી રેસ, અહસાહાબાદ	૧-૦-૦-૦	પ્રાથમિક અને માધ્યમિક સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટિટ્યુશનોમાં ટીચર્સ અને વિદ્યાર્થીની લાયજેરી માટે.
૨૪ " ભા. ૨	"	૧-૮-૦-૦	"
૨૫ નીસાળ-એ-જદીદ	મોલ્લી મેહદી હુસેઇન નસરી	૦-૧૨-૦-૦	પ્રાથમિક અને માધ્યમિક સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટિટ્યુશનોમાં વિદ્યાર્થી અને ટીચર્સની લાયજેરી માટે.
૨૬ નીસાળ-એ-ઉફ્ફ	મોલ્લી હશીમ સૈયદ જલાલુદ્દીન અહમદ જાફરી	૦-૧૨-૦-૦	પ્રાથમિક અને માધ્યમિક સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટિટ્યુશનોમાં ટીચર્સ લાયજેરી માટે.
૨૭ તરીમ-ઉલ-કાદ ભા. ૧	"	૦-૧-૧-૬	પ્રાથમિક અને માધ્યમિક સ્કૂલોમાં ટીચર્સ લાયજેરી માટે.
૨૮ થી ૩૧ નાર-એ-વાતન નં. ૧, ૨, સૈયદ અબ્દુલ-વસોએ જાફરી	"	૦-૧-૦-૦	પ્રાથમિક સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટિટ્યુશનોમાં વિદ્યાર્થીની લાયજેરી તરીકે.
૩૨ જદીદ-બુમ્મીયા, આફ્રિકા, અમેરિકા અને આરહે-સિંગા	મુન્શી અબ્દુલ-રહેમાન પુના અહમદ સાહેબ, હિંદમા-સ્તર, મ્યુનિ. ઉફ્ફ પ્રાથમિક સ્કૂલ, પુના	૦-૮-૦-૦	પ્રાથમિક સ્કૂલોમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે.

અસવાનેહ નંબેળી-કરીમ	મહમ્મદ નદીમુલા કુરેશી	કુરેશી બુક એજન્સિ, લાહોર	૦-૧૦-૦	પ્રાથમિક અને માધ્યમિક સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટિટ્યુશનોમાં ટીચ- ર્સ અને વિદ્યાર્થીની લાયબ્રેરી માટે.
અર્થી ૩૭ તાલીમ-ઉત્તર-દક્ષ પ્રોપિન- ક્ટોંગ લાગ. ૧ થી ૪		અનવર-આદમદી પ્રેસ, આલ્લાહાબાદ	૦-૧-૦	પ્રાથમિક સ્કૂલો માટે.
અર્થી ૪૧ પ્રિન્સિપલ્સ ઓફ હેલ્થ (ઉદ્ધૃત) નં. ૧, ૨, ૩ અને ૪	એમ. એ. કરર અને યુ. એસ. વેરમા	એમ. એ. કરર નં. ૧ અને યુ. એસ. વેરમા, નં. ૨ પ્રોફેસર્સ યુદ્ધિગ કિશિવન નં. ૩ કોનેજ, આલ્લાહાબાદ નં. ૪	૧૦-૪-૦ ૨૦-૪-૦ ૩૦-૭-૦ ૪૦-૬-૦	પ્રાથમિક સ્કૂલોમાં પાઠ્ય- પુસ્તક તરીકે અને મા- ધ્યમિક સ્કૂલોમાં વિ- દ્યાર્થીની લાયબ્રેરી તરીકે.

(અંગ્રેજીમાં સહી) એન. જી. ઘાઘીલ

પર્સનલ આસિ. હ થી એન. યુ. ઇન્સ. બી. ડી., અને
સેક્રેટરી ઉદ્ધૃત સ્કૂલ કમિટી, મુંબઈ.

(પર્સનલ આસિ. હ થી એન. યુ. ઇન્સ. બી. ડી., અને સેક્રેટરી ઉદ્ધૃત સ્કૂલ કમિટી, મુંબઈ તા. ૧૬-૭-૩૫ ના
પત્ર નં. આર-૩૮/૭૪ માં કરેલી સૂચનાનુસાર.)

ધનામપત્રક

ભરૂચ જિલ્લો

વાવલી	શાહ વાડીલાલ મોતીલાલે	૧૧-૦-૦	પિતૃજના પ્યાલા વહેંચ્યા.
	પા. દુલાભાઈ ચુંમલાઈએ	૧૫-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
	પા. ભગવાનભાઈ હરિભાઈએ	૧૫-૦-૦	
દિવી	કામલાના હેડમાસ્તર મગન	૧-૦-૦	મિદાઈ વહેંચી.
કામલા	લાલ નેહાભાઈ પટેલે	૮૧-૦-૦	બારેરીલો નં. ૯ કરાવી આપી.
	ગામલોકોએ	૫-૦-૦	દયાખાનામાં આપ્યા.
	"	૧૦-૦-૦	બાળ લાયબ્રેરી માટે આપ્યા.
	"	૪-૦-૦	પરખમાં આપ્યા.
કારેલા	મિ. વાઘજીભાઈ સમીદાસ પટેલે	૧૨-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
	પટેલ વસનભાઈ લલ્લુભાઈના		
જંબુસર	વાલી બાઈ હરેબાબાએ	૫-૪-૦	મુખ્ય સ્કૂલમાં પિતૃજની, ગોળી હાંકણા સાથે તથા જર્મન સિલ્વરનો લોટો પર્વાલા સાથે ભેટ આપ્યો.
	બાઈ પાર્વતી સીતારામ કૃષ્ણજીની દીકરીએ		

મુરત જિલ્લો

મલેકપોર	મિ. મોરારજી ભીખાભાઈ ભક્ત	૫૧-૦-૦	બાળ લાયબ્રેરીને પુસ્તકોની ભેટ આપી.
	તરકથી		
	ચાસવડના પટેલ મોરારજી	૩૦-૦-૦	" કબાટની ભેટ આપી.
	દુલ્લભાઈએ		
	મુંબઈના શાહ મનમુખભાઈ	૧૫-૦-૦	પાણીની પરખ માટે આપ્યા.
	હીરાચંદે	૧૫-૦-૦	જરીબ વિદ્યાર્થીને પુસ્તકો માટે આપ્યા.
	"	૭-૦-૦	મિદાઈ વહેંચી.
	મિ. હાજી રહેમાન હુસેન મસેકે	૫-૦-૦	બાળલાયબ્રેરીને પુસ્તકો માટે આપ્યા.
મોટાવરાઈ	સ્કૂલ કમિટીના મેમ્બર મિ. મહમદ મુલેમાન વેદે	૩-૦-૦	બાળાઓને ગરબા ગાવા માટે હાંડીઆ લાવી આપ્યા.
ડુનસાડ	આફ્રિકાવાળા મિ. ભીખાભાઈ	૩-૦-૦	પતામાં વહેંચ્યાં તથા
	કદાનજીભાઈ મિશ્રિએ	૫-૦-૦	રેકાઉટ ફંડમાં આપ્યા.

સ્ત્રીશક્તિ મંજુર થયેલું અઠવાડિક છે,

તથા

એમદોવાદ મ્યુનિ. સ્કેલબોર્ડ	તેની	૧૭	નકલ દે છે.
સરુચ જિલ્લા સ્કેલબોર્ડ	"	૧૦	નકલ મંગાવે છે.
બુનાગઢ વિદ્યાધિકારી આફેઇ	"	૧૦	નકલ મંગાવે છે.
નડિઆદ મ્યુ. સ્કેલબોર્ડ	"	૪	નકલ મંગાવે છે.
સુરત જિ. સ્કેલબોર્ડ	"	૧૧	નકલ મંગાવે છે.

—: આપ પણ આપની કન્યાશાળા માટે મંગાવો :—

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૫૭

નમુનો મફત

સ્ત્રી સાહિત્ય મંદિર, સુરત

ઇતર વાચન

સુરતના એડમિનિ. ઓફિસર સાહેબે સ્ત્રીસાહિત્ય મંદિર સુરતની નીચેની ચોપડીઓ નિશાળોમાં ઇતર વાચન તરીકે ચલાવવા પસંદ કરી છે.

વાતનું વતેસર કિ. ૦-૧-૦ કન્યાશાળા ધોરણ ૩ બું.

લીલીની આત્મકથા ૦-૩-૦ કન્યાશાળા ધો. ૪ થું.

ખલિદાન ૦-૫-૦ છોકરા તથા છોકરીઓનું ધો. ૫ મું.

ગૃહવ્યવસ્થાની વાતો ૦-૬-૦ કન્યાશાળા ધો. ૬ થું.

બીજા વિદ્યાધિકારીઓ, એડ. ઓફિસર વગેરે સાહેબો તે પ્રમાણે કરે એવી લેવામણ છે.

સ્ત્રી સાહિત્ય મંદિર, સુરત

લેખનકળા-કોપિયુક

પાછળ અક્ષરો ફૂટે નહિ તેવા ઉત્તમ કાગળ પર છાપેલી
૨૪ પાનાં છતાં કિંમત દોઢ આનો

દેખવણીખાતાએ મંજુર કરેલી, શિક્ષકવર્ગમાં માન્ય
થએલી અને વિદ્યાર્થીઓને વિભૂષિત થતી અમારી
લેખનકળા કોપિયુક માટે આજેજ લખો.

દેખવણીખાતાએ મંજુર કરેલી

લેખનકળા-કોપિયુક

માધ્યમિક શાળા માટે

નંબર ૧ થી ૩

કિંમત દોઢ આનો

ખાતાએ મંજુર કરેલો

દેશીહિસાબ ભાગ પહેલો

૨૪ પાનાં છતાં

કિંમત દોઢ આનો

દેશીહિસાબને નામે અજકલ રાકરો, ફાટી નીકળ્યો છે

માટે ખીજ ખરીદ કરો તે પહેલાં મંજુર કરેલા ભાગથી

તો આપની ખાતી થશે.

એન. ડી. મહેતા એન્ડ કં.

૩૬૭ કાલણદેવી રોડ-મુંબઈ ૨.

૩

વસ્તુ દરેક શાળામાં જોઈએજ

ગાંડીવના બાળસાહિત્યનો પૂર્વ સટ. સત્તાવન ચોપડીઓ બહાર પડી છે. તેમાંની ૫૪ મંજુર થઈ ગઈ છે ને બીજી મંજુર થવા ગઈ છે. ચોપડીઓ સસ્તી, સુંદર મુદ્રાધક અને સર્વ પ્રશંસિત છે. આખો સટ લગભગ ૧૭ રૂ.નો થાય છે. સિરફ મંગાવ્યાથી મોકલાય છે; અથવા આગલાં શાળાપત્ર લુઓ.

(૨)

ગાંડીવ બાળપણવાડિક દર ૧લી અને ૧૬મીએ દકાશબંધ બહાર પડે છે. કવચાન્નમ કક્ત રૂ. પાંચ ૮૦ ખ૦ તથા ગ્રેટ પુસ્તક સાથે. ઇતિહાસ, જૂગોળ, ગણિતગમ્મત, કાવ્યા, વાર્તાઓ જે લુએ છે, તે વખાણે છે ને મંગાવે છે. માત્ર નિશાળો-નેજનમુનો મફત. સરકારે તા. ૭ મી માર્ચના ગ્રેજેટમાં મંજુર કર્યું છે.

(૩)

ચાલો ભજવીએ: (ભાગ ૧ થી ૭) આ ચોપડીઓમાં ભજવી શકાય એવાં પુસ્તકો નાટકો ભજવવા માટેની સૂચનાઓ અને સલાહ સાથે આપ્યાં છે. માત્ર ૪-૪-૦ ની ટિકિટ બીડી સાંતે ચોપડીઓ મંગાવો: ગેજાવડા વખતે ખૂંજળ કામ લાગશે. આદમો ને નવમો ભાગ છપાય છે:

ગાંડીવ
હવાડીચો ચક્રો
સુરત

—: ગાંડીવની ચોપડી સૌ કોઈ વાંચે :—

મહેર ખબર -

તા. ૧લી નવેમ્બરથી

કોઈપણ બુકસેલર પાસેથી

માંગી લો.

ગુજરાવાળા ગુજરાતી કોપિબુક નં. ૧ થી ૫

દરેકની કિંમત ૧ આનો.

એકઆના ગુજરાતી કોપિબુક નં. ૧ થી ૫

દરેકની કિંમત ૧ આનો.

એકસામટી ખરીદનારને સાડું કમિશન મળશે.

કિંમત સંબંધી કંઈ પણ ફેરફાર હોય તો

નીચે બતાવેલા સરનામે લખો.

ધી ગુજરાત ઓરિએન્ટલ બુકડીપો,

ગાંધીરોડ, રતનપોળને નાકે,

અમદાવાદ.

રૂઢિ લાયઝેરી માટે મંજુર થયેલાં પુસ્તકો

ગૂર્જર બાલ ગ્રંથાવલિ

બાળકો માટે સર્વાંગમુંદર સચિત્ર ચોપડીઓ

સંપાદક : રમણલાલ નાનાલાલ શાહ

૨૦ ચોપડીઓ ભેટ પુસ્તક સાથે બહાર પડી ચૂકી છે

(૧) કીર્તિકથાઓ	૦-૨-૬	(૨) હીંગમેલી	૦-૩-૦
(૩) બુલબુલ	૦-૨-૬	(૪) ટન-ટન-ટન-ટન	૦-૨-૬
(૫) ક્યારે મમકુશુ ?	૦-૩-૦	(૬) ટોમ્સોની નીતિકથાઓ	
(૭) વરતો ને ઉખાણા	૦-૨-૬	(૮) વેરાયના ફૂલ	૦-૩-૦
(૯) રઝળતો રાજહમ	૦-૩-૦	(૧૦) પ્રજાપેટી	૦-૩-૦
(૧૧) ગણિત ગમ્મત	૦-૨-૬	(૧૨) હમણ મો	૦-૩-૦
(૧૩) ગ્રાણીવર્ણન	૦-૪-૦	(૧૪) બાળકોની ગમતો	૦-૩-૦
(૧૫) ધરતીકથા	૦-૩-૦	(૧૬) ચાર સુદર મવાદો	૦-૩-૦
(૧૭) જાપાનનો જાવાળામુખી		(૧૮) જગલમા ગપડતા	૦-૪-૦
(૧૯) ચાદોસૂરજ	૦-૪-૦	(૨૦) જ્ઞાનગંગા	૦-૩-૦
આવચિત્રમાળા	૧-૪-૦		

ભેટ પુસ્તક સાથે કુલ કિંમત રૂ. ૫-૦-૬

રૂપરંમ, છપામણી, કાગળ, બાધણી, પૂઠાં, ચિત્રો, ચખાણનો સગીનતા અને વિવિધતા એ સર્વમા આ ગ્રંથાવલિ શ્રેષ્ઠ છે. બાલસાહિત્યની દુનિયામાં પ્રસિદ્ધિ મેળવેલા જાણીતા લેખકોના સહકારથી તૈયાર થાય છે

બીજા વર્ષનાં ત્રણ પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે.

બાઈબલ કથાઓ	સુબંધ આત્મારામ	૦-૮-૦
વિમર્શન	ગ્વીંદનાથ ટાગોર	૦-૬-૦
પાયલોટ કથાઓ	ગિલ્બર્ટ	૦-૪-૦
સવાદ કુસુમ	હસમુખલાલ કાઝી	૦-૮-૦
સંગીત માર્ગદર્શિકા	આપાવાય ફવે	૦-૬-૦
સંગીત વિનોદ	"	૦-૧૦-૦

અને પુસ્તકો પાઠ્યપુસ્તક તરીકે મંજુર થયેલા છે.

ગૂર્જર અધ્યતન કાર્યાલય

ગાંધીરોડ - અમદાવાદ.

શાળાપત્ર સંબંધી સૂચના

- ૧ પત્ર સંબંધી લખાણ એડિટર તરફ મોકલવું. છાપવા મોકલવાનું લખાણ કાગળની એક બાજુએ ચાકમે અક્ષરે લખવું. જે છાપવા યોગ્ય લાગશે તેા છપાશે, અને પસંદ નહિ કરેલા લેખ ટિકિટ મોકલી હશે તેા પાછા મોકલવામાં આવશે. યોગ્ય ચર્ચાપત્રને પણ સ્થાન મળશે.
- ૨ લવાજમ—વરસ એકનો રૂ. ૧-૮-૦ ટપાલ ખર્ચ સાથે અગાઉથી. છુટક અંકના રૂ. ૦-૨-૯ પોસ્ટેજ સાથે.
- ૩ શાળાપત્રમાં આપેલી ખાતગી જાહેરખબરોમાં જણાવેલી ચાપડીઓ ખાતાએ મંજુર કરેલીજ હોય એમ હંમેશા હોતું નથી. માટે દરેકને મંજુર કરેલી તરીકે ગણવી નહિ.
- ૪ આ પત્ર સાથે કોઈપણ હેડખીલ વહેંચવામાં આવશે નહિ.
- ૫ જે ગ્રાહકો પાસે સને ૧૯૩૪ અને ૧૯૩૫ની સાલના લવાજમના પૈસા મોકલવાના બાકી રહ્યા હોય તેમણે બનતી તાકીદે મોકલી આપવા નહિતો આવતો અંક વી. પી. થી મોકલવામાં આવશે.

પુસ્તક ૬૪] (અંક ૧૦-૧૧)

Registered
No. B. 43.

ઓક્ટોબર-નવેમ્બર
સને ૧૯૨૫

ગુજરાત

શ્રીમિત્ર

તંત્રી,
એચ. ટી. લોધારી, બી.એ., એસ. ટી. સી. ટી.

“શાળાપત્રને”

“નવું વર્ષ મુખારક”

એ પત્ર તુજ વિદ્યારંગમયતા, હોળે સદા જાળવું !
હોળે મૃદુ સરસ્વતીના કરુણામાં, હેયું વિશાળુ થવું;
તારી હો, ઉરની અનન્તમયતા, ચહેા નવાં ઝાંખતી,
રહેા આ પુસ્તક ધારણું મધુરતા, પાનેજ પાને નવી.

લગવાનભાઈ ગોવિંદ પટેલ

તાલુકા મુખ્ય સ્કૂલ, હાંસોદ

પૃ. ૭૪] ઓક્ટોબર-નવેમ્બર સને ૧૯૩૫ [અંક ૧૦-૧૧

અનુક્રમણિકા

ક્રમ નંબર	વિષય	પૃષ્ઠ	ક્રમ નંબર	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	શિક્ષકોને ...	૩૮૫	૧૩	સરકારી જલદેરખખર	
૨	ત્રિપરપધીકરણની મુક્તિઓ	૩૮૬	૧૪	ટ્રેનિંગ કોલેજની વાર્ષિક પરીક્ષા	૪૨૮
૩	ઇતિહાસશિક્ષકની ચોખ્ખતા	૩૮૯	૧૫	પાઠ્યપુસ્તક, ઇનામ અને	
૪	નવીન જૂગાજશિક્ષણ ...	૩૯૮		લાયબ્રેરી માટે મંજુર થએલાં	
૫	વીર આસો બીલ ...	૪૦૫		પુસ્તકોની યાદી ...	૪૨૯
૬	એબિમિનિઆ વિષે કંઈક	૪૦૯	૧૬	મુંબઈ મલાકાની ઉર્દુ	
૭	નીતિશિક્ષણ ...	૪૧૧		શાળાઓ માટે મંજુર	
૮	તાવ ...	૪૨૦		થએલાં પુસ્તકોની યાદી	૪૩૩
૯	બકરીનું દૂધ ...	૪૨૧	૧૬	સને ૧૯૩૫-૩૬ ની સાલની	
૧૦	લેખન પાઠની નોંધ ...	૪૨૪		એન.પી. વકીલ સ્કોલરશિપ	
૧૧	વૃક્ષોની વિષમતા (કવિતા)	૪૨૬		પરીક્ષાનું પરિણામ ...	૪૩૪
૧૨	સાચું શિક્ષણ (કવિતા)	૪૨૮	૧૭	ઇનામપત્રક ...	૪૩૪
			૧૮	ખાનગી જલદેરખખરો	૪૧

કેળવણીખાતાના હુકમથી

તંત્રી અને પ્રકાશક (ફેબ્રુઆરિ ૧૯૩૫ થી)

હીરાલાલ ત્રિકમલાલ ઘોઘારી બી. એ., એસ. ટી. સી. ડી.

હેડમાસ્તર પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કોલેજ, અમદાવાદ

(સર્વ હક સ્વાધીન રાખ્યા છે)

ધી “શાયર” મુખાલ્લી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં પરીષદ દેવીદાસ અમલવાલે અખ્ય.
સત્યાપાસક-અમદાવાદ

ગુજરાત શાળાપત્ર

પુસ્તક ૬૪] ઓક્ટોબર-નવેમ્બર ૧૯૩૫ [અંક ૧૦-૧૧

પ્રજાની ઉન્નતિના આધાર તેની કેળવણી પર છે; અને કેળવણીના આધાર તેના શિક્ષકો ઉપર છે. આ સૂત્ર જોટલું વહેલું અમલમાં આવે તેટલી વહેલી ઉન્નતિ.

શિક્ષકોને

આ મથાળા નીચે જુલાઈના અંકમાં શિક્ષકો પાસેથી એક યોજનાની માગણી કરવામાં આવી હતી. કેટલાક શિક્ષકો તેનો અર્થ સમજ્યા ન હતા. કેટલાકે તો પોતાની નિશાળ માટે એમને એમ શ. ૫૦૦ ની માગણી કરી હતી. આ કોઈપણ બાબત સમજવા માટેની આપણી ખાત દર્શાવે છે. ઉપલક્ષ્ય દર્શિ કરી લઈને જાણે બાબત સમજી ગયા એમ સ્વીકારીને પોતાનો મત દર્શાવવાની આપણને ટેવ પડી છે. આ આનંદજનક છે. આ પ્રમાણે જો શિક્ષકનું કામ ચાલે તો બાળકોને કેટલું નુકસાન થાય એ ખાસ સમજવાની જરૂર છે. કોઈપણ બાબત પુરેપુરી સમજવા તેનું મનન કરવાની જરૂર છે અને શિક્ષકો તેમ કરવામાં બેઠરકાર રહે તો દેશને કેટલું નુકસાન થાય એ જણાવવાની જરૂર રહેતી નથી. શિક્ષકોએ પોતાની યોજના મોકલી આપી છે તે જોતાં એકંદરે સંખ્યાના પ્રમાણમાં યોજના મોકલનારની સંખ્યા થોડીક જણાય. દીલગીરી સાથે જણાવવું પડે છે કે એક પણ શિક્ષક તરફથી તેવી યોજના આવી નથી. શિક્ષકોએ તો

સમગ્રવું એમ હશે કે 'શિક્ષકોને' એમ લખ્યું છે એટલે આપણે માટે તે નથી; પરંતુ એ સમગ્રવું જોઈએ કે શિક્ષકોમાં પુરુષ અને સ્ત્રી શિક્ષકો તમામનો સમાવેશ થાય છે. હવેની કોઈ યોજનામાં આશા રાખવામાં આવે છે કે સ્ત્રી શિક્ષકો પણ તેટલો રસ લેશે. પુરુષ શિક્ષકો અને સ્ત્રી શિક્ષકો એવો તફાવત હોવાની જરૂર રહેતી નથી, કારણ કે બન્નેનો કેન્દ્રિયતામાં સરખો ફાળો છે. થોડામાં સમગ્ર જવાશે એમ માનીને મૂળ તાત્ત્વ ઉપર આવીએ. બધીજ યોજનાઓ આપવાને માટે પુરતી જગ્યાના અભાવે થોડા નમુનાઓ આપવામાં આવે છે અને તે થોડો વખત ચાલુ રહેશે. જે શિક્ષકોએ યોજનામાં રસ લઈને સક્રિય ફાળો આપ્યો છે તેમને ધન્યવાદ છે. બધાજ નમુના ઉત્તમ છે એમ સમગ્ર લેવાનું નથી અને હોઈ શકે નહિ, પરંતુ તેથી નારીપાસં થવાની જરૂર નથી. કોઈપણ કામ કરતાં કરતાં ભૂલો થાય તે સુધારતાં સુધારતાંજ ઉત્તમ રીતે તે કામ કરી શકાય છે. જે ભૂલો કરતા નથી એ કશું કરતા નથી, કારણ કે કંઈ કરવાનુંજ ન હોય તેમાં ભૂલોનો સંભવ હોઈ શકે નહિ. ભૂલો તો થવાનીજ, કારણ કે મનુષ્યમાત્ર ભૂલને પાત્ર છે; પરંતુ 'મનુષ્ય તરીકે' એટલી ખબરદારી રાખવાની હોય કે જે ભૂલ એક વખત કરીને સુધારી લેવામાં આવી તેની તેજ ભૂલ ફરીથી ન થાય, કારણ કે એ આપણી બેદરકારી અથવા મંદતા જણાવે છે. નીચે આપેલા નમુનાઓ સંબંધીના સારાસાર વિચાર શિક્ષકોએ જાતેજ કરી લેવાના છે.

યોજના ૧

૩૧. ૫૦૦) માં શું શું થઈ શકે?

સુ. શાળાપત્ર બેંક જીતાર્થ પાને ૨૭૨ ની માર્ગેશ હકીકતના જવાબમાં:-
કોઈ સખી ગૃહસ્થ તરફથી ૩૧. ૫૦૦)ની રકમ અત્યારની ચાલુ સ્થિતિની નિશાળને (જેમાં બાળસમાસનું મકાન, યોગ્ય ફરનિયર, પુરતકો, નકશા તો હોય તેવા) મદદ તરીકે મળે તો નૂતન શિક્ષણની વતન શક્તિ અનુસાર શિક્ષણનાં અંગોને વિકસાવવાના દરેક વિભાગમાં મદદ તરીકેની થોડી થોડી રકમ વાપરી શકાય, જે મારી અદ્ય મતિ અનુસાર પ્રાથમિક શાળામાં નીચેની યોજનામાં વ્યય કરી શકાય:-

૩૧. ૧૫-૦-૦ સ્કૂલ સફાઈ માટે. કાચું કે પાકું મકાન હોય. પણ તેને ધોળાવી કે સમરાવી આવશ્યતા લાવવા માટે તેમજ કમ્પાઉન્ડમાં રેતી વગેરેથી મુદર કરવા માટે ખર્ચના.

- ૨૫-૦-૦ બાગ કામ માટે નિશાળમાં નમુનાનો નાનો પથ્થુ સુંદર બાગ કરી સૃષ્ટિગાનનો વિષય એવધુ સમજાવવા માટે તેનાં સાદાં પથ્થુ બંધાં, સાધન ખરીદવા માટે, ઈંટો, સાદાં લાકડાં, વાંસ, ડોલ, ઝારા, ખરપા, કોદાળી, પાવડા, કોશ, વગેરે લેવાના.
- ૬૦-૦-૦ વ્યાયામ સાધનો ખરીદવાને લાકીઓ, કુટબોલ, ક્રિકેટ, પાવડી, રમ્બેલ્સ, પેરેલલબાર્સ, હિંચકો, સાદાં પથ્થુ મળ્યું સાધનો વસાવવાના ખર્ચના.
- ૧૫-૦-૦ બાળકો માટે પાણીનું જાહેર પરખ કરી તેનાં સાધન, ગોળા, ગોળી, ખુમરાં, ડોલ, ખાલા, લોટા માટેના ખર્ચના પ્રથમના વસાવવાના.
- ૨૦-૦-૦ સદરહુ ખર્ચની ગ્રાંટ ડિપોઝીટ રાખવી; ચાલુ ખર્ચને પ્રહોંચી વળવા નજીવી પથ્થુ ફી રાખવાની હોય છે. આવી યોજનાથી કાયમ નભે.
- ૨૫-૦-૦ બાળ લાઇબ્રેરી વસાવવી. રૂ. ૧૦) નાં બાળપુસ્તકો, ને રૂ. ૧૫)માંથી ચાલુ બાલ સામયિકો મંગાવવાં.
- ૩૦-૦-૦ બાળપર્યાટનો માટે નાસ્તા ખર્ચના ડિપોઝીટ રાખવા. જરૂર પડ્યે તેમાંથી મદદ તરીકે જુજ રકમ વાપરી બીજા વરાડ લેવો, જેથી કાયમ ચાલી શકે.
- ૫૦-૦-૦ સાદાં પથ્થુ ૨૦ જેડી ચડઉતર પ્રમાણનો ખાખી રકાઉટનો કેસ જે રફલ તરફથી યોજાએલાં પર્યાટનોમાં પહેરાવવો.
- ૧૦-૦-૦ બાળસભા, વાર્તા, વ્યાખ્યાનેક, નિરીક્ષણની નોંધો લેવા કંટિનન્ટની રકમ રાખવી. તેમાંથી નોંધો, કાગળો, સાહી-ખડીઆનો પ્રસંગોપાત ઉપયોગ કરવો.
- ૨૦-૦-૦ આઝાદ મેદાનમાં બેઠક કરવા શેતરંજી, પાયરણા કે ખાસ બેઠકો વસાવવું. આનો ઉપયોગ પર્યાટનમાં ખાસ કરી શકાય.
- ૫૦-૦-૦ સંગીત સાહિત્યો વસાવવાં. હારમોનિયમ, તબલાં જેડી ૧, તાલ માટે મજરા વગેરે લેવા માટે.
- ૧૦-૦-૦ ગરીબ વિદ્યાર્થી કુટુંબો જમા કરવા નિરાશ્રિત ગરીબોને સ્લેટ, પેન ચોપડીઓ અપાવવાના.

- ૧૫-૦-૦ આપણુ મોટા માટે-રાત્રીશાળા થોડું અક્ષરજ્ઞાન યોજના
પ્રમાણે શિક્ષણ આપવા બત્તી કે અન્ય ખર્ચ માટેની રકમના.
- ૨૫-૦-૦ વિજ્ઞાનને લગતાં પ્રાથમિક સાધનો વસ્તુને પ્રત્યક્ષ સમ-
જાવા દરેક ધોરણને ઓછામાં ઓછા બે વિષય સમાવ-
વા માટેનાં લેખોરેટરી સાધન વસાવવામાં.
- ૨૦-૦-૦ જાહેર મેળાવાકા, પેથઈનો, વગેરેમાં જવાઆવવાનું ખર્ચ
થાય તે માટે રાહત રકમ જમા રાખી થોડીક વરાડ પડતી
રકમનો ફંડમાંથી ઉપયોગ કરવો.
- ૫૦-૦-૦ બાળવર્ગનાં શિક્ષણ સાહિત્યોનાં.
- ૨૫-૦-૦ મોન્ટીસેરીનાં ગણિત, લેખનનાં સાહિત્યો ખરીદવાના.
- ૨૫-૦-૦ ઉપલાં ધોરણ માટેનાં વિવિધ વિષયનાં ખાસ જરૂર
પુસ્તકો જેના વગર નજ આવી શકે તેવાં સાહિત્યો
વસાવવાનાં.
- ૨૦-૦-૦ શિક્ષક સમાજ નોતરવા ફંડમાં, જમા કરી પ્રસંગોપાત
સમાજ ભરી પાઠોના અખતરા કરવા ને આ રકમમાંથી
ખાસ ભોજન ખર્ચ માટે થોડીક રકમ વાપરવી. બીજો
વરાડ લેવો.
- ૨૫-૦-૦ જાહેર વાચનાલય, જ્ઞાનની પરખ જોલવા ચાલુ છાપાં
પુસ્તકો વગેરે ખરીદવા પેટે ખર્ચના.
- ૧૫-૦-૦ શિક્ષણ સામયિકો તથા પુસ્તકો વસોવી શિક્ષણની અદ્યતન
શૈલીથી વાકેફ રહેવું તે માટે ખર્ચના.
૩૧. ૫૦૦-૦-૦

ઉપર મુજબ વપરાય તેા બીજી વખત કશીપણ મદદની રકમ ન
મળે તોપણ સંસ્થા સુંદર રીતે ચાલી શકે.

યોજના ૨

આ સ્કૂલમાં હાલ ૧૨૫) નંબર (સવાસો) છે. લગભગ ૧૦૦ ની
હાજરી રહે છે. ચાર શિક્ષક છીએ, ન્યારે વિદ્યાર્થીઓ વધુમાં વધુ સાદ
અને માત્ર બે શિક્ષકો કામ કરી શકે તેટલું મકાન છે. લગભગ એક
મહીનાથી વરસાદ વરસે છે, જેથી પડતી મુશ્કેલીના ખ્યાલ ધ્યાનમાં લેશો.
બે શિક્ષકોને કોથમ બહાર બેસી રહેવું પડે છે. ન્યારે પવન કે
વરસાદ હોય ત્યારે અંદર ખીચોખીચ લગાઈને બેસતાં બધાનું કામ મુસીબત-
વાળું થાય છે. આવા ઘણા પ્રસંગો બને છે.

આ બીટના મહેરબાન સુપરવાઈઝર સાહેબે છેલ્લી મુલાકાત આ વરસતા વરસાદમાં કરી. તેમણે-કલ્હું કે રૂ. ૨૦૦) ગામમાંથી કરી આપો' તો ખાતા તરફથી રૂ. ૪૦૦) મળે; કુલ રૂ. ૬૦૦) માં આ કંપાઉન્ડમાં નવું મકાન થઈ રહે; પણ આ ગામમાંથી રૂ. ૨૦૦) થઈ શકે તેમ નથી; તો તે બસેની રંકમ મળે તો આ રકૂલને કાયમનું સુખ થાય.

આ રકૂલ ખાતે કે ગામમાં લાઇબ્રેરી નથી; તો બાકી રહેલા રૂ. ૩૦૦) અંકે ત્રણસે, અત્રેની શિક્ષકોની સોસાયટીમાં મૂકવામાં આવે તો તેના વ્યાજમાંથી કેળવણીને ઉત્તેજન આપનાર માસિકો ને અઠવાડિક પેપરો તથા નવાં પુસ્તકોના વાચનનો લાભ બાળકો મેળવી શકે; અને પરંપરા આશીર્વાદ આપે. આ મારી-માગણી બીજાઓની માગણીથી વધારે કઠિનતી હોવાની ખાતરી કરીને પણ ઘટિત લાભ આપવા મહેરબાની કરશો.

વિષયરૂપટીકરણની યુક્તિઓ

વર્ગમાં અપાતા પાઠોના ઘણી વખત અરપષ્ટ ને આજ સંસ્કાર બાળકોના મન પર પડે છે. આવે વખતે શિક્ષકોને તે સંસ્કાર, સ્પષ્ટતર અને દૃઢ બનાવવાની જરૂર જણાય છે. આવા સંસ્કારને સ્પષ્ટતર ને દૃઢ બનાવવાની અનેક યુક્તિઓ છે. ઉદાહરણોનો ઉપયોગ તે એમાંની એક યુક્તિ છે. કોઈ વર્ણનને વધારે રસિક કરવા કે કોઈ દલીલને વધારે સ્પષ્ટ કરવા 'ઉદાહરણો' નો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આજ હેતુ સાધવા શિક્ષકનો કોઈ પ્રદેશમાં પદાર્થો, જીવો, ચિત્રો, કા. પા. પરનાં રેખાંશનો વગેરેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. બાળકોની ઇન્દ્રિયો કે કલ્પનાને સતેજ કરે તે દરેકનો આ 'ઉદાહરણો'માં સમાવેશ થાય છે.

આ જાતનાં ઉદાહરણોનો ઉપયોગ કરવામાં મુખ્ય હેતુ ગ્રંથલું કરેલા અરંપષ્ટ સંસ્કારને સ્પષ્ટ કે દૃઢ કરવા એજ છે; એટલા માટે જે વસ્તુ તદન અપરિચિત હોય તેનો 'ઉદાહરણ' તરીકે ઉપયોગ કરવા તે અયોગ્ય છે. આ ઉદાહરણના પ્રભાવથી ગ્રંથલું કરેલા અરપષ્ટ સંસ્કાર વધારે સ્પષ્ટ ને સચોટ બનવાજ નેઈએ. બાળકોના મનમાં રસવૃત્તિ જાગ્રત કરી રસ લિપ્ત કરવા, એ આ જાતનાં ઉદાહરણોનો મુખ્ય હેતુ છે; તેટલા માટે તદન અપરિચિત ઉદાહરણોનો ઉપયોગ ન કરતાં વર્ગના પ્રાદ સાથે મુસંગત હોય તેવાંજ ઉદાહરણો વાપરવાં નેઈએ.

કેટલાંક ઉદાહરણો એવા પ્રકારનાં હોય છે કે તે રજુ કર્યા પછી આળકની કલ્પનાને કાંઈ કરવાનું બાકી રહેતુંજ નથી. બીજાં કેટલાંક ઉદાહરણોમાં આળકોને કલ્પના વડે થોડી ન્યૂનતા પુરવી પડે છે. વળી તેથી આગળ વધીને કેટલાંક ઉદાહરણો એવાં હોય છે કે આળકોને કલ્પના ધણીજ દોડાવવી પડે છે અને વળી કેટલાંક ઉદાહરણો એવાં હોય છે કે આળકોને સઘળું કલ્પનાદ્વારાજ ઉપજાવી લેવું પડે છે. જે પદાર્થનો પાક ચાલતો હોય તે પદાર્થજ રજુ કરી દેવાથી આળકને કલ્પના વડે કાંઈ કરવાનું રહેતુંજ નથી, પણ તેજ પદાર્થનો માટી વગેરેનો નમુનો રજુ કરવાથી આળકને કલ્પના વડે કેટલુંક કરી લેવું પડે છે. તે કુદરતી પદાર્થનો સ્વાદ, સ્પર્શ વગેરે તેને કલ્પી લેવાં પડે છે. ઉદાહરણ તરીકે, છખીઓનો ઉપયોગ કરતાં આળકોને તેથી પણ વધારે કલ્પના દોડાવવી પડે છે. છેવટે શબ્દચિત્રો રજુ કરતાં આળકોને બહુજ કલ્પના વડે કલ્પી લેવું પડે છે.

જો આમ હોય તો કેળવણીને જુદે જુદે તબક્કે, જુદી જુદી જાતનાં ઉદાહરણો વાપરવાં વધારે ઇષ્ટ ગણાય. કેળવણીની શરૂઆતમાં ઇન્દ્રિયોનો સીધો ઉપયોગ સાધતા ચત્નો કરવા ઇષ્ટ છે. કિન્હરગાર્ડન ઉમરનાં આળકોને પદાર્થોની મદદ વડેજ પાઠો અપાવા જોઈએ. પ્રાથમિક ધોરણોમાં પણ વસ્તુપ્રદર્શનથીજ એટલે ઇન્દ્રિયદ્વારાજ કેળવણી આપવી ઇષ્ટ છે, પણ મોટી ઉમરનાં આળકો માટે તેમ કરવું યોગ્ય નથી.

વસ્તુથી સંસ્કાર સારા પડે છે એ વાત તો સર્વ કોઈ સ્વીકારે, પણ ધણીવાર મૂળ વસ્તુને વર્ગના ઓરડામાં રજુ કરી શકાય એમ હોતું નથી. આવા સંજોગોમાં તેનો 'નમુનો' વધારે અનુકૂળ થઈ પડે છે. નમુનો મૂળ વસ્તુથી નાનો કે મોટો હોય છે, આ નમુના ઉપરથી મૂળ વસ્તુની કલ્પના કરી લેવી પડે છે; એટલે કે આળકોની કલ્પનાશક્તિને પણ કામનો અવકાશ મળે છે. ચિત્રો કે છખીઓ કરતાં 'નમુનો' કેળવણીની દૃષ્ટિએ વધારે અનુકૂળ પડે છે. નમુનાને લંબાઈ પહોળાઈ વગેરે હોવાથી સપાટ છખીઓ કરતાં આળકોના મનમાં તે સારો ખ્યાલ ઉત્પન્ન કરી શકે છે.

છખીઓ અને રેખાદર્શનોની સરખામણીમાં રેખાદર્શનો શરૂઆતમાં વધારે અનુકૂળ પડે છે. પદાર્થ આંખને જેવો દેખાય તેવી છખીઓ હોય છે, પણ રેખાદર્શનોમાંથી ઘણી વિગતો કાઢી નાખેલી હોય છે. માત્ર જરૂરી બાબતોનોજ તેમાં સમાવેશ કરેલો હોય છે. બીજાંજરૂરી વિગતો જે છખીઓમાં આવે છે તે રેખાદર્શનોમાં હોતી નથી.

એટલા માટે શરૂઆતના પાઠોમાં રેખાદર્શનો, નકશાનાં ખોખાં વગેરેનો ઉપયોગ છળીઓના ઉપયોગ કરતાં વધારે ઇષ્ટ છે. સુંદર રંગબેરંગી અને વિગતોથી ભરપૂર નકશાથી બાળકોનું ધ્યાન ખીંચ દિશા તરફ ખેંચાઈ જવાનો વધારે સંભવ છે. પણ જો શિક્ષક ડા. પા. પર નકશાનું ખોખું કાઢે ને જેમ જેમ પાઠ આગળ ચાલતો જાય તેમ તેમ વિગતો ભરાવતો જાય તો બાળકોનું ધ્યાન બહુધા મુખ્ય વિષય પર જ રહેશે.

આ પ્રમાણે કેળવણીમાં ઉદાહરણોના સ્થાન વિશે આપણે થોડુંક કહ્યું; પરંતુ તેના ઉપયોગમાં રાખવાની ચેતવણી પણ અહીંજ આપવાની જરૂર છે. ઉદાહરણોથી સંસ્કાર રૂપે ને દૃઢ થાય તે ખરું, પણ ઉદાહરણોની અતિશયતાથી સંસ્કારનો ગુંચવારો પણ હોય શકે; માટે શિક્ષણમાં ઉદાહરણોનો માફકસરનોજ ઉપયોગ કરવો. એકજ બાબતના સ્પષ્ટીકરણ અર્થે ઘણાં ઉદાહરણોનો ઉપયોગ કર્યાથી વિચારની ગુંચવણ ઉત્પન્ન થાય છે ને જે હેતુસર ઉદાહરણો વાપરીએ છીએ તે હેતુ બર આવતો નથી એટલુંજ નહિ, પણ તેથી ઉલટી અસર થાય છે.

ખીંચ ચેતવણી ઉદાહરણોની જાત સંબંધીની છે. ઉદાહરણો વિષયને લગતાં ને સુસંગતજ નોઈએ; અસંગત ઉદાહરણોથી અનર્થ થાય છે.

વળી ત્રીજી ચેતવણી એ છે કે યોગ્ય સમયેજ તેનો ઉપયોગ થવો જોઈએ. જે વિચારની અસ્પષ્ટતા હોય અથવા હોય તેજ સમયે સુસંગત ઉદાહરણથી લાભ થાય. ત્યારપછી આપેલાં ઉદાહરણો અયોગ્ય સમયે આપેલાં હોઈ અસરના થાય છે.

ઇતિહાસશિક્ષકની યોગ્યતા

ઇતિહાસ શિક્ષકને પોતાના વિષય સંબંધી સારું જ્ઞાન હોવું જોઈએ એટલુંજ નહિ, પણ તેને પોતાના વિષય પરત્વે ઉત્સાહ અને વ્યાસંગ હોવો જોઈએ; એટલે કે તેણે વિશ્વવિદ્યાલયની ઉપાધિ મેળવ્યા પછી ને પોતાના ક્ષેત્રમાં જોડાયા પછી તેજ વિષય ઉપર વાચન, અધ્યયન અને મનન કરવાની ટેવ રાખવી જોઈએ. વિષયશિક્ષણપદ્ધતિથી પણ તે વિમુખ હોવો જોઈએ નહિ. ઉપર્યુક્ત ગુણો તેનોમાં હશે તો તે સારો ઇતિહાસ શિક્ષક

* ઇતિહાસ શિક્ષણ પરિષદ, પુના, સમક્ષ મધ્ય વિભાગના એ. એન. યુકેસનલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ મી. કેમ્બ્રિજને અપેલા ભાષણનો અનુવાદ.

નીવડશે એમ માની શકાય, પરંતુ તે ગુણોનો જો તેનામાં આવડાવ હશે તો તે કદી પણ સારો ઇતિહાસશિક્ષક થઈ શકશે નહિ. એક વખત એવી માન્યતા હતી કે જો શિક્ષકને શિક્ષણપદ્ધતિ-શીખવવાની કળાની સારી આવડત હોય તો તે ગમે તે વિષય સારી રીતે શીખવી શકે. કેટલીક ટ્રેનિંગ કોલેજોમાં શિક્ષણશાસ્ત્રમાં પોતાને નિષ્ણુત થએલા માનતા અધ્યાપકો દરેક વિષયની તાલીમ આપવાનું જોખમ વહોરતા અને પોતાની કાર્ય-દક્ષતા માટે અભિમાન રાખતા. આવા સર્વવિષયપદ્ધતિગ્રાતા અધ્યાપકો પોતાના જ્ઞાનનું બોદું દિગ્દર્શન કરાવતા અને સામાન્ય માણસને પણ તેમનો દંભ દૃષ્ટિએચર થતો. હજી પણ કેટલીક ટ્રેનિંગ કોલેજોમાં આવા શિક્ષકો મળી આવે છે. આ સર્વદેશીય જ્ઞાનનિષ્ણુત પુરુષ એમજ માને છે કે પોતાના શિષ્યો કરતા પોતાનામાં સહેજ વધારે જ્ઞાન અને આવડત હોય તો તે પોતાનું સ્થાન દીપાવી શકે છે અને તેમના દાખલા ઉપરથી સામાન્ય શિક્ષક પણ એવીજ માન્યતા ધરાવે છે કે પોતાના શિષ્ય કરતાં પોતાનામાં કંઈક વધારે હોય તો તેને માટે તેટલું પુરતું છે. હાલના કેળવણીકારો જો કે આ સિદ્ધાંતને પસંદ કરતા નથી, છતાં ઘણા શિક્ષકો પોતાનામાં બાળકો કરતાં થોડું વધારે જ્ઞાન હોય અને તે બરાબર આપી શકતા હોય તો પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે.

ઇતિહાસશિક્ષક જ્યાંસુધી ઐતિહાસિક વિગતોનું સૂક્ષ્મ અંવેશોકન કરી નવીન ઐતિહાસિક સૃષ્ટિ પોતાની સમક્ષ ખડી કરી શકતો નથી ત્યાં સુધી તે વિષય શીખવવાની પદ્ધતિ, સાધનો-નિયમો વગેરે સંબંધી તેની સાથે ચર્ચા કરવી નિર્થક છે. ઇતિહાસશિક્ષકો ઇતિહાસકાર હોવા જોઈએ. ઐતિહાસિક તાલીમ વિશ્વવિદ્યાલયમાંથી લીધા પછી તેનો વિકાસ કરવા તેમણે હમેશાં તત્પર રહેવું જોઈએ. ઉત્સાહ; વગરના આ વિષયશિક્ષણ-પ્રાવેશકો કોઈપણ રીતે ઉપયોગી થઈ પડના નથી.

વિશ્વવિદ્યાલયમાંથી તાજા બહાર આવેલા ઉત્સાહી યુવાન ઇતિહાસ-શિક્ષકમાં પોતાના વિષયનું બારીક અને ગ્રીહ-જ્ઞાન હોવાની જરૂર નથી; પરંતુ તેણે એટલુંતો જાણવું જોઈએ, (પોતાનું જ્ઞાન ઇતિહાસવિષય-સમુદયમાં એક ટીપાં જેટલું જ છે,) કે વિષય અગાધ છે અને પોતાનામાં જ્ઞાનની ઉણપ છે. વિષયની અગત્ય અને કેળવણીમાં તેના સ્થાનનો તેને પુરેપુરો ખ્યાલ હોવો જોઈએ. ઐતિહાસિક વિગતો કેવી રીતે મેળવવી અને તેનો કેશ, રીત-ઉપયોગ કરવો તેની, પણ તેને તાલીમ હોવી જોઈએ. દક્ષ અભ્યાસક્રમ માટે નિયત કરેલાં પુસ્તકો વાંચવાથી આ પ્રાપ્ત થઈ શકતું.

નથી. તેણે તો મૂળ ઐતિહાસિક લખાણો અગર 'દસ્તાવેજોનો' અભ્યાસ કરવો જોઈએ; એટલુંજ નહિ; પણ ઐતિહાસિક વિષયના કોઈ એક યુગ અગર સમયનું તેણે ઝીણવટથી અવલોકન કરી તેના ગુણદોષનો નિર્ણય કરી પોતાનો મત ખાંધી શકે તેવી શક્તિ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. વળી વૈજ્ઞાનિક, ધાર્મિક, રાજકીય અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારોનું અધ્યયન કરી પોતાની માનસિક શક્તિ વિકસાવવી જોઈએ. વિષયને લગતું જ્ઞાન તો એટલું બહું વિશાળ હોય છે કે આખું જીવન તેના અભ્યાસ માટે ગાળીએ તોપણ તેનો પાર આવે નહિ; પરંતુ દરેક ઇતિહાસશિક્ષકમાં ઐતિહાસિક વિગતો ક્યાંથી મેળવવી, શી રીતે મેળવવી, અને તેનો ઉપયોગ શિક્ષણમાં કેવી રીતે કરવો તે જોધી કાઢવાની આવડત હોવી જોઈએ. ઘણાખરા શિક્ષકો પોતાના ધંધાની જોખમદારી ન સમજેતાં અને પોતાની ફરજનો યોગ્ય વિચાર ન કરતાં એમ માને છે કે મોટા માણસોને જ્ઞાન આપવા કરતાં નાનાં બાળકોને જ્ઞાન આપવું સહેલું છે અને તેમનામાં વિષયને લગતું થોડું જ્ઞાન હોય અને તેમને સાધારણ શિક્ષણપદ્ધતિના ખ્યાલ હોય તો તે બાળકોના સારા શિક્ષક થઈ શકે. આ તેમની માન્યતાને હાલના ઉપરી અધિકારીઓ પણ પોષે છે અને તેમની આ બોટી માન્યતા ફર કરવાને પ્રયત્ન પણ કરતા નથી. ઐતિહાસિક સત્યનો નાશ ન કરતાં તે વસ્તુ સાદી અને સ્પષ્ટ કરી સમજાવવામાં માત્ર આગાઉથી તે વાંચી તૈયારી કરવામાં રહેતી નથી પરંતુ તેને માટે તો તેના સંપૂર્ણ જ્ઞાનની જરૂર છે. દાખલા તરીકે, શિવાજી સંબંધી બાળક સમક્ષ યથાર્થ ચિત્ર ખડું કરવું હોય તો તેના સમયની સમાજસ્થિતિ, રાજકીય સ્થિતિ, આર્થિક સ્થિતિ, તેમજ ધાર્મિક પરિસ્થિતિનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન ઇતિહાસશિક્ષકમાં હોવું જોઈએ; એટલુંજ નહિ, પણ વાર્ષ, સતારા જેવા શહેરોની તે સમયની વસ્તીનો ખ્યાલ હોવો જોઈએ અને તેટલી વસ્તીવાળા હાલના શહેરોની સાથે તેની તુલના કરવાની શક્તિ હોવી જોઈએ. વળી તે સમયના લોકોની રહેણીકહેણી, આધકામ, અને ભૌગોલિક પરિસ્થિતિનો પણ ખ્યાલ હોવો જોઈએ. આનું કારણ એજ કે આવા જ્ઞાન સિવાય શિક્ષક શિવ છ અને મહારાષ્ટ્ર સંબંધી આત્મેહ્ય ચિત્ર ખડું કરી શકતો નથી. શિવાજીનો તો એક સાદો દાખલો લીધો છે. અકબરનો પણ લઈ શકાય. ઘણા શિક્ષકો એમ માને છે કે અકબર સંબંધી તેમને સંપૂર્ણ ખ્યાલ છે, પરંતુ તેમાંના ઘણાજ થોડા અકબર અને શિવાજી નિરક્ષર હતા એ ખીના પોતાનાં બાળકને કહેતા હશે. આ સત્ય જો કે તેમને અરુચિકર લાગતું હશે તોપણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તો તે ધણુંજ અગત્યનું

છે. ખેતી ખેતરો પર ચાલ છે કે મારા શિક્ષકે મારી વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં છાત્ર-
લાંકનો રાગ રિચર્ડ પહેલો / ધણેજ સુંદર અને પ્રસંશનીય રાગ હતો
એમ શીખવ્યું હતું, અને તેથી તે સમયની સમાજસ્થિતિનો ધણેજ હોયો
ખ્યાલ મારી સમક્ષ ખડો થયો હતો. થોડાં સમય પછી તે રાગનાં દોષ
મારા વાંચવામાં આવ્યા અને જ્યારે સિનેમાના પડદા ઉપર રિચર્ડ અને
તેના સોબતીઓના ભોજનસમયનું ચિત્ર મારી નજરે પડ્યું ત્યારે મને
ખરાખર ખ્યાલ આવ્યો કે 'ધર્મધુક' યુગમાં ખેતરો જંગલી લોકો કોણ હતા !

આ દૃષ્ટાંતો ઉપરથી મારે જે અનુભવનો મુદ્દો કહેવો છે તે મારી
સમક્ષ ખડો થાય છે. તે એ છે કે બાળકોમાં ઉત્પન્ન કરવાની ઐતિહાસિક
દૃષ્ટિનો ખરો પાથો પ્રાથમિક અગર માધ્યમિક શાળાઓનાં નીચલા વર્ગોમાં
નાખી શકાય અને નખાવેજ નેઈએ. પહેલાં ઐતિહાસિક વાતો અને ચિત્રોની
મદદથી બાળકોની કુદરતી કલ્પનાશક્તિ વિકસાવવી નેઈએ. પછી આ
વાર્તા સંબંધી વધારે ખ્યાલ આપી ઐતિહાસિક કાલક્રમે સંબંધી માહિતી
આપવી, કે જેથી કાર્યકારણ લાવની સમજૂતી થોડી સમયે ઉત્પન્ન થઈ શકે.

નાનાં બાળકો માટે તૈયાર કરેલાં અભ્યાસક્રમનાં પુસ્તકોમાં અને
શિક્ષકોમાં એક મોટી ખામી જણાઈ આવે છે. તે એ છે કે ઐતિહાસિક
વ્યક્તિઓ અગર બનાવોનું સ્વાભાવિકપણું તેમનાથી વિરુદ્ધ કરવામાં આવે
છે. તે ઉપરથી બાળકો પોતાના દેશની મહાન વ્યક્તિઓ-આદર્શ, અકબર,
શિવાઈ, એમને દેવી અને દુશ્મિરી અવતારો માને છે અને તેમનામાં સા-
માન્ય માણસોના જેવા આચારવિચાર, કાર્યશક્તિ અને બુદ્ધિનો અભાવ
હતો એવો ખ્યાલ બાધે છે. જે ઇતિહાસ તેના ખરા સ્વરૂપમાંજ શીખ-
વવો હોય તો ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓના વર્ણન તે સમયના મનુષ્યસ્વભાવ-
ના ગુણદોષનું અવલોકન કરીને આપવાં નેઈએ. અતિશયોક્તિ કરી
વિદ્યાર્થી સમક્ષ ખોટો ખ્યાલ ખડો કરવો નહિ.

આમ કરવાથી ઐતિહાસિક માધુર્ય અને અદ્ભુતતાનો નાશ થાય
છે એમ માનવું બૂલભરેલું છે. અદ્ભુતતા અંતર્નિષ્ઠ છે અને તે શાસ્ત્ર
અગર સત્યથી દાખલ કરાવી શકાતી નથી. પ્રાણીશાસ્ત્ર અને જ્યોત્તિષ-
શાસ્ત્રથી પ્રેમશાસ્ત્ર અને ચંદ્રની રમ્યતાનો જેટલો દરજ્જો નાશ થાય છે
તેથી આદર્શ દરજ્જો ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓમાંથી તેમની સ્વાભાવિકતા અને
માનુનીભાવ દૂર કરવાથી બાળકો સમક્ષ અદ્ભુતતાનો નાશ થાય છે. કળવેશી-
કારોએ હવે તો ઇતિહાસની શૈક્ષણિક કિંમત શી છે તે નક્કી કરવું નેઈએ.

ઇતિહાસ શાસ્ત્ર છે કે કળા એ પુરાણ વાદવિવાદ સંબંધી મારો મત કળાત્રેમી તરફનો નથી. જે યુગ અને દેશના સંશોધનથી, ઐતિહાસિક દસ્તાવેજો અગર લખાણો મળતા હોય અને ન્યાં શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ અગર શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએજ આપણો સંબંધ આપણા જીવનક્રમ સાથે જોડતો જણાય છે ત્યાં આપણાં જીવનના આધારભૂત તેનાં મૂળ તત્ત્વોનું સંશોધન કરવાનું શાસ્ત્રીય કામ કળાકારને સોંપવું તે સુગંધશોધકને ગટરનું પાણી સાફ કરાવવાનું કામ સોંપવા બરાબર છે. મનુષ્ય શરીરના ધર્મ અને તેના કાર્યની માહિતી મેળવવાની જોટલી જરૂર અગત્યની ગણાય છે તેટલીજ અગત્ય સમાજ અને પ્રજાની પ્રગતિની માહિતી મેળવવાની સ્વીકારવામાં આવે અને બન્નેના યથાર્થ જ્ઞાન માટે પ્રગતિશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો અને ઘટનાની માહિતીની જરૂર જણાય, તો ઇતિહાસ શાસ્ત્ર છે એ સિદ્ધાંત આપોઆપ સિદ્ધ થાય છે.

ઇતિહાસ સમાજ અને પ્રજાના મૂળ આરંભની માહિતી આપે છે અને તેના વિકાસ અને અભ્યાસથી આપણે સમાજ વ્યવસ્થાના કેટલાક નિયમો ધડી શકીએ, તે નિયમોને અનુસરી હાલની સમાજવ્યવસ્થા સમજી શકીએ છીએ અને તેની ખામીઓ દૂર કરી શકીએ છીએ. ઘણાજ થોડા ઇતિહાસકારો નિષ્પક્ષપાતી છે અને તેથી ઇતિહાસ શાસ્ત્ર નથી એમ કહેવું તે કેમ યોગ્ય ગણાય ? કેટલાક વૈદ્ય ડાક્ટરો ધર્તિગ ચલાવતા હોય તેથી કાંઈ વૈદ્યકશાસ્ત્ર ધર્તિગ ગણી શકાય છે ! અજ્ઞાત આ શાસ્ત્રો અધુરાં હશે, પરંતુ દરેક શાસ્ત્ર તેવાંજ હોય છે; હાલની વીસ વર્ષ પૂર્વેની વૈજ્ઞાનિક શોધોમાં કાંઈ પરિવર્તન થયું નથી ! મનુષ્યે ઘડી કાઢેલા દરેક શાસ્ત્રના નિયમો માવચ્ચંદ્રિવાકરો નિત્યજ રહેશે એમ કેમ કંઠી શકાય ! ઇતિહાસશાસ્ત્ર વિષે પણ તેમજ છે. ઇતિહાસકારોએ તેની ઉણપ અને ખોટાનો પક્ષપાત સ્વીકારી શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ અને દૃષ્ટિ તે પ્રત્યે ચાલુ રાખવી.

ઇતિહાસના શિક્ષણનો આધાર ઇતિહાસ શિક્ષકની ઇતિહાસ સંબંધી કલ્પના-કાર્ય અને કૃતિની માન્યતા ઉપર રહેલો છે. જો ઇતિહાસ એક કળા છે એમ માનીએ તો ઐતિહાસિક વાર્તા અને વિગતો ખીજી કળા-કૃતિઓની માફક પ્રજાનો સાહિત્યનો વારસોજ ગણાય અને તેની કિંમત સાહિત્યસૌન્દર્યની દૃષ્ટિએજ અંકાય. તેને સાહિત્યની દૃષ્ટિએજ શીખવવો જોઈએ અને તેજ દૃષ્ટિએ તેની તુલના કરવી જોઈએ. તે દૃષ્ટિએ ઇતિહાસના પાઠોમાં સમયતક્તા, કાર્યકારણભાવ, વિશ્વ-ક્રાંતિકારક ફેરફારોની અસર વગેરે સંબંધી વિવેચન કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

જો ઇતિહાસશિક્ષક ઇતિહાસને શાસ્ત્ર માનતો હોય તો તેણે પોતે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિના અંગીકાર કરવો જોઈએ, સંશોધન કાર્યની શરૂઆત અને જરૂરિયાતને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ, કાળ અને ક્રમની ચોક્કસ માહિતી માટે લક્ષ આપવું જોઈએ કે જેથી કાર્યકારણ સંબંધીનું યોગ્ય નિરીક્ષણ થઈ શકે અને વળી ઉદ્દગામી અને અવગામી પદ્ધતિનો પુરેપુરો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. આથી ઐતિહાસિક વિગતોની અગત્યનો આધાર તમા રહેલી ભાવના અને ગંભીરતા ઉપર રહેશે અને નામો, ઉપનામોનું મહત્ત્વ ઐતિહાસિક સત્ય સમજવા પુરતુંજ રહેશે. ઔરંગઝેબ, ખુદ, હેન્ડ્રી આકમાનું મહત્ત્વ સૌન્દર્યશાસ્ત્ર અંગર નીતિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આંકવાનું નથી, પરંતુ ભૂતકાળની તેમની કાર્યસિદ્ધિ લવિષ્ય ઉપર શી અસર કરે છે અને અમુક કાયદાનું પાલન અમુક રીતેજ પરિણમે છે તેવા દૃષ્ટાંતો સમજવામાં ખડું મહત્ત્વ સમાજેલું છે. ઇતિહાસને શાસ્ત્ર તરીકે ઓળખનારને અમુક વ્યક્તિ ખરાબ હતી, અગર અમુક વસ્તુ-વિગત રસારી હતી તે જાણવું અગત્યનું નથી; પરંતુ તે ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓના સમયના સમાજના આચારવિચાર, રહેણીકહેણી અને તેની પ્રવૃત્તિ કેવી હતી તે જાણવું વધારે અગત્યનું છે.

આ બાબતમાં મારે કહેવું જોઈએ કે ઇતિહાસનું કીમતી અને લાભકારક રહસ્ય મહાન વ્યક્તિઓના વૃત્તાંતના કરતાં સામાન્ય માણસોના જીવનચરિત્રમાંથી વધારે મળી આવે છે. પેશ્વાના રાજપ્રકરણના લખાણોની વિગતો અગર તો રાજાઓનાં પુસ્તકો જે કે ઘણાં અગત્યનાં અને કિંમતી છે, છતાં સો વર્ષ પૂર્વેના સમાજનો ખોરાકનો દર, બોજનનાં સાધનો અને સામગ્રી અગરતો ૨૦૦ વર્ષ પૂર્વેના કોર્ટ વ્યાપારીનો હિસાબી ચોપડો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વધારે કિંમતી અને અગત્યના ગણાય છે. ઇતિહાસ શાસ્ત્ર તરીકે કાળક્રમ ઉપર આધાર રાખે છે અને તેના કાયદા અને સત્ય, પરિવર્તનના નિરીક્ષણથી ધડાય છે; માટે શિક્ષકે શુદ્ધનાત્મક પદ્ધતિનો સદંતર ઉપયોગ કરવો (એટલે કે ભૂતકાળની વ્યક્તિ, તેનું નામ, અને તેની વિશેષતા એ સર્વનો અયોગ્ય સંબંધની ભાષામાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરવો અને ઘણી વખતે અને છે તેમ હાલની પરિસ્થિતિ અને કલ્પનાને ભૂતકાળની વિગતોમાં ફેરવી દેવી નહિ).

હવે હું ટ્રેનિંગ કોલેજોમાં ‘પદ્ધતિ’ શબ્દ સમજાવ્યો છે તે ઉપર એ અક્ષર કહીશ. તે ઉપરથી ‘પદ્ધતિ’ની કિંમત હું ઓછી આંકવા માગતો નથી; પરંતુ માફ એવું માનવું છે કે ‘સ્વરૂપ-સ્થિતિ’ વગર શાબ્દિક પદ્ધતિ

કોઈ કરી શકતી નથી. શિક્ષકની પદ્ધતિનો આધાર તેની ઉદ્દેશ્યકળા-
શક્તિ ઉપર અને ઉદ્દેશ્યકળાશક્તિનો આધાર તેના જ્ઞાન ઉપર રહેલો
છે. વિષયના અધ્યાપનને માટે જ્ઞાન, ઉદ્દેશ્યકળાશક્તિ અને પદ્ધતિનો
ક્રમ રહેલો છે. જેમ કદીપણ ખે વ્યક્તિઓ સ્વભાવ ગુણદોષમાં એક
સરખી હોતી નથી, જેમ ક્રિકેટની રમતમાં ખે નિષ્ણાત રમનારોઓ
જુદી જુદી રમવાની પદ્ધતિ બતાવી આપે છે, તેમ દરેક શિક્ષકમાં શીખ-
વવાની એકજ પદ્ધતિની આશા રાખવી નિર્ઘટક છે; પરંતુ ઐતિહાસિક
જ્ઞાનના સામાન્ય તત્ત્વો અને ઉદ્દેશ્યકળાના આધારે પદ્ધતિના કટલાક
સામાન્ય નિયમો ઘડી શકવાનું બની શકે તેમ છે. આ સર્વનો સંપૂર્ણ
ખ્યાલ આપવાનો અત્રે સમય નથી. ખાસ કરીને એક સિદ્ધાંતનો તો મેં
અગાઉ ઉદ્દેશ્ય કરેલો છે; તે એ કે માધ્યમિક શાળાઓના નીચલા વર્ગોનું
અને પ્રાથમિક શાળાના વર્ગોનું કામ માધ્યમિક શાળાઓના ઉપલા વર્ગો
માટે પાયારૂપે બનવું જોઈએ. ઐતિહાસિક કાળક્રમાનુસાર સૂતકાળના
બનાવ અને સંભાળના સજ્જચિત્રની પરંપરા ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીઓની
મદદથી બનાવેલાં વિદ્યાર્થીની નેત્રેન્દ્રિયને આકર્ષી શકે તેવા ભીંત ઉપર
ટાંગેલા નકશા અને તકતા ઉપર બતાવવાથી તેમની કાળક્રમની યથાર્થ
કલ્પના કુદરતી રીતે આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે અને આ કલ્પનાનો
પાછળથી બતાવેલા વર્ગોનો ખ્યાલ આપી વિકાસ કરવાથી તેમની ઐતિહા-
સિક કાળજ્ઞાનશક્તિ કેળવાય છે. એક વાત ખાસ અગત્યની છે કે નાનાં
બાળકોના વર્ગોમાં જે ઐતિહાસિક વાતો કહેવામાં, વંચાવવામાં અગર
ચિત્રો બતાવવામાં આવે તે સર્વનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ બાળકોને સમજાવવું
જોઈએ કે જેથી આગળ ઉપર તેઓ તેની ગણના યોગ્ય રીતે કરી શકે.
એક બીજા સિદ્ધાંત ઉપર મારે ભાર દઈને લક્ષ દેરવું જોઈએ. તે
એ કે વિદ્યાર્થીઓના સ્વતંત્ર વાંચન અને જુદાં જુદાં ઐતિહાસિક પુસ્તકોને
ઉપયોગ કરવાના પ્રયાસને ઉત્તેજન આપવું ઘણું મહત્ત્વનું છે. આ કામ
ઇતિહાસ શિક્ષકે નિયત કરેલાં પુસ્તકમાંથી એક એક વાક્ય લેઈ પોતેજ
વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવાથી પાર પડતું નથી. જેમ જલદી બની શકે તેમ
વિદ્યાર્થીઓનું સ્વતંત્ર અગર કોઈની મદદ સિવાયનું વાંચન તેમની પાસે
શરૂ કરાવવું જોઈએ. તે શિક્ષકે પ્રેરતાવનારૂપે કહેલી વાર્તાનો કર્તા વધારે
ફગાવ્યો છે.

ત્રીજો મહત્ત્વની વાત 'અર્થોપદ્રવિ' કહેવાય છે તે છે; કે જેમાં
બાળકો શિક્ષકોને, શિક્ષકો બાળકોને તેમણે વાંચ્યું હોય તે સંગ્રહી અરરપ-

રસ પ્રશ્નો પછે છે. આ પ્રશ્નોનો હેતુ ઐતિહાસિક પીઠિકા, રીતરિવાજ, મુખ્ય ધ્યેય, અમુક વસ્તુ શા માટે, કેવી રીતે યર્ષ વગેરે અસ્પર્શ સમન્વવાનો છે. પહેલાં આ ચર્ચા સાદી બાબતો સંબંધી હોય છે, પરંતુ સમય જતાં તે ચર્ચા ઐતિહાસિક નિશ્ચયાત્મક પ્રગતિ, સિદ્ધાંત, અને પ્રવૃત્તિનું સ્વરૂપ લે છે. લખાણકામ, ઘણા પ્રમાણમાં થવું જોઈએ. "પ્રથમ વિદ્યાર્થીના વાચનની પરીક્ષા કરતાં, પ્રશ્નોના ટુંકા-ઉત્તર રચીકારવા, પરંતુ સમય જતાં તેઓ ઐતિહાસિક બીના સમજી શક્યા છે કે કેમ તે જાણવા લાંબા ઉત્તરની અપેક્ષા રાખવી. ઇતિહાસના શિક્ષણ માટે બહારનાં ઐતિહાસિક સાધનો અને સાહિત્ય સંબંધી મોં કાંઈ પણ કહ્યું નથી તેનું કારણ એજ કે તે સર્વે ફક્ત મદદ રૂપજ છે. જે ઇતિહાસ શિક્ષકમાં ઇતિહાસનું જ્ઞાન નથી, જેને શીખવવાનો ઉત્સાહ નથી અને જે ઇતિહાસની શૈક્ષણિક ફિઝલ સમજતો નથી તે લલેને સિનેમા-ચિત્રપટ, ચિત્રો, નમુના, અને નોંધનો ઉપયોગ સંભાળપૂર્વક કરે પણ તે સારો શિક્ષક નીવડશે નહિ.

‘અદાથી ટુંગરો ડોલાવી શકાય છે તો બાળવિદ્યાર્થી કોણ માત્ર.’

૭. એલ. લક

નવીન ભૂગોળશિક્ષણ

સૂચનાઓ.—

ભૂગોળ શિક્ષણને લગતી આ સૂચનાઓ શિક્ષકને કચિતપાઠ આપવામાં ઘણી સરળતા કરી આપે તેમ છે. જે સૂચનાઓનો બરાબર અમલ થશે તો વર્ગને શીખવતાં ઉપસ્થિત થતા પ્રશ્નોનો સહેલાઈથી ઉકેલ યર્ષ જશે. શિક્ષકનામા આત્મવિશ્વાસ આવશે અને શિક્ષણ સફળ થશે. આ ઉદ્દેશ બર લાવવા એકધારી યોજના ધડી છે. આ યોજના ઘડવામાં શરૂઆતમાં અભ્યાસક્રમના સિદ્ધાંતોની સમજણ અનિવાર્ય છે. ત્યારપછી શિક્ષકની તૈયારી અને બાળકોનો વિચાર કરવાનો છે. છેવટે સીના પરિણામરૂપ પાઠનું કચન કરવાનું છે. દરેક બાળકમાં પ્રશ્નો, કૃતિઓ અને સામાન્ય જ્ઞાન દઢ કરવાની રીતો પર ખાસ લક્ષ આપવાનું છે.

હવે આ બાળકોમાં શિક્ષકે શું જાણવું અને કામ કેમ કરવું તે વિશેની સૂચનાઓ નવા શિક્ષકને આશીર્વાદ રૂપ નીવડે તેટલીજ બાળકોનો વિચાર કરીશું. સૂચનાઓ સમગ્રતય તેવી સરળ રીતે અને સીધીજ રીતે જણાવીશું.

આમાં ચર્ચાનો અવકાશ નથી રાખ્યો. તેવી બાબતો છૂટી નથી. ફક્ત શિક્ષક પોતાનું કામ કેમ સહેલાઈથી કરી શકે તે જણાવવું એ ઉદ્દેશ છે. વળી સૂચનાઓ એવી છે કે જે લક્ષમાં રાખવાથી શિક્ષકને તે જૂલવાનું મન નહિ થાય. જો સૂચનાઓથી શિક્ષક ખરે રસ્તે દોરણે અને સામાન્ય થતી જૂલો અટકાવી શકશે તો આ સૂચનાઓનો હેતુ પાર પડ્યો એમ સમજીશું.

૧. અભ્યાસક્રમ.—

પ્રાથમિક શાળામાં અભ્યાસક્રમમાં એવી ગોઠવણ છે કે બ્યારે બાળક નિશાળ છોડે સારે તેને આખી દુનીઆની મુખ્ય ભૌગોલિક બાબતોનું સાધારણ જ્ઞાન મળી જાય. આ જ્ઞાન એવું હોવું જોઈએ કે જેથી તેમને સમગ્ર દુનીઆનો એક આખા વિભાગ જેવો ખ્યાલ આવે. તેમાં કોઈ અગત્યનો પ્રદેશ કે લોકોની માહિતી પડતી મૂકવાની નથી. તે ઉપરાંત જગતના લુદા લુદા ભાગોને આપણા દેશ સાથે કેવો સંબંધ છે તેનું સત્ય જ્ઞાન આપવાનું છે. બુદ્ધિશાળી નાગરિકો બનાવવા થોડા આવા જ્ઞાનની જરૂર છે, અને તેથીજ ભૂગોળનો વિષય અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કર્યો છે. આમ, ચવાથી બાળકોને લવિષ્યમાં જે જગતમાં ભાગ લેજવવાનો છે તે જગતનો બુદ્ધિપૂર્વક ખ્યાલ આવે અને તેથી તેઓ પોતાનો ભાગ સારી રીતે લેજવી શકે. ભૂગોળના જ્ઞાન વિના આ કામ બરાબર થાય તેમ નથી.

શરૂઆતમાં પહેલાં એ વર્ષમાં ભૂગોળ બરાબર શરૂ કરી શકાય નહિ. તેમને તો સૃષ્ટિજ્ઞાન કે પદાર્થપાઠદ્વારા કામ સોંપી શકાય. ૮મા વર્ષે બીજા ધોરણમાં આ વિષય હાથ ધરી શકાય. ઘણાં બાળકો ચોદ વર્ષે નિશાળ છોડે—સામાન્ય રીતે છઠ્ઠા અને સાતમા ધોરણ પછી ? (હાલ તો ચોથા ધોરણ પછી બારેબાર બાળકો અંગ્રેજી લખવા ચાંલ્યાં જાય છે તેમને જોઈતું જ્ઞાન તે શાળાઓમાં સારી રીતે મળે છે.) કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જે કંઈ શીખવવું હોય તે ફક્ત ચાર વર્ષમાં પુરું કરવું જોઈએ. તેથી વર્ષના કામની, સત્રના કામની કે એક પાઠની યોજના કરવામાં સૌથી પહેલી જરૂરિયાત એ છે કે અભ્યાસક્રમને સમગ્ર રીતે સમજવો જોઈએ, અને તેમાં જે કામનો ભાગ લેવાનો હોય તેનું સ્થાન બરાબર છે કે નહિ તેનો યોગ્ય નિર્ણય કરવો જોઈએ. પ્રાદેશિક ભૂગોળમાં કામની વહેંચણીના ધોરણવાર એ અભ્યાસક્રમોના દાખલા નીચે આપ્યા છે:—

(૧)-ધોરણ ૨. સ્થાનિક ભૂગોળ (ગામ કે શહેર)

” ૩. જિલ્લો

- „ ૪. પ્રાંત, મુંબઈ ઇલાકા, અને હિંદુસ્તાન
 „ ૫. હિંદુસ્તાન, એશિયા.
 „ ૬. યુરેશિયા.
 „ ૭. બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય, સમગ્ર જગત.

(૨) ધોરણ ૨. ગામ કે શહેર.

- „ ૩. ગુજરાત.
 „ ૪. હિંદુસ્તાન.
 „ ૫. એશિયા.
 „ ૬. યુરોપ-ઉત્તર અમેરિકા.
 „ ૭. દક્ષિણ ગોળાર્દના ખંડો.

આ બંને માત્ર દાખલા તરીકે લખ્યા છે. આપણા કાર્ય માટે જાપેસે અભ્યાસક્રમ જોઈ લેવો.

સામાન્ય રીતે અઠવાડીયામાં ભૂગોળના બે પિરિઅડ હોય છે. આખા વર્ષમાં ૩૬ અઠવાડીયાં કામ હોય છે. તેમાં પરીક્ષાના દિવસે તેમજ બીજી અડચણો નડતાં ખસેલ પડે છે. એકંદરે એક સત્રમાં ૨૫ પાઠ આપી શકાય. તેથી છઠ્ઠા ધોરણમાં નીચે પ્રમાણે કામની યોજના ઘડી શકાય:—

પહેલા સત્રમાં
યુરેશિયા

૧. તેનું દુનિયામાં સ્થાન.
 ૨. પ્રાકૃતિક સ્થાન.
 ૩. આબોહવાના પ્રદેશો.
 ૪. વનસ્પતિના પ્રદેશો.
 ૫. કુદરતી પેદાશ.
 ૬. લોકો.

કુલ ૨૫ પાઠ.

૪. પાઠ : જળપાન.

૪. પાઠ : સ્ત્રીન.

બીજા સત્રમાં

દેશો લેવા.

- દરેક પાઠનો વિષય: (૧) સ્થાન અને પ્રાકૃતિક વિભાગો.
 (૨) કુદરતી પેદાશ.
 (૩) માગો અને શહેરો.
 (૪) વેપાર અને બીજા દેશો સાથે

સંબંધ

કોઈ પાઠ તૈયાર કરવામાં, દા. "પ્રાન્સની કુદરતી પેદાશ," શિક્ષકે પોતાની જગતને નીચેના પ્રશ્નો પૂછવા:—

(ક) આ મધ્યાળમાં શાનો સમાવેશ થાય છે ? ૨૫૯ રીતે જળાશય કે વનસ્પતિ, પ્રાણી, અને ખનીજ પેદાશ, ખેતી માટે અનુકૂળતા, જંગલની પેદાશ, માછલાં પકડવાં, ખાણોમાં કામ કરવું, હુન્નર ઉદ્યોગો અને વેપાર, લોકોની વસ્તી અને સંસ્કૃતિ.

(ખ) આ પાઠ વિષે સંગ્રંથ હોય તેવું કેટલું કામ અત્યારસુધીમાં થયું છે ? એટલે આગળનાં વર્ષોમાં, કે આગલા સત્રમાં કે ણીજ દેશો વિષે મેળવેલા પૂર્વજ્ઞાન સાથેનો સંગ્રંથ કેવી રીતે જોડવો અને તે જ્ઞાનપરથી પાઠનો વિકાસ કેવી રીતે કરવો. ભૂગોળનો કોઈપણ પાઠ છુટો ટેવો જોઈ એ નહિ. સારા ફળદાયી શિક્ષણમાં સરખામણીનો છૂટથી ઉપયોગ થવો જોઈ એ. અભ્યાસની શરૂઆતથી આખો વિષયજ લક્ષમાં રાખવો જોઈ એ.

(ગ) આ પાઠમાં હું કેટલું શીખવવા પ્રયત્ન કરીશ ? ખાસ અગત્યની બાબતોમાંથી થોડીકની પસંદગી કરવાની છે. (ક)માં જણાવેલા સંગ્રંથો લક્ષમાં લઈ પસંદગી કરવી.

૨. તૈયારી.—

શિક્ષકની તૈયારી માટે ભાગે પાઠની જાત પર આધાર રાખે છે; પણ તેણે ચોક્કસ હેતુ લક્ષમાં રાખી હંમેશાં શરૂઆત કરવી જોઈ એ. જે બાબત શીખવવાની છે તેનું ખ્યેય અનિશ્ચિત હશે તો પાઠને અંતે જે શીખવ્યું હશે તેનો અનિશ્ચિત ખ્યાલ બાળકોને આવશે. આવી જાતનું આપેલું અનિશ્ચિત જ્ઞાન ખરાબ રીતે દરેલી તૈયારી દર્શાવે છે અને સારા શિક્ષણમાં વિઘાતક નીવડે છે.

પાઠને લગતા તમારા શો વિચારો છે તે તમારી જાતને પૂછો. શરૂઆતમાં કેટલાક પાઠોનો હેતુ બાળકોને નકશા સમજવામાં આલાકી આવે અને તેથી તેમની અવલોકનશક્તિ વિકાસ પામે તેવો હોય છે. ભૂગોળનો આ કક્ષો છે. ઇ. “કોન્ટુરની લીટીઓ” વિષેનો પાઠ; પણ ધણાખરા પાઠોનો હેતુ, બાળકોને કેટલુંક ચોક્કસ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તેવો હોય છે, અને માત્ર પરોક્ષ રીતે બુદ્ધિચાતુર્ય મેળવવાનો અને નોંધો અને નકશાની નિશાનીઓ સમજવાનો હોય છે. જેમ કે, “હિંદુસ્તાનના પ્રાકૃતિક વિભાગો”નો પાઠ.

કેટલાક પાઠોમાં એવું જ્ઞાન હોય છે કે જે બાળકો શિક્ષકની દેખરેખ નીચે નકશો, નકશોના સમૂહ કે આકૃતિઓદ્વારા વિધિપૂર્વક અનુમાનો રચાવન કરી મેળવે છે. ઇ. કોઈપણ પ્રદેશની આબોહવાના વિષે પાઠ આપતાં ઉનાળાનું અને શિયાળાનું ઉષ્ણતામાન, પવનો અને વરસાદના

નકશાની આકૃતિઓ અને તેની આંખોહવાને લગતી વિગતોની નોંધોને અભ્યાસ હોવો જોઈએ. આવા પાઠોમાં શિક્ષણ મુખ્યત્વે કરીને પ્રશ્નો દ્વારાજ થશે, અને યુવાન-શિક્ષકે આ પ્રશ્નો સાંભળપૂર્વક તૈયાર કરવા જોઈએ. નમુનાના પ્રશ્નો અગાઉથી લખી રાખવા જોઈએ.

ખીજા કેટલાક પાઠોમાં નવા જ્ઞાનનો મોટો ભાગ શિક્ષકે આપવો જોઈએ. જેમકે, કોઈ પ્રદેશમાં મંળા આવતાં ખનીજો વિષેનો કે પર મુલકનાં લોક વિષેનો પાઠ. આ હકીકત સીધી રીતે કહેવામાં અવકાશ નહિ, પણ હકીકત એવી રીતે કહેવી કે બાળકો તે તરતજ ગ્રહણ કરી શકે. તમારે જે બધું તેમને શીખવવાની ઇચ્છા હોય તે બધુંજ તેમની પાસે કહેવવાની આશા રાખવી એ બુદ્ધિગ્રાહ્ય નથી, પણ યાદ રાખો કે જુદી જુદી હકીકતોનો સંબંધ બાળક ગ્રહણ કરે તે બાબત હકીકતો ફક્ત મોંઢે કરે તેના કરતાં ઘણી અગત્યની છે. સંબંધ બરાબર સમજ્યા વિના જોખી જવું તે નકામું છે. તેથી દેશનાં ખનીજો વિષે આપેલી હકીકતને દેશના હુન્નર-ઉદ્યોગો અને વેપાર સાથે જોડવી જોઈએ, અને આ રીતે તેના લોકજીવન સાથે તેનો સંબંધ થઈ જશે. આગળ અને તોજ કેળવણીની દૃષ્ટિએ તેની હકત છે.

નકશા દોરવાના પાઠોના સામાન્ય રીતે એ ઉદ્દેશો છે.

૧. અમુક બાબતો મનમાં દઢ કરવી, અને ૨. નકશાના ઉપયોગમાં ને આલાકી મેળવવી. ભૂગોળના અભ્યાસક્રમમાં આ અગત્યનો ઉમેરો છે; પણ આવા પાઠોમાં તૈયારીને ન ગણીએ તો વર્ગના કામમાં કોઈ ખાસ મુશ્કેલી હોતી નથી. વર્ગ નકશાના કામમાં રોકાએલો રહેવો જોઈએ. તેના વિષે તેને કોઈ સાંભળવાનું હોતું નથી. શિક્ષકનું મુખ્ય કાર્ય આલતા પાઠમાં અને છેવટે નકશાઓ જોઈ લેવાનું હોય છે.

શિક્ષકની તૈયારીનો સૌથી વધારે મુસીબતભરેલો ભાગ હકીકતોની અને સંબંધો શીખવવાની પસંદગીનો છે. જેમકે, 'કેટલાં નામો (શહેરોનાં, નદીઓનાં, પર્વતોનાં, પાકનાં વગેરે) દાખલ કરવાં જોઈએ? આનો જવાબ ખીજા કેટલીક બાબતો પર આધાર રાખે છે. તેમાં નીચેની ત્રણ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે:—(૧) બાળકની ઉંમર અને સંપાદન કરેલું જ્ઞાન. (૨) નામોની જાત—પરદેશી નામો (જેવાં કે અફઘાનિસ્તાન, ચીન કે જાપાનને લગતાં), હિંદી નામો (જેવાં કે સિંધ, ગુજરાત, બંગાળ કે મહારાષ્ટ્રને લગતાં) કરતાં વધારે મુશ્કેલી ઉભી કરે છે. (૩) કેટલે દરજ્જે તે નવાં.

નામો છે. તે. દા. કેટલાંક નામો વિષે બાળકોએ સ્ફુટમાં કે સ્ફુટ બહાર પહેલાં સાંભળ્યું હોય તો તેથી મુશ્કેલી ઝોળી થાય છે.

નીચલાં ધોરણમાં પાઠમાં આપ્યાં નામો પ થી ૧૦ કે ૧૫ દાખલ કરી શકાય. ઉપલા વર્ગોમાં તેથી બેવડાં હોય ત્યાંસુધી કદાચ આવશે. ઝોળાં હોય તો પણ ચાલે. જે સ્થાનેનાં નામો શીખવવાનાં હોય તેમને નકશાનાં બોખાંમાં કે સ્કેચમાં મૂકવાં જોઈએ. શિક્ષક કાળા પાટીઆ પર અને બાળકો કાગળ પર સ્થાન બતાવે. હવે આવું નામ માત્ર સાંભળવાથી, બોલવાથી કે જોવાથી શીખાતું નથી, તેથી તે નામને તેના સ્થાન સાથે સંબંધ જોડી બતાવવું જોઈએ. વળી, સ્કેચમેપને સ્વચ્છ રાખવાની અગત્ય છે, તેથી ઘણાં નામો દાખલ કરવામાં મુશ્કેલી ઉભી થશે. કેટલીક વખત ફક્ત પહેલો અક્ષર અથવા બીજી કોઈ કુંડી રીતે સ્કેચમેપમાં નામ મૂકવાની રીત સારી છે. પણ તેમ કરવામાં આવે તો તેની કુંડી-પુરેપુરાં નામ જણાય. તેવી રાખવી જોઈએ. એક પ્રદેશમાં મૂકેલાં ઘણાં નામો એક કરતાં વધુ પાઠમાં ફરી ફરી આવશે.

આવા વિચારો ધ્યાનમાં રાખવાથી પાઠમાં કેટલી નદીઓનાં નામ દાખલ કરવાં—હિંદુસ્તાન કે જર્મનિ—તે નદી કરવાને અડચણ નહિ નડે. જે નામનું સ્થાન ન જણાવાય તો તે પાઠમાં લાવવું નહિ. જે તે બાળકોને શીખવવાનું ન હોય તો તેને પડતુંજ મૂકા. આટલી નાની ઉંમરે બાળકોને બહુ થોડી ભૌગોલિક હકીકતો શીખવી શકાય, અને તે સાંભળ-પૂર્વક પસંદ કરેલી હોવી જોઈએ જેથી તેમના જ્ઞાનની સુસંપન્ન માનસિક ભૂમિકા બને. આ ભૂમિકામાં પાછળથી જીવનમાં જેમ જેમ જરૂર પડે તેમ તેમ બીજી હકીકતો યોગ્ય રીતે ગ્રહણ કરી શકાય. આ ભૂમિકા એવી હોવી જોઈએ કે બધી બાબતો એકદમ સમજાઈ મનમાં ઉતરે; માટે અહીં તે જીજ્ઞાસુના ભાગ પાડી દર્શાવી નથી અને જે તે સંપૂર્ણ રીતે ન સમજાય તો તે ઘણા થોડા ઉપયોગમાં આવશે.

વળી, શિક્ષકે જેને આર્થિક શૃંગોળ કહેવામાં આવે છે તે પર કેટલું વજન મૂકવું તે નક્કી કરવું જોઈએ. મનુષ્યજીવન પર થતી ભૂમિની અસર દેખાતી રીતે તેની અગત્યની આર્થિક પેદાશ—જોરાક, કપડાં, ઘર અને આ બાબતો મેળવવામાં જોઈતાં બીજાં સાધન મારફત ઘણી થાય છે. તેથી આવી પેદાશ અને માણસોએ તેમના કરેલા ઉપયોગનું ચારંવાર નિદર્શન થવું જોઈએ. સામાન્ય રીતે જે પ્રદેશોમાં આ પેદાશ (દા. વિપુલ-

વૃત્તાના પ્રદેશોમાં રથર, અથવા લોકેશાયરમાં કાપડ વણવાનાં કારખાનાં) મળી આવતી હોય કે બનતી હોય તે પ્રદેશના પાટોમાં તે આવવી જોઈએ.

જુદા જુદા પ્રદેશોમાં જુદા જુદા ધંધાની અગત્ય જુદી જુદી હોય છે, અને દરેક પ્રદેશમાં તે પ્રદેશના મુખ્ય ધંધાઓજ (માછલાં પકડવાં, જંગલમાં કામ કરવું, ખાણોમાં કામ કરવું, ખેતી કરવી, હુન્નર ઉદ્યોગ, વેપાર) વિચારવા જોઈએ. વળી તેણે તે ધંધાઓની ત્યાંના લોકોને અને જગતના બીજા ભાગોના લોકોને કેટલી અગત્ય છે તે વિચારવું જોઈએ. દેશના પરદેશ સાથેના વેપારને મુખ્ય વિષય બનાવવાની સામાન્ય બૂલ દ્વે રાખવી. બધા દેશોમાં દેશની અંદરનો વેપાર બહારના દેશોના વેપાર કરતાં ઘણો ભારે હોય છે.

વિષયની પસંદગીમાં બીજા પ્રશ્ન આંકડાઓની પસંદગીને લગતો છે. આ પ્રશ્ન મુશ્કેલીભરેલો છે. પ્રશ્ન એ છે કે વર્ગમાં આંકડાઓનો ઉપયોગ કરવો કે નહિ. જો ઉપયોગ કરવો હોય તો કેટલે દરજ્જાએ અને કેવી રીતે કરવો. જેમ જેમ કોઈ વિષયની શિક્ષણપ્રયાં આગળ પ્રગતિ કરે છે તેમ તેમ તેમાં વિગતવું બહેન વધતું જાય છે, તેથી કેટલાક આંકડાના નમુના નાના બાળકોને ભાગ્યેજ જરૂરી છે. ઉપયોગી હોય છે. બાળકોના મન પર તેની કંઈ અમર થતી નથી, અને અગત્યની બાબતો આકૃતિઓ કે આકારો કે તુલનાત્મક વિચારો દર્શાવી સારી રીતે સમજાવી શકાય છે. દેશોનું ક્ષેત્રફળ, આબોહવાને લગતી આપેલી બાબતો, વસ્તીના આકડા, અને ઘાડી વરતી, વેપારની રકમ, ઘાટો અને શિખરોની ઉંચાઈ, નદીઓની લંબાઈ, અંતર (માછલ કે મુસાફરીનો વખત) આ બધું બાળકોને સપૂર્ણરીતે જોઈએ તેટલી હકીકત આપી તુલનાત્મક આકૃતિઓ વડે તાદરશ કરી શકાય. ઘણા થોડા ખરેખરા આંકડા અને તે પણ આસરે આખા આંકડામાં બોલાય તેવા આંકડા વાપરવા જોઈએ. દા. રૂ. લાખ, રથાનિક જગ્યાઓ, ચોતાનું શહેર, અંત, ધણકો, દેશ, ઝરો, ટેકરી, બંદર વગેરે તુલનાત્મક વાક્યોદ્ધારાજ જણાવવાં જોઈએ. આવી આકૃતિઓ મોટા કાગળો પર દિવાલ ઉપર લટકાવવાં માટે સંભાળપૂર્વક દોરાય અથવા પાક આવતી વખતે કોળા પાટીઆપર દોરાય. આ બંને રીતો ઉપયોગી છે અને તે બંનેનો છટકી ઉપયોગ થવો જોઈએ.

અપૂર્ણ.

વીર આસોલીત્ર

ગતાંક પૃષ્ઠ ૩૫૭ થી ચાલુ

સેનાપતિ દેવરાજનો અંતિમ જવાબ સાંભળી આસોલીત્રના કોધનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે સેનાપતિ દેવરાજનો નાશ કરવા માટે પોતાની કમ્બરે લટકતી સમશેર ખેંચી, અને, જેવો સેનાપતિપર ધા કરવા ગય છે તેના-માંજ પાછળથી તેની વીરપુત્રી સુદેષ્યા ધસી આવી પોતાની તલવાર પર ધા ઝીલી લેછે અને કપકામરી દૃષ્ટિથી પોતાના પિતાને જણાવે છે—

ખબરદાર ! પિતાજી, આવો અધર્મ ન આદરો. એક નિર્દોષ આત્મા પર - અને વળી એકાંતમાં - આમ ધા કરતાં શરમ નથી આવતી ? કેટલી દૃષ્ટતા !

પુત્રી ! તું સમજે છે કે આ એક આપણો ભયંકર શત્રુ છે. આવા નીચ દગાખોર આત્માઓના લીધેજ ભીલ જાતિ આજે ગુલામીમાં જકડાઈ છે. હવે તો આવા અમલદાર કે જેઓ સત્તાના મદમાં અંધ બનીને ગુલ-તાન કરી રહેલા છે તેમનાં બલિદાન સિવાય ભીલ જાતિ આઝાદ કરી રીતે બનશે ? માટે મારા કાર્યમાં તું કબજગીરી ન કર. હું જે કાંઈ કહું છું તે યોગ્યજ કહું છું. આસોલીત્રે પોતાની પુત્રી સુદેષ્યાને સર્વ ખુલાસો કરતાં જણાવ્યું.

પિતાજી ! મારો ધરાદો તમારા કાર્યમાં રિંદન નાખવાનો નથી; પરંતુ એક નિર્દોષ આત્માને અન્યાય ન થાય તેને માટેજ હું અત્રે આવી છું. ન્યાંમુધી આ સુદેષ્યા હવે છે ત્યાંમુધી પોતાના પિતાને અધર્મ કાર્યો કરતાં જરૂર બચાવશે. વળી પિતાજી, જરા દીર્ઘ દૃષ્ટિથી વિચાર કરશો તો તમેને પણ જણાશે કે આપણો દુસ્મન પાટલપતિ છે. આ સેનાપતિ નહિ, સંમન્યા ! વળી આ તો વિચારો નિર્દોષ છે, છતાં કમનસીબના યોગે આજે જેલના લોખંડી સળીઆની ભીતર ભયંકર યાતનાઓ સહન કરી રહેલ છે. અફસોસ ! કેટલો બધો અન્યાય ! સુદેષ્યાએ જણાવ્યું.

સુદેષ્યાનાં મર્મભેદક વચનો સાંભળી આસોલીત્રના હૃદયમાં એક અચંડ વૃજાધાત થયો. અત્યારમુધીના સમયમાં કોઈપણ કાર્યમાં સુ-દેષ્યાએ માથું મોંઘું નહોતું. પરંતુ આજે તેનો પોતાની સામે આમ સ્વ-તંત્રતાભર્યો વર્તોવું નિદાણી ધડીભર આસોલીત્ર ચકિત બની ગયો. પોતાનું આમ સ્વમાન નષ્ટ થતું જોઈને તેને પોતાની પુત્રી પર-ધણો કોષ વ્યાપવા

માંડ્યો. અંતીમે તેણે પોતાની પુત્રીને પોતાની આ કાર્યમાંથી દૂર કરવાના આશયથી કોપયુક્ત ચક્ષુઓ કરી રહેવાની શરૂઆત કરી. —

પુત્રી !... તારા આ કાર્યથી ખરેખર તેં તારા માટેનો મારા હૃદયમાં વાસ કરી રહેલો પુત્રીપ્રેમ સદાને માટે ગુમાવ્યો છે. હું તને આજા કરું છું કે તું મારા દાહમાં કંટક ન બનતા એકદમ ખસી જા, નેહિ તો આસા-લીલની અઘોર લાલસાના યજ્ઞમાં તારૂં પ્રથમ અલિદાન ચંદાવવામાં આવશે. સમજ ! માટે તારા ભક્ષા ખાતર તું અત્રેથી ચાલી જા. મને મારી કાર્ય-સિદ્ધિ નિર્વિઘ્ને સફળ કરવા દે. આસાલીલે પોતાની પ્રિય પુત્રીને દમ-દાટીથી ડરાવી.

પિતાશ ! આપ ભૂલો છો. આપને માલમ નથી કે અત્યારસુધીના વિજયો કેના બાહુબળથી પ્રાપ્ત કર્યા છે ? સંઘબળ વિના ભલભલાં રાજ્યો પણ નાશ પામ્યાં છે, છતાં જો આપને આપના બળપર વિશ્વાસ હોય તો ચક્ષુઓ શમશેર. હું પણ જોઈશ કે અંતીમે કેનો વિજય થાય છે ? હું એક જાણિકા છું, પુત્રી છું, અબળા છું, એમ ધારતા હો તો તમારૂં ધારવું ભૂલખરેલું છે. સ્ત્રીજાતિને અબળા સમજનાર પુરુષોએ પણ હવે સમજ જવું જોઈએ કે સ્ત્રી એ અબળા છે, પરંતુ વખત આવે પ્રબળા બની કાળો કેર વર્તાવી દેવાનું સામર્થ્ય તેમના બાહુબળમાં ધરાવે છે; માટે પિતાશ, હવે હું પણ તમોને આ કાર્ય ન કરવાનું જણાવું છું, છતાં જો તમારા તરફથી પહેલ થશે તો જરૂર આ સુદેખ્યા પુટ કરવા તૈયાર છે. એક નિર્દોષ આત્માનું આવી રીતે મૃત્યુ નિષ્પન્નવવું એ અન્યાયયુક્ત છે. વળી અ્યાસુધી આ સુદેખ્યા હયાત છે ત્યાંસુધી એ પોતાના પિતાને આજા અધર્મ નહિ કરવા દે. નિર્દોષ આત્માના હૃદય માટે, ધર્મની ખાતર આપની સામે પડ્યા પણ આ સુદેખ્યા તૈયાર છે. સમજ્યા ! સુદેખ્યાએ પોતાના પિતાની આજાનો અનાદર કરતાં જણાવ્યું.

નાદાન છોકરી ! હવે તું તારી હક વટાવતી બન્ય છે. પિતાના ગમે તેવા કાર્યમાં પણ આમ અડચણ ઉભી કરવી. એ શું તારો ધર્મ છે ? હું તને ફરીથી કહું છું કે આવા નીચ નિરાધારને મદદરૂપ ન થા, મને મારૂં કાર્ય કરવા દે. નહિ તો.....

નહિ તો ? શું ! મને મારા જીવનની ખીલકૂલ પરવા નથી. આપ ભૂલો છો. દુનીઆમાં જેનો કોઈપણ મદદગાર નથી તેનો મદદગાર પરમેશ્વર થાય છે. આપ એમ ન સમજશો કે આ દેવરાજ અભારે નિઃસહાય છે, નિરાધાર છે. એના જીવનની પુરે પરમેશ્વરનો લોખંડી પંતે છે. એ અતુલ

બળ સામે આપનું તમામ બળ નિરર્થક છે; માટે આપ આટલાથી સમગ્ર જઈને તમારા વિચાર માંડી વાજો તો કીક, નહિ તો તેનું પરિણામ પણ જરૂર લઈકર આવશે. સુદેષ્યાએ જવાબ આપ્યો.

અંતીમે આસાળીલ અને સુદેષ્યાના સંવાદનું એ કળા આગ્યું કે સુદેષ્યાના ઉપર આસાળીલનો કોપ ઉતર્યો અને તેણે પોતાના બીજા હાથમાં પકડી રાખેલ આયુધ ફટકારવાની તૈયારી કરવા માંડી.

એવામાં ત્યાં એકદમ બાલાયયા ધસી આવી. યુદ્ધ અરાજકી. કહે છે-ખબરદાર! પિતાજી, જેન સુદેષ્યા ઉપર હાથ ચલાવતાં જરા વિચાર કરશો. આપ સુદેષ્યાને નારાજ કરી દેવી કોપ શિર પર ઉતારી રહ્યા છો. સુદેષ્યા એ મનુષ્ય જાતિ નથી, પરંતુ એક દેવી શક્તિ છે, એ દેવી શક્તિના બળથીજ આજે આપણે પાટણપતિના સામે માયું હવકા શક્યા છીએ; છતાં જો આપ અત્યારે આમ અવિચારી પગલું ભરશો તો પ્રથમ આ આપના પુત્ર બાલાયયાનું બલિદાન એ દેવીના બચાવમાં ચલાવવું પડશે. સમજ્યા! બાલાયયાએ સુદેષ્યાને બચાવ કરતાં પોતાના પિતાને જણાવ્યું.

પોતાની પુત્રી અને પુત્રનાં આવાં વીરત્વભર્યાં વચનો સાંભળીને એ બીજરાજાને રોગરગમાં હળાહળ ક્રોધ વ્યાપી ગયો. તેણે ક્રોધાવેશમાં ક્રોધ મણી જાતનો વિચાર કર્યો વગર પોતાના ફરજદોષર જેવકાર્થનો અંદેશો આણી ત્યાંથી એકદમ કાતીલ દષ્ટિ નાખી જલદી રવાના થઈ ગયો.

પોતાના પિતાની આવી કુતૂહલતાભરી હીલચાલ નિહાળીને બાલાયયા અને સુદેષ્યા પણ શંકાકીલ બની સેનાપતિના બનની ચિંતામાં બંધ બની ત્યાંથી એકદમ રવાના થઈ ગયાં.

સેનાપતિ દેવરાજ પણ આજે પોતાના પ્રાણવિસર્જનમાંથી બચી ગયો. તેનાં માટે ઈશ્વરનો અને આ બંનેય વીર બાળકોનો આભાર માનવા લાગ્યો અને ઈશ્વરનું રમરણ કરતાં કરતાં તે નિદ્રાને શરણ થઈ ગયો.

ત્યારે બીજા બાળુ—

સેનાપતિ દેવરાજને પાટણથી વિદાય થયેલણા દિવસો વીતવા આવ્યાં, છતાં તેના તરફથી કોઈ પણ સમાચાર ન મળ્યા ત્યારે એ ગુર્જરાતના ધણી કર્ણરાજની આશાએ નિરાશાઓમાં પલટાવો લાગી, જેથી તેણે સેનાપતિની તપાસ કરાવવાં ચોરે બાળુ સૈનિકો મોકલ્યા, પરંતુ અંતીમે નિરાશાજ પ્રાપ્ત થવા લાગી. જેથી હવે મહારાજ કર્ણરાજને આ શંકા સિવાય બીજું કોઈ જણાવા ન લાગ્યું. વળી એકાએક આ કંદણ બંનોવ બનેલાથી, તે સત્રિદિવસ ગમગીન અને ઉદાસ રહેવા લાગ્યા અને

પોતાની ચઢેલી જૂલનો પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા. એવામાં તેમની સમીપ દેવરાજના પિતા હરપાળદેવ આવી પોતાના પુત્ર દેવરાજની કુશળતા પૂછવા લાગ્યા.

પોતાના વડીલ યંધુ મહાત્મા હરપાળદેવને હવે શો જવાબ દેવો એ વિચારમાં કર્ણરાજ ગુંથાયા, જેથી તેમના વદન પર નિરાશાની રેખાઓ તરવરવા લાગી. આવી ભયંકર અવસ્થા નિહાળી મહાત્મા હરપાળદેવ પણ કાંઈક આશ્ચર્યમાં ગરકાવ બનતાં કર્ણરાજને કહેવા લાગ્યા.—

કર્ણરાજ, ગલરાઓ છો શા માટે ? જે સત્ય બીના હોય તે જલદી કહી નાખો. આસાબીલ જેવા સમર્થ હુંદારાની સામે એ નાના પુષ્પને મોકલતાં જરા પણ વિચાર ન કર્યો ? ગમે તેવો પણ એ હજી નાદાન છે. સેનાપતિ થયો તેથી શું થયું ? તમારે જરા એની ઉંમરનો તો ખ્યાલ કરવો હતો ! હશે જે થયું તે ખરું, પરંતુ તમો આજ આટલા બધા ગમ-ગીન કેમ છો ? શું કાંઈ દેવરાજના માદા સમાચાર છે ? કર્ણરાજ, હવે જે થયું હોય તે કહી નાખો. મહાત્માએ પ્રશ્ન કર્યો.

વડીલ યંધુ, મારી જૂલ થઈ છે. મેં પ્રથમથીજ આ કાર્યમાં વિચાર ન કર્યો, કે આવા પ્રયત્ન બીલરાજ સામે દેવરાજનું શું ગળું ? મારાથી એ થઈ ગએલા મહાન પાતકનો અત્યારે પરતાવો કરીને પ્રાયશ્ચિત્ત કરી રહેલ છું. મેં ઘણી તપાસ કરાવી, પરંતુ દેવરાજનો ખીલકુલ પત્તો લાગતો નથી. તેનું માફું તો થયું નથી, પરંતુ હજી તેના તરફથી ખીલકુલ સમાચાર નથી. એ બીનાથીજ હું રાત્રિદિવસ ગમગીન દશામાં કસાઈ રહેલ છું. કર્ણરાજે જવાબ આપ્યો.

હશે, કર્ણરાજ, જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું. મારા ધારવા મુજબ આસોબીલ એટલું બધું નીચ કાર્ય કરે તેવો તો નથી, છતાં કદાચ તે હુંદારાની નીતિવિરુદ્ધ વર્તન ચલાવવા તૈયાર થાય તોપણ તેની પુત્રી અને પુત્ર એ એટલાં બધાં સદ્ગુણી છે કે એવા અધર્મ, અન્યાયના પંથે વિચરતા પહેલાં પોતાના પિતાને રાજી લે અને સત્યાસત્ય સમન્વયના બનતી કોશીશ કરે તેમ છે; માટે અહિતની આ શંકા એ કેવળ ચરચાને ગણાય, છતાં હવે કર્ણરાજ, તમારે રાજદરબારમાં બેસી રહી નાયમુજરા અને વિલાસો ભોગવવાના નથી, પરંતુ મેદાને જંગમાં પડી આસાબીલ જેવા હુંદારાના સંઘર્ષજનો નાશ કરવાના છે. સમન્વયા ! હ્યો, હવે હું રજા લઉં છું. તમો આજથી તમારા કાર્યમાં કમર કરી ગુજરાતની રાંકડી પ્રજાના પોકારોની એ કુદ બીલરાજનો નાશ કરી દાદ આપો. આમ રજામાં

ચુજરાતના એ જિંધતા વનરાજને જગાડી મહાત્મા હરપાળદેવ ત્યાંથી એકદમ પાટણની પાદરે આવેલા પોતાના એ દિવ્ય મહ તરફ ત્વરિત ગતિએ રવાના થયા.

મહાત્મા હરપાળદેવનાં મમ્ભેદક વાક્યો સાંભળીને મહારાજ કર્ણુ-રાજની નસેનસમાં હાત્ર ઉપ્પુ રક્ત ઉત્તેજિત થઈ પહેલા લાગ્યું, જેથી તેણે પોતાના મુખેદારો અને સરદારોને બોલાવી સમગ્ર સૈન્ય તૈયાર કરવાનો હુકમ આપી દીધો.

સરદારોએ પણ પોતાના હસ્તક જેટજેટલું સૈન્ય હતું તેની તાલીમ શરૂ કરી દીધી અને નવીન સૈન્ય માટે સૈનિકોની ભરતી શરૂ કરી દીધી. આજે પાટણના પાદરે કીડીઓની માફક સૈન્ય ઉભરાવા લાગ્યું અને મહારાજ “કર્ણુરાજની જય” ની ઘોષણાઓ શરૂ થઈ.

આબુઆબુના મોંડલિક રાજવીઓ તથા જાગીરદારોએ પણ પોતા-પોતાના સૈન્ય સાથે પાટણપતિને મદદરૂપ બનવા માટે એકદમ આવી પાટણના વિશાળ પાદરમાં તબુઓ ફોફા દીધા.

મહારાજ કર્ણુરાજ પણ લડાઈના મેદાનમાં જવાના ઉત્સાહમાં ઉત્તેજિત બનીને પોતાના રાજમહેલમાં આવી પહોંચ્યો અને રણમેદાનમાં જવાની તૈયારી કરવામાં તથા વચ્ચે બદલવામાં રોકાયો.

એવામાં ત્યાં તેમની મહારાણી મયણુદેવિએ પ્રવેશ કરતાંજ પોતાના આશુથી પણ પ્રિય કર્ણુરાજને અધિરાઈથી પૂછ્યું.—

નાય, આજે અચાનક આપ ક્યાં સિધાવો છો ? શું કંઈ લડાઈ જાગી કે શું ? એવામાં ત્યાં ત્રણ વર્ષના બાળક સિદ્ધરાજ સાથે મહારાણી સુમિત્રા દેવી પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યાં.

નાના રાજકુમાર સિદ્ધરાજને નિહાળી કર્ણુરાજને તેના પર પુત્રપ્રેમ આવવાથી તેને ઉચ્ચકા લઈને એક મીઠું સુબન કર્યું.

અપૂર્ણ

એભિસિનિઆ વિષે કંઈક

એભિસિનિઆ આફ્રિકા ખંડમાં આવેલું એક સ્વતંત્ર રાજ્ય છે. ઈટલિ સાથે થએલા સીમાવિવાદને લીધે આ રાજ્ય વિશેષ જાણીતું થતું જાય છે અને તેને વિષે હાલની દુનીયાને વિશેષ માહિતી મળતી જાય છે.

સ્થાન:—આફ્રિકા ખંડના મધ્યની પૂર્વ તરફના ભાગમાં આરાબના આવેલું છે. ઉત્તરે ફ્રેન્ચ અને બ્રિટિશ સોમાલીલેન્ડના પ્રદેશો આવેલા છે. પૂર્વ તરફ ઇટાલિયન સોમાલીલેન્ડની હદ છે. ઓગાડન પ્રાંત સરહદ પર આવેલો હોવાથી, ઇટાલી સાથે સીમાવિવાદનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો છે.

ભૂતલરચના:—દેશ પહાડી છે. ૯૦ ટકા જમીન ૪૦૦૦ ફુટથી ઉંચી છે. કેટલાંક શિખરો ૧૦૦૦૦ થી ૧૨૦૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ આવેલાં છે. ઢોળાવવાળા ભાગોમાં મેદાનો, રણ અને જંગલો છે.

વિસ્તાર:—મુંબઈ ઇલાકા કરતાં આ દેશ વિસ્તારમાં લગભગ પાંચગણો છે. અફઘાનિસ્તાન અને રિવડ્ઝરલેન્ડની માફક દરીઓ પાસે ન હોવાને લીધે પ્રજા નૌકાયાત્રમાં પ્રવીણ નથી. લોકોની ખાસિયત ડુંગરમાં વસતા લોકોના જેવી છે, સહનશીલતા, ધીરજ, શૌર્ય અને સ્વતંત્રતા ટકાવી રાખવાની અભિરુચિ વગેરે-ગુણો સ્વાભાવિક છે.

નદીઓ:—ડુંગરોમાંથી નીકળે છે, પણ આખરે રણમાં સમાઈ જાય છે. નદીઓ લાંબી ન હોવાથી વ્યાપાર માટે અનુકૂળ નથી.

આબોહવા અને વરસાદ:—ઘણાખરા ભાગોમાં પર્વતને લીધે હવા સમઘાત છે. વિપુલવૃત્તની નજીકમાં આવેલા કેટલાક ભાગોમાં ઉનાળો ઇંગ્લાંડ જેવો જ છે. અતિશય તાપ અને પ્રકાશને લીધે વનસ્પતિ જલદીથી ઉગી નીકળે છે. ઝાડોની સામાન્ય ઉંચાઈ ૧૨ ફુટથી ઓછી હોતી નથી. પાણીના જમાવને લીધે એક મુંઢર સરોવર બનેલું છે. આ સરોવર, સાનાનું દસ્ય વર્ષાઋતુમાં અતિ મનોરંજક અને રમણીય દેખાય છે.

વસ્તી:—સમગ્ર દેશની વસ્તી આશરે ૫૫ લાખે કહી શકાય. શુદ્ધ એથિયોપિયનો આસરે ૩૦ લાખ હશે. દેશના ત્રીજા ભાગમાં તેમનો વસવાટ ફેલાયેલો જણાય છે. પ્રજા ખ્રિસ્તી અને મૂળ હેમિટિક જાતની છે. અરબસ્તાનમાંથી સેમિટિક પ્રજાના હુમલાને લીધે અને હંપસી જાત સાથે લગના સંયોગથી પ્રજા સેમિટિક કહેવાય છે. ખાંડોનાં લોકોમાં, ગાલા-જાતનો, મુસલમાનો અને અન્ય જાતોનો સમાવેશ થાય છે. વસ્તી છુટક છુટક હોવાથી મોટાં શહેરો નજરે પડતાં નથી. રાજધાનીનું નગર 'અડીસ-અબાબા' છે. આ નગરનો વિસ્તાર માઇલો 'સુધી' છુટાં છુટાં ખુપડાંમાં નજરે પડે છે. આ નગર ફ્રેન્ચ-બંદર 'જ્યુડી' સાથે રેલવેથી જોડાયેલું છે.

ઉદ્યોગ અને નિકાસ:—ખેતી, દોરઠાઈ અને સિકાર એ લોકોનો મુખ્ય વ્યાપાર છે. દેશના અસંખ્ય વતનીઓ ખેતી કરતાં હથિયાર ધારણ કરવાં વધારે પસંદ કરે છે. ખાંડ, કાપડ, ઘઉં, ટેક નામની ખાજરી, જવ,

અનેનસં, ઠામેટાં, બટાકા અને કપાસ એ સુખ્ય પેદાશ અને નિકાસ છે. જવમાંથી તાકા નામનો દારૂ બનાવવામાં આવે છે. મધ એકદુ-કરવાનો ઉદ્યોગ પણ પ્રચલિત છે. જાડ ઉપર નળાકાર ટોપલા બાંધવામાં આવે છે. આ ટોપલામાં માખીઓ મધપુડા બાંધે છે. મધપુડામાંથી મધ બકરાના ચામડાની મશકામાં નીચોવી લેવામાં આવે છે. 'તેજ' નામનો દારૂ આ મધમાંથી બનાવવામાં આવે છે. હિંદુસ્તાનમાંથી આ દેશમાં કાપડ આવે છે.

પ્રાણીઓ:—ઝોરીકસ, આછબેકસ (ધેટાં), છરાદ, ઝીંખાં, અને કુકુ નામનાં પ્રાણી જોવામાં આવે છે. ન્યાલા નામની એક હરણની જાત પણ જોવામાં આવે છે. કાળા પટાવાળા ચિત્તો પણ કેટલેક ઠેકાણે નજરે પડે છે.

મુસાફરીનાં સાધન:—મુલક પહાડી હોવાથી અને દેશની યોગ્ય ખીણવણીના અભાવે અર્વાચીન યાન્ત્રિક સાધનોના અભાવ છે. મુસાફરી ધોડા અને ખચ્ચર ઉપર કરવામાં આવે છે. દેશમાં સર્વત્ર શાંતિ ફેલાયેલી ન હોવાથી મુસાફરી નિર્ભય રીતે થઈ શકતી નથી.

ખનીજ:—સોનું અને ખનીજતેલનો સમાવેશ થાય છે.

અપૂર્ણ

નીતિશિક્ષણ

આગસ્ટના અંકના ૫૪ ૩૨૨થી ચાલુ

પોતાનો કોઈ પણ પ્રકારનો દુર્ગુણ દાખલ ન થાય એટલા માટે માખાપે અનેક બાબતો ઉપર કાળજી રાખવાની જરૂર છે. એવી બાબતોના કેટલાક નમૂના દર્શાવતી રીતે આપ્યા છે. એવી બાબતો ઉપર જો માખાપ કાળજી રાખશે, તો તેમનાં બાળકો નીતિમાન થશે કુમળાં બાળકો ભવિષ્યની પ્રગ્ન છે, તેથી જો બાળકો નીતિમાન થશે, તો ભવિષ્યની તમામ પ્રગ્ન સુધરી જશે.

બાળકોને નીતિ શીખવવાના સંબંધમાં માખાપની શી ફરજ છે, તે વિશે કહેવામાં આવ્યું. હવે તે બાબતમાં શિક્ષકના કર્તવ્ય-સંબંધી વિચાર કરીએ. છોકરું પાંચ વર્ષનું થાય ત્યારે તેનાં માખાપ કે-વાલી તેને નિશાળમાં દાખલ કરે છે. શાળામાં દાખલ થયા પછી તે હંમેશાં પાંચ છ કલાક શિક્ષકની સંભાળ નીચે રહે છે. આ સમયમાં પોતાના વિદ્યાર્થી-ઓને ધોરણ પરત્વે મુકરર કરેલા વિષયો શીખવવા ઉપરાંત સદ્ગુણો

અનાવવા એ તેમનું ખાસ કર્તવ્ય છે. સહયુક્ત વગરનું લણતર નકાર્યું છે, માટે જો નીતિની કેળવણી ઉપર લક્ષ ન આપાય, તો શિક્ષકના કર્તવ્યમાં અપૂર્ણતા રહે છે. ઉત્સાહી અને ખંતીલા શિક્ષક પોતાના કર્તવ્યમાં એવી અપૂર્ણતા રહેવા દેતા નથી. આજકની ઉમર જેમ જેમ વધતી જાય છે, તેમ તેમ તેની માનસિક શક્તિઓ વિકાસ પામતી જાય છે. શિક્ષકે આ બાબતનો વિચાર કરીને વિદ્યાર્થીઓની વિકાસ પામતી શક્તિઓને ઉત્તમ પ્રકારનું પોષણ આપવું જોઈએ. આ પ્રમાણે કરવાથી અન્યોન્યાશ્રય, સ્વાશ્રય, મોટાઈની વાસના, વિવેક, આતૃભાવ વગેરે સહયુક્ત સહેલાઈથી કેળવી શકાશે; પરંતુ વિદ્યાર્થીઓ પોતાની શુભેચ્છાઓ પાર પાડવાને માટે અનીતિનો માર્ગ ન પકડે, એ બાબતની શિક્ષકે ખાસ કાળજી રાખવાની જરૂર છે.

દૃષ્ટાંત તરીકે, મોટાઈની વાસના લઈએ. વિદ્યાર્થીઓના સંમંધમાં વર્ગમાં સૌથી હોશિયાર ગણાવું, અને ઉપર નંબર રાખવો, એ તેમની મોટાઈની વાસના છે. હવે ખંતથી સારી રીતે અભ્યાસ કરીને પ્રમાણિકપણે ઉપર નંબર મેળવે, તો એમાં નીતિ સમાએલી હોવાથી તે ઇચ્છવા લાયક છે, પણ પોતાને આવડતું ન હોય છતાં કોઈનામાં છાનુંમાનું જોઈ લઈને આવડે છે એમ બતાવવું અને ઉપર નંબર મેળવવો, એ અનીતિનો માર્ગ હોવાથી ધિક્કારવા લાયક છે. શિક્ષકે આવી બાબતમાં જરા પણ કુર્લક્ષ રાખવું નહિ, કારણ કે તેમ કરવાથી એવા વિદ્યાર્થીઓમાં ચોરી, અસત્ય, અદેખાઈ વગેરે અનીતિ દાખલ થાય છે. નીતિનો રસ્તો મુરકેલી-લરેલી છે, તેથી તે રસ્તે વહાણને સહીસત્તામત લઈ જવાને માટે કોઈ સારા સુકાનીની જરૂર છે. શિક્ષકે આવા બાહોશ સુકાની બનવું જોઈએ. કોઈ પણ વિદ્યાર્થીનું વહાણ લોભ કે લાલચથી ખેડક તરફ જતું હોય, તો શિક્ષકે તરત તેનું સુકાન ફેરવીને તેને ખરે રસ્તે લઈ જવું. પછી જેમ જેમ વિદ્યાર્થીની યોગ્યતા વધતી જાય, તેમ તેમ તેમને તેમના પોતાના વહાણનું સુકાન તેમના પોતાના કબજામાં રાખનાં શીખવવું. આમ કરવાથી બે લાભ થશે. વિદ્યાર્થીઓ પોતાની મેજે સાઈનરસું પારખી શકશે, અને સ્વાશ્રયી બનશે.

કેટલીક બાબતો દેખીતી નજીવી હોય છે, છતાં તે તરફ આંખ આડાં કરવાથી તેનું પરિણામ ભયંકર આવે છે, એટલે શિક્ષકે આવી બાબતોને નિર્ણય નહિ ગણનાં મહત્ત્વની ગણીને તેની બરાબર તપાસ કરવી. ધારો કે એક છોકરાએ કોઈનો પેનનો કડકો છાનોમાનો લઈ લીધો. હવે પેનના કડકાની કંઈ એટલી બધી વિસાત નથી, પરંતુ તે શુભાને જતો કરવાથી તે છોકરો ધીમે ધીમે મોટી વસ્તુની ચોરી કરવા માંડશે. અર્થાત

વિદ્યાર્થીને ચોરી કરવાનું ઉત્તેજન મળશે, અને છેવટે તેનું ધણું મારું પરિણામ આવશે. કોઈ વખત, કોઈ વર્ગમાં વિદ્યાર્થી આદર, આના, રૂપીઆ કે તેથી પણ મોટી રકમ લાવેલો હોય છે. આ બીના ધણુંકરીને તે વિદ્યાર્થીના સહાધ્યયીઓ મારફતે શિક્ષકના જાણવામાં આવે છે. આવી બીના જાણ્યા પછી શિક્ષકે તરતજ તે પૈસા તે વિદ્યાર્થી ક્યાંથી અને કેવી રીતે લાવ્યો છે, તેની ખરાબર તપાસ કરવી. આવા ઘણાખરા પ્રસંગોમાં તપાસ કરતાં તે રકમ છાકરા, ઘેરથી ચોરી લાવેલો માલમ પડે છે. જો આમ હોય તો શિક્ષકે તેના આપને ચિઠ્ઠી લખીને કે રૂબરૂમાં બોલાવીને બધી હકીકત જણાવવી, અને તેની આલયક્ષમત ઉપર ખરાબર નજર રાખવાની સૂચના કરવી. વળા એવા અનીતિમાન છાકરાના ખરાબ વર્તનનો એવા વર્ગના બીજા વિદ્યાર્થીઓને ન લાગે, તે માટે શિક્ષકે ઘણી સંભાળ રાખવી.

બીજા એક અગત્યની બાબત એ છે, કે શિક્ષકે પોતાના વિદ્યાર્થીઓને આચારધીન બનાવવા જોઈએ. જો તેમને નિશાળમાં આવી ટેવ પાડવામાં આવશે, તો ઘેર માઆપના તથા બીજા વડીલોના હુકમને પણ તેઓ માન આપશે. આ સદ્ગુણ કેળવવાને માટે શિક્ષકે ઘણીજ દૃઢતા અને ચોક્કસાર્થ રાખવાની જરૂર છે. શિક્ષકે કોઈ પણ આચાર કરતાં પહેલાં તે પાળી શકાય એવી છે કે નહિ તેનો સંપૂર્ણ વિચાર કરવો જોઈએ. એવી રીતે વિચાર કર્યા પછી કરાવેલો હુકમ ગમે તેમ થાય તોપણ વિદ્યાર્થીઓ પાસે પળાવ્યા સિવાય રહેવું નહિ. વળા પોતે કરેલી આચાર ખરાબર રમરણમાં રાખવી જોઈએ. મારો કે શિક્ષકે પોતાના વર્ગને અમુક લખાણ ઘેરથી લખી લાવવાનું હતું. હવે બીજે દિવસે શિક્ષક તે લખાણ જોઈ લેવાનું ભૂલી જાય, તો વિદ્યાર્થીઓ ધીમે ધીમે શિક્ષકની આજ્ઞાનો અનાદર કરતાં રીપ્પશે. હુકમ પળાવવામાં સહેજ પણ શિથિલતા રાખવાથી બાળકોને આચારનો ભંગ કરવાનું ઉત્તેજન મળે છે, અને તેના પરિણામમાં તેઓ ઉચ્છૃંખલ બની જાય છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે બોલનારના મોઢામાંથી જેવાં વચન નીકળે છે, તે પ્રમાણે તેની કિંમત અંદાજ છે. જેવું બોલીએ તેવું શોભીએ, એમાં કંઈ પણ ખોટું નથી; માટે શિક્ષકના બોલવામાં જરા પણ અશિષ્ટતા ન હોવી જોઈએ. કેટલાક શિક્ષક પોતાના વર્ગના વિદ્યાર્થીઓનો સાથે બોલવાચાલવામાં નીચે પ્રમાણે શિક્ષિત વર્ગને ન જાણે એવી તોછડાઈ વાપરે છે. 'એ ધાંચી; તું ગર્ધ કાલે શા માટે ગેરહાજર રહ્યો હતો?' 'એ પારસી તું હબો થા'. 'અધ્યા મુસલમાન તું બરાબર બેસ'.

વગેરે. શિક્ષકની વાણીમાં આવી અશિષ્ટતા હોય, તો તે તદ્દન વખોડવા યોગ્ય છે. ગાડી હાંકનાર કે 'જેમને સામાન્ય રીતે અશિક્ષિત વર્ગમાં મૂકી શકાય, છતાં તેમાંના પશુ કોઈ કોઈ રસ્તા વચ્ચે ચાલનારને 'ભાઈ', 'કાકા', 'શેઠ' વગેરે શિષ્ટ શબ્દોનાં સંબોધનથી દૂર ખસવાનું કહે છે. આ દષ્ટાંત અમત્યનું છે. જે શિક્ષકની વાણીમાં વિવેક નથી તેમને તે ખોસ ધડો લેવા લાયક છે. જે શિક્ષકના બોલવામાંજ આવા પ્રકારનું નહિ ધમ્મવા યોગ્ય દ્વપણ હોય, તો બાળકોની વાણીમાં શિષ્ટતા લાવવાની આશા શી રીતે રાખી શકાય ! ઉલટું તેમનું જોઈને તેઓ પણ અંદર અંદર એકબીજાને અસહ્યતાથી બોલાવતાં શીખે. આવી જાતની અશિષ્ટતા અટકાવવાને માટે શિક્ષકે ઘણીજ સંભાળ રાખવાની જરૂર છે. પોતાના વર્ગના વિદ્યાર્થીઓનાં નામ શિક્ષકને આવડતાં હોવાથી જે છોકરાને બોલાવવાની જરૂર પડે, તેને નામ દઈને બોલાવવો. કોઈ વખત અભણ્યા વર્ગમાં કામ કરવાનું હોય, અને નામ ન આવડતાં હોય, તો છોકરાને 'એ ભાઈ' એમ કહીને બોલાવવો છોકરાઓ પણ એકબીજાને નામ દઈને બોલાવે, અથવા 'ભાઈ' કહીને બોલાવે, એવી ટેવ પાડવી. આમ કરવાથી વિદ્યાર્થીઓ વિવેક શીખશે એટલુંજ નહિ, પણ તેમનામાં ભ્રાતૃભાવ વધશે.

વડીલો સાથેની વાતચીતમાં બાળકોએ સમ્યક્તા સાચવવાનો સદ્દુશ્ણ પણ શાળામાં કેળવી શકાય. શિક્ષક કોઈપણ વિદ્યાર્થીને બોલાવે, તો તેના જવાબમાં 'આપ્પો છું' એમ માનપૂર્વક બોલવાની ટેવ પાડવી. શિક્ષક શીખવતા હોય તે વખતે જવાબ આપવામાં 'હા છું', 'ના છું', એવી રીતે બોલવાની ટેવ પાડવી. આમ કરવાથી વિદ્યાર્થીઓની વાણીમાં વિવેક આવશે. પરિણામે તેઓ પોતાને ઘેર તેમનાં માળાપ સાથે પણ બોલવામાલવામાં વિવેક વાપરશે.

બોલેલું પાળવાની સતત ધમ્મવાજો શિક્ષક પોતાના વિદ્યાર્થીઓને એકગચની બનાવશે. વચનબ્રષ્ટ શિક્ષક એથી ઉલટું પરિણામ લાવશે. ધારો કે શિક્ષકે વર્ગમાં કહ્યું, કે હું આવતી કાલે તમને નદી ઉપરનો પૂલ બતાવવા લઈ જઈશ. બીજે દિવસે આજસ કે વિસ્મૃતિને લીધે શિક્ષક તેમને તે સ્થળે લઈ જાય નહિ. કદાચ વર્ગનો કોઈ પણ વિદ્યાર્થી તે વાર્તા યાદ દેવડાવે, તોપણ તે દિવસે ન લઈ જતાં કોઈ અમુક દિવસનો વાંધો કરે. આવી રીતે બીજી બાબતોમાં પણ લાંબો વિચાર નહિ કરતાં વગર કારણ વાપણ ઉપર વાપણ કરી પોતાનો વચનની દરકાર ન કરે; તો તેમનું માન ઓછું થયા વિના રહેજ નહિ. પૂર્વજ લાવને લીધે કે આંખની શરમને લીધે શિષ્યો શિક્ષકને ગોટે તો કંઈ ન કહી શકે, પણ તેમના મનમાં તો એમજ

ચાય, કે આપણું શિક્ષકના બોલવામાં કંઈ પણ દંગ નથી. એ તો 'અખી-બોલ્યા અને અખી ફેક' એવું કરે છે. વળી કેટલાક શિષ્યો એમ પણ નિશ્ચય કરે, કે આપણા માસ્તરસાહેબ બોલેલું પાળતા નથી, તો આપણે પણ એમ કરીએ તો કંઈ હરકત જેવું નથી. તાત્પર્ય એ છે કે જે શિક્ષકને પોતાના વચનની કિંમત નથી, તે પોતાનો ભારબોજ ગુમાવે છે એટલું જ નહિ, પણ પોતાના શિષ્યોના હૃદયમાં વચનવ્રણતાનો દુર્ગુણ દાખલ કરે છે. આ પ્રમાણે ન ચાય એટલા માટે શિક્ષકે પોતાના વચનને દબતાવી વળગી રહેવાની જરૂર છે.

પાઠકાનું લક્ષ્ય કરવાની તીવ્ર ઇચ્છાને અમલમાં મૂકનાર શિક્ષક પોતાના શિષ્યોના અંતઃકરણમાં રહેલી પરાંપકારની લાગણીને સારી રીતે કેળવી શકશે. બીજાનું દુઃખ બેઠ્ઠાને તેમાંથી તેમને મુક્ત કરવાને માટે પોતાની ચક્તિ પ્રમાણે મદદ કરવાની બાબતોને ટેવ પાડશે. એકજ વર્ગમાં લાલુનાર બધા વિદ્યાર્થીઓની સ્થિતિ એકસરખી હોતી નથી. કેટલાંક ધનાઢયનાં બાળકો હોય છે, તો કેટલાંકનાં માળાપ તદ્દન ગરીબ હોય છે. હવે ધારો કે શિક્ષક પોતાના વર્ગને અમુક સ્થળાનું નિરીક્ષણ કરાવવાને માટે લઈ જવાના છે. ત્યાં જવાના ભાડા માટે શિક્ષકની આજી પ્રમાણે વર્ગના છોકરા એક એક આનો લાવ્યા છે; પરંતુ વર્ગમાં બે ત્રણ છોકરા એટલા બધા ગરીબ છે, કે તેમનાં વાલી તેમને એટલી જુગ રકમ પણ આપી શક્યા નથી. તે છોકરા બિચારા નિરાશ થઈને વીલે મોટે વર્ગમાં બેસા છે. આ વખતે શિક્ષકે તે છોકરાઓની સ્થિતિ, મુશ્કેલી અને નિરાશા તરફ વર્ગનું ધ્યાન ખેંચવું, અને જોતાથી બની શકે તેને મદદ કરવાનું કહેવું. શિક્ષકના અસરકારક બોધથી તે ગરીબ છોકરાઓને વર્ગમાંથી જરૂર મદદ મળશે; અને તેઓ હસતે મોંએ બધાની સાથે નિરીક્ષા કરવા જઈ શકશે. આવી રીતે બાળકોના મનની વૃત્તિ પરમાર્થ તરફ દોરીને તેમને પરાંપકાર કરતાં શીખવી શકાશે.

શુદ્ધચેતનાં છોકરાંઓને તેમનાં માળાપ તરફથી ખીસા ખર્ચ માટે કંઈક રકમ મળે છે. હવે બે નિરાધારને આધાર આપવાની નીતિનું શિક્ષણ તેમને મળ્યું હશે, તો તેઓ પોતાને મળેલી વાપરવાની રકમમાંથી થોડું-થોડું બચાવીને પોતાના સહાધ્યાથી ગરીબ છોકરાને ચોપડી કે રહેલ અપાવવામાં આનંદ માનશે. આથી તેમને કરકસર કરવાની અને કેટલેક અંશે સ્વાર્થનો ત્યાગ કરવાની પેણ ટેવ પડશે. વળી પૈસાથીજ પરમાર્થ કરી શકાય એમ કંઈ નથી. શરીર વડે પણ પોતાનાથી બનતી મદદ બીજાને

આપી શકાય. કોઈ બિચારો. આંધળો માણસ રસ્તો ભૂલીને આમ તેમ ફાંફાં મારતો હોય, તે તેનો હાથ ઝાલીને રસ્તે ચલાવવો; અથવા તેને દોરીને ન્યાં જવું હોય ત્યાં લઈ જવો. આવી જાતની મદદ તે શરીરથી આપેલી મદદ કહેવાય. દિલ્લીગીરીની વાત છે કે કેટલાક નિંજુર હૃદયવાળા છોકરાઓ આવા અપંગ માણસોની મુશ્કેલી દૂર કરવાને બદલે ઉઘટા તેમાં વધારો કરે છે. સાંજે નિશાળમાંથી રજા મળ્યા પછી છોકરાઓનું ટાણું ઘર તરફ જવું હોય, તે વખતે તેમાંના કેટલાક છોકરા રસ્તે જતાં બિચારાં અપંગ માણસોને અટક્યાળાં કરીને પગલે છે, અને તેમને હેરાન ચતાં જોઈને ખડખડ હસે છે. આ ધાતુંજ શરમભરેલું કામ છે. બાળકોને જે ઘરમા માળાપે અને નિશાળમાં શિક્ષકે દુઃખી મનુષ્યોને મદદ કરવાની નીતિ શીખવી, તેમની દયાની લાગણીને કેળવી હોય, તો તેઓ કદીપણ આપું કામ કરશે નહિ. ઉઘટું બિચારાં આંધળાં, કુસાં-માણસોની મુશ્કેલી જોઈ તેમનું હૃદય દયાથી પીગળશે, અને તેમને જનતા મદદ આપીને ખૂશ થશે. વળી પોતાના શરીરના અવયવોની પૂર્ણતાને માટે પરમેશ્વરનો ઉપકાર માનશે. આવી રીતે આ નીતિના પેટામાં દયા, કરકસર; સ્વાર્થત્યાગ અને ઈશ્વર ઉપર પ્રીતિ વગેરે સહશુભો કેળવાશે.

શિક્ષકે ઈશ્વર ઉપર પૂર્ણ આરથા રાખવી જોઈએ. ઈશ્વર ઉપરની આરથાવાળો શિક્ષક પોતાના વિદ્યાર્થીઓને ઈશ્વર ઉપર આરથા રાખતાં શીખવી શકશે. હંમેશાં વર્ગનું કામ શરૂ કરતાં પહેલાં અને વર્ગને ઘેર જવાની રજા આપતાં પહેલાં બાળકો પાસે ઈશ્વરસ્તુતિ કરાવવી. વળી પ્રભુના ઐશ્વર્ય સંબંધી, અને તેમણે આપણા ઉપર કરેલા ઉપકાર સંબંધી સગળ આપી, વિદ્યાર્થીઓના હૃદયમાં ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન કરવો. આમ થવાથી બાળકો ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખતાં શીખશે. તે પોતાના દરેક કામની શરૂઆત કરતાં પહેલાં પરમ કૃપાળુ પ્રભુની સદાય માગશે. સૃષ્ટિનિર્માતાની સત્તાથીજ માણસ કંઈ પણ કામ કરી શકે છે, અને તેની ઇચ્છા વિના જગતમાં પાંદડું પણ લાલી શકતું નથી, એ સત્ય તે સમજી શકશે. આવી રીતે તેઓ નિરભિમાની બનશે. વળી મોટપણમાં પણ પ્રભુનો ડર રાખી કંઈ પણ ખરાબ કામ કરતાં અચકાશે.

વિદ્યાર્થીઓના મનનું વલણ સત્ય તરફ વાળવું, એ શિક્ષકની અગત્યની કસ્ટ છે. આ હેતુ પાર પાડવાને માટે વિદ્યાર્થીનું બોલવું સાચું છે કે ખોટું, તે પારખી કદાચની શક્તિ શિક્ષકમાં હોવી જોઈએ. જે તેમનામાં એવી કુશળતા હશે, તો શિષ્યો જાણી જશે, કે આપણા શિક્ષક પાસે

કંઈ પણ ખોટી વાત સાધી શકશે નહિ. આ પ્રમાણે તેમને પાછી ખાતરી ચવાથી તે અસત્ય બોલતાં કરશે. બુદ્ધિશાળી શિક્ષકને સત્ય પારખવું એ કંઈ બહુ મુશ્કેલ નથી. ઘણુંકરીને બોલનારના અહેરા ઉપરથી અથવા આસપાસના સંબેગો ઉપરથી સત્યાસત્ય પારખી શકાશે. કેટલાક અતિ સદ્ ઓકરાઓના સંબંધમાં સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરવાનું કામ સરળ નથી, એ વાત ખરી છે; પણ એવી બાબતમાંએ સહેજ વધારે ઉંડા ઉતરવાથી સત્ય શોધી શકાય. ધારો કે એક વિદ્યાર્થી નિશાળે મોડા આવ્યો. શિક્ષકે તેને મોડા આવવાનું કારણ પૂછ્યું, તો તેણે જરા પણ સંકોચાયા સિવાય બેધડક કહ્યું, કે સાહેબ, આવવાનું મોડું થવાથી નિશાળે આવવાનું મોડું થયું. આ પ્રસંગમાં ખરી હકીકત તો એમ હતી, કે તે ઓકરા રસ્તામાં મદારીના ખેલ જોવાં રોકાયેલો હતો; તેથી તેને નિશાળે આવતાં મોડું થયું હતું. ઘેર રસોઈ મોડી થવાનું મોડું બહાનું બતાવતી વખતે તેના અહેરા ઉપર ગભરાટનું ચિહ્ન નહિ હોવાથી શિક્ષક બૂલથાપ ખાય, અને તેનું કહેવું સાચું માને તો અસત્ય બોલનાર અપરાધી વિદ્યાર્થીનો વિજય થાય, એટલે આવા પ્રસંગોમાં શિક્ષક જરા વધારે ખાતરી કરવાની જરૂર છે. તે ઓકરાએ આપેલા કારણને લગતા કેટલાક ઉલ્લટસુલટ પ્રશ્નો પૂછવા. આમ કરવાથી વખતે તે અસત્ય બોલનાર વિદ્યાર્થી જવાબો આપવામાં બેધાઈ જશે, અને સત્ય વાત નીકળી આવશે. આ યુક્તિથી પણ કાર્ય-સિદ્ધિ ન થાય તો તેને ઘેર તપાસ કરાવીને ખાતરી કરવી, એટલે જે ખરું હશે તે તરત જણાઈ આવશે. આવી બીજી બાબતોમાં પણ પ્રસંગ પ્રમાણે બુદ્ધિ વાપરી સત્ય શોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

શિક્ષકે ન્યાયાધીશનું કામ પણ કરવાનું છે, એટલે તેમનામાં અદલ ઇન્સાફ આવવાની શક્તિ હોવી જોઈએ. વિદ્યાર્થી કંઈ પણ ફરિયાદ કરે તે તેમણે ધીરજથી સાંભળવી જોઈએ. પછી ગુનેગાર ઓકરાની હકીકત પણ લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળવી જોઈએ. આ પ્રમાણે બન્ને પક્ષની હકીકત બહુ લીધા પછી બધી બાબતને પોતાના મનમાં બરાબર વિચાર કરીને તેનો નિષ્પક્ષપાતી ન્યાય આપવો જોઈએ. ગુનેગાર ફાવી જાય, અને ફરિયાદ કરનાર નારોપાસ થાય અથવા ખોટી ફરિયાદ કરનાર ફાવી જાય, અને નિરપરાધીને ગુનેગારે દરાવવામાં આવે, તો શિક્ષક પોતાની પ્રતિષ્ઠા ઝુંભાવે. વળી એવા શિક્ષકના વિદ્યાર્થીઓ નીતિના માર્ગનું ઉદ્ભવન કરીને અનેક પ્રકારના ગુના શાળામાં કરશે. અર્થાત્ અનીતિને ઉત્તેજન મેળશે. આ કારણથી શિક્ષકે ન્યાય આપવાના સંબંધમાં બરાબર ઉંડા ઉતરીને ડોઢ

પણ વિદ્યાર્થીનો જરા પણ પક્ષ કયો સિવાય ન્યાય આપવો જોઈએ. આના ન્યાયી શિક્ષકના વિદ્યાર્થીઓ નીતિમાન બનશે, અને ભવિષ્યમાં કોઈ પણ ખોટું કાર્ય કરતાં અચકાશે.

કહેવત છે કે 'જેવા શિક્ષક તેવી નિશાળ.' આ કહેવતમાં પુરેપુરું સત્ય સમાજેલું છે. ઉદ્યોગી શિક્ષકના વર્ગમાં જઈને જોઈશું, તો તેમના વિદ્યાર્થીઓ પોતાના કામમાં તસ્લીન થઈ ગએલા જણાશે. વળી તેમના ચહેરા ઉપર અને ચત્તનવત્તનમાં, ઉત્સાહ અને ચપળતા માલમ પડશે. તેથી ઉલટું આજસુ શિક્ષકના વર્ગમાં કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ બગાડાં ખાતા અને કેટલાક ઊંધનાં ઝોકાં ખાતા નજરે પડશે. વળી ત્યાં સર્વત્ર નિસ્સાહ અને જડતાનું સામ્રાજ્ય સ્થપાયેલું જણાશે. એક સંસ્કૃત શ્લોકમાં કહેલું છે, કે 'આજસુ એ મનુષ્યના શરીરમાં રહેલો મોઠો શત્રુ છે.' હવે જો આજક નાનપણથી એ શત્રુના પંજમાં સપડાશે, તો તેની આખી જિંદગી દુઃખરૂપ થઈ પડશે. જેમ પડી રહેલું લોટું કાટથી ખવાઈ જાય છે, તેમ તેમનાં શરીર આજસથી નિર્માણ્ય બની જશે એટલુંજ નહિ, પણ તેમને આવાખીવાના પણ સાંસા પડશે. વળી આજસુ માણસનું મન નવરું હોવાથી તે અનેક પ્રકારના કૃતક કયો કરશે, અને નહારા તર્કવિતર્કને પરિણામે તેના હૃદયમાં અનીતિનાં, બીજાં રોપાશે. ઉદ્યોગ એ મનુષ્યના તન અને મનનો એક જૂનનો ખોરાક છે, એટલે ઉદ્યોગથી માણસનું શરીર અને મન સ્વસ્થ રહે છે. વળી મનની રસભાવિક ચપળતા ઉદ્યોગમાં રોકાયેલી હોવાથી તે કોઈ પણ જાતના નહારા સંકલ્પવિકલ્પ કરી શકતું નથી. ટુંકમાં કહીએ તો ઉદ્યોગથી ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, અને આજસથી અધોગતિ થાય છે. આ પ્રમાણે હોવાથી શિક્ષકની દરજ્જા છે, કે તેમણે પોતે આજસને તથા દર ઉદ્યોગી થવું અને પોતાના વિદ્યાર્થીઓને ઉદ્યોગી બનાવી, તેમને આજસરૂપી ભયંકર શત્રુને સહેજ પણ સંસર્ગ થવા દેવો નહિ.

શિક્ષકે પોતાના વિદ્યાર્થીઓની યુરુભક્તિની ભાવના સારી રીતે કેળવવી જોઈએ. શિક્ષક વર્ગમાં આવે ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ પ્રેમથી હિલા થઈ તેમને સલામ અથવા નમસ્કાર કરે એવી ટેવ તેમને પાડવી. વળી પોતે કરેલી આગા વિદ્યાર્થીઓ પાસે દલતાથી પળાવીને તેમને આગાધીન બનાવવા. અસત્ત આર્થીવર્તમાં યુરુ પોતાના શિષ્યોને પોતાનાં સંતાન સમાન ગણતા, અને શિષ્યો પણ પોતાના યુરુને માટે પોતાનો પ્રાણ પાથરતા. શિક્ષકે પોતાના વિદ્યાર્થીઓને પુત્ર તુલ્ય ગણીને તેમની સાથે પ્રેમથી વર્તવું, એટલે વિદ્યાર્થીઓ પણ શિક્ષકને પિતા તુલ્ય ગણી, તેમની સાથે માન

અને પ્રેમથી વર્તશે. વિદ્યાર્થીઓ તરફ સાચો રુચ રાખનાર શિક્ષક તેમની શુભલક્ષિની ભાવના સહેલાઈથી કેળવી શકશે.

વિદ્યાર્થીઓની શુભલક્ષિની ભાવના કેળવવાથી તેઓ પોતાનાં માઆપ અને વડીલ વર્ગ તરફ પણ માન અને પ્રેમથી વર્તતાં શીખશે. માઆપની સેવા કરવી એ બાળકનો ધર્મ છે. એ બાબત શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓના મન ઉપર જીદાં-જીદાં દૃષ્ટાંતો આપીને ખરાબર હસાવવી. કેટલાંક બાળકો ઘેર માઆપની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરે છે, અને તેમને બહુ પચાવે છે. બાળકો માઆપને હેરાન કરે, એમાં ખર્ચ-જેતાં તે માઆપનો પોતાનોજ વાંક છે. અતિલાડથી બાળકો બગડે છે, એમાં કંઈ પણ શંકા નથી. બાળકોને મોંઝે ચઢાવવાથી તે લાડચેત્રાં બની ઉછાંછળાં થઈ જાય છે, અને તે માઆપને જરા પણ ગાંઠતાં નથી. કોઈવાર આવાં બાળકોનાં માઆપ અતિ-શય કંટાળીને શિક્ષક પાસે આવે છે, અને તેમને સુધારવા માટે વિનંતિ કરે છે. આવે પ્રશ્નજે શિક્ષકે એવા વિદ્યાર્થીઓને ઉદ્દેશીને આખા વર્ગને માઆપની સેવાની નીતિ શીખવવી. માઆપ કેવાં કેવાં કષ્ટ વેડીને બાળકોને ઉછેરે છે, તેમના લાલનપોલન માટે તે કેટલી બધી ટાળજી રાખે છે, વગેરે બાબતોનો સરસ ચિતાર રજુ કરીને તેમને તેમની દુરજ સમજાવવી. માઆપના ઉપકારનો બદલો કોઈપણ રીતે વાળી સકાય એમ નથી; તેમના ઉપકારનો બદલો કંઈક અંશે વાળવા માટે તેમની ખરા દિલથી સેવા કરવી જોઈએ, અને તે જે આજ્ઞા કરે તે કંઈપણ આનાકાની કર્યા વિના પાળવી જોઈએ; માઆપને હેરાન કરનાર બાળકો કદી પણ સુખી થતાં નથી. આવી બાબતો દૃષ્ટાંત સાથે સમજાવવી. આથી માઆપને હેરાન કરનાર વિદ્યાર્થીઓના મન ઉપર સારી અસર થશે, અને તેઓ સુધરશે. પણ વર્ગમાં જે વિદ્યાર્થીઓ માઆપ તરફ પૂરું ભાવથી વર્તતા હશે, તેમનો પોતાના વડીલ વર્ગ તરફનો લક્ષિભાવ વૃદ્ધિ પામશે અને ઉચ્ચ પ્રકારનો બનશે.

અપૂર્ણ

પ્રેમચંદ્ર રાયચંદ દ્રેનિંગ કોલેજ, } સાકરલાલ પુરુષોત્તમ શુક્લ
અમદાવાદ. } હેમારતર, પ્રેક્ટિસિંગ સ્કૂલ.

તાવ

(ગતાંક પૃથ્વ, ૩૭૫ થી આશુ)

આ તો સર્વસામાન્ય રોગ છે. આયુર્વેદમાં તો એને 'ત્રિગોનો રોગ' કહ્યો છે. એક જર્મન પિદ્ધાને તો એટલે સુધી જણાવ્યું છે કે, "તાવ વગરનો કોઈ રોગ નથી અને રોગ વગર તાવ આવતો નથી. તાવના અનેક પ્રકાર હોય છે. તે આવવાનાં જુદાં જુદાં કારણો હોય છે, એનો ચિકિત્સાનો નિયમ જુદો હોય છે. એની મુદતમાં પણ ફેરફાર હોય છે તેથી જુદા જુદા પ્રકાર પાડ્યા છે."

કેટલાક તાવ જંતુઓથી આવે છે, કેટલાક ખાનપાનથી આવે છે, કેટલાક હવામાનના ફેરફારથી આવે છે. અને કેટલાક અન્ય રોગના ઉપદ્રવરૂપે હોય છે; એટલે તેમનાં કારણો જાણી લઈ ઉપાય કરવા જોઈએ. આ પ્રકરણમાં તો સાધારણ રીતે તાવ આવ્યો હોય ત્યારે શું કરવું એટલું જ બતાવીશું.

શરૂઆતમાં તો તાવ કંઈ ગતનો છે એની ખબર નથી પડતી. એને માટે સમય જોઈએ છીએ. જો કે સામાન્ય ચિન્હો ઉપરથી એ પ્રકાર કળી શકાય છે, પરંતુ નિશ્ચિત પણ ન કહી શકાય; પણ ગમે, તે પ્રકારનો તાવ ભલે હોય તોપણ નીચેના પ્રયોગો તો કરવાજ. —

૧. ઉપવાસ. (ન ખાવું અથવા તદ્દન હલકો ને પ્રવાહી ખોરાક લેવો. પ્રાચીનોએ કહ્યું છે જ્યરાદો લજ્જનં ।) ઉપવાસથી શરીરનાં મળ પાકી રોગ જટ દૂર થાય છે, અને તાવમાં તો ઉપવાસ જોવું એક પણ ઔષધ નથી.

૨. પાણી ગરમ કરીને દારી પીવાય એટલું પીવું. એમાં જરા લીંચુનો રસ ને મીઠું નાખી શકાય; અથવા પિત્તનો તાવ હોય તો ધાણા, દાળી દ્રાક્ષ ને નેત્રવાળો પાણીમાં ઉકાળી એ પાણી પી શકાય.

૩. ૧૦૨ ડિગ્રીથી વધારે તાવ હોય તો માથે બરફ કે નવસારનો પોતો મૂકી શકાય; પણ ગાગડામાં એ એમાંનું કંઈજ ન મળે તો કાળા માટીમાં પાણી નાખી એ બાંધી શકાય, અથવા જુર ને આમળાં વાટીને એનો લુગદો મૂકવી જોઈએ. એમાંનું કંઈ જ ન હોય તો ગોળાનું દંડું પાણી ચાલી શકે.

૪. પેટે બંધારણ બાંધવું ને એના ઉપર શેક કરવો.

૫. સંપૂર્ણ આરામ લેવો.

૬. સુદર્શન ચૂલ્કાનો ઉકાળો દિવસમાં ત્રણ વખત પીવો. ગમે તે જાતના તાવ ઉપર સુદર્શનનો ઉકાળો લાભકારી નીવડે છે. એનાથી કોઈ પણ જાતનો ગેરલાભ નથી જ થતો.

૭. તાવે કંઈ જાતનો છે એ નક્કી થયા વગર, રેચની દવા ન આપવી. ઝાંઝા થતા હોય તો તેમને શેકવા નહિ.

૮. પરસેવો વળે એટલો વળવા દેવો. પરસેવા વાટે કુદરત શરીરનો કચરોજ બહાર કાઢે છે.

૯. દરદીને સંપૂર્ણ શાંતિમાં રાખવો.

ઉપરની તો તદ્દન સામાન્ય મૂલ્યનાઓ છે, પણ જુદા જુદા તાવના ઉપચારો આવતા અંકમાં આપીશું.

અપૂર્ણ

બકરીનું દૂધ

લંડનના જગપ્રસિદ્ધ વૈદ્યકીય પત્ર 'Good Health' 'શુદ્ધ હેલ્થ' માં ડોક્ટર આર્ચ. ઈ. બ્લીક્લેન્ડે એક લેખ "બકરીના દૂધના ગુણો" એ મુલાકાતી પ્રગટ થયો છે, જેમાં તેઓ સાહેબ જણાવે છે જે:—

૧. ઘણા લોકોને બકરીના નામથી નરકત પેદા થાય છે અને તેનું કારણ પૂછતાં ખાસ કરીને બકરીની ગંદકી કારણરૂપે જણાવે છે. ખરી રીતે જોતાં જણાશે કે કુદરતી રીતે બકરીઓ સાફ રહે છે અને ઉચી જગાએ બેસવાનું પ્રસંદ કરતી હોવાથી સ્વચ્છ રહેતી જણાય છે. બકરીઓને કાળછપૂર્વક રાખવામાં આવે તો એથી એ વિશેષ સ્વચ્છ રહી શકે છે. એક ગાય અને એક બકરી જોઈને એકસરખી ગંદકીમાં સાથે રાખવામાં આવે તો વૈદ્યકીય દષ્ટિએ ગાય કરતાં બકરીનું દૂધ વધુ ખાતરી લાયક અને વાપરવા યોગ્ય લેખાશે.

બકરીના દૂધની ઉત્તમતાનું એક કારણ તો એ છે કે બકરીને સિલની ખિમરી બાંધી ઝોડી બંધે થતી નથી; એટલે બકરીના દૂધમાં સિલનાં જંતુઓ હોતાં નથી, જેથી બકરીનું દૂધ ગરમ થયો સિવાય બે ઘડક પી શકાય છે. વળી ગરમ કરવામાં આવે તો એ એમાંનું વિટામિન નોખનું સર્વ એકદમ નાશ પણ થતું નથી. જ્યારે ગાયના દૂધને સિલના જંતુઓથી પાક કરવા પુરતું ગરમ કરવું જરૂરી છે, પણ ગરમ કરવાથી

તેમાંનું ઘણુંખરું વિદ્યામિત્ર નાશ થાય છે. કાન્સના એક વળણીતા પ્રોફેસર નોકર જણાવે છે કે જે જેણે પેરિસમાં એક લાખ ત્રીસ હજાર બકરીઓ છુટ્ક થવા લાવવામાં આવી હતી, તે વખતે એક પણ બકરીને સિલનો વ્યાધિ ન હતો. પ્રશિઆ (જર્મની)માં સુડતાલીસ હજાર બકરીઓ તપાસવામાં આવી હતી. જેમાં સેંકડે ^{૪૦૦૦} એટલે બસો બકરીઓમાં માત્ર એક બકરી સિલના વ્યાધિવાળી જોવામાં આવી હતી. પ્રશિઆમાં સામાન્ય રીતે બકરીઓમાં સિલના જંતુઓ માટે પરીક્ષકો કે નિરીક્ષકો તપાસણી કરવામાં આવે છે. તમામ દેશની સરાસરી માત્ર ફે દર સેંકડે એવી જોવામાં આવે છે કે જેમાં સિલના રોગનાં જંતુઓ હોય ! પ્રમાણુ ઉપર પ્રમાણે બસો બકરીઓમાં માત્ર એક બકરીમાં સિલના જંતુઓ એવું જોવામાં આવે છે.

હમણાંજ એક અખતરો કરવામાં આવ્યો છે. તે વડે નક્કી કરવામાં આવ્યું છે કે બાળકોના જોરાકમાં બકરીનું દૂધ સર્વોત્તમ શ્રેષ્ઠ છે.

બકરીનાં કેટલાંક અચ્ચાને બકરીના દૂધથી ઉછેરવામાં આવ્યાં અને કેટલાંકને ગાયના દૂધથી પાળવામાં આવ્યાં. પછીથી નિયત કરેલી મુદત બાદ જેહ રીતે પાળવામાં આવતાં બકરીનાં અચ્ચાનું આરોગ્ય તપાસવામાં આવ્યું તો ગાયનું દૂધ પી મોટાં થતાં 'અચ્ચાનો' હાડકાં નરમ અને કમજોર જણાયાં, જ્યારે બકરીનાં દૂધથી ઉછેરતાં 'અચ્ચા' ખૂબ તંદુરસ્ત અને સશક્ત જણાયાં. એવીજ રીતે થોડાક સફેદ ઉદરો ઉપર એજ અખતરો કરવામાં આવ્યો. તેમાં બકરીના દૂધથી પોષાતા ઉદરો તંદુરસ્ત અને તાકતવર બની ગયા, જ્યારે ગાયના દૂધથી મોટા થતા ઉદરો સામાન્ય રીતે નજળા અને જોરાકમાં પણ ઓછું દૂધ લેતા જણાયાં. બાળકોની કેટલીક ચામડીની બિમારીઓ માત્ર બકરીના દૂધથી મટી જાય છે, જેથી બાળકોને ગાયના કરતાં બકરીનું દૂધ આપવું એજ વધારે સલાહભર્યું છે. એટલા માટે ગીલ્ડફોર્ડની "કાઉ એન્ડ ગેટ કુ" એ બકરીનું દૂધ પાઉડરના રૂપમાં "ક્રીપ્રોલક" ના નામથી વેચવું શરૂ કર્યું છે. એવા અમંખ્ય દાખલાઓ દેખાડી શકાય છે કે બકરીના દૂધ વડે બાળકો અને ખુદાઓને અત્યેક ફાયદો થયેલો છે.

વળી બકરીના દૂધમાં ફેલાઈનું પ્રમાણુ પણ ઘણું સાંદું હોય છે, જેથી દમની વ્યાધિવાળાઓને તો ખાસ કરીને ફાયદાકારક છે.

વ્યાધિઓ અને તેનો ઇલાજ બાળકોએ મુશ્કેલી સોપણું બકરીના દૂધમાં એક ખાસ ખૂબી એ જણાશે કે તે ઘણું દલકું અને જલદી દળનાં થવાવાળું છે. બકરીના દૂધના આણુંઓ પણ ઘણા નાના હોવાથી એનું

જમાવેલું દહીં પણ ઘણુંજ મુલાકામ કે નરમ હોય છે, બ્યારે એથી ઉલટું ગાયનું દૂધ દહીં જાડું અને સખ્ત જમીલું હોય છે, જેથી બાળકો અને કમઝોરો ગાયનું દૂધ હજમ કરતાં જોડલો વેગત લે તેથી ઘણાજ ઓછા વખતમાં બકરીનું દૂધ પચાવી શકે છે.

વળી સામાન્ય રીતે એમ પણ માનવામાં આવે છે કે બકરીઓમાં અને બકરીઓના દૂધમાં એક રકમની ગંધ હોય છે; પરંતુ એ માનવું પણ ખરું નથી. દૂર્ગંધ ન તો બકરીમાં હોય છે, ન તો બકરીના દૂધમાં હોય છે; પરંતુ એ વાત તો ચોક્કસ છે કે જ્યાં દૂધ રાખવામાં આવ્યું હોય ત્યાંની આસપાસની સ્ત્રીઓની વાસ દૂધમાં બહુજ ત્વરાથી દાખલ થઈ જાય છે. એવાજ શું ગાયના દૂધમાં પણ હોય છે; એટલા માટે જો બકરીને અને તેના દૂધને સ્વચ્છ જગામાં સ્વચ્છ રીતે સ્વચ્છ વાસંતોમાં રાખવામાં આવે તો ઉનાળામાં પણ બકરીનું દૂધ ઘણો વખત ગાયના દૂધ કરતાં સાફ રહી શકે છે. ગાયના દૂધ માટે સ્વચ્છતાનો પુરતો ખ્યાલ રાખવામાં આવતો નથી અને દોહતા પહેલાં ક્યાએ તેને નવડાવવાનો રિવાજ બેવામાં આવતો નથી, બ્યારે એજ પ્રમાણેની સફાઈઓ ધારીએ તો બકરી માટે સહેજાઈથી અમલોમાં લાવી શકાશે.

ગાય અને બકરીના દૂધનું કીમ્બાવી પ્રમાણ કાઢવામાં આવે તો “પ્રોટીન”નું પ્રમાણ ગાયના દૂધ કરતાં બકરીમાં વિશેષ હાય છે અને ઇન્સાની દૂધ કરતાં એ પ્રમાણ બમણું હોય છે. ઇન્સાની દૂધ (સ્ત્રીઓનું દૂધ) કરતાં બકરીના દૂધમાં નમકનું પ્રમાણ પણ વધારે હોય છે, બ્યારે ગાયના દૂધમાં એ પ્રમાણ બકરીના દૂધ કરતાં છેક અડધું હોય છે. વળી બકરીના દૂધમાં એક ફાયદો એ પણ હોય છે, કે બદનના પ્રમાણમાં ગાય કરતાં બકરી બમણું દૂધ આપે છે, તેમજ બદનના પ્રમાણમાં ગાય કરતાં બકરીનો ખોરાક પણ વધારે હોય છે. દરરોજનું અઢીશર દૂધ દેનારી ઘણી બકરીઓ બેવામાં આવશે. ગાય કરતાં બકરીનો ખોરાક વિશેષ હોવા છતાં આપણને મોંઘી પડતો નથી. સખ્ત કે બકરીનો ઘાસ-પાલો ઘણાજ સસ્તો હોય છે; એટલા માટે તેના વધુ ખોરાકથી આપણને કાંઈ તુકસાન થતું નથી. ઉપર પ્રમાણેની સઘળા બાબતો ચિદ્રિસાપૂર્વક ધ્યાનમાં લેવામાં આવે તો બચ્ચાંને માટે અથવા ઘરોમાં બીજાં કામે માટે બકરીનું દૂધ ઘણુંજ સવડાણું જણાશે.

ઉમ્મરેજી બક્ષ પટેલ

—દયાદરાવાળા

મુન્શી છતાલી

લેખન પાઠની નોંધ

વિષય:—લેખન

સા. હેતુ:—અસહ્યોક્તશક્તિ કેળવી હાથ કેળવનાનો.

નિ. હેતુ:—‘મગર’ શબ્દ લખતાં શીખવનાનો.

સાધન:—કાળી પાટીઓ, ચાક, કપડાં, પોપન્ટર, મગરનું મોડેલ, લાકડીઓ, પાકડીઓ, વાર્તાનાં પાત્રોનાં મોડેલ.

શિક્ષક:—ચંદુલાલ મુનીલાલ ત્રિવેદી

આસિ. મગ; ગુજ. પ્રેક્ટિ. સંકલ.

તા. ૧૭-૮-૭૫ શનિવાર

સમય ૩૫ મિનિટ

પાઠના વિભાગ અનુસાર

શૈલી

કા. પા. ની નોંધ

૧. આરંભ:—અ. વર્ગવ્યવસ્થા

બાળકોને અર્ધચંદ્રાકારમાં ગોઠવી યોગ્ય વ્યાખ્યાન કરાવી પાઠ માટે તૈયાર કરવા.

ચ. પૂર્વોપર સંબંધ

કા. પા. ની નોંધમાં લખેલું વાક્ય વંચાવવું. મગરનું મોડેલ બતાવી ‘મગર’ શબ્દ-કહેવલો અને તે શબ્દ વાક્યમાં આથી શોધાવવો.

ક. રજુઆત

‘મગર’ શબ્દ વાંચતાં આવડે છે. તેની ખાતરી કર્યા પછી એ શબ્દ કા. પા. ની નોંધમાં લખ્યા પ્રમાણે લખતાં શીખવાની નિ્દાસા ઉપપન્ન કરવી.

૨. મુખ્ય વિષય:—અ. વાક્ય

કા. પા. ની નોંધમાં જણાવ્યા પ્રમાણે મોટી લાકડી અને નાની લાકડીની તથા મોટી વાકડી તે નાની વાકડીની ગોઠવણી કરાવવી. વાકડી અને લાકડી ઉપર નીચે લીટીઓને જે રીતે અડકવી જોઈએ તે રીતે બાળકો અડકાડે તેની ચોક્કસાઈ રાખવી.

આ મગર છે.

મગર

L 155

ક. વાતોદારા શબ્દ-
રચના

ક. હસ્તકેળવણી
ક. અનુસેખન

૩. પુનરાવર્તન:-કે. સાદ્ય
નેતું.

ચકલી, બિલાડી, ને કુતરાનું લાકડીઓ લઈ ફરવા જવું; લાકડીઓ કા. પા. ની નોંધમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ગોઠવી નદીમાં નાહવા પડવું; ચકલીની લાકડી ખોવાઈ જવી; તેને વાડખી આપી સમજાવવી; પછી બાગમાં ફૂલ લીણવા જવું; વાડખી ને લાકડી (કા. પા. ની નોંધમાં) બતાવ્યા પ્રમાણે) ગોઠવી ફૂલ ચૂંટવાં; બિલાડીએ ફરેલી વાડખી-અને લાકડીની બીજી ગોઠવણી; એવા પ્રસંગો કહેતા જવું; વાડખી લાકડી ગોઠવતા જવું, તેજ પ્રમાણે કા. પા. માં દોરતા જવું અને બાળકોને ચાકે આપી તેજ પ્રમાણે દોરાવતા જવું.

આવી રીતે અનાવેલો 'મગર' શબ્દ વંચાવી ને તે કેમ લખાય તેની ખ્યાલ આપવો.

પ્રથમ હવામાં હાથ ફેરવાવી 'મ', 'ગ', ને 'ર' ના આ-દારો રચાવવા. પછી રેતીના અક્ષરો ઉપર આંગળી ફેરવાવી 'મ', 'ગ', ને 'ર' ના આકારોનો સચોટ ખ્યાલ આપવો.

એક પછી એક 'મ', 'ગ' અને 'ર' અક્ષરો સમજાવ્યું આપીને જે લીટીઓ વચ્ચે લખવા અને એ રીતે આખો 'મગર' શબ્દ લખી બાળકો પાસે જે લીટીઓ વચ્ચે લખા વર્ણ લાકડીઓ સીધી દોરે, વાડખીઓ ઉધી ગોળ દોરે, અને ઉપર નીચે લીટીઓને ચાકવા નોંધતા ભાગે અડકાડ તેની સંપૂર્ણ કાળજી રાખવી.

કા. પા. સાથે કરી નોંધ્યા વગર 'મગર' શબ્દ લખાવેલો, પછી સારા નમુના વર્ગ સમક્ષ રજુ કરવા ને પાઠ પૂછ્યું કરેલો. વર્ગને યોગ્ય રીતે રજત આપવી.

મ (આમ લાકડીઓ
ગોઠવી નાહવા પડ્યાં.)

ગ (વાડખીને લાકડી ગોઠવી
ફૂલ ચૂંટ્યાં.)

ર (બિલાડીની ગોઠવણી)

મ ગ ર

મ ગ ર

મ ગ ર

વૃક્ષોની વિષમતા

શિખરિણી

અરણ્યે એકાંતે અકળિતઃ અનેરા અનુભવે,
તરંગો તેજલા હૃદયસરમાં શા ઉદ્ભવે !
અહિં છાંડે એવી—સકળ કળના—સર્વે—રસની—
જગે દેખાતી બે શુભઅશુભ શ્રેણી પલ્લુ ખની.

મહામેળો શા આ—વિવિધ તરુનો આરુતરમાં !
લલાં છુંડાં—સર્વે સિલમસમ લીલાં વસંતમાં;
લલાં સૌની સાથે નિશદિન લલાઈજી કરતાં,
છુંડાં સૌની સામે નિશદિન છુંડાઈજી ધરતાં.

વડે શીળા છાંયા અમિત સહુ લે ‘હાસ’જી વહી,
કશો આશ્રો દેવા ખિલતું નવ ગાંડું તરુ કદી;
કહુ નિમ્મે મીઠી ઘરસમ ઘટાથી સુખ વધે,
વિના પત્રે થોરી અસિ સમ છત્રાં કંટક બધે.

રસાળે દ્રોહિલા ઉચિત ગુણ ગાયે રસ ગ્રહી,
શમીના પોલાણે વસતી ચિખરીને રસ નહિ;
વખાણે પંખી આ કદર કરતાં રાયણતણી,
કજો ‘સારાં વિના કદર પલ્લુ કેવી કદમની.

થડે યજે સન્ધે ફળ—ઉમરડે—શાં ફળ—વિના—
હજે અંછરી આ બગલગત ફાલી ફળ વિના;
વધે ધીમે ધીમે પલ્લુ ફણસનાં શાં ફળ અહીં,
વધે વેલો વેલો પલ્લુ કરુંજ વાંસે ફળ નહિ.

જુઓ, નિમત્રે આ અનન્યજી ભરી શ્રીફળ ઘણાં,
તરુ છૂપે પેલાં અતિથિ નિરખી ફેફળ તણાં;
લીલો મુકો મેલો અહીં ખજુર ખારેક અરપે,
કરી ડોહાં ઉચાં અફળ અમથાં તાડજ તપે.

પડે મીઠાં કાઠાં અહરનિશ ધન્યબોધન અહીં,
ચડે મેણે ધીલાં મધુરે જ્ઞાતાં સત્વર તહીં;
દડે બાળો દોડે ગઢ સંમ જીની આમલો જહીં,
રડે ત્યાં આંસુડે નિરખી ગહુડો કે જન મહીં. ૭

બદામે સેવાનો સરસ નમુનો ગુપ્ત શિખવ્યો,
વિના સેવાનો આ કહુ કણજીએ ગંધ ખિલવ્યો;
ફેડાં મોટાં નાંખુ બ્રમરે સમ ઉચે ગણુગણે,
અંશેકે નાંખુની નેકલ કરતાં ભોલુને. ૮

પડે ઢેખાળા ત્યાં પણ બદરી દે બોર બદલી,
કપાએ માળીયાં ફળ વગર આ વાઝ કદલી;
ભલે કાપે બાળે પણ નિત સુગંધી સખડ દે,
વસાવી જીતોને પિપળ નિત સોને ભમજ દે. ૯

ઉચે, સીધે, ધીંગે પરગણુ ઉભો સાગજ વડો,
નોચો, વાંકો, પોલો ત્રિપધર વસાવે વરખડો;
નમી નીચે વેણો બરફ સમ રૂ અપણુ કરે,
ઉચે રાખી રૂને કૃપણુ સિમજો કંટક ધરે. ૧૦

સ્વખંતે પીલાઈ જીવનસુખ દે શેરડી રસે;
ધધુરે સર્વોચે જીવન હરવા ઝેરજ વસે;
ખંડી શાંતિ વ્યાપે કુખદરદમાં લીંબુ રસની,
સદા દેતો થજો કદણુ બળીઓ બાવળ બની. ૧૧

ભલે કાંટા તોએ ગુણિઅલ ગુલાબે મન દરે,
વિના કાંટે કૃચે ખુશ ખબર આ આવળ પરે;
કળા ખીલી શી આ મહદ ગુલમોરે ગુલ વડે,
રેહ નાનો તોયે સુમન હેંસરાજે નવ જડે. ૧૨

ગણાવું શી રીતે અખિલ જગજલે વિષમતા ?
જણાવું શી રીતે વિવિધ જનમાં જે વિષમતા ?
નમી યાચું સૌને કહુ વિષમતાને પૂરહરો,
ફેણા ! ફેણા ! ફેણા ! સકળ જન એવું પ્રભુ કરો. ૧૩

પાઠ્યપુસ્તક ઇનામ અને લાયકેરી માટે સરકારી ખાતા તરફથી મંજૂર થએલાં પુસ્તકોની યાદી

પાઠ્યપુસ્તક ઇનામ અને લાયકેરી માટે મંજૂર થએલાં પુસ્તકો ૪૨૯

ક્રમ	પુસ્તકનું નામ	અન્યકર્તા	પ્રથમકર્તા (ટેકાણા સહિત)	કિંમત રૂ. આ. પા.	સા માટે મંજૂરી આપવામાં આવી છે.
૧	ઈસલામી ઇતિહાસની રૂપરેખા (સને ૧૯૩૫ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. સી. સી. શાહ	કરસંનદાસ નારાયણદાસ એન્ડ સન્સ નાણાવટ, સુરત	૦-૧૦-૦	પ્રાથમિક સ્કૂલોમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે.
૨	વિમાન પ્રવેશિકા (સને ૧૯૩૩ની બીજી આવૃત્તિ)	મિ. ડી. સી. દશરથ	બિ. બાળગોવિંદ કુળેશ્વરદાસ, ત્રણ દરવાજા, અમદાવાદ	૦-૧૦-૦	"
૩	ગૃહી શિક્ષણ (સને ૧૯૩૪ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. એસ. જી. પટેલ	મિ. એસ. જી. પટેલ, વડોદરા	૦-૧૨-૦	પ્રાથમિક સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટિટ્યુશનોમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે.
૪	બાળગણિત (સને ૧૯૩૫ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. એચ. બી. ગાંધી	મંગળદાસ એન્ડ સન્સ, ભાગા તળાવ, સુરત	૦-૬-૦	પ્રાથમિક સ્કૂલોમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે.
૫	પતરી ગુજરાતી કાવિયુક નં. ૧	...	એસ. બી. શાહ એન્ડ કું. પાનકોર નાકા, અમદાવાદ	૦-૧-૬	પ્રાથમિક સ્કૂલોમાં વાપરવા માટે મંજૂર થયું છે.
૬	" નં. ૨	...	"	૦-૧-૬	"
૭	" નં. ૩	...	"	૦-૧-૬	"
૮	" નં. ૪	...	"	૦-૧-૬	"
૯	" નં. ૫	...	"	૦-૧-૬	"
૧૦	કુશાર ધર્મ (ત્રીજી આવૃત્તિ)	મિ. એચ. ડી. શાહ	શ્રી. જગન્નાદાસ એન્ડ કું. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨	૦-૩-૦	પ્રાથમિક અને માધ્યમિક સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટિટ્યુશનોમાં વિદ્યાર્થીની લાયકેરી તરીકે.

૧૧મિત્રાગીન્દ્રાચ દીવેટીઆ (પહેલી આયત્તિ)	મિ. એસ. જી. તોલાદ	દીવેટીઆ એન્ડ સન્સ, પાનકારનાકા, અમદાવાદ	૨-૦-૦૦	માધ્યમિક સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટિટ્યુયનોમાં શિક્ષકોની લાયબ્રેરી માટે.
૧૨અનન્ય ભૂમિતિ ભાગ ૧ (સને ૧૯૩૩ની બીજી આયત્તિ)	મિ. આર. પી. અનન્યા	મિ. આર. પી. અનન્યા એમ. બી. એમ. ટ્રેનિંગ કોલેજ, બોરસદ	૦-૨-૦૦	ગ્રામ્યમિક સ્કૂલોમાં શિક્ષકો- ની લાયબ્રેરી માટે.
૧૩ ૧૯૩૪ની ૨ (સને ૧૯૩૪ની ત્રીજી આયત્તિ)	"	"	૦-૨-૦૦	"
૧૪સાગરિકા (સને ૧૯૩૪ની પહેલી આયત્તિ)	મિ. કે. સી. દેસાઈ	જીવનલાલ આગરશી મેહતા, પીરમથા રોડ, અમદાવાદ	૦-૮-૦૦	ગ્રામ્યમિક અને માધ્યમિક સ્કૂલોમાં વિદ્યાર્થીઓની લાયબ્રેરી માટે.
૧૫મેના થાને અંબકનું સુદ (સને ૧૯૩૪ની પહેલી આયત્તિ)	તરલીકા તરજની	"	૨-૦-૦૦	"
૧૬જીવનની ઝાંખી (સને ૧૯૩૨ની પહેલી આયત્તિ)	મિ. કે. સી. દેસાઈ	"	૨-૦-૦૦	"
૧૭લક્ષ્મીનાં બંધન (પહેલી આયત્તિ)	મિ. આર. જી. દેસાઈ	"	૦-૧૨-૦૦	"
૧૮બૈયોલોજી	મિ. બી. આર. દીવેટીઆ	"	૧-૮-૦૦	"
૧૯આરમાત અને તાત્કાલિક ઉપાયો (સને ૧૯૩૪ની પહેલી આયત્તિ)	મિ. એચ. જી. દેસાઈ	મિ. હરરાય એ. દેસાઈ, એડ- મિનિસ્ટ્રેટિવ ઓફિસર ડિ. સ્કે. જોડે, બેંગલોર	૦-૪-૦૦	માધ્યમિક સ્કૂલોમાં વિદ્યાર્થી ઓની લાયબ્રેરી માટે.
૨૦અમૃતસ થાને આગર (સને ૧૯૩૪ની પહેલી આયત્તિ)	મિ. સી. જી. મહેતા	મિ. સી. જી. મેહતા, કળાપીઠ, સુરત	૨-૮-૦૦	માધ્યમિક સ્કૂલોમાં વિદ્યાર્થી ઓની લાયબ્રેરી માટે અને ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટિટ્યુ- યનોમાં શિક્ષકોની લાય- બ્રેરી માટે.

૨૨	પાઠ્યપુસ્તકોના પુસ્તક ૧ શબ્દ- પોથી (સને ૧૯૩૪ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. એસ. કે. પટેલ	મિ. સોમાલાલ કીશાભાઈ પટેલ, સુણાવ, જિલ્લો બેડા	૦-૨-૦	૦-૧-૬ પ્રાથમિક સ્કૂલોમાં વિદ્યાર્થી- ઓની લાયબેરી માટે.
૨૩	પુસ્તક ૨ શબ્દપોથી અને નિઃશ્વર પોથી (સને ૧૯૩૪ પહેલી આવૃત્તિ)	"	"	૦-૨-૦	"
૨૪	પુસ્તક ૩ બાળપોથી "	"	"	૦-૨-૦	"
૨૫	પુસ્તક ૪ સંદર્ભપોથી "	"	"	૦-૨-૬	"
૨૬	પુસ્તક ૫ નાનાં મોટાં પોથી	"	"	૦-૨-૬	"
૨૭	પુસ્તક ૬ સાચી ખોટી વર્તો	"	"	૦-૬-૦	"
૨૮	પુસ્તક ૭ (સને ૧૯૩૩ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. કે. સી. દેસાઈ	ગુલનલાલ આમરશી મેહતા, પીરમસારોડ, અમદાવાદ	૦-૪-૦	"
૨૯	પુસ્તક ૮ (સને ૧૯૩૪ની પહેલી આવૃત્તિ)	"	"	૦-૪-૦	"
૩૦	પુસ્તક ૯ (સને ૧૯૩૩ની પહેલી આવૃત્તિ)	"	"	૦-૬-૦	"
૩૧	પુસ્તક ૧૦ (સને ૧૯૩૩ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. બી. આર. દીવેદીઆ	દીવેદીઆ એન્ડ સન્સ, પાન્દેરનાકા, અમદાવાદ	૦-૬-૦	"
૩૨	પુસ્તક ૧૧ (સને ૧૯૩૪ની પહેલી આવૃત્તિ)	વસંત નાયક	વસંત નાયક, મ્યુનિ. બાલ- મંદિર, અમદાવાદ	૦-૩-૦	"
૩૩	પુસ્તક ૧૨ (સને ૧૯૩૪ની પહેલી આવૃત્તિ)	"	"	૦-૨-૦	"
૩૪	પુસ્તક ૧૩ (સને ૧૯૩૪ની પહેલી આવૃત્તિ)	"	"	૦-૩-૦	"

૩૪૧) ગાંધીલીપત્ર (૧૯૩૪)	મિ. આર. કે. મેહતા	દીવેટ્રીઆ એન્ડ સન્સ, પાનકોરનાકા, અમદાવાદ	૦-૨-૦૦	પ્રાથમિક સ્પેશીમાં વિદ્યાર્થી ઓની લાયબેરી માટે
૩૪૨) ભારતનાં વીર વીરંગનાઓની કેટલીક વાંતા (સને ૧૯૩૩ની બીજી આવૃત્તિ)	જ્ઞેનભાઈ બી. પટેલ	બી. આર્થ. પટેલ, કે. જીવ- નલાલ એન્ડ સન્સ, પ્રિ- ન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨.	૦-૪-૦૦	"
૩૪૩) વીર ગંગોરગચ્છ	મિ. એમ. એસ. પાઠક	મિ. મહાશંકર સોમેશ્વર પાઠક, કોટીપોળ, વડોદરા	૦-૪-૦૦	"
૩૪૪) રાઝનાંખું (સને ૧૯૩૪ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. એન. એમ. પટેલ	દીવેટ્રીઆ એન્ડ સન્સ, પાનકોરનાકા, અમદાવાદ	૦-૬-૦૦	"
૩૪૫) માહિન્દ આણુ (સને ૧૯૩૩ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. એ. એમ. કાંટાવાળા	"	૦-૬-૦૦	"
૩૪૬) કુમળું (સને ૧૯૩૪ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. મનુભાઈ જોષાણી	પી. બી. દીવેટ્રીઆ, કે. "	૦-૧૨-૦૦	"
૪૦) પ્રમુતિ (સુવાવડ અને ગર્ભોશયોતે (સને ૧૯૩૩ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. આર. જી. ભટ્ટ	ડૉ. રતિલાલ જી. ભટ્ટ, પાલીતાણા	૨-૦-૦૦	સ્ત્રીઓ માટેની ટોનિંગ પ્રિન્ટિંગ મશીનોમાં શિક્ષકો- ની લાયબેરી માટે.

ટીપ:—દેશીલિપ્ત સાગ ૧ કર્તા રા. સા. ભોગીલાલ પી અને રા. સા. મોહનલાલ આર અને સુધોશ કરનાર મિ.
ભમેદલાઈ એન. પટેલ, અને પ્રસિદ્ધર્તા ધી તસ્વ વિવેચક પ્રેસ મુંબઈ, સને ૧૯૩૫ની-૩૬મી આવૃત્તિ, અને
દેશીલિપ્ત સાગ ૨. કર્તા મિ. વિદ્યલાસ ધનજીભાઈ અને પ્રસિદ્ધર્તા ચંદ્રવદન આર. શાહ, નડિઆદ સને
૧૯૩૩ની-૫૨મી આવૃત્તિ મંજુર થએલાં પુસ્તકોની યાદીમાંથી કમી કરવામાં આવ્યા છે.

(અંગ્રેજીમાં સહી)---એન. એ. કાદરી

ડોર એન્ડમ. મન્સ. લિ. લા.

મુંબઈ પ્રલાકાની ઉર્દુ શાળાઓ માટે મંજુર થએલાં પુસ્તકોની યાદી

પુસ્તકનું નામ	અન્યકર્તા	પ્રગટકર્તા કે છુટકેલરનું નામ	કિંમત રૂ. આ. પા.	શા માટે મંજુરી આપવામાં આવી છે
૧ તારીખ-એ-હિંદ (ઉર્દુ) ભાગ ૧, (૧૯૩૫)	મિ. સૈયદ અમીન અહમદ રૈયલ એન્ડ પુસ્તકાલય બી. એ. એલ. બી. રૂપો, લાહોર અને મિ. સૈયદ હકિયાલ હુસેઈન	મુકબ્બરુલ્લાહ એન્ડ પુસ્તકાલય બી. એ. એલ. બી. રૂપો, લાહોર	૧-૦-૦	પ્રાથમિક અને માધ્યમિક સ્કૂલોમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે
૨ " ૨, (૧૯૩૫)	મિ. સૈયદ અમીન અહમદ રૈયલ એન્ડ પુસ્તકાલય બી. એ. એલ. બી. રૂપો, લાહોર અને મિ. સૈયદ હકિયાલ હુસેઈન	મુકબ્બરુલ્લાહ એન્ડ પુસ્તકાલય બી. એ. એલ. બી. રૂપો, લાહોર	૧-૦-૦	પ્રાથમિક અને માધ્યમિક સ્કૂલોમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે
૩ શીરદોસ્-એ-ખયાલ (સતે ૧૯૩૪) ની પહેલી આવૃત્તિ	મિ. સૈયદ અમીન અહમદ રૈયલ એન્ડ પુસ્તકાલય બી. એ. એલ. બી. રૂપો, લાહોર અને મિ. સૈયદ હકિયાલ હુસેઈન	મુકબ્બરુલ્લાહ એન્ડ પુસ્તકાલય બી. એ. એલ. બી. રૂપો, લાહોર	૦-૮-૦	પ્રાથમિક અને માધ્યમિક સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ સ્કૂલોમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે
૪ મન્સૂબ-અ-તોલકા ભાગ ૧ (૧૯૩૪)	મિ. સૈયદ અમીન અહમદ રૈયલ એન્ડ પુસ્તકાલય બી. એ. એલ. બી. રૂપો, લાહોર અને મિ. સૈયદ હકિયાલ હુસેઈન	મુકબ્બરુલ્લાહ એન્ડ પુસ્તકાલય બી. એ. એલ. બી. રૂપો, લાહોર	૦-૮-૦	પ્રાથમિક અને માધ્યમિક સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ સ્કૂલોમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે
૫ " ૨ (૧૯૩૪)	મિ. સૈયદ અમીન અહમદ રૈયલ એન્ડ પુસ્તકાલય બી. એ. એલ. બી. રૂપો, લાહોર અને મિ. સૈયદ હકિયાલ હુસેઈન	મુકબ્બરુલ્લાહ એન્ડ પુસ્તકાલય બી. એ. એલ. બી. રૂપો, લાહોર	૦-૮-૦	પ્રાથમિક અને માધ્યમિક સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ સ્કૂલોમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે
૬ ફિનાનાત-સે-રહમશ બરતાવ. (૧૯૩૪)	મિ. સૈયદ અમીન અહમદ રૈયલ એન્ડ પુસ્તકાલય બી. એ. એલ. બી. રૂપો, લાહોર અને મિ. સૈયદ હકિયાલ હુસેઈન	મુકબ્બરુલ્લાહ એન્ડ પુસ્તકાલય બી. એ. એલ. બી. રૂપો, લાહોર	૦-૮-૦	પ્રાથમિક અને માધ્યમિક સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ સ્કૂલોમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે

(અંગ્રેજીમાં સહી) એન. ઇ. ગાહવીલ
પર્સનલ આસિ. ડુ ધી એન્ડ્રુ. ઇન્સ. બી. ડી. અને

(પર્સનલ આસિ. ડુ ધી એન્ડ્રુ. ઇન્સ. બી. ડી. અને સેક્રેટરી ઉર્દુ સ્કૂલ કમિટી, મુંબઈ.
ના પત્ર નં. આર-૩૮/-૮૬ માં કરેલી સૂચનાનુસાર.)

સને ૧૯૩૫-૩૬ ની સાલની એન. પી. વડીલ સ્કોલરશિપ
પરીક્ષાનું પરિણામ

નંબર	નામ	ઉંમર વર્ષ માસ	કઈ શાળામાં અભ્યાસ કરે છે	મોસિક સ્કો- લરશિપની રકમ રૂ.
કલાસ એ.				
૧	ત્રિશીલા ત્રીકમલાલ દલાલ	૧૩-૬	ગવર્નમેન્ટ મહિલો હાઇસ્કૂલ અમદાવાદ	૪
કલાસ બી.				
૨	રમેન્દ્રભાણો જીજ્ઞારામ ભટ	૧૪-૨	"	૫
કલાસ સી.				
૩	સરસ્વતી સાંકળચંદ શાહ	૧૫-૧૦	"	૬
કલાસ ડી.				
૪	ગામેલ હરન પાટી	૧૬-૧૧	"	૭

બાળવંતરાય પ. ઠાકોર

અમદાવાદ

પ્રેસિડેન્ટ,

૩૧ ઓગસ્ટ સને ૧૯૩૫

અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી

ઇનામપત્રક

સુરત જિલ્લો

જામરસાડી	પટેલ કૃષ્ણઆ-રૂલ કમિટીના વાઇસ ચેરમેન મિ. મીકાભાઈ કદાનભાઈએ	૪-૨-૦	મુંબઈ ઇલાકાનો નકશો લાવી આપ્યો.
ભગવા	મિ. રામચંદર ગીરજાશંકર વ્યાસે	૬-૮-૦	૨૬ શુક્રવાર સુધી ચણા વહેંચ્યા.
અલ્હુ	મિ. ભાણુભાઈ સોમા સરંગે શ્રીમંત સરકાર ગાયકવાડ મદારામ સેના ખાસખેલ રામશેર બદાદુરે	૩-૦-૦ ૫-૦-૦	સાકર વહેંચી. મને સ્કૂલોમાં મિઠાઈ વહેંચી.

લોહા	પટેલ છીમાભાઈ દુલ્લભભાઈ એ	૧૨-૦-૦	કન્યાશાળામાં વાચનમા- જાની ચોપડીઓ બેટ આપી તથા
		૩-૦-૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
	પટેલ મગનભાઈ જીવજીએ	૨-૦-૦	કન્યાશાળાનું ધડિઆબ રીપેર કરાવવા માટે રોકડ આપ્યા.
અબામા	મિ. મોદનંદ જીવજી દેસાઈ એ	૩-૪-૦	ન. કા. પરીક્ષામાં પાસ થએલા વિદ્યાર્થીઓને કન્યામ આપ્યાં.
	મિ. મગનલાલ ખંડુભાઈ દેસાઈ ઉટડીકરે	૫-૦-૦	પાંચ માસ સુધી પરબ ગેરાડી.
	મ. સ્વ. ગેન દાશી દેસાઈ પરાગજી જીવજીની દીકરીએ	૭-૧૨-૦	પરબ માટે પિતળનું ખેંટું આપ્યું.
ઉમર	શ્રી ધનરાજ માનમુલજી તરફથી તેમના પિતાજીના પુણ્યાર્થે	૨૫-૨-૩	નિશાળમાં ચાલતી ચો- પડીઓ તથા રસેટ વહેંચી.
મોર	મિ. રામા જીવા સરંગે	૪-૪-૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
	મિ. હોદાલાલ જમનલાલ મોદીએ	૨-૮-૦	કુટ વહેંચ્યું.
	મિ. બાલુભાઈ જમનલાલ મોદી તથા મિ. બાલકૃષ્ણ દાશી- લાલ ભટ્ટ	૫-૦-૦	પિતળના ચાલારકાળી વહેંચ્યા.
	મિ. મીરા દેશવ પટેલે	૩-૦-૦	વાર્ષિક પરીક્ષામાં પાસ થએલી બાળાઓને પિત- ળની વાડકીઓ વહેંચી.
અગ્નેદ	મિ. જહાંગીરજી બીખાજી દલાલે પોનાના પિતાશ્રીના સ્મરણાર્થે	૧૮-૨-૬	વાચનમાળાની ચોપડી- ઓ બેટ તરીકે વહેંચી.
કુસંગા	ટૂલ દેશ બેંકાએ	૪-૦-૦	કાંસાનું ઝાલર કન્યા- શાળામાં બેટ આપ્યું.
	તીથલના પારખ લીલાધર ગાલાભાઈએ	૫-૦-૦	ગરબા માટે કાંડીઆ ગ્નેડ ૧૬ બેટ આપી.
બટેલી	રા. રણછોડજી નારણજી દેસાઈએ	૧૮૩-૦-૦	કન્યાશાળામાં રીવલુ કામ માટે સર્ગરસંચો આપ્યો.
		૪-૦-૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
	મિ. ચતુરજી - કરસનદાસ દસ મુખ્યાળાએ	૧૫૧-૦-૦	ખાંડ નં. ૨૦ બેટ આપ્યા.
		૪-૦-૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.

ભદેલી	ગા. રણછોડજી નારણજી દેસાઈએ	૨૦—૮—૦	વડિયાળ. કેસ સાથે ભેટ આપ્યું.
	"	૪—૪—૦	ખંજરી નં. ૧૬ ભેટ આપી.
	રા. મણીલાલ જીવણજી દેસાઈએ	૪—૦—૦	કાંડીઆ નંગ ૩૨ ભેટ આપ્યા.
	મોલીવડલી-મુંબઈના રા. સુર-જરામ દલપતરામ મહેતાએ	૩૪—૪—૯	ગરબા ગાનારી બાળા-ઓને જર્મન સિલ્વરના લોટા લોટી વહેંચ્યા.
	"	૪—૦—૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
	"	૪—૦—૦	ચોળીનું કાપડ ધનામ તરીકે વહેંચ્યું.
	મુંબઈના રા. ચતુરભુજ કર-સનદાસ ફકરે	૨૬—૬—૦	નંકશા નં. ૮ ભેટ આપ્યા.
	ભારતર પેરાગજી વસનજીએ	૧૫—૦—૦	કન્યાશાળામાં પુસ્તકો, કેપડાં તથા સાકર વહેંચી.
	મિ. છોટુભાઈ પરાગજીએ	૬—૦—૦	લોખંડની ખુરસી નં. ૨ તથા
		૫—૪—૯	નાં પુસ્તકો ગરીબને વહેંચ્યાં.
ચાકોટી	મિ. ભૂળાભાઈ ભવાનભાઈ માધવભાઈએ	૬—૧૪—૦	ખે નકશા ભેટ આપ્યા.
સેગવી	સ્કૂલ કમિટિના ચેરમેન મિ. મોહનભાઈ રૂઘનાથજીએ	૩—૦—૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
ઉમરસાડી	પટેલ કૃષ્ણઆ-મિ. બાવાભાઈ દુર્લભભાઈ દેસાઈએ-તેમના પિતાશ્રીના પુન્યાર્થે	૨૧—૧૧—૬	વાચનમાળાની ચોપડી-ઓ વહેંચી.
વેસુ	મુંબઈના શેઠ પેરતનજી ડોસા-ભાઈ મારકરે	૩૦—૦—૦	" " "
ભગોદ	શેઠ ધનંજય શીરજીભાઈ પટેલે	૩૫—૦—૦	ખંકશા નં. ૫ ભેટ આપ્યા.
	દેસાઈ ગુલાબભાઈ રણછોડજીએ	૧૩—૦—૦	" " ૨ "
	દેસાઈ જીવણજી રતનજીએ	૬—૮—૦	" " ૧ "
	દેસાઈ સુખાભાઈ કંચડજીએ	૬—૮—૦	" " ૧ "
ચાંજોટા	કાંચોપરેટિવ ક્રેડિટ સોસાયટી તરફથી	૨૦—૦—૦	પુસ્તકો વહેંચ્યાં.
સુલતાનપોર	મિ. મોરારજી વલ્લભભાઈ દેસાઈએ	૧૦—૦—૦	"

દનુ. ભાગડા	મિ. દયાળજી કસનજીએ	૨-૦-૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
	મિ. નાથુભાઈ લલ્લુભાઈ	૨-૦-૦	"
	દેસાઈએ		
	મિ. ગુલાબભાઈ કીકાભાઈ	૨-૦-૦	"
દિવેદ.	દેસાઈએ		
	મુંબઈના મિ. જમનાદાસ	૫-૦-૦	"
	દરખજી સંઘવીએ		
	મિ. કલ્યાણજી શાલાભાઈ	૮-૦-૦	સ્કાલિટ દેસ નં. ૭ બેટ
	દરજીએ	૨-૦-૦	આપ્યા.
	"		" લેંછમવાળંત્ર બેટ
			આપ્યું.
	મિ. દોલતરામ ભીખાભાઈ	૨-૦-૦	સ્કાલિટનાં પુસ્તકા આપ્યાં.
	દેસાઈએ		
	મિ. મોહનજી શાલાભાઈ દેસા-	૨-૦-૦	દોહનના નમુનાઓ માટે
	ઈએ		આપ્યા.
		૦-૮-૦	ડોલ તથા પવાહું આપ્યું.
ધમડાંચી	મિ. રણજીડ પેમા દરજીએ	૧૦-૦-૦	નાયકાનાં છોકરાંને પુસ્ત-
			કાં આપ્યાં.
	મિ. છોટુભાઈ અંબેલાલે પો-	૧-૧૨-૦	લોટો તથા પવાલાં બેટ
	તાની પત્નિ શાંતાબેનના		આપ્યાં.
	પુન્યાર્થે	૧-૪-૦	કાળીપરજનાં છોકરાંને
			પુસ્તકા તથા પેનો આપી.
	મિ. દોલતરાય નીખાભાઈએ	૧૭-૮-૦	ધડિયાળ બેટ આપ્યું.
	પોતાના માતૃશ્રી બાઈ અંબા-		
દાંજળ્ય	ના પુન્યાર્થે		
	દેડ છના રતને	૫-૪-૦	ચટાઈ નં. ૮ બેટ આપી.
	તસાટી કાલાભાઈ લાલભાઈએ	૧૫-૦-૦	ધડિયાળ દેસ સાથે બેટ
			આપ્યું.
	મિ. ભાણુભાઈ સુખભાઈએ	૩-૦-૦	પાસ ચનાર છોકરીઓને
			કોરી નોટ બુકા વહેંચી.
	પોલિસ પટેલ ભાણુભાઈ ધન-	૧-૦-૦	સાકર વહેંચી.
	જીભાઈએ		
નીખલી	મિ. રવજી ભગવાને	૨-૦-૦	પેન તથા પેન્સિલ વહેંચી.
	દેશાઈ રતનજી રૂઘનાથજીએ	૧૫-૦-૦	કન્યાશાળામાં બારડીલો
			નં. ૨ બેટ આપી.
	શાદ રાયચંદ નથુજી બીલી-	૧૫-૦-૦	"
	મોરવાળાએ		
	મિ. નાથુભાઈ ભગવાનજી	૨-૮-૦	"
	મિત્રી-સગરાલીવાળાએ		

ચીખલી	શ્રીશામેનં સમભાષ દેશાધ આગાધરાવાળાએ	૦-૧૦-૦	પિત્તળની લોટી નં. ૧ ભેટ આપી.
	મિ. કાનજીભાઈ બાવાભાઈ પટેલે	૧૮-૪-૦	ધડિયાળ ભેટ આપ્યું.
ભગવા	ચંદર કારકુન મિ. ઉમેદશમ નારાયણ ભટ્ટ	૩-૦-૦	દર શુક્રવારે ચણા વહેંચ્યા.
સરાવ	મિ. કાળાભાઈ ખંડુભાઈ નાયકે	૨૫-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
સરભોણ	મિ. રતનજી મકનજી ભગુ- ભાઈએ	૧૪-૦-૦	ધડિયાળ ભેટ આપ્યું.
		૩-૦-૦	મિઠાઈ વહેંચી.
રયાદલા	મિ. કાલાભાઈ ગોરધનભાઈ ભગતે	...	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
હાંસાપુર	ગામના ગૃહસ્થ લક્ષ્મીભાઈ કેશવભાઈએ	૨૫-૦-૦	બાળ લોચણેરી માટે આપ્યા.
વાઘલધરા	શા. કુકીરચંદ બાણુભાઈએ	૫-૦-૦	પેંડા વહેંચ્યા.
કડોદ	પા. ચિરંજી મોરારે	૧૦-૦-૦	પેટી ભેટ આપી.
	પા. ભીખા મીઠલે	૩-૮-૦	ધુરસી ભેટ આપી.
	પા. રતનજી નાગરજીએ	૧૨-૦-૦	ધડિયાળ ભેટ આપ્યું.
	પા. હરખાભાઈ લખાભાઈએ	૪-૧૨-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
ઉમરસાડી	મિ. નાગરજી ગાંડાભાઈએ	૩-૦-૦	હિંદુસ્તાનનો નકશો તથા
		૧-૦-૦	અક્ષર માણનો નકશો ભેટ આપ્યો.
આદવા	મિ. રણુજીડજી કાલાભાઈ પટેલે	૧૦-૦-૦	જે ડેક્કન લેડીમની કિંમત આપી.
ઉમરસાડી	મિ. ગુલામભાઈ ભગવાનજી દેશાધએ	૫-૦-૦	ખમીસ નં. ૬ તથા ચોળા નં. ૪ તૈયાર સીવેલાં વહેંચ્યાં.

રાજપીપળા સ્ટેટ

ઉમદા	કંટાળાના મિ. મથુરભાઈ હરજીભાઈ પટેલે	૧૫-૦-૦	બાળાઓને પિત્તળના દા- ખાસ નં. ૫૮ વહેંચ્યા.
જંબોર	પાટીગામના દુમાલદાર મિ. બાપુમીયાં મહમદમીયાંએ	૨-૦-૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
ઓળી	કરાંરીના પા. નાયાભાઈ પુર- ગોતમે	૩-૦-૦	બાળાઓને પિત્તળના જામ વહેંચ્યા તથા
		૧-૦-૦	છોકરાઓને સાકર વહેંચી.
સારસા	તત્તાડી નંદશંકર શિવશંકર પંડ્યાએ	૨-૦-૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.

ઉમદા	પટેલ નાથભાઈ અમૃદાસે	૨-૦-૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
	અત્રેના કેશુરભાઈ ડાળિદાસે		
પાણેયા	પટેલ પ્રભાઈ કર નાગેશ્વરે	૨૦-૦-૦	કન્યાશાળાની બાળાઓને જમાડી.
	રણેલીના પા. નાથભાઈ ડાળિદાસે	૪૦-૦-૦	બાળાઓને પિત્તળના ટાટ તથા મિઠાઈ વહેંચી.
		૧૦-૦-૦	હોકરાઓને મિઠાઈ વહેંચી.
લદામ	પાણેયાના દેસાઈ મોતીભાઈ ગીરધરભાઈએ તથા પટેલ અરિયભાઈ ઇશ્વરભાઈએ	૨-૦-૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
લાજરસ	શીશોરના પટેલ દેશાઈભાઈ ગીરધરભાઈએ	૭૫-૦-૦	બાળાઓને પિત્તળના વાડકા નં. ૧૨૫ તથા લગ્ન થએલી બાળાને પિત્તળનો મોટો ડાબડો સાડી તથા ભરેલો કબજો વગેરે આપ્યું.
સિસોદરા	તલાટી રામચંદ્ર ધીરજરામ તથા પોલિસ પટેલ લલ્લુભાઈ નાથભાઈએ	૩-૦-૦	બાળાઓને ખેસવા માટે બેચ આપી.
લાજરસ	દરાપરીના પટેલ મૂળજીભાઈ અમથાલાઈએ	૧૫-૦-૦	બાળાઓને પિત્તળના પ્યાલા વહેંચ્યાં.
		૫૦-૦-૦	લગ્ન થએલી બે બાળાઓને ખે સાડીઓ આપી.
	ભાવલીના પટેલ પ્રભાભાઈ વલ્લભભાઈએ	૧૩-૧૫-૬	બાળાઓને પિત્તળના વાડકા આપ્યા તથા લગ્ન થએલી બાળાને સાડી આપી.
		૨૫-૦-૦	
	ઉમલ્લાના પટેલ ઇશ્વરભાઈ ગીરધરભાઈએ	૪૧-૧૪-૦	બાળાઓને જર્મનના પ્યાલા રકાબી વહેંચ્યાં
		૩-૨-૦	તથા લગ્ન થએલી બાળાને જર્મનના ટાટ નંગ ૩ આપ્યા.
	શીશોરના પટેલ કેશુરભાઈ દાદાભાઈએ	૪૦-૦-૦	બાળાઓને જર્મનસિલ્વરના પ્યાલારકાબી વહેંચ્યાં તથા લગ્ન થએલી બાળાને જર્મનની પેટી નંગ ૧ આપી.

ફેર	ગુમાનદેવના મહંતજી દામોદર- દાસજીએ	૫-૦-૦	જાકરને પતાસાં વહેંચવા રોકડો આપ્યા.
લાજરસ	ઈ ઠોલાના પટેલ મણિભાઈ મધુરભાઈએ	૫૦-૦-૦	બાળાઓને સિવજી કામ માટે હાથનો સંચો ભેટ આપ્યો.
જંગડીઆ	સોની છોટાલાલ ઘેસાભાઈએ	૧૦૦-૦-૦	મને સ્કૂલોના વિદ્યાર્થી- ઓને જમાડ્યા તથા સાકર વહેંચી.
પાણેયા	અધ્યયુ મોતીલાલ જશવંતરામે પોતાના દીકરાને નિશાંજી બેસાડ્યો તે નિમિત્તે	૬-૦-૦	મને સ્કૂલોમાં સાકર વહેંચી.
ભાલોદ	ભટ્ટ રતનલાલ તાપીશંકરે પોતાની માતૃશ્રીના સ્મરણાર્થે	૧૬-૦-૦	બાળાઓને જર્મનસિલ્વ- રના ખાસા વહેંચ્યા.

મહિકાંડા એજન્સિ

શીયાવાડ	પા. આદરભાઈ દેસાઈભાઈએ પા. કોલાભાઈ બહેચરદાસે	૧૫-૦-૦	ધડિયાળ ભેટ આપ્યું.
	મતાદાર દાકોરો તરફથી દાકોર ઉદેશંગ વજ્રેશંકરે	૩-૪-૦	મુંબઈ ઇલાકાનો નકશો ભેટ આપ્યો.
	વાળંદ સના ભાઈશંકરે દાકોર ઉદેશંગ વજ્રેશંકરે	૧૨-૦-૦	ખાંકડા નં. ૨ ભેટ આપ્યા.
	કાલાના પાટવી કુંવરજી શ્રી બાલુસિંહજીએ	૨-૦-૦	દૂધ પાચું.
રણાસણ	શાહ પુનમચંદ સાંકળચંદ	૧૦-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
		૫-૦-૦	મિદાઈ વહેંચી.
વાવ	મિ. ભુધરલાલ લક્ષ્મીભાઈ પારેખે	૨-૦-૦	પતાસાં વહેંચ્યાં તથા ખાંકડો શ. ૫) નો આપવા કહેલ છે.
ખારમુવાડ	જરાવતના દાકોર સોમાજી બૂપતજીએ	૬-૬-૦	ભેટના પુસ્તક સાથે અલ- વાડિકો પાનીઈ ગુજરાતી મંગાવવા માટે આપ્યા.
સમૌ	મોટાવાસના ઇન્દરદાર શેઠ હોરમસજી જમશેદજીએ	૫-૪-૦	પરજા માટે તાંબાનું બેકું નં. ૧ આપ્યું.
અડપોદરા	પંડ્યા નરવરલાલ કોદરલાલે રૂપાલના શેઠ કુકીરચંદ લીલાચંદ વાડાના શેઠ મુલચંદ રવચંદ- ભાઈએ	૧૦-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
		૧૨-૦-૦	
		૩-૦-૦	મિદાઈ વહેંચી.
		૧૬-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા તથા ધનામ વહેંચ્યું.

૫ બોડા	મિ. પોલિટિકલ એજન્ટ સાહેબ ૧૧૫—૦-૦	કન્યાશાળામાં સીવજીકામ માટે હાથનો સંચો ભેટ આપ્યો.
બોહોદરા	શાહ દામોદર વેદભાઈદે અસુ પુરસોતમ દેવચંકરે ભાષાત લક્ષ્મણસિંહ સાલમ- સિંહે ભાષાત તખ્તસિંહ હીમતસિંહે	૩—૦-૦ આજાઓને ૧૨ વાર કપડું આપ્યું. ૮—૦-૦ વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા. ૮—૦-૦ ૨—૦-૦ મિદાઈ વહેંચી. ૧—૦-૦
સાદરા	મિ. સુનીલાલ બહેચરદાસે	૧૦૧—૦-૦ ત્રણે સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
જાનપુર	અણુવાના શેઠ ન્હાલચંદ મયા- ચંદે	૧૦—૦-૦ છોકરા તથા છોકરીઓને પ્યાસા વહેંચ્યા તથા ૨—૦-૦ પતાસાં વહેંચ્યાં. ૫—૦-૦ પિત્તળના પ્યાસા નં. ૪૨ વહેંચ્યા.
ધુનાદરા	અમદાવાદના શાહ મણિલાલ દેસાઈભાઈ એ	... વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા. ૧—૦-૦ મિદાઈ વહેંચી.
સામેત્રી	મુધાર આલા વસ્તારામે શેઠ મગનલાલ દેવચંદે	૧૫—૦-૦ વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
મોટા- કોદાસણ	સોની કાળીદાસ લવજીભાઈ એ	૧૫—૦-૦
આકરોલ	મિ. લલાવત મુલજી મયાચંદે પટેલ જગનલાલ કૃતાજીએ	૧૫—૦-૦ ૧૫—૦-૦
મહીસા	મિ. લલાવત મુળચંદ મયાચંદે પટેલ ચનાભાઈ મોતીભાઈ એ	૧૫—૦-૦ ૫૦—૦-૦ છોકરાછોકરીઓને પુસ્તકો વહેંચ્યા.
ચોડાસર	રામકકાંદાના થાણદાર મિ. મુળચંકર જગનલાલ મહેતાએ પટેલ સીવાભાઈ રણુકોડ- ભાઈ એ	૩—૦-૦ અને સ્કૂલોમાં મિદાઈ વહેંચી. ૪૦—૦-૦ અને સ્કૂલોના વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા તથા ૨૦—૦-૦ કન્યાશાળા માટે ધડિયાળા ભેટ આપ્યું.
આકરોલ તાજપુરી	પટેલ જગન કૃતાજીએ શેઠ જગજીભાઈ મોતીલાલ વખા- રીઆએ	૧૫—૦-૦ વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા. ૫—૦-૦ પરમ ખાને લોટા નં. ૧ તથા પ્યાસા નં. ૨ તથા મરીચ ખાગડોને પુસ્તકો મિદાઈ તથા ખાગાઓને કાપડ વહેંચ્યું.

તાજપુરી	પટેલ-ત્રિકમભાઈ હેમચં	૧-૦-૦	દુધોપાંચું.
લીહોડા	ભાઈ એ	૧-૪-૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
	શ્રીયુત. દામોદરદાસ મલુકચંદ	૫-૦-૦	રકાઉટ મ તથા બાળાઓને
	ભાઈ શાહે	૫-૦-૦	રેકડા આપ્યા અને
	શેઠ હીરાચંદ જગજીવનદાસ	૧-૮-૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
	શાહે	૩-૦-૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
	મોડાસાના કડીઆ-કેશવલાલ	૭-૧૨-૦	પરખ ખાતે આપ્યા.
	અને વલ્લભ તરફથી	૩-૦-૦	પરખ બેસાડી ને પતાસાં
	મોડાસાના મિસ્ત્રી સોમેશ્વર		વહેંચ્યાં.
	દલસુખરામે		
	શ્રી લીહોડાના આમાત કુવા		
	ફંડ ખાતેથી હરતે શ્રીયુત		
	શામળદાસ કાળીદાસ શાહ		
	ખાનપુરનાએ		
	શેઠ હીરાચંદ જગજીવનદાસ		
	શાહે		
	ખાનપુરના શાહ-ચંદુલાલ		
	હરજીવનદાસ શાહે		
	લીહોડાના દાકાર કોણાજી		
	ભૂપતાજીએ		
	લીહોડાના દાકાર આધુર્સીગજી		
	ગેમર્સીગજીએ		
	લીહોડાના શાહ જીદાલાલભાઈ		
	હરજીવનદાસે		
	મોડાસાના મિસ્ત્રી સોમેશ્વર		
	દલસુખરામે		
	આકફંદયાળા શાહ પાનાચંદ		
	જગનલાલ ખાઈ-વેટ સેફ્ટેરી		
	ને ટયુટર, પાલરેટ તરફથી		
	દહેગામના શાહ-સાંકળચંદ		
	સુનીલાલભાઈ એ		
	લીખવાળા શાહ-ડાહ્યાલાલ		
	મુંગચંદભાઈ એ		
	હરખજીના મુવાડાના દાકાર		
	વેણુભાઈ ગેમર્સીગજીએ		
	સામેત્રીના શાહ મહાસુખલાલ		
	જગનલાલ હરતે મણીલાલ		
	ભાઈ, રકાઉટનું કામ જોયાથી		

	ખાનપુરના શાહ સોમચંદ	૧૩-૬-૦	સ્કાઉટસ તથા ગરબા- વાળી ખાળાઓને શેકડા આપ્યાં ને પતાસાં વહેવ્યાં.
સાન્ધલ	વારાહીના મે. થાણદાર જેસિંગ લાલેભાઈ એ	૨-૦-૦	મિહાઈ વહેચી.
	શેઠ અમૃતલાલ નગીનદાસે	૧-૦-૦	તથા
	સોની ચકુભાઈ મગનલાલ- ભાઈએ	૫-૦-૦	પરખખાતે આપ્યા.
	સોની ચકુભાઈ મગનલાલ- ભાઈએ	૨-૦-૦	મિહાઈ વહેચી તથા
ત્રેમપુર	મે. દોકોરસાહેબ હરિસિંહજીએ	૩-૦-૦	પરખખાતે આપ્યા.
		..	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
પેથાપુર	ભાવસાર મૂળચંદ કચેરાભાઈએ	૧૫-૦-૦	અધી રફલોના વિદ્યાર્થી- ઓને જમાડ્યા.
ડાવોલ	શાહ નાથુરામ ગંગારામે	૨૨-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા તથા પિત્તળના ભોટા વહેવ્યાં.
ઘોડાસર	શાહેબીખાલાલ-સોમાલાલે	૩૫-૦-૦	છોકરા તથા છોકરીઓને જમાડ્યા.
પેથાપુર	મહુમ વકીલ ગલ્લાભાઈ હક- મચંદ તરફથી	૨૫-૦-૦	ખાળાઓને કાપડ તથા મિહાઈ વહેચી.
સુલસણા	મે. દોકોરસાહેબ પૃથીસિંહજીએ	૨૫-૦-૦	છોકરાઓને જમાડ્યા
	પોતાના કુમારશ્રીની જન્મ- ઝાંઠા નિમિત્તે	૨૫-૦-૦	તથા રમતગમત કરાવી ધનામ વહેવ્યાં.
રમાસ	મે. દોકોરશ્રી માનસિંહજી સિંહિયે	૪-૦-૦	પુસ્તકો તથા મિહાઈ વહેચી.
	નરશીપુરના શેઠ નથુભાઈ અમથાલાલે	૩-૦-૦	ગરીબ વિદ્યાર્થીને પુસ્તકો આપ્યાં.
	મે. દોકોરશ્રી માનસિંહજી	૧૩-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા
	સાહેબના ગાદીનશીન વખતે	૨-૦-૦	તથા મિહાઈ વહેચી.
	શા. રેવાચંદ સાંકળચંદ	૧-૦-૦	એક માસ પરખ એસાડી.
	શા. જયચંદ ગુલાબચંદ	૧-૪-૦	સવાખાસ પરખ એસાડી.
	મે. દોકોરશ્રી માનસિંહજી સાહે- બના જન્મમહોત્સવ પ્રસંગે	૧૨-૦-૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
		૨-૦-૦	પુસ્તકો વહેવ્યાં, તથા
		૧-૦-૦	મિહાઈ વહેચી.
ડીસાકેમ્પ ફણસા	મિ. ખુસાલદાસ ત્રિકમલાલે	૪-૦-૦	પતાસાં વહેવ્યાં.
	શેઠ મુળચંદ માયારામે પોતાની પત્ની ચંદનબાઈના મરણ નિમિત્તે	૧૬-૦-૦	પરખખાતે જોઈતો સોમાના પિલાવી આપ્યો.

તાળપુરી	પટેલ ત્રિકમભાઈ-હેમચંદ્ર	૧-૦-૦	દૂધ પાર
લીહોડા	ભાઈ એ	૧-૦-૦	પતાસાં વહે
	શ્રીયુત.દામોદરદાસ મલુકચંદ	૧-૪-૦	સ્કાઉટસ તથા
	ભાઈ શાહે	૧-૦-૦	પતાસાં વહે
	શેઠ હીરાચંદ જગજીવનદાસ	૧-૦-૦	પતાસાં વહે
	શાહે	૧-૦-૦	પતાસાં વહે
	મેઝાસાના કડીઆ-કેશવલાલ	૧-૮-૦	પતાસાં વહે
	અને વલ્લભ-તરફથી	૧-૦-૦	પતાસાં વહે
	મેઝાસાના મિત્રી સોમેશ્વર	૩-૦-૦	પરખ ખેસાડી ને પતા
	દલસુખરામે	૧-૦-૦	વહે
	શ્રી લીહોડાના આભાત કુવા	૧-૧૨-૦	પરખ ખાતે આપ્યા.
	ફંડ ખાતેથી હરતે શ્રીયુત	૧-૦-૦	
	શામળદાસ કાળીદાસ શાહ	૧-૦-૦	
	ખાનપુરનામે	૧-૦-૦	
	શેઠ હીરાચંદ જગજીવનદાસ	૩-૦-૦	
	શાહે	૧-૦-૦	
	ખાનપુરના શાહ-ચંદુલાલ	૧-૦-૦	
	હરજીવનદાસ શાહે	૧-૦-૦	
	લીહોડાના દાકોર કોલ્લાલ	૧-૦-૦	
	ભૂપતાજીએ	૧-૮-૦	
	લીહોડાના દાકોર માધુસર્ગજી	૧-૮-૦	
	જેમસર્ગજીએ	૧-૦-૦	
	લીહોડાના શાહ જેઠાલાલભાઈ	૧-૦-૦	સ્કાઉટ ફંડ ખાતે આપ્યા
	હરજીવનદાસે	૧-૦-૦	પતાસાં વહે
	મેઝાસાના મિત્રી સોમેશ્વર	૧-૦-૦	પતાસાં વહે
	દલસુખરામે	૧-૦-૦	
	આકર્ષદયાળા શાહ પાનાચંદ	૧-૦-૦	
	જગનલાલ ભાઈ વેટ સેકેટરી	૧-૦-૦	
	ને ટયુટર, પાલરેટ તરફથી	૧-૦-૦	
	દહેગામના શાહ-સાંકળચંદ	૧-૮-૦	પરખ ખાતે આપ્યા.
	ચુનીલાલભાઈ એ	૧-૦-૦	
	લોખયાળા શાહ-ગાલાલાલ	૧-૦-૦	ફંડ ખાતે આપ્યા.
	મુળચંદભાઈ એ	૧-૦-૦	
	હરખજીના મુવાડાના દાકોર	૧-૦-૦	
	વેલુભાઈ જેમસર્ગજીએ	૧-૦-૦	
	સામેત્રીના શાહ મહાસુખલાલ	૧-૪-૦	પતાસાં રહે
	જગનલાલ હરતે મણીલાલ		
	ભાઈ, સ્કાઉટનું કામ જોયાથી		

	ખાનપુરના શાહ સોમચંદ	૧૭-૬-૦૦	ટકાઉટસ તથા ગરબા- વાંળી બાળાઓને શેકડા આપ્યા. ને પતાસાં વહેંચ્યાં.
સાન્થલ	વારાહીના મે. યાજ્ઞદાર જૈસિંગ લાલભાઈ એ	૨-૦-૦૦	મિઠાઈ વહેંચી.
	શેઠ અમૃતલાલ નગીનદાસે	૧-૦-૦૦	તથા
	સોની મકુભાઈ મગનલાલ- ભાઈ એ	૫-૦-૦૦	પરબખાતે આપ્યા.
	મે. હાકોરસાહેબ હરિસિંહજીએ	૨-૦-૦૦	મિઠાઈ વહેંચી તથા
ત્રેમપુર	મે. હાકોરસાહેબ હરિસિંહજીએ	૩-૦-૦૦	પરબખાતે આપ્યા.
		..	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
પેથાપુર	ભાવસાર મૂળચંદ કચેરાભાઈએ	૧૫-૦-૦૦	બધી રકૂલોના વિદ્યાર્થી- ઓને જમાડ્યા.
પ્રલોલ	શાહ નાથુરામ ગંગારામે	૨૨-૦-૦૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા તથા પિત્તળના સોટા વહેંચ્યાં.
ધોળાસર	શાહે બીખાલાલ-સોમાલાલે	૩૫-૦-૦૦	છોકરા તથા છોકરીઓને જમાડ્યા.
પેથાપુર	મહુમ વકીલ પ્રજાભાઈ હક- મચંદ તરફથી	૨૫-૦-૦૦	બાળાઓને કાપડ તથા મિઠાઈ વહેંચી.
સુવસણા	મે. હાકોરસાહેબ પૃથીસિંહજીએ	૨૫-૦-૦૦	છોકરાઓને જમાડ્યા
	પોતાના કુમારશ્રીની જન્મ- ગાંઠ નિમિત્તે	૨૫-૦-૦૦	તથા રમતમગત કરાવી ધનામ વહેંચ્યાં.
રમાસ	મે. હાકોરશ્રી માનસિંહજી સાહેબે	૪-૦-૦૦	પુસ્તકો તથા મિઠાઈ વહેંચી.
	નરશીપુરના શેઠ નથુભાઈ અમથાલાલે	૩-૦-૦૦	ગરીબ વિદ્યાર્થીનિ પુસ્તકો આપ્યાં.
	મે. હાકોરશ્રી માનસિંહજી સાહેબના ગાદીનર્શન વખતે	૧૩-૦-૦૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા
		૨-૦-૦૦	તથા મિઠાઈ વહેંચી.
	શા. રેવાચંદ સાંકળચંદે	૧-૦-૦૦	એક માસ પરબ ખેસાડી.
	શા. જયચંદ ગુલાબચંદે	૧-૪-૦૦	સવા માસ પરબ ખેસાડી.
	મે. હાકોરશ્રી માનસિંહજી સાહે- બના જન્મમહોત્સવ પ્રસંગે	૧૨-૦-૦૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
		૨-૦-૦૦	પુસ્તકો વહેંચ્યાં, તથા
		૧-૦-૦૦	મિઠાઈ વહેંચી.
ડીસાકેમ્પ ફુલસા	મિ. ખુસાલદાસ ત્રિકમલાલે	૪-૦-૦૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
	શેઠ મુળચંદ માધારામે પોતાની પત્ની ચંદનબાઈના મરણ નિમિત્તે	૧૬-૦-૦૦	પરબખાતે જોઈતો સામાના લાવી આપ્યો.

અસલવાડા	ગુજરાતી મેડળ તરફથી હુદાર રામજી ગોપાળના અગ્રપણ નીચે	૧૪-૧૨-૦૦	વડિઆળ બેટ આપ્યું
---------	--	----------	------------------

શાળા નિદેસો

ઉબરગાંવ	મિ. શંદાવન ગાંડાભાઈ દફરે	૩-૦-૦૦	સાદડીઓ બેસવા માં આપી.
	મિ. ગોપાળજી હરજીવન દફરે	૫-૧૧-૦૦	ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ કપડાં આપ્યાં.
ડિવિયણી	હેડમાસ્તર ખંડુભાઈ લક્ષ્મીભાઈ વંશી તરફથી	૪-૦-૦૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.

અમદાવાદ નિદેસો

કોઈ	પેન્સનર હેડમિસ્ટ્રેસ ઈચ્છા- બેન હરનારજી	૭૫-૦-૦૦	મુખ્ય સ્કૂલ તેમજ કન્યાશાળા જમાડી.
સરવાળા	શેઠ નાગરદાસ પાનાચંદે	૦-૧૨-૦૦	જનમજૂળ વહેંચ્યાં.
		૧-૦-૦૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
હંચડી	રાણા વેશભા કાળુભાને ત્યાં ચોકવાળા બાઈને પુત્ર આગ્યાની ખુશાલીમાં	૨૦-૦-૦૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા
ગોધા	શેઠ ગદ્દશરભાઈ હાજીયાકુમ હસનભાઈએ	...	" "
	શેઠ મુસાજી ઇસાજી ધાયલે	૫-૦-૦૦	પૈસા વહેંચ્યાં.
		૧૫-૦-૦૦	મિદાઈ વહેંચી તથા પૈસ વહેંચ્યાં.
હંચડી	અડવાળના રાણા શ્રી વેશભા કાળુભાને ત્યાં ચોકવાળી બાઈને કુવર જન્મવાથી ખુશાલીમાં	...	બાળાઓને જમાડી.
જવારજ	મિ. મોહનભાઈ નાજીભાઈ કાલીએ	૧૨-૦-૦૦	સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
	હેડમાસ્તર ગદ્દશરભાઈએ	૩-૦-૦૦	દૂધ પાતું.
	સંવિંતાબેનના પુત્રાચે		
મોયદ.	ખાનપુરના પટેલ સાંકાભાઈ દાંમોદરદાસે	૫-૮-૦૦	પવાલાં તથા પતાસાં વહેંચ્યાં.
	ધાંચી જગનલાલ ગણેશભાઈએ	૮-૦-૦૦	સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
સરખેજ	મહમદપુરના પટેલ આત્મારામ મગનલાલે પા. બહેચરભાઈ ધમરભાઈના રમરજીયે	૧૫-૦-૦૦	તમામ સ્કાલરોને જમાડ્યા.

૨૦ રૂલ લાયબ્રેરી માટે મંજુર થએલાં પુસ્તકો

ગુર્જર ખાલ ગ્રંથાવલિ

ખાળકો માટે સર્વાંગસુંદર સચિત્ર ચોપડીઓ

સંપાદક : રમણલાલ નાનાલાલ શાહ

૨૦ ચોપડીઓ ભેટ પુસ્તક સાથે બહાર પડી ચૂકી છે.

(૧) કીર્તિકથાઓ	૦-૨-૬	(૨) હીરામોતી	૦-૩-૦
(૩) ખુલખુલ	૦-૨-૬	(૪) ટન-ટન-ટન-ટન	૦-૨-૬
(૫) કેપારે સમશ્ચું?	૦-૩-૦	(૬) ટાઈટ્ટોયની નીતિકથાઓ	
(૭) વરતો ને લખાણો	૦-૨-૬	(૮) વેરાયલાં ફૂલ	૦-૩-૦
(૯) રઝળતો રાગહંસ	૦-૩-૦	(૧૦) ગ્રન્થપેટી	૦-૨-૦
(૧૧) ગણિત ગમ્મત	૦-૨-૬	(૧૨) હસતું મો	૦-૩-૦
(૧૩) પ્રાણીવર્ણન	૦-૪-૦	(૧૪) ખાળકોની રમતો	૦-૩-૦
(૧૫) ધરતીકંપ	૦-૩-૦	(૧૬) ચાર સુંદર સંવાદો	૦-૩-૦
(૧૭) જાપાનનો જ્વાળામુખી		(૧૮) જંગલમાં રખડતાં	૦-૪-૦
(૧૯) ચાંદોચર	૦-૪-૦	(૨૦) જાનિંગો	૦-૩-૦

ખાલચિત્રમાળા ૧-૪-૦

ભેટ પુસ્તક સાથે ફલ કિંમત રૂ. ૫-૦-૬

રમણ, છપામણી, કાગળ, છાંધણી, પૂઠાં, ચિત્રા, લખાણની સંગીનતા અને વિવિધતા એ સર્વમાં આ ગ્રંથાવલિ શ્રેષ્ઠ છે. બાલસાહિત્યની દુનિયામાં પ્રસિદ્ધિ મેળવેલા બહુતા લેખકોની સહકારથી તૈયાર થાય છે.

ખીખ વર્ષનાં ત્રણ પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે.

ખાલજલ કથાઓ	સંપૂર્ણ આત્મારામ	૦-૮-૦
વિસર્જન	રવીન્દ્રનાથ ટાગોર	૦-૬-૦
પાંચસો કથાઓ	ગિણુભાઈ	૦-૪-૦
સંવાદ કુસુમ	હસમુખલાલ કાઝી	૦-૮-૦
સંગીત મોર્ગદર્શિકા	ખાંખાલાલ દવે	૦-૬-૦
સંગીત વિનોદ		૦-૧૦-૦

બન્ને પુસ્તકો પાઠ્યપુસ્તક તરીકે મંજુર થએલાં છે.

ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

વિદ્યાર્થીઓનાં લાભાર્થે કિંમતમાં ઘટાડો

લેખનકળા-કોપિયુક

પાછળ અક્ષરો ફેંટે નહિ તેવા ઉત્તમ કાગળ પર છાપેલી
૨૪ પાનાં છતાં કિંમત દોઢ આને

કેળવણીખાતાએ મંજૂર કરેલી, શિક્ષકવર્ગમાં માન્ય
થયેલી અને વિદ્યાર્થીઓને વિભૂષિત થતી અમારી
લેખનકળા કોપિયુકો માટે આજેજ લખો.

કેળવણીખાતાએ મંજૂર કરેલી

લેખનકળા-કોપિયુક

માધ્યમિક શાળા માટે

નંબર ૧ થી ૩ કિંમત દોઢ આને

ખાતાએ મંજૂર કરેલો

દેશીહિસાબ ભાગ પહેલો

૪૮ પાનાં છતાં કિંમત દોઢ આને

દેશીહિસાબને નામે આજકાલ રાફડો ફાટી નીકળ્યો છે
માટે ખીજા ખરીદ કરો તે પહેલાં મંજૂર કરેલા ભાગ્યો
તો આપની ખાત્રી થશે.

એન. ડી. મહેતા એન્ડ કું,

નં. ૩૬૭ કાલબાદેવી રોડ-મુંબઈ ૨.

૩

વસ્તુ દરેક શાળામાં જોઈએજ

ગાંડીવના બાળસાહિત્યનો પૂર્ણ સટ. સાદ્યોપડીઓ બહાર પડી છે. તેમાંની ૫૬ મંજુર થઈ ગયેલી છે ને બીજી મંજુર થવા ગઈ છે. યોપડીઓ સસ્તી, સુંદર સુબોધક અને સર્વ પ્રશસિત છે. આખો સટ લગભગ ૧૮૭ રૂ.નો થાય છે. વિરેટ મંગાવ્યાથી મોકલાય છે; અથવા આગલાં શાળાપત્ર જુઓ.

(૨)

ગાંડીવ બાળપણવાડિક દર ૧લી અને ૧૬મીએ ટકોરાબંધ બહાર પડે છે. લવાજમ પ્રકૃત રૂ. પાંચ ૮૦ ખ૦ તથા બેટ પુસ્તક સાથે. ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ગણિતગમ્મત, ક્રાંતિ, વાર્તાઓ જે જુએ છે, તે વખાણે છે ને મંગાવે છે. માત્ર નિશાળો-નેજ નમુનો મફત. સરકારે તા. ૭ મી માર્ચના ગેઝેટમાં મંજુર કર્યું છે.

(૩)

ચાલો ભજવીએ: (ભાગ ૧ થી ૯) આ યોપડીઓમાં ભજવી શકાય એવાં 'પુષ્કળ' નાટકો ભજવવા માટેની સૂચનાઓ અને સલાહ સાથે આપ્યાં છે. નવે ભાગ વી. પી. થી મંગાવી લ્યો. કિ. ૪-૧૨-૦૦ ટ. ખ. જૂદું. મેળાવડા વખતે ખૂબજ કામ લાગશે.

૧૧ વ

ચાલો

પરત

:- ગાંડીવની યોપડી સૌ કોઈ વાંચે :-

જાહેર ખબર -

તા. ૧લી નવેમ્બરથી

કોઈપણ - બુક સેલર ખાસેથી

માગી લો.

ગુજરાવાળા ગુજરાતી કોપિબુક નં. ૧ થી ૫

દરેકની કિંમત ૧ આનો.

મેકઆના ગુજરાતી કોપિબુક નં. ૧ થી ૫

દરેકની કિંમત ૧ આનો.

કિસામટી ખરીદનારને સાફ કમિશન મળશે.

કિંમત સંબંધી કોઈ પણ ફેરફાર હોય તો

નીચે બતાવેલા સરનામે લખો.

ધી ગુજરાત ઓરિએન્ટલ બુક ડીપો,

ગાંધીરોડ, રતનેપોળને નાકે,

અમદાવાદ.

શ્રીશક્તિ મંજુર થએલું અઠવાડિક છે, તથા

અમદાવાદ મ્યુનિ. સ્કૂલબોર્ડ	તેની	૧૭	નકલ લે છે.
બરુચ જિલ્લા સ્કૂલબોર્ડ	,,	૧૦	નકલ મંગાવે છે.
બુનાગઢ વિદ્યાધિકારી સાહેબ	,,	૧૦	નકલ મંગાવે છે.
નડિયાદ મ્યુ. સ્કૂલબોર્ડ	,,	૪	નકલ મંગાવે છે.
સુરત જિ. સ્કૂલબોર્ડ	,,	૧૧	નકલ મંગાવે છે.

—: આપ પણ આપની કન્યાશાળા માટે મંગાવો :—

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૫૭

નમુનો મફત

શ્રી સાહિત્ય મંદિર, સુરત

ઘટતર વાચન

સુરતના એડમિનિ. ઓફિસર સાહેબે શ્રીસાહિત્ય મંદિર સુરતની નીચેની ચોપડીઓ નિશાળોમાં ઘટતર વાચન તરીકે ચલાવવા પસંદ કરી છે.

વાતનું વતેસર કિં. ૦-૧-૦ કન્યાશાળાં ધોરણ ૩ નું.

લીલીની આત્મકથા ૦-૩-૦ કન્યાશાળા ધો. ૪ થું.

ખેલિદાન ૦-૫-૦ છોકરા તથા છોકરીઓનું ધો. ૫ મું.

ગૃહવ્યવસ્થાની વાતો ૦-૬-૦ કન્યાશાળા ધો. ૬ નું

બીજા વિદ્યાધિકારીઓ, એડ. ઓફિસર વગેરે સાહેબો તે પ્રમાણે કરે એવી ભલામણ છે

શ્રી સાહિત્ય મંદિર, સુરત

શાળાપત્ર સંબંધી સૂચના

- ૧ પત્ર સંબંધી લખાણ એડિટર તરફ મોકલવું. છાપવા મોકલવાનું લખાણ કાગળની એક બાજુએ ચોકખે અક્ષરે લખવું. જે છાપવા યોગ્ય લાગશે તો છપાશે, અને પસંદ નહિ કરેલા લેખ ટિકિટ મોકલી હશે તો પાછા મોકલવામાં આવશે. યોગ્ય ચર્ચાપત્રને પણ સ્થાન મળશે.
- ૨ લવાજમ—વરસ એકનો રૂ. ૧-૮-૦ ટપાલ ખર્ચ સાથે અગાઉથી. છુટક અંકના રૂ. ૦-૨-૯ પોસ્ટેજ સાથે.
- ૩ શાળાપત્રમાં આપેલી ખાનગી જાહેરખબરોમાં જણાવેલી ચોપડીઓ ખાતાએ મંજૂર કરેલીજ હોય એમ હંમેશ હોતું નથી. માટે દરેકને મંજૂર કરેલી તરીકે ગણવી નહિ.
- ૪ આ પત્ર સાથે કોઈપણ હેલ્થીલ વહેંચવામાં આવશે નહિ.
- ૫ જે ગ્રાહકો પાસે સને ૧૯૩૪ અને ૧૯૩૫ની સાલના લવાજમના પૈસા મોકલવાના બાકી રહ્યા હોય તેમણે ખનતી તાકીદે મોકલી આપવા નહિતો આવતો અંક વી. પી. થી મોકલવામાં આવશે.

પુસ્તક ૭૪] [અંક ૧૨

Registered

No. B. 43.

દિસેમ્બર
સને ૧૯૮૫

ગુજરાત

શામિયત્ર

ત્રી,
એચ. ટી. ઘોઘારી, બી.એ., એસ. ટી. સી. ટી.

ગ્રાહકોને સૂચના

આ માસિકનું ચાલુ વર્ષ તા. ૩૧ મી ડિસેમ્બરે પુરું થાય છે, માટે જેમણે ચાલુ સાલના લવાજમના પૈસા ન મોકલ્યા હોય તેમણે તાકીદે મોકલી આપવા. નવા વર્ષ માટે જે ગ્રાહકને માસિક ચાલુ રાખવાની ઇચ્છા ને હોય તેમણે ડિસેમ્બરનો અંક મળેથી તરત લખી જણાવવું, અને જેનો ચાલુ રાખવાની ઇચ્છા હોય તેમણે અગાઉથી લવાજમના રૂ. ૧-૮-૦ આના અગાઉથી મોકલી આપવા. તંત્રી

પૃ. ૬૪] ડિસેમ્બર સને ૧૯૩૫ [અંક ૧૨

અનુક્રમણિકા

ક્રમ નંબર	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	નિવેદન	૪૪૫
૨	ગુજરાત સાહિત્યસભા તરફથી ઉજવાએલી શિક્ષણસપ્તાહ ...	૪૪૬
૩	સને ૧૯૩૫ ના માર્ચમાં લેવાએલી છોકરાઓ માટેની વર્નાક્યુલર ક્ષાઇનલ પરીક્ષામાં બેઠેલા ઉમેદવારોના કામની સમાલોચના, સૂચનાઓ સાથે	૪૪૪
૪	સને ૧૯૩૫ ના માર્ચમાં લેવાએલી છોકરાઓ માટેની વર્નાક્યુલર ક્ષાઇનલ પરીક્ષામાં બેઠેલા ઉમેદવારોના કામની સમાલોચના, મુધારા માટે સૂચના સાથે	૪૬૯
૫	કન્યાઓ માટેની વર્નાક્યુલર ક્ષાઇનલ પરીક્ષા, ઉત્તર ભાગ ...	૪૭૬
૬	સરકારી જાહેરખબરો	૪૭૭
૭	ધનામપત્રક	૪૮૩
૮	ખાનગી જાહેરખબરો	૪૫

કેળવણીખાતાના હુકમથી

તંત્રી અને પ્રકાશક (ફેબ્રુઆરિ ૧૯૩૫ થી)

હીરાલાલ ત્રિકમલાલ ધોધારી બી. એ., એસ. ટી. સી. ડી.

હેડમાસ્ટર પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કોલેજ, અમદાવાદ

(સર્વ હક સ્વાધીન રાખ્યા છે)

ખા "કાયમંડ ન્યુબિલી" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છપ્યું.

સલાપોસરોડ-અમદાવાદ

ગુજરાત શાળાપત્ર

પુસ્તક ૬૪]

ડિસેમ્બર ૧૯૩૫

[અંક ૧૨

પ્રજાની ઉન્નતિનો આધાર તેની કેળવણી પર છે; અને કેળવણીનો આધાર તેના શિક્ષકો ઉપર છે. આ સૂત્ર જેટલું વહેલું અમલમાં આવે તેટલી વહેલી ઉન્નતિ.

નિવેદન

આ અંકમાં અમે ૨.૫૦૦ ની યોજનાઓના શિક્ષકો તરફથી આવેલા ખીજ નમુના આપી શક્યા નથી. બની શકશે ત્યારે પછીના અંકોમાં પ્રગટ કરવામાં આવશે. આ અંકમાં અને તે પછીના અંકોમાં ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી જે શિક્ષણસંતાદ ઉજવવામાં આવી હતી તેને લગતા લેખો પ્રસિદ્ધ કરવાનો અમારો ધરદો ચવાથી તે યોજનાઓ પ્રગટ કરવી મુશ્કેલી રાખવામાં આવી છે.

શિક્ષણસંતાદને અંગે અપાઓલાં લાપણો વિવિધ વિષયો સંબંધી યથાં હતાં અને તે વિષયો કેળવણીના કાર્યમાં ઘણા અગત્યના જણાવાથી શિક્ષણસંતાદના લેખો આ અને ખીજા અંકોમાં પ્રગટ કરવામાં આવશે. અંક વધારે મોટો ચર્ચ જવાના ભયથી લાપણકર્તાઓનાં લાપણો દુંકાવવા પડ્યાં છે અથવા તો તેનો સારરૂપે દહીકત આપવી પડી છે.

ગુજરાત સાહિત્યસભા તરફથી ઉજવાયેલી શિક્ષણસપ્તાહ

તા. ૧-૯-૩૫ થી તા. ૯-૯-૩૫ સુધી અને તા. ૨૬-૯-૩૫

ગુજરાત સાહિત્યસભાના આશ્રય નીચે શિક્ષણસપ્તાહની શરૂઆત તા. ૧-૯-૩૫ ના રોજથી હંસરાજ પ્રાગજી હોલમાં શ્રી જીવજીલાલ દિવાનના પ્રમુખપદે શરૂ થઈ હતી. તે પ્રસંગે શિક્ષકો અને અન્ય સ્ત્રીપુરુષોએ સારી સંખ્યામાં હાજરી આપી હતી.

ડા. હરિપ્રસાદનું નિવેદન

મંગીત થયા બાદ સાહિત્યસભાના ઉપપ્રમુખ ડા. હરિપ્રસાદ દેસાઈએ નિમંત્રણ સ્વીકારી પધારવા માટે સંભાળનોનો આભાર માની નિવેદન કરતાં જણાવ્યું હતું કે જાપાનની આત્મારની ઉન્નતિનો પાયો ત્યાં અપાતા ઉચ્ચ પ્રકારના શિક્ષણ ઉપર રચાયેલો છે. જાપાનની શાળાઓનું વાતાવરણ બાળકની સ્વતંત્રતાને પોષી રહી છે અને ત્યાંની શિક્ષણવ્યવસ્થા, ત્યાંની શાળાઓનાં મકાનો વગેરે બહુ આદર્શરૂપ છે. આપણો શિક્ષણક્રમ વિષયોથી ભરપૂર છે અને બાળકો વિષયો અને પરીક્ષાઓના ઓગળથી દુઃખી બન્યા છે. દેશની પ્રજાને મંસ્કારી બનાવેલી હોય તો તેને શિષ્ટક્રમવશી મળેલી જોઈએ અને તે દેશના વિદ્વાનોનાં અને નેતાઓના હાથની વાત છે. સમાહનો હેતુ જણાવતાં તેઓશ્રીએ જણાવ્યું હતું કે આજની રૂઝવણીને લગતા જે મૂળભૂત પ્રશ્નો છે તેના ઉપર વિદ્વાનો, પોતપોતાના વિષય ઉપર ભાષણો આપી ઉદ્દેશો રજૂ કરશે, અને તેમ કરી તેમની વિદ્યાકળાનો પ્રવાહ વાતાવરણને સજીવન કરશે. ગુજરાત સાહિત્યસભાએ આરંભેલા આ જ્ઞાનસત્રની રચનાથી આખા ગુજરાતને લાભ થાય એવી શુભેચ્છા તેઓએ દર્શાવી હતી.

પ્રમુખશ્રી જીવજીલાલ દિવાનનો પ્રસ્તાવ

સાહિત્યસભાના આશ્રય નીચે 'શિક્ષણસપ્તાહ' ઉજવવા માટે જે પંગલું લંચવામાં આવ્યું છે, તે આવકારદાયક છે, સ્તુત્ય છે અને ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદને શોભા આપતાં છે. અમદાવાદ એ ગુજરાતનું પાટનગર હોવાથી તેમાં જે જે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડવામાં આવે, તેથી માત્ર અમદાવાદનેજ લાભ છે એમ નથી, પરંતુ સારાએ ગુજરાતમાં એ પ્રવૃત્તિનો મંદિરો પડે એ, અને ત્યાંના લોકોએ પ્રવૃત્તિમાં સક્રિય ભાગ

સેના થાય એ શુભ આશય રહેલો છે. કેળવણીની પ્રગતિની ખાંખતમાં કહેવું બેઈ એ કે સુરતનો હિસ્સો પ્રમાણમાં વધારે સારો છે. ત્યાંના સાર્વજનિક કેળવણીમાં અને કેળવણીની પ્રગતિ કરી છે એટલું જ નહિ, 'પણ તે માટે એક મોટું ફંડ ઉભું કર્યું છે. અમદાવાદમાં પણ કેળવણીની પ્રગતિ વધારવાનો અમારો આશય છે, અને અમે તો ફંડ સમયમાં અમદાવાદમાં યુનિવર્સિટીના ધારાધોરણને અવલંબીને કોલેજ ઉધાડવાનું કાર્ય આદરેલું છે એ સુચિત છે. અમારા કાર્યમાં અમદાવાદ અને ગુજરાતની જનતા યથાશક્તિ પોતાનો ફાળો આપશે એવી અમે આશા રાખીએ છીએ. છેવટે સાહિત્યસભાએ આદરેલો આ પ્રયાસ ફળીભૂત થાય, અને તેના કાર્યનો પડેથી ગુજરાતના ગામેગામમાં પડે એ શુભેચ્છાથી આજના કાર્યનો આરંભ સાંચ એમ હું હવે પૂર્વક જાહેર કરું છું, અને આવા શુભ પ્રસંગે પ્રમુખપદ આપવા માટે સાહિત્યસભાના સંચાલકોનો આભાર માનું છું.

પહેલો દિવસ, તા. ૬-૯-૩૫

પ્રમુખ, શ્રી જીવણલાલ હ. દિવાન

વિાપ—શિક્ષક અને સાહિત્ય

વ્યાખ્યાનકર્તાઓ—શ્રી નવલરામ જ. ત્રિવેદી

શ્રી સાકરલાલ અ. દવે

શ્રી રતિલાલ મા. ત્રિવેદી

શ્રી. નવલરામભાઈનું લાપણુ—મારે શિક્ષક અને સાહિત્ય વચ્ચે શો સંબંધ છે તે વિષે બે શબ્દો કહેવા એવી આજ્ઞા છે. કેઈ એમ કહેશે કે શિક્ષક અને પગાર, શિક્ષક અને શિક્ષણ એને બંદેલે શિક્ષક અને સાહિત્યની પ્રથમ શી જડર છે? આનું કારણ એ છે કે ધંધાને અંગે કે શોખની ખાતર પરંતુ શિક્ષકો અને સાહિત્ય એ બન્ને જોતજોત થઈ ગયાં છે. અહીંયાં આપણી સામે વિદેશ ગુજરાતી શિક્ષકોની યાદી મૂકવામાં આવી છે ત્યાં શિક્ષક શબ્દને બદલે સાક્ષર શબ્દ મૂકેલો હોત તોપણ લાગુ પડત. શિક્ષક અને સાહિત્ય વચ્ચે ખાસ સંબંધ છે. ઉત્તમ સાહિત્યકાર એરિસ્ટોટલ, પ્લેટો, કેન્ટ, શોપનફોરમોંથી ગ્રેગ્રી લઈને અનેકે લખ્યું છે. ચિત્રકોના વિચારો કવિઓ લે છે, અને એ રીતે ઉત્તમ વિચારો વ્યાપક બને છે.

પાસેની વાત કરીએ તો કવિ નર્મદ એક શિક્ષક હતા. પ્રતિના પછી પણ શિક્ષક તરીકે જ ગુજરાત ચલાવતા હતા. દલપતરામ, કરસનદાસ, નવલરામ પણ શિક્ષક હતા. કેવળ દિવાન થયા છતાં પણ શ્રી નંદરાઈ

તુળજશંકરને બધા નંદશંકર મારતર કહીને સંબોધતા હતા. દાદાભાઈ નવરોજી પણ શિક્ષક હતા. આ બધાએ ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ બાળતોથી માંડીને સાહિત્યની સામાન્યમાં સામાન્ય બાળતોમાં પણ સારો પ્રકાશ પાડ્યો છે. શુજરાત સિવાય બીજા દેશના સાહિત્યમાં પણ તેમણે સારો ફાળો આપ્યો છે. મણિશંકર રતનજી બદે શિક્ષણનો ઇતિહાસ અને કવિતાઓ લખીને ખૂબ નામના મેળવી છે.

અર્વાચીન સાહિત્યમાં શ્રી. મણિલાલ નબુભાઈ દિવેદીનો મોટો ફાળો છે. ૪૦ વર્ષની ઉંમરમાં તેમણે ૧૦૦ પુસ્તકો લખ્યાં છે. એ સિવાય સ્વ. લાલશંકર ઉમીઆશંકર, શ્રી. કાંટાવાળા તથા વિદ્વલદાસ ધનજીનું મેવાડનો ઇતિહાસ વગેરેએ સુવકોને ખૂબ પ્રેરણા આપી છે. ટચુકડી વાતો, અને પ્રાચીન કાવ્યમાળાથી શ્રી. કાંટાવાળા ખૂબ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. આ રીતે શિક્ષકોએ સાહિત્યમાં ખૂબ ફાળો આપ્યો છે; પરંતુ સાહિત્યે શિક્ષણની સેવા કરી નથી. શિક્ષકોએ સાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યું, પણ સાહિત્યે શિક્ષણને માટે કંઈજ ન કર્યું, કારણ કે સાક્ષરોને મન શિક્ષણ એ એક અસ્પૃશ્ય વસ્તુ છે. આજે એનું પ્રાયશ્ચિત કરવા માટે આપણે એકદા ચચા છીએ.

સર્જન, અધ્યયન અને અધ્યાપન એ સાહિત્યનાં ત્રણ અંગ છે. કેટલાક શિક્ષકો અધ્યાપન જ કરે છે. અધ્યયન માટે તેમને વખતજ મળતો નથી; છતાં મોટા ભાગના શિક્ષકો અધ્યયન પણ કરે છે. હવે તેઓએ સર્જનમાં પણ પોતાનો ફાળો આપવા માંડ્યો છે, એ હર્ષની વાત છે. સાહિત્યકારો તો ફક્ત સર્જનજ કરે છે, ત્યારે શિક્ષકો તો અધ્યયન, અધ્યાપન અને સર્જન ત્રણે કરે છે તેથી તેઓ સરસ્વતીના પરમ ઉપાસક ગણાય.

શ્રી સાકરલાલ અ. દવેનું ભાષણ:—ગયા જમાનાના આપણા શુજરાતી શિક્ષકોએ સાહિત્યમાં કેવા સારો ફાળો આપ્યો છે એ વિષે રા. નવલનમે આપને કહ્યું. હવે સાહિત્ય કોને કહેવું એ સંબંધે મારી સમજણ આપની યાસે રજુ કરવા ઇચ્છું છું:

જો સર્જન વાંચનારના આત્માને બે હડી અપાર્થિવ પ્રદેશમાં લઈ જાય અર્થાત્ તેને ઉત્તત બનાવી દિવ્યતાનો આસ્વાદ કરાવે, તેના વિચારોને હલાવી નાખી મેલ વગરના શુદ્ધ બનાવે, તેની લાગણીઓને વિકાર રહિત કરી મનુષ્યની પામરતામાંથી ઉંચે ચઢાવી નિર્ગળ અને પવિત્ર બનાવે, અને તેના જીવનમાં પરોક્ષ રીતે માર્ગદર્શન કરે, તે કૃતિ પછી તે ગદ્ય હો કે પદ્ય હો—સાચું સાહિત્ય છે. આ કાંઈ સાહિત્યની વ્યાખ્યા નથી, વ્યાખ્યા આપવાનો મારો ઇરાદોએ નથી, પરંતુ સાહિત્યના તત્ત્વ સંબંધે મારા વિચાર ઉપર પ્રમાણે

હું ૧૯૭૩ કઈ છું. આપ કોઈ કાવ્ય કે નવલકથા વાંચો અને ઉપર પ્રમાણે વિચાર કે લાગણીનો અનુભવ ના કરો, તો એ વાચન મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે બ્યર્થ છે. તે ખરૂં સાહિત્ય નથી. તે કૃતિ ઝાઝો વખત ટકશે નહિ.

હવે એવા સાચા સાહિત્ય પ્રત્યે વિદ્યાર્થીઓની અભિરુચિ કેમ કેળવાય, તેમાં તેમને રસ લેતા કેમ કરાય, એ બહુજ મહત્વનો વિષય છે. શિક્ષકને માથે એ એક ગંભીર જવાબદારી છે. હમણાં કેટલાંક વરસથી મેટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષાને માટે અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી વિષયમાં ગદ્યપદ્યના સંગ્રહો નિયત કરવામાં આવે છે. એ સંગ્રહમાંના વિધવિધ લેખો ને કાવ્યોના વિધવિધ લેખકો ને કવિઓનો પરિચય શીખનારને થવો જોઈએ, તેમનાં જીવન વિષે માહિતી મળવી જોઈએ, અને જે ગ્રંથોમાંથી એ લેખોલેખામાં આવ્યા હોય તેનો સારો ખ્યાલ પણ મળવો જોઈએ. શીખવનાર શિક્ષક એ બધું ન કરે, અથવા ન કરી શકે, તો શીખનારને સાહિત્ય પ્રત્યે અભિરુચિ થવાનો સંભવ નથી. પચાસ શિષ્યોના વર્ગમાંથી પાંચને પણ એ અભિરુચિ ન થાય તો એ આખું એ શિક્ષણ મારા નત્ર અભિપ્રાયે અદ્ભુત છે.

એ અભિરુચિ કેળવવાનાં કેટલાંક સાધનો હું આપને સંજ્ઞાવું. શિક્ષકનું વાચન વિશુદ્ધ અને મધુર ઉચ્ચારણવાળું હોવું જોઈએ; તેની ભાષા પરની પ્રભુતા અને બોલવાની શૈલી સંસ્કારી હોવી જોઈએ; ખાસ કરીને પદ્યપાઠ કર્ણપ્રિય થવા જોઈએ. શાળામાં ઓછામાં ઓછાં બસો પુસ્તકોનું એક નાનું પુસ્તકાલય વિદ્યાર્થીઓને માટે જ અલાહેદું હોવું જોઈએ; એ પુસ્તકોની પસંદગી કાળજીપૂર્વક અને આવડતથી થવી જોઈએ; તેમાં પ્રતિવર્ષ યોગ્ય ઉમેરો થવો જોઈએ; વાચનનું માર્ગદર્શન થવું જોઈએ; સાહિત્યકારોનાં દર્શન, પરિચય કે વિશેષ સંબંધ સાધવાને માટે જરૂરી તીર્થયાત્રા થવી જોઈએ; ચિતાબ્દીઓની ઉજવણી એ બહુ આદરપાત્ર ગણાવી જોઈએ. વળી, લેખનની પ્રવૃત્તિ હિતેજનને પાત્ર છે, માટે શાળા ખાતે વિદ્યાર્થીઓનું હસ્તલિખિત ત્રૈમાસિક કે વાર્ષિક હોવું જોઈએ, અને એમાં શિક્ષકોના પણ કોઈ કોઈ લેખ આવશ્યક છે. તે ઉપરાંત, વિદ્યાર્થીમાં વિવેચકદષ્ટિ ખીલવી જોઈએ. ચાવાલાકર્યં પ્રમાણમ્ એ નીતિ છોડી વિદ્યાર્થીએ પોતે વિચાર કરતાં થવું જોઈએ, અને શિક્ષકની વિચારપ્રણાલીથી જરૂર જણાતાં જુદા પણ પડવાની હિંમત કેળવવી જોઈએ. વિવેચક દષ્ટિના વિકાસ વગર સાહિત્યનો ઉપભોગ થઈ શકે નહિ.

વિદ્યાર્થીઓને ખૂબ ભલામણ કરવાની જરૂર છે કે હંમેશાં દસેક

મિનિટ મોટે સાદે વાંચવું. પરિણામે કાન કેળવાય છે, અને ઉંચા સાહિત્ય તરફ રસ ધોરવણી થાય છે.

જે માણસને પુસ્તકો પર પ્રેમ નથી તે પોતાનો નવરાશનો વખત કેમ ગાળવો તેની વિભાસણીમાં પડે છે. અને એજ કારણસર આપણે ઘણી વાર જોઈએ છીએ, કે પંચાવન વરસની ઉંમર સુધી નોકરી કરી પછી નિવૃત્ત થતાં કેટલાય સારા સારા માણસો, પાછા નોકરીમાં નોખાય છે. ધન કે સત્તાનો લોભ એ પણ કારણભૂત હોય છે, છતાં મોટે ભાગે પાંચવા લખવાની ટેવનો અભાવ એને માટે જવાબદાર છે. મેકેલે કહી ગયો છે, કે “પુસ્તકો મળ્યાં એટલે સહિયારૂંપી એક આવ્યો. મનમોહન મહેલજી મળ્યો જણો. એટલું બધું જાદુ પુસ્તકોના-સાચા સાહિત્યના-સેવનમાં રહેલું છે. એ સેવન પ્રત્યે આપણે સૌ શિક્ષકો પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં વિદ્યાર્થીઓને વાગાએ એ કર્તવ્ય છે.

છેવટે, સાચા સાહિત્યના નમુના તરીકે એક કાવ્ય આપની સમક્ષ વાંચી સંભળાવવાની રજા લઉં છું. એનો લેખક એક શિક્ષક હતો-૨૪૦ દામોદર ખુશાવદાસ ખોટાદકર.

“વસંતે પંચમાલાપે રસીલી કોકિલા ફૂળે,
કદી કો શબ્દ એ કાને ધરે કે ના ધરે તોએ.”

(એ પંક્તિઓથી શરૂ થતું કાવ્ય પછની રીતે વાંચવામાં આવ્યું હતું.)

શ્રી. રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદીનું ભાષણ:—આપણો આત્મા પ્રકટ કરવાની ઉત્કંઠામાં કે ઉતાવળમાં આપણે શિક્ષણમાં પદ્ધતિઓ, બીજાંઓ, ચોકડાંઓ, અને આકારોનાં કોકડાંઓમાં વધુ પડતા ગુંથવાતા જઈએ છીએ. આ કડાકૂટમાં સમગ્ર મનુષ્યનો ખ્યાલ આપણે વિસરી જઈએ છીએ. આપણે આ માનસિક શક્તિ અને તે માનસિક શક્તિ એમ માનસિક શક્તિઓની મીમાંસા કરીએ છીએ, પરંતુ આત્મા એ અખંડ પદાર્થ છે, એના છૂટાછવાયા વિભાગો પડી શકતા નથી એ સ્વયંપ્રકાશ સત્ય વેગળું મૂકીએ છીએ. આપણા સમગ્ર આત્માને, આપણી સર્વ શક્તિઓને એકીસાથે કેળવવાને મહાન અને પ્રધાન સાધન સાહિત્ય છે. ‘સાહિત્ય’ શબ્દ એના વિશાળ અને વ્યાપક અર્થમાં અત્રે સમજવાનો છે. હમણા હમણામાં Humanities અને Sciences એવા બેદો ભાર દઈને દોરવામાં આવે છે તે પણ અસ્થાને છે. સાહિત્યમાં કાવ્ય, ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, સર્વ અન્તર્ગત છે.

સાહિત્ય હૃદયને કામલ બનાવે છે, માનસિક દૃષ્ટિને વિસ્તૃત કરે છે અને કોઈ કાર્યની દિશા બતાવે છે. જગતના મહાન સાહિત્યકારો એ સનાતન સૌન્દર્યના શાન્ત અને ભવ્ય સૃષ્ટીઓ છે. આપણું શિક્ષણ તેજસ્વી થાય તે માટે આપણામાં સાહિત્ય પ્રત્યે ભરપૂર ભક્તિ જોઈએ.

સાહિત્યનો પ્રત્યેક સાચો અભ્યાસી હૃદયથી પ્રગ્ભવન્ત્ર અને શ્રાવણાવનો દિમાયતી છે. સાહિત્ય સમતા સ્થાપક છે. જેણે જીવનમાં ખૂબ વાંચ્યું છે, વિચાર્યું છે અને કલ્પનાથી અનુભવ્યું છે તેને માનવજાતિ એક સળંગ માનવ કુટુંબ તરીકે જણાય છે, અને એમાં ઉચ્ચ, નીચ, ગરીબ, તવંગર, વિદ્વાન, અભણ વગેરે ભેદો કૃત્રિમ અને અજ્ઞાનજન્ય લાગે છે. આપણી સર્વ સાધારણ માનવતા એજ આપણું સાચું સગપણ છે.

સાહિત્ય જીવનના ખરા મૂલ્યો વધારે છે અને ઉંચા અર્થમાં આપણને જગાડે છે. મહાન સાહિત્યકારો માનવતાનું શાન્ત અને કરુણ સંગીત સંભળાવે છે અને એ દ્વારા આપણા આત્માને નિર્મળ અને ઉન્નત બનાવે છે. આપણા નિત્ય જીવનમાંથી અને રોજના કાર્યમાંથી જેટલી ક્ષણો એ મહાન સર્જકોના સમાગમમાં ગાળી શકાય તેટલું સાચું જીવન જીવી શકાય.

સ્વાધ્યાય એ આપણું રાજધાન્ય છે. જર્મન કવિ અને તત્ત્વજ્ઞ ગયથે તે પ્રત્યેક વ્યક્તિને માટે કહેતો “One ought everyday at least, to hear a little song, and read a good poem, see a fine picture, and if it were possible to speak a few reasonable words.”

આપણા ખેડૂતો, કારીગરો, માળીઓ અને મજૂરો દિવસના પરિશ્રમને અંતે રાત્રે એકદા થઈ ભૂજનો ગાય છે અને આનંદ અને નવી શક્તિ મેળવે છે. આપણે રોજ રોજ મનોભૂમિમાં ખેતરો ખેડવાનાં છે અને તાજગી મેળવવાની છે.

આમ આપણાં બુદ્ધિ અને હૃદયને-આપણા સમસ્ત આત્માને નિત્ય નિત્ય સંસ્કારવાથીજ સાચું કેળવણીનું કાર્ય બની શકે છે. આપણી જાતને સંસ્કારીનેજ આત્મશિક્ષણ આપીને આપણે બીજાને કેળવણી આપી શકીએ. આપણું વ્યક્તિત્વ બાળકમાં નીતારી શકીએ. જગતની સર્વ શિક્ષણપદ્ધતિઓ કરતાં આ વધારે સાદો માર્ગ છે, પરંતુ સહેલો નથી. એ યત્નો માર્ગ છે, ખાંડાની ધાર છે, પરંતુ એકવાર પ્રવેશ કર્યા પછી અપાર રસથી ભરપૂર છે.

આપણો સકલ આત્મા કોઈપણ કોયડો ઉકેલવા તત્પર થાય છે ત્યારે આપણી વાણી પણ હૃદયની સાચી વાણીરૂપે પ્રકટ થાય છે, ક્ષણે ક્ષણે વિચારને અનુરૂપ વાણી સર્જાતી જાય છે અને જગતના મહાન શિક્ષકે સેંકડો વર્ષો પહેલાં કહ્યું છે તેની ઝાંખી થાય છે. “Out of the abundance of the heart the mouth speaketh.” આ વાણી હૃદયના ઊંડા ઝરણામાંથી ફૂટે છે; એમાં અસ્તવ્યસ્તપણું નથી પરંતુ સત્ચાર્ય છે અને ગંભીરતા છે. એમાં જોલનારનું ચિત્ત પોતાના વિષય ઉપર સંપૂર્ણ રીતે ચોટીલું છે. આવી વાણી વિદ્યાર્થીઓનાં ચિત્તમાં જાદુઈ અસર કરી શકે છે અને આત્માના અનેક પ્રદેશો ઉઘાડે છે.

જ્ઞાનપિપાસુ શિક્ષકો જ્ઞાનનું ભવ્ય વાતાવરણ રચી શકે છે. પ્રાચીન એથેન્સ અને આપણા દેશનું નવદ્વીપ એનાં જંગલંત હોદાહરણો છે. અને નગરોમાં નવદ્વીપમાં દ્રવ્યપ્રાપ્તિ, રાજકારણ, યુદ્ધ, રમત-ગમત અને મોજ-શોખમાં જીવનનો ઉલ્લાસ મનાતો નહોતો પણ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ એજ જીવનનો પ્રધાન રસ હતો. નવદ્વીપના ઘણાખરા નાગરિકોના પરમ વિદ્યાનુરાગને લીધે એ નગર જગતના બધાં નગરોથી જુદું પડતું. જ્યાં જુઓ ત્યાં વિદ્યાર્થીઓના જમાવ નજરે પડે. બગરો, શેરીઓ અને નદીના આરાઓ વિદ્યાર્થીઓથી ભરચક રહેતા. વાદવિવાદને અર્થે પ્રત્યેક અનુકૂળ સ્થાને તેઓ હમરોની સંખ્યામાં એકઠા થતા. રસ્તે ચાલતાં પણ વિદ્યાર્થીઓ જ્ઞાનગોળીઓ કરતા હોય. રોજ રોજ નગરના ઘાટે ઘાટે વિવાદ-પરિપક્વો ભરાતી. આ બુદ્ધિબળના અખાડાઓમાં વાદીઓ વચ્ચે સામસામી લડાઈઓ પણ થતી અને હારેલા પક્ષને નદીના સામે કાઢી તરી જવું પડતું.

અલખત, પ્રાચીન આદર્શ બધો અર્વાચીન જીવનમાં ઉતારવા જેવો નથી, પરંતુ આપણી જે જ્ઞાનની ધગશ છે તે આત્મામાં વસાવવા જેવી છે. જ્ઞાન એ આત્માની અનિવાર્ય ભૂખ છે અને એ ભૂખની તૃપ્તિમાં કોઈ અનિર્વચનીય આનંદ રહેલો છે એટલું સ્મરણમાં લેવા જેવું છે.

છેવટે, આપણું આ નગર પણ વિદ્યાના ભરપૂર વાતાવરણથી ગાજતું થાય, એવા અનેક જ્ઞાનીઓ અહીંના ધૂમતા થાય અને આપણી ઊગતી પ્રજાની અને જનતાની જ્ઞાનપિપાસા તૃપ્ત કરે એજ પ્રાર્થના છે. એ દિશામાં સાહિત્યસભાના અંગેનું આ સત્ર પ્રેરકબળ આપે.

અત્રે આર. સી હામરફૂલના હેડમાસ્તર મિ. દલાલે જણાવ્યું હતું કે એક વખત એવો હતો કે ત્યારે સર્વેની એવી માન્યતા હતી કે શાળામાં સાહિત્યને સ્થાનજ ન હોય (હેર્બર્ટ સ્પેન્સર). તે માનતો હતો કે સાહિત્ય એ તો શિક્ષણનું છેદ્વામાં છેદ્ધું પગથીલું છે. રસિકને એનાથી વિરુદ્ધ પડ્યો. તેણે સાબિત કર્યું કે સાહિત્ય એજ જીવન છે, શાળામાં તેને પ્રથમ સ્થાન અપાવું જોઈએ. ત્યારથી શિક્ષણ અને સાહિત્ય તરફ સર્વેનું લક્ષ ગયું છે.

મારી માન્યતા મુજબ સાહિત્ય, યુનિવર્સિટી કે કોલેજમાં નહિ, પરંતુ પ્રાથમિક શાળામાંથી શરૂ થવું જોઈએ. અત્યારે તો ત્રણમાંથી ક્યાંએ નથી એમ કહેવું પડશે. તૈયાર કરવામાં આવતી માર્ગદર્શિકા કે નોટ્સ સાહિત્યના આત્માને મારી નાખે છે. તેના શીખવનારનેજ સાહિત્યની કંઈ ખબર હોતી નથી. સાહિત્યશિક્ષક તો ઘેઘે હોય છે. એક કાવ્ય શીખવવાનો વિચાર કરતાં તેકેમ શિખવાય એની મુંઝવણ ઉભી થાય છે. એક વખત શીખવ્યા પછી એજ રીતે બીજા વર્ગને શીખવી શકાતું નથી. સાહિત્યનું આ સ્વરૂપ છે. આપણે ઉત્સાહ આપણે વિદ્યાર્થીઓમાં રેડીએ, અને તેઓ શીખવેલું કાવ્ય ઘેર વાંચીને તે ઉપર મનન કરે તો પાકેનો પ્રભાવ પડ્યો ગણાય.

હવે પ્રાથમિક શાળામાં સાહિત્યનો પ્રચાર શી રીતે થાય એ સંબંધી આપણે વિચાર કરીએ. હાલમાં વાર્તાનાં ઘણાં પુસ્તકો બહાર પડે છે, એ સાહિત્યનું પ્રથમ પગથીલું છે. આવાં પુસ્તકો દરેક શાળામાં રાખવામાં આવે અને વંચાવવા સાથે તે નાટકરૂપે પણ લજવાય તો ઘણી સારી અસર થાય. આવી રીતે શરૂઆત થાય તો એ વિદ્યાર્થી માધ્યમિક શાળામાં પહોંચતાં મુઠીમાં ઘણો સંસ્કારી ચર્મ જાય. જો કે માધ્યમિક શાળામાં પણ આમ બંની શકે; પરંતુ ત્યાં ગુજરાતી સાહિત્યને જાણ સ્થાન મળે છે. અંગ્રેજી સાહિત્ય વધારે ધ્યાન રાકે છે. ગુજરાતી સાહિત્ય ત્યાં પાઠ્યપુસ્તક માફક શિખવાય છે, તેનો એ ઉદ્દેશ નથી. એ પુસ્તકો વિદ્યાર્થીઓ પર ઊડી દેવાં જોઈએ. તે ઘેરથી તૈયાર કરી લાવે. પાંચમાં જે ત્રણ પુસ્તકો વાંચે તો તેના જીવન પર સારા સંસ્કાર પડે.

શ્રી. જતુભાઈ અચરતલાલ સૈયદે આ વિષય પરત્વે પોતાના વિચારો રજૂ કરતાં જણાવ્યું હતું કે આજના વિષયને હું ત્રણ ભાગમાં વહેંચી નાખું છું. (૧) શિક્ષકો સાહિત્યકાર બને, (૨) શિક્ષકો સાહિત્યના અભ્યાસી

બને, અને (૩) શિક્ષકો, સાહિત્ય, તરફ વિદ્યાર્થીઓ દોરાય એવી રીતે રીખવે.

પહેલી બાબતમાં મારે જણાવવું જોઈએ કે દરેક શિક્ષક સાહિત્યકાર ન બની શકે; કારણ કે તેમાં નૈસર્ગિક શક્તિ જોઈએ. ખીજા બે વિભાગો અધ્યયન અને અધ્યાપન સંબંધમાં આપણે વિચાર કરીએ. બન્ને વિભાગો ઘણા અગત્યના છે, પરંતુ તેને શી રીતે વ્યાપક કરી શકાય ? હું ખાસ કરીને પ્રાથમિક શાળા માટેજ બોલું છું. માધ્યમિક શાળાઓ અને કોલેજોમાં સારાં પુસ્તકોની ખૂબ સગવડ હોય છે. પ્રાથમિક શાળાઓમાં તેવી સગવડ નથી. ત્યાં બે ફરતાં પુસ્તકાલયોની યોજના થાય તો સાહિત્ય તરફ અભિરુચિ થાય. વળી તેને માટે પરીક્ષા, પ્રમાણપત્રો વગેરેની પણ જોઈવળુ થવી જોઈએ, તોજ સાહિત્યની ઉત્તતિ થાય.

સાહિત્યનો વિષય રીખવનાર પોતે રસિક હોવો જોઈએ. અત્યારે સાહિત્યનું શિક્ષણ એટલે તેના અર્થ અને સમજૂતી એવીજ માન્યતા છે; પરંતુ જ્યાંસુધી કવિનો હેતુ, ગૂઢ રહસ્ય વગેરે વિદ્યાર્થી પાસે રહુ ન કરીએ ત્યાંસુધી તે સાહિત્ય કહેવાયજ નહિ.

સાહિત્યરસ તોજ જનસમાજમાં સાહિત્ય તરફ અભિરુચિ ઉત્પન્ન કરી શકશે. સાહિત્યસભા દર વર્ષે સાહિત્યની પરીક્ષા લે છે, તેમાં ટ્રેનિંગ કોલેજના તથા બીજા ઘણા વિદ્યાર્થીઓ બેસે છે. આવી રીતે સાહિત્ય તરફ અભિરુચિ વધે તો ઘણું સાફ કામ કરી શકાય.

શ્રી. ભોગીલાલ કેશવલાલ પટવાએ પણ કેટલીક અગત્યની સૂચનાઓ કરી હતી. તેમણે જણાવ્યું હતું કે શિક્ષક અને સાહિત્યનો સંબંધ ગાઢ છે. શિક્ષકોએ ખૂબ શિષ્ટ સાહિત્ય વાંચવું જોઈએ. મુંદર ફકરા, કાવ્યો મુખ્યત્વે કરવાં જોઈએ. જે જે હિપયોગી લાગે તે બધું પોતાનું કરી લેવું જોઈએ. એવું કરવાથીજ સંસ્કારિતા વધે છે.

સારો શિક્ષક હંમેશાં અવ્યાસી હોય. નાનાં ગામડાંના શિક્ષકો જેમને સારા વિદ્વાનોની સોબત ન હોય ત્યાં સારાં પુસ્તકોજ મિત્રની ગરજ સારે છે. તેનાથી લેખકોના સમામમાં રહેવા જેટલોજ આનંદ થાય છે. સદ્ગ્રંથોના અવ્યાસીને હવે જીવનમાં શું કરશું એવો સવાલ ઉભો થતોજ નથી. ભાષાશાસ્ત્ર એટલે સાહિત્ય એમ નહિ, પરંતુ સાહિત્યમાં બીજા ઘણી બાબતોનો સમાવેશ થાય છે, જે મનુષ્યજીવનને ઉત્તત કરે અને તેને સંસ્કારિતા અને મનુષ્યત્વ આપે તેનું નામ સાહિત્ય. જેઓ આટલી સેવા કરશે તેમણે જનકલ્યાણમાં ઘણો ફાળો આપ્યો ગણાશે.

પ્રમુખપદેથી શ્રી. જીવણલાલ હ. દિવાને નીચે પ્રમાણે સમા-
લોચના કરી તે દિવસનો કાર્યક્રમ પુરો કર્યો હતો. આજના વિષય પરત્વે
ધણું ભોલાઈ ગયું છે. આજનો કાર્યક્રમ સમાપ્ત કરતાં મારે મારા વિચારો
જણાવવા જોઈએ.

શિક્ષકને તેના આત્મગૌરવનું સંપૂર્ણ ભાન હોવું જોઈએ. શિક્ષકમાં
સ્વમાન ન હોય તે દેશનું અપમાન છે, એ સમાજની અધોગતિ છે. શિક્ષકો
સ્વમાનની ભૂગિકા ઉપર ન પહોંચી શક્યા હોય એ દેશ ખરેખર નિર્બળ
છે. જેને સ્વમાનની કિંમત નથી તે શિક્ષકની જવાબદારી માટે નાલાયક છે.

જર્મનિ, અમેરિકા અને ગ્રીસ શિક્ષકોથીજ ઉત્તત બન્યા છે. જર્મનિ-
માં રાષ્ટ્રકાર્યમાં પણ શિક્ષકોનો મોટો હિસ્સો હોય છે. અમેરિકાના
પ્રેસિડન્ટ વિસ્સન પણ એક શિક્ષકજ હતા. દરેક સુધરેલા સમાજમાં
શિક્ષકનો દરજ્જો ઉચો છે. અહીં તેમ નથી. શિક્ષક અહીં સ્વતંત્ર નથી,
એ સ્વાભિમાન તેનામાં નથી.

દેશમાં સાહિત્યનો શોખ વધારવો હોય તો તે કામ શિક્ષકોજ
ખરાખર કરી શકશે. જે શિક્ષક શિક્ષિત નહિ હોય તો જનસમાજને
સાહિત્ય તરફ અભિરુચિ નહિ યાય. દેશ જેમ જેમ કેળવણીમાં આગળ
વધતો જશે તેમ તેમ આપણી સાહિત્યપ્રપત્તિને પણ આપણે સમૃદ્ધ કરવી
જોઈશે; પરંતુ તેમાં સારા શિક્ષકની ખાસ જરૂર છે. શિક્ષણથી દેશ બગડે
છે એ માન્યતા હવે ભુલાવીજ જોઈએ. લાયકાતવાળો શિક્ષક કેવો હોવો
જોઈએ એ સંબંધી વિચાર કરતાં જણાય છે કે આ દુનીયામાં એક પણ
માણસ એવો નહિ હોય કે જેનામાં શિક્ષકના મંપૂર્ણ ગુણો હોય. જે હકીકત
આવી છે તો હવે મને તેવાથીજ નબળાવે છુટકો છે; છતાં બને તેટલા
સારામાં સારા શિક્ષકો શોધવા જોઈએ. બીજો કાંઈ રસ્તો નથી. બીજકુલ
અચાન કરતાં તો અક્ષરચાન પૂરતું છે. ટીકાઓ કરનાર તરફ લક્ષ આપવા
એસીએ તો નિરાશાજ મળે છે. બધો આધાર શિક્ષકો ઉપરજ છે, એમ
માનનારા અતિશયોકિત કરે છે. આખો દિવસ ઘેર રહેનાર છોકરાઓ
શિક્ષકના પાંચ કલાકના સહવાસથી ઘરની અસર નાણુંદ કરી શકે ?
સામાન્ય રીતે પ્રજા અચાન છે. તેના ઘરના સંસ્કારો નાણુંદ કરી તેને
દેકણે-સારા સંસ્કારો એસાડવા એ કામ વાતો કરવા જેટલું સહેલું નથી,
છતાં નિરાશ થવાની જરૂર નથી. કાલ નહિ તો થોડા દિવસ પછી પણ
તેનું શુભ પરિણામ આવશે તેની ખાતરીજ છે.

ખતે, અને (૩) શિક્ષકો સાહિત્ય તરફ વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા એવી રીતે શીખવે.

પહેલી બાબતમાં મારે જણાવવું જોઈએ કે દરેક શિક્ષક સાહિત્યકાર ન બની શકે; કારણ કે તેમાં નૈસર્ગિક શક્તિ જોઈએ. ખીજા બે વિભાગો અધ્યયન અને અધ્યાપન સંબંધમાં આપણે વિચાર કરીએ. બંને વિભાગો ઘણા અગત્યના છે, પરંતુ તેને શી રીતે વ્યાપક કરી શકાય ? હું ખાસ કરીને પ્રાથમિક શાળા માટે જ બોલું છું. માધ્યમિક શાળાઓ અને કોલેજોમાં સારા પુસ્તકોની ખૂબ સગવડ હોય છે. પ્રાથમિક શાળાઓમાં તેવી સગવડ નથી. ત્યાં જો ફરતાં પુસ્તકાલયોની યોજના થાય તો સાહિત્ય તરફ અભિરુચિ થાય. વળી તેને માટે પરીક્ષા, પ્રમાણપત્રો વગેરેની પણ ગોઠવણ થવી જોઈએ, તોજ સાહિત્યની ઉત્તતિ થાય.

સાહિત્યનો વિષય શીખવનાર પોતે રસિક હોવો જોઈએ. અત્યારે સાહિત્યનું શિક્ષણ એટલે તેના અર્થ અને સમજૂતી એવીજ માન્યતા છે; પરંતુ ત્યાંસુધી કવિનો હેતુ, ગૂઢ રહસ્ય વગેરે વિદ્યાર્થી પાસે રહી ન રીએ ત્યાંસુધી તે સાહિત્ય કહેવાયજ નહિ.

સાહિત્યરસ તોજ જનસમાજમાં સાહિત્ય તરફ અભિરુચિ ઉત્પન્ન કરી શકશે. સાહિત્યસભા દર વર્ષે સાહિત્યની પરીક્ષા લે છે, તેમાં ટ્રેનિંગ લેજના તથા ખીજા ઘણા વિદ્યાર્થીઓ ભેરે છે. આવી રીતે સાહિત્ય તરફ અભિરુચિ વધે તો ઘણું સારું કામ કરી શકાય.

શ્રી. ભોગીલાલ કેશવલાલ પટવાએ પણ કેટલીક અગત્યની મુશ્કેલીઓ કરી હતી. તેમણે જણાવ્યું હતું કે શિક્ષક અને સાહિત્યનો સંબંધ ગાઢ છે. શિક્ષકોએ ખૂબ શિષ્ટ સાહિત્ય વાંચવું જોઈએ. સુંદર ફકરા, કાવ્યો મુખ્યત્વે કરવાં જોઈએ. જે જે ઉપયોગી લાગે તે બધું પોતાનું કરી લેવું જોઈએ. એવું કરવાથીજ સંસ્કારિતા વધે છે.

સારા શિક્ષક હંમેશાં અભ્યાસી હોય. નાનાં ગામડાંના શિક્ષકો જેમને સારા વિદ્વાનોની સોજત ન હોય ત્યાં સારા પુસ્તકોજ મિત્રની ગરજ સારે છે. તેનાથી લેખકોના સમામમાં રહેવા જેટલોજ આનંદ થાય છે. સહઅધ્યાપક અભ્યાસીને હવે જીવનમાં શું કરશું એવો સવાલ ઉભો થતોજ નથી. ભાષાશાસ્ત્ર એટલે સાહિત્ય એમ નહિ, પરંતુ સાહિત્યમાં ખીજા ઘણા બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. જે મનુષ્યજીવનને ઉત્તત કરે અને તેને સંસ્કારિતા અને મનુષ્યત્વ આપે તેનું નામ સાહિત્ય. જેઓ આટલી સેવા કરશે તેમણે જનકલ્યાણમાં ઘણો ફાળો આપ્યો ગણાશે.

પ્રમુખપદેથી શ્રી. જીવણલાલ હ. દિવાને નીચે પ્રમાણે સમા-
લોચના કરી તે દિવસનો કાર્યક્રમ પુરો કર્યો હતો. આજના વિષય પરત્વે
ધણું બોલાઈ ગયું છે. આજનો કાર્યક્રમ સમાપ્ત કરતાં મારે મારા વિચારો
જણાવવા બેઠો એ.

શિક્ષકને તેના આત્મગૌરવનું સંપૂર્ણ ભાન હોવું જોઈએ. શિક્ષકમાં
સ્વમાન ન હોય તે દેશનું અપમાન છે, એ સમાજની અધોગતિ છે. શિક્ષકો
સ્વમાનની ભૂમિકા ઉપર ન પહોંચી શક્યા હોય એ દેશ ખરેખર નિર્જાળ
છે. જેને સ્વમાનની કિંમત નથી તે શિક્ષકની જવાબદારી માટે નાલાયક છે.

જર્મનિ, અમેરિકા અને ગ્રીસ શિક્ષકોથીજ ઉન્નત બન્યા છે. જર્મનિ-
માં રાષ્ટ્રકાર્યમાં પણ શિક્ષકોનો મોટો હિસ્સો હોય છે. અમેરિકાના
પ્રેસિડન્ટ વિસ્સન પણ એક શિક્ષકજ હતા. દરેક સુધરેલા સમાજમાં
શિક્ષકનો દરજ્જો હોય છે. અહીં તેમ નથી. શિક્ષક અહીં સ્વતંત્ર નથી,
એ સ્વાભિમાન તેનામાં નથી.

દેશમાં સાહિત્યનો શોખ વધારવો હોય તો તે કામ શિક્ષકોજ
ખરાખર કરી શકશે. જે શિક્ષક શિક્ષિત નહિ હોય તો જનસમાજને
સાહિત્ય તરફ અભિરુચિ નહિ થાય. દેશ જેમ જેમ કેળવણીમાં આગળ
વધતો જશે તેમ તેમ આપણી સાહિત્યસંપત્તિને પણ આપણે સમૃદ્ધ કરવી
જોઈશે; પરંતુ તેમાં સારા શિક્ષકની ખાસ જરૂર છે. શિક્ષણથી દેશ બગડે
છે એ માન્યતા હવે લુપ્તાવીજ જોઈએ. લાયકાતવાળો શિક્ષક કેવો હોવો
જોઈએ એ સંબંધી વિચાર કરતાં જણાય છે કે આ દુનીયામાં એક પણ
માણસ એવો નહિ હોય કે જેનામાં શિક્ષકના સંપૂર્ણ ગુણો હોય. જે હકીકત
આવી છે તો હવે મળે તેવાથીજ નબાંચે છુટકો છે; છતાં બંને તેટલા
સારામાં સારા શિક્ષકો શોધવા જોઈએ. બીજો કાંઈ રસ્તો નથી. બીજકુલ
અજ્ઞાન કરતાં તો અક્ષરજ્ઞાન પૂરતું છે. ટીકાઓ કરનાર તરફ લક્ષ આપવા
બેસીએ તો નિરાશાજ મળે છે. બધો આધાર શિક્ષકો ઉપરજ છે, એમ
માનનારા અતિશયોકિત કરે છે. આખો દિવસ ઘેર રહેનાર છોકરાઓ
શિક્ષકના પાંચ કલાકના સહવાસથી ધરતી. અસર નાણુદ કરી શકે ?
સામાન્ય રીતે પ્રજા અજ્ઞાન છે. તેના ઘરના સંસ્કારો નાણુદ કરી તેને
કેમણે સારા સંસ્કારો બેસાડવા એ કામ વાતો કરવા જેટલું સહેલું નથી,
છતાં નિરાશ થવાની જરૂર નથી. કાલ નહિ તો થોડા દિવસ પછી પણ
તેનું શુભ પરિણામ આવશે તેની ખાતરીજ છે.

જો વિદ્યાર્થીની નિષ્ફળતાથી શિક્ષક ગંભીર થાય તો તે કંઈજ કરી શકે નહિ. ચારિત્ર્યની છાપ સાહિત્ય પર પડે છે અને સાહિત્ય સમૃદ્ધ થતાં દેશની પણ ઉન્નતિ થાય છે. ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ જોશો તો જણાશે કે રાણી ઇલિઝાબેથના વખતમાં સાહિત્ય ખૂબ અગત્ય વધ્યું હતું. શેક્સપીયર વગેરે કવિઓ અને લેખકોથી ઇંગ્લાંડ જાણે મધુગાન ગાનાર પેદીઓનું પાંજરું ન હોય એવું બની ગયું હતું. પ્રખ્યાત નાવિકોએ ચારે ખંડ ખેડી નાખ્યા હતા. રમેશનને હરાવ્યું હતું. સાહિત્યની ઉન્નતિ સાથેસાથ દેશની પણ ઉન્નતિ થઈ હતી.

જો કાળમાં સ્વતંત્રતાનો પવન ખૂબ હોય છે, તે કાળમાં સાહિત્યમાં પણ તેની અસર આવે છે. પરંતુ અને ગુલામ દેશમાં સાહિત્ય પણ ગુલામજ હોય. સાહિત્ય ઉપર દેશકાળની પુરેપુરી છાપ પડે છે. સાહિત્ય ઉન્નત થાય છે તેમ સમાજ અને તેનું માનસ પણ ઉન્નત થાય છે. અદ્યતન સૈકામાં દ્રેન્ય સાહિત્યની ઉન્નતિ થઈ, સાથેસાથ લોકો પણ ઉત્સાહી અને સ્વતંત્રતાની ધગશયાળા થયા.

હવે શિક્ષક સાહિત્યની શી સેવા કરી શકે તે જોઈએ. દરેક શિક્ષક અભ્યાસી અને વિવેચક હોય. લણાવવું એને એક દેશસેવા માનનારો હોય. શિક્ષકને સત્તાનો શોખ હોય છે. તે શિસ્તને ખૂબ અગત્ય આપે છે. ન્યારે વિદ્યાર્થીનું માનસ ખીજી બાજુએ છે. તેઓ શિસ્ત કરતાં સ્વછંદ-તાને વધારે માને છે. હું માનું છું કે ત્યાં શિસ્ત નથી ત્યાં કંઈજ નથી. સ્વચ્છંદી વિદ્યાર્થી કંઈજ કરી શકશે નહિ. ત્યાં શિસ્ત જાળવવાનો શોખ નથી ત્યાં વાતાવરણ જરૂર નિષ્પ્રાણ હશે. પશ્ચિમના દેશોમાં તો લણાવવા કરતાં શિસ્તને વધારે મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. ત્યાં શાળાની કવાયત પણ લક્ષ્ય રીતે છે અને તે ફરજિયાત છે. ખરેખર શિસ્ત વિના કોઈ કામ થઈ શકતું નથી. (મારી તો દૃઢ માન્યતા છે કે સત્તાનો દુરુપયોગ કરીને પણ Discipline જાળવવી જોઈએ.)

આ શહેરમાં એક પણ કેળવણીમંડળ નથી. સુરતમાં સાર્વજનિક મંડળ છે તે ધણી ઉચ્ચ કક્ષાએ છે. તેણે ૧૨ લાખ રૂપિયા ભેગા કર્યા છે. આવા મોટા અને ધનાઢ્ય શહેરમાં તેવું મંડળ હોવું જોઈએ.

અંતમાં સાહિત્ય સલાએ આવા સત્રની યોજના કરીને કિંમતી સેવા કરી છે તેથી તેમનો આભાર માની હું માઈ લાઇલુ સમાપ્ત કરું છું.

ખીલો દિવસ—તા. ૭-૯-૩૫

પ્રમુખ શ્રી. શારદાબેન મહેતા

વિષય: ઘરની કેળવણી અને બાળકેળવણી

વ્યાખ્યાન કર્તાઓ—શ્રી. ભોગીલાલ ઠાકર

શ્રી. મજલાલ જટાશંકર દવે

શ્રી ભોગીલાલ ઠાકરનું ભાષણ:—આજનો મારો વિષય “ઘરની કેળવણી અને બાળકેળવણી” છે. મને લાગે છે કે તેમાં કંઈક દોષ છે. ખરી રીતે “બાળકેળવણી અને તેમાં ઘરની કેળવણી” એમ વ્યાખ્યાનનો વિષય હોવો જોઈએ; કારણ કે બાળકેળવણીમાં ઘરની કેળવણી સમાઈ જાય છે. બાળકેળવણી એ કોઈ પણ રાષ્ટ્રને માટે અત્યારે અગત્યનો પ્રશ્ન છે. જગતના સર્વ રાષ્ટ્રો જાણે છે કે જો બાળકો સુંદર, શ્રેષ્ઠ કે અન્ય રાષ્ટ્ર સાથે બળ અને શક્તિપૂર્વક ઊભા રહેનાર નહિ થાય તો તે પ્રજા નાશ થવાનેજ સમર્પાઈ જાય છે. માટે બાળકેળવણીનો પ્રશ્ન એ કંઈ સામાન્ય પ્રશ્ન નથી, પણ જીવનમરણનો પ્રશ્ન છે. બાળકોના વિકાસની તૈયારીમાં કોઈપણ પ્રજાનું સંરક્ષણ અને વિકાસ રહેલા છે. કમનસીબે આપણી માન્યતા એવી થઈ ગઈ છે કે—બાળક એ એક પુષ્પ છે. ખરી રીતે તે પુષ્પ નથી; પણ પુષ્પથી પણ વિશેષ છે. બાળક એ એક સૈન્દ્રિય પ્રાણી છે, અને આતુવંશિક ગુણો લઈને પૃથ્વી પર આવ્યું છે. તેનો વિકાસ થાય છે તેમજ વૃદ્ધિ થાય છે. રોગેશન અને રિવોલ્યુશન બંને સાથે થાય છે. આ ક્રિયામાં સંપૂર્ણ રીતે અનુકૂળતા કરી આપવી તેને સંપૂર્ણ કરવું એ શિક્ષણનું કાર્ય છે, અને શિક્ષકે તો માત્ર તેની શક્તિનો પ્રાદુર્ભાવ થાય તેજ જોવાનું છે. અત્યારના શિક્ષણ પરત્વે એવી માન્યતા ધરાવવામાં આવે છે કે બાળકમાં ધડનાર શિક્ષક છે. વસ્તુતઃ આધુનિક શિક્ષણ તેની વિરુદ્ધ છે. બાળક એ કંઈ માટીનો લોટો નથી કે તેને જેવો ઘડવો હોય તેવો ઘડાય. તેમાં અનેક તત્ત્વો છે, તેવો નિર્ણય નક્કી થયો છે. બાયોલોજીએ (જીવનશાસ્ત્રે) સિદ્ધ કર્યું છે કે માનવજીવનની અંદર એકલાં માતાપિતાનાજ ૪૦૯૬ ગુણો આવે છે. આ ઉપરાંત અન્ય ગુણોની ગણતરી કરીએ તો બધાં મળી પાંચ લાખ ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે. શું આ ગુણો એકાએક ઉત્પન્ન થઈ શકે? બાળકમાં એવું શું છે? દરેક બાળકના વાળ, આંખો, શક્તિ છત્યાદિ ભિન્નભિન્ન પ્રકારનાં છે. તેનું કારણ એ છે કે તેની પાછળ વંશપરંપરાના ગુણોની શક્તિ છે. શિક્ષક બાળકની

આ શક્તિને પિછાને અને તેમાં અમુક હેતુ સુધી વિચરી શકે, તેજ બાળકનો વિકાસક્રમ વિચારી શકે. જોરમાંથી ઠણાએ કાઢી શકાય, પણ ફેરી બનાવાય નહિ. દરેક બાળક અમુક હેતુ સુધી કાર્ય કરી શકે છે. પણ આપણે તેને એકજ બીબામાં ઢાળીએ છીએ, એ તેની વૃદ્ધિ અને વિકાસનું ખુન કરવા જેવું છે; એટલે કે આ સિદ્ધાંત એક વિભાગમાં ઢાળવો તે ભૂલ છે. બાળકનો આ રીતે જે વિકાસ થાય છે તે માર્ગસર નથી. તેના ગુણોના વિચાર કરતાં તેની રેખા આવી શકે પણ આંતુવંશિક અને અન્ય વિકાસ પામશે એમ કહેવાય નહિ, કારણ જુદા જુદા ગુણસમૂહને પરિણામે તેના ગુણો બહાર આવે છે, અને બાળક જુદી મનોવૃત્તિવાળું થાય છે. જે ગુણોને યોગ્ય કે અયોગ્ય વાતાવરણ મળે છે તે પ્રમાણે બાળકના ગુણો બહાર નીકળે છે. કોઈપણ બે ગુણો કે ક્રિયા એકસાથે થઈ શકતી નથી. દયાના કાર્ય વખતે ક્રૂરતા સંભવતી નથી તેમ આ આંતુવંશિક ગુણો વાતાવરણને અંગે ઉત્પન્ન થાય છે. વાતાવરણ ગમે તેટલું બળ કરે તોપણ કમન કે દોષ કમન ગુણો બહાર આવી શકતા નથી. કોઈ પણ માબાપ એમ ન માને કે અમે શ્રેષ્ઠ છીએ મારે અમારા બાળકો શ્રેષ્ઠ થાય, કે અયોગ્ય હોઈએ તો અયોગ્ય થાય. જંગલી અને સુધરેલા વાતાવરણનો વિચાર કરીએ તો એક નિર્બળ અને નિઃસત્ત્વ પુરુષમાં ન્યારે લાગણીઓના આવેશ આવે છે ત્યારે તે કંઈ ઓરજ કાર્ય કરી ખતાવે છે. કારણ કે તે વખતે તે મનુષ્ય વાતાવરણના બળમાં નિર્બળ છે છતાં બહાદુર બને છે અને પ્રવાહમાં ધસે જાય છે. વાતાવરણની શક્તિ અને સામર્થ્ય અજબ છે. તે મહાશક્તિ છે છતાં તેની પાછળ આંતુવંશિક ગુણો વિચારવાના છે. એકજ કોટિના કે કુટુંબનાં જુદાં જુદાં બાળકોમાં પણ જુદા જુદા ગુણો હોય છે. આપણને સહેજેય પ્રશ્ન થશે કે માંગીપોની સરખી દેખરેખ તેમજ સંભાળ છતાં શા માટે ગુણોમાં તફાવત હોય છે. તો તેનો જવાબ એ છે કે તેમને વાતાવરણ મળ્યા છતાં કેટલાંક આંતુવંશિક ગુણો મુખ્ય ભાગ ભેજવે છે. વિજ્ઞાનમાં પણ આ બાબતના પ્રયોગો થયા છે; પરંતુ માબાપ ઉપરથી કયા ગુણો બાળકનામાં લાવી શકાય તે તેઓ જાણી શક્યા નથી. પરંતુ આ જોટલુંજ તે જ્ઞાન ગુણ છે. બાળક વંશપરંપરાના ગુણો સાથે વાતાવરણને લીધે અમુક કોટિનું બને છે.

તેના શરૂઆતના જીવનમાં એટલે કે અંગીઆર મહોનાથી સંધ્યા વખતે થતાં તેને વાતાવરણની તેમજ તડકાની અસર થાય છે; છતાં બાળક તે

અસરોના બેઠ પાડી શકેલું નથી, તેમજ દર્શન કરી શકેલું નથી. કેવળ તે વખતે આત્મલક્ષી હોય છે. સર્વાંથી ત્રણ વર્ષનો સમય તે તેની સામાજિક અસરોનો સમય છે, એટલે કે સામાજિક માનસ તે સમજી શકે છે. આ સમયમાં વાતાવરણની અસરથી જ્ઞાન થાય છે અને અનુભવે છે; નથી આ તેનો અનુદરણનો સમય છે; અને બાળક જુદી જુદી ક્રિયાઓ કરતું માલમ પડે છે, અને દિયાત્મક બને છે. ત્રણથી છ વર્ષનો સમય વ્યક્તિત્વના વિકાસનો સમય છે. આ સમયે તે જગતની બહારની વસ્તુઓને સમજતું થાય છે; તેથી તે બાળમંદિરમાં દોરાવા માગતું નથી. કારણ તેની વૃત્તિ મરજી પ્રમાણે ક્રિયા કરવાની છે. બાળજીવનમાં આ સમય સૌથી વિશેષ અસર કરનારો છે. આ સમયે માબાપોએ ખૂબ કાળજી રાખવી જોઈએ; કારણ કે આ વખતે તેને વ્યક્તિત્વનું ભાન, જિજ્ઞાસા, ધરજા વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે. કલ્પનાશક્તિ ઉત્તેજિત બને છે. ક્રિયાને જણાવતું થાય છે. વસ્તુ માગે છે અને હું કંઈક છું એવું તેને ભાન થાય છે. આ તેની ત્રીજી અવસ્થા છે. ત્રણથી છ વર્ષનો સમય ડૉ. મૉન્ટે સોરીના અભિપ્રાય મુજબ પેણું બાળક મંપૂર્ણ વિકાસ માટે સ્વતંત્રતા માગે છે. આ સમયે માબાપને તે વધારે કનડગત કરે છે; તેથીજ માબાપો તેમને બાળમંદિરમાં ધકેલે છે. જો તેમને જુદી જુદી ખરાબ ટેવ અને પ્રતિકૂળ સંજોગો મળે તો તેના આત્માનો નાશ થાય છે. આ સમયમાં બાળક નાનું છે એમ સમજીને માબાપો તેના પ્રત્યે બેદરકાર રહે છે. બાળકને જો તેના ધરનો ઇતિહાસ પૂછીએ તો માબાપનો કજીઓ-પિતાએ માતાને મારેલી સોટી, વગેરે ઇતિહાસ કહેશે; કારણકે તે એમ ખતાવે છે અર્થવા તેને લાગે છે કે મને આ અનુકૂળ વાતાવરણ નથી.

ત્યારપછીનો સમય તે સામાજિક જ્ઞાનનો સમય છે. છ થી બાર વર્ષની ઉંમરમાં પ્રથમ તે માતા તરફ વળે છે, પછી ધીરે ધીરે મિત્ર તરફ વળે છે, પછી મિત્રો અને જનપંથીઓદ્વારા પોતાનું મંડળ સ્થાપવાની ઇચ્છા જાગૃત થાય છે. ખિસ્સામાં કોકરા, કાગળ વગેરે ભરે છે; કારણકે આ સમયમાં તેની સંગ્રહ કરવાની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. ખિસ્સાં એ તેની પ્રદર્શનની જગ્યા છે. આવી રીતે તેનામાં સમૂહગત ક્રિયા કરવાનું ભાન આવે છે.

બારથી સોળે વર્ષની ઉંમરમાં પોતાને તેની પોતાની જાતિનું ભાન થાય છે. આ સમય જીવનમાં ખૂબ અંગત્યનો છે. નવા નવા રસો જોગે છે. નવાં સ્વરૂપ જોગે છે. સારાં કપડાં, પોપોક અને પાંચી પાડીને બહાર

કરવા જવાનું મન થાય છે. જો બાળા હોય તો તેને વેણીમાં ફૂલ નાખીને જવાનું મન થાય છે, કારણ કે આ સમયમાં મનોવૃત્તિ બદલાય છે અને બાળક મટી પુખ્ત વયનો થવા માંડે છે. ત્યારપછીના સમયમાં નવી શક્તિ, નવા આદર્શ, માતા, રમકડાં, સખા, વસ્તુસંગ્રહ, સમૂહના જીવનનો આદર્શ ધરાય છે. સમાજમાં શું કરવું તે તેના ધ્યાનમાં આવે છે. સમાજમાં પોતાના સ્થાનનો વિચાર કરે છે. આ માર્ગ તે તેના જીવનનો માર્ગ છે.

અઢારથી એવીસ વર્ષનો સમય જોને જુના જમાનામાં ગદ્દા પચીસીનો સમય કહીએ તે છે; જેમાં એ આખી દુનીયાને લાત મારવા માગે છે. ખીગથી દોરાવા માગતો નથી; માટેજ ધરડાઓએ તેને ગદ્દાપચીસી કહી છે. વળી તેનામાં મારે જીવવું છે, તૈયાર થવું છે, હું મારો માર્ગ કરવા માગું છું, વગેરે સ્વતંત્રતાની વૃત્તિનો તનમનાટ વહેને મમતો નથી તેથી પણ ગદ્દાપચીસી કહે છે; પણ આજે 'તેનું' સ્વરૂપ બદલાયું છે. માનસશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે આ સમયમાં તેમને સ્વતંત્રતા મળવીજ જોઈએ.

હવે આપણે બાળકજીવણીનો વિચાર કરીએ. બાળકની તંદુરસ્તી એ તેના વિકાસનું પ્રથમ પગથીજ છે. જો એક બાળક બારણા આગળ આખો વખત પડી રહે અને આગળ વધેજ નહિ તો આપણે સમજી શકીએ કે તે નિર્જળ હોવો જોઈએ. આવા બાળકમાં વેગ કે ચૈતન્યનો પ્રવાહ નથી હોતો. માટે પ્રથમ બાળકમાં શક્તિ જોઈએ. તે સિવાય બાળકમાં વિકાસ નહિ થાય. શારીરિક શક્તિ-તંદુરસ્તી એ જીવનના ઘડતરરૂપ છે. ખીજું તેને વાતાવરણ મળવું જોઈએ. ઘણાં બાળકો વાતાવરણ વિના નાશ પામે છે. મા કાઢી મૂકે, લાઈગિંધ ફટકારે, પણ બાળક ત્યાં જોમ જોમ સમૂહગત કામ કરવું થાય છે તેમ તેમ તેનો વિકાસ વધતો જાય છે. ઘણાં માબાપો ઇચ્છે છે કે મારો દીકરો આંક, મૂળાક્ષર, સંગીત, વગેરે ક્યારે શીખી શકશે? ખરી રીતે મારતર પાસે કંઈ એવો મંત્ર નથી કે તે વિષયો જલદી શીખવી શકે. જો બાળકને સોડીથી શીધું બેસાડીએ તો તેની અસર આખી જિંદગી સુધી રહે છે. મી. ટેનન્ટ નામના લેખકે લખ્યું છે કે માનવજીવન ઉપર ગુસ્સો, લાય, જૂખ, દર્દ વગેરે થાય તો તેની શી અસર થાય છે? લાયગ્રસ્ત બાળક આંક ગોખે છે ખરું, પરંતુ જિંદગીભર તે સત્તાને પોતાની સાચી વસ્તુ કહેવાનું છોડી દે છે, અને સત્તાથીજ કામ કરે એવું ગુલામ બને છે. હજી આપણે સોડીના મહા ઉપાસકો છીએ, આપણે સોડી ખાનારા છીએ.

કોઈપણ ક્રિયામાં ધ્યાન પણ મુખ્ય બાબત છે. કોઈપણ એ ક્રિયા એકીસાથે થઈ શકતી નથી. થાય તો અડચણકર્તા થઈ પડે જેમકે એક બાળક ખૂબ અભ્યાસ કરે તે વખતે તેના શરીરને નુકસાન થાય છે. તેના માનસને થાક લાગે છે અને તેથી ફાયદાને બદલે નુકસાન થાય છે. જે બાળક સતત ક્રિયા કરતું હોય તે વખતે તેનું વજન લેવામાં આવે તો તેને જેટલો વધારે થાક લાગે તે પ્રમાણમાં વજનમાં ફેર પડે છે અને ફાયદાને બદલે નુકસાન થાય છે. કોઈ માણસ ગ્રેન્યુએટ થાય ત્યારબાદ તે એટલો બધો નિર્બળ થઈ જાય છે, કે ત્યારપછી તે પોતાનાં પુસ્તકો, અભ્યાસ પરથી નીચે ઉતારતો જ નથી; એટલે કે તેની શક્તિ નષ્ટ થાય છે, અને તેનો હિત્વાસ આર્યો જાય છે. ક્રિયાશક્તિ નષ્ટ થાય છે; માટે જ શ્વેત-વિકાસને માટે તેની ક્રિયા યથોચિત થવી જોઈએ. કોઈપણ ક્રિયામાં વધારે બળ થાય તેમ થવું ન જોઈએ, જે માળાપો હુંક સમયમા અભ્યાસ કરાવી પોતાનાં બાળકોને વિકસાવવા માગે છે, તે ખરી રીતે ન વિકસાવતાં સાતમા આઠમા ધોરણને બદલે તેનું સાતમું, આઠમું અને બારમું કરવાની તૈયારી કરે છે અર્થાત્ તેના કુદરતી વિકાસને અવરોધે છે.

આ ઉપરાંત આપણે ખોરાક વિષે પણ વિચાર કરવાનો રહે છે. પ્રોપણ એ બહુ આવશ્યક વસ્તુ છે, અને તેથી ખોરાકની કાળજી ક્યારે, કેવી રીતે અને તેની અસર વગેરે બાબતો ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. વિકાસમાં શારીરિક શક્તિ પ્રથમ છે, અને તે આવશ્યક છે. સાથે સાથે પરિસ્થિતિની અસર પણ તેવીજ છે. પરિસ્થિતિ આનંદમય હોવી જોઈએ; પણ તે ગાંડો આનંદ નહિ પરંતુ વ્યવસ્થિત આનંદ. એટલે કે વધારે લાડ નહિ જોઈએ. લાડથી બાળક વધારે પાંગળું બને છે; એટલે લાડમાં ઉછરેલું બાળક વિકાસ સાધી શકતું નથી. નિર્માસ્ય વિદ્યાર્થીઓને પુરતું અન્નવાળું, યોગ્ય ખોરાક, અને સ્વતંત્રતા મળતી નથી, માટે જ તેમનો સંપૂર્ણ વિકાસ થતો નથી, ઉપેલી વસ્તુઓ જેમ આછી તેમ તેના નાશ જલદી.

છેલ્લી એક અગત્યની વાત તે રમતો છે. હાલના શ્વેતમાં રમતો અને મુસાફરી અગત્યની બનાય છે. એનાથી મળતું જ્ઞાન બીજી કોઈ શક્તિ દ્વારા મળી શકતું નથી. આ શક્તિઓ વિનાના માણસોનું મુખ જનતાને આનંદમય લાગતું નથી. રમતમાં હાર સ્વીકારવી તેજ ખરી જીત છે. અજાણથી ચોડાંગ વળી ઉપર, જો કોઈ બાળક બહુજ રમે તો બાપાજી તેની તરત ખબર લઈ લેતા!

અત્યારે એ દૃષ્ટિ બદલાઈ છે; માટે જ રમત કે મુસાફરી વિના કોઈ

પણ શિક્ષણ સમુદાય માં આજે જાય છે, એમ સમજતા થયા છે. ને બાળક બીકણ થાય ને લયમાં ઉછેરે તો તે તેમાંજ મરવાનું. બાળકોનો લય તે માળાપોને મન લય નથી, માટે માળાપોએ દરેક બાળકને દરેક વિષયથી રસીત કરવો જોઈએ.

આ વિષય ઉપર બોલતાં શ્રી. પ્રજ્ઞલાલ જટારાંકર કહેએ જણાવ્યું હતું કે બાળકની વીસ વર્ષથી બાળકેળવણીનો યુગ મંડાયો છે. કેળવણીના વૃક્ષમાં સ્વતંત્રતા અને સ્વયંસ્ફુર્તિ તેના ડાળાં છે. તેમાં કઈ વસ્તુઓ આવરણરૂપ છે તે રચનાત્મક સાધનોદ્વારા રજુ કરી શકાય છે. આ દ્વારા અપાતી કેળવણી આપણે કેટલી અમલમાં મૂકીએ છીએ તે જોઈએ.

બાળકોની શાળામાં શી દશા છે, આપણા ઘરમાં શી દશા છે તે જોઈએ તો આપણને જણાશે કે હજુ આપણી જુની દશા ભોગવ્યાજ કરીએ છીએ. સાચું બોલવું સાફ છે એ વાત ઘણા યુગોથી માન્ય છે, ખાદી પહેરવી તે સામાન્ય છે, પણ તેનો અમલ કેટલો થાય છે તે આપણે જોતા નથી. તેવીજ દશા આપણી શાળામાં અને ઘરમાં થઈ રહી છે.

આ જમાનો ગમે તેવો ગણાતો હોય પણ હું માનું છું કે તે જાપાનનો છે. જાપાન ગમે તે પ્રકારે સૌંદર્ય માલ આપણને આપે છે, પણ તે ટકાઉ તો નહિજ; આમ સમજવા છતાંએ તે આપણે લઈએ છીએ. તેવીજ રીતે બાળકેળવણીના કેટલાંક સિદ્ધાંતો ખોટા હયાં છે પણ તેનાથી અલગ થઈ શકતા નથી, કારણ કે આપણે તેનું સત્ય સમજ્યા નથી; તેથી અમલ કરી શકતા નથી. દાખલા તરીકે, મારા એક મિત્રે મોન્ટેસોરી પદ્ધતિના ડૉક્ટર બનાવેલા મને જોવા બોલાવ્યો તો માલમ પડ્યું કે ડૉક્ટર પ્રમાણમાં અતિશય મોટા, વજનમાં ભારે, અને બાળકના ગળ ઉપરાંતના હતા. તેનું કારણ પૂછતાં જવાબ મળ્યો કે આવા ડૉક્ટર બનાવવાથી ઝાઝો વખત તે ટકે અને અર્ચનો ખચાવ થાય. આમ આપણો સમાજ સિદ્ધાંત જુએ છે પણ સત્ય નહિ. બાળકને મરાય નહિ એમ માનતા સુધરેલા મનુષ્યો પણ બાળકને જમરમાં તણ કલાક સુધી પુરી રાખે છે. આથી પણ વધારે કરણ દાખલા સમાજમાં છે. શાળામાં આવનારાં શેડી-આંચોનાં છોકરાં કે જેની સંભાળ માટે તેઓ આપાઓ રાખે છે તેજ શેડીનાં છોકરાંઓને ડ્રાઈવરોના તમાચા ખાતાં મેં જોયાં છે. જ્યારે આ વાતની શેડીઆંચોને ખબર નથી હોતી. એ વસ્તુ આપણને શું સૂચવે છે ? બાળકોને બાળમંદિરમાં મૂકવાનું કારણ તેના સિદ્ધાંતનું પાલન, દેશન કે નવરાસ છે, એ વિચારથી ઘણાખરા મુગ્ધ થાય છે. સ્વતંત્રતા કે સ્વયંસ્ફુર્તિ

કેળવવાની ખાતર બાળકોને બાળમંદિરમાં મૂકતાં હોય તેવાં માબાપો તો અત્ય છે એ અનુભવસિદ્ધ છે. સવા વરસના બાળકને ચાલવા માટે વિશાળ જગ્યા જોઈએ પણ કોઈ મોટું પારણું લાવી તેમાં બાળકને છુટું મૂકી જો આપણે કુદાર્થએ તો તે હાસ્યજનક છે. પક્ષીની પાંખ કાપી તેને ઉડવાનું કહીએ એવી આ સ્થિતિ છે. બાળકો માટે સગવડ કરવી એવી માબાપોની લાવના છે, પણ તેના દીકરામાં સ્વતંત્રતા અને સ્વયં-સ્ફૂર્તિની તમજા નથી. તેવાં માબાપો પાસેથી આપણે શી આશા રાખી શકીએ. આ તો ઘરની દશાની વાત. બાળકેળવણીની પણ તેવીજ દશા છે.

કોઈ એ ચિત્રકારો મેળા મળે પણ તે પદાર્થની આકૃતિ, રૂપ, રંગ, વગેરેનો મેળ ન આવે ત્યાંસુધી તેનું ચિત્ર ઉત્તમ કોટિનું થાય નહિ. તેવીજ રીતે બાળકેળવણી અને ઘરની કેળવણીનો સુયોગ થાય નહિ ત્યાંસુધી બાળકનો વિકાસ ઉચ્ચ કોટિનો થાય નહિ. આ ઉપરાંત બાળકેળવણી માટે ડૉક્ટર મોન્ટેસોરીની પદ્ધતિનું કેટલુંક રહસ્ય સમજાવી વ્યક્તાએ પોતાનું ભાષણ પૂરું કર્યું હતું.

ઉપરનાં ભાષણો પછી વિષયોને લગતી અને વ્યક્તાઓનાં વ્યાખ્યાનો પરત્વે ચર્ચાને પણ સ્થાન આપવામા આવ્યું હતું. મિ. પ્રિતમરાય પ્રજ્ઞરાય દેસાઈએ પદ્ધતિ વિષે બોલતાં જણાવ્યું હતું કે ગુજરાતમાં દિનપ્રતિદિન બાળમાનસનો અભ્યાસ અત્યારે વધતો જાય છે. સ્વતંત્રતા અને સ્વયંસ્ફૂર્તિના ભાષણમાં મને એમ લાગ્યું કે જાણે કોઈ દુકાળોએ જમણનું નામ સાંભળે અને તેને જે લાગણી થાય તેવીજ સ્થિતિ આ પદ્ધતિ માટે છે. આપણે યોદ રાખવું જોઈએ કે કેળવણી માટે પદ્ધતિના ગુલામ થવું જોઈએ નહિ. મોન્ટેસોરી પદ્ધતિજ બાળકોનો વિકાસ સાધે છે અને અન્ય નહિ એમ કહેવું એ એક મોટા અન્યાય છે. દોગ જાઓ વખત આવતો નથી. મોન્ટેસોરીનાં સાધનો, તેના મૂળાકારો વગેરે એવા છે કે જે દેશને પરવડે નહિ, પણ જેમ ડૉક્ટરો કોઈ રોગીને રોગ ન હોય છતાં પાણીનું ઈન્જેક્શન મારી પૈસા પડાવનારા લોકોઆ દોષ છે તેમ જ્યાં સોબીઆ દોષ છે ત્યાં ધુતારા જૂળે મરતા નથી; બાળકેળવણીમાં નવી પદ્ધતિના ટોંગ અત્યારે જલ્દી આવ્યા છે. દાખલા તરીકે, બાળપદ્ધતિ, બાળકેળવણી, બાળવ્યાકરણ, બાળજોગ, બધુંએ બાળ; ખરી રીતે હિંદમાં ગાંધીજીએ વધારે છે, એટલે કે કેળવણીમાં પણ આમ્ય તત્ત્વોનું હાર્દ સમજવું જોઈએ. આ સમયમાં એક શ્રોતાજન તરફથી પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો હતો કે બાળકની સ્વતંત્રતામાં અવરોધ ન કરવો એ સિદ્ધાંત માન્ય રાખીએ તો જો કોઈ

બાળકો અગ્નિના તણુબાને પકડવા જાય તો તેને રોકવો કે કેમ ? જિ. દેસાઈએ જણાવ્યું કે. માનસશાસ્ત્ર પ્રમાણે બાળકને ઇન્દ્રિયોદ્ધારો મેલ મળે છે. તેથી કોઈપણ વસ્તુને અનુભવવાને ખાતર તેમજ ઇન્દ્રિયોને કળવવાની ખાતર બાળક પદાર્થને પકડવાની ઇચ્છા કરે છે. બાળક અગ્નિને પકડવા જાય અને જો આપણે અટકાવીએ તોપણ તે અટકવાનું તો નથીજ. ત્યાંસુધી બાળક અગ્નિને અડકતું નથી ને દાઝતું નથી ત્યાંસુધી તે અનુભવ માટે રોકાતું નથી. જ્યારે તેને અગ્નિનો અનુભવ થશે ત્યારેજ રોકાશે, ત્યાંસુધી નહિ; પણ એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે તેને શારીરિક ઇજા વધું થાય નહિ.

ત્યારપછી કેટલાક વક્તાઓની ચર્ચા થયા બાદ પ્રમુખે ઉપસંહાર કરતાં જણાવ્યું હતું કે વિજ્ઞાનને આધારે થએલી શોધોને લઈ શિક્ષણ પદ્ધતિઓમાં ફેરફાર થવાની જરૂર છે. સારા શિક્ષકોને અનુકૂળ કે સારું વાતાવરણ મળવું જોઈએ અને બાળકો શિક્ષણનો લાભ કેમ લઈ શકે તે જોવાનું છે.

સને ૧૯૩૫ના માર્ચમાં લેવાયેલી છોકરીઓ માટેની વર્નાક્યુલર ક્ષત્રીય પરીક્ષામાં બેઠેલા ઉમેદવારોના કામની સમાલોચના, સૂચનાઓ સાથે...

ભાષા:—કેટલીક વિદ્યાર્થીનીઓની જોડણી કાચી હતી અને તેઓએ મશુદ્દ લખાણ લખ્યું હતું. વાચેલા ભાગની જે સમજુતી આપી હતી તેના કેપરથી જણાઈ આવેતું હતું કે તેઓ બરાબરા સમજી નહોતી. લખાણ કામ એકંદર સંતોષકારક નહોતું. વિજ્ઞાનચિહ્ન, પદ્ધતિ અને પૃથક્કરણ કેપર ધ્યાન આપવામાં આવ્યું નથી. વિષયની શિક્ષણપદ્ધતિ ખામીવાળી જણાઈ આવી હતી.

વાચન સમજુતીપૂર્વક થવું જોઈએ અને વાંચતી વખતે ભાવ-પ્રદર્શન થવું જોઈએ. કેટલીક વિદ્યાર્થીનીઓએ બહુ હિતાવશે અને શબ્દોના સમૂહ પાડ્યા વગર વાંચી નાખ્યું હતું.

કવિતાઓ સારા અને યોગ્ય રાગમાં ગાવામાં આવી નહોતી અને કેટલીક વિદ્યાર્થીનીઓએ તો આખી કવિતાઓ મોંએ કરી નહોતી.

ઉસ્તલેખવાચન:—આ વિષય પરત્વે વધારે ધ્યાન આપવાની

જરૂર છે. હસ્તલખાણ વાંચતી વખતે ટુંકાક્ષરી લેખનને કેટલીક વિદ્યાર્થીની-ઓએ વિસ્તારમાં વાંચી બતાવ્યું નહોતું.

સૂચના:—વિદ્યાર્થીનીઓ નવા પાઠ ઘેર કાળજીપૂર્વક વાંચે. એટલા માટે શિક્ષકે કેટલાક નમુનારૂપ પ્રશ્નો. જ્યાં ઘેરથી તૈયાર કરી લાવે તેટલા માટે વર્ગને આપવા. પછી વર્ગમાં તેની ઉત્તર અને સમજૂતી આપવાં. તે નમુના રૂપે હોવાં જોઈએ. આ પ્રેમાણે બધા પાઠ સહેલાઈથી સમજાશે અને ગોખવાની ટેવને ઉત્તેજન મળશે નહિ. તમામ જાતનાં મનોમત્તો આપીને તેમને ખૂબ મહાવરો આપવો જોઈએ.

આકરણ અને પૃથક્કરણને લાપાના અંગ તરીકે ગણી શીખવવાં જોઈએ, કારણ કે તેથી વિદ્યાર્થીનીઓને લાપા શીખવામાં મદદ મળે છે. આ વિષયનું શિક્ષણ રસિક અને છુદ્ધિપૂર્વક યોજનાથી બહુ સારી રીતે આપી શકાય છે.

શિક્ષકે વારંવાર વર્ગ સમક્ષ ગદ્યપાઠનું મોટેથી વાચન કરવું જોઈએ અને તે નમુનારૂપ હોવું જોઈએ, અને તેવીજ રીતે કવિતા પણ ગાઈ બતાવવી જોઈએ.

હસ્તલેખનું વાચન એક વહેવાર વિષય હોવાથી તેની ઉપેક્ષા કરવી ઘટતી નથી. વર્ગમાં બંને તેટલી વાર તેવી જાતનું વાચન થવું જોઈએ અને ટુંકી અક્ષરલેખનપદ્ધતિની મમજણ પાડી તેનો વિસ્તાર કરી લખી બતાવવું જોઈએ.

શ્રુતલેખન:—કામ એકંદર. સંતોષકારક હતું. જોડાક્ષરવાળા શબ્દોમાં તેવા જોડાક્ષર યોગ્ય રીતે લખવામાં આવ્યા નહોતા, અને અનુસ્વારો યોગ્ય સ્થળે મૂકવામાં વિદ્યાર્થીનીઓએ ભૂલો કરી હતી.

સૂચના:—પાઠનું વાચન કરતી વખતે પણ વિદ્યાર્થીનીઓએ શબ્દોની જોડણી ઉપર પુરતું લક્ષ રાખવું જોઈએ. તેમની આખ અને કાનની ધ્વનિયો ફેળવાય તેટલા માટે જુદી જુદી જાતના મનોમત્તો આપવાં જોઈએ.

નિબંધ:—જે કે વિષયો પરત્વે પસંદગી આપવામાં આવી હતી તેપણ કેટલીક વિદ્યાર્થીનીઓએ બધા વિષયો સંગ્રામી નિબંધ લખી નાખ્યા હતા. આ ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે તેઓ સૂચનાઓ બરાબર જાણતી નથી. વળી કેટલુંક અસંબદ્ધ લખાણ લખ્યું હતું.

સૂચના:—વિશેષ વાચન માટે વિદ્યાર્થીનીઓને પ્રોત્સાહન મળવું જોઈએ. સારી રીતે લખાણેલી વાર્તાઓ અથવા તેવા નિબંધના લખાણ વિદ્યાર્થીનીઓને જાણવા માટે મળવાં જોઈએ. શિક્ષકે તેમની સમક્ષ એક

આખો નિબંધ વાંચી બતાવવો જોઈએ અને તેમાંથી મુદ્દા તારવી બતાવવા જોઈએ. વળી તે મુદ્દાઓને વિસ્તારી નિબંધના રૂપમાં લખવાનું તેમને કહેવું જોઈએ. કેટલાક સારા વર્ણનાત્મક ફક્ત તેમને વાંચી બતાવવા જોઈએ અને ભાષાદ્વારા વિચાર જણાવવાની ખૂંચીની તેમને સમજણ પાડવી જોઈએ, અને તેને લગતી દીકા કરવી જોઈએ. એવું બને છે કે પરીક્ષા માટે વિદ્યાર્થીનીઓ કેટલાક નિબંધના વિષયો ગોખી નાખે છે; પણ આ બાબત વિચાર જણાવવાની કળા માટે મદદકર્તા થઈ પડે નહિ.

ગણિત અને દેશીનામું:—જુદા જુદા દાખલામાં ન્યાં માંત્રિક રીતે ગણી બતાવવાનું હતું ત્યાં તેઓ કામ કરી શકી હતી, પણ ન્યાં બુદ્ધિનું કામ હતું ત્યાં ઘણી વિદ્યાર્થીનીઓએ ખોટી રીતે દાખલા ગણ્યા હતા અથવા મુશ્કેલી આવી ત્યાં ગણવા મૂકી દીધા હતા. વત્તાઓછાની નિશાનીઓ તેઓ બરાબર સમજી નહોતી.

દેશીનામમાં કામ એકંદર મંતોપકારક હતું.

સૂચના:—વિદ્યાર્થીનીઓને ગણિતના સિદ્ધાંતભાગનું સંપૂર્ણ પાકું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. આવા સિદ્ધાંતોવાળા દાખલા શિક્ષકે વર્ગ સમક્ષ પદ્ધતિપૂર્વક ગણી બતાવવા અને દરેકે દરેક પગથીએ પદ્ધતિ અને કારણની સમજણ આપવી જોઈએ. પછીથી પસંદ કરેલા દાખલા વર્ગને ગણવા આપવા અને તેમના જ્ઞાનના કસોટી કરવી. આ વિષય શીખવવામાં કાળા પાટીઆનો છુટથી ઉપયોગ કરવો એ બહુ જરૂરી બાબત છે. દાખલા ગણવા આપતાં પહેલાં મુખગણિતનો મહાવરો આપવો, જેથી વધારે અધરા કામ માટે તેમની માનસિક શક્તિ ઉત્તેજિત થાય.

ભૂગોળ:—ભૂગોળની પ્રાકૃતિક, રાજકીય અને આર્થિક બાબતો સંબંધી વિદ્યાર્થીનીઓનું જ્ઞાન બરાબર હતું નહિ. [નકશાનું] વાચન થયું જણાતું નથી. ઘણી વિદ્યાર્થીનીઓ તેમના જિલ્લાઓની જમીન તથા પાક સંબંધી કાંઈ જાણતી નહોતી. એવું જણાય છે કે આ વિષય જુની પદ્ધતિ પ્રમાણે હજી પણ શીખવવામાં આવે છે.

સૂચના:—માનવજીવનની દૃષ્ટિએ આ વિષયની શિક્ષણપદ્ધતિ યોજીને વિદ્યાર્થીનીઓમાં તેના પ્રત્યે રસ ઉત્પન્ન કરવો એ શિક્ષકોના હાથની બાબત છે. ભૂગોળ ઉપર વસતી પ્રગ્ન-લોકના જીવનનાં યોગ્ય વર્ણન કરીને તેમજ પ્રાકૃતિક દૃશ્યોનો આબેહુબ ચિતાર આપીને રસ ઉત્પન્ન કરવો જોઈએ. દરેક પાઠમાં, મનુષ્યજીવન અને પૃથ્વીનું પ્રાકૃતિક બંધારણ કેવાં અતિગ્રાસ યથાએલાં છે તેનો પુરો ખ્યાલ આપવો જોઈએ, અને તેમને

ખાસ જણાવવું જોઈએ કે આજના યુગમાં આ પૃથ્વી તો મનુષ્યમતિનું એક નાનું સરખું ઘર છે અને તેમાં એક પ્રજાની ચક્રતીપક્રતીમાં બીજી પ્રજાને પણ તેની સાથે લાગેવળગે છે. ટુંકમાં, આ વિષયનું શિક્ષણ ચેતનાત્મક થવું જોઈએ અને એ વિષય પૃથ્વી ઉપર વસતા મનુષ્યના જીવન સાથે સંબંધ ધરાવે છે એ બાબત સ્પષ્ટ થવી જોઈએ.

આટલાસ, રૂપરેખાત્મક ચિત્રો, ચિત્રોનો સંગ્રહ, નાનું સરખું સંગ્રહરથાન વગેરે બાબતો આ વિષયના શિક્ષણમાં જરૂરી છે.

ઇતિહાસ:—હજી પણ ઘણી વિદ્યાર્થીનીઓ ગોખેલી બાબતો લખી નાખે છે અને એથી જીવનચરિત્રો અને સામાન્ય વર્ણન-હકીકતો સંબંધી ઉત્તર સંતોષકારક હતા; પણ જ્યાં તેમના સ્વતંત્ર જવાબ આપવાના પ્રશ્નોના ઉત્તર માગવામાં આવ્યા હતા ત્યાં તેમનું કામ સંતોષકારક જણાયું નહોતું. બ્રિટિશ હકુમત દરમિયાન હિંદની સામાજિક પ્રગતિ સંબંધી તેમજ હિંદી વહીવટ સંબંધી પ્રશ્નોના ઉત્તર સંતોષકારક નહોતા. લખાણમાં વ્યાકરણના દોષો હતા. ઘણી વિદ્યાર્થીનીઓએ મુદાસર લખ્યું નહોતું. કેટલાક જવાબ મૂર્ખતાભરેલા હતા.

સૂચના:—શિક્ષકોએ આ વિષય પરત્વે વિદ્યાર્થીનીઓમાં રસ ઉત્પન્ન કરવો જોઈએ અને મનુષ્યજીવન સાથે સંબંધ ધરાવતા વિષય તરીકે તેની અગત્ય તેમને સમજાવવી જોઈએ. હાલની સમાજ પહેલાંના અનુભવો ઉપર રચાએલી છે. ઇતિહાસમાથી નજીવી બાબતો છોડી દેવી જોઈએ અને જે બીનાઓ વાસ્તવિક ઇતિહાસરૂપ હોય તે તેમની નજર આગળ લાવવી જોઈએ. યુગપ્રવર્તક જે બનાવો હોય તેનો સંપૂર્ણ અહેવાલ આપવો જોઈએ. મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્રો શીખવવાં જોઈએ. વળી એવા એકાદયુગમાં સમાજ રાજકીય, આર્થિક અને સામાજિક દૃષ્ટિએ કેટલી આગળ વધી છે તે શીખવવું જોઈએ; કારણ કે આ સ્થિતિ તે અમુક બાબતો તથા યુગોના પરિણામરૂપ છે. બ્રિટિશ વહીવટની સમજૂતીની બાબત બહુજ અગત્ય ધરાવે છે અને આજની પ્રજાને તે ઘણી અગત્યની બાબત છે. નકશા, તવારીખના તકતાઓ, ચિત્રો વગેરે વર્ગ સમક્ષ હમેશ રહેવા જોઈએ.

આરોગ્યશાસ્ત્ર:—શારીર વિભાગ સંબંધીના ઉત્તર સંતોષકારક નહોતા. ફેફસાં અને હૃદયનાં કર્તવ્ય વિષે ગુંચવણ કરી નાખી હતી. ખોરાકનાં તત્ત્વોની વિદ્યાર્થીનીઓને માહિતી નહોતી. કામ એકંદર સંતોષકારક હતું.

સૂચના:—નમુના અને નકશાઓનો ખૂબ ઉપયોગ થવો જોઈએ. ગોળણપટ્ટી કાઢી રીતે આ વિષયમાં ઉપયોગી થઈ પડે નહિ. ત્યાંથી મળી શકે તેમ હોય ત્યાંથી ગદુઈ ફાનસની રસામડો લાવી બતાવવી જોઈએ, અને પાસે આરોગ્યપ્રદર્શનો ભરાયાં હોય તો તેનો લાભ લેવો જોઈએ. આ વિષય સંબંધી છેલ્લામાં છેલ્લાં બહાર પડેલાં, પુસ્તકોની તથા શિક્ષકોને હોવી જોઈએ.

મૃદિશાન:—એવું જણાય છે કે વિદ્યાર્થીનીઓ નિરીક્ષણ કરતી નથી; તેમજ તેઓ વિષય ગોખી નાખે છે. આકાશનિરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું હોય એમ જણાતું નથી. તેમજ નોંધ પણ લીધેલી જણાતી નથી.

સૂચના:—અવલોકનની ટેવ વિદ્યાર્થીનીઓને પાડવી જોઈએ. અને તેઓએ જે જે કાંઈ ક્યારા, બામ અથવા બેતરમાં અવલોકી જોયું હોય તેની તેઓએ કાળજીપૂર્વક નોંધ કરી લેવી જોઈએ. શિક્ષકોએ તે નોંધો તપાસવી જોઈએ, અને તેણે પોતે પોતાની નોંધપોથી રાખવી જોઈએ.

સૌધકામ:—કામનો પ્રકાર ઉતરતો જણાયો હતો. ઘણી થોડી વિદ્યાર્થીનીઓએ સંતોષકારક કામ બતાવ્યું હતું. બખીઆકામ નબળું હતું.

સૂચના:—જુદી જુદી તત્તના બખીઆ ભરવાના કામનો ખૂબ મહાવરો આપવો જોઈએ. તેમજ બેતરવાનો પણ મહાવરો પાડવો જોઈએ અને વિદ્યાર્થીઓને નમુના પણ બતાવવા જોઈએ.

ચિત્રકામ:—ઘણી વિદ્યાર્થીનીઓનું કામ અસંતોષકારક હતું. પદાર્થ-ચિત્રનો વિશેષ મહાવરો સવો જોઈએ.

સૂચના:—શિક્ષકે વખતોવખત પદાર્થ કેમ ચીતરવા તેની યોગ્ય પદ્ધતિ તેમને બતાવવી જોઈએ, અને રચનાત્મક સૂચનાઓ પણ આપવી જોઈએ.

સંગીત:—એકંદર કામ સંતોષકારક હતું. વિષયનાં સિદ્ધાંતભાગ પર પણ લક્ષ આપવું જોઈએ.

ઉફું ઉમેદવારો

ભાષા:—આ વર્ષે કામમાં કાંઈક સુધારો છે, પણ વ્યાકરણના વિષય પરત્વે લક્ષ આપવાની જરૂર છે.

નિબંધલેખનમાં ટુંકામાં વિચારો કેવી રીતે જણાવવા તેમજ તે કેવી રીતે ગોઠવવા તેની સમજણ નથી.

શ્રુતલેખન:—કામ એકંદર સંતોષકારક હતું.

ભૂગોળ:—વિદ્યાર્થીનીઓને યોગ્ય જ્ઞાન ન હવું. તેઓ ભૂગોળની જુદી જુદી બાબતોનો સમન્વય કરી શકી નહોતી.

ગણિત અને દેશીનામું:—ઘણી વિદ્યાર્થીનીઓ અપૂર્ણાકનો વહેવાર ઉપયોગ કરી શકી નહોતી.

સૃષ્ટિજ્ઞાન:—છોડવા અને જંતુઓના વિકાસક્રમની નિરીક્ષાની નોંધો તેઓએ રાખી નહોતી. વાદળો અને નક્ષત્રો વિષે તેઓ કંઈ જાણતી નહોતી એ ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે તેઓએ આકાશનિરીક્ષણ કયું ન હવું.

ઇતિહાસ:—રાજકીય વહીવટનું તેમને જ્ઞાન નહોતું.

આરોગ્યશાસ્ત્ર:—ખોરાકનાં તત્ત્વો અને દેહસાં વિષેના પ્રશ્નોના ઉત્તર ઘણી વિદ્યાર્થીનીઓએ આપ્યા નહોતા.

નોંધ:—ગુજરાતી ઉમેદવારોના કામ સંબંધી જે સૂચનાઓ આપી છે તેજ ઉદ્ધૃ ઉમેદવારોના કામ સંબંધમાં છે.

સને ૧૯૩૫ ના માર્ચમાં લેવાએલી છાકરાઓ માટેની વર્તીક્યુલર ફાઇનલ પરીક્ષામાં બેઠેલા ઉમેદવારોના કામની સમાલોચના, સુધારા માટે સૂચના સાથે.

ભાષા:—આ વિષયમાં ઉમેદવારોનું કામ ઘણે ભાગે અસંતોષકારક માલમ પડ્યું હતું. કાચ્યેનો મધ્યસ્થ વિચાર તેઓ સમજી શક્યા નહોતા અને સમજીતી તેમની પોતાની ભાષામાં આપી શક્યા નહોતા. તેઓ ઉત્તરોનો પૂર્વાપર સંબંધ જણાવી શક્યા નહોતા અને ત્યારે તેઓ તે આપતા હતા ત્યારે તે ઘણું-લંબાણપૂર્વક લખી જણાવતા હતા. આનો અર્થ એ થાય છે કે તેઓ ફકરાઓ જરાજર વાચી સમજતા નથી. સામાન્ય પ્રશ્નોના ઉત્તર જરાજર આપી શક્યા નહોતા. વ્યાકરણ, જોડણી જેવા વિષયોમાં તેઓ તૈયારી બતાવી શક્યા નહોતા, એટલે કે વિષય તેમજ લેખનકળામાં તેઓ નબળા માલમ પડ્યા હતા.

સૂચના:—ગઢ પાઠો સિદ્ધકોએ જાતે સાહિત્યનો સારો અભ્યાસ કરવો. જોઈએ જેથી તે વિષય સંબંધી તેમના જ્ઞાનમાં વધારો થાય. સાહિત્યને રસપૂર્વક શીખવવા માટે શિક્ષકનામાં તે વિષય પરત્વેનો રસ ઉત્પન્ન થએલો હોવો જોઈએ. વળી તે વિષય શીખવવાની પદ્ધતિનું પણ તેને સાફ જ્ઞાન હોવું જોઈએ; એટલે તેણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ એટલું

જ નહિ, પણ સાથે સાથે તે શીખવવાની પદ્ધતિનું પણ તેને સચોટ જ્ઞાન હોવું જોઈએ. દરેક ગણધાતના મુખ્ય એ હેતુ હોય છે: ૧ તે પાઠશાળા આપવામાં આવતું જ્ઞાન, ૨. વિચાર જાણવવાની ભાષાની ગુંથણી. શિક્ષકે પરીક્ષાના હેતુથી નહિ પણ લેખી વિચારો વિદ્યાર્થીઓ ખરાબર વાંચે અને સમજે એવા હેતુથી મુખ્ય મુખ્ય મુદ્દાઓને લગતા નમુનારૂપે પ્રશ્નો વર્ગને આપવા જોઈએ, જેથી તેઓ ભાષા વાંચે અને સમજે. આથી બાળકો સ્વપ્રયાસ આદરશે. સ્વપ્રયાસદ્વારા જે તેઓ પ્રાપ્ત કરશે તે દૃઢ થશે. વળી વિદ્યાર્થીઓએ જે પાઠ વાંચેો હોય તેનો સાર તેઓ તેમની ભાષા અને શૈલીમાં લખતાં શીખે એ મદદ છે. તેમ કરતાં લેખકની છટા તથા ભાષા પણ તેઓ શીખતા થશે, અને ક્રમેક્રમે ભાષા ઉપર કાબુ મેળવતા થશે.

કવિતા:—કાવ્યનો અભ્યાસ કરતાં પહેલાં શિક્ષકે તે કાવ્યના વસ્તુ સંબંધી કેટલીક પૂર્વ હકીકત અથવા પ્રસંગો વિદ્યાર્થીઓ આગળ કહેવા જોઈએ, કારણ કે એથી વિદ્યાર્થીઓમાં તે કાવ્ય શીખવા માટે રસ ઉત્પન્ન થશે. રસ ઉત્પન્ન થવાથી તેમનું તેમાં મન પરોવાશે અને કાવ્ય યથાવિધ શીખવાનો પ્રયત્ન આદરશે. શિક્ષકે કાવ્યનો ઝીણવટથી અભ્યાસ કરાવતાં પહેલાં મુખ્ય વિચારો સંબંધી પ્રશ્નો યોગ્ય વિદ્યાર્થીઓને તેના ઉત્તર આપવા કહેવું જોઈએ. આમ થવાથી વિદ્યાર્થીઓ જવાબ આપવાનો યત્ન આદરતાં ભાષા, શૈલી, વાક્યાન્યય વગેરેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરશે. કવિતામાં આવતા અધરા શબ્દોના પર્યાય યોગ્ય લાગે ત્યાં આપવા; નહિતો અધરા શબ્દોનું વિવરણ બંધેસસતા દાખલાઓ આપી કરવું, કાવ્ય શીખવ્યા પછી: જ્યાં યોગ્ય લાગે ત્યાં તેને લગતો નાટ્યપ્રયોગ કરી ક્રિયાદ્વારા શીખવવાની પદ્ધતિ યોગ્ય થઈ પડે છે.

દર વરસે બધાકરણ સંબંધી ટીકાઓ તથા સૂચનાઓ આપવામાં આવે છે છતાં વ્યાકરણશિક્ષણમાં સુધારો માલમ પડતો નથી એ શોચનીય છે. આ વિષયને ભાષાના અંગ તરીકે જ જો શીખવવામાં આવે તો વિદ્યાર્થીઓ તેમાં રસ લેતા થશે.

નિબંધ:—વિદ્યાર્થીઓ રિપોર્ટ ટીક લખે છે, પણ નિબંધ સારો લખી શકતા નથી. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ નિબંધના વિષયો જોખી નાખેલા જણાવ્ય છે. “સહકારી યોજના” વિષે લખવાને બદલે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ લોર્ડ વેલેસ્લીની “સહાયકારી યોજના” વિષે લખી નાખ્યું હતું. તેમના વર્ણનાત્મક લેખનમાં કોઈ વ્યવસ્થિત શૈલી હતી નહિ. જુદા જુદા અર્થવાણી શબ્દોનો સેજમેજ કરી નાખવામાં આવ્યો હતો, એટલે શબ્દ-

પ્રયોગ કરતી વખતે શબ્દોના અર્થ પણ સમજ્યા નહોતા. અક્ષરનો મરોડ, જોડણી અને પેરબાંધની બાબતમાં તેઓએ કાળજી રાખી નહોતી.

સૂચના:—સારા નિબંધલેખન માટે વિશેષ વાચનની ખાસ જરૂર છે. સારી શૈલીમાં લખાએલી વાર્તાઓ, સુગ્રચિત નિબંધો વગેરે તેમને વાંચવાને માટે ગળવા જોઈએ. શિક્ષકે એકાદ વિષય ઉપર સારા નિબંધો નમુનો તેમની સમક્ષ રજૂ કરવો જોઈએ. એમ વખતોવખત કરી સારા લખાણની દૃઢ છાપ તેમના મગજમાં પાડવી જોઈએ. વળી નિબંધમાંથી મુદ્દા તારવી કાઢતાં શીખવવું જોઈએ અને વળી તેવા મુદ્દાઓને ફરી નિબંધના રૂપમાં વિસ્તારથી લખી જતાવવા જોઈએ. સારા વર્ણનાત્મક નિબંધો તેમને મોટેથી વાંચી જતાવી બાબાની ખૂબીઓ તેમને સમજાવવી જોઈએ, અને તે સંબંધી તેમની આગળ વિવેચન પણ કરવું જોઈએ. ગોખી નાખવાથી નિબંધલેખનની કળા પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ.

મોઢાનું વાચન:—સમજીતી વિના ઝડપથી અને યોગ્ય શબ્દસમૂહો પાડ્યા વિના ફેટલાક વિદ્યાર્થીઓ વાંચી ગયા હતા. ઝડપથી વાચન કરી કરી જવું એટલે સાફ વાચન થયું એ તેમની માન્યતા દૂર થવી જોઈએ.

કવિતાનો મુખપાઠ:—કવિતાઓની આગલી થોડીકજી પંક્તિઓ વિદ્યાર્થીઓ બોલી શક્યા હતા. બાકીનો ભાગ વિદ્યાર્થીઓએ અજ્ઞાસક્રમ પ્રમાણે કયો નહોતો એમ જણાય છે. વળી રાગ પ્રમાણે ફેટલીક કવિતાઓ તેઓ ગાઈ શક્યા નહોતા.

હસ્તલેખોનું વાચન:—એકંદર કામ સંતોષકારક હતું.

સૂચના:—શિક્ષકે સારા વાચન ઉપર ભાર મૂકવો જોઈએ અને તેની સમજીતી નમુનો આપી આપવી જોઈએ. વાચન કરતી વખતે અવાજનું ઉંચાનીચાપણું, સ્વરભાર, ભાવાર્થ પ્રમાણે વાચન, શબ્દસમૂહો વિરામ-ચિહ્નો, એ બધી બાબત તરફ વિદ્યાર્થીનું લક્ષ ખેંચવું જોઈએ. વળી, એકલી સમજીતી આપી સંતોષ માનવાનો નથી, કારણ કે સાફ વાચન મહાવરાથી સિદ્ધ થાય છે, એટલે વર્ગમાં વારંવાર મોટેથી વાચન થવું જોઈએ, જેથી વિદ્યાર્થીઓની આંખ એક સામટા યોગ્ય શબ્દોના સમૂહોને ઝડપી શકે. કવિતાના મુખપાઠ સંબંધી વારંવાર શિક્ષકે કસોટી કરી બાળકો પાસે કવિતાઓ ગવરાવવી જોઈએ, અને રાગમાં કે છંદમાં ગાવાની ઢબમાં બૂલ થતી હોય તો તે તરત સુધારી જતાવવી જોઈએ. હસ્તલેખોનું વાચન આગ્રહપૂર્વક વર્ગમાં નિયમિત રીતે થવું જોઈએ. ટુંકાં મથાળાં

ભૂગોળ:—વિદ્યાર્થીઓનું એકંદર કામ ફીક હતું. ઘણા થોડાકજ વિદ્યાર્થીઓ હિંદુસ્તાનના રૂપરેખા નકશામાં કુદરતી પેદાશો યોગ્ય રીતે પુરી શક્યા હતા. ભૂગોળનો પ્રાકૃતિક ભાગ તેઓ શીખ્યા હોય એમ જણાતું નથી. આખોહવા અને મનુષ્યજીવનનો પરસ્પર મંબંધ તેઓ ઉત્તર-દ્વારા સમજાવી શક્યા નહોતા. એ ઉપરથી જણાય છે કે તેઓ વિષય ગોખી નાખે છે.

સૂચના:—પહેલી બાબતો તો એ છે કે શિક્ષકે યુગ સમજી શિક્ષણ-પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવો જોઈએ. ભૂગોળશિક્ષણપદ્ધતિમાં કેવા મહત્વના ફેરફારો થયા છે તેનાથી વાકેફ રહેવું જોઈએ, અને તે પ્રમાણે પોતાની પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવો જોઈએ. આ વિષયને માનવજીવનની દૃષ્ટિએ સમજી શીખવવો જોઈએ. પ્રાકૃતિક રચના, આખોહવા અને હુનરઉદ્યોગ એ માણસના જીવનમાં કેવા ફેરફારો કરે છે અને જગતની પ્રજાઓ એકબીજી પ્રજા ઉપર કેવા અને કેટલો આધાર રાખે છે તે કાર્યકારણ સાથે સમજાવવું જોઈએ. વિજ્ઞાનની શોધોને લીધે પ્રજાઓ નિકટ સમાગમમાં આવી ગઈ છે, એટલે તેઓ એકબીજાની જરૂરિયાતો સમજે છે અને તે પ્રમાણે વ્યવહારમાં સુધાય છે એ સ્પષ્ટ જણાવવું જોઈએ.

ભૂતના નકશા હાલની પદ્ધતિ પ્રમાણે બહુ ઉપયોગી નીવડતા નથી, એટલે શિક્ષકે ખોખાં તૈયાર કરાવી હકીકતો ક્રમેક્રમે પુરાવી દરેક પેટા-આબતનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આપવો. નામાવળી બોલી જવી એ હવે ચાલે તેમ નથી. સંઘઠસ્થાનો રાખી તેમાંની દરેક ચીજનો યથાવિધિ યથાકાળે ઉપયોગ કરવો જોઈએ. પર્યટનો અને પ્રદર્શનોના પ્રસંગે ઉભા કરવા જોઈએ, અને વિશેષ વાચન માટે સાફ પુસ્તકાલય પણ તૈયાર કરવું જોઈએ. છાપાંઓ અને માસિકોમાંથી ચિત્રો કાપી લઈ તેનો સંગ્રહ કરવો જોઈએ.

વિજ્ઞાન અને આરોગ્ય:—એકંદર કામ સંતોષકારક હતું, પણ કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ પ્રશ્નોના ઉત્તર સમજ્યા વિના આપ્યા હતા.

સૂચના:—પ્રાયોગિક કામથી જેમ અને તેમ વિષયનો સચોટ ખ્યાલ આપવો જોઈએ. ચિત્રો અને સાધનોનો છુટથી ઉપયોગ કરવો જોઈએ. ચિત્રો અને નમુના મેળવી લઈ તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. કેટલીક વખત હસ્તઉદ્યોગ પણ જરૂરી અને ઉપયોગનો થઈ પડે છે. માટે તેવાં કામો પણ બનાવી રાખવાં જોઈએ. આકૃતિઓ પાઠી સાહિત્યોનો ખ્યાલ આપવાની પણ તેટલીજ અગત્ય છે. પાસે આરોગ્યપ્રદર્શનો ભરાયાં હોય તો તેનો લાભ લેવો જોઈએ.

ખેતીવાડી અભ્યાસક્રમના ઉમેદવારો:—ઘણા ખેતર વિદ્યાર્થીઓએ સંતોષકારક જવાબો આપ્યા હતા. ફક્ત ગણિતના વિષયમાં તેઓ મુંઝવાઈ ગયા હતા. તેમજ કેટલાકને માપકરણ અને દેશીનામાનો પાકો ખ્યાલ નહોતો.

ઉર્દુ ઉમેદવારો:—

ભાષા:—ઘણા વિદ્યાર્થીઓ પૂર્વોપર સંબંધ આપી શક્યા નહોતા, અને સમજુતી જોઈએ તેવી નહોતી. કવિતાનું વિવરણ માત્ર ગદ્યમાં જોઈવી દેવારૂં આપી શક્યા હતા. વ્યાકરણ ઉપર લક્ષ આપવામાં આવ્યું નથી. પૃથક્કરણ અને વ્યુત્પત્તિનું જ્ઞાન ઘણું કાચું હતું.

મુખપાઠ:—(ગુજરાતી અને ઉર્દુ) વાચનપદ્ધતિમાં સુધારો થવાની જરૂર છે. ઉચ્ચારમાં દોષો માલમ પડી આવ્યા હતા. હસ્તલેખોના વાચનનો વિશેષ મહાવરો થવાની જરૂર છે.

નિબંધ, રિપોર્ટ:—રિપોર્ટ ઠીક લખ્યો હતો, પણ નિબંધલેખન જોઈએ તેવું હતું નહિ. હિમ વિષેનું વર્ણન ઠીક હતું, પણ યોગ્ય શબ્દો અને વાક્યો ક્યાં અને કેવી રીતે વાપરવાં તે તેઓ બરાબર જાણતા ન હતા. સીરનામાં લખવામાં ભૂલો કરી હતી. પણ એકંદર કામ ઠીક હતું.

ગણિત:—ગણિતનો પ્રશ્નપત્ર ખુદીની કસોટી કરે તેવો હતો. આ વિષયમાં એકંદર કામ સંતોષકારક હતું.

ભૂમિતિ:—વિદ્યાર્થીઓનું આ વિષયનું જ્ઞાન સામાન્ય રીતે ઠીક હતું, તોપણ ખુદિપૂર્વક વિષયશિક્ષણ થવાની જરૂર છે. ઘણા વિદ્યાર્થીઓએ પ્રમેયો સિદ્ધ કર્યા હતા અને આકૃતિરચના કંઈક ઠીક હતી.

દેશીનામું:—માત્ર પાંચજી વિદ્યાર્થીઓ 'કોસચેક'ની સમજુતી આપી શક્યા હતા. ઘણા વિદ્યાર્થીઓએ જેવડી નોંધ યોગ્ય રીતે કરી નહોતી. વ્યાજ ગણવામાં અને વ્યાખ્યાઓ સમજાવવામાં વિદ્યાર્થીઓએ ભૂલો કરી હતી.

ઇતિહાસ:—સિકંદરની સવારી અને તેનાં પારણામનો પ્રશ્ન આપવામાં ન આવ્યો હોત તો ખીજા પ્રશ્નોના ઉત્તરોથી તેમને સફળતા મેળવવાનું મુશ્કેલ થઈ પડે તેમ હતું. શિવાજીના કારભાર વિષેનો પ્રશ્ન હતો તે ઘણા વિદ્યાર્થીઓએ લખ્યો નહોતો. રાજ્યધારણ વિષેના ઉત્તર ચોક્કસ સ્વરૂપમાં આપવામાં આવ્યા ન હતા.

ભૂગોળ:—ઘણા ખેતર પ્રશ્નોના ઉત્તર ઠીક આપવામાં આવ્યા હતા. અક્ષાંશ રેખાંશનું જ્ઞાન કાચું હતું. એકંદર કામ ઠીક હતું.

વિજ્ઞાન:—એકંદર કામ સંતોષકારક હતું, પણ પદ્ધતિપૂર્વક વિષય શીખવેલો જોઈએ. ઘણા ઉત્તર લાંબા હતા તેમજ વિદ્યાર્થીઓએ આકૃતિ

કાઢવામાં ભૂલો કરી હતી. કસોટીના પ્રશ્નોના ઉત્તર તેઓ આખી રીતે
નહોતા તેથી એમ જણાય છે કે પ્રાયોગિક કામ શાળામાં બરાબર ચલું નથી

કન્યાઓ માટેની વર્નાક્યુલર ફાઇનલ પરીક્ષા, ઉત્તર ભાગ
નંબર ૭૬૬૪.

ઈ. સ. ૧૯૩૭ ની સાલમાં ચતુર્થી કન્યાઓ માટેની વર્નાક્યુલર
ફાઇનલ પરીક્ષા માટે નીચેના પાઠો નક્કી કરવામાં આવ્યા છે:—

વર્નાક્યુલર ફાઇનલ પરીક્ષા.—

પહેલો વિષય:—વર્નાક્યુલર (ગુજરાતી):—

ગદ્ય:—કન્યા વાચનમાળા પુસ્તક ૩ ગ્રંથ સંઘળા પાઠો.

પદ્ય:—કન્યા વાચનમાળા પુસ્તક ૩ ગ્રંથમાંથી ૬, ૬૬, ૧૨, ૨૨, ૨
અને ૩૦ (૭ પાઠો).

ઉર્દૂ ફાઇનલ પરીક્ષા.—

પહેલો વિષય:—વર્નાક્યુલર (ઉર્દૂ):—

ગદ્ય:—કૃષ્ણવણી ખાતાની ઉર્દૂ જહી ચોપડી (સને ૧૯૩૪ની જહી આવૃત્તિ)

પાઠો—૧, ૩, ૪, ૬, ૭, ૮, ૯, ૧૧, ૧૨, ૧૪, ૧૬, ૧૭, ૧૯, ૨૧

૨૩, ૨૪, ૨૬, ૨૭, ૨૮, ૨૯, ૩૧, ૩૨, ૩૩, ૩૪, ૩૮

૩૯, ૪૦, ૪૪, ૪૫, ૪૬ અને ૪૭ (બધા મળી ૩૧ પાઠો)

પદ્ય:—કૃષ્ણવણી ખાતાની ઉર્દૂ જહી ચોપડી (સને ૧૯૩૪ની જહી આવૃત્તિ)—

પાઠો:—૫, ૧૦, ૧૫, ૨૦, ૨૫ અને ૩૦ (બધા મળી ૭ પાઠો).

અથવા

ગ્રંથના ઉર્દૂ કોર્સ, દિસ્સા. — એ. — શાશુમ કર્તા એસર્સ ફિરામુદ્દીન એ.
સન્સ, લાહોર (સને ૧૯૩૨ ની પહેલી આવૃત્તિ).

ગદ્ય: — સંઘળા ગદ્યપાઠો.

પદ્ય: — સંઘળા પદ્યપાઠો.

ભા. ના મે. એન્ડુ. ઇન્સ. } (અંગ્રેજીમાં સહી) બી. જે. જી. શાસ્ત્રી-
હેબની એલિસ, અમદાવાદ. }
તા. ૧૪-૧૦-૧૯૩૫. એન્ડુ. ઇન્સ. ઉ. ભા.

(ઉ. ભા. ના મે. એન્ડુ. ઇન્સ. સાહેબના તા. ૩૦-૧૦-૩૫ ના
૧ નં. ૮૪૪૫ માં કરેલી સૂચનાનુસાર).

સરકારી જાહેરખબરો

(૧)

હાઈ અને સ્પેશિઅલ સ્કૂલની સરકારી સ્કોલર્શિપ માટે હરિક્ષાઈની પરીક્ષા:—

ઉત્તર ભાગ

૧. આથી જાહેર કરવામાં આવે છે કે ઉત્તર ભાગના દરેક જિલ્લામાંની એક સરકારી સર્વે હરિક્ષાઈ કરી શકે એવી (એપન) સ્કોલર્શિપ માટેની હરિક્ષાઈની પરીક્ષા તા. ૩૭ અને તા. ૪થી ફેબ્રુઆરિ સને ૧૯૩૬ ને સોમવારે અને મંગળવારે ૧૧ વાગે નીચેનાં સ્થળોએ લેવામાં આવશે:—

- (૧) અમદાવાદ
- (૨) નડિઆદ (ખેડા જિલ્લો)
- (૩) ગોધરા (પંચમહાલ)
- (૪) ભરૂચ
- (૫) મુરત

૨. સ્કોલર્શિપ માટે તમામ ઉમેદવારો હરિક્ષાઈ કરી શકશે.

૩. દરેક મધ્યસ્થળે કમિટી આ પરીક્ષા લેશે, અને તે કમિટીના પ્રેસિડેન્ટ તે મધ્યસ્થળની સરકારી હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્ટર રહેશે. પરીક્ષામાં ખેસવા માટેની અરજી નક્કી કરેલા છાપેલા ફોર્મમાં મોકલવી. આ અરજી ઉમેદવારોએ પોતપોતાના જિલ્લાની પરીક્ષક કમિટીના પ્રેસિડેન્ટ ઉપર મોકલવી. પરીક્ષા માટેની અરજીઓ અને દાખલ શી તા. ૧ લી જાન્યુઆરિ, ૧૯૩૬ સુધીમાં કમિટી સ્વીકારશે. તે દિવસ પછીથી અરજીઓ સ્વીકારાશે નહિ. પરીક્ષાની અરજીનું ફોર્મ પરીક્ષક કમિટીના પ્રેસિડેન્ટ પાસેથી મળી શકશે.

૪. ઉમેદવારોની ઉંમર, પરીક્ષાના વિષયો, સ્કોલર્શિપની રકમ અને સુદત, પરીક્ષામાં ખેસવા માટે લરવાની શી, વગેરે હકીકત નિયમોમાં વજાવવામાં આવી છે. નિયમોની નકલો પરીક્ષક કમિટીના પ્રેસિડેન્ટ પાસેથી અરજી કયેથી મફત મળશે. તે નકલો ઉત્તર વિભાગની સરકારી અને આન્ટ લેટી તમામ ઍગ્રીવર્નોક્યુલર (અંગ્રેજી-ગુજરાતી) શાળાઓનાં મોટ્રિસબોર્ડ ઉપર મોકલવામાં આવી છે.

૫. દેશીરાજ્યોના ઉમેદવારો સ્કોલર્શિપની પરીક્ષામાં ખેસી શકશે નહિ.
 ઉ. ભાગના મે. એ. ઇ. સાહેબની આદિસ, } (અંગ્રેજીમાં સહી) થી. જે. ઇ.
 અમદાવાદ, } શાસ્ત્રી
 તા. ૧૪ મી નવેમ્બર સને ૧૯૩૫. } એલ. યુ. ઇન્સ. ઉત્તર ભાગ.

(૨)

મિડલસ્કૂલોની સરકારી સ્કોલર્શિપ માટે હરિક્ષાઈની પરીક્ષા:—

ઉત્તર ભાગ

આથી જાહેર કરવામાં આવે છે કે ઉત્તર ભાગના દરેક જિલ્લામાં બે સરકારી સ્કોલર્શિપોની સર્વે હરિક્ષાઈ કરી શકે એવી (આપન) પરીક્ષા તા. ૫ મી અને તા. ૬ થી ફેબ્રુઆરિ ૧૯૩૬ ને શુક્રવારે અને શુક્રવારે ૧૧ વાગે નીચેનાં સ્થળોએ લેવામાં આવશે:—

- (૧) અમદાવાદ
- (૨) નડિઆદ (ખેડા જિલ્લો)
- (૩) ગોધરા (પંચમહાલ)
- (૪) ભરૂચ
- (૫) સુરત

૨. સદરહુ સ્કોલર્શિપ માટે તમામ ઉમેદવારો હરિક્ષાઈ કરી શકશે.

૩. દરેક મધ્યસ્થળે નીમાએલી કમિટી પરીક્ષા લેશે, અને તે કમિટીના પ્રમુખ તરીકે તે મધ્યસ્થળની સરકારી હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્ટર કામ કરશે. પરીક્ષામાં બેસવા માટેની અરજી નક્કી કરેલા જાપેલા ફોર્મમાં કરવી જોઈશે. જાપેલા ફોર્મની નકલો પરીક્ષક કમિટીના પ્રેસિડેન્ટ પાસેથી મળી શકશે. એ અરજી ઉમેદવારોએ પોતાના જિલ્લાના મધ્યસ્થળની પરીક્ષક કમિટીના પ્રેસિડેન્ટ ઉપર મોકલી આપવી. પરીક્ષા માટેની અરજીઓ અને ફી તા. ૧લી જાન્યુઆરિ ૧૯૩૬ સુધીમાં કમિટીને મોકલી આપેવી. તે તારીખ પછી મળેલી કોઈપણ અરજી સ્વીકારવામાં આવશે નહિ.

૪. ઉમેદવારોની ઉંમર, પરીક્ષાના વિષયો, સ્કોલર્શિપની રકમ અને મુદત, પરીક્ષા માટેની ફી, વગેરે હકીકત નિયમોમાં જણાવવામાં આવી છે. તે નિયમોની નકલો પરીક્ષક કમિટીના પ્રેસિડેન્ટને અરજી કંઈથી ફી લીધા વિના મોકલી આપવામાં આવશે. તે નકલો ઉત્તર ભાગની સરકારી અને ગ્રાન્ટ લેતી તમામ મુખ્ય શાળાઓનાં નોટિસબોર્ડ ઉપર મોઢવામાં આવી છે.

૫. દેશી રાજ્યોના ઉમેદવારો સ્કોલર્શિપની પરીક્ષામાં બેસી શકશે નહિ.

ઉ. ભાગના પ્રો. એ. ઇ. સાહેબની આદિસ, (અંગ્રેજીમાં સહી) ધી. જે. જી. અમદાવાદ, શાસ્ત્રી તા. ૧૪ મી નવેમ્બર ૧૯૩૫. એન. ઇન્સ. ઉત્તર ભાગ.

(૩)

મધ્યમવર્ગના અને પછાતવર્ગના હિંદુઓ તેમજ મુસલમાનો માટેની હાઇસ્કૂલોમાં ખાસ આપવામાં આવતી સ્પેશિઅલ સ્કોલર્શિપો:—

ઉત્તર ભાગ

આથી જાહેર કરવામાં આવે છે કે ઉત્તર ભાગના જુદા જુદા જિલ્લાઓમાં નીચે જણાવેલી વિગત મુજબ ઐંગ્લોવર્નાક્યુલર ધોરણ ૪ થા માટેની સ્કોલર્શિપો આપવા માટે હરિક્ષાઈની પરીક્ષા તા. ૩ જી અને તા. ૪ થી ફેબ્રુઆરિ ૧૯૩૬ ને સોમવારે અને મંગળવારે ૧૧ વાગે નીચે જણાવેલાં સ્થળોએ લેવામાં આવશે:—

(૧) આર. સી. હાઇસ્કૂલ,	અમદાવાદ.
(૨) સરકારી હાઇસ્કૂલ,	નડિઆદ.
(૩) તેલંગ હાઇસ્કૂલ,	ગોધરા.
(૪) આર. એસ. દલાલ હાઇસ્કૂલ,	ભરૂચ.
(૫) સોરાળજી જે. જે. હાઇસ્કૂલ,	સુરત.

૨. ઉત્તર વિભાગના પાંચ જિલ્લામાં જુદી જુદી કોમો માટે નક્કી કરવામાં આવેલી સ્કોલર્શિપોની સંખ્યા નીચે મુજબની છે :—

જિલ્લો	મધ્યમવર્ગ	પછાતવર્ગ	મુસલમાન
અમદાવાદ	૫	૪	૭
ખેડા (નડિઆદ)	૫	૨	૪
પંચગદાલ (ગોધરા)	૨	૪	૨
ભરૂચ	૧	૨	૫
સુરત	૩	૭	૪

૩. પરીક્ષાની ભાષા ગુજરાતી રાખવામાં આવી છે પણ મુસલમાન વિદ્યાર્થીઓ વર્નાક્યુલર તરીકે (ભાષાના વિષય તરીકે) ઉર્દુ ભાષાના સ્વીકાર કરી શકશે, અને પોતાની પરીક્ષા ઉર્દુ ભાષામાં આપી શકશે.

૪. સદરજુ પરીક્ષા દરેક મધ્યસ્થળે નક્કી કરવામાં આવેલી કમિટી લેશે, અને તે પાંચ મધ્યસ્થળોમાંના દરેક મધ્યસ્થળની સરકારી હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્ટર કમિટીના પ્રેસિડેન્ટ તરીકે કામ કરશે. પરીક્ષામાં બેસવા માટેની અરજી નક્કી કરેલા ડાપેલા ફોર્મ મુજબ કરવી, અને તે માટેનાં ડાપેલાં ફોર્મની નકલો ઉમેરવાર જે જિલ્લાના હોય તે જિલ્લાની પરીક્ષક કમિટીના પ્રમુખને અરજી કયેલી ફો લીધા વિના મળી શકશે. અરજીઓ

તારીખ ૧ લી જાન્યુઆરી ૧૯૩૬ સુધીમાં અથવા તે પહેલાં કરવી. તે પછી મળેલી અરજી ધ્યાનમાં લેવામાં આવશે નહિ.

૫. ઉમેદવારોની ઉંમર પરીક્ષાના વિષયો, સ્કોલર્શિપની રકમ અને સુદત, ભરવાની ફી વગેરે હકીકત નિયમોમાં જણાવવામાં આવી છે. નિયમોની નકલો પરીક્ષક કમિટીના પ્રેસિડેન્ટ પાસેથી અરજી કરવાથી મફત મળશે. વળી નિયમોની નકલો ઉત્તર વિભાગની સરકારી અને ગ્રાન્ટ લેતી તમામ ઍંગ્લોવર્નાક્યુલર શાળાઓના નોટિસબોર્ડ ઉપર ચોટવામાં આવી છે.

૬. જાત અને પેટાજાત અને જન્મ તારીખ. અરજીમાં સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવી જોઈશે, અને અરજદારના માળાપ ઇન્કમટેક્સ કે જમીનવેરા જેટલો ભરતા હોય તેટલી રકમ અરજીમાં વધારાનું ખાનું ખાડી દર્શાવવી. જે ઉમેદવારનાં માળાપ ઇન્કમટેક્સ અથવા જમીનવેરા અથવા જો પેટે વાર્ષિક રૂ. ૨૦૦ કે તેથી વધારે રકમ ભરતા હશે તે સ્કોલર્શિપની પરીક્ષામાં ભેરી શકશે નહિ.

૭. દેશી રાજ્યોના ઉમેદવારો સ્કોલર્શિપની પરીક્ષામાં ભેરી શકશે નહિ. ઉ.ભા.ના મે. એન્યુ. ઇન્સ. સાહેબની } (અંગ્રેજીમાં સહી) બી. જે. જી. આર્કિસ, અમદાવાદ, } શાસ્ત્રી
તા. ૧૪ મી નવેમ્બર ૧૯૩૫. } એન્યુ. ઇન્સ. ઉ. ભા.

(૪)

મધ્યમવર્ગના અને પછાતવર્ગના હિંદુઓ તેમજ મુસલમાનો માટેની મિલરસ્કૂલોમાં ખાસ આપવામાં આવતી સ્પેશિઅલ સ્કોલર્શિપો :—

ઉત્તર ભાગ

આથી જાહેર કરવામાં આવે છે કે ઉત્તર ભાગના જુદા જુદા જિલ્લાઓમાં નીચે જણાવેલી વિગત મુજબ ઍંગ્લોવર્નાક્યુલર ધોરણ ૧ લા માટેની સ્કોલર્શિપો આપવા માટે હરિકાર્ષની પરીક્ષા તા. ૫ મી અને તા. ૬ ફી ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૬ ને જુધવારે અને ગુરુવારે ૧૧ વાગે, નીચે જણાવેલાં સ્થળોએ લેવામાં આવશે :—

(૧) આર. સી. હાઇસ્કૂલ,

અમદાવાદ.

(૨) સરકારી હાઇસ્કૂલ,

નડિઆદ.

(૩) તેલંગ હાઇસ્કૂલ,

ગોધરા.

(૪) આર. એસ. દલાલ હાઇસ્કૂલ,

ભરુચ.

(૫) સોરાળજી જે. જે. હાઇસ્કૂલ,

સુરત.

૨. ઉત્તર વિભાગના પાંચ જિલ્લામાં જુદી જુદી કોમો ગાટે નક્કી કરવામાં આવેલી સ્ટ્રોલર્શિપની સંખ્યા નીચે મુજબની છે:—

જિલ્લો	મધ્યમવર્ગ	પછાતવર્ગ	મુસલમાન
અમદાવાદ	૫	૪	૭
ખેડા (નડિઆદ)	૫	૨	૪
પંચમહાલ (ગાધવા)	૨	૪	૨
ભરૂચ	૧	૨	૫
સુરત	૩	૭	૪

૩. પરીક્ષાની ભાષા ગુજરાતી રાખવામાં આવી છે પણ મુસલમાન વિદ્યાર્થીઓ વર્નાક્યુલર તરીકે (ભાષાના વિષય તરીકે) ઉર્દુ ભાષાનો સ્વીકાર કરી શકશે, અને પોતાની પરીક્ષા ઉર્દુ ભાષામાં આપી શકશે.

૪. સદરજુ પરીક્ષા દરેક મધ્યસ્થળે નક્કી કરવામાં આવેલી કમિટી લેશે, અને તે પાંચ મધ્યસ્થળોમાંના દરેક મધ્યસ્થળની સરકારી હાઇ-સ્કૂલના હેડમાસ્ટર કમિટીના પ્રેસિડેન્ટ તરીકે કામ કરશે. પરીક્ષામાં બેસવા ગાટેની અરજી નક્કી કરેલા છાપેલા ફોર્મ મુજબ કરવી, અને તે ગાટેનાં છાપેલાં ફોર્મની નકલો ઉમેદવાર જે જિલ્લાનો હોય તે જિલ્લાની પરીક્ષક કમિટીના પ્રમુખને અરજી કયેથી શી લીધા વિના મળી શકશે. અરજીઓ તારીખ ૧ લી જાન્યુઆરી ૧૯૩૬ સુધીમાં અથવા તે પહેલાં કરવી. તે પછી મળેલી અરજી ધ્યાનમાં લેવામાં આવશે નહિ.

૫. ઉમેદવારોની ઉંમર, પરીક્ષાના વિષયો, સ્ટ્રોલર્શિપની રકમ અને મુદત, ભરવાની શી વગેરે હકીકત નિયમોમાં જણાવવામાં આવી છે. નિયમોની નકલો પરીક્ષક કમિટીના પ્રેસિડેન્ટ પાસેથી અરજી કરવાથી મફત મળશે. વળી નિયમોની નકલો-ઉત્તર વિભાગની સરકારી અને ગ્રાન્ટ લેતી તમામ એજ્યુકેશનલ ડિપાર્ટમેન્ટના ઓફિસોમાં ઉપર ચોંટવામાં આવી છે.

૬. જાત અને પેટા જાત અને જન્મ તારીખ અરજીમાં સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવી જોઈશે અને અરજદારનાં માળખા ઇન્કમટેક્સ કે જમીનવેરા જેટલો ભરતા હોય તેટલી રકમ અરજીમાં વધારાનું ખાતું પાડી દર્શાવવી. જે ઉમેદવારનાં માળખા ઇન્કમટેક્સ અથવા જમીન વેરા અથવા બંને પેટે વાર્ષિક રૂ. ૨૦૦ કે તેથી વધારે રકમ ભરતા હોય તે સ્ટ્રોલર્શિપની પરીક્ષામાં બેસી શકશે નહિ.

૭. દેશી રાજ્યોના ઉમેદવારો સ્ટ્રોલર્શિપની પરીક્ષામાં બેસી શકશે નહિ.

ઉ. ભા. ના. મે. એલ્યુ. ઇન્સ. સાહેબની } (અંગ્રેજીમાં સહી) બી. જે. જી.
 ઓફિસ, અમદાવાદ, } શાસી
 તા. ૧૪. મી. નવેમ્બર-૧૯૩૬. } એલ્યુ. ઇન્સ. ઉત્તર ભાગ.

(૫)

હાઈ અને સ્પેશિઅલ સ્કૂલોની કાઝી શાહખુદીન સ્કોલર્શિપ
માટેની હરિકાઈની પરીક્ષા:—

ઉત્તર ભાગ

આથી ખબર આપવામાં આવે છે કે અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લા-
ઓની કાઈપણ ગ્રાહર શાળાઓના મુસલમાન ઉમેદવારો માટે કાઝી શાહ-
ખુદીન એન્ડાઉમેન્ટ ફંડમાંથી રૂ. પાંચની એક, એવી બે, હાઈ અને સ્પે-
શિઅલ સ્કોલર્શિપ (શિષ્યવૃત્તિ) માટેની હરિકાઈની પરીક્ષા તા. ૩૭ અને
તા. ૪ થી ફેબ્રુઆરિ સને ૧૯૩૬ ને સોમવારે અને મંગળવારે અનુક્રમે
અમદાવાદ અને નડિયાદ હાઈસ્કૂલના મકાનોમાં ૧૧ વાગે હમેશના ધારા
પ્રમાણે લેવામાં આવશે.

પરીક્ષા માટેની અરજીઓ અને દાખલ શી, તા. ૧ લી જાન્યુઆરિ સને
૧૯૩૬ સુધીમાં અમદાવાદ અને નડિયાદ મધ્યસ્થળના પ્રેસિડેન્ટ સહિય
સ્વીકારશે.

ઉ. ભા.ના મે. એન.યુ. ઇન્સ. સાહેબની ઓફિસ, અમદાવાદ, તા. ૧૪ મી નવેમ્બર ૧૯૩૫.	}	(અંગ્રેજીમાં સહી) બી. જી. જી. શાસ્ત્રી એન.યુ. ઇન્સ. ઉત્તર ભાગ.
--	---	--

(૬)

અમદાવાદ કણુબી એન્ટિઇન્ફન્ટિસાઈડ ફંડની
મિડલસ્કૂલોની સ્કોલર્શિપો:—

ઉત્તર ભાગ

આથી ખબર આપવામાં આવે છે કે અમદાવાદ જિલ્લામાંના લેઉઆ
અથવા કડવા પાટીદાર વર્ગના છોકરાઓ માટે અમદાવાદ કણુબી એન્ટિ-
ઇન્ફન્ટિસાઈડ ફંડમાંથી માસિક રૂ. ૩ ની એક એવી મિડલસ્કૂલોમાં
આપવાની ૬ સ્કોલર્શિપો માટેની હરિકાઈની પરીક્ષા તા. ૫ મી અને તા.
૬ થી ફેબ્રુઆરિ સને ૧૯૩૬ ને બુધવારે અને ગુરુવારે અમદાવાદ, આર. સી.
હાઈસ્કૂલમાં, ૧૧ વાગે, તા. ૨૬ મી ફેબ્રુઆરિ ૧૯૩૬ ના પ્રજાવણીખાતાના
સરકારી હુકમ નં. ૪૧૫૫ માંના નિયમો પ્રમાણે લેવામાં આવશે.

પરીક્ષામાં બેસવા માટેની અરજી તથા દાખલ શી, સ્કોલર્શિપ માટેની
અમદાવાદ મધ્યસ્થળની પરીક્ષક કમિટીના પ્રેસિડેન્ટ સહિય, તા. ૧ લી

જાન્યુઆરિ ૧૯૩૬ સુધીમાં સ્વીકારશે, એ તારીખ પછીની અરહ.
સ્વીકારવામાં આવશે નહિ.

ઉ. ભા. ના. મે. એલ્યુ. ઇન્સ. સાહેબની } (અંગ્રેજીમાં સદી) ખી. જે. ઇ.
ઓફિસ, અમદાવાદ, } શાસ્ત્રી
તા. ૧૪ મી નવેમ્બર ૧૯૩૫. } એલ્યુ. ઇન્સ. ઉત્તર ભાગ.

(ઉ. ભા. ના. મે. એલ્યુ. ઇન્સ. સાહેબના તા. ૧૪-૧૧-૩૫ ના
પત્ર નં. ૨૯૨૭ માં કરેલી સૂચનાનુસાર.)

ઇનામપત્રક

અમદાવાદ જિલ્લો

સાળંગપુર	સ્કૂલ કમિટીના મેમ્બર દોહારી વીરસીંગ ભગતે	૬-૦-૦૦	હોકરાઓને ચોપડીઓ તથા બાળાઓને કપડાં પરીક્ષા વખતે ઇનામ તરીકે વહેંચ્યાં.
જેતલપુર	અ. સૌ. ચંચળબેન મનુભાઈ પરીખ અમદાવાદ સમેત શીખરની પોળ કુંભાર આઈ જીવી કુમેર જેઠાની જેને	૮-૦-૦૦	શમાલ ભરવાન રાય કન્યાશાળામાં આપ્યું.
વિંછણ	શેઠ ડાહ્યાભાઈ લાડકચંદ વહોરાએ	૫૦-૦-૦૦	બેને નિશાબોના વિદ્યાર્થી- ઓને જમાડ્યા.
	ગામનો આગેવાન ગૃહસ્થોએ મળી	૧-૦-૦૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
હાથીજળ્યુ	ધર્મજના મિ. સોમચંદ નાયાભાઈ શાહે	૧૨-૦-૦૦	બાળાઓને વાવડના કકડા વહેંચ્યાં.
સાણેદર	શેઠ જીવવંશ પ્રાગજીએ પોતાના ભાઈ હરિલાલ પ્રાગજીના પુત્રાથે	૧-૦-૦૦	વિદ્યાર્થીઓને જર્મનસિ- લ્વરના પ્યાજા તથા પતાસાં વહેંચ્યાં.
ઓળાવેલી	બાગવાના પટેલ મગનલાલ મોદનલાલ	૨૫-૦-૦૦	બાળસાથએરીમાં આપ્યા. બેને સ્કૂલોના વિદ્યાર્થી- ઓને જમાડ્યા.
		૭-૦-૦૦	ઘાડઆળ વાગતું લાવવા સાર રોકડો આપ્યા.
		૧-૦-૦૦	ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને સ્કેટ તથા પુસ્તકો લાવવા સાર આપ્યા.
	ગામનો મહેશ્વરેથોએ	૩-૦-૦૦	ઘડિઆળમાં ખૂટતા ઉમેયો.

અચાણા	રફલ કમિટીના મેમ્બર મહા- ભાઈ મણીભાઈ દેશાઈએ	૬-૬-૬	વિદ્યાર્થીઓને ચોપડીઓ, કપડાં તથા મિઠાઈ વહેંચી.
ધોલેરા	મિ. ચતુરભાઈ ગાંડલાઈએ	૧૦-૦-૦	આળ લાયબ્રેરી માટે આપ્યા.
	મિ. માણેકલાલ ઉગ્રમશી લીંબડીવાળાએ	૨-૦-૦	" "

જાહેરખબરના નવા ભાવ

આથી રાંધેને ખબર આપવામાં આવે છે કે સને ૧૯૩૬ ના જાન્યુઆરીથી જાહેરખબરના ભાવમાં ઘટારો કરી તે નીચેના મુજબ રાખવામાં આવ્યા છે.

મુદત	એક પાન	અડધું પાન	પા પાન
આખું વર્ષ	રૂ. ૭૦	રૂ. ૫૦	રૂ. ૩૫
૭ માસ	રૂ. ૩૫	રૂ. ૨૫	રૂ. ૧૮
ત્રણ માસ	રૂ. ૨૧	રૂ. ૧૫	રૂ. ૧૧
એક માસ	રૂ. ૧૦	રૂ. ૭	રૂ. ૬

અમૃતલાલ મોહનલાલ પરીખ, ખા. એ., ઉમરેઠ જ્યુનિલી ઇન્સ્ટિટ્યુશનના
હેડમાસ્ટરે રચેલાં સાજાપત્રોની પુસ્તકો

ગુજરાતી ધોરણ પ થી ૭ માટે

દુનિયાની સરળ ભૂગોળ

૧૧૫ ચિત્રો અને આકૃતિઓ સાથે કિંમત રૂ. ૧-૨ આના.
દુનિયાના કુદરતી વિભાગો, મનુષ્યના ધંધા અને પ્રાકૃતિક
ભૂગોળની સંપૂર્ણ હકીકત આપેલી છે.

ગુજરાતી ધોરણ ૩ તથા ૪ માટે

મુંબઈ ઈલાકો (ગુજરાત સાથે)

પુસ્કળ ચિત્રો, નકશા અને આકૃતિઓ સાથે
કિંમત ૫ આના.

ગુજરાતી ધોરણ પ થી ૭ માટે

હિંદુસ્તાનનો પ્રાથમિક ઇતિહાસ

પુસ્કળ નકશા તથા ચિત્રો સાથે કિં. ૧૨ આના.

પ્રગટ કર્તા, લૉગમેન્સ, ગ્રીન ઍન્ડ કંપનિ લિમિટેડ,
૫૩, નિકલરોડ, મુંબઈ.

રૂઢિ લાયકેરી માટે મંજુર થએલાં પુસ્તકો

ગૂર્જર ખાલ ગ્રંથાવલિ

ખાળકો માટે સર્વાંગસુંદર સચિત્ર ચોપડીઓ

સંપાદક : રમણલાલ નાનાલાલ શાહ

૨૦ ચોપડીઓ ભેટ પુસ્તક સાથે બહાર પડી ચૂકી છે

(૧) કીર્તિકથાઓ	૦-૨-૬	(૨) હીરામોતી	૦-૩-૦
(૩) બુલબુલ	૦-૨-૬	(૪) દન-દન-દન-દન	૦-૨-૬
(૫) ક્યારે સમજશું ?	૦-૩-૦	(૬) દોસ્તોયની નીતિકથાઓ	
(૭) વરતો ને હિખાણો	૦-૨-૬	(૮) વેરાંબલાં ફૂલ	૦-૩-૦
(૯) રજગતો રાગહસ	૦-૩-૦	(૧૦) પ્રશ્નપેટી	૦-૩-૦
(૧૧) ગણિત ગમત :	૦-૨-૬	(૧૨) હસતું મોં	૦-૩-૦
(૧૩) પ્રાણીવર્ણન	૦-૪-૦	(૧૪) ખાળકોની રમતો	૦-૩-૦
(૧૫) ધરતીકંપ	૦-૩-૦	(૧૬) ચારે સુંદર સંવાદો	૦-૩-૦
(૧૭) જાપાનનો જવાબામુખી		(૧૮) જંગલમાં રખડતાં	૦-૪-૦
(૧૯) આદિસૂરજ	૦-૪-૦	(૨૦) જ્ઞાનગંગા	૦-૩-૦
ખાલચિત્રમાળા	૧-૪-૦		

ભેટ પુસ્તક સાથે કુલ કિંમત રૂ. ૫-૦-૬

રસંગ, છપામણી, કાગળ, ખાંધણી, પૂઠાં, ચિત્રો, લખાણની સંગીતતા અને વિવિધતા એ સર્વમાં આ ગ્રંથાવલિ શ્રેષ્ઠ છે. ખાલસાહિત્યની દુનિયામાં પ્રસિદ્ધિ મેળવેલા જાણીતા લેખકોના સહકારથી તૈયાર થાય છે.

ખીજા વર્ષનાં ત્રણ પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે.

ખાઈબલ કથાઓ	શુબંધુ આત્મારામ	૦-૮-૦
વિસર્જન	રવીન્દ્રનાથ ટાગોર	૦-૮-૦
પાંચસોટ કથાઓ	ગિજુભાઈ	
એવાદ કસમ	હસમુખલાલ કાઝી	
સંગીત માર્ગદર્શિકા	ખાખાલાલ દવે	
સંગીત વિનોદ		

બન્ને પુસ્તકો પાંચપુસ્તક તરીકે

મંજુર

સહિતસાહિત્ય મંદિર, સુરત.

વિદ્યાર્થીઓનો લાભાર્થે

કિંમતમાં ઘટાડો

લેખનકળા-કોપિયુક

પાછળ અક્ષરો ફૂટે નહિ તેવા ઉત્તમ કાગળ પર છાપેલી
૨૪ પાનાં છતાં કિંમત હોઠ આનો

કેળવણીખાતાએ મંજૂર કરેલી, શિક્ષકવર્ગમાં માન્ય
થએલી અને વિદ્યાર્થીઓને વિભૂષિત થતી અમારી
લેખનકળા કોપિયુકો માટે આજેજ લખો.

કેળવણીખાતાએ મંજૂર કરેલી

લેખનકળા-કોપિયુક

માધ્યમિક શાળા માટે

નંબર ૧ થી ૩

કિંમત હોઠ આને

ખાતાએ મંજૂર કરેલો.

દેશીહિસાબ ભાગ પહેલો

૪૮ પાનાં છતાં

કિંમત હોઠ આનો

દેશીહિસાબને નામે આજકાલ રાફડો ફાટી નીકળ્યો છે.
માટે બીજા ખરીદ કરે તે પહેલાં મંજૂર કરેલા ભાગશે.
તો આપની ખાત્રી થશે.

એન. ડી. મહેતા એન્ડ કું,

૩૬૭ કાલબાદેવી રોડ-મુંબઈ ૨.

ઇનામનાં પુસ્તકો

સુરત જિલ્લા સ્કૂલ બોર્ડના એડ. ઓફિસર સાહેબે પોતાના તાળાની શાળાઓમાં ઇનામ વ. આપવા માટે નીચે પ્રમાણે ચોપડીઓ લીધી છે—

- ૫૦ જ્ઞાના પત્રો
- ૫૦ ચોરોશીનું ચક્કર
- ૫૫ બલિદાન
- ૫૦ મા
- ૫૦ કાકી
- ૫૦ અર્ધાગના
- ૫૦ દરેક, સ્ત્રી વાંચે
- ૫૦ ભવાટવી
- ૬૪ વાતનું વતેસર
- ૬૪ આમાજિક વાતો
- ૬૪ સ્ટવનું શાસ્ત્ર
- ૬૪ દોઈ
- ૬૪ સુખી ઘર
- ૬૪ રસીયા બેગમ
- ૬૪ સીંગડિની રમુજ વાતો
- ૬૪ ભડી ભાણી
- ૬૪ માંદગી અને ગાવજત

આપ પણ આપની શાળા માટે મંગાવશો. બધાંજે મંજુર થશે જાં છે,

શક્તિસાહિત્ય મંદિર, સુરત.

ગાંધીજી -

તા. ૧લી નવેમ્બરથી

કોઈપણ બુકસેલર પાસેથી

માગી લેા.

ગાંધીવાળા ગુજરાતી કોપિબુક નં. ૧ થી ૫

દરેકની કિંમત ૧ આનો.

એકઆના ગુજરાતી કોપિબુક નં. ૧ થી ૫

દરેકની કિંમત ૧ આનો.

એકસામટી ખરીદનારને સાંઝે કમિશન મળશે.

કિંમત સંબંધી કંઈ પણ ફેરફાર હોય તો

નીચે બતાવેલા સરનામે લેખો.

ધી ગુજરાત ઓરિએન્ટલ બુક ડીપો,

ગાંધીરાડ, રતનપોળને નાકે,

અમદાવાદ.

૩

વસ્તુ દરેક શાળામાં જોઈએજ

ગાંડીવના બાળસાહિત્યનો પૂર્ણ સટ. સાઠ ચોપડીઓ બહાર પડી છે. તેમાંની ૫૬ મંજુર થઈ ગઈલી છે ને બીજી મંજુર થવા ગઈ છે. ચોપડીઓ સરતી, સુદર સુબોધક અને સર્વ પ્રશસ્તિ છે. આખો સટ લગભગ ૧૮૭ રૂ.નો થાય છે. વિસ્ત મંગાવ્યાથી જોકલાય છે; અથવા આગલા શાળાપત્ર જુઓ.

(૨)

ગાંડીવ બાળપણવાડિક ૬૦ ૧લી અને ૧૬મીએ ટકોરામધ બહાર પડે છે. લવાજમ ફક્ત રૂ. પાંચ ૮૦ ખ૦ તથા બેટ પુસ્તક સાથે. ઇતિહાસ, જૂગોળ, ગણિતગમ્મત, કોયડા, વાર્તાઓ જે જુએ છે, તે વખાણે છે ને મગાવે છે. માત્ર નિશાળા-નેજ નમુનો મફત. સરકારે તા. ૭મી માર્ચના ગેઝેટમાં મંજુર કર્યું છે.

(૩)

ચાલો ભજવીઓ: (ભાગ ૧ થી ૯) આ ચોપડીઓમાં ભજવી શકાય એવા પુષ્કળ નાટ્યો ભજવના માટેની સૂચનાઓ અને સલાહ સાથે આપ્યા છે નવે ભાગ વી. પી થી મગાવી લ્યો. દિ. ૪-૧૨-૦૦ ટ. ખ. જૂહું મેળાવડા વખતે ખુબજ ધમ લાગશે.

ગાંડીવ
લવાડીચાલકો
સુરત

—: ગાંડીવની ચોપડી સૌ કોઈ વાંચે :—

જાહેર ખબર -

તા. ૧લી નવેમ્બરથી

કાંઈપણ બુકસેલર પાસેથી

માગી લો.

ગુજરાવાળા ગુજરાતી કૉપિબુક નં. ૧ થી ૫

દરેકની કિંમત ૧ આનો.

એકમાના ગુજરાતી કૉપિબુક નં. ૧ થી ૫

દરેકની કિંમત ૧ આનો.

એકસામટી ખરીદનારને સાઈ કમિશન મળશે.

કિંમત સંબંધી કંઈ પણ ફેરફાર હોય તો

નીચે બતાવેલા સરનામે લખો.

ધી ગુજરાત ઓરિએન્ટલ બુકડીપો,

ગાંધીરોડ, રતનપોળને નાકે,

અમદાવાદ.

૩

વસ્તુ દરેક શાળામાં જોઈએજ

ગાંડીવના બાળસાહિત્યનો પૂર્ણ મટ. સાદા ચોપડીઓ બહાર પડી છે. તેમાંની ૫૬ મંજુર થઈ ગયેલી છે ને બીજી મંજુર થવા ગઈ છે. ચોપડીઓ મસ્તી, સુંદર મુદ્રાધૃત અને સર્વ પ્રશંસિત છે. આખો મટ લગભગ ૧૮૭ રૂ.નો થાય છે. લિસ્ટ મંગાવ્યાથી મોકલાય છે; અથવા આગવા શાળાપત્ર જુઓ.

(૨)

ગાંડીવ બાળપણવાડિક ૬૦ ૧લી અને ૧૬મીએ ટંકરાબંધ બહાર પડે છે. લવાજમ ફક્ત રૂ. પાંચ ૮૦ ખ૦ તથા બેટ પુસ્તક સાથે. ઇતિહાસ, જૂગોળ, ગણિતગમ્મત, કોષડા, વાર્તાઓ જે જુએ છે, તે વખાણે છે ને મંગાવે છે. માત્ર નિશાળો-નેજ નમુનો મફત. સરકારે તા. ૭મી માર્ચના જાહેરમાં મંજુર કર્યું છે.

(૩)

ચાલો ભજવીએ: (ભાગ ૧ થી ૯) આ ચોપડીઓમાં ભજવી રાકાય એવા પુષ્કળ નાટકો ભજવના માટેની સૂચનાઓ અને સલાહ માથે આપ્યા છે. નવે ભાગ વી. પી. થી મંગાવી લ્યો. કિ. ૪-૧૨-૦૦ ટ. ખ. જૂઠું. મેળાવડા વખતે ખૂબજ કામ લાગશે.

ગાંડીવ
હવાડીયો ચકલો
સુરત

—: ગાંડીવની ચોપડી સૌ કોઈ વાંચે :—